

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszer* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1993
109. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Berecz Ágnes</i> : A kései janzenizmus és hatása Magyarországon	279
<i>Darabos Pál</i> : Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban	54
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Dobre mester erdélyi nyomdája, 1640–1642	146
<i>Erdő Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv	263
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai előadások kollégiumainkban a 19. század első évtizedeiben	373
<i>Horváth Terézia</i> : Korabinszky János Mátyás és főművei: a Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn	37
<i>Kádár Judit</i> : Kossuth-cikkek két brit hetilapban	292
<i>Z. Karvalics László</i> : Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban	404
<i>Knapp Éva</i> : Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban ..	3
<i>Kókay György</i> : Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében ..	167
<i>Korompay H. János</i> : Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai	383
<i>Lakatos Éva</i> : Lapkiadás mint üzlet. II.	178
<i>Madas Edit</i> : A legkorábbi magyarországi használatú tematikus beszédgyűjtemény	249
<i>Monostory Klára</i> : Keresztury Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban	73
<i>Remete László</i> : Egy visszahozott hadizsákmány	419
<i>Soltész Zoltánné</i> : A gyöngyösi ferences könyvtár ősymotatványainak possessorai	129
<i>Wix Györgyné</i> : A szerzetesi könyvtárak sorsa	306

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : A Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél ...	197
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke	325
<i>Borsa Gedeon</i> : Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról	440
<i>Enyedi Sándor</i> : Ocsovszky Pál levelei Aranka Györgyhöz	94
<i>Enyedi Sándor</i> : 1794-es levelek Aranka Györgyhöz és a Nyelv-művelő Társasághoz	441
<i>Fehér Katalin</i> : Váradi Szabó János pedagógiai műve 1817-ből	103
<i>Fehér Katalin</i> : Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén	337
<i>Gömöri György</i> : Cseh költők versei franekeri magyarokhoz	88
<i>Gömöri György</i> : Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban	330
<i>Gömöri György</i> : Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai	433
<i>Holló Szilvia</i> : Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913)	342
<i>Kókay György</i> : A 18. századi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés	339
<i>Kriedemann, Theresa</i> : Ifjabb Ács Mihály Bártfán	333
<i>Lengyel András</i> : Kísérletek a Szegedi Híradó megerősítésére	107
<i>Lengyel András</i> : A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára	218
<i>Mályusz Elemér</i> : Kemény József „könyvhamisításai”	192
<i>Mónus Imre</i> : Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárott a 19. században	450
<i>Muszka Ibolya</i> : A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig	205
<i>Ojtozi Eszter</i> : Két 17. századi könyv Sófalvi József bejegyzésével	93
<i>Ojtozi Eszter</i> : Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából	332
<i>Rózsa Mária</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig	224
<i>Szecső Károly</i> : Katolikus Legényegyleti Olvasótár	216
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Pótlás az RMNy-hez	433

<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : Bethlen János Históriajának függelékéről	435
<i>Vekerci József</i> : Kézirat az 1849. évi abrudbányai vérfürdőről	106
<i>Veszprémy László</i> : Kézai Simon a „fajtiszta” Magyarországról	430

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése	460
<i>Dobri Mária</i> : A Szombathelyi Egyházi Könyvtár jubileuma	115
<i>Fenyő István</i> : A magyar irodalomtörténet bibliográfiája c. sorozat újabb kötetei	347
<i>Földesi Ferenc</i> : Két album-katalógus	235
<i>Kókay György</i> : Magyar nap Wolfenbüttelben	115
<i>Kókay György</i> : Kazinczy Könyvtár	234
<i>Kókay György</i> : Kéki Béla	347
<i>Nemes Erzsébet</i> : A Szentendrei Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár	353
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól	460
<i>Szelestei N. László</i> : A szegedi művelődéstörténet-kutatók könyvtár- és olvasmánytörténeti tevékenységéről	231
<i>Schwarcz Katalin</i> : Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára	463

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> — <i>V. Ecsedy Judit</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1992-ben	468
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1992. évi új külföldi beszerzései	480
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának 1992. évi új külföldi beszerzései	476

SZEMLE

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1991. Argumentum—Zrínyi K., (<i>Héjjas Eszter</i>)	118
A magyarországi katolikus tanintézmények színjátzásának forrásai és irodalma 1800-ig. Bp. 1992. (<i>Szelestei N. László</i>)	244
A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. (<i>Varga Imre</i>)	245
Bánhegyi B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1991. (<i>Sarbak Gábor</i>)	243
Beke Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. 1991. (<i>Körmendy Kinga</i>)	242
Erdei, Klara: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im XVI. Jahrhundert. Wiesbaden, 1990., O. Harrassowitz, (Wolfenbütteler Abhandlungen zu Renaissanceforschung, Bd. 8.) (<i>Tüskés Gábor</i>)	122
Erdész Ádám: Tervező, kutató, tanító. Haiman György munkásságáról. Békéscsaba-Gyomaendrőd, 1992. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	359
Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Bearb. von Manfred von Armin. Schweinfurt, 1992. (<i>Rozsonдай Marianne</i>)	367
Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. Závodszy Géza. Bp. 1992. (<i>Knapp Éva</i>)	248
Fogelmark, Staffan: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. New York, 1990. (<i>Rozsonдай Marianne</i>)	490
Gabriel, L. Astri: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Notre Dame, Indiana—Frankfurt am Main, 1992. (<i>Madás Edit</i>)	239
Gesta typographorum. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp. 1993. (<i>Dörnyei Sándor</i>)	483

Higgins, Dick: Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature. Nem York, 1987. (<i>Kilián István</i>)	124
Hitel. I-II. kötet. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok, repertórium. Vál. bev. összeáll.: Záhony Éva. Bp. 1991. (<i>V I.</i>)	360
Horváth István és Ferenczy János levelezése: S. a. r. és bev. Soós István. MTA Irodalomtudományi Intézet. (<i>Vermes Gábor</i>)	362
Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa 1–3. köt. Összeáll. Németh S. Katalin. Bp. 1992. (<i>Kókay György</i>)	484
Magyar könyvészet 1921–1944. Szerk. Kertész Gyula. Bp. 1992. (<i>Bilincsi Lajos</i>)	486
Miskolc, Léway József Könyvtár. Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. Kis Józsefné–Garamvölgyi Ernőné. Miskolc, 1990. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	489
Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. — Varga András: A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században. — Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. században. Szeged, 1991. (<i>Németh S. Katalin</i>)	487
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor. Szerk. Bitskey István. Bp. 1990. Tankönyvkiadó. (<i>Kilián István</i>)	120
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. (1000–1530). Szerk. Madas Edit. (<i>Varga Imre</i>)	357
Trideset godina Instituta za književnost i umetnost. (1962–1992.) Bibliografija izdanja. (1962–1992.). — Marija Cindori–Šinković: Letopis kulturnog života 1904–1907. Beograd, 1992. (<i>Fried István</i>)	366
Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992. Bessenyei György K. (<i>Földvári Sándor</i>)	121
Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája. S. a. r. Jankovics József és Nyerges Judit. Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	364
Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980. (WBB), I–III. München usw. 1990–1992. (<i>Borsa Gedeon</i>)	240

NÉVMUTATÓ

- Aách Mihály I. Ács Mihály, ifj.
Abani (Abáni? Abonyi?) János 91
Ábel Jenő 139
Abelard, Petrus 124
Abelly, Louis 12
Abonyi (?) János I. Abani
Ackel (abbé) 95, 99
Ács Mihály ifj. 333–337
Ádám (bibliai) 261
Adelung, Johann Christoph 202
Ady Endre 63
Aemilianus P. 22
Ágoston, Szent 22, 137, 427
Ágoston Leó 11
Agreda, Maria de 22
Aixinger, J. 454, 456
Ajtai K. Albert (könyvnyomda) 207
Ákáb István 124
Albert János 11
Albert Tibor 361
Albicius 23
Albrecht Dezső 360–362
Alciati, Andrea 235
Alcuin 124
Aldor Imre 344
Alexovics Vazul 175
Álfász, Ráv 428
Alfaszi, Mose 423
Allamand, Jean Nicolas Sébastien 93
Almási Szalai János 338–339
Almosen, Güldenens 18
Alonso Rodriguez, Bernardo 263–264, 271
Alsted, Johann Heinrich 124
Alszegehy Zsolt 131
Alvinczi Ferenc 344
Amade Ferenc 11
Amadeus, Szent 23
Amaury, Raymond 270
Ambrozovics Meszlényi Ilona 346
Ambrus, Szent 22
Ambrus (bécsi plébános) 138
Ames, William 88, 92, 434
Andersen, Vilh. 94, 344
Andor József 346
Andrade 23
András, Szent (magyarországi) 357
András, II. (magyar király) 192, 438–439
András, III. (magyar király) 40, 192, 430
Andrić, Ivo 366
Angelus de Clavasio 136
Angyal Dávid 440
Angyal Ilona 57
Angyán János 104–106, 442, 445–446
Anselm, Canterbury 135, 254, 257, 259
Anselm (Chartres-i) 22
Anselm (Laon-i) 22
Antal, Szent (páduai) 23, 139
Antal János 102
Antal (nyomda) 214
Antonius, Florentinus 136, 143
Ányos Pál 102, 170
Apáczai Csere János 434–435
Apáczai Tanás 434
Apaffi Mihály (erdélyi fejedelem) 434
Apor Péter 246
Apponyi Albert 441
Apponyi Sándor 325, 327, 466
Appunhn-Radtke, Sibylle 441
Aragon, Louis 74
Aranka György 94–102, 436, 441–450
Arany János 82, 85, 180, 348, 350, 402, 439
Arany László 350
Aranyasi Gellértfi János 268
Archinus Miklós 91
Arisztotelész 22, 201
Arkhiokhosz 124

- Armandus de Bellovisu 138
 Arminius 332
 Arnauld, Antoine 279, 287
 Armin, Manfred von 367–369
 Arnoldus de Bryennio 203–204
 Aser, Jákov ben I. Jákov ben Aser
 Aškerc, Anton 367
 Attila (hun fejedelem) 461
 August herceg, id. 485
 Autenrieth, J. 253
 Averoult'd 23
 Avril, Joseph 263
- Baán Kálmán 65
 Babiczky Béla 324
 Babits Mihály 76, 82, 84, 86, 357
 Bacher Vilmos 421
 Bachó László I. Dezséri Bachó László
 Bacsinszky András 121
 Badzey Sándor 143
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 55
 Bajza József 362, 383, 388, 395
 Bakócz Tamás 197, 272
 Bakonyi Ferencné 490
 Balassa Armin 113
 Balassi Bálint 447, 485
 Balázs Andor 212
 Balázs András 212
 Balázs Ferenc 214
 Balbus, J. 140
 Balck, Ulderius 88–92
 Balde, Henricus 12–13
 Balde, Jakob 13
 Baldus de Ubaldis 432
 Balian, Ivasko 147
 Bálint György 351
 Bálint Károly 184
 Balla Antal 408
 Ballagi Aladár 195–196, 200–205
 Balog István 367
 Balogh István 406–409, 413–414, 448
 Bán Imre 316, 434
 Bán Kálmán 54
 Bánffy György 442
 Bánffy Mihály 448
 Bánfi Szilvia 483
 Bánhegyi B. Miksa 243–244
 Barabás István 213–214
 Baránszky-Jób László 59
 Bárány Ignác 343
- Baranyi Imre 352
 Barbarigo, Agostino 199
 Barclay, John 12
 Barcsay Ákos 437
 Bárka József 211
 Barna János 11
 Barnabas de Kozawar, 144
 Baro 332
 Baronius, Caesar 22
 Baróti Szabó Dávid 168, 173
 Barsi János 234
 Barsi Mihály 91
 Bartcher, Diana 79
 Bartholomaeus Arnoldi de Usingen 201
 Bartók Béla 80, 347
 Bartolus 432
 Bartoniek Emma 436–437
 Bartzafalvi Szabó Dávid 443
 Basarab, Matei (havasalföldi fejedelem) 146–148, 164
 Basedow, Johann Bernhard 41, 339
 Bashardt, Thimotheus 143
 Basnage 424
 Báthori András 131, 133
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 143
 Báthori Miklós 130
 Batsányi János 82, 102, 168, 175
 Batthyáni Ferencz 433
 Batthyáni Fülöp 433
 Batthyány Ignác 102, 192, 195, 265–259, 272, 276
 Batthyány József 42, 195, 242
 Bátyai Jenő 108, 110
 Bechtler 69
 Becquet, J. 258
 Becsek D. fia (könyvnyomda) 212
 Bedy Vince 252
 Beeg, Marie 346
 Beham, Hans Sebald 325, 327–328, 330
 Bejthe István 433
 Beke Margit 242–243
 Békei Nándor 218–219
 Bél Mátyás 39, 46, 243, 340, 458, 483
 Beljanov A. M. 405–406, 409–410, 413–414
 Bellarmino, Roberto 92, 364
 Benczédi Gergely 208
 Benczédi Pál 206, 208–209, 212
 Benczur 41
 Benda Kálmán 245, 443
 Bendefy László 50
 Benedek, Szent (magyarországi) 357

- Benedek Elek 342, 346, 350, 439
 Benedek Marcell 40
 Benedictus de Beethlemes 144
 Benedictus de Hardy 144
 Benedictus de Zhethen 144
 Beniczky Péter 247
 Benjámín Olivér 409, 414
 Benke Mihály 101–102
 Benkner, Johann 146
 Benkóczy Emil 217
 Benkő Elek 440
 Benkő József 193, 435–436
 Benőfy Soma 217
 Benyák Bernát 173
 Benyovszky Móric 345
 Benvenuto de Rambaldis de Imola 432
 Benzing, Josef 204
 Berda József 60
 Berecz Ágnes 279–291
 Berecz Mihály 138
 Bergen, Erik 345
 Berger, Franciscus Xaverius 441
 Berger, Justus von 38
 Bergl József 425
 Bergyajev, Nyikolaj Alekszandrovics 61–62
 Berkó Pál 410
 Berlász Jenő 231, 242
 Bernardo de Alba 270
 Bernát, Szent (Clairvaux-i) 22, 137–138, 258
 Beroaldo 197
 Bersano Begey, Marina 205
 Bertachinus, Johannes 251
 Berzsenyi Dániel 393, 395–396
 Bessenyei György 169–170, 172–174, 226, 288, 340
 Bessenyei József 194
 Besskó Károly (kő- és könyvnyomda) 213
 Beszántinosz 124
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 88, 92, 146, 149, 485
 Bethlen Gergely 435–436
 Bethlen János 435–440
 Bethlen Miklós 437–440
 Bethlen Zsuzsanna I. Teleki Sámuelné
 Betto, Bianca 432
 Beythe Imre (Kőí) 433
 Béza, Theodor de (Beza Vezelius) 123, 489
 Bianu, Ioan 146, 151, 154–155
 Bidermann, Jacobus 12
 Bihari Ferenc 434
 Bilincsi Lajos 486–487
 Bíró Márton I. Padányi Bíró Márton
 Bíró Pál 213
 Bíró Péter I. Dengelegi Bíró Péter
 Bistřický, Jan 256–257
 Bitskey István 120–121
 Blahó Vince 131, 142
 Blanc, Louis 298
 Blasius de Bwilkewz 144
 Blekastad, Milada 438
 Bleyer Jakab 229
 Blickle, P. 21
 Bloch, J. C. 425
 Blosius, Ludovicus 23
 Blumauer, Alois 443, 454, 456
 Blücher, Gebhard 154
 Bobest István 452
 Bocskay István (erdélyi fejedelem) 134, 438
 Bod Péter 447
 Bodnár György 115
 Bodó András 335
 Boerner, C. G. 237
 Boëthius, Anicius Torquatus Severinus 12
 Bognár 70
 Bohatta, Hans 201, 327, 330
 Boldizsár Iván 360
 Bollók János 431
 Bona, Giovanni 12–13
 Bonaventura, Szent 22–23
 Bonfini, Antonio 22
 Bónis György 197
 Bonnes, J. P. 258
 Bor János 138, 140–141
 Borbély 413
 Borbély István 207, 209
 Borch, Oluf 94
 Borda Lajos 483
 Boros György 206, 209–211
 Boross Mihály 344
 Borostyáni Nándor 345
 Borrochius, Olaus 93
 Borsa Gedeon 26, 153, 195, 197–205, 240–242, 272–273, 306–307, 317, 320, 323–324, 325–330, 440–441, 460, 466, 483–484, 484–485, 488
 Borsa Iván 192–193
 Bossuet, Jacques Bénigne 12
 Botár Imre 213
 Boterus 22
 Both (?) Abraham 136
 Botka Ferenc 350–351, 353
 Bourghesius 23

- Bowsky, W. M. 431
 Böhm Dániel József 394, 401
 Bölöni Vilmos 212
 Brachmann 454
 Brankovics György (szerb fejedelem) 353, 367
 Brassai Sámuel 206, 208–210
 Braun Victor 218
 Brauner Evermodus 11
 Bredetzky, Sámuel 37–38, 41–43, 45–46
 Breier, Eduard 455
 Breuer, D. 18, 21
 Brigitta, Szent 22
 Bródy Sándor 350
 Brown, Andrew 345
 Brunner 23
 Brück, Ph. A. 13
 Brückner, W. 5, 18, 21, 23
 Brüller Gyula 218
 Buda (hun vezér) 461
 Budai Ézsaiás 375–379, 382
 Budai-testvérek 287
 Budowski, Simon Piotr 88
 Buffon, Georges Louis Leclerc 96
 Bullinger, Heinrich 489
 Bulwer, E. L. Eugen 452
 Bulyovszky Gyula 124, 179
 Bunyitay Vince 196
 Buócz Béláné 70
 Burger-család 108–109
 Burger Gusztáv 108–111
 Burger Zsigmond 108
 Burger-nyomda 109
 Burgersdicius 488
 Burgstaller, Christoph 49
 Burns, Robert 367
 Burton, Robert 72
 Buzás Gáspár 136
 Buzogány Anna 213
 Buzogány Áron 207
 Buzogány Kálmán 216
 Buxdorf, Johann 424
 Büttner Lina, B. 345
 Bzowski 22

 Calamy, Edmund 434
 Calepinus, Ambrosius 116
 Caliny, Adam 138
 Callierges, Zacharias 490
 Camerini, Paolo 202
 Campe, Joachim Heinrich 41, 344, 377
 Canisius, Petrus 12
 Canninc, Joseph 432
 Cantelar Rodriguez, Francisco 2363–264, 271
 Caraccioli, R. 137, 141
 Carl, Anton 424
 Carpcov, Benedictus 423
 Carthagera 23
 Case, Thomas 433–435
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 22, 138
 Castellan 22
 Castelli, Ignaz Franz 227
 Castillo Lara, Rosalio I. 264
 Causinus, Nicolaus 12–13
 Celan, Paul 82
 Celtis, Konrad 461
 Cenzor (álnév, l. Róna Béla)
 Charapancsick de Mostar, Petrus 11
 Châtellier, L. 21
 Chavassius 23
 Cheney, Christopher R. 263
 Cherabinus a S. Trinitate 11
 Chesterton, Gilbert Keith 83
 Chrysogonus 23
 Čičaj, Viljam 231
 Cicero, Marcus Tullius 22, 252, 447
 Cillei Borbála 462
 Cillei Ulrik 462
 Cindori-Šinkovič, Marija 366–367
 Cipariu, Timotei 155
 Clemens de Izdench 144
 Clément, Bertha 346
 Clynaeus, David Johannes 332
 Cocceus, Ioh. 423
 Coccus, Jodocus 12
 Collignius, Johannes Jacobaeus Arpius 332
 Colon, Fernand 345
 Comenius Ámos János 124, 434, 438–439
 Contenson 23
 Cooper, J. F. 454
 Coresi diakónus 146, 149, 151
 Cooster, Franciscus 466
 Coturius, Julius Caesar 12
 Cvi, Naftali 422
 Cyprianus, Szent 22
 Czakó Jenő 280, 283
 Czanyuga József 344
 Czéh András 455
 Czéh Lajos 450
 Czéh Sándor 450–459
 Czéh Sándor ifj. 450

- Czekus, Nicolaus 337
 Czellárné Csiba Judit 145
 Czine Mihály 352
 Czirer Cseh Stefánia 343

 Csaholci Pap János 434
 Csáji Pál 438–439
 Csák Gellért 11
 Csanád Béla 357
 Csanaki Máté 92
 Csapody Csaba 463
 Csathó Kálmán 184
 Csegezi László 208
 Cseh János I. Csuzi Cseh János
 Cseh Stefánia I. Czirer Cseh S.
 Csegeri Imre 420
 Csepregi-család 84
 Cserey Sámuel 448
 Csernojevics Arzén (Arszenije Csarnojevity) 353–355
 Cserőgyi (Cservölgyi) Benedek 130
 Csetri Lajos 120
 Csiba Judit I. Czellárné Csiba J.
 Csiba Márton I. Tejfalvi Csiba Márton
 Csider Imre 439
 Csiki Gábor 213
 Csiky Albert (könyvnyomda) 211–212
 Csiky Gergely 350
 Csillik Bertalan 308
 Csizi István I. Tzizi István
 Csokonai Vitéz Mihály 287–290, 375
 Csoma József 234
 Csongor Győző 108
 Csongvay Lajos 214
 Csonka Ferenc 357
 Csontos János 143
 Csóra Karola 348
 Csorba Csaba 234–235
 Csuka Zoltán 354
 Csulai György 149, 162
 (Csulai) Móré Fülöp, 197, 329
 Csuzi Cseh János 91

 Dakó, Miklós (szikszói) 137–138
 Dale, Antonius van 424
 Daniel 354
 Daniel Petri Nidrosiensis 332
 Dankó József 265
 Dante, Alighieri 432
 Darabos Pál 54–72

 Darvas József 310, 312
 Daudet, A. 345
 Dávid, (király, ószövetségi) 358
 Dávid Gyula 246
 Davidsohn, Paul 325
 Davis Ioannis, Hafniensis 332
 Deák Miklós 212
 Decsy Sámuel 40
 Deér József 430
 Deletant, Dennis 147–149, 155
 Della Torre, Lelio 425–426
 Demény, Lidia 147, 149–150, 162
 Demeter (érsek) 265, 268
 Demeter Júlia 248
 Demetrius de Cherwhg 144
 Démokritosz 282
 Démoszthenész 22
 Dénes Béla 64
 Dengelegi Bíró Péter 91
 Denis, Michael 201
 Deutsch, H. 428
 Deyling, D. Salamon 424
 Dezséri Bachó László 131, 140
 Dézsi Lajos 233
 Dianovszki János 338
 Diderot, Denis 397
 Dienes András 352
 Dienes László 309
 Dietericus (Dietrich) Conradus 337
 Dionysius Carthusianus 132
 Disraeli, Benjamin (Earl of Beaconsfield) 294
 Djordjevič, Jovan 367
 Dobrai G. Bálint 91
 Dobre mester (nyomdász) 146–166
 Dobri Mária 115–117
 Dobszay Tamás 248
 Dodgson, Campbell 325, 327–329
 Dóka Klára 354
 Domanovszky Sándor 309
 Domby Márton 288
 Domokos Pál Péter 362
 Domonkovich Adalbert 11
 Donászy Magda 439
 Dolinay Gyula 344
 Dorffmaister István 116
 Dorlandus 22
 Dosziádisz 124
 Dózsa György 188
 Döbrentei Gábor 383
 Dörnyei Sándor 317, 320–321, 324, 483–484

- Dörre Tivadar 345
 Draganu, Nicolai 149
 Drakul, Vlad (havasalföldi vajda) 194
 Draskovics György 11
 Dreiser, Theodor 60
 Drexel, Jeremias 13, 23
 Dugonics András 168, 175
 Duhr, B. 20
 Dukkon Ágnes 247–248
 Dulácska Géza 344
 Dumas, Alexandre 457
 Duranti, Guillelmus 136, 140
 Duras 97–98
 Dusi Jakab 130
 Duttonhofer 338
 Dürer, Albrecht ifj. 462
 Dürrenmatt, neviedrich 75
 Dyck, Antonius van 387

 Eberhard, A. G. 346
 Eboriensis, Andreas Lusitanus 467
 Eckhardt Sándor 193
 Ecsedy Judit, V. 146–166, 433, 437, 483, 489–490
 Egede János 343
 Egger Vilmos 103
 Eichmann, Adolf 419–423
 Elek Márton 442, 444–445
 Elijahu, Mishagi 424
 Eliot, T. S. 60–61
 Előd István 280, 283
 Enault István 180
 Endrényi Imre 108, 112–114
 Endrényi Lajos 113
 Engel Adolf 108–109
 Engel Ella I. Kauntzné
 Engel János Keresztély 98
 Engelgrave 23
 Engels, Friedrich 298, 301
 Enzensberger, Hans Magnus 83
 Enyedi Sándor 94–102, 441–450
 Enyvvári Jenő 54, 62–63
 Eötvös József 362, 385
 Eötvös Károly Lajos 345
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 244, 332–333
 Erdei Klára 122–124
 Erdélyi Gyula 181
 Erdélyi Ilona, T. 383–403
 Erdélyi János 383–403
 Erdélyi László 431
 Erdélyi Zsigmond 135

 Erdész Ádám 359–360
 Erdő Péter 251, 263–278
 Erdődy Gábor 115
 Ernhofter, Sigismund 252
 Ertsei Dániel 379
 Erzsébet, Szent 358, 462
 Estei Hippolit 266–268, 272
 Estók János 248
 Estreicher, Karol 201
 Esztergomi János 143
 Eszterházy Antal 340
 Eubel, Conradus 196
 Evola, Giulio 62
 Ewald 425

 Faber 23
 Faber, Petrus 335
 Fábri Anna 363
 Fabri Kapisztrán 136–137, 140
 Fái J. Béla 345
 Falk Miksa 227–228
 Fanghné Gyűjtő Izabella 209, 211
 Farkas Gábor 231–232
 Farkas Gyula 229
 Farkas József 136–137
 Fedák Sári 367
 Feder 377
 Feger, Theobald 463
 Fehér Katalin 103–106, 337–339, 373–382
 Féja Géza 351
 Fejér G. 425
 Fejérpataki László 132
 Fejes István 350
 Fekete Csaba 231
 Fekete János 441
 Fekete Sándor 352
 Fellenberg Emmanuel 104
 Fenicki, Franciscus Stanislaus 12
 Fenner, Dudley 434
 Fényes Elek 451
 Fenyő István 347–353, 384
 Ferdinánd, I. (magyar király) 132, 327–328, 330, 438
 Ferdinánd, II. (magyar király) 438
 Ferdinánd, III. (magyar király) 438
 Ferenc, Szent (Assisi) 358–359
 Ferenc, Szent (Szalézi) 12–13
 Ferenc, I. (magyar király) 175–176
 Ferenc József (magyar király) 292

- Ferencz József (püspök) 206–207, 209, 211, 213–214
 Ferencz József, ifj. 208
 Ferenczy Géza 206–207, 316
 Ferenczy János 362–364
 Fernow, Carl Ludwig 395
 Ferro, G. M. 93
 Ferselius 23
 Fertsek Elza 70
 Festetics György 99
 Festetics János 449–450
 Festetics Károly Albert 227
 Fésüs György 345
 Feszty Árpád 181
 Feuchtersleben, Ernst von 227
 Fikker János 214
 Fináczy Ernő 280
 Findura Imre 40
 Fischer Aladár 218
 Fischer N. 425
 Fitz Jenő 316, 320
 Fitz József 195, 199
 Flach Ruppert 11
 Flavigny grófné 343
 Flavius, Josephus 423–424, 426
 Flodr, Miroslav 256
 Flygare-Carlen 456
 Fodor Ferenc 46, 49–50
 Fodor Gerzson 287
 Fodor Józsa I. Ottava Ingácné
 Fodor József 343
 Fodor Lajos 343
 Fodor Riza 79
 Fögel József 197
 Fogelmark, Staffan 490–492
 Fónagy Iván 70
 Forgách Miklós 42, 44
 Forseus (püspök) 358
 Fox, Joannes 438–439
 Földesi Ferenc 232, 235–238
 Földi János 287–288
 Földvári Sándor 121–122
 Franciscus Ossmanus von Alkmaar 240
 Frank, Herbert 124
 Frankenburg Adolf 227
 Frankl, Ludwig August 227
 Freiligrath, Ferdinand 227
 Fricke, Cornelia 241
 Friebeisz Ferenc 179
 Fried István 225, 247, 366–367
 Fries, gr. 42
 Frigyes, III. (német-római császár) 462
 Frigyes, pfalzi 91–92
 Fritsch, Erich 49–50
 Frobenius 62
 Froeschlé-Chopard, M.–H. 14
 Frölich Jakab 11
 Fucker András 49
 Fugger 368
 Fügedi Erik 194
 Fülepp Katalin 252
 Füsü Pius 11
 Füssy J. (könyvnyomda) 214
 Füssy Tamás 344
 Füves Ödön 355
 Gaál György 454, 456
 Gaál Endre 108, 112
 Gaál Mózes 345–346
 Gábor Iván 490
 Gabriel Astrik, L. 131, 239–240
 Gacák, Mihail 246
 Gácsi Hedvig 231
 Gajtkó István 24
 Gál Kelemen 93, 207–208
 Gál Mária 210
 Galavics Géza 131, 232
 Gálfi Lőrinc 207
 Galli, Joh. 336
 Gallus (ciszter apát) 140
 Gámán János (könyvnyomda) 209–211
 Gara János 137–138
 Garády Sándor 464, 467
 Garamvölgyi Ernőné 489–490
 García y García, Antonio 263–264, 271
 Gárdonyi Albert 204
 Gárdonyi Géza 348, 350, 367
 Garlepp, Bruno 345
 Gaudenzi, Augusto 432
 Gaufrédus, Babion 255–260
 Gavrilovič, Milorad 367
 Gazzaniga, P. M. 244
 Gelei Gáspár 91
 Geleji Katona István 149, 155–156, 162–164
 Gellért, Szent 249, 357, 462
 Gellértfi János I. Aranyasi Gellértfi János
 Georgievics 22
 Georgius de Bewlkez 144
 Georgius de Hungaria 22
 Geréb-család 143

- Geréb Ferenc 143
 Geréb László 143, 196
 Geréb Mátyás 143
 Geréb Péter 143
 Geréb Zsigmond 211
 Geréby György 364–355
 Gerézdi Rabán 358
 Gergely, Szent, Nagy 22
 Gerhardus-nyomda 334
 Gerhardus, Johannes 334, 337
 Gerics József 248, 430–433
 Gerő Gyula 322
 Gerő Helén 70
 Gersdorf, Wilhelmine 455, 457
 Gertrud, Szent 22
 Gervasius Wain v. Memmingen 240
 Gessner, S. 454
 Ghenadie, II. (gyulafehérvári metropolita) 150, 155–156, 162–163
 Giesswein Sándor 243
 Gillemot Katalin I. Szász Károlyné
 Giunta, Lucantonio 201–202
 Gizella (magyar királyné) 461
 Gladstone, William Ewart 294
 Glatz Eduárd 228
 Glebkovics, Ivan 147
 Glorieux, P. 239, 255
 Goethe, Johann Wolfgang 82, 387, 393–399, 401, 426
 Gogd, Urbanus 138
 Goldmann, Lucien 280
 Goldperger János 12
 Goluszka, Malgorzata 484
 Gomarus 332
 Goodwin, Jacques Ignace 12
 Gottschalk, Heinrich 343
 Gottsched, Johann Christoph 169
 Góbból Gáspár 284–285
 Gődianus, Georgius 94
 Gömöri György 88–92, 330–332, 433–435
 Gönczi János 91
 Görgényi Ottóné 66
 Görög Demeter 45
 Gött-család 229
 Graetz 425
 Graff, Andreas 124
 Gräffer, Franz 38
 Gragger Róbert 224, 229
 Grazdanovity-Pajity, M. 356
 Green, Everett 346
 Gregorius de Ostropatak 144
 Gregorius de Zakachj 144
 Greguss Ágost 385
 Gretser, Jacobus 251
 Griffenfeld, Per 94
 Grigorjev 410
 Grillparzer, Franz 83
 Grisellini, Franz 45, 49
 Groneberg, Simon 332
 Grotius, Hugo 424
 Gruber Károly 136
 Grundmann, J. 345
 Grüll Tibor 232–233
 Grün, Anastasius 227
 Grün-nyomda 108
 Guénon, René 61–62
 Gulyás Pál 149, 195
 Gutzkow, Karl 227
 Gvadányi József 449
 Gvidó Béla 213
 Gyallay Pap Zsigmond 214
 Gyulai Farkas 437
 Gyarmathi Sámuel 102
 Gyóni Vazul 91
 Gyöngyösi Balázs 130
 Gyöngyösi Gergely 357
 Gyöngyösi Imre 130
 Gyöngyösi István 447
 Gyöngyösi János 138, 174
 Gyöngyösi Nándor 310
 Gyöngyösi Sándor 136, 139–140
 Gyöngyösi Új János 139
 Györffy György 466
 Gyórfi István 209
 György, Szent 358
 György pap 155
 Győri Imre 144
 Győry Vilmos 344
 Gyújtó Izabella I. Fanghné Gyújtó Izabella
 Gyula II. (pápa) 389
 Gyulai Pál 56, 178, 191, 348, 350, 402
 Gyulai Sámuel 448
 Gyulay Lajos 198
 Gyulay László 345–346
 Habán Mihály 59, 64
 Habermann Gusztáv 107–108
 Hacker Béla 218–219, 224
 Hackländer 457

- Hagelweide, Gert 242
 Hahn, Georg 346
 Hahn István 422
 Haiman György 359–360, 483
 Hajdu Elemérné, Malán Magda 313–314, 316
 Hajdú Henrik 69
 Hajdú Lajos I. Keszi Hajdú Lajos
 Hajnal István 253
 Hajnóci R. József 51, 53
 Hajtó Zsófia, B. 350–351
 Halász Anna, H. 458
 Halász Margit 116
 Halden, E. 345
 Haller Antal 449–450
 Haller, Joannes 330
 Háló Kováts József 281, 283, 285–289
 Haman, Johann (nyomdász) 195
 Hamann de Landoia, Joannes 199
 Hammerstein 39
 Hamvas Béla 57–72
 Hamvas József 56
 Hamvas Magdolna 57
 Hanskarl Erzsébet 54, 70
 Haraszti Éva, h. 293, 296
 Harcourt, Marie D' 256
 Hartai László 312
 Hartmann, Adam 439
 Hatvani Imre 107
 Hauser Gábor 118–120
 Heckel István 203
 Heckenast Gusztáv 227, 454
 Heckenast (könyvkiadó) 228
 Héderváry Lőrinc 358
 Heerbrandt, Jacob 252
 Hegedűs, A. 358
 Hegedűs és Sándor Könyvkereskedés 333
 Hegel, Georg Friedrich 392, 394, 397, 399–401
 Heillinger János 11
 Heine, Heinrich 227
 Heinemann, L. 430
 Heinrich Gusztáv 229, 343
 Héjjas Eszter 118–120
 Hell Miksa 40
 Heller Zélig 422
 Hellmar, Antonius 440
 Heltai János 483
 Heltai Jenő 367
 Helvetius, Claude Adrien 226
 Hemingway, Ernest 60
 Henrik, II., Szent (német–római császár) 461
 Henrik, Magyar fia (comes) 192
 Henter Antal 442, 445
 Henszlmann Imre 228, 383–403
 Hérakleitosz 60
 Herczeg Ferenc 184–185
 Herczegh György 136, 139
 Herder, Johann Gottfried 226, 341, 395, 422, 426
 Herepei János 92, 149, 434
 Hermán József 12
 Hermann Ottóné 346
 Herner János 131, 231–233
 Herolt 23
 Hertzig, Franciscus 12
 Hervey 284
 Herwegh, Georg 227
 Hevenesi Gábor 9–11, 23
 Hevesi József 188
 Heyne, Christian Gottlob 172
 Hickel, J. Karl 227
 Higgins, Dick 124–125
 Hildebert de Lavardin 258
 Hirsch, August 94
 Hirsch Nelli, R. 346
 Hirt, Georgius 349–395, 399, 401
 Hladky Vendel 54
 Hlatky Vince 54, 64
 Hochmeister, Martin 202, 226
 Hodinka Antal 121–122
 Hodos, Nerva 146, 151, 154–155
 Hoffman, Richard C. 430
 Hoffmann, Franz 344–346
 Hoffmann, W. 345
 Hogarth, William 388
 Holbein, Hans 387
 Holdházy János 243
 Holk, gr. 38
 Holl Béla 10, 194, 198, 234, 483
 Holló Szilvia 342–346
 Hollstein, Friedrich Wilhelm Heinrich 325
 Holtzer Dániel 218–219
 Holzmann, Michael 201
 Homérosz 454, 456
 Homonnai György 365
 Hopp Lajos 245–248
 Horányi Elek 43, 173, 436–440
 Horatius, Quintus Flaccus 247, 447
 Horkay László 383–403
 Horn, Julius 426
 Hornpostel 44, 46
 Horthy Miklós 411, 416

- Horvát István 200, 362–364
 Horváth Antal Tibor 130
 Horváth Henrik 464, 467
 Horváth János 84, 193
 Horváth János, ifj. 358, 431
 Horváth Kálmán I. Petrichevich Horváth Kálmán
 Horváth Mária I. Kósáné Horváth Mária
 Horváth Mihály 426
 Horváth Terézia 37–58
 Horváth Viktor 307, 321, 324
 Horváth Zsigmond I. Szalabéri Horváth Zsigmond
 Horváth Lukács Borbála 366
 Horváti János 139
 Hosemann, Theodor 344
 Höck Károly 11
 Höger, J. 343
 Hőgye István 234
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 82
 Hrabanus Maurus 124
 Hrenkó Pál 44
 Hubay Ilona 195, 200, 327–328, 465, 485
 Hugó Károly 227
 Hugo Ripelin de Argentina 133
 Hugo de Sancto Caro 134
 Hugo de Sancto Victore 22
 Huizinga, Johan 61–62
 Hunfalvy Pál 229
 Hunyadi János 462
 Hunyadi Székely Mátyás 433
 Hunyady Ferencz 449
 Husz János 88
 Huszár Gál 458, 483
 Huszár Károly 343
 Huxley, Aldous 60
 Huzsvik György 354
- Iancu, Avram 106
 Iffland, A. W. 454
 Ignác, Szent (Loyolai) 123
 Illei, Joannes Baptista 441
 Illés Béla 410
 Illésy János 443
 Illyés István 12
 Imperato, Ferrante 93
 Imre, Szent 325, 327–328, 461
 Ince, III. (pápa) 22
 Incze Sándor 183
 Intorp, L. 19
 Ipolyi Arnold 365–366
 Istóczy Győző 427
- István, I., Szent (magyar király) 40, 325, 327, 357–358, 461
 Iván László 214
 Iványi Sándor 143
 Ivo, Chartres-i 256–257, 259
- Jablonkay Gábor 18
 Jacobus Philippus de Bergamo 461
 Jacobus de Gruytrode 134
 Jäger, Wolfgang 48
 Jajczay János 65
 Jakab, Szent 23
 Jakab Elek 208
 Jaklin Balázs 11
 Jakó Klára 231
 Jakó Zsigmond 151, 193, 213, 265
 Jakov ben Aser 428
 Jaksity Iván 355
 Jakubovich Emil 194
 James, G. P. R. 456–457
 James, J. John 239
 Jancsó Elemér 94–95, 442–444
 Jánki János 91
 Jankovics József 364–366, 437, 440
 Janny-család 342
 Janny Géza 342
 Janny Gizella 342
 Janny Gyula, ifj. 342
 Janny Gyula, id. 342
 Janny József 342
 János, Szent (Aranyszájú) 22
 János, Szent (Kapisztrán) 188
 János fráter 136
 János, I., Szapolyai (magyar király) 193, 330
 János István 120
 Jánosi Béla 384, 390, 392
 Jánossi Miklós 11
 Jansenius, C. (püspök) 279, 287
 Janus Pannonius 124, 307
 Jarisch, H. Anton 217, 344
 Jaspers, Karl 62
 Jászberényi Tamás 11
 Jeffers, Robinson 60
 Jenei Mihály 91
 Jeromos, Szent 22
 Jessenius György 438
 Jha, Kalanath 124
 Jóború Magda 75
 Jodál Gábor (könyvnyomda) 211
 Johannes de Athya 144

- Johannes de Verdena 135
 Johannides, Jacobus 337
 Jókai Mór 367, 342, 346
 Jonghen 23
 Jorest, Ilia 150–151, 162, 164
 Jósika Miklós 454, 456
 Jost 425
 Józán Miklós 213
 Józsa Géza 344
 József, II. (magyar király) 5, 43, 50, 171, 226, 285, 307, 340, 377
 József nádor 46
 József Farkas 352
 Joyce, James 60, 80
 Jöcher, Cristian Gottlieb 199, 205
 Juhász Gyula 188
 Juhász István 149, 155–156, 163
 Juhász Miklós 20
 Juhász Péter I. Melius Juhász Péter
 Julianus barát 357
 Jung, C. G. 62
 Junker, Christian 50
 Jurisics Miklós 485
 Justus de Palma Florentini (álnév) I. Pósházi János
 Kabdebó Tamás 294
 Kácskovics Bálint 441
 Kádár Judit 292–305
 Käfer István 460
 Kakas János 465–466
 Kalanath Jha I. Jha, Kalanath
 Káldi György 116
 Kállai Gyula 408
 Kállai Sámuel 91
 Kállay Albert 108, 112
 Kallimakhosz, (Callimachus) 62, 124
 Kálmán (magyar király) 357
 Kalmár Gyula 65
 Kálnai Mihály 91
 Kálvin János 92, 123, 364–365
 Kamarásné Kézdi Ágnes 458
 Kammermeister, Sebastian 461
 Kant, Immanuel 379, 382
 Kanyaró Ferencz 208
 Kapisztrán János I. János, Szent
 Kaplayné Shey Ilona 207
 Káplány Géza 309
 Kaposvári Gyula 316
 Karácsonyi Béla 135, 232–233
 Karácsonyi János 130–139, 142–143, 198
 Kardos 312
 Karinthy Frigyes 189
 Kármán József 170, 174
 Káro József 428
 Károli Gáspár 427
 Károly, II. (magyar király) 462
 Károly Amy 64
 Károlyi Sz. István 91
 Karvalics Z. László 404–418
 Kasza Balázs 139
 Kátai Miklósné 54
 Katalin, Szent (Sienai) 116
 Katona András 248
 Katona Imre 246
 Katona István I. Geleji Katona István
 Katona Tünde 213
 Kaufmann Dávid 426
 Kauntzné Engel Ella 208
 Kazenberger, Kilian 12
 Kazinczy-család 234
 Kazinczy Ferenc 47, 168, 173–174, 234, 287–288, 441, 443
 Kaym, Urban 201–202, 330, 466
 Keglevits György 449–450
 Kéki Béla 360–361
 Kelecsényi János 384, 390
 Kelemen, IX. (pápa) 279
 Kelemen fráter 137
 Kelemen Lajos 208
 Kelényi B. Ottó 65
 Kéler Gotfried 192
 Keller, Paulus 336
 Kemenes Egyed 124
 Kemény György 205
 Kemény János 437
 Kemény József 192–197, 197–205
 Kemény Katalin 68
 Kemény Simon 447
 Kemény G. Therésia 448
 Kemény Zsigmond 402
 Kempis Tamás 12–13, 22
 Kempowski 367
 Kende, S. 119
 Kendeffi János 450
 Kenderesi Ferenc 204
 Kenedics József 49
 Kénosi Tőzsér János 232
 Kenyeres Ágnes 108
 Kerekes Ferenc 375

- Kerényi Károly 55, 38–59
 Keresztély, I. (választófejedelem) 330
 Keresztury Dezső 73–87, 351, 410
 Keresztury Dezsőné 74, 80, 84–85
 Keresztury József 340
 Kéri Aranka 442
 Kertész Gyula 486–487
 Keserő Bálint 131, 145, 231–232, 332, 487
 Keszi Imre 70
 Keszi Hajdú Lajos 289
 Ketskemeti K. György 91
 Keveházi Katalin 132–133, 135, 139, 231–233, 330
 Keym, Urbanus I. Kaym, U.
 Keyserling, Hermann von 61–62
 Kézai Simon 430–433
 Kézdi Ágnes I. Kamarásné Kézdi Ágnes
 Kierkegaard, Søren 62
 Kilián István 120–121, 124–125, 244–245, 247–248
 Kind, Helmut 199
 Kiprijan atya 354
 Király György 351
 Király István 416
 Király János 139–140
 Kis Adalbert 137
 Kis Józsefné 489–490
 Kisfaludi F. Urbán 91
 Kisfaludy Károly 343
 Kiss Ágnes 210
 Kiss Elek 207–209, 211, 215
 Kiss János 94–95, 97, 102
 Kiss Valdemár 346
 Klages, Ludwig 62
 Klaniczay Tibor 30, 94, 115, 118–120, 123, 194,
 232–233, 484, 486
 Klein, Hermann 227, 454
 Klein Samu (nyomda) 213
 Klinger, Antonius 424
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 174, 426
 Klose, Wolfgang 235–238
 Knapp Éva 3–36, 248
 Knauz, F. N. 200, 431
 Kner Imre 359
 Kobányi Mihály 343
 Koberger, Anton 461, 463
 Kóbor Tamás 182
 Koch, Heinr. 346
 Kodály Zoltán 79–80, 84, 86, 347
 Kodolányi János 82
 Kohen, A. H. 422
 Kokas Károly 232–233, 487–489
 Kókay György 39, 115, 167–177, 206, 224, 234–235,
 339–342, 347, 348, 351, 383, 458, 484–486
 Koolb, G. 13
 Kollányi Ferenc 251
 Kollár Ádám 226
 Kolláth Mihály 286
 Kolombusz I. Colon, Fernard
 Kolping, Adolf 216–217
 Koltai Jenő 116
 Kominek Lénárd 11
 Komjáthi Mátyás 91–92
 Komjáthy Miklós 310–316–317
 Komjáti Demeter 144
 Konfuciusz, Kung Fu-ce 290
 Konrad von Halberstadt 116
 Koporsós István 144
 Korach Regina 384
 Korabinszky János Mátyás 37–53
 Korabinszky Máté János 43
 Kordován László 334
 Kornis Benedek 196
 Kornis Mihály 196–197
 Korompay H. János 383–403
 Korzenski, Johannes 433
 Kósáné Horváth Mária 233
 Kosáry Domokos 37, 39–40, 46–48, 52, 205
 Kossuth Lajos 228, 292–305
 Kosztolányi Dezső 189, 351, 357
 Kotsis Sámuel 442, 444
 Kotzebue, A. 454
 Kovachich Márton György 226, 341, 441
 Kovács György 185
 Kovács István I. Nagyajtai Kovács István
 Kovács János 49, 207
 Kovács József László 232
 Kovács Károly 49
 Kovács Lajos 208–209, 215
 Kovács Mária 54
 Kovács Máté 309
 Kovács Pál 458
 Kovács Péter 11, 196
 Kovács Sándor Iván 118–120
 Kovács Zsuzsanna 483
 Kovácsi Antal 207
 Kovacsics József 48
 Kovatsik, Joh. 336
 Kozma Flóra I. Perczelnél Kozma Flóra
 Kozma Vazul 180
 Kőhalmi Béla 69, 308, 311–317, 320–322
 Kőhegyi Mihály 359–360

- Köhler, August 343
 Kölcsy Ferenc 394, 398
 Kölesy Vincze Károly 455
 Könyves Tóth Kálmán 65
 Körmendy Kinga 242–243, 244, 251
 Körösi A. Pál 91
 Körösi P. István 91
 Kővári Jakab 209
 Kőváry László 208
 Kövendi Dénes 59
 Kraus József 11
 Kray Pál 49
 Kriedemann, Theresa 333–337
 Kristóf György 205
 Krisztity, Daniel 355
 Kriza János 206–207
 Krleža, Miroslav 366
 Krman Dániel 334–337
 Krobot János 379
 Kromayer, M. Joh. 423
 Krúdy Gyula 188–189
 Kubinyi András 466
 Kulcsár Adorján 458
 Kulcsár György 231
 Kulcsár Péter 232, 488
 Kulinyi Zsigmond 107
 Kultsár István 363
 Kumorovitz L. Bernát 196
 Kunotovics, Ivan 147
 Kuntár Lajos 459
 Kurras, Lotte 237–238
 Kurz, Heinrich 397
 Kuun Géza 208
 Kuzsinszky Bálint 463–465
 Küllös Imola 245–248
 Kürthy Emil 345
 Kryrianides Demetrios 355
 Labsánszky János 12
 Lacaita, Jacobo Philippo 432
 Laczkó Géza 351
 Ladányi Erzsébet 248
 Laddey, Emma 346
 Ladislaides, Mathias 336
 Ladiver, Elias 335
 Ladmóczi István 439
 Lajos, II., (magyar király) 327, 329, 438
 Lajos, IX. Szent (francia király) 239
 Lakatos Éva 178–191, 205
 Lakits Vendel 343
 Laky Demeter 343
 Lamatsch Sándor 65–66
 Lamprecht, A. 13
 Láncki Sebestyén 139
 Landberger 22
 Landerer (könyvkiadó) 228
 Landerer-nyomda 441
 Landerer Mihály 39
 Landerer, Leopold 441
 Landes, Joseph 453
 Langi Mihály 124
 Langley, Joseph 434
 Lanij, Daniel 336
 Lanij, Elias 336
 Lányi György 124
 Laselve 23
 Laskai Osvát 357, 465
 László, I., Szent (magyar király) 192, 325, 327, 357–358, 462
 László, V. (Posthumus) 462
 László, Nápolyi (magyar trónörökös) 462
 László Boriska I. Wix Györgyné
 Latzkovits Miklós 231
 Laube, Heinrich Rudolf 227
 Laufer Vilmos 343
 Lawrence, D. H. 60
 Lázár (szerb fejedelem) 353
 Lázár István Dávid 231
 Ledru-Rollin, Alexandre Auguste 298–300, 302
 Légrádi testvérek nyomdája 114
 Leibici Márton 257
 Lengyel András 107–114, 218–224
 Lengyel Lajos 359
 Lengyel Miklós 217–218
 Leó, I., Szent, Nagy (pápa) 22, 461
 Leó, X. (pápa) 389
 Leonardi da Vinci 391
 Lepage Lajos (könyvnyomda) 209
 Leopold Antal 325
 Lepsényi István 124
 Lessing, Gotthold Ephraim 395, 398, 426–427
 Lessius 365
 Létay Ida I. Nagy Károlyné
 Levaković, Rafael 147
 Lévy József 489
 Leydecker, Melchior 287
 Liechtenstein, Petrus (nyomdász) 202–203
 Ligeti Jenő 218–224
 Lightforts, Joannes 424
 Lillenthal, Michael 235

- Linehan, Peter 432
 Lipót, I. (magyar király) 354, 438
 Lipovcsich Jeromos 11
 Lippai János I. Thállyai Lippai J.
 Lippay György 11
 Lippeloo 23
 Listi-család 118
 Liszt Ferenc 367
 Lobkovitz Popel Éva 433
 Lochner János 244
 Lohner, Tobias 12
 Longai, Joh. 336
 Lonicerus 22
 Losonczy András 134, 144
 Losonczy Miklós 135, 138, 144
 Losontzi István 234
 Loth (bibliai) 261
 Lonkares, Kyrillos 156
 Lovas Ambrus 137
 Lowmann, Moses 424
 Lőcsei János 144
 Löffler Andor 218–219
 Lőkös Zoltán 219
 Lőrinczi István 211
 Lőrinczi László 214
 Lőrinczi Mihály 214
 Lőrinczy Dénes 209, 215
 Lőrinczy Géza 215
 Löwinger Sámuel 422
 Lucanus, M. A. 139
 Lucas Coronensis 483
 Lucas a S. Nicolao 11
 Lugosi József 379
 Luini, Bernardino 391
 Lukács (clericus) 144
 Lukács Borbála I. Horváth Lukács Borbála
 Lukács György 70, 351
 Lukács Pál 343–344
 Lukácsy Sándor 384
 Lupu, Vasile (moldovai fejedelem) 146–148, 164
 Luther Márton 88, 123, 235, 329, 335, 364–365, 428
 Luttenberger Ágost 343
 Lycosthenes 23
 Lyse, I. P. 456

 MacCarthy-Reagh 368
 Macedoneanul, Meletie I. Makedonski, Meletios
 Maconius Mytenus, Johannes 88–92
 Macpherson, James 197
 Madách Imre 82
 Madas Edit 239–240, 249–262, 357–359
 Máder Béla 232
 Madzsar Imre 432
 Maeterlinck, Maurice 85
 Maffei 22–23
 Mágócsi János 130
 Mágori-Vargha Béla 86
 Magyar Mihály 459
 Magyarországi György (domonkos barát) 194
 Maiemon, Mosis I. Maimuni
 Mailáth János 227
 Maimonidesz I. Maimuni
 Maimuni, Mose 423, 426, 428
 Makedonski, Meletics (nyomdász) 147, 150, 164
 Makkai László 360, 362
 Makowsky (Macovius) Johannes 88, 92
 Malán Kinga I. Hajdú Elemérné
 Maliecki, Marian 484
 Malot, Hector 343
 Mályusz Elemér 192–197, 198–200, 204, 265, 270
 Mann Miklós 248
 Mano-Ziszi, K. 356
 Márai Sándor 351
 Marchesinus, J. 139
 Marconnay Tibor 65
 Mareş, Alexandru 155, 161–162
 Margalits Ede 355
 Margit, Szent 358
 Mária, Szűz 18, 23, 27, 254, 325, 327
 Mária Terézia (magyar királynő) 121–122, 169, 225
 Mark, Thomas (álnév: Hamvas Béla)
 Marosi Márton 211
 Maróthi György 447
 Maróthy János 143
 Marsigli, Luigi Ferdinando 467
 Martinus z Dražova, Samuel 88–92
 Martinovics Ignác 442
 Marton István 106
 Márton, Szent 358
 Márton Áron 362
 Marx, Karl 298, 301
 Máté Ernő (nyomda) 213–214
 Máthé Lajos, ifj. 211
 Máthé Sándor 211–212, 214
 Mátrai László 61, 308, 323
 Matthias, Carl 345
 Matthias Paulinus, Pludentinus Rhetus 204
 Mátyás, I., (magyar király) 143, 188, 192, 307, 461–463
 Mazal, Ottó 233

- Mazilu, Dan Horia 156
 Mazzini, Giovine 293, 301
 Maxai Öse Péter 91
 Mayne-Reid 345
 Mechtild, Szent 22
 Megerle, Johann Georg 192
 Melanchton, Philipp 235, 330
 Melczer Jakab 455
 Melius Juhász Péter 490
 Melzer, Philip 251–252
 Mencsik Ferdinánd 88
 Mendelssohn, Moses 427
 Mengs, Rafael 389, 391
 Mercurius (álnév) I. Tsizi (Csizi) István
 Merezskovszkij, Dmitrij Szergejevics 62
 Mészáros Ferenc 451
 Mészáros Ignác 175
 Mészáros István 245
 Meszlényi Ilona I. Ambrozovics Meszlényi Ilona
 Mezei Márta 120
 Mezey László 250, 265, 268, 466
 Mező Krisztina I. Simai Mező Krisztina
 Mezőlaki Miklós 92
 Meyer, Horst 241
 Michael, I. D. 424
 Migazzi Antal Kristóf 244
 Mihail 354
 Mihály Ferenc 451
 Mikes Kelemen 193
 Miklós Andor 63
 Miklós Ödön 434
 Mikó-család 193
 Mikó Imre 193, 214
 Mikó János (zsögödi) 434–435
 Mikoviny Sámuel 49–50
 Miksa, I. (magyar király) 438
 Mikszáth Kálmán 342, 346, 367
 Miller, J. 8
 Miller, Peter 38
 Milotai Nyilas István 483
 Minárik, Jozef 247
 Mindszenti Gábor 193–194, 198–199
 Mindszenti Gedeon 217
 Mindszenti Sámuel 102
 Miner, Dorothy 490
 Miskei György 140, 142
 Miskolczy Péter 91
 Miskolczy P. György 91
 Misztótfalusi Kis Miklós 359
 Mitrovics Gyula 384
 Mogila, Petru (kijevi metropolista) 147–148
 Mohácsi Tamás 133, 144
 Moldavenin, Philip 146
 Molnár Ambrus 247
 Molnár Borbála 443, 449
 Molnár Ferenc 351
 Molnár Gergely 124
 Molnár János 173
 Molnár Kálmán 211
 Molnos Lajos 210
 Monok István 118–120, 132–133, 135, 139, 145,
 213–233, 487
 Monostory Klára 73–87
 Montedegol Albert Ferenc 217
 Mónus Imre 450–459
 Móra Ferenc 189, 351
 Móré Fülöp I. Csulai Móré Fülöp
 Morgenstern, Christian 82
 Móricz Zsigmond 189, 351
 Moriz, Paul 345
 Mosch Lukács 124
 Motuz Máttyás 333–337
 Movila, Petru (kijevi metropolita) 156
 Möller, Martin 433
 Mráz, Joannes 441
 Mudrony Márton 124
 Mulich György 11
 Mullau, E. 8
 Murad, II. (szultán) 194
 Murarius, Antonius 204–205
 Murray, Charles 303
 Musart, Charles 12–13
 Muszka Ibolya Éva 205–216
 Müert, Johannes 200
 Mühlbeck Károly 346
 Müller, H. 343
 Müller Ignác 50
 Münzer, Hieronymus 462
 Nádasdi Bálint 132–133, 140, 144
 Nádasdi Tamás 144
 Nádas János 9–11
 Nagy András 362
 Nagy Bálint (könyvnyomda) 215
 Nagy Ferenc 408
 Nagy Ignác 180
 Nagy Iván 193, 196
 Nagy Károlyné Létay Ida 411
 Nagy Lajos (1897–1946, múzeológus) 467
 Nagy Lajos 207, 209–210, 351

- Nagy László 213
 Nagy Miklós 348
 Nagy Ödön 362
 Nagy Sámuel 287
 Nagy Sándor (macedón király) 386–387 I. Sándor
 Nagy Sándor (lapszerkesztő) 107, 111
 Nagyajtai Kovács István 193
 Nagyszigethi Kálmán 443
 Nalácz József 193, 285
 Napóleon I., Bonaparte 426
 Napóleon, II. (reichstadti herceg) 180
 Napragy Demeter 244
 Násturel, Udrişte 156
 Nedeczky László 11
 Nektarics (szerzetes) 147
 Neményi 410
 Nemes Erzsébet 353–356
 Németh G. Béla 205, 384
 Németh Endre 65
 Németh S. Katalin 115, 484–486, 487–489
 Németh László 61, 86, 351, 360
 Németh Noémi 213
 Németh Péter 11
 Némethi Sámuel 439
 Neu, Andreas 46, 49
 Neumann A. 425
 Nicolaus de Alsentia 196–197, 199
 Nicolaus de Blony 139
 Nicolaus de Chethen 144
 Nicolaus, Johannes 424
 Nieder, Johannes 103
 Niemeyer, Chr. 377, 379, 382
 Nieremberg, Joannes Eusebius 12–13
 Nietzsche, Friedrich 62, 82
 Niles (jezsuita) 353
 Norbert, Szent 196
 Norssich, Imre 440
 Novákova, Julie 438
 Novalis Hardenberg, Friedrich Leopold von 361
 Novikova, A. M. 247

 Nyári Balázs 132
 Nyáry Zsigmondné 483
 Nyerges Judit 364–366
 Nyilas István I. Milotai Nyilas István
 Nyustai, Maria 337

 Obermüller Lipót 11
 Obernyik Károly 367
 Ocherland, Samuel 337

 Ocskany (?) 414
 Ocsovszky Pál 94–102
 Octavianus (római császár) 72
 Oehler (könyvnyomdász) 42
 Ofttendinger Károly 344
 Ojtozi Eszter 93–94, 122, 145, 332–333
 Oláh Géza 316
 Oláh Miklós 268
 Opre Tódor 246
 Optatianus, Porphyrius 124
 Orbán Balázs 193
 Orbán Lajos 211
 Orbókné Szent-iványi Ilona 214
 Ordódy János 11
 Ordódy Zsigmond 11
 Orlovsky Géza 118–120
 Ortega y Gasset, José 61–62
 Ortutay Gyula 310
 Osiminka András 11
 Osvát Ernő 63
 Osváth Béla 352
 Oszoly Kálmánné 66
 Osztern Rózsa 224
 Ottava-család 79
 Ottava Gábor 79
 Ottava Ignác 79
 Ottava Ignácné 79
 Ottlik György 230
 Oury, G. M. 258
 Ovidius, Publius Naso 247, 447
 Ozora Imre 194, 198

 Őse Péter I. Maxai Őse P.
 Őser-család 38
 Ötvös Ágoston 155, 162–164
 Ötvös Péter 231–232

 Pachoffer Ignác 12
 Padányi Bíró Márton 11
 Padeloup, A. M. 368
 Paep (pap) Johannes 202, 465
 Pais Dezső 84
 Pajeken, Fr. J. 345
 Pájer Antal 217
 Paksi Balázs 329
 Pál, Szent (Remete) 358
 Pál Ernő 354
 Pálffy-lányok 38
 Pálfi Márton 209
 Palitz 313

- Pálmay Ilka 367
 Palmerston 294–295, 297
 Palocsai György 124
 Pálóczi Horváth Ádám 287
 Pandelaert, Jacques 490
 Pannwitz Rudolf 62
 Paoli, Betty 227
 Pap Domokos 209
 Pap Mihály I. Szathmári Pap Mihály
 Pap Zsigmond I. Gyallay Pap Zsigmond
 Papacostea-Danielopolu, Cornelia 147, 149–150, 162
 Pápai István 285
 Pápai Páriz Ferenc 434, 447
 Papp József 408
 Papp L. 358
 Papp Miklós K. (nyomda) 207
 Párdányi Miklós 248
 Parhero, Samuele 424
 Parvus, Joannes 203
 Pascal, Blaise 280, 282–283, 287
 Passos, J. Dos 60
 Pásztói Barnabás 144
 Pásztor József 218–219, 224
 Pataki Imre 92
 Pataki Mihály 91
 Pataki Sámuel 435
 Pataki Vidor 130
 Paul, Jean 394–396, 398, 401
 Pauli, Gustav 325
 Paulus Diaconus 254
 Pavel, Eugen 150
 Pavercsik Ilona 483
 Pázmány Péter 170, 483
 Péczeli József 102, 175, 284, 287
 Pender Ferenc 66
 Perczelné Kozma Flóra 209, 211, 213
 Perczei József 244
 Perényi Ferenc 329
 Peresztegi Márton 136, 140
 Périn, Léonard 12
 Pestalozzi, Johann Heinrich 103–104
 Péter Gábor 409–410, 414
 Péter Lajos 208, 211
 Péter László 108, 219
 Peterdi János 137
 Péterffy Károly 251, 265–266, 268–269, 272
 Péterfi Dénes 207
 Péterfy Sándor 343
 Petersen, Carl 94
 Petőfi Sándor 124, 188, 217, 367, 402
 Petraskó Gergely 100
 Petrichevich Horváth Kálmán 208
 Petrik Géza 460
 Petrőczy István 334
 Petrőczy Kata Szidónia 334
 Petrus Damianus 22
 Petrus de Dresden 201
 Petrus de Palude 134, 140
 Petrus de Sampsona 270–271
 Petrus Lombardus 244
 Pétzeli József 447
 Peucerus, Casparus 488
 Peypus, Friedrich 204
 Pfeiffer, Mart. 335
 Pflaum, Jacob 466
 Philibertus (püspök) 358
 Phillips, Samuel 297
 Philippus de Croacia 144
 Philo (alexandriai) 427
 Piccolomini, Aeneas Sylvius I. Pius. II. (pápa)
 Pierer József 11
 Pilippen, Antonius 441
 Pinamonti, Joannes Petrus 12–13
 Pindarosz 490
 Pintea, Grigore 246
 Pintér József 441
 Pintér Márta Zsuzsanna 244–245
 Piscator, Philipus Ludovicus 124
 Pius, II. (pápa) 22, 461
 Planck, Willy 346
 Platon 22, 282
 Plautus, Titus Maccius 23, 447
 Pletsch, Oscar 344
 Pleydenwurff, Wilhelm 461–463
 Plinius, Caecilus Secundus Caius 139, 143
 Poggi, Graf 344
 Pocsackij, Sofranije 148
 Podhorszky Lajos 395
 Poggendorf, Johann Christian 93
 Polák Márton 441
 Polgár Marianna 117
 Polius 22
 Pomarius Sámuel 124
 Ponori Thewrewk József 433
 Pontal, Odette 264, 270–271, 276
 Ponte, L. de 23
 Pop, Mihai 246
 Pope, Alexander 284–285
 Popel Éva I. Lobkovitz Popel Éva

- Popovics Dénes (Dionysius) 355
 Pósházi János 437
 Powys, J. C. 60
 Pozsár Annamária 232
 Pöschl Aranka l. Rozgonyiné Pöschl Aranka
 Pray György 196
 Prideaux, J. 424
 Prischwitz Mihály 200
 Prohászka Lajos 59
 Prónay Sándor 443
 Przywara 62
 Pseudo-Albertus Magnus 133
 Pseudo-Bonaventura 136
 Pseudo-Hieronymus 136–137
 Pukánszky Béla 224, 227
 Pulszky Ferenc 228, 385
 Purkhart György 124
 Püski Sándor 411
- Quesnel, Paschasius 279, 287
- Raabe, Mechtild 485
 Raabe, Paul 241, 484
 Rabcsék András 12
 Rabutin de Bussy 435
 Racanin, Jerotej 354
 Racine, Jean 280, 287
 Racine, Louis 279–291
 Rácz István 373–374, 381
 Rácz Sámuel 11, 173
 Ráday-grófok 287
 Ráday Gedeon 287
 Ráday Pál 285
 Ráday Pál III. 286–287
 Raderus 23
 Radnóti Miklós 351
 Radó Polikárp 244
 Radó Vilmos 345
 Radossány László 11
 Radu, Nicolescu 246
 Radulphus, Cantuariensis 254, 256, 259
 Raffaello, Santi 387
 Raffail 354
 Raffai Irma 209, 211
 Ragazzoni, Teodoro 195
 Rajcsányi János 11
 Rajki György 144
 Rájnis József 173
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 234, 283, 340, 435, 438
- Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 149–151, 155, 163–164
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 437
 Rákosi Jenő 63
 Rákosi Mátyás 410
 Ramusio 22
 Ranoto, Antonio 204–205
 Ranschburg Jenő 466
 Ráskai Lea 358
 Rát Mátyás 39, 168, 172–173, 340–341
 Ráth Mór 343
 Raudbruck 463
 Ravasz László 62
 Regyep, Jelka 355
 Reich Károly 439
 Reichard Piroska 351
 Reinthaler Severin 11
 Reizner János 107
 Rembolt, Berthtoldus 240
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 387
 Remenyik Zsigmond 63
 Reményiné Vida Erzsébet 317
 Remete László 61, 69, 419–429
 Renouard, Philippe 204
 Répássy Sándor 281
 Rétfalvi Gábor 117
 Reuss, R. 425
 Révai József 310
 Révai Miklós 168, 173–174, 363
 Révész Imre 333
 Révész Paula 346
 Reviczky János Ferenc 49
 Reynolds, R. L. 431
 Réz Henrik 224
 Rezi Elek 210
 Rhédeyné 290
 Rho 23
 Ribadeneira 23
 Richter 381
 Richter, Ludwig 344
 Richard, III. (angol király) 390
 Rickl József 450
 Ridderstad, C. F. 456
 Riesenbergh, Peter 431–432
 Rilke, R. M. 60, 82
 Rimay János 485
 Ringelberg, Fortius Joachim 439
 Ripka Ferenc 56
 Ritoók Zsigmondné 437
 Robert de Sorbon 239

- Rochow 41
 Rogerius 357
 Róka János 11
 Rolewinck, W. 133
 Römer Flóris 244
 Róna Béla 178–179, 191
 Rónay György 351
 Rosenheim 327
 Rosenthal Sámuel 227
 Rosignoli, Carolus Gregorius 12–13
 Rost Paschalis 11
 Rot Sándor 121
 Rotermund, Heinrich Wilhelm 202
 Roth R. 425
 Rothfeld Sámuel 228
 Rousseau, Jean Jacques 226, 338
 Rozgonyi János 344
 Rozgonyiné Pöschl Aranka 66
 Rózsa György 325, 440–441
 Rózsa Mária 224–230
 Rozsondai Marianne 367–369, 465–466, 483, 490–492
 Rubens, Pieter Pauwell 387, 393
 Rudolf (magyar király) 337, 438
 Rumi György 195–197, 199
 Rumi Károly György 41, 53, 227
 Rupe, Alanus de 22
 Ruppelt, Georg 484
 Ruschek Antal 346
 Russel, Bertrand 294
 Rustenfeld, Carolus Iosephus Fritz de 435
 Rücker, Elisabeth 463
 Rüstig, S. 344
- Saárváry István 11
 Sabinus, Georgius 204–205
 Sacon, Jacques-féle műhely 327
 Saint-Cyran 279
 Saintine, B. 180
 Sajgó Benedek 11
 Sajó Géza 130, 133–141, 195, 321, 465
 Salamon (király, őszötvetségi) 24, 358
 Salamon Konrád 248
 Salánki György 91
 Salgó Ágnes, W. 466
 Salzmann, Christian G. 41, 343, 377, 381
 Samfalvi Orbán 137, 140
 Sandkus, Budkonis 240
 Sándor (Nagy) macedon uralk. 386–387
 Sándor István 173
- Sándor Lipót főherceg 443
 Sándor Pál 184
 Saphir Zsigmond 227
 Sárai András 91
 Sarbak Gábor 243–244
 Sarlóska Vince Ernő 59
 Sárvári Pál 375
 Sas Ede 181, 184
 Saur, Klaus G. 115, 486
 Sautter Zsigmond 18
 Savage Landor, Walter 296
 Scarabelli 432
 Schäfer-család 367–369
 Schäfer, Otto 367–369
 Schaller, Jakob 200–201
 Schauschek Árpád 384
 Schedel, Hartmann 460–463
 Schedius Lajos 95, 97, 99, 103, 226, 341
 Scheiber Sándor 420, 422
 Schelling, Friedrich W. J. 394, 398–399, 401
 Schier, Xystus Paul 192
 Schiller, Friedrich 343, 387–389, 391, 396, 400–401, 422, 426, 454, 456
 Schlegel, A. W. 388, 401
 Schlözer, August Ludwig 98, 172, 340–341
 Schmid Kristóf 343–344
 Schmidt J. F. 180
 Schneyer 255
 Schoen Arnold 467
 Schönsperger-nyomda 463
 Schöpflin Aladár 351
 Schreyer, Sebald 461
 Schulcz, Franciscus 441
 Schuler I. Sabinus Georgius
 Schulhof Károly 113
 Schultz Gyuláné 54
 Schulze-Schmidt, Bernhardine 364
 Schumacher, Tony 346
 Schwarcz Katalin 463–467
 Schwartner Márton 45
 Schwarz, Gottfried 38–39
 Schwarz János 335, 337
 Schweitzer, Albert 62
 Scioppius, Gasparus 94
 Scribe, E. 454
 Scultetus, Severus 335
 Sceally, John-Lyons, Israel 48
 Seboltinus, Mátyás 138, 140
 Segesvári Lajos 434
 Segneri, Paulus 12–13

- Seiber Mária l. Keresztúry Dezsőné
 Seiber Mátyás 79–80
 Seidl, Johann Gabriel 227
 Seidler, Andrea 224
 Seidler, Wolfram 224
 Seifrid Gáspár 12
 Sellyey Béla 217
 Seneca, Lucius Annaeus 12–13, 22
 Seregély Emma 65–66
 Sessardiai Lénárd (könyvkiadó) 204–205
 Sesztov 62
 Sevcsenko 367
 Shakespeare, William 387–388, 390, 393, 396, 400–401, 454
 Shey Ilona l. Kaplayné Shey Ilona
 Sibrandus, Lubbert 88, 92
 Sigl Domokos 11
 Sigmond József 212
 Sík Sándor 351
 Sill Ferenc 116
 Silvester de Emeke 144
 Silvestry (Sylvester) szerzetes 149–150
 Simai Mező Krisztina 289
 Simándi János 91–92
 Simándi László 124
 Simándi Márton 144
 Simén Dániel 209, 214
 Simion, Ștefan 164
 Simon István, (Sz.) 219
 Simon László 408
 Simonchich Ince 11
 Simonescu, Dan 146, 155
 Simor Péter 100
 Sinai Miklós 332–333
 Singer Zsigmond 229
 Singrenius, Johannes 202
 Sinka István 351
 Sipos Gábor 233, 484–489
 Sipőcz (polgármester) 54
 Škarka, Antonia 438
 Skarnitzl, Joseph 452–454
 Smith, J. F. 456
 Smrtnik Benignus 11
 Sófalvi József 93–94
 Solger 401
 Sólyom László 406–407, 410, 414
 Soltész Zoltánné 129–145, 195, 321, 460–463, 465–466
 Somlyó Tóth Tibor 293
 Somogyi Ferenc 137
 Somogyi Károly 344
 Soós Imre 316
 Soós István 192, 196, 362–364
 Soós József 65
 Sophoklész 387
 Sophronics 22
 Sótér István 352, 384
 Spengler, Oswald 62
 Spielenberger Jónás 439
 Spielmann Mihály 233
 Spina, Alphonsus de 142
 Spinoza, Baruch 427
 Splenius, Elias 335
 Sretvizer Lajos 343
 Stampfel Károly 345
 Staud Géza 244–245, 248
 Stauder Mária 350–351
 Stein, A. 346
 Steinach, S. 425
 Stengel 23
 Stephens, A. 456
 Stevenson, Robert L. 342, 345
 Stickler, Alphonsi M. 264
 Stief Jenő (könyvnyomda) 209
 Stielly Károly 227
 Stobnica, Jan 201
 Stock János 265–267
 Stoeffler, Johannes 466
 Stoll Béla 244
 Storch, L. 455, 457
 Stöckelius, Leonhardus 335
 Strada 94
 Strauss, D. F. 427
 Streibig család 450
 Stremmel, Gabriel 147
 Strobach, Hermann 247
 Sturm, Herbert 88
 Sturve 381
 Sue, E. 457
 Suger 258
 Sujánszky Antal 343
 Sulamit (őszösvetségi) 358
 Sirius 23
 Sükösd Mihály 352
 Swieten, Gottfried Van 43
 Swift, Jonathan 344
 Szabó András 116
 Szabó Antal 344–345
 Szabó Árpád 210

- Szabó Dávid I. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Dávid I. Bartzafalvi Szabó Dávid
 Szabó Dezső 60, 76, 351
 Szabó Ede 64
 Szabó Enéh 233
 Szabó Ernő 54, 65
 Szabó Ferenc 282–283
 Szabó Géza I. Szentmártoni Szabó Géza
 Szabó György 244, 435
 Szabó Imre 11, 385
 Szabó János I. Váradi Szabó János
 Szabó Kálmán (könyvnyomda) 211
 Szabó Kálmánné (könyvnyomda) 211
 Szabó Károly 149, 193, 200, 329
 Szabó Lajos 59, 68
 Szabó László I. Szentjóni Szabó László
 Szabó Lilla 256
 Szabó Lőrinc 351
 Szabó Péter 248
 Szabó Sámuel, ifj. 214
 Szabó Zoltán 351
 Szabóky Adolf 216–217
 Szabolcsi Miklós 366
 Szabolcska Ferenc 311, 315, 320
 Szabolt Ferenc 11
 Szaucz Leó 175
 Szakál Ferenc 451
 Szalabéri Horváth Szigmond 449–450
 Szalai János I. Almási Szalai János
 Szalay Ágoston 194
 Szalay Károly 352
 Szalay László 194
 Szalkai Antal 442–443, 449–450
 Szalkai László 329
 Szalóki Sándor 136–137
 Szántó Konrád 280, 283
 Szász András 211
 Szász Béla 65
 Szász Dénes 213
 Szász Károly 65–66, 346
 Szász Károlyné 66
 Szászsebesi Névtelen I. Magyarországi György (domokos barát)
 Szathmári Imre 144
 Szathmári Pap Mihály 93
 Szapáry Pál 11
 Szapolyai János I. János, I., Szapolyai
 Szauder József 287–288
 Széchényi Ferenc 44–45, 52
 Széchenyi István 398, 457
 Széchy Tamás 406
 Szecskó Károly 216–218
 Szécsy Dénes 266–268, 272
 Szegedi Benedek 135, 196
 Szegedi Erzsébet 136, 140
 Szegedi János 137–138, 140
 Szegedi Miklós 140
 Szegedi Pál 140
 Székely János 458
 Székely Márton 442–443, 446, 448
 Székely Mátyás I. Hunyadi Székely Mátyás
 Szekfű Gyula 63, 84, 195
 Szelepcsényi György 251
 Szelestei N. László 143, 231–233, 242, 244–245, 247, 483
 Szelevényi Pál 135
 Szelle Béla 459
 Szemczy (Szempczy) Mihály 91
 Szemerédi Mihály 136–137
 Szemléri György 91
 Szemlér Mihály 345
 Szemző Piroska 224, 459
 Szénási Lászlóné 465
 Szenci Kertész Ábrahám 437, 483
 Szenci Molnár Albert 92, 124, 439, 447, 483, 485
 Szende Katalin 232
 Szendy Károly 62
 Szenes Béla 189
 Szentgyörgyi Gelérd 287
 Szentgyörgyi József 96
 Szentirmai Sándor 265–267, 272
 Szent-Iványi Ilona I. Orbókné Szent-Iványi Ilona
 Szent-Iványi Sándor 208–209, 213
 Szentjóni Szabó László 168
 Szentkúthy Miklós 60–64
 Szentlőrinci György 144
 Szentmargay Ferenc 140
 Szentmártoni Kálmán 207
 Szentmártoni Szabó Géza 433
 Szentpáli Ferenc 246
 Szent-péteri Antal 91
 Szepessy Ignác 244
 Szepsi K. (Korotz) Gáspár 91
 Szepsi L. Pál 91
 Szerb Antalné 350
 Szerdahelyi György 11
 Szerdahelyi János 173
 Szerényi J. Jenő 218
 Szergejcsuk 405, 409–410
 Szigethi István 136–137

- Sziklay Jakab 217
 Szikszai András 91
 Szikszai Hellowpaeus Bálint 488
 Szikszai István 91
 Szikszói Dakó Miklós I. Dakó Miklós
 Szilágyi Ferenc 287
 Szilágyi Gábor 375
 Szilágyi István 117, 402
 Szilágyi Sámuel 284–285
 Szily János 115–117
 Szimmiász 124
 Szindik, R., N. 356
 Szinnyi József 93, 107, 142, 149, 217–218, 285, 333, 384, 442–443
 Szirányi Péter 451
 Szirmay Miklós 334–335, 337
 Szita József 84
 Szkiwrai, Georgius 337
 Szmotrickij, Meletij 122
 Szmrecsányi Marianne 66
 Szomaházy István 189
 Szomory Dezső 351
 Szorsa Mihály 10
 Szörényi László 248
 Sztokjovics Arzén 355
 Sztropszky Hiador 149–151, 153
 Szuromi Lajos 120
 Szűcs Jenő 430–433
 Szviridov (altábornagy) 410
 Szvorényi Mihály 265

 Tábor Béla 59, 68
 Taby Mihály 140–141
 Tacitus, Publius Cornelius 435
 Tagányi Károly 192–193, 195, 198
 Tahy Antal 345
 Takács József 308, 311–312
 Takács Péter 409, 414
 Taksony (magyar vezér) 461
 Tamás, Szent (Aquinói) 22, 139
 Tamási Áron 351, 361
 Tamási Mátyás 133, 140
 Tandori Dezső 400
 Tanera, Karl 345
 Tannenburgi Rózsa 343
 Tarack János 364
 Tarcsafalvy Albert 209
 Tardos Géza 65
 Tardy Lajos 194
 Tárkányi Béla 217

 Tarkovich 113
 Tarkovics Gergely 121
 Tarnai Andor 249, 435
 Tatai Mihály 144
 Tauber Izrael 425
 Taubmanus, Fridrich 332
 Taxonyi János 11, 18
 Tejfalvi Csiba Márton 91–92
 Telegdi Zsigmond 309–310
 Telekesi Török Bálint 337
 Telekesi Török István 337
 Teleki-család 99
 Teleki Domokos 95, 97–99, 101, 442
 Teleki Ferenc 94–95, 101–102
 Teleki Imre 442
 Teleki József 285
 Teleki László 333, 346
 Teleki Mihály 440
 Teleki Sámuel 94–95, 435–437, 442
 Teleki Sámuelné 99
 Temeskőzi Gergely 141
 Temesvári Pelbárt 23, 357, 465, 485
 Teodorescu, Mirela 154
 Terentius, Publius Terentius Afer 447
 Térey Gábor 325, 327
 Tergoveczi Modrovich Ignác 433
 Terrail, Ponson du 180
 Tersánszky Józsi Jenő 351
 Tersztyánszky Dániel 226
 Tersztyánszky János 11
 Tertina Mihály 340
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 22
 Thackeray, William Makepeace 426
 Thállyai Lippai János 91
 Theodorus de Ragazonibus de Asula 199
 Theokritosz 124
 Thienemann Tivadar 229
 Thim József 353
 Thomas de Cracovia 240
 Thomas, L. 345
 Thomasius, Christian 340
 Thompson, Maurice 345
 Thököly Imre (erdélyi fejedelem) 435, 440, 455, 457
 Thunann, Paul 344
 Thuroczy István (könyvnyomda) 214
 Thurzó Elek 132
 Thurzó Erzsébet 132
 Thurzó Zsigmond 134, 141
 Thury Etele 330, 332

- Thüri Sámuel 98
 Tibullus, Albius 447
 Tierney, Brian 432
 Tildy Zoltán 416
 Tímár Árpád 386, 401
 Tintoretto, Jacopo Rubisti 387
 Tirinus 22
 Tódor Ildikó 348
 Toldy Ferenc 194–195, 227, 285, 383, 385
 Tolemei, Giambattista 12
 Tolnai Simon 181–183
 Tombor Tibor 411
 Tomori Pál 329
 Tompa Mihály 458
 Tonelli Sándor 189
 Tonk Sándor 232–233
 Tordai Zádor 246
 Torri, A. 432
 Tóth Árpád 351
 Tóth Imre 138, 141
 Tóth István (nyomdász) 216
 Tóth Kálmán l. Könyves Tóth Kálmán
 Tóth Péter 234
 Tóth Tibor l. Somlyói Tóth Tibor
 Townson, Robert 44, 52
 Töpfer 54
 Törő Györgyi, H. 348
 Török Bálint l. Telekesi Török Bálint
 Török István (szakíró) 93
 Török István (költő) 124
 Török István l. Telekesi Török István
 Törs Kálmán 345
 Tözsér János l. Kénosi Tözsér János
 Traianus, Marcus Ulpius (római császár) 387
 Trakl, Georg 82
 Trapp 377
 Trattner-nyomda 103
 Trefort Ágoston 228, 234
 Triolet, Elsa 75
 Trithemius (bencés apát) 22, 196
 Tromlitz, A. 457
 Tsizi (Csizi) István 442–443, 448–449
 Turóczi-Trostler József 9, 12, 229
 Tutsek Anna 184, 346
 Tuteurak, Thomas 336
 Tüskés Gábor 3, 6, 9, 14, 26, 122–124
 Twain, Mark 342, 345
 Tygurinus, Conradus Gebelius 204
 Tylkowski, Adalbertus 12–13
 Udvari István 121–122
 Új János l. Gyöngyösi Új János
 Újfalvi Imre 330–332
 Újlaki Imre 133–134, 139, 141, 144
 Újlaky Lőrinc 132
 Újlaki Mátyás 134, 141
 Ulászló, II. (magyar király) 197
 Ullmann, W. 432
 Unamuno 62
 Ungvári Tamás 352
 Ungváry Rudolf 205
 Ūrmös József 209, 212
 Ūrmösi Károly, ifj. 214
 Ūrmösi Miklós 206
 Ūrögdi Györgyné 313
 Ūtó Lajos 211, 213
 Vachott Kornélia 398
 Váci Gergely 330, 332
 Vajda Endre 59, 64–65
 Vajda György Mihály 366
 Valeriani Ede 251–252
 Valéry, Paul 60, 62
 Valjavec, Fritz 39
 Vályi András 52
 Váradi Gerson 124
 Váradi György 409, 414–415
 Váradi Péter 137–138
 Váradi Szabó János 103–106, 379
 Varga András 231–233, 487–489
 Varga Béla 208–209, 410
 Varga Imre 244–248, 357–359, 360–362, 364–366, 439
 Vargha Kálmán 350
 Vári Albert 207, 212
 Varjas Béla 193, 308, 322, 347, 438
 Varjas János 287
 Varkolik, Johannes 336
 Várkonyi Nándor 82, 308
 Varlaam (moldovai metropolita) 148, 154–156, 161
 Vas István 351, 357
 Vas Zoltán 292–293, 301
 Vásárhelyi Judit, P. 145, 252, 435–440, 483–484
 Vass Eszter 184
 Vavrinecz Dezső 65
 Vay Miklós 103
 Végh Gyula 195, 199, 203–204, 465
 Végh Katalin, K. 464
 Veigelsberg Leó 229
 Vekerdi József 106–107

- Velenczei Katalin 466
 Venantius Fortunatus 124
 Venclovic, Gavriel Stefanovic 354
 Venczel József 360–362
 Verancsics Antal 244
 Verbickij, Timofej Alekszandrov 147–148
 Veredy (Witzmann) Gyula 65–66
 Veres Péter 82
 Veress Endre 149, 154–156, 196, 198
 Veresegyházi Szentyel Mihály 437
 Vergilius, Publius Maro 285, 288, 447
 Vermes Gábor 362–364
 Verne, Jules 342, 344–346
 Verseghi Ferenc 363
 Vértesi Arnold 344
 Vészi József 229–230
 Veszprémy László 250, 253, 430–433
 Vészy Mátyás 406
 Vetési István 91
 Victor, Hugo 75, 388
 Vida Erzsébet I. Reményiné Vida Erzsébet
 Vieira 23
 Vietor, Hieronymus 202
 Viga Gyula 122
 Villaume, P. 377
 Vince, Szent (Ferrer) 134
 Vincze Alajos 217
 Virág Benedek 168
 Vita Sándor 360–361
 Vitzay grófnő 42
 Viva, Domenico 287
 Vizkelety András 116, 131, 250
 Voigt Vilmos 245–248
 Voigt Vilmos 245–248
 Voissius, Gerhardus Johannes 93
 Voit Pál 354
 Volenhoffer József 449–450
 Volenszky Paula 420
 Volkmann, Hans Richard von 346
 Volkmann, Leander Richard von 346
 Volkmar, F. 454
 Voltaire, François Marie Arouet 169, 284
 Vorstius, Guilliemen C. F. 428
 Vosgien, Mr. 48
 Vörös-család 39
 Vörös Antal 451
 Vörös Imre 289
 Vörösmarty Mihály 116, 364–366, 385–389, 393,
 395, 398–399
 Vulgaris, Eugenius 124
 Wadding 22
 Wagner Károly 268
 Wagner, Martin 335
 Wagner, Tobias 424
 Wallaszky Pál 200
 Walther von der Vogelweide 82
 Wardiai István 203–205
 Warnecke, Friedrich 237
 Wealde, W. H. Iacobus 330
 Wéber Antal 120, 384
 Weber (könyvnyomdász) 37, 42
 Weischner, Lukas 368
 Weise, Gustav 346
 Weisz János 228
 Wellek, René 397–398, 401
 Wendrinszky György 335
 Wenssler-féle műhely 328
 Weöres Sándor 59, 66, 351, 357
 Werbőczy-nyomda 114
 Werner von Ellerbach 255
 Werner II. von Küssenberg 255–257
 Wesselényi János 192
 Wesselényi Miklós 192, 437–438
 Weymert, Maurus 12
 Weyrauch, Erdmann 241
 Whitaker 332
 Wieland, Christoph Martin 456
 Wienbarg, Ludolf 394–399, 401
 Wiesen Ferenc 227
 Wigand, Otto (könyvkiadó) 228
 Wildenstein, Kurt 345
 Wildermuth, Ottilie 346
 Wildhagen, Else von 346
 Willkomm, E. 457
 Wilmart, André 254
 Wilson, Adrian 463
 Winckelmann, Johann Joachim 389, 391, 393, 395,
 399
 Windisch Éva, V. 76–77, 348, 350–351
 Windisch Károly Gottlieb 39, 43, 46–47, 51, 100,
 225, 340
 Winterburger-műhely 327
 Witzmann I. Veredy Gyula
 Wix Györgyné 306–324, 483
 Wobornik Jeromos 12
 Wolf János 406
 Wolf, N. R. 5
 Wolff, Christian 379–380, 382
 Wolff, Georgius 240
 Wolgemut, Michael 461–463

Wolters 62
Wurzbach, Constant von 49
Wörishöffer 345
Wöss József 11

Xantopulos, N. K. 22

Young, Arthur 284

Zabeleri, Jacobi 334–335

Zaccaria, Francesco 12–13

Zacharias Chrysopolitanus 255

Zápoly Éva 360–362

Zákány József 379–381

Zalai K. László 404

Zalai Zoltán 310, 313, 320

Zalka János 244

Zavirász György 355

Závodszy Géza 248

Zdík, Jindrich 256–257, 259–260

Zelliger, Aloysius 142

Zimmer, E. 345

Zlamál Gizella 342

Zollikofer Lőrinc 439

Zolnai Béla 283

Zoltai Dénes 400

Zoltán József 93

Zólyomi György 141

Zoványi Jenő 93, 330

Zöld István 140!141

Zrínyi Ádám 119

Zrínyi Miklós 118–120

Zrínyi Péter 119

Zuber Marianne 224

Zubrovics György 355

Zwinger 23

Zweigle, W. 345

Zwingli, Ulrich 489

Zsasskovszky Ferenc 218

Zsigmond (magyar király) 143, 192, 353, 462

Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban

A tanulmány fő célja a barokk kori áhítati irodalom egyik tematikusan és funkcionálisan jól körülhatárolható csoportjának, a laikus vallási szervezeti formákhoz kapcsolódó különféle kiadványtípusoknak a feltárása és bemutatása, különös tekintettel ezeknek a kiadványoknak a keletkezési, terjesztési és használati összefüggéseire, megjelenési formáira, nemzetközi kapcsolatrendszerére és művelődési funkcióira.¹ Ezek az összefoglalóan társulatoknak nevezett katolikus laikus vallási szervezetek a 17–18. században a plébániahálózat mellett a vallásosság legátfogóbb szervezeti keretét jelentették, s kiadványaik révén fontos szerepet játszottak különféle ismeretanyagok, művelődési programok, irodalmi műfajok és magatartásformák szerveződésében és közvetítésében a szélesebb rétegek felé. Ugyanakkor ezek a kiadványok messze túlmutatnak magukon a társulatokon. Egyrészt lehetőséget adnak a barokk kori társadalom rétegműveltségének, a társadalmi rétegződés és a kulturális differenciálódás történeti összefüggéseinek tanulmányozására, másfelől hozzájárulnak a „magas műveltség — népi kultúra” sematikus modelljének meghaladásához, a szélesebb rétegekre kiterjedő populáris műveltség társadalmi hátterének, szintjeinek és fokozatának mélyebb megismeréséhez.

¹ A kutatáshoz nyújtott támogatásért az MTA Irodalomtudományi Intézetének, az MTA–Soros Alapítványnak és az ELTE Egyetemi Könyvtárának mondok köszönetet. A kutatás távlati célja, hogy hozzájáruljon az ellenreformáció, a katolikus barokk és felvilágosodás egyházi irodalmának, ezen belül a használati irodalom körébe tartozó populáris szerzőknek, műfajoknak és kiadványtípusoknak az újraértékeléséhez. A tanulmány alapjául szolgáló kandidátusi értekezés: KNAPP ÉVA: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Bp. 1989. (Kézirat). Itt a teljes forrás- és irodalomjegyzék, valamint a megállapítások részletes kifejtése is megtalálható. A tanulmány német nyelven megjelent változata tartalmazza a magyarországi társulatok német nyelvű kiadványainak katalógusát: Tüskés, Gábor — Knapp, Éva: *Literaturangebot und Bildungsprogramm in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn* = Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. 17 (1992). 1. 1–42. A társulatok szerepe a barokk művelődés (színjátszás, képzőművészet, zene stb.) területén általában ismert, de a kifejezetten a társulati irodalommal foglalkozó vizsgálat mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban kevés, a hasznosítható adatok és megfigyelések az érintkező irodalomtörténeti, történeti folklorisztikai, mentalitás- és művelődéstörténeti munkákban szétszórtnak találhatók. A társulatok napjainkban Európa-szerte a társadalomtörténeti kutatások kedvelt témái közé tartoznak, a jegyzetekben a témához közvetlenül kapcsolódó legfontosabb szakirodalomra szorítkozunk.

A forrásanyag irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez a kiadványcsoport számottévo kulturális közvetítő szerepet játszik, megjelenési formái a társadalmi rétegek, csoportok között vertikálisan és horizontálisan zajló akkulturációs folyamat tényezői. Ez a közvetítő szerep nagymértékben hozzájárul a kultúra, a tudattartalmak és magatartásformák társadalmi differenciálásához és kiegyenlítéséhez. A társulatokhoz kapcsolódó kiadványtípusok és a bennük fellelhető műfajok elkülönítése segíti a tényleges korabeli irodalomkínálat, az irodalmi termelés és fogyasztás eddig ismeretlen sajátosságainak megragadását. Ma már elégtelenek az áhítati irodalom propaganda szerepét, ideologikus vonását, a tömegeket befolyásoló, vallási igényeit kielégítő szerepét hangsúlyozó megállapítások, mivel ezekkel még semmit nem mondtunk a különböző felekezetek irodalmának fontos indikátor szerepéről a történeti, társadalmi változásokban. Keveset tudunk arról is, hogy milyen feltételek között, milyen szerzői szándékoknak, céloknak és gondolkodási szinteknek megfelelően, milyen társadalmi elvárások figyelembevételével vagy figyelmen kívül hagyásával, milyen tartalmi, formai és stílusbeli közvetítőkkel, szövegszervezési eszközök felhasználásával ment végbe és milyen sajátos kulturális fejlődést, a mindennapi élet gyakorlatában és a széles rétegek tudatában milyen változásokat eredményezett ez az irodalmi termelés, és milyen következményekkel járt az írni-olvasni tudás motivációs rendszerére vagy a könyvpiac alakulására.

Az elemzésben lehetőség nyílik olyan kérdések megválaszolására, mint ezeknek a kiadványoknak a közvetítő szerepe az elméleti teológia és a mindennapi vallásosság között; a szóbeli hagyományozódás és az írott szövegek közti kapcsolat változása (pl. mi, miért, hogyan hagyományozódott, mi miért nem); a válogatás, kommentálás, feldolgozás, fordítás szempontjai; hol, hogyan, mikor, milyen társadalmi rétegekben és csoportokban történt ennek a szöveganyagnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a funkció és a közönség társadalmi rétegződése által meghatározott közvetítés, illetve a különböző formában megjelenő hasonló tendenciák és funkciók problémája. Külön vizsgálatot igényelnek az eltérő rétegeknek szánt műfajok és kiadványtípusok megjelenése, összetétele, változása, továbbélése és kapcsolathálózata; a szélesebb rétegek felé közvetítés irodalmi formái, szintjei és társadalmi fokozatai; a különböző alműfajok alkalmazása átfogóbb irodalmi, retorikai kontextusokban; a különböző használati funkciókat betöltő művek szerepe és kapcsolata.

A forrásanyag alkalmat ad középkori, későközépkori szövegek és műfajok barokk kori továbbélésének, hatástörténetének, valamint a szövegek és műfajok használatában megfigyelhető változásoknak a tanulmányozására. Az a folyamat, melynek során a latin nyelvű katechetikai irodalom anyanyelvű közvetítése Nyugat-Európában kisebb-nagyobb regionális eltérésekkel már a 14–15. században megkezdődik, nálunk csak jelentős késéssel, a 17., de főleg a 18. szá-

zadban megy végbe.² A társulatok kiadványai egyik alapvető hordozói ennek a folyamatnak, melynek során a populáris kateketikai kánon bővül, a laikus rétegek oktatásának, a vallási ismeretanyagok közvetítésének új irodalmi formái alakulnak ki, s ezek az új formák egy művelődési és társadalmi szempontból egyre differenciáltabb közönségnek szólnak. Ez egyben utal arra, hogy itt nem csupán könyv- és tárgytörténeti forrásfeltárásról van szó, hanem az áhítati irodalom műfajai latin középkortól tartó fejlődésének egész problematikája is új megvilágításba kerül.³

A forrásanyag számos tanulssággal szolgál a nemzetközi közhelyirodalom példatárának, a vándor (folklór) motívumoknak és az elbeszélő irodalom szövegeinek a közvetítési folyamataira, az idegen hatások meghonosulásának vallási, társadalmi, politikai, esztétikai feltételeire, míg a más nyelvből átültetett és a külföldi szerzőktől származó kiadványok fordítástörténeti, illetve a stílusáramlatok, egyes eszmék és egész eszmerendszerek közvetítését érintő tanulságokat rejtenek magukban. Az anyag több kiadványtípust, a kiadványtípusok több különböző műfajt egységbe foglaló jellegéből fakad, hogy a vizsgálat lehetőségét ad önmagában lezártnak tekintett kiadványformák és műfajfejlődések párhuzamos egymás mellett élésének elemzésére. Részben már az irodalomtörténet és a folklorisztika hatáskörén túlmutató kérdéskört jelent a kiadványokban található sokrétű történeti adatsorozat. A nyomtatványok illusztrációs anyaga szoros kapcsolatban áll a szövegekkel, s mintegy keresztmetszetszerűen tükrözi a szélesebb rétegek használatára szánt 17–18. századi áhítati irodalom képi összetevőinek főbb sajátosságait. Több diszciplína számára közös kutatási területet jelent a kiadványok ajánlási rendszere, a különböző műfajokra, kiadványtípusokra speciálisan jellemző patronátus rendszer, illetve a szerző, kiadó, közönség, mecénás és mű közötti kapcsolat változásának, a megbízói, szerzői és használói csoportok viszonyának, valamint a szerzők retorikai, pasztorációs koncepciójának, egyház- és társadalomtörténeti helyzetének a vizsgálata.

1. A forrásanyag

A vizsgálat alsó időbeli határát előzetesen a tridenti zsinat vége (1563), felső határát II. József társulatokat feloszlató rendeletei (1783–1787) jelzik. A földrajzi körülhatárolásnál a 18. század végi országhatárokat vettük alapul. A „társulat” kifejezéssel jelölt szervezeti formák meghatározásánál abból indultunk

² WOLF, N. R. (Hg.): *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektiven ihrer Erforschung.* Kolloquium 5. – 7. Dezember 1985. Wiesbaden, 1987.

³ BRÜCKNER, W.: *Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock.* Aufriß eines Forschungsprojektes am Beispiel der Marienliteratur des 16. bis 18. Jahrhunderts = *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 86 (1983) 3, 101–148.

ki, hogy ez a fogalom nemcsak a magyar és a nemzetközi szakirodalom szóhasználatában, hanem a valóságban is egy rendkívül sokrétű, térben és időben állandóan változó tartalmú jelenségegyüttest takar. A kutatást kiterjesztettük mindazokra a laikus vallási szervezeti formákra, amelyek egyrészt a korabeli forrásokban a „társulat” vagy más rokon értelmű megnevezéssel (*confraternitas*, *Bruderschaft* stb.) szerepelnek, másrészt amelyeknek ugyan többnyire más az elnevezésük, de az eltérő megnevezés mögött rejlő kisebb-nagyobb szervezeti különbségek a gyakorlatban másodlagos szerepet játszottak (*congregatio*, *sodalitas*, *harmadrend* stb.). Ezt az eljárást indokolja, hogy egyrészt a források ugyanarra a szervezeti formára gyakran eltérő megnevezéseket használnak. Másfelől ezek a különböző névvel illetett formák a szervezeti különbségek ellenére számos rokon vonást mutatnak, s kiadványaik is csak együttesen tükrözik az általuk közvetített művelődési anyagok árnyalatait.

Az átfogó kép kialakítása érdekében létrehoztunk egy katalógust, melyben az egyes szervezetek fontosabb adatait egységes szempontok szerint rendeztük el.⁴ A társulati nyomtatványok a szervezetek történeti forrásanyagának csupán egyik csoportját alkotják, s ennek a forrásanyagnak az eddigi kutatás csak töredékét hasznosította. Ezért a társulati nyomtatványok feltárása és értékelése egy olyan átfogó vállalkozás keretei közé illeszkedik, melynek célja a barokk kori laikus vallási szervezetek teljes forrásanyagának rendszeres feltárása és történetének feldolgozása.

A részletes elemzés alapjául szolgáló nyomtatott források körének meghatározásánál az alapvető szempont az volt, hogy a kiadvány tartalmi vagy formai jegyei egyértelműen utaljanak a társulati használatra.⁵ Ezenkívül figyelembe vettünk néhány olyan kiadványt is, amelyekben ugyan nincs közvetlen utalás a társulati funkcióra, de hiteles forrásból tudjuk, hogy társulati vonatkozásuk van. Az áttekintésben csak azokat a nyomtatványokat vettük figyelembe, amelyekből legalább egy példány ismert, autopszia alapján leírhattuk őket, illetve amelyekről pontos bibliográfiai leírás állt rendelkezésre. A nyomtatott források esetében nem mindig húzódik éles határ a különböző forráscsoportok között, sőt néha az egyes kiadványtípusok között is több átmeneti forma található. A három fő csoportot a helyi társulatokhoz kapcsolódó, a helyi társulatokhoz nem köthető nyomtatványok és a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványai alkotják. A mintegy hatszáz tételes nyomtatott forrásanyag túlnyomó

⁴ TUSKÉS Gábor — KNAPP Éva: *A magyarországi barokk kori vallásos társulatok katalógusa*. 1988. (Kézirat).

⁵ A forrásanyag feltárását a bibliográfiai, biográfiai segédletek és a szakirodalom áttekintésével kezdtük, majd a számításba jöhető könyvtárak állományában folytattuk. Nem minden esetben sikerült példányt találni a bibliográfiák és a szakirodalom által jelzett kiadványokból, más esetekben helyesbítenünk kellett a művek társulati használatára vonatkozó téves utalásokat. Számos olyan kiadványt is azonosítottunk, amit semmiféle bibliográfia nem vett számba.

részét a helyi társulatokhoz fűződő, kisebb részét az ilyenekhez nem köthető kiadvány teszi ki, míg a külföldi társulatok magyar vonatkozású nyomtatott forrásainak gyűjtését néhány kiemelkedő szerző kivételével csupán alkalmoszerűen végeztük.

A társulati nyomtatványok legegyszerűbb típusa az ún. felvételi lap, más kifejezéssel diploma, „schedula”, „papiros”. Ezt a társulatba lépők kapták tagságuk tanúsítására, rendszerint azzal a meghagyással, hogy az illető halála után a hozzátartozók juttassák el a szervezet központjába. A lapok rendszerint közlik a regula kivonatát és a társulat búcsúit, néha a társulat történetéről rövid leírást és áhítati részt is tartalmaznak. A szervezetek működéséről a legtöbb felvilágosítással a tagok használatára készült kézikönyvek, ún. társulati könyvek szolgálnak. A bevezető részek (ajánlás, előszó, kiadási engedély) után általában a társulat (vagy a főtársulat) eredetére, történetére, speciális jellemzőire vonatkozó leírás következik. Ezt követi a társulati szabályok (regulák) és szokások ismertetése. Külön szervezeti egységet alkot a társulat búcsúinak, néha egész búcsúrendszerének, valamint a vonatkozó pápai és egyéb megerősítő oklevelek szövegének a közlése. A társulati könyvek legterjedelmesebb egysége az ún. áhítati rész, melyben az ének- és imádságsszövegeken kívül gyakran olvashatók prózai elmélkedések, szentéletrajzok, mirákulumok, exemplumok és más elbeszélő szövegek. Néha az is előfordult, hogy a társulati könyvet xéniumként, azaz ajándékkönyvként jelentették meg, illetve hogy a társulati könyvhöz vagy annak részletéhez egy ajándéknak szánt művet kapcsoltak.

Ez a megoldás már átvezet a helyi társulatokhoz fűződő nyomtatványok harmadik csoportjához, a társulat által vagy a társulatnak ajánlott ajándékkönyvekhez (xenia, strena). Ezek a kiadványok rendszerint ismert vagy ismeretlen szerző konkrét művét vagy annak részletét tartalmazzák, amit a tagok áhítatuk elmélyítésére, vallási ismereteik bővítésére használhattak. Itt rendszerint csupán a címlap és az ajánlás jelzi a kapcsolatot a társulattal. A jezsuita Mária-kongregációknak így megjelentetett munkák műfaja és tartalma rendkívül sokrétű, s például szentéletrajz, lelki gyakorlat, exemplumgyűjtemény, útmutatás a helyes életre, hittudományi fejtegetés, elmélkedésgyűjtemény, történeti kronológia és neves társulati tagok életrajza egyaránt megtalálható közöttük. A társulati célra készült áhítati művek másik csoportjánál nincs utalás a kiadványok ajándék jellegére. Ezek közül több a társulatok életének valamilyen konkrét eseményéhez kapcsolódik, másik részük énekeket, imádságokat, elmélkedésre alkalmas szövegeket és más áhítatformákat tartalmaz.

Változatos képet mutatnak végül a társulati élet különböző alkalmaival összefüggő nyomtatványok. Ide tartozik a társulat ünnepeire szóló meghívó, a társulat halottairól szóló értesítő (katalógus), az előjáróválasztás és a tagfelvétel rendjét tartalmazó szertartáskönyv (ceremoniale), a társulatot engedélyező pápai, püspöki oklevél, illetve az alakítandó szervezet reguláinak kiadása, valamint az alapítás körüli események dokumentumainak megjelentetése. Külön

csoportot alkotnak az alkalmi prédikációk. Alkalmi kiadványnak számítanak továbbá a társulatok jubileumakor, fő ünnepe alkalmával kiadott munkák, a társulat által ajánlott és előadott színdarabok, valamint a jeles társulati tagok, patrónusok életéről, esetleg azok halálakor megjelentetett elógiák, életrajzok. A helyi társulatokhoz nem köthető nyomtatványok és a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványainak típusai nagy vonalakban megegyeznek a helyi társulatokhoz kapcsolódó nyomtatványok fő csoportjaival, de nem tükrözik azok változatosságát. A kiadványtípusokat egymástól jelentősen eltérő számú nyomtatvány képviseli, amelyek a közvetített művelődési anyagok szempontjából reprezentatívnak tekinthetők.

2. Nemzetközi kapcsolatok

A társulati kiadványok nemzetközi kapcsolathálózatából itt csupán a külföldi szervezetek kiadványainak magyar vonatkozásait vizsgáljuk, a külföldi szerzők magyarországi társulatoknál megjelent műveit a következő részben vesszük sorra. Ezek a vonatkozások arra utalnak, hogy a külföldi társulatok és nyomtatványaik számottérvő ösztönzést közvetítettek a magyarországi társulatok és kiadványaik felé. Ezek az ösztönzések a szórványos 16. század végi kezdemények után a 17. század folyamán és a 18. század első évtizedeiben voltak jelentősek, amikor több külföldi társulat kiadványa Magyarországon jelent meg, illetve terjedt, a külföldi társulatoknak számos magyarországi tagja volt, ezek kiadványai magyarországi szerzetesi könyvtárakba, egyes társulati tagokhoz és közös társulati tulajdonba egyaránt eljutottak, s külföldi társulati nyomtatvány magyar mecénálásáról is tudunk. A 18. század első felétől kezdve megfigyelhető a szélesebb rétegek közvetlen kapcsolatba kerülése a külföldi társulatokkal és kiadványaikkal. Különösen fontosnak látszik a jezsuita kongregációk, valamint a délnémet, bajor, osztrák, cseh és morva területek társulati kiadványainak magyarországi kapcsolathálózata.⁶

A magyarországi szerzők hozzájárulását az európai társulati irodalomhoz elsősorban azok a kiadványok mutatják, amelyek ezeknek a szerzőknek a tollából külföldi társulatokkal kapcsolatban jelentek meg. E kiadványok egyik része magyarországi társulatoknál is napvilágot látott, másik részének több, konkrét társulathoz nem kapcsolódó kiadása is van. A külföldi társulatok kiadásában megjelent magyarországi szerzők közül a két legjelentősebb Nádas János és

⁶ MULLAU, E.: *Die Marianische Kongregation, dargestellt nach den Dokumenten*. Wien, 1913., MILLER, J.: *Die Marianischen Kongregationen im 16. und 17. Jahrhundert. Ihr Wesen und ihr marianischer Charakter* = *Zeitschrift für katholische Theologie* 58 (1934). 83–109., CORETH, A.: *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung*. = *Jahrbuch für mystische Theologie* 11 (1965). 7–65.

Hevenesi Gábor, akiknek számos munkája különböző európai Mária kongregációkhoz kapcsolódva látott napvilágot.

Nádasi János (1614–1679) külföldi társulatok kiadásában megjelent műveinek többsége általános jellegű áhítati összeállítás, amely összhangban volt a jezsuita Mária kongregációk célkitűzéseivel. A latin nyelv kizárólagos használata mellett ez az egyik oka annak, hogy kiadványai messze túlnőttek a helyi jelentőségen, s számos európai város kongregációi is kiadták őket. A művek egy része először nem konkrét kongregációnál jelent meg, és csak később került át azok használatába, illetve ezzel párhuzamosan általában a kongregációs tagok számára is napvilágot látott. A legkedveltebb művek jóval túléltek szerzőjüket, annak halála után is számos alkalommal megjelentek, s mintegy száz–százötven éven át a kongregációk kedvelt olvasmányai voltak. Nádasi élete nagy részét különböző felelős rendi tisztségekben külföldön töltötte, s nem véletlen, hogy fő működési helyei egybeesnek kiadványai megjelenési helyével, illetve a társulatok székhelyével. Munkáinak európai elterjedését működésén és a művek általános szempontokat érvényesítő jellegén kívül a jezsuita rend nemzetközi kapcsolathálózata magyarázza. Európai összeköttetései mellett Nádasi magyarországi kapcsolatait is ápolta: az említett művek egy része magyarországi társulati kiadásainak nagy száma mellett erre utal, hogy a külföldi társulatoknál megjelent kiadványok egy része magyarországi mecénások támogatásával látott napvilágot.

A művek többsége kézikönyvszerű felépítést követ, melynek középpontjában a különböző elvek szerint csoportosított, meghatározott témakörökhöz tartozó áhítatgyakorlatok és elmélkedéssorozatok állnak. A művek nagy részének már a címek által is jelzett szerkezetét az egyházi év ünnepei, kiemelt napjai vagy más meghatározott egységei alkotják, s az áhítati és egyéb szövegek ezek szerint rendeződnek. A hagyományos áhítati műfajok mellett szembetűnő az elbeszélő szövegek, exemplumok, históriák nagy száma, amelyek még az első sorban teológiai jellegű művekben is helyet kapnak. Nádasi széles körű forrásismerete megfelel kora legismertebb áhítati szerzőiének, benne a nagyszámú középkori író, egyházatya, teológus, misztikus stb. mellett saját rendje és más rendek újabb és kortárs szerzői is jelentős helyet foglalnak el. Munkamódszerét jellemzi, hogy az újabb munkák részben a korábbiak különböző mértékű felhasználásával, átdolgozásával készültek.

Nádasi halála után néhány évvel kezdi meg tevékenységét a társulatok szolgálatában Hevenesi Gábor (1656–1715)⁷. Hevenesi társulati vonatkozású művei, Nádasi munkásságához hasonlóan, egész irodalmi tevékenységének egyik központi, az életmű többi területétől nehezen elválasztható részét alkotják.

⁷ Vö. Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János* = Itk 96(1992). 5–6. 579–593 — Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom — világirodalom. II.* Bp. 1961. 201–204.

Ugyanúgy, mint Nádasí, Hevenesi is kezdettől fogva tudatosan törekedett a jezsuita kongregációk kiadványok iránti igényének kielégítésére. A művek egy része először nem konkrét kongregációval összefüggésben jelenik meg, s megfigyelhető a folyamat, melynek során a kiadványok egyre szorosabban kapcsolódnak a kongregációkhoz. Kedveltségüket tanúsítja, hogy némelyiket ugyanaz a kongregáció többször is megjelenteti, s hogy a két leghosszabb utóéletű Hevenesi-mű, az *Ars bonae mortis* és a *Quadragesima Christo patienti sacra* egészen a 18. század második feléig folyamatosan napvilágot látott, sőt az utóbbi átdolgozott formában a 20. századot is megérte. Eredetileg Hevenesi is kizárólag latin nyelven jelentette meg munkáit, s nemzeti nyelvű kiadások mindkét szerzőnél csupán a legkedveltebb művekből készültek. Hevenesi hosszú utóéletéhez az is hozzájárult, hogy élete végén összeállította aszketikus művei összkiadását, amely 1714–1717 között két kötetben Nagyszombatban látott napvilágot, s melyben ezek a társulati vonatkozású munkái kivétel nélkül szerepelnek.

A kiadványok megjelenési helye többnyire itt is azonos a címzett társulatok székhelyével. A magyarországi kiadással is rendelkező műveknél a külföldi kiadás rendszerint korábbi a magyarországinál, ami Hevenesi működésének színtereivel magyarázható. Részben ugyanezzel függ össze, hogy Hevenesi társulati kiadványainak földrajzi hatókörzete némileg eltér a Nádasí-művek elterjedésétől; részben szűkebb, részben tágabb körű annál. A jelenség másik okát abban kereshetjük, hogy ezeknek a helyeknek egy részén a kongregációk csak jóval később jöttek létre, illetve erősödtek meg. Így ezek a kiadások egyben a kongregációk számának a növekedését és térbeli kiterjedését, a kiadványok iránti kereslet fokozódását is jelzik.

Nádasí műveihez hasonlóan Hevenesi társulati kiadványainak legnagyobb része is aszketikus mű. Egyik csoportjuk középpontjában egy-egy áhítatforma áll, másik csoportjuk különféle lelki és morális célkitűzéseket szolgál. A *Calendarium Marianum*ban a Mária-tisztelet aktuális történeti tartalommal, törekelnes és ellenreformációs vonásokkal egészül ki. A szerkezet egysíkúbb, mint Nádasínál, mert Hevenesi szinte kizárólag a kalendárium beosztást alkalmazza, s az áhítatgyakorlatokat az év egyes napjaihoz kapcsolja. Ebben a szerkezetben rejlik a magyarázata annak, hogy néhány munkáját a kongregációk részekre bontva is megjelentették. Az alkalmazott műfajok lényegében megegyeznek a Nádasí-művekben szereplő különféle elbeszélő és áhítati műfajokkal, s nagy vonalakban az idézett szerzők köre is azonosnak tekinthető.

Az ismeretlen szerzőjű művek közül elterjedtsége miatt itt említjük meg az *Officium Rákóczianum* címen ismertté vált, sokáig a fiatalon elhunyt Szorsa Mihály (1654–1679) horvátországi jezsuita szerzetesnek tulajdonított összeállítást.⁸ A 17–19. században számos hazai és külföldi, köztük több nemzeti nyelvű kiadást megért mű a korszak egyik legkedveltebb áhítati könyve, melynek

⁸ Vö. HOLL Béla: „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (Az *Officium Rákóczianum* története) = *Vigilia* 1955/8. 405–411.

bizonyos kiadásai némely részekkel kiegészítve különböző jezsuita kongregációkkal kapcsolatban láttak napvilágot. Széles körű közép-európai elterjedése a rendi közvetítés mellett részben tartalmával, a legkedveltebb 17–18. századi áhítatformákhoz kapcsolódó gyakorlataival, részben a különböző típusú áhítati szövegeket egységbe foglaló officium műfajával, részben pedig a konkrét társulatok speciális szükségleteinek megfelelően változtatható szerkezeti egységeivel magyarázható.

3. Szerzők, összeállítók, fordítók

A hazai szerzők első nagy csoportját a gyermek szerzők alkotják. Nagyarányú jelenlétüket az magyarázza, hogy a szentháromság skapuláréja társulatok alkalmi kiadványainak túlnyomó többségét a társulatokat gondozó trinitáriusok iskoláit látogató tanulók társulati ünnepeken tartott prédikációi teszik ki. Csúpnán kétszer fordul elő, hogy az anyagban gyermek szerzőként ismert személy későbbi élete során egyházi pályára lépve irodalmi tevékenységet is kifejtett. Ez arra utal, hogy ezek a prédikációk az áhítati célkitűzés mellett elsősorban a trinitárius tanulóifjúság irodalmi képességeinek fejlesztését szolgálták.

A magyarországi szerzők, összeállítók, fordítók felnőtt csoportjában szembetűnő az egyházi szerzők túlsúlya. A három nem egyházi szerző a társszerzőként szereplő Szapáry Pál és Amade Ferenc, valamint Rácz Sámuel, filozófiai és orvos doktor, a budai egyetem tanára. Az egyházi szerzők mintegy kétharmada valamelyik szerzetesrendhez tartozik, a fennmaradó egyharmad világi papként működött. A szerzetesi szerzők csaknem fele jezsuita volt (Barna János, Hevenesi Gábor, Höck Károly, Jánossi Miklós, Jászberényi Tamás, Kraus József, Mulich György, Nádas János, Wöss József, Nedeczky László, Ordódy János, Tersztyánszky János, Osiminka András, Taxonyi János, Pierer József, Rajcsányi János, Róka János, Szabó István, Szabolt Ferenc, Szerdahelyi György). A jezsuiták mellett viszonylag nagy számban szerepelnek ferences szerzetesek is a szerzők között (Ágoston Leó, Petrus Charapanics de Mostar, Csák Gellért, Domonkovich Adalbert, Kovács Péter, Lipovcsich Jeromos, Németh Péter, Reinthaler Severin, Rost Paschalis, Saárváry István, Sigi Domokos, Smrtnik Benignus). Rajtuk kívül három domonkos rendi (Füsi Pius, Heillinger János, Obermüller Lipót), két-két bencés (Flach Ruppert, Sajgó Benedek), karmelita (Cherubinus a S. Trinitate, Kominek Lénárd) és piarista (Albert János, Simonchich Ince), valamint egy-egy pálos (Frölich Jakab), trinitárius (Lucas a S. Nicolao), premontrei (Brauner Evermodus) és kamalduli (Radossány László) szerzővel találkozunk. A szerzetesi szerzők közül több magas rendi vagy más egyházi tisztséget viselt.

A világi papi szerzők egyik csoportja püspöki vagy érseki (Draskovics György, Lippay György, Jaklin Balázs, Padányi Biró Márton, Ordódy Zsig-

mond), másik plébánosi (Goldperger János, Rabcsék András, Pachoffer Ignác, Seifrid Gáspár, Wobornik Jeromos) rangot viselt, a harmadik csoportba különböző egyéb magas rangú egyházi tisztségviselők tartoznak: Hermán József kanonoki, Illyés István nagypréposti, Labsánszky János érseki titoknoki címet szerzett. A kiadványok név szerint ismert magyarországi szerzőinek, összeállítóinak és fordítóinak ez az áttekintése aláhúzza a szerzetesek közül a jezsuiták és a ferencesek, a világi papság köréből pedig a vezető egyházi személyiségek, valamint a plébánosi réteg jelentőségét.

A névsorban szembetűnő a csak egyetlen társulati kiadványuk, illetve egy-két további művük révén ismert alkalmi szerzők viszonylag nagy száma, ami arra utal, hogy ezeknek a nyomtatványoknak a jelentős részét szerény irodalmi képességekkel rendelkező, „névtelen” szerzők hozták létre. Másfelől figyelmet érdemel a számottévő másirányú irodalmi működést is kifejtő, illetve munkásságuk jelentős részét a társulatok szolgálatába állító szerzők jelenléte. A legtöbben közülük többé-kevésbé ismert rendi vagy világi papi szónokok, doktori fokozattal rendelkező rendi vagy egyetemi tanárok voltak, akik között megtaláljuk a barokk áhítati irodalom több jelentős képviselőjét. Mindez jelzi a társulati kiadványok szöveganyagának tartalmi és színvonalbeli sokrétűségét.

A külföldiek között mindössze két antik szerzőt találunk (Seneca, Boëthius), ami jelzi, hogy a keresztény felfogáshoz alkalmazott antik sztoicizmus, illetve filozófia barokk kori közvetítésében a társulatok is részt vettek.⁹ A külföldi szerzők között is a jezsuita írók vannak legtöbben, név szerint Petrus Canisius, Henricus Balde és Julius Caesar Coturius flamand, Nicolaus Causinus, Jodocus Coccius, Charles Musart és Léonard Périn francia, Jacobus Bidermann és Tobias Lohner német, Franciscus Stanislaus Phoenicius (Fenicki) és Adalbertus Tytkowski lengyel, Ignace Jacques Goodwin angol, Fanciscus Hertzog morva, Joannes Eusebius Nieremberg spanyol, valamint Joannes Petrus Pinamonti, Carolus Gregorius Rosignoli, Paulus Segneri, Giambattista Tolemei és Francesco Zaccaria olasz származású jezsuita szerzetesek, akik a rendi irodalmon belül egymástól jelentősen eltérő nemzeti irodalmi hagyományokat közvetítettek. Rajtuk kívül Kilian Kazenberger német ferencest, Giovanni Bona olasz kardinálist és ciszterci szerzetest, valamint Bossuet-t, John Barclay-t, Maurus Weymert, Louis Abellyt, Kempis Tamást és Szalezi Szt. Ferencet találjuk a név szerint ismert külföldi szerzők sorában. A külföldi szerzők származását tekintve az olaszok és a franciák vannak túlsúlyban, de figyelemre méltó a spanyol, flamand, német, angol, lengyel szerzők jelenléte is. Ez a felsorolás azt is megmutatja, hogy néhány európai híró antik, középkor végi és barokk egyházi szerző mellett több, ma már kevésbé ismert aszketikus, filozófiai és liturgikus író, regulamagyarázó, misztikust, szónokot és teológust is megtalálunk a kiadványok szerzői között.

⁹ Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *i. m.* 156–218.

A név szerint ismert külföldi szerzőknek ez az áttekintése módot ad az összevetésre néhány külföldi társulat kedvelt szerzőivel.¹⁰ Hiányoznak a magyarországi anyagból a 16. század végének és a 17. század első felének kedvelt jezsuita szerzői (pl. Jeremias Drexel, Jakob Balde). Feltűnően hiányzik Bellarmin neve, ezenkívül hiányzik számtalan kisebb-nagyobb 17–18. századi jezsuita író is, akik a különböző európai városok jezsuita vezetésű kongregációi kedvelt szerzőinek számítottak. Az azonosságok felé fordítva a figyelmet, a külföldi szerzőknek több mint a fele megtalálható például három osztrák, illetve jezsuita kongregáció összevetéshez rendelkezésre álló ajándékkönyveinek szerzői között (H. Balde, Bona, Causinus, Kempis, Musart, Nieremberg, Pinamonti, Rosignoli, Segneri, Seneca, Szalézi Szt. Ferenc, Tylkowski, Zaccaria). Ez a névsor, amely önmagában is mutatja e szerzők nemzetközi ismertségét a kongregációk körében, további külföldi kongregációk ajándékkönyveinek ismeretében minden valószínűség szerint tovább bővíthető. A felsorolt szerzők magyarországi és külföldi társulatoknál egyaránt megjelent műveinek összevetéséből kitűnik, hogy a 13 azonos szerző közül hatnak ugyanaz a hét műve jelent meg a különböző hazai és külföldi társulatoknál. Ezek a párhuzamosan megjelent művek tehát a magyarországi és a külföldi kongregációk egy részének közös olvasmányát jelentették.

A külföldi szerzők kapcsolata a magyarországi társulatokkal rendszerint csupán közvetett, rendi jellegű. A jezsuita szerzők kivétel nélkül a jezsuita gondozású társulatok kiadványainak szerzőiként jelennek meg, s a nem jezsuita szerzők munkái egy kivétellel ugyancsak jezsuita szervezésű társulatokhoz kapcsolódnak. A külföldi barokk szerzők többsége átlagosan mintegy ötven éves kiséssel jutott el a magyarországi társulatokhoz, s csak valamivel kedvezőbb a kép, ha figyelembe vesszük a szerzők munkáinak nem konkrét társulathoz kapcsolódó magyarországi kiadásait. Ezek nagy száma egyben azt is megmutatja, hogy ezek a művek nem kizárólag egy-egy helyi társulathoz kapcsolódtak, azoknál szélesebb körben is ismertek voltak. Ezek a művek tehát csak abban az értelemben tekinthetők társulati kiadványoknak, hogy a társulatok használatára is megjelentek, emellett azonban beletartoznak a barokk áhítati irodalom tágabb összefüggéseibe. A csak társulati kiadásban és a társulatoknál először megjelent művek arra utalnak, hogy a társulatok számottévő kezdeményező szerepet játszottak ezek magyarországi megjelentetésében.

A rendi összefüggésen kívül a magyarországi szerzők és a társulatok kapcsolatának más formái is megfigyelhetők. A leggyakoribb lehetőség, hogy a

¹⁰ KOLB, G.: *Mitteilungen über das Wirken der P. P. Jesuiten und der marianischen Kongregationen in Linz während des 17. und 18. Jahrhunderts*. Mit dem Überblick der Xenia oder Jahresandenken der Kongregation in Linz vom Jahre 1678–1783. Linz, 1908., LAMPRECHT, A.: *Kongregations-Xenien*. Ein Presseapostolat in alter Zeit = Die Fahne Mariens 20 (1914) 5, 115 ff., BRÜCK, Ph. A.: *Das Buchapostolat der Mainzer „Congregatio Maior Academica“ im 18. Jahrhundert* = Mainzer Zeitschrift 60–61 (1965–1966) 70–76.

kiadvány szerzője valamilyen funkciót töltött be abban a társulatban, amelyhez kiadványa kapcsolódik: rendszerint annak előljárója, esetleg alapítója, rektora vagy vizitátora. Közvetett kapcsolatnak tekinthetjük, ha a kiadvány szerzőjének lakóhelye vagy működési helye azonos a társulat székhelyével. A magyarországi szerzők kiadványai a külföldi szerzők műveinél sokkal gyorsabban jutottak el a társulatokhoz: két kivétellel mind a szerzők életében jelentek meg.

4. Keletkezési és kiadási körülmények

A kiadványok időbeli megoszlását vizsgálva az első nyomtatvány 1638-ban jelenik meg, ami egyben az elemzés tulajdonképpeni alsó időhatárát is jelzi. Másfelől a társulati kiadványok megjelentetése nem szűnik meg teljesen a szervezeteket feloszlató rendelkezésekkel, s még az 1780-as, 1790-es években is találunk ilyen jellegű nyomtatványokat. Az 1640-es, 1650-es években az előző évtizedben megjelent egyetlen kiadvánnyal szemben a nyomtatványok száma figyelemreméltóan megemelkedik, majd némi csökkenés után a 17–18. század fordulóján újabb számottevő növekedést mutat. A legtöbb kiadvány az 1720–1780 közötti évtizedekben lát napvilágot: az összes nyomtatványnak több mint kétharmada ebből az időszakból származik. Ezen belül is az 1740-es évek emelkednek ki, ekkor évente átlagosan mintegy nyolc kiadványt ismerünk. Ezek az adatok jól mutatják, hogy a társulati kiadványok megjelenése és kialakulása a 17. század második és harmadik harmadára, virágkora a 18. század második és harmadik negyedére esik. Az 1780-as évek gyors hanyatlást eredményeznek, ezt a század végén a kiadványok utóvirágzása és lassú átalakulása követi (vö. 1. sz. melléklet).

A nyomtatványoknak ezt az időbeli megoszlását érdemes összevetni a Magyarországon ismert összes társulat keletkezési ideje alapján kapott képpel.¹¹ Ez egyrészt megmutatja, hogy az első szervezetek megalakulása után még mintegy ötven–hatvan évnek kellett eltelnie az első kiadvány megjelenéséig. Másrészt ettől kezdve a nyomtatványok megjelenésének gyakorisága lényegében párhuzamos a társulatok keletkezésének intenzitásával. Ez arra utal, hogy egyrészt a kiadványok számának időbeli alakulása hozzávetőleges pontossággal tükrözi a szervezetek működésének intenzitását. Másrészt európai viszonylatban a nyomtatványok viszonylag késői megjelenése az első társulatok alacsony szervezetségi szintjével, a szükséges nyomdai kapacitás hiányával és a speciálisan társulati célú kiadványok iránti igény megkésett jelentkezésével magyarázható. Az 1770-es években mutatkozó jelentősebb eltérés a kiadványok és az

¹¹ TÖSKÉS, Gábor — KNAPP, Éva: *Bruderschaften in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert* = Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1992. 1–23. — VÖ. *Les confréries, l'Eglise et la cité*. Cartographie des confréries du Sud–Est. Acts du colloque de Marseille 22–23 mai 1985. Textes réunis par M.-H. FROESCHLÉ-CHOPARD. Grenoble, 1988.

új szervezetek száma között azzal hozható összefüggésbe, hogy ekkor már nem az újonnan alakult szervezetek voltak a nyomtatványok elsődleges megjelentetői, hanem jórészt a már korábban létrejött társulatok igényeit próbálták a lényegében változatlan számú kiadvánnyal kielégíteni.

A helyi társulathoz fűződő nyomtatványokat vizsgálva a társulatok túlnyomó többsége egyetlen kiadvánnyal rendelkezik, ennél lényegesen kevesebb a két és három kiadvánnyal rendelkező szervezetek száma. Négy kiadvánnyal szerepel az anyagban öt, öttel három társulat, öt fölötti kiadványszámmal összesen tíz társulatnál találkozunk. A helyi társulathoz kapcsolódó kiadványok több mint egyharmada mindössze két társulat-típust (Mária kongregáció, Szentháromság skapuláréja társulat) képviselő négy különböző szervezet között oszlik meg, amelyek mögött két szerzetesrend, a jezsuita, illetve a trinitárius rend áll (vö. 2. sz. melléklet).

A kiadvánnyal rendelkező társulatok földrajzi elhelyezkedését vizsgálva a legnagyobb számú nyomtatványt megjelentető szervezetek a kereskedelmi központnak számító Komárom kivételével mind az ország legfejlettebb városi településein, egyházi központjaiban jöttek létre. Nagyrészt ugyanezek a települések azok, amelyek egyúttal jelentős számú társulatot tudnak felmutatni. Másfelől a szervezetek összességének földrajzi elhelyezkedéséhez viszonyítva a kiadvánnyal rendelkező társulatok többsége városi jellegű településen működött, s feltűnően kevés azoknak a kiadványoknak a száma, amelyek falusi társulatokhoz kapcsolódnak. A falusi településen szerveződött társulatoknak rendszerint csupán egy-két kiadványa van, amelyek többnyire az adott helyen érvényesülő speciális rendi vagy világi papi, plébánosi aktivitással hozhatók kapcsolatba (vö. 3. sz. melléklet).

A helyi társulathoz nem köthető kiadványok felé fordítva a figyelmet, megállapítható, hogy az egyházmegyei szervezésű társulatok, rendekhez köthető általánosan elterjedt társulat-típusok túlnyomórészt csupán egy-két kiadvánnyal rendelkeztek. Egy-egy társulat vagy társulat-típus szerepel az anyagban hat, illetve hét kiadvánnyal, kettő-kettőnek nyolc, illetve tíz nyomtatványa volt, s a legmagasabb kiadványszámot (16) mindössze két társulat-típus (kordás, Mária) érte el. Ezek az adatok utalnak arra, hogy a jezsuita gondozású társulatok mellett elsősorban a ferencesek és a domonkosok, valamint a karmeliták által irányított társulatok, illetve társulat-típusok voltak azok, amelyek nagyobb számú kiadvánnyal rendelkeztek, míg az egyházmegyei szervezésű társulatok csupán kivételesen mondhattak magukénak jelentősebb számú nyomtatványt. Mindez aláhúzza az említett szerzetesrendek kiemelkedő szerepét a társulati kiadványok megjelentetésében.

A helyi társulathoz nem köthető kiadványok jelentőségét elsősorban az adja, hogy hatásuk nem korlátozódott egyetlen társulatra, s egy-egy egyházmegye keretein belül vagy a rendi csatornák közvetítésével sokkal tágabb körben, így mindenekelőtt a falusi lakosság körében is használták őket. Egyházmegyei

szervezésű társulatokhoz kapcsolódó kiadványok jelentek meg a veszprémi, győri, egri, pécsi, szepesi, csanádi, váci és székesfehérvári egyházmegyéiben, s nagyrészt ugyanezek az egyházmegyéek azok, amelyekben az egyházi vezetés egy meghatározott időszakban tudatosan törekedett központi szervezésű társulatok létrehozására, s amelyekben a legnagyobb volt a szervezetek sűrűsége. Így a társulati kiadványok — ha különböző arányban és közvetítőkkal is, de — a társadalom minden csoportjához, legszélesebb rétegeihez is eljutottak.

A kiadványok nyelvi összetételét vizsgálva latin, magyar, német, szlovák és horvát nyelvű nyomtatványokat találunk. Az egész anyag mintegy 70 százalékát a különböző nemzeti nyelvű nyomtatványok teszik ki, a többi latin nyelven jelent meg. Első helyen áll a német nyelv 224 kiadvánnyal, ami a latin nyelvű művek számát (179) is meghaladja. Ezt követi a magyar nyelvű kiadványok száma (147), míg a szlovák nyelvű műveké 31, a horvát nyelvűeké pedig mindössze 5. Ez a nyelvi megoszlás a kiadványoknak az ország főbb nemzetiségi csoportjait átfogó jellegére utal, a nemzeti nyelvű művek viszonylag magas aránya pedig a nyomtatványok többségének a szélesebb rétegek számára lehetséges hozzáférhetőségét jelzi. A különböző kiadványtípusok nyelvi megoszlása egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a latin nyelv ismerete egyedül az ajándékkönyvek használatának volt feltétele. Másfelől ugyanazon a nyelven a kiadványok széles skálája volt elérhető, illetve — az ajándékkönyvek kivételével — egy-egy kiadványtípuson belül is meglehetősen nagy volt a különböző nyelvű kiadványok kínálata. A kiadványtípusoknak ez a nyelvi differenciáltsága egyben előre vetíti a forrásanyagnak a különböző etnikai csoportok igényeit egyaránt kielégítő jellegét (vö. 4. sz. melléklet).

5. A mecénások, szerzők, kiadványok és társulatok kapcsolathálózata

Az ajánlások címzése és a címlapok erre vonatkozó adatai alapján az egész anyag valamivel több mint 15 százalékának mecénását tudtuk név szerint azonosítani. E kiadványok mintegy fele a társulati kézikönyvek, egynegyede az ajándékkönyvek csoportjába tartozik, a fennmaradó rész többségét az áhítati művek teszik ki. A név szerint ismert mecénások egyik csoportját világi, másik csoportját egyházi személyek alkotják. A világi személyek között a főnemesség tagjai vannak a legtöbben, őket követik a nemesi, megyei és városi tisztviselő rétegek tagjai. Ez utóbbival csaknem egyenlő számban szerepelnek a társulat tagjai vagy a konkrét társulatok, illetve természetfeletti személyek az ajánlások címzettjeként. Két esetben a kiadványt előállító nyomdász fedezte a kiadás költségeit. Az egyházi mecénások csoportjában a főpapság áll az első helyen: az általa finanszírozott kiadványok száma megközelíti a főnemesség tagjai által patronált kiadványokét. Az egyházi mecénások között második helyen a különböző magasabb tisztséget viselő világi papi réteg, harmadik helyen a plébáno-

sok és a világi papság egyéb csoportja áll. Mindez jól mutatja a legmagasabb társadalmi csoportok, a főnemesség és a főpapság kiemelkedő szerepét a kiadványok támogatásában.

A főnemések, főpapok csoportjában számos olyan személy található, aki más területeken kifejtett mecénási tevékenységéről jól ismert, s néhányan közülük egyéb áhítati kiadványok pártfogói is voltak. Másfelől figyelemre méltó a másirányú mecénási tevékenységéről eddig nem vagy alig ismert nemesi, tisztviselő rétegek és a világi papság számottévvő jelenléte a nyomtatványok támogatóiként. A 17. század második felében elsősorban főpapi, főnemesi patrónusokkal találkozunk, akik mellé a nemesi középrétegek és a világi alsópapság a 18. század első felétől kezdve csatlakoznak nagyobb arányban, s az előbbieket szerepét fokozatosan az utóbbiak veszik át. A név szerint ismert mecénásokon kívül jelentős mértékben számolnunk kell a társulatokat gondozó szerzetesrendeknek, a nyomtatványok szerzőinek, valamint maguknak a társulatoknak a kiadási költségeket fedező tevékenységével.

A mecénások kiadványokat támogató tevékenységének közvetlen indítékait és összetevőit a mecénások, szerzők, művek és a társulatok közti viszonyrendszerben kell keresnünk. Ezek az adatok a mecénások és szerzők egyházi előljárói és patrónusi kapcsolata mellett utalnak a mecénások, művek és társulatok közti viszony néhány lehetőségére is, melyek közül a mecénások társulatokkal való közvetlen kapcsolata, a császári ház társulatokkal összefüggő megnyilvánulásainak szem előtt tartása és a társulatokhoz fűződő kultuszformák támogatása érdemel figyelmet. A mecénások és művek kapcsolatának fő összetevői egyrészt a társulat természetfölötti patrónusa pártfogásának biztosítása és tiszteletének elősegítése. Másrészt fontos tényező a mecénások személyes adottságai, vallásossága, törekvései és érdeklődése, illetve a művek tartalma közti összefüggés.

A mecénások, szerzők és társulatok kapcsolathálózatának áttekintése felhívja a figyelmet a kiadványok mecénásainak a társulatokat létrehozó, irányító és más vonatkozásban is támogató szerepére. A központi szervezésű társulatok kiadványai között arra is van példa, hogy a társulatot szervező megyéspüspök a kiadvány szerzője és mecénása egy személyben. Általános törvényszerűség a mecénások lakóhelyének és a társulatok székhelyének földrajzi közelsége, s a mecénások és a támogatott társulat székhelye közti kegyúri viszony is többször előfordul. Szórványosan megtalálható a kiadványok támogatásának összekapcsolása speciális alkalmakkal, illetve hogy egy mecénás egyenél több művet is támogatott. A kiadványok egy részét maguk a társulatok jelentették meg saját költségükön. Az ismert mecénással rendelkező kiadványok többsége a különböző jezsuita gondozású társulatokhoz, Mária kongregációkhoz kapcsolódik, ezek tehát a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően fokozott mértékben törekedtek arra, hogy nyomtatványaik kiadási költségeit jötevé patrónusok által

fedezzék. A mecénások társadalmi hovatartozása rendszerint párhuzamos a támogatott társulatok tagságának társadalmi összetételével.

A kiadványok elé tűzött célok lényegében megfeleltek a társulatok fő célkitűzéseinek. Ezeknek a céloknak a nagyobb része általános jellegű vallási célkitűzés, mint például Isten, Mária és a szentek tiszteletének és szeretetének növelése; a lelki elmélyedés és az üdvözülés biztosítása; vigasztalás; az istenes élet elsajátítása; a katolikus hit erősítése és elmélyítése. A szerzői szándékok másik csoportja konkrét célok megvalósítására irányul: így a társulati patrónus segítségének elnyerésére adott szükségben; valamilyen áhítatforma megújítására, az erkölcsi tökéletesedésnek és a lelkek gondozásának segítésére. A kiadványokban tehát viszonylag kevés volt a speciálisan társulatinak nevezhető célkitűzés, s elsősorban az általános vallási igények konkrét formában való kielégítését, a társulati élet kereteinek különböző vallási ismeretanyagok közvetítésére történő felhasználását szolgálták.

6. Terjesztés, használat

A társulati kiadványok valóságos elterjedését, a különböző társadalmi rétegekre és csoportokra gyakorolt hatását a terjesztési és használati körülményekre utaló adatok mutatják. A kiadványok ára a kiadványtípus, a kivitel igényessége, a terjedelem és a példányszám függvényében alakult, s a differenciált árak lehetővé tették a társulati tagok különböző igényeinek és lehetőségeinek megfelelő kiadványok beszerzését. A fő terjesztők maguk a társulatok, illetve a mögöttük álló egyházi intézmények, szerzetesrendek voltak. A terjesztést a jezsuiták Mária kongregációiban szervezték meg a legjobban, ahol a társulati tagok újévi és húsvéti ajándékként (*xenia*, *strena*) vagy a kongregációk titulás fő ünnepén rendszeresen hozzájuthattak a kiadványokhoz. Ezen általánosan elterjedt gyakorlat mellett a jezsuita rend helyenként más módon is gondoskodott a társulati tagok ellátásáról a nyomtatványokkal. Így például a müncheni jezsuiták a különböző szodalitások felállítása után néhány évvel, 1614-ben egy ún. könyvelosztó egyesületet hoztak létre Gülden Almosen névvel, melynek elsődleges feladata az olvasmányanyagok biztosítása volt a kongregációkban.¹² Ehhez hasonlítható intézmény Magyarországon csak száz év múlva jött létre, amikor Sautter Zsigmond, a felső-ausztriai Langbath plébánosa 1719-ben ezer forintos alapítványt tett a nagyszombati jezsuitáknál.¹³ E tőke kamataiból in-

¹² BREUER, D.: *Oberdeutsche Literatur 1565–1650*. Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit. München, 1979. 110–114., BRÜCKNER, W.: *Zum Literaturangebot des Gülden Almosens*. Verifikations- und Beurteilungsprobleme = Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 47 (1984) 1, 121–139.

¹³ JABLONKAY GÁBOR: *Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsstanító példatára*. Kalocsa, 1910. 65–66.

dult meg 1720-ban a Bibliotheca Catechetica kiadványsorozat, amely elsősorban a szélesebb rétegek olvasmányszükségleteit elégítette ki. Ezt követően a Bibliotheca Catechetica jelzés a nagyszombati jezsuita nyomda társulati kiadványainak egy részében is megjelenik.

Az egyéni birtoklás mellett a kiadványok tartalmának fontos közvetítő alkalmi voltak a társulati összejövetelek, közös áhítatgyakorlatok, prédikációk.¹⁴ Ezeknek az összejöveteleknek egyik állandó része volt a társulati kézikönyv felolvasása, emellett azonban más műveket is olvastak. Így ezek a könyvek közvetve az olvasni nem tudó rétegekhez is eljutottak. A társulati könyveket kéziratos másolatokban is terjesztették és használták. A legtöbb felvilágosítással a kiadványok tényleges használatáról a kéziratos bejegyzések szolgálnak. A nyomtatványoknak mintegy negyedrésszében találtunk a korabeli használatra utaló bejegyzést. A bejegyzések aránya az egyes kiadványtípusokban jelentősen eltér: az áhítati könyveknél 1, az alkalmi nyomtatványoknál 6, a társulati könyveknél 31, a felvételi lapoknál 40, az ajándékkönyveknél 53 százalék körül mozog a bejegyzéssel ellátott kiadványok aránya. A bejegyzések túlnyomó többségének nyelve a latin, s csak néhány magyar és német nyelvű bejegyzést találtunk. A bejegyzések tartalmuk szerint két fő típusra, ezen belül több kisebb csoportra oszthatók. Az első típusba a különböző tulajdonosi bejegyzések, szerzői dedikációk tartoznak, ezek aránya az összes bejegyzésnek mintegy 80 százaléka. A második típust a különféle egyéb használói bejegyzések alkotják.

A bejegyzések alapján a kiadványok mintegy kétharmada szerzetesi, egyházi tulajdonban volt, a fennmaradó egyharmadon a társulatok és a világi személyek körülbelül egyenlő arányban osztoznak. A világi tulajdonban lévő kiadványok egy része idővel egyházi, szerzetesi tulajdonba jutott. A kiadványok jóval kisebb arányban voltak a világi papság birtokában, mint a szerzetesekében. Ennek oka egyrészt a szerzetesség nagyobb szerepe a társulatok gondozásában és a kiadványok előállításában, másrészt a kiadványok fennmaradására elsősorban szerzetesi könyvtárakban volt lehetőség. A világi személyek egyedül az elsősorban az ő használatukra szánt felvételi lapoknál vannak túlsúlyban, ezenkívül a kézikönyveknél és az ajándékkönyveknél szerepelnek nagyobb arányban, de számuk itt sem éri el az egyháziakét. Az egyházi és világi tulajdonnak ez az aránya arra hívja fel a figyelmet, hogy a kiadványok jelentős része a társulatokat gondozó egyházi személyek közvetítésével fejtette ki hatását. A 18. század közepétől a világi és társulati tulajdonba került nyomtatványok aránya lassan növekszik, s egyre szélesebb rétegek lépnek közvetlen kapcsolatba a kiadványokkal. A kiadványok világi birtokosainak társadalmi hovatartozására csupán a nemesi származású személyeknél találunk utalást, a többi esetben csak feltételezhetjük a tulajdonosok különböző alacsonyabb rétegekhez tartozását.

¹⁴ INTORP, L.: *Westfälische Barockpredigten in volkshundlicher Sicht*. Münster, 1964. 51–54.

A társulatok saját kiadványaikon kívül más művekkel is kapcsolatba kerültek. Elsősorban a jezsuiták kongregációiról tudjuk, hogy saját használatra kisebb könyvtárakat hoztak létre.¹⁵ A kongregációk tagjai a könyvtárt az e célra beszerzett könyvekkel, ajándékaikkal, végrendeleti hagyományozással állandóan bővítették. Ezeknek a könyvtáraknak az anyagáról a társulatok felosztatásakor azok vagyonáról készített jegyzékek szolgálnak felvilágosítással.¹⁶ A társulati könyvtárak összetételének bemutatására példaként a győri németek Maria de Victoria és Krisztus halála jezsuita kongregációja könyveinek jegyzékét elemeztük.

A Maria de Victoria kongregáció javainak jegyzéke a 31. tétel alatt összesen 21 könyvet sorol fel. A könyvek összértékét 4 florenus 53 krajcárban állapították meg, a társulat egész vagyona 856 florenus 35 krajcárt tett ki. A könyvek között egy latin és egy kétkötetes német nyelvű biblia, valamint egy bibliai konkordancia mellett kizárólag különböző jezsuita szerzők munkái fordulnak elő. A könyvek legnagyobb része prédikáció gyűjtemény, másik, kisebb csoportja vegyes tartalmú aszketikai, teológiai és pasztorációs mű. A könyvanyag összetételében szembeűnő egyrészt a jezsuita szerzők csaknem kizárólagos szereplése, másrészt a nem a laikusok közvetlen használatára, hanem pasztorációs célra szánt művek magas aránya. Ez arra utal, hogy ezeket a könyveket közvetlenül nem a kongregáció tagjai, hanem az őket gondozó jezsuita szerzetesek használhatták, s mintegy az ő kézikönyvtáruk kiegészítésére szolgáltak. A tagok a könyvek anyagi fedezetét biztosították, s rendszerint csupán közvetve, prédikációhallgatás vagy különböző közösségi áhítatgyakorlatok révén ismerték meg azok tartalmát. A túlnyomórészt német nyelvű könyvek a pontosan azonosított művek első kiadásai alapján a 17. század második és főként a 18. század első felében jelentek meg először, tehát egy viszonylag korszerű vallási ismeretanyagot közvetítettek. A könyvek egy részének többszöri kiadása azok nemzetközi elterjedését tanúsítja, s utal arra, hogy a könyvek gyűjtése a 18. század derekán folyt a legkövetkezetesebben.

Némileg változatosabb képet nyújt a Krisztus halála kongregáció könyveinek jegyzéke. Ez a jegyzék a 29. tétel alatt összesen 45 könyvet sorol fel. A kongregáció a felosztatáskor jóval kisebb vagyona ellenére kétszer annyi mennyiségű és csaknem kétszer akkora értékű könyvet mondhatott magáénak, mint a Maria de Victoria kongregáció. A könyvek első, nem túl nagy számú csoportja a bibliához kapcsolódó segédkönyv és katekizmus. A könyvek mintegy kétharmadát a különböző prédikáció gyűjtemények, prédikációs segédkönyvek teszik ki. Ezeknek körülbelül a fele jezsuita szerző műve. A nagy-

¹⁵ DUHR, B.: *Zur Geschichte der Marianischen Kongregationen in Deutschland* = Stimmen aus Maria Laach 78 (1910) 157–168., 290–307., 377–387. itt: 381.

¹⁶ Vö. JUHÁSZ Miklós: *Magyarországi konfraternitások a barokk korban* = Katholikus Szemle 58 (1944). 161–169.

számú prédikáció mellett néhány erkölcstani, teológiai, polémikus és aszketikus művet is találunk.

A kongregációk könyvtárjegyzékei egy a szorosabb értelemben vett társulati kiadványoknál lényegesen szélesebb irodalmi, művelődési programot tükröznek, s egyben a társulatok felé közvetített művelődési anyag legmagasabb szintjét jelzik. A könyvek többségének a kongregációkon túlmutató jelentősége utal, hogy rendszerint szerzetesrendek könyvtáraiba is eljutottak. A szorosabb értelemben vett társulati kiadványok és a kongregációs könyvtárak anyaga között különösen a jezsuita kongregációk esetében nem húzódik éles határ: a könyvtárak állománya — részben a prédikációk közvetítése révén — kiegészítette, továbbfejlesztette azt a tudásanyagot, amit a kongregációk ajándékkönyvei és más kiadványai tartalmaztak. Az ismeretek átadásának ez a lépcsőzetes tagozódása lényegében megfelel a kongregációk különböző műveltségű társadalmi csoportokat egységbe foglaló szerkezetének.¹⁷

7. A társulati kiadványok forrásai

A kiadványok által közvetített irodalmi, művelődési program alapvető kérdése a felhasznált források összetétele, valamint a szerzők és művek viszonya a forrásokhoz. Ezek a források, amelyek egyben a szerzők olvasmányanyagára is fényt vetnek, elsősorban a művek hivatkozásaiból ismerhetők meg. A hivatkozások egy rendkívül összetett, sokrétű forrásanyagot takarnak. A felhasznált források körét minden kiadványtípusban alapvetően a szerzők iskolázottsága, műveltsége határozza meg. A társulati kézikönyvek közül rendszerint azoknak igényesebb a forrásanyaga, amelyek általánosan elterjedt társulat-típushoz kapcsolódnak, míg a helyhez kötött kisebb társulatok kézikönyveinek forrásbázisa általában szerényebb. Ugyanebben a kiadványtípusban megfigyelhető az idézett források differenciálódása a társulatokat gondozó rendek szerint: a leg-sokrétűbb forrásanyaggal a ferencesek, jezsuiták, trinitáriusok és domonkosok által gondozott társulatok többnyire ugyanezekhez a rendekhez tartozó szerzők által összeállított kézikönyveiben találkozunk.

Az áhítati és ajándékkönyvek egy része nem speciálisan társulati használatra készült, szerzőik többnyire egy szélesebb közönséget tartottak szem előtt. Másfelől ezek a kiadványok adták a legtágabb lehetőséget a különböző elbeszélő tartalmak közvetítésére. A két tényező együttesen magyarázza, hogy az ebbe a kiadványtípusba tartozó műveknek a forrásanyaga a legváltozatosabb. Ugyanitt megfigyelhetjük, hogy a helyi társulatokhoz fűződő, szerényebb képességű

¹⁷ BRÜCKNER, W.: *Begriff und Theorie von Volkskultur für das 17. Jahrhundert*. In: BRÜCKNER, W. — BLICKLE, P. — BREUER, D. (Hgg.): *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*. Probleme populärer Kultur in Deutschland. Wiesbaden, 1985. 3–21. — CHATELLIER, L.: *L'Europe des dévots*. Paris, 1987. 129–151.

szerzőtől származó áhítati művek kevésbé sokrétű forrásanyagot idéznek. Az alkalmi prédikációkra még fokozottabban érvényes, hogy forrásaikat szerzőik felkészültsége határozza meg. Ezekben a beszédekben megnő a más kiadványtípusokban is használt bibliai idézetek, valamint a bibliakommentárok és más kézikönyvek, beszédek, beszédgyűjtemények szerepe, bár a döntően bibliai hivatkozásokra épülő kiadványok a kézikönyvek és az áhítati művek csoportjában is megtalálhatók.

A kiválasztott példák alapján kirajzolódnak előttünk a társulati kiadványok forrásanyagának főbb csoportjai. Ezek a pontosan azonosított szerzőket és műveket figyelembevéve a következők: 1. Szinte minden kiadványnak nélkülözhetetlen forrása a *Biblia*. Ezeknek a hivatkozásoknak a rendszere, a bibliai szövegek értelmezése, az idézetek és a kontextus viszonya szinte nyomtatványonként különbözik. Csak elvétve hivatkoznak a kiadványok a különböző biblíamagyarázatokra, kommentárokra (Tirinus). 2. A hivatkozott források külön csoportját alkotják a nagyrészt a keresztény humanizmus által közvetített antik görög és római szerzők (Demosthenes, Platon, Cassiodorus, Aristoteles, Seneca, Cicero). 3. Nagy számban szerepelnek az egyházatyák és a késő antikvitás keresztény írói (Ambrus, Ágoston, Jeromos, Nagy Szt. Gergely, Aranyászú Szt. János, Nagy Szt. Leó pápa, Cyprianus, Sophronios, Tertullianus), illetve művei (*Symbolum Quicumque*), valamint a különböző neves (Bernát, Tamás, Bonaventura, P. Damiani, Anselmus, H. a S. Victore) és kisebb középkori egyházi szerzők (III. Ince pápa, E. S. de Piccolomini, A. Carnotensis), misztikusok (Gertrud, Mechtild, Birgitta) és a devotio moderna képviselői (Kempis). A 2. és 3. csoportba tartozó források nagy részét a kiadványok rendszerint másodkézből, különböző kézikönyvek, kompendiumok nyomán idézik, s csak néhány esetben gondolhatunk nyomtatott kiadások közvetlen használatára. A neves antik és középkori írók idézésénél gyakran megfigyelhető, hogy a rájuk való hivatkozással az idézetek és művek tekintélyét kívánták növelni.

A források másik, nagyobb részét a közvetlenül felhasznált művek alkotják. 4. Mindenekelőtt ide tartoznak a társulatokat gondozó szerzetesrendek speciális történeti (Wadding, Annuae S. J.) és aszketikus művei (Maria de Agreda, Alanus de Rupe, Castellanus), valamint a társulatok titulusával, tituláris szentjével kapcsolatos kiadványok (Trithemius, Dorlandus, Polius, Landberger). 5. Külön csoportot alkotnak a későközépkori és 16–17. századi, részben magyar vonatkozású történeti (Bonfini, P. Aemilianus, Septemcastrensis (Georgius de Hungaria), Georgievics, Lonicerus, Boterus), egyháztörténeti művek (Maffei, N. K. Xantopulos, Baronius, Bzowski), útleírások (Ramusio). Ezek idézésekor megfigyelhető a folyamat, melynek során a rendkívüli, gyakran legendás történeti események leírásai új szövegösszefüggésbe kerülve „exemplumokká” alakulnak, ami az idézett szövegek műfaj- és funkcióváltásának átfogó problematikájára utal. 6. A kiadványok elbeszélő anyagának fontos forrásai a későközépkori exemplumgyűjtemények nyomtatott kiadásai (Speculum exemplo-

rum, Cantipratanus) és a 16–17. századi példatárak (Stengel, Herolt), szentélerajzok és legendagyűjtemények (Bonaventura, Ribadeneira, Albicius, Surius, Brunner, Raderus, Maffei, Lippeloo), valamint a más idézeteknek is forrásul szolgáló prédikációk és prédikáció gyűjtemények (Pelbárt, Jonghen, Laselve, Szt. Amadeus, Ferselius, Carthagen, L. de Ponte). A két utóbbi forráscsoportba tartozó művek nagy száma és gyakori idézése azt mutatja, hogy a társulati kiadványok jelentős szerepet játszottak a különböző középkori és kora újkori elbeszélő szövegek közvetítésében a szélesebb rétegek felé.¹⁸ 7. Elsősorban a jezsuita gondozású társulatok kiadványainak forrásaiként nagy számban szerepelnek a különböző jezsuita aszketikus szerzők művei (Drexel, Chavassius, Faber, Rho, Vieira, Andrade, Chrysogonus, Engelgrave, Hevenesi, Bourghesius, d'Averoult, Platus). 8. Alkalomszerűen találkozunk az idézett források között egyéb újabb aszketikus (Blosius, Szt. Antoninus) és enciklopédikus, teológiai művekkel (Lycosthenes — Zwinger, Contenson), liturgikus szövegekkel (Szt. Jakab liturgiája, Halotti liturgia) és egyházi forrásokkal (a tridenti zsinat jegyzőkönyvei). Ezekbe a fő csoportokba a többi társulati kiadvány forrásai is besorolhatók, s ezek a forráscsoportok egyben utalnak a kiadványok által közvetített eszmeáramlatokra, műfajokra és az ismeretanyag tematikus egységeire.

8. Tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságok

Tartalmi szempontból a kiadványok közös vonása, hogy az adott társulat eszmekörén és a társulatok gondozóinak sajátos törekvésein túl a legtöbb esetben általános jellegű vallási tudásanyagot is közvetítenek: a társulatokkal kapcsolatos speciális történeti, gyakorlati és áhítati tudnivalók mellett a különböző kiadványtípusok eltérő mértékben és formában történeti, egyháztörténeti, jogi, teológiai és hitvédelmi ismereteket is tartalmaznak. Az áhítati részek fő tartalmi egységei az általános vallási gyakorlatok (gyónás, áldozás, mise, imádság, elmélkedés stb.), a különböző teológiai tételek gyakorlati megközelítése (szentháromság, oltáriszentség, Isten, Mária, szentek tisztelete), erénygyakorlatok meghatározott erények megszerzéséhez és megőrzéséhez, ünnepek, az emberi élet utolsó dolgai, szentségek és egyházi szertartások, valamint az alapvető liturgikus és más vallási alapszövegek értelmezése. Tartalmi sokrétőségükkel különösen a Mária kongregációk ajándékkönyvei emelkednek ki a többi társulat-típus kiadványai közül.

A kiadványok szerkezetét rendszerint a társulatok sajátos feladata, működése, a használat gyakorlati szempontjai és az adott kiadványtípus sajátos követelményei határozzák meg. Kedvelt szerkezeti megoldás a különböző időbeli

¹⁸ BRÜCKNER, W.: *Exempelsammlungen*. 3. Nachmittelterliche katholische Exempelsammlungen. In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. Lief. 2/3. Berlin — New York, 1983. 609–626. itt: 617–618.

egységek alkalmazása (kalendárium, officium, kongregációs napirend, novena stb.), de többször előfordul a térnek mint szövegrendező elvnek a felhasználása is (lelki zarándoklat). A harmadik lehetőség a szövegek csoportosítása tartalmi szempontok szerint (pl. erények, a társulat titulussával kapcsolatos, illetve egyéb áhítatformák), s néhány esetben megtaláljuk az allegorikus formát is. Mindez arra utal, hogy a társulati nyomtatványok anyagrendezési elvei szoros kapcsolatot mutatnak a barokk áhítati irodalom más kiadványainak szerkezetével.¹⁹ A kézikönyveknél megfigyelhettük a kiadványtípus szerkezetének kialakulását, megszilárdulását és lassú átalakulását, illetve már meglévő szerkezeti megoldások átvételét más társulatok és társulat-típusok kiadványaiból. A fő szerkezeti egységek aránya és sorrendje gyakran ugyanazon a kiadványtípuson belül is különbözhet, s az egy társulat-típushoz kapcsolódó, azonos típusú kiadványok között is lényeges eltérések figyelhetők meg. Ezzel szemben a helyhez kötött és a helyhez nem kötött társulat-típusok kiadványai között nincs lényeges szerkezeti eltérés. Nemcsak a Mária kongregációk, hanem a többi társulat kiadványaiban is megfigyelhető a tanító elem és az áhítati részek, ezen belül a kötött imádság- és énekszövegek szerepének fokozatos növekedése, a hagyományos áhítatformák és az elbeszélő szövegek háttérbe szorulása, az új kultuszformák előtérbe kerülése és a kezdeti differenciálódás után a kiadványok tartalmi, szerkezeti egységesülése, mellyel párhuzamosan jellegzetes 17. századi megoldások is tovább élnek a 18. század közepéig, esetenként a század végéig.

A tartalomhoz és a szerkezethez hasonlóan nagy változatosságot mutat a szöveganyag műfaji összetétele. A társulati kiadványok sajátos szövegtípusai mellett (pl. tájékoztató leírás a társulat eredetéről, történetéről, céljáról, regula, regulamagyarázat, búcsúrendszer) a prózai és verses áhítati műfajok széles skálája fordul elő. A leggyakrabban szereplő nem elbeszélő prózai műfajok az elmélkedés (ez néha lehet verses is), lelki olvasmány, bibliai és más idézet, imádság, buzdítás, oktatás, tanulság, intés, erkölcsi tanítás, aforizma, okfejtés, megfontolás, megbeszélés, prédikáció. Előfordul ezenkívül az erénykatalógus, lelki tükör, értekezés, tanács, vitairat, fiktív levél, fiktív végrendelet műfaja is. A párbeszédes prózai műfajok a fiktív dialógus, az alkalmi színmű és az oktató párbeszéd. Verses műfajok a litánia, zsoltár, himnusz, ének, verses életrajz, dicsőítő költemény és responzórium. Több különböző műfajt egyesítő szöveg-szervező egység az officium és az ún. áhítat (napi áhítat).

A kiadványok az elbeszélő műfajok közvetítésének is fontos eszközei, amelyek a következők: „exemplum”, történet, mirákulum, eredetlegenda, látomás, szentéletrajz, legendás történeti esemény. Az elbeszélő elemek integrálásának mértéke a szövegkörnyezetbe változatos: általában nem önmagukban állnak, hanem egymással és a különböző egyéb műfajú áhítati szövegekkel egyaránt szorosan összekapcsolódnak. Kiválasztásukat elsősorban a nekik szánt funkció

¹⁹ Vö. GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936.

határozza meg: szerepük rendszerint a narratív jellegű kateketikai díszítés, s amellett, hogy szórakoztatnak, elsősorban a tanítást, a társulati tagok összetartozásának megerősítését és a mindennapi életbe való integrációját szolgálják. Az elsősorban a jezsuiták és a ferencesek által alkalmazott elbeszélő szövegegyan előfordulása a különböző kiadványtípusokban jelentősen eltér egymástól: míg az alkalmi nyomtatványokban és a felvételi lapokon egyáltalán nem szerepel, az áhítati művekben és az ajándékkönyvekben viszonylag gyakrabban fordul elő, a legtöbb elbeszélő szöveg a kézikönyvekben található. Az elbeszélések középpontjában rendszerint a társulat által terjesztett kegyelemközvetítő eszközök (rózsafüzér, korda, skapuláre), a társulati patrónus vagy más különösen tisztelt szent (boldog) életének csodás eseményei és a neki tulajdonított mirákulumok, a társulati tagok vagy más szentéletű ifjak példája és erényei, a társulati áhítat megalkotójának, a társulatot gondozó rend alapítójának vagy a havi szenteknek a legendás életrajza, látomása és csodái állnak. A műfajoknak és témáknak ebből a gazdagságából következik, hogy a társulati kiadványokkal érintkező egyéb áhítati kiadványtípusok száma is tekintélyes: ezek elsősorban a különböző legenda- és példagyűjtemények, szentéletrajzok, mirákulumos könyvek, Atlas Marianusok, a látomásirodalom termékei, offíciumok, halottas könyvek, lelki kalauzok, katekizmusok, lelki zárándoklatok, elmélkedésgyűjtemények, lelkigyakorlatos és imádságos könyvek, mariológiák, a napi használatra szánt különféle egyéb áhítati kézikönyvek típusai, valamint a prédikáció és a vallásos ponyvairodalom.

A tartalmi, szerkezeti és műfaji elemzés néhány ponton tovább bővíti a kiadványok használati összefüggéseiről rajzolt képet. A különböző művelődési szintek és az ezeknek megfelelő használói rétegek párhuzamos jelenléte egy kiadványtípuson belül — ha egymástól némileg eltérő mértékben is, de — mind egyik kiadványtípusban kimutatható. Ebből következik, hogy a különböző kiadványtípusok nem mindig különülnek el egymástól a használat szempontjából. A különböző művelődési szintek együttes előfordulása mellett gyakran megfigyelhető a kiadványtípusok, sőt az egyes kiadványok összetételének életkor, egyházi-világi állapot, társadalmi és művelődési rétegek szerinti differenciálása. Lényeges vonás, hogy a nyomtatványok jelentős része a magánáhítat és a közösségi devóció céljaira egyaránt alkalmas volt. A kiadványok jelzik a vallási és egyéb ismeretanyagok popularizálódási folyamatának állomásait, melynek során egy, a szűkebb egyházi használatban nagyrészt már meglévő tudásanyag új tartalmi elemekkel, műfajokkal kiegészítve és speciális formába öntve egyre szélesebb rétegeknek lesz hozzáférhető.

9. Illusztrációk

A kiadványoknak mintegy 15–20 százalékában található valamilyen illusztráció, ami kb. 50 különböző társulat és társulat-típus között oszlik meg.²⁰ Ez az eddig ismert összes társulatnak valamivel kevesebb mint 5 százaléka. A felvételi lapoknak mintegy kétharmada, a társulati kézikönyveknek 30 százaléka, az ajándékkönyveknek és az áhítati műveknek mintegy 10 százaléka jelent meg illusztrációval, míg az alkalmi nyomtatványokban csak kivételesen találkozhatunk ábrázolással. Az ikonográfia alapján megállapíthatjuk, hogy a társulatok nemcsak speciális kiadványtípusok, hanem egy sajátos sokszorosított grafikai anyag kialakulását is elősegítették. A hazai és külföldi metszők a konvencionális kifejezőeszközök, az általánosan használt motívum kelléktár egy részét új funkcióban alkalmazták, s a széles körben elterjedt ikonográfiai megoldások mellett néhány speciális ábrázolástípust, új tartalmi és formai elemeket is létrehoztak, illetve közvetítettek. A képek egyik része a társulatok titulusát jeleníti meg. A metszetek másik csoportja csupán közvetve kapcsolódik a konkrét társulathoz, amennyiben az elnevezést adó személy valamelyik más ábrázolástípusát képviseli. Végül van néhány olyan metszetsorozat és illusztráció-együttes, amely a kiadvány szövegrészeivel függ össze s nem minden részében kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz vagy annak titulusához. Ilyen lapok rendszerint a kézikönyvekben, az ajándékkönyvekben és az áhítati művekben találhatók, míg a felvételi lapok és az alkalmi kiadványok általában a társulat titulusát vagy a névadó személy valamely ábrázolástípusát tartalmazzák. A felvételi lapok és az alkalmi kiadványok illusztrációi ezenkívül néhány esetben a társulat konkrét célkitűzését, feladatát is megjelenítik. Kiegészítő motívumként előfordul a társulati tagok, valamint a társulatnak otthont adó település bemutatása, némely motívum pedig a társulatot gondozó szerzetesrendre, esetleg az ábrázolás mecénására utal. Ezek a motívumok egyben jelzik a közvetlen kapcsolatot a társulattal. A képek egyik része csupán egyetlen motívumra épül, másik része több különböző motívum kombinációjával jött létre. Viszonylag nagy számban fordulnak elő a különböző szimbolikus, allegorikus kompozíciók, motívumok és motívumkombinációk, míg az elbeszélő tartalmak képi megjelenítése az alkalomszerű narratív elemek mellett elsősorban a sorozatoknál fordul elő.

A társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó ábrázolások nagy vonalakban mutatják a szervezetek társadalmi, vallási funkcióit. Jelzik azt a folyamatot, melynek során az ábrázolások jórészt a hagyományos kifejezőeszközök, képi programok felhasználásával és a megváltoztatott képkompozíció segítségével új kul-

²⁰ TUSKÉS, G. — KNAPP, É.: *Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften* = *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 52 (1989) 3, 353–372., vö. BORSA Gedeon: *A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál* = *MKsz* 1985/3–4. 262–275.

turális impulzusokat közvetítenek. Ezek közül legfontosabb a didaktikus szándék, a különféle kultuszformák, áhítatgyakorlatok, vallási ismeretek és cselekvésformák feldolgozása, népszerűsítése. A társulatok alapvető célkitűzései közé tartozott a szegények, betegek, haldoklók gondozása, a halottak eltakarítása és a tisztítótűzben szenvedő lelkek sorsának megkönnyítése, valamint a zárándoklatok szervezése. Mindez az ábrázolások motívumaiban jól megragadható. A speciális feladatok közül megjelenik a képeken a török fogságba esett keresztény foglyok kiszabadításának gondolata, ami a 17. század végén és a 18. század első felében volt aktuális. Ezenkívül számos változatban hangsúlyozzák a kompozíciók a Máriának és a szenteknek tulajdonított közvetítő szerepet, valamint a társulatok, a társulati szabályok és a társulatok által terjesztett kegyelemközvetítő eszközök hatékonyságát. A társulatok egy részének protestánsellenes vonása az ikonográfiában csak közvetve, a szervezetek által terjesztett kultuszformák és a társulati titulusok (rózsafűzér, oltáriszentség, szentháromság) ábrázolásán keresztül jelenik meg.

Ha a nemzetközi összehasonlítás kedvéért egy pillantást vetünk a szomszédos bajor, osztrák területek társulatainak képanyagára, a külföldi anyagban a hasonló szerkezeti megoldások mellett első pillantásra szembetűnik a tematika többrétűsége, egyes motívumok (pl. veduták) gyakoribb előfordulása és az illusztrált kiadványok magasabb aránya. Ezek az ábrázolások a kiadványtípusok és az egész szervezeti forma megkésett kialakulása miatt Magyarországon néhány évtizeddel később jelennek meg, mint például osztrák területen, s hiányzik a művészeket rendszeresen foglalkoztató, gazdag társulatoknak a sokasága, amely tetszés szerinti számú, magas színvonalon illusztrált nyomtatvány kiadására adott lehetőséget. Az ikonográfiai, motívikus összefüggések és a készítő mesterek azonossága mellett néhány esetben külföldi társulati kiadvány illusztrációjának közvetlen előképként történt felhasználását is megfigyelhetjük.

A képeket a kiadványokban rendszerint címlapelőzékként, ritkábban címlapképként a címlapon, a címlap után vagy a címlap hátoldalán, valamint belső illusztrációként, illetve illusztráció sorozat vagy együttes tagjaként helyezték el. Külön csoportot alkotnak azok az ábrázolások, amelyek a felvételi lapok, néha az alkalmi nyomtatványok egész első oldalát betöltik, illetve amelyeket egy egylapos nyomtatvány közepén szedett szöveg vesz körül. A belső illusztrációk lehetnek egész oldalasak, máskor viszont — esetleg fejléc vagy záródísz funkcióban — csupán az oldal egy részét töltik ki, míg az oldal fennmaradó részén többnyire a képpel kapcsolatos, ritkábban attól független szedett szöveg olvasható. Néhány kiadásban az ajánlás szövege külön felhívja a figyelmet a címlapelőzésekre.

Az illusztrációk szerepére utalnak a metszetek feliratai. Ilyen felirat a képeknek mintegy a kétharmadán található. Ezeknek nagy része rövidebb-hosszabb címfelirat a kép alsó vagy felső szegélyén, kisebb részük a képbe komponált írásszalag vagy más feliratos mező, s néhányszor a kétféle megoldás

kombinációja is előfordul. A belső illusztrációk egy részéhez a metszett feliratokon kívül szedett szövegek is kapcsolódnak. Ezek elsődleges feladata az ábrázolások értelmezése, bővítése allegorikus vagy szimbolikus jelentéssel és a kapcsolat megteremtése a kiadvány egyéb szövegeivel. A kiadványok egy részénél az illusztrációk már első pillantásra jelzik, hogy mely társadalmi rétegeknek szánták őket, más esetekben ilyen különbségtétel nem lehetséges. Az előkelő társulatok (kongregációk, harmadrendek stb.) kiadványainak illusztrációi általában magasabb technikai színvonalon, összetettebb ikonográfiával készültek, szemben a szélesebb rétegeket felölelő szervezetek nyomtatványaiban található metszetek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával.

10. Összegzés

A társulati irodalom magyarországi megjelenésének alapvető feltétele az volt, hogy a katolikus egyházi szervezet török uralom alatti csaknem teljes felbomlásával párhuzamosan jelentősen megnövekedett a világi rétegek vallási önállósága, s hogy ezeknek a rétegeknek a vallási ellátására és irányítására a török hódítás utolsó félévszázadában és a török kiűzése után az egyházi szervezet kiépítésével párhuzamosan létrehozták a vallásos társulatokat. A 17. század közepétől kezdve ezek a laikus vallási szervezetek és kiadványaik — a népszerű barokk vallásosság másik alapvető szervezeti keretéhez, a búcsújáráshoz és annak irodalmához, a mirákulumirodalomhoz hasonlóan — növekvő szerepet játszottak a magán- és közösségi áhítatokban, s a széles rétegeket átfogó kulturális cserekapcsolatok egyik fontos színterét jelentették. Ebben a rendszerben a kiadványok olvasmányanyagai — azon túl, hogy a fennálló társadalmi viszonyok kognitív, normatív legitimációs eszközét jelentették — a felölelt cselekvésformák, tárgyak, szövegek, képek stb. által alapvető tájékozódási és integrációs mintát kínáltak, s fontos szerepet játszottak meghatározott kulturális értékek közvetítésében, szervezésében, rögzítésében és újratermelésében.

Egyes szerzők és művek koncepcióját, illetve egész kiadványtípusok és társulatok irodalmi kínálatát egyaránt megvizsgálva bizonyossá vált, hogy a jelentős műveltségi anyagot hordozó népszerű barokk áhítati irodalom előállítói, terjesztői és használói között ezután a társulatokat is nyilván kell tartani, s hogy kiadványaikat előkelő hely illeti meg ennek az irodalomnak a rendszerében. A társulati nyomtatványok beletartoznak abba az átfogó folyamatba, melynek során a virágzó későközépkori és kora újkori vallásos könyv- és szövegtermelés kiadványtípusai és műfajai lassan átalakulnak, új könyvtípusok, műfajok és szövegszervezési koncepciók jönnek létre, amelyek részben átveszik és új összefüggésbe helyezik a korábbi szövegeket, s ezzel biztosítják a kulturális kommunikáció folyamatosságát. A társulati kiadványok alapvető vonása a kiadványtípusok, szerzők, megjelenés, terjesztés és használat nemzetközisége, a hazai és

külföldi anyag tartalmi, szerkezeti és műfaji hasonlósága, kölcsönhatása, s hogy a tudást feldolgozva, mintegy a mindennapi élet keretei közé integrálva közvetítik. A kiadványokat létrehozó szervezeti formákhoz hasonlóan a tőlünk nyugatra fekvő területekhez viszonyítva a társulati irodalom magyarországi megjelenését és kifejlődését is bizonyos megkésetttség jellemzi: kialakulása és első kiteljesedése a 17. század második felére, fénykora az 1720–1770 közötti évtizedekre, gyors hanyatlása a század végére tehető. A forrásanyag kisebb részének kivételével, amelyre a latin nyelv kizárólagossága jellemző, a latin és a német nyelv közvetítő szerepének fennmaradásával párhuzamosan fokozatosan előtérbe kerül a nemzeti nyelvek használata, aminek révén a korábban csak latinul hozzáférhető szövegek anyanyelvi közvetítése mellett a kiadványok fontos szerepet játszottak az anyanyelvűség terjesztésében és művelésében.

A forrásanyag felhívja a figyelmet a fordítások, átdolgozások, összeállítások és közvetlen átvételek kulturális jelentőségére, s egyben jelzi a széles rétegeknek rendelkezésre álló vallási tudásanyag összetételét. A legfontosabb közvetítő csatornát a társulatokat gondozó régi és új szerzetesrendek jelentették: egyrészt szoros kapcsolat van a különböző rendek általános eszmei iránya, törekvései és a társulati kiadványok megjelenési sajátosságai között. Másrészt a világi papi gondozású társulatok kiadványai néhány kivételtől eltekintve jóval később jelennek meg a szerzetesi gondozású társulatok nyomtatványainál, s részben azok megoldásait veszik át. A 18. század közepén megnő a világi papi szervezésű társulatok jelentősége, s ezek irodalma a vidéki plébániahálózat közvetítésével a legszélesebb rétegekhez is eljut.

A társulati irodalom forrásainak vizsgálata megmutatta, hogy a kiadványok a vallási alapszövegek, a középkori és a korabeli új szövegek és műfajok mellett jelentős mennyiségű későközépkori és kora újkori elbeszélő szöveget is tartalmaznak. Ez utal ennek az irodalomnak az alapvető tradicionalitására a szövegek és az eszmék (pl. devotio moderna, a keresztény humanizmus áramlatai, sztoicizmus) tekintetében, amely mellett az új kulturális áramlatok (pl. katolikus reform, a barokk aszkézis rendi változatai, az egyházi felvilágosodás) hatása is lemérhető. A forrásanyag lehetőséget adott a különböző áhítati műfajok kapcsolatrendszerének, integrációjának, szöveg és kép kapcsolatának, valamint az áhítati irodalom érintkező kiadványtípusainak tanulmányozására. Tartalmi szempontból meghatározó a kiadványok többségének vallási, aszketikus és oktató-nevelő célkitűzése; szorosabb értelemben vett tudományos műveket csupán a Mária kongregációk ajándékkönyvei között találtunk. Jórészt ugyanitt fordult elő az a néhány nyílt protestánsellenes megnyilvánulás is, ami egyébként teljesen hiányzik a kiadványokból.

Az elemzés felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikus barokk egyházi irodalom társadalmi rétegződése lényegesen differenciáltabb annál a korábbi elképzelésnél, amely ezt az irodalmat két nagy részre, egy udvari jellegű (jórészt

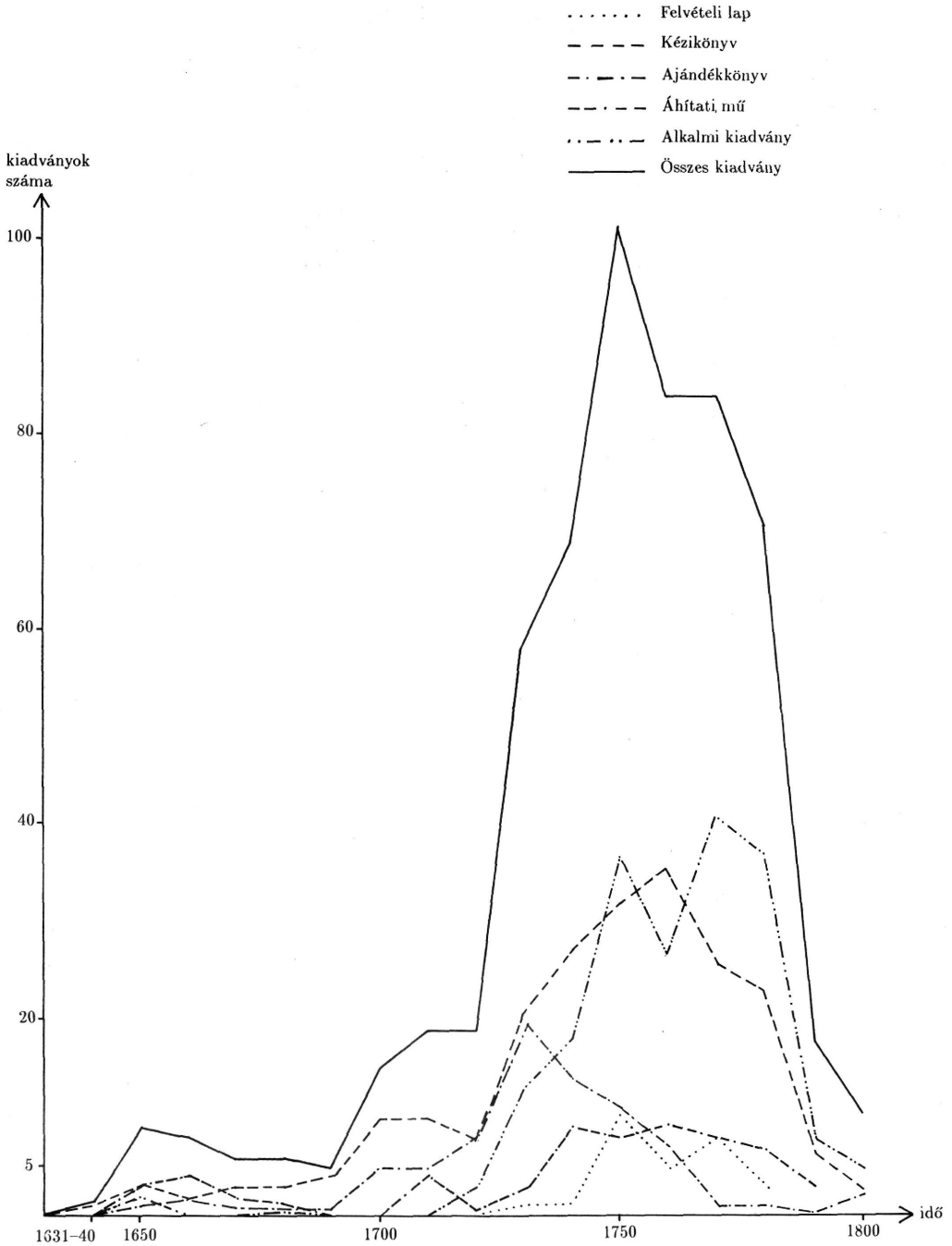
jezsuita eredetű) és egy népszerű (elsősorban ferences) irodalomra osztotta.²¹ Eltekintve attól, hogy a két csoport között számos átmeneti forma található, s hogy a két csoporthoz hozzárendelt két szerzetesrendnek is megvolt a különböző igények szerint differenciált saját irodalmi kínálata, ennek az irodalomnak alapvető vonása, hogy közvetítése a szélesebb rétegek felé lépcsőzetes formában, különböző szinteken történt. A társulati kiadványok tanúsága szerint nincsenek éles határok a különböző rétegeknek szánt irodalmi kínálatok között: a szöveghordozók címzettre hangoltsága mellett a széles skálán elhelyezkedő átmenetek és fokozatok sorozata jellemző. A kiadványok közvetlen használói közé a főnemesség és az egyházi rétegek mellé a 18. század első felében a kisnemesi, értelmiségi, polgári rétegek, a század második felében pedig az alsó, kézműves és paraszti csoportok is felzárkóznak, ekkor azonban a legmagasabb rétegek már egyre kevésbé számíthatók a kiadványok elsődleges fogyasztói közé. A kiadványok olvasótáborára tehát a 18. század közepén egy rövid időre a legszegényebb falusi, városi rétegektől a polgári és nemesi rétegeken át a főnemességig terjedt: mindegyik rétegnek megvoltak a lényegében ugyanazt a tartalmat különböző hangsúlyeltolódásokkal, a neki megfelelő igényszinten közvetítő kiadványai és kiadványtípusai. A társulati nyomtatványok jól körülhatárolható csoportját a jezsuita kongregációk kézikönyvei, ajándékkönyvei és áhítati művei alkotják, amelyek jelentősen kibővítve a jezsuita iskolarendszer tananyagát önmagukban is egy komplex irodalmi, művelődési programot közvetítenek és egyben mutatják a populáris kultúra társadalmi rétegződését. A műveltségbeli különbségeknek ez az áthidalása a kiadványokban jelzi a társulatok szerepét a különböző társadalmi rétegek összefogásában, integrációjában.

A 18. század második felében a legalsó rétegek közvetlen fogyasztóvá válásával párhuzamosan megkezdődik a nyomtatványok tartalmi, szerkezeti és műfaji egységesülése, egyszerűsödése. A társulatok kritikájával egy időben megjelenik a kiadványok felvilágosult bírálata. A társulati életforma és vele együtt a kiadványok 18. század végi gyors hanyatlása ellenére a 19. században megfigyelhető a tartalom megváltozása mellett a jellegzetes barokk formák továbbélése, illetve újjáéledése, amelyek alkalmasszerűen a 20. századot is megérik. A társulatok funkcióinak egy részét a 19. században a céhek és a különböző vallási egyesületek veszik át, s a barokk kori laikus vallási szervezetek művelődési hatása megszűnésük után ezeken keresztül továbbra is érvényesül.

²¹ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 215.

1. sz. melléklet

*A társulati kiadványok időbeli elterjedése
kiadványtípusok szerint*

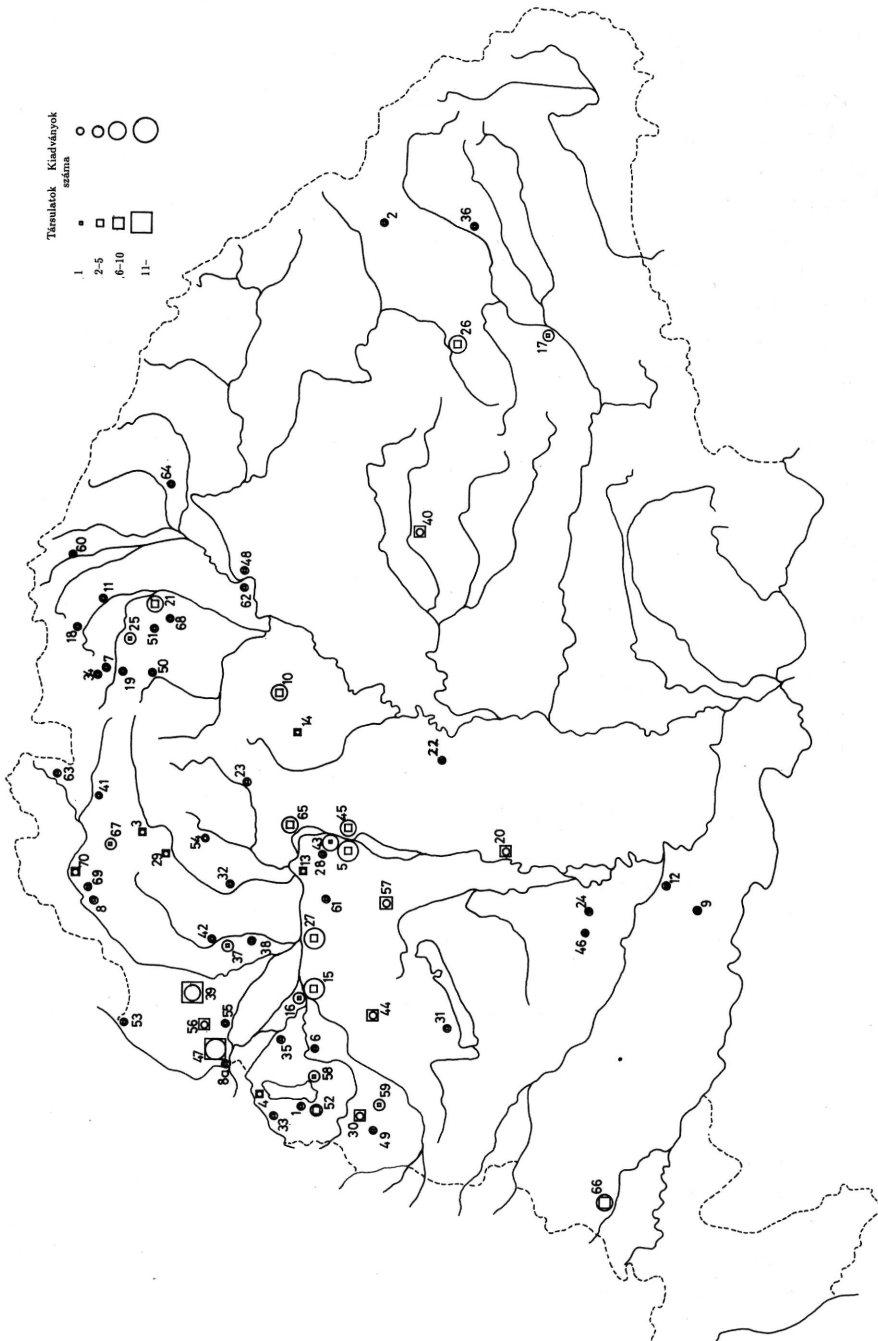
2. sz. melléklet

A kiadványok megoszlása társulatok szerint

Kiadványok	Társulatok	
	Helyi	Helyhez nem köthető
1	88	13
2	27	6
3	13	3
4	5	
5	3	
6	3	1
7	2	1
8		2
9	1	
10		2
11		
12		
13	1	1
14		
15	1	
16		2
17		
18		
19	1	
.		
.		
26	1	
.		
.		
32	1	
.		
.		
38	1	
.		
.		
58	1	

3. sz. melléklet

A helyi társulatok kiadványai

3. sz. melléklet

A helyi társulatok kiadványai

- 1 Bánfalva (Sopronbánfalva)
- 2 Beszterce (Bistrița)
- 3 Besztercebánya (Neusohl, Baňská Bystrica)
- 4 Bruck/Leitha (Lajtahidas)
- 5 Buda
- 6 Csorna
- 7 Csütörtökhely (Štvrtok nad Hornadom)
- 8 Demény (Domaniža)
- 8a Dévény (Theben, Devin)
- 9 Diakovár (Dakovo, Djakovo)
- 10 Eger
- 11 Eperjes (Prešov)
- 12 Eszék (Osijek)
- 13 Esztergom
- 14 Gyöngyös
- 15 Győr
- 16 Győrsziget
- 17 Gyulafehérvár (Karlsburg, Alba Julia)
- 18 Héthárs (Siebenlinden, Lipiany)
- 19 Igló (Neudorf, Spišska Nová Ves)
- 20 Kalocsa
- 21 Kassa (Kaschau, Košice)
- 22 Kecskemét
- 23 Kékkő (Blauenstein, Modrý Kameň)
- 24 Kéménd
- 25 Kluknó (Kluknau, Kluknava)
- 26 Kolozsvár (Klausenburg, Cluj)
- 27 Komárom
- 28 Kovácsi
- 29 Kőrmöcbánya (Kremnitz, Kremnica)
- 30 Kőszeg
- 31 Lesencetomaj
- 32 Léva (Lewentz, Levice)
- 33 Loretó (Maria Loreto)
- 34 Lőcse (Leutschau, Levoča)
- 35 Magyaróvár (Mosonmagyaróvár)
- 36 Marosvásárhely (Tirgu Mureș)
- 37 Nagymőke (Veľké Janíkovce)

- 38 Nagyszeg (Egyházasnagyszeg, Nad'seg)
- 39 Nagyszombat (Tyrnau, Trnava)
- 40 Nagyváradi (Oradea)
- 41 Németlipcse (Nemecká L'upča)
- 42 Nyitra (Neutra, Nitra)
- 43 Óbuda-Kisbuda
- 44 Pápa
- 45 Pest
- 46 Pécs
- 47 Pozsony (Pressburg, Bratislava)
- 48 Rakamaz
- 49 Rohonc (Rechnitz)
- 50 Rozsnyó (Rosenau, Rožňava)
- 51 Rudnok (Rudnó)
- 52 Sopron
- 53 Szakolca (Skalica)
- 54 Szébelléb (Sebechleby)
- 55 Szenc (Wartberg, Senec)
- 56 Szentgyörgy (Sankt Georgen, Svätý Hur)
- 57 Székesfehérvár
- 58 Széplak (Fertőszéplak)
- 59 Szombathely
- 60 Sztropkó (Stropko)
- 61 Tata
- 62 Tokaj
- 63 Trsztena (Trstená)
- 64 Ungvár (Užgorod)
- 65 Vác
- 66 Zágráb (Agram, Zagreb)
- 67 Znióvár (Kláštor pod Zniiovom)
- 68 Zsebes (Žebeš)
- 69 Zsigmondháza (Orlové)
- 70 Zsolna (Sillein, Žilina)

4. sz. melléklet

A kiadványok nyelvi megoszlása

Nyelv	Kiadványtípus					
	Felvételi lap	Kézikönyv	Ajándék- könyv	Áhítati mű	Alkalmi kiadvány	Összes kiadvány
Latin	1	36	79	23	40	179
Magyar	13	104	1	16	12	147
Német	14	50	—	22	139	224
Szlovák	1	27	—	1	2	31
Horvát	—	5	—	—	—	5

KNAPP, ÉVA

L'offre de la littérature et programme culturel dans les publications des confrères à l'époque baroque

Le but principal de la présente étude est de découvrir et de présenter thématiquement et fonctionnellement un groupe bien délimitable des types de publications divers, s'attachant aux formes d'organisation religieuses laïques de la littérature pieuse de l'âge baroque, avec un égard particulier aux rapports d'origine, de propagation et d'usage, aux formes d'apparition, au système de rapport international et aux fonctions de civilisation de ces publications. Ces imprimés des confrères appartiennent à un processus d'ensemble, au cours duquel les types de publications et les genres de la production de livres et de textes religieux du moyen âge tardif et de l'âge nouveau précoce se transforment lentement, et de nouveaux types de livres, genres et conceptions d'organisation de texte se produisent. Le trait fondamental des publications est l'internationalité des types de publications, des auteurs, de la parution, de la propagation et de l'usage, une ressemblance de contenu, de structure et de genre, l'action réciproque de la matière du pays et de celle de l'étranger et le fait qu'il transmettent les connaissances d'une manière élaborée, intégrées parmi les cadres de la vie quotidienne. Semblablement aux formes d'organisation, l'apparition et le développement de la littérature des confrères en Hongrie se caractérise par un certain retardement par rapport aux territoires situés à l'ouest de nous. Outre les textes religieux fondamentaux, les textes nouveaux et les genres médiévaux et contemporains, les publications contiennent une quantité considérable de textes narratifs du moyen âge tardif et de l'époque nouvelle précoce aussi. Ce fait renvoie à la traditionalité fondamentale à l'égard des textes et des idées, outre laquelle l'influence des nouveaux courants culturels est aussi considérable. Il n'y a pas de limites aigus parmi les offres littéraires destinées aux couches diverses: ce qui est caractéristique, c'est une gamme large des transitions et des gradations. Cette conciliation des différences de culture souligne le rôle de la littérature des confrères dans la concentration et l'intégration des diverses couches sociales.

HORVÁTH TERÉZIA

**Korabinszky János Mátyás és fő műve:
a Geographisch-historisches und Produkten
Lexikon von Ungarn**

A magyar felvilágosodás új értelmiségi réteg kialakulását eredményezte s ez a réteg mind létszámát, mind szakképzettségét tekintve előrelépést mutatott a megelőző korszakokéhoz képest. Ennek az új értelmiségnek a képviselője Korabinszky János Mátyás is.

Munkássága igen sokirányú: foglalkozott pedagógiával, írt nyelvészeti műveket, újságot szerkesztett, térképeket készített, de legkiemelkedőbbek földrajzi – történeti, honismereti munkái. Pályaképének felvázolása hozzájárulhat a kor értelmiségének általános jellemzéséhez is, hiszen élete jól példázza e réteg társadalmilag függő helyzetét: mindig az udvar és felvilágosult nemesek pártfogását kellett keresnie, támogatás híján több munkája kéziratban maradt, s ahogy a kortárs írta róla: „élete örök harc volt az élet nehézségeivel, állandó küszködés egy hön áhított cél elérése érdekében, amely minél inkább közeledni látszott, annál inkább távolodott tőle.”¹

Munkámban felhasználtam Korabinszkynek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött önéletrajzát² és emlékkönyvét³, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában található térképeit, az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és az Egyetemi Könyvtárban őrzött nyomtatott műveit — különös tekintettel *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* című munkájára⁴ —, valamint az

¹ BREDETZKY, [Samuel]: *Johann Matthias Korabinsky* = *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume*. Wien, 1811., IV. Bd. 234. (A német forrásanyagot és a német nyelvű szakirodalom megállapításait saját fordításomban közlöm.) — A felvilágosodás kori értelmiségről általában l. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. Akad. K. 322–323.

² KORABINSKY, J. M.: *Privat-Nachricht an Menschenfreunde*. OSZKK Quart. Germ. 869. — 31 számozott lapból álló kötetes kézirat sok áthúzással, javítással. É. n., h. n., de abból, hogy életét a bécsi házitanítósként írja le, valamint az „itt Bécsben” kifejezésből arra következtethetünk, hogy Korabinszky az 1790-es évek második felében, vagy az 1800-as évek elején írta ezt az önéletrajzát, Bécsben. A biográfia ismeretében valószínűnek tartom, hogy Korabinszky életrajzírói is ezt a forrást használták fel.

³ Uő.: *Fortsetzung des Ehrendenckmahls*. Album. OSZKK Oct. Germ. 233.

⁴ Uő.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. Weber — Korabinsky. 858.

ezekre vonatkozó egykorú — főként német nyelvű — kritikákat és az újabb szakirodalmat.

I. Korabinszky János Mátvás pályaképe

Korabinszky János Mátvás 1740. február 23-án született Eperjesen, s itt kezdte tanulmányait is. Szüleit korán elvesztette. Családjára vonatkozóan sajnos semmilyen adatot nem találtam, de életrajzából kitűnik, hogy polgári származású volt. 1756-tól a pozsonyi líceumban tanult, ahol kóruszolgálatot is vállalt. Szorgalmas és kitartó volt — írja önéletrajzában —, ezért 1759-től tanárként alkalmazták: a sexta tanítója mellett volt adjunktus tíz évig. Közben lakásán saját erőből leányiskolát állított fel, ahol a tudományok oktatása mellett az országban beszélt nyelvek tanítására is nagy hangsúlyt helyezett. Ez utóbbi törekvését egyik életrajzírója még 1803-ban is egyedülállónak tekinti.⁵ Emellett nemes kisasszonyokat (pl. három Pálffy-lányt) otthonaikban tanított földrajzra, írásra és — azokat, akiket kifejezetten ilyen céllal küldtek a szomszéd megyékből Pozsonyba — német nyelvre. A leányiskola csak két évig működött, mert irigyei megbuktatták, és Pozsony városától sem kapott pénzbeli támogatást. Először konviktussá alakult, de rövid idő múlva ez is megszűnt. Ezekben az években Korabinszky — önéletrajza szerint — összesen több mint ezer gyereket tanított.

1769-ben a további zaklatások elől az akkor dán kézen lévő Oldenburgba utazott, nagybátyjához. Útjának állomásait a *Fortsetzung des Ehrendenckmahls* 1769. évi bejegyzéseinél követhetjük nyomon. Járt Drezdában, Berlinben, Potsdamban, Halléban, Lipcsében, Brémában, Hamburgban, Koppenhágában, Lübeckben. Hogy pedagógiai ismereteit gyarapítsa, német pedagógusokat, valamint dologházakat, gyárakat, szegény- és árvaházakat látogatott meg. Ezekről az intézményekről írásokat, tervrajzokat, térképeket is gyűjtött. A pozsonyi Öser családnak írt levelében hallei és berlini élményeiről számolt be.⁶ Útja során több állásajánlatot is kapott. Justus von Berger dán udvari orvos Koppenhágába hívta nevelőnek Holk grófhhoz, Peter Miller Göttingenbe egy polgári iskolába tanítónak, nagybátyja pedig vagy utódjául állította volna a papi hivatalban, vagy Amszterdamban szerzett volna neki megélhetést. Korabinszky azonban Gottfried Schwarz iglói származású professzor meghívását fogadta el

⁵ BREDETZKY, Samuel: *Etwas von den Lebens-Umständen des Herrn J. M. Korabinsky*. = Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungern. Hrsg. von Samuel Bredetzky. 2. Bd. Wien, 1803. Camesianische Buchhandlung. 27.

⁶ GRÄFFER, Franz: *Korabinsky über literarische und artistische Celebritäten*. Den 16. Sept. 1769. = Österreichische Blätter für Literatur und Kunst. 1. Jg. 1844. Beiblatt Nr. 1. 6–7. Ismerteti Korabinszky levelének tartalmát, de nem utal arra, hogy hol található a levél.

a rintelni egyetemre, ahol teológiát, filozófiát, matematikát, történelmet és természetrajzot hallgatott. Tanárai közül pártfogóját, Schwarzot emeli ki. Emellett házitanítói állást vállalt Hammerstein bárónál.

1772-ben hagyta el Rintelnt az ottani Irodalmi Társaság diplomájával, amelyben igazolják, hogy a Társaság Korabinszkyt rendes tagjai közé felvette, és méltatják a könyvgyűjtemény felügyelőjeként végzett szorgalmas munkáját.⁷ Rintelnből Brémába ment, majd egy pozsonyi polgár hívására visszatért Pozsonyba. Visszatérésének pontos dátumát nem ismerjük. Korabinszky németországi útja ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amely szerint felvidéki evangélikus ifjak külföldi tanulmányaikat elsősorban német egyetemeken végezték. Igaz, nem a rintelni egyetem vonzotta a 18. század második felében a legtöbb magyar hallgatót, hanem sokkal inkább a göttingeni, a jénai és a hallei.⁸

Pozsonyba érve rossz hír fogadja Korabinszkyt: pénzét őrző rokona tönkrement, s így az ő vagyona is elveszett. Le kellett tehát mondania arról, hogy visszautazik Németországba és ott tanul tovább. Újra házitanító lett, ezúttal a pozsonyi Vörös családnál, majd Landerer Mihály könyvkereskedő üzletébe lépett be. Hogy ez pontosan melyik évben történt, arra nincs adatunk. Landerer Mihály volt a tulajdonosa és kiadója a *Pressburger Zeitung*nak is, amelynek Korabinszky 1774-ben lett a szerkesztője, és tíz éven át végezte ezt a munkát. Sajtótörténetünk leghosszabb életű újságja 1764-től 1929-ig jelent meg, és a legújabb európai és hazai eseményekről, aukciókról, könyvekről tájékoztatott, eleinte hetente kétszer, szerdán és szombaton. Az 1770-es évektől helyet kaptak a lapban a hazai tudományos élet eseményei is, a „Gelehrte Nachrichten” című rovatban. Első szerkesztője Karl Gottlieb Windisch volt, aki később a magisztrátus kijelölt tagjaként a lap cenzúrázását végezte. Miután Korabinszky vette át a szerkesztést, élénkülés figyelhető meg az újságban. Különösen a belső híryanagy lett sokrétűbb, gazdagabb.⁹ Windisch életrajzírója viszont úgy látja, hogy Korabinszky megpróbált megfelelni a tömegigényeknek, míg Windisch inkább emelni akarta a színvonalat.¹⁰

Ugyanebben az időben, az 1770-es évek első felében dolgozta át, majd adta ki Korabinszky Bél Mátyás *Der ungarische Sprachmeister* című nyelvtanát, melynek 1779. évi kiadását Rát Mátyás, a *Magyar Hírmondó* szerkesztője nézte át.¹¹ Ez a munka felvilágosodás kori nyelvészetünk két fő tendenciája — a gyakorlati célú nyelvtanok megjelenése és az összehasonlító nyelvtudomány fejlődése

⁷ A diploma eredetijét l. *Fortsetzung des Ehrendenckmahls*. 37. Korabinszky erről készített másolatát l. *Privat-Nachricht an Menschenfreunde*. 29.

⁸ KOSÁRY Domokos: i. m. 517.

⁹ *A magyar sajtó története*. Szerk.: KÓKAY György. I. kötet. Bp. 1979. Akad. K. 59–62.

¹⁰ VALJAVEC, Fritz: *Karl Gottlieb von Windisch*. München, 1936. Verlag Max Schick. 28.

¹¹ KORABINSKY, J. M.: *Der ungarische Sprachmeister*. Pressburg, 1774. Landerer. További kiadások: 1779, 1787, 1793, 1800, 1805. A könyv sem az OSZK-ban, sem az MTA Könyvtárában, sem pedig az Egyetemi Könyvtárban nem található meg, így nem tudtam vizsgálni.

— közül az előbbihez kapcsolódik.¹² A könyvnek nagy sikere volt, több kiadást ért meg, és rendszeres használatát a nyilvános iskolákba is bevezették.

Ezt követően jelentette meg Korabinszky *Almanach auf das Jahr 1778.* című művét.¹³ Az előszóban kifejti célját, mely szerint sok hasznos ismeretet akart nyújtani nemcsak a honi lakosoknak, hanem a külföldieknek is. Leírja, hogy munkája helyességét tapasztalt, nagy hírű emberek ellenőrizték, de nem nevezi meg őket.

Az *Almanach* első része az időszámításról szól, a *Privat-Nachricht* szerint azonban ezt nem ő, hanem Hell Miksa udvari csillagász írta. Korabinszky nap-tárt is akart csatolni hozzá, ezt azonban nem nyomtatták ki. Ezután a magyar királyok névsora következik, Árpád-házi, vegyes-házi és osztrák uralkodóházi beosztásban. Táblázatot közöl a latinul, németül és magyarul író hazai szerzőkről, majd megadja, milyen művekben található a magyar nádorok képmásai. Ugyancsak táblázatban foglalja össze Szent István és III. András uralkodásának történetét. A következő részben magyar egyháztörténetről ír, felsorolja a püspökségeket, kolostorokat. Ezt követően megadja a világi méltóságok rangsorát, majd felsorolja kora főnemeseit. Bemutatja a kormányzati és bírósági szervezetet; külön fejezetet szentel a kamarának. Betűrendes jegyzéket ad kora ismert magyar tudósairól, azokat sem hagyja ki, akik külföldön éltek. Ismerteti az új nevelési rendszert, a *Ratio Educationist*. Leírja Magyarország vízrajzát, borászátát, bányászatát és ásványkincseit. Helységnévtárat közöl az ország legfontosabb településeiről, amely azonban csak A-tól K-ig terjed. Táblázat mutatja be a magyar érdemeket, megadva értéküket és összehasonlítva őket a németekkel. Végül időrendben sorolja fel a legnagyobb országos vásárokat. Valóban hasznos és sokoldalú — történeti, kormányzati, kulturális, földrajzi, gazdasági — ismereteket nyújt tehát az országról e munka, melyet bizonyos vonatkozásaiban a *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* előzményének tekinthetünk. Findura Imre szerint Decsy Sámuel 1795-ben Bécsben megjelent *Magyar Almanak* című művéhez is Korabinszky *Almanach*-ja adott ösztönzést.¹⁴

Következő, Pozsony városát bemutató és szintén a földrajzi-történeti, honismereti művek közé sorolható könyvét Korabinszky eredetileg négy kötetesre tervezte. Ebből azonban csak az első kötet jelent meg, 1786-ban, a többi

¹² KOSÁRY Domokos: i. m. 589–590.

¹³ KORABINSKY, J. M.: *Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778.* Wien—Pressburg, 1778. Verlag der Gessellschaft. 434.

¹⁴ FINDURA Imre: *Úttörő statisztikusaink emlékezete* = Kelet Népe. 2. évf. 1876. 241. sz. 1. — Az almanach eredetileg csillagászati táblázatokat is tartalmazó kalendárium volt, de a 18. századtól az ismeretterjesztő majd a szépirodalmi fejezetek fokozatosan kiszorították a naptári részt. Korabinszky *Almanach*-jában is az ismeretterjesztő részekben van a hangsúly, a gazdaságra és az ország politikai berendezkedésére vonatkozó fejezetek, valamint a helységnévtári rész pedig már a leíró statisztika irányába mutatnak. — Az almanachról általában l. *Magyar Irodalmi Lexikon.* Főszerk.: BENEDEK Marcell. 1. kötet. Bp. 1963. Akad. K. 26.

kéziratban maradt.¹⁵ A bevezető részben a város általános leírása olvasható a legrégibb lakók nevével, valamint itt találjuk azoknak a szerzőknek a listáját is, akik eddig Pozsonyról írtak. Az első fejezet a város részletes topográfiai leírása (utcák, épületek, háztulajdonosok neve, házak mérete stb.), a második a lakosságot mutatja be (lélekszám, születési, házassági és halálozási adatok, nyelv, viselet). A kötet melléklete egy Pozsonyt és környékét mutató térkép. A második kötet ismertette volna a város történetét és hivatalait, a harmadik vallási és kulturális életét, a negyedikbe pedig az ásvány-, növény- és állatvilág, a szokások és az érdekességek leírása került volna. A második kötet kéziratos anyagából egyes várostörténetre vonatkozó részek az *Ungrisches Magazin* és az *Iris* című folyóiratokban jelentek meg nyomtatásban.¹⁶

Hogy miért maradt el e kötetek kiadása, azt a szerző további életútja magyarázza. 1780-ban Korabinszky könyvkereskedői engedélyt kért a városi magisztrátustól, amely a tanács egy tagjának ellenzése miatt a kérelmet a Helytartótanácsához utalta. (Korabinszky egyébként már korábban is foglalkozott könyvkereskedéssel, pl. az aszódi Podmaniczky-könyvtárba szállított köteteket.) A pozsonyi könyvkereskedők rossz szemmel nézték a versenytárs megjelenését, és sikerült elérniük, hogy az ügy évekig húzódott. Közben Korabinszky Benczur városi tanácsos ajánlatára ezer forintért megvette az árvaház részére lefoglalt könyvtárat, amelyet előzőleg ő becsült fel, és amelyet a város már többeknek felajánlott megvételre. Korabinszky nem tudott azonnal fizetni, sógora vállalt érte kezességet. Kereskedői engedély hiányában a könyveket nem tudta eladni, a kamatokat azonban fizetnie kellett. Elhatározta tehát, hogy újra nagybátyjához utazik, támogatást keresni.

Az úton nemcsak könyvkereskedőkkel ismerkedett meg, hanem ismét el látogatott nevelőintézetekbe is: járt a szabadkőművesek drezdai iskolájában, a süketek intézetében Lipcsében, egy magdeburgi kereskedelmi iskolában, a hallei és potsdami árvaházban, a berlini énekiskolában, a prágai zsidóiskolában, sőt felkereste Rochow híres falusi mintaiskoláját Reckahnban és Basedow dessauai intézetét, a Philantropiumot is. Bredetzky Sámuel szerint Korabinszky átvette a filantropisták, Basedow, Campe és Salzmann módszereit, (az élő idegen nyelvek oktatását már leányiskolájában bevezette) és bár pedagógiai munkái nem érték el a kor színvonalát, mégis az elsők közé tartozott, aki felismerte a protestáns elemi oktatás hibáit, hiányosságait. Az egész hazai evangélikus

¹⁵ KORABINSKY, J. M.: *Beschreibung der königlichen ungarischen Haupt-Frey-und Krönungsstadt Pressburg. I. Theil.* Prag, 1785. Schönfeld. 137.

¹⁶ *Beiträge zur Geschichte der königl. Freyen Stadt Pressburg* = *Ungrisches Magazin*. 1781. I. Bd. 1. St. 114–120. és 1781. I. Bd. 2. St. 241–246. — RUMY Károly György: *Beiträge zur Geschichte der königlichen Freystadt Pressburg* = *Iris*. 4. évf. 1828. 33. sz. 131–132., 34. sz. 134–136., 35. sz. 139–140., 36. sz. 142–143., 37. sz. 146–148., 39. sz. 155–156., 40. sz. 158–160., 41. sz. 162–164., 42. sz. 167–168., 43. sz. 170–171., 44. sz. 175., 45. sz. 178–180., 46. sz. 181–182., 47. sz. 185–186. — A kéziratot valószínűleg 1789-ben elárverezték. Arra vonatkozóan, hogy ma hol található, nincs adatom.

oktatásban ezekben az években kezdett egyébként hatni a filantropizmus, de igazán jelentőssé majd csak 1790 után vált.¹⁷

Miután Korabinszky egy ismerősétől megtudta, hogy nagybátyja meghalt, visszatért Pozsonyba. Itt Weber könyvnyomdásszal lépett kapcsolatba, és megalapították a Weber – Korabinszky Kiadót, ahol 1786-ban a *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* is megjelent. Weber azonban nem akarta, hogy Korabinszky adóssága őt is terhelje, ezért együttműködésük hamarosan megszakadt. Korabinszky sógora sem vállalta tovább a kezességet, hanem pert indított ellene. Könyvei, kéziratai, címergyűjteménye jóval többet értek ezer forintnál, a bíróság azonban ezt nem vette figyelembe.¹⁸ Korabinszky hiába keresett támogatást Batthyány József hercegprímásnál, Forgách Miklós-nál és Vitzay grófnőnél, nem talált új kezest.

Ekkor írta *Vorstellung an Menschenfreunde von ihrem Verehrer* című röpiratát, remélve, hogy ezt olvasva valaki pártfogásába veszi. Megkérte Windisch, hogy írásában hivatkozhasson rá, ő azonban nemcsak ehhez nem járult hozzá, hanem mint cenzor a röpirat kinyomtatását sem engedélyezte. Így végül Korabinszky vagyonát lefoglalták, őt magát pedig megfosztották polgárjogától. Vagyonra összeírása több hónapig tartott, ő pedig közben Bécsbe utazott.

Még Pozsonyban jelent meg egy újabb nyelvészeti munkája, a *Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs*, amely ugyancsak a gyakorlati célú nyelvtudományi művek közé sorolható.¹⁹ Az előszóban azzal indokolja a szótár szükségességét, hogy — többek között a Portával való háború következtében — kibővültek a népek közötti kapcsolatok, a török pedig olyan nyelv, amelyet egy nagy nép beszél, országunkhoz közel. Vagy ahogy a könyv elején található rézkarc szövege mondja: „Ein Glück für jeden fremden Mann, / Der selbst mit Türken sprechen kann.”

A könyv török ABC-t, török – német, magyar, cseh szótárt, német – török szótárt, két török verset német fordítással és török nyelvtani összefoglalót tartalmaz.

Bécsben Korabinszkyt Fries gróf házában egy levelező munkatársa segítette. Pozsonyból magával vitte a *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Kroatien*... kéziratát, amelyet most Oehler könyvnyomdász vett meg,

¹⁷ BREDETZKY idézett cikke az *Annalen*...-ben. 224. és 233. — Korabinszky pedagógiai munkái: *Spiele für Kinder, Gedächtnis und Verstand zu schärfen*. Pressburg, o. J. — Korabinszkynek ezt a munkáját sem találtam meg sem az OSZK-ban, sem az MTA Könyvtárában, sem pedig az Egyetemi Könyvtárban. — *Rechenbuch für die vaterländische Jugend*. — Kéziratban maradt, további sorsára vonatkozóan nincsenek adataim.

¹⁸ Nyomtatásban megjelent: KORABINSKY, J. M.: *Abbildung verschiedener Familienwappen im Königreiche Ungarn*. Pressburg, 1787. Weber – Korabinsky. 112.

¹⁹ Uő.: *Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs mit beygesetzten deutsch – ungrisch und böhmischen Bedeutungen, und einer kurzgefassten türkischen Sprachlehre*. Pressburg, 1788. Verlag des Verfassers. 162+78.

aki 18 ívet ki is nyomtatott belőle.²⁰ A könyvet előzőleg a *Magyar Kurír*-ban mutatták be, és előfizetési felhívást is közzétettek.²¹ Eszerint a lexikon legalább tízezer helység leírását tartalmazza, megadja egymástól való távolságukat, elhelyezkedésüket kerületek, vármegyék és ítélszékek szerint, nemzetiségüket, vallásukat, földesurukat, leírja kincseiket, történetük nevezetes eseményeit, és a helységek nevét különböző nyelveken is felsorolja. A cikk mind külföldi utazóknak, mind hazai lakosoknak, újságíróknak, kereskedőknek, tudósoknak, íróknak, tanulóknak, katonáknak, „uraságoknak” ajánlja a könyvet, és kéri a földrajztudomány kedvelőinek segítségét, hiszen támogatás nélkül hazánkban a tudományok „könnyen Süketnémákká lehetnének”.²² A lexikonból minden héten kétszer két ívet akartak megjelentetni, ívenként hat krajcárért; Magyarországon a posta segítségével lehetett előfizetni. Mégis olyan kevés előfizető jelentkezett, hogy nem tudták fedezni a kiadás költségeit, így a munka nagy része kéziratban maradt.²³

1789 októberében árverezték el Korabinszky vagyonát Pozsonyban, az ő jelenléte nélkül. Nem várták meg a diákok és a tanárok visszatérését sem a városba, ezért sok értékes irata érdemtelenek kezébe került. Önéletrajza szerint elvesztette könyvtárát, melyet még Rintelnben kezdett gyűjteni, benne pedagógiai és történeti gyűjteménnyel, térképgyűjteményét, külföldön összeállított éremgyűjteményét, természetrajzi gyűjteményét, rézmetszeteit, a könyvesboltban lévő árukészletét — ez önmagában hatezer forint értéket képviselt — és kéziratok munkáit. Igaz, ez utóbbiak egy részét négy év múlva sikerült visszaszereznie. Sem Windisch — aki 1789-től polgármester-, sem a bíróság nem segített vagyona tényleges értékének felmérésében, sőt Windisch írói féltékenységből többször is ellenségesen viselkedett vele. Bredetzky Sámuel, soproni és bécsi evangélikus tanár, majd lemergi szuperintends viszont, aki Bécsben került kapcsolatba Korabinszkyvel, úgy látja, hogy Windisch és Korabinszky rossz kapcsolatához utóbbi bizalmatlan, makacs természete is hozzájárult, Windisch pedig, mint cenzor, kihagyta Korabinszky életrajzát Horányi *Memoria Hungarorum* című művéből. Az utókornak azonban mindkettőt tisztelnie kell, mert nagy munkát végeztek hazájuk megismertetésében.²⁴

1790-ben II. József halálával Korabinszkynek azon reményeiben is csalódnia kellett, hogy a császártól kap támogatást. Az udvarral Gottfried Van Swieten — az udvari tanulmányi bizottság elnöke — útján lépett kapcsolatba: neki

²⁰ Uő.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von den Königreichen Kroatien, Slavonien, Dalmatien, Servien, Bosnien, Galicien, mit der vereinten Bukowina, vom Grossfürstenthum Siebenbürgen, von der Moldau und Wallachey*. Wien, 1789. Oehler. 1–18. ív.

²¹ KORABINSZKY Máté János: *Egy Históriaját, természet és Helységeknek állását magában foglaló Lexiconnya Horváth és Toth országoknak...* = *Magyar Kurír*. LXVIII. 1789. szept. 5. 1004–1008.

²² Uo. 1007.

²³ A kézirat további sorsára vonatkozóan itt sincs adatom.

²⁴ BREDETZKY idézett cikke, az *Annalen...*-ben. 230–234.

küldte el ugyanis betekintésre — még vagyona elárverezése előtt — a *Wasser und Producten Karte des Königreichs Ungarn* című térképét.²⁵ Bécsben a magyar felvilágosult nemesség két vezető személyisége, Széchenyi Ferenc és Forgách Miklós vették pártfogásukba Korabinszkyt: előbbi kiadatta térképét, Forgách pedig pénzzel támogatta. Korabinszky így megvásárolta a *Producten Lexikon von Kroatien...* kinyomtatott 18 ívét, de a munka további részeinek megjelentetésére már nem került sor, pedig a *Privat-Nachricht*-et azért írta, hogy ehhez segítőket toborozzon. Az 1791-ben megjelent *Wasser und Producten Karte* a kor szokásainak megfelelően több mint kilencven jelet alkalmazva mutatja Magyarországot főbb ásványainak, növényeinek, állatainak előfordulási helyeit, a fürdőket, barlangokat, gátakat, különféle ipari üzemeket, malmokat — ezekből tízfélét különböztet meg — és a várakat. Latin, német és magyar nyelven ad jelmagyarázatot. A külkereskedelem szempontjából fontos határállomásokat aláhúzással jelöli. A német, magyar, szlovák, román, ruszin, vend, szerb és horvát nemzetiségek elhelyezkedési területét különböző színek jelzik, nem túl pontosan.²⁶ A határországok és a megyék címereit is feltünteti. A fókuszhiányzik, de német mérföldben megadott vonalas mérték segíti a távolságok felmérését.

Korabinszky térképét használta fel Robert Townson angol utazó egy könyve térképmellékleteként.²⁷ Townson kiegészítette a térképet közzétani jelölésekkel és postaúthálózattal, valamint fókuszhiányzókat jelző kerettel. A jelmagyarázat angol, latin és magyar nyelvű, a vonalas mértéket angol mérföldben is megadja. Hiányoznak viszont a megyecímerek.²⁸ Ennek a térképnek 1800 körül francia nyelvű változata is megjelent.²⁹

Bécsben Korabinszky Hornpostel gyárosnál ismét házitanító lett. Ebben az időben készítette el hatvan lapból álló atlaszát, amelyre — mint az előszóban írja — már nagy szükség volt, mert a Colloredo-féle kisatlasz Magyarországról száz évvel korábban készült, és azóta sok minden megváltozott.³⁰ Különösen az ifjúságnak ajánlja művét a következő mottóval: „Wer sein Vaterland lieben

²⁵ KORABINSKY, J. M.: *Novissima Regni Hungariae potamographica et telluris productorum tabula. — Wasser und Producten Karte des Königreichs Ungarn. — Magyarország természeti tulajdonságának tükre.* Wien, 1791. (OSZK Térképtár).

²⁶ HRENKÓ Pál — PAPP-VÁRY Árpád: *Magyarország régi térképeken.* 2. jav. kiadás. Bp. 1990. Gondolat — Officina Nova. 161.

²⁷ KORABINSKY, In. Matth.: *A new map of Hungary, particularly of its rivers and natural productions.* Petrography and post roads added by (Robert TOWNSON). London, 1797. Robinson. (OSZK Térképtár)

²⁸ HRENKÓ Pál — PAPP-VÁRY Árpád: *i. m.* 160 — 161.

²⁹ KORABINSKY, In. Matth.: *Nouvelle carte de la Hongrie et particulièrement de ses Rivières et de ses Productions Naturelles.* La petrographie et les Routes de postes ont été ajoutées par l'auteur. H. n., 1800 körül. (OSZK Térképtár)

³⁰ KORABINSKY, J. M.: *Atlas regni Hungariae portatilis.* Wien, 1804. Schaumburg. 60. További kiadásai: Pressburg, 1817., Landes és u.o. 1837.

will, der muss es kennen"; de utazóknak, üzletembereknek is jó szolgálatot tehet az atlasz. Korabinszky már a *Produkten Lexikon von Ungarn* kiadása után elhatározta, hogy ennek kiegészítéseként egy atlaszt is készít, de erre — mecénásai (köztük talán Széchényi Ferenc?) segítségével — csak most kerülhetett sor.³¹ Még arra is utal, hogy az atlasz alapján új lexikonon is dolgozik.³²

Az első lapon felsorolja a magyar királyokat, valamint az ország fontosabb ásványait, növényeit, állatait, üzezeit, ahogy ezt megelőző földrajzi műveiben is láttuk. Ezután először egy áttekintő térképet közöl az országról, amelyen dunáninneni, dunántúli, tiszáninneni és tiszántúli kerületekbe osztja be a megyéket (Komitate) és külön felsorolja a közigazgatásilag különálló területeket (Districte): a szepesi 16 várost, a Jászságot, a Kis- és Nagyunságot, a hajdúvárosokat, a katonai határőrvidéket és a csajkások területét sorolja ide. Egyes gazdasági adatokat is feltüntet, jelöli például a bányákat és a bánáti rizsföldeket. Ezt követi Magyarország postatérképe a postaállomásokkal és a postautakkal, Béctől Brassóig és Velencétől Lembergig. Az V–LVIII. lapokon találjuk 46 megye térképét; egyes megyéket Korabinszky részekre osztott, és két vagy három lapon rajzolta meg őket. A *Wasser und Producten Karté*hoz hasonlóan feltünteteti a megyék címereit, alatta pedig a megyék területét négyzetmérföldben. Az adatokat illetően forrásként hivatkozik Görög Demeterre, Schwartner Márton *Statistikájára* és más művekre. Fokhálózati nincs, de a ke-reteken fokbeosztás található. A helységnevek mellett jelekkel adja meg a település fajtáját (szabad királyi város, bányaváros, mezőváros, falu, tanya, stb.), vallását (katolikus, evangélikus, református, görög) és nemzetiségét. A jelmagyarázat az utolsó lapon található. A helységnevek németül szerepelnek, de több lapon táblázat mutatja a szlovák, magyar, ruszin, illetve román névváltozatokat. Képet közöl Besztercebányáról és Budáról. A Kecskeméti pusztához, a Tótsághoz, Kis-Honthoz és Csongrád megyéhez néhány mondatos szöveges megjegyzést is fűz, Torna megyénél pedig fürdőket, vashámorokat és különféle malmokat jelöl, s ezekhez jelmagyarázatot is ad. Az LIX–LX. lapokon a városok mutatója, magyar kiejtési útmutató, valamint Charlottenburg és Schöndorf bánáti falvak alaprajza található. E két képet Korabinszky valószínűleg Grise-lini könyvéből vette át.³³

Az atlaszról 1805-ben kritika jelent meg, mely hibájaként rója fel, hogy túl kicsi formátumú, a megyék területét hibásan adja meg, és így nem lehet távolságszámításokat végezni, az áttekintő térkép pedig kicsi ehhez. Néhány megye határvonala (pl. Győr, Zemplén), hegyei és folyói rosszul vannak megrajzolva,

³¹ BREDETZKY a *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn* című idézett művében bemutatja az atlaszt, és támogatására szólított fel. (35–37.)

³² BREDETZKY szerint Korabinszky ebből már elhagyta volna a történeti leírásokat. L. Bre-detzky idézett cikkét az *Annalen...*-ben: 232.

³³ GRISELINI, Franz: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. I–II. Teil.* Wien, 1780. Krauss Képmellékletekkel.

és több település is rossz helyen szerepel.³⁴ Bredetzky szerint is Korabinszky túl sok mindent vitt fel a lapokra, csillagászati helymeghatározással pedig nem foglalkozott.³⁵

Maga Korabinszky az atlasz előszavában úgy próbálja eligazítani az olvasót, hogy a megyetérképeken két egymáshoz egészen közel eső helység távolsága kb. fél óra. 1782–84-ben Korabinszky részt vett Andreas Neu ezredes *Geographische Charte des Königreichs Hungarn* című térképe névírásainak készítésében, de nem volt szakképzett felvételező térképész.³⁶ Atlasza nem is pontossága miatt jelentős, hanem azért, mert a kor szükségletének megfelelően az érdeklődő közönség részére 46 megye térképét együtt jelentette meg nyomtatásban. Hornpostel halála után Korabinszky a lányához költözött, Pozsonyba. 1811-ben József nádortól munkássága elismeréseként évi 400 forintos nyugdíjat kapott, bár az erről szóló korabeli tudósítás inkább azt tartotta fontosnak kiemelni, hogy a nádor mennyire értékeli és támogatja a haza szolgálatát.³⁷ Korabinszky nem sokáig élvezhette a nyugdíjat: ugyanezen év június 23-án hunyt el Pozsonyban. Haláláról a német *Allgemeine Literatur-Zeitung* is megemlékezett.³⁸

II. A Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn

A 18. század első felének hon- és államismereti irodalma, melynek legjelentősebb képviselője Magyarországon Bél Mátyás volt, a felvilágosodás korában a pozsonyi földrajzi-történeti, honismereti irányzattal folytatódott.³⁹ Ennek kiemelkedő egyéniségei Korabinszky János Mátyás és Karl Gottlieb Windisch. Az utóbbi már az 1771-től 1773-ig megjelent *Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste* című erkölcsi hetilapjában is helyt adott természettudományi és gazdasági cikkeknek, 1781-től pedig az *Ungrisches Magazin*ban még nagyobb számban szerepeltetett földrajzi-történeti leírásokat.⁴⁰ 1772-ben kiadott könyvében nyolc fejezetben tárgyalja Magyarország

³⁴ *Atlas regni Hungariae portatilis* = *Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten*. Évf. n. 1805. Januar. 44–48.

³⁵ BREDETZKY idézett cikke az *Annalen*...-ben. 231.

³⁶ FODOR Ferenc: *A magyar térképrás. I. kötet*. Bp. 1952. Honvéd Térképészeti Intézet. 157.

³⁷ *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume*. Wien, 1811. I. Bd. 107., valamint: *Magyar Kurír*. LXXX. 1811. Nr. 26. 403–404.

³⁸ *Allgemeine Literatur-Zeitung*. Halle–Leipzig. Évf. n. 1811. 237. sz. 951–952., valamint *Annalen*... Wien, 1811., III. Bd. 112.

³⁹ Bél Mátyás jelentőségéről: KOSÁRY Domokos: *i. m.* 150–151. — A pozsonyi irányzatról: uo. 584.

⁴⁰ *A magyar sajtó története*. 191–192.

politikai berendezkedését, történetét, ír az ország nevééről, lakosairól, vallásairól; külön csoportban tárgyalja Alsó- és Felső-Magyarországot, s ezeken belül megyénként ad földrajzi leírást.⁴¹ Windisch egy kifejezetten földrajzi művet is megjelentetett Magyarországról.⁴² Ebben a földrajzi, természetrajzi, politikai bevezető után az ország területét ugyancsak Alsó- és Felső-Magyarországra osztva mutatja be, majd kerületenként (Dunán-innen és -túl, illetve Tiszán-innen és -túl), megyénként (Geschpanschaft), járásonként (Bezirk) halad, az egyes járásokon belül pedig röviden bemutatja a jelentősebb településeket. Bár a Bánságot Magyarországhoz visszacsatoló 1778-as rendelet megjelenése után vagyunk, mégis külön részben ír Temes, Torontál és Krassó megyékről, és persze a közigazgatásilag most is különálló bánsági határörvidékről. A második kötet végén tárgymutató, német helynévmutató, valamint a magyar, szláv és latin nyelvű terület-, folyó- és helynevek mutatója található. Tíz évvel később Windisch Erdélyt hasonló módon leíró kötettel egészítette ki e munkáját.⁴³ 1775-ben egyébként Kazinczy Ferenc már magyar nyelven is megjelentetett egy rövidebb terjedelmű földrajzi leírást Magyarországról, melyben ő is az általánosan használt négy kerületre és megyére való beosztást követte.⁴⁴

A pozsonyi följrajzi-történeti irodalom legjelentősebb alkotása Korabinszky fő műve, a *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*⁴⁵ Ez a munka nem az eddig szokásos kerületenként és megyénként, hanem településenként mutatja be az országot, betűrendes helységnevtár formájában. Korabinszky az előszóban kifejti, hogy városokat, kastélyokat, uradalmakat, mezővárosokat, falvakat, valamint tavakat és folyókat vett fel a lexikonba, különösen olyanokat, amelyek megérdemlik figyelmünket. Hiányzik viszont még sok benépesítetlen vagy kevés lakossal rendelkező birtok neve, mert ezekkel túl terjedelmes lett volna a könyv. Az egyes településekről olyan adatokat közöl, amelyek az olvasó felvilágosítását szolgálják és hasznosak a közéletben. Ezek pedig a következők: a település neve az országban beszélt nyelveken, fekvése, tulajdonosa, történeti viszonyai, gazdasága, hivatalai, művészeti és tudományos élete és érdekességei.

Hasonló művek kiadására ebben az időben Európa más országaiban is sor került: 1781-ben jelent meg például Londonban az a földrajzi szótár, amely az akkor ismert világ európai, ázsiai, afrikai és amerikai országainak, vidékeinek,

⁴¹ WINDISCH, Karl Gottlieb: *Politisch-geographisch-und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn*. Pressburg, 1772. Löwe. 474.

⁴² Uő.: *Geographie des Königreichs Ungarn*. 1–2. Bd. Pressburg, 1780. Löwe. 395. és 322.

⁴³ Uő.: *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Pressburg, 1790. Löwe. 520.

⁴⁴ [Kazinczy] Kazintzy Ferenc: *Magyar ország geographica, az az földi állapotjának le-rajzolása*. Kassa, 1755. 71. — Hasonmás kiadás a Tiszáninnyi református egyházkerület nagykönyvtárában (Sárospatakon) őrzött példányról. H. n., 1986. Kazinczy Társaság és BAZ Megyei Levéltár.

⁴⁵ KOSÁRY Domokos: i. m. 585. valamint KORABINSZKY, J. M.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. = Allgemeine Literatur-Zeitung. Jena–Leipzig. 1786. 141. sz. 505.

településeinek, folyóinak, hegyeinek, stb. leírását tartalmazza, betűrendben.⁴⁶ A művet térképek, a főbb városok látképei és az európai uralkodók kronológiai táblázatai egészítik ki, valamint egy általános földrajzi bevezető, amely a földgömb használatával is megismerteti az olvasót. Az egyes szócikkeken belül a leíró földrajzi részekben van a hangsúly, de nem marad el a történeti vonatkozású ismeretek közlése sem. Ugyanígy jellegű francia nyelvű művet adtak ki angol minta alapján 1783-ban Brüsszelben.⁴⁷

Korabinszky lexikona szempontjából azonban elsősorban a német munkákat érdemes vizsgálnunk. Egyrészt azért, mert a német felvilágosodás volt általában véve közvetítő és példa értékű Magyarország számára.⁴⁸ Másrészt a 18. században Németország volt a leíró statisztika művelésének központja, s így jelentős hatást gyakorolt az ilyen irányú magyar tudományos tevékenységre is. Ezt az irányzatot a nevezetességek, a politikai, földrajzi és közjogi helyzet viszonylag kevés adattal való leírása jellemezte.⁴⁹ Végül pedig Korabinszky németországi útjai és tanulmányai során közvetlenül is megismerkedhetett német földrajzi-történeti-statisztikai művekkel.

Nem sokkal a *Produkten Lexikon von Ungarn* megjelenése előtt látott napvilágot például Nürnbergben egy kétkötetes munka, mely — előszava szerint — olyan földrajzi neveket tartalmaz betűrendben, amellyel újságokban vagy történeti művekben találkozhat az olvasó.⁵⁰ Ez a lexikon is az egész akkor ismert világból veszi anyagát; folyókat, tavakat, szigeteket, hegyeket, országokat, vidékeket, megyéket (magyarokat is), településeket, népeket, vallásokat, sőt törvényeket (pl. száli törvény) mutat be. A településeknél meghatározza földrajzi fekvésüket — ország, közigazgatási egység, esetleges folyó vagy hegy alapján —, s ha tudja, leírja történetüket, gazdaságukat, középületeiket, városképüket, megadja a lakosság számát és a helységnév etimológiáját. Korabinszky műve — még külső formai jegyeit tekintve is — igen nagy hasonlóságot mutat ezzel a lexikkal, s mindkettő különbözik az említett angol munkától abban, hogy nagyobb hangsúlyt helyeznek a történeti viszonyok bemutatására.

Korabinszky természetesen nem vállalkozhatott az egész Földet bemutató könyv írására, sőt Magyarországot is a legszorosabb értelemben vette: Horvátország, Szlavónia és Erdély települései nem szerepelnek a műben. (Mint az előző fejezetben láttuk, ezeket egy másik kötetben akarta megjelentetni.) Felvett viszont helységeket Kővár Vidékéről (Csolt). (A Partium többi megyéjéből

⁴⁶ SEALLY, John-Lyons, Israel: *A complete geographical dictionary. I–II.* London, (1781.) John Fielding. Oldalszámozás nélkül.

⁴⁷ VOSGIEN, Mr.: *Dictionnaire géographique. I–II.* Bruxelles, 1783. Chez Benoit Le Francq. 575. és 600.

⁴⁸ KOSÁRY Domokos: *i. m.* 260.

⁴⁹ *A történeti statisztika forrásai:* Szerk.: KOVACSICS József. Bp. 1957. Közgazd. és Jogi K. 8.

⁵⁰ JÄGER, Wolfgang: *Geographisch-Historisch-Statistisches Zeitungslexicon. I. Theil.* Nürnberg, 1782. Grattenauer. 912. II. Theil. uo. 1784. 996.

azonban nem.) Műve a maga nemében így is az első volt a hazai viszonyok között. A *Merkur von Ungarn* egykorú kritikája szerint pedig az „egyik legjobb és leghasznosabb mű, mely idén (1786) hazánkban megjelent”.⁵¹

Ugyancsak e cikk szerint Korabinszky a települések nevét egy ún. kataszterből vette, melyekből ekkoriban több is készült az ország leírásához és feltérképezéséhez.⁵² Körülbelül 8480 címszót tartalmaz a kötet — írja a cikk —, de mivel egy nevet több helység is viselhet, tízezerre teszi a lexikonban leírt települések számát. Ezeket a számokat összehasonlíttja egy másik forrással, egy korabeli regiszter adataival: a regiszter a szűken vett Magyarország 10 001 helységnevét sorolja fel, ebből 512 található a Bánátban. Korabinszky lexikona 7640 olyan települést említ, amely a regiszterben is szerepel, ebből 274 bánáti, valamint 843 olyan helységnevet, amely a regiszterből hiányzik. Így 2361 azoknak a helységneveknek a száma, amelyek csak a regiszterben szerepelnek, a lexikonban nem.

Az eltérésnek a cikk szerint több oka van: egyrészt a regiszter a prédiomokat is felsorolja, másrészt míg a lexikon a német helyesírást veszi alapul, a regiszter latin, magyar és más változatokat közöl, s így az összehasonlítás nem lehet tökéletes, végül pedig a lexikonban egy név több helységet takarhat, a regiszterben viszont minden település külön címszó.⁵³ Én nem vizsgáltam a lexikonban szereplő összes helységnév számát, csak a bánátiakét: ezekből 707-et találtam. Sajnos ezt nem tudom összevetni a cikk adataival, mert az nem adja meg, hogy a regiszterből hiányzó és csak a lexikonban szereplő 843 név közül mennyi a bánáti. Korabinszky lexikona összeállításakor bizonyára felhasználta azokat az ismereteit, amelyeket a már említett Neu ezredes-féle *Geographische Charte des Königreichs Hungarn* című térkép névírásaihoz szerzett. A kötet ajánlása is Neu ezredesnek szól.⁵⁴ A lexikont pedig Korabinszky — az előszó szerint — újabb térképek elkészítésének alapjául is szánta. Ezenkívül több más térképet is forrásként használt fel, ezek jegyzékét szintén az előszóban adja meg: a metszett térképek közül a Mikoviny-gyűjtemény néhány megyetérképét és Kovács János, Fucker András, Reviczky János Ferenc, Kray Pál, Christoph Burgstaller, Franz Grisellini és Kenedics József megyéket, illetve vidékeket ábrázoló térképeit említi; a kéziratos térképek közül felsorolja ugyancsak Mikoviny Sámuel, valamint Erich Fritsch, Kovács Károly és ismeretlen szerzők megyetérképeit. Leírja, hogy Mikoviny kéziratos térképeit Mikoviny

⁵¹ KORABINSKY, J. M.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* = *Merkur von Ungarn*. 1. évf. 1786. 11. 1063.

⁵² A cikk nem ír arról, hogy pontosan ki készítette ezt a katasztert és milyen célból.

⁵³ A *Merkur von Ungarn* idézett cikke, 1064–1067.

⁵⁴ Andreas Neu (1743–1803) irányította Magyarország katonai feltérképezését 1782–84-ben. — FODOR Ferenc: i. m. 111. — Életére vonatkozóan l. WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 20. Teil. Wien, 1869. Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei. 236–237.

tanítványa, Erich Fritsch hagyatékából vásárolta meg néhány évvel korábban.⁵⁵ Összesen 37 megye, a Bánát, valamint Tokaj- és Kővár- vidék térképeit nevezi meg.

A lexikon alapjául szolgált még Korabinszky postatérképe Magyarországról.⁵⁶ Ez eredetileg az 1778-as *Almanach*hoz készült, Müller Ignác főhadnagy rajzolta Korabinszky útmutatása alapján, és Bécsben metszette Christian Juncker. A térkép külön színekkel jelöli Magyarország négy kerületét, Szlavóniát és Erdélyt. Jelekkel mutatja a tárnoki, személynöki, bánya-, érseki, püspöki és mezővárosokat, a falvakat, a postautakat pedig folyamatos vonallal ábrázolja. A fokhálózatot a kereten jelzi, a vonalas mértéket német mérföldben adja meg. Fodor Ferenc szerint ez az első nyomtatott postatérképünk.⁵⁷

Mivel 1778-ban a kiadó nem jelentette meg a térképet az *Almanach*ban, Korabinszky most a lexikon mellékleteként adta ki. Közben azonban 1785-ben II. József tíz kerületre osztotta fel az országot, ezért meg kellett változtatni a térkép színezését. A tíz kerületen kívül külön színek jelölik Erdélyt, a Partiumot és a határvidéket. Ugyanakkor a térkép alján a megyék listája a régi négy kerületre való beosztást követi.

A lexikon előszava szerint Korabinszky a települések leírásánál felhasznált információit — a térképeken kívül — különböző leírásokból, saját levelezéséből és szóbeli tudakozódásból vette. Már említettem, hogy a *Merkur von Ungarn* cikke szerint egy kataszttert is felhasznált. Az egyes szócikkekből pedig kiderül, hogy voltak anyakönyvi (Béla) és adózási adatai (Akli), utána nézett történeti forrásoknak (Simontornya), ismerte egyes települések címerét és pecsétjét (Cseszte), épületek feliratait (S. Mária), valamint néhány helység esetében a róluk megjelent irodalmat is (Tokaj). A *Merkur von Ungarn* idézett cikke a könyv földrajzi és történeti adatait többnyire tévesnek tartja, és azt írja, hogy ezek más művekben sokszor nem is találhatók meg. Ugyanakkor pontatlanságok, tévedések is bekerültek a szövegbe és sok minden hiányzik, de ezeket a következő kiadásnál korrigálni lehet. Ilyen fáradságos munka első megjelentetésénél különben sem követelhetünk tökéletességet.⁵⁸ Tegyük még hozzá, hogy az említett német *Zeitungs-Lexicon* szerzője is megjegyzi munkája elején: lehetséges, hogy könyvében előfordul néhány pontatlanság, és mind az első kötet végén, mind a második kötet elején javításokat és kiegészítéseket közöl.

Korabinszky pedagógiai elkötelezettségét mutatja, hogy az előszóban arra is kitér, hogyan lehet munkáját helyes pedagógiai módszerekkel a magán- és

⁵⁵ E térképek további sorsáról: BENDEFY László: *Mikoviny Sámuel megyei térképei*. Bp. 1976. Akad. K. 40–42.

⁵⁶ KORABINSKY, J. M.: *Vorstellung des Königreichs Ungarn nach den Poststationen für Reisende*. Pressburg, 1790. Korabinsky. OSZK Térképtár.

⁵⁷ FODOR Ferenc: *i. m.* 161.

⁵⁸ A *Merkur von Ungarn* idézett cikke, 1067.

közüoktatásban is felhasználni. Különösen a postatérkép használatát tartja fontosnak az órákon, valamint azt, hogy annak alapján a tanulók is rajzoljanak térképeket. A tanár vegye figyelembe a tanulók korát és képességeit, és ne száraz előadást tartson, hanem mondja el az érdekességeket is az egyes településekről. Korabinszky ezen nézeteiben ismét a filantropizmus hatása tükröződik.

Az előszó Magyarország természetföldrajzi és közigazgatási áttekintésével zárul. Megadja az ország határait, fő folyóit és tavait, végül az új közigazgatási rend szerinti tíz kerület ismertetése következik.

A lexikonban a helységneveket általában németes formában találjuk meg, de Korabinszky sok esetben több névváltozatot is megad (pl. latint, magyart, szlovákot, ruszint). Megkönnyíti az eligazodást — Windisch földrajzi művéhez hasonlóan — a lexikon végén található két regiszter: az első a német, a második a szlovák, horvát, szerb és román helységnevek magyar megfelelőit tartalmazza. Az első regiszter ezenkívül sok kiegészítést is ad az egyes szócikkekhez.

Korabinszky azonban nemcsak helységneveket vett fel a lexikonba, hanem más földrajzilag, közigazgatásilag vagy történetileg fontos címszavakat is. Így folyókat (Vág), tavakat (Fertő), szigeteket (Csepel), hegyeket (Bakony) — ezeknél meghatározza földrajzi helyüket, valamint ír történeti és gazdasági vonatkozásairól. A területek közül külön címszóként szerepel a Nyírség, az Őrség, Rákos mezeje, a Szepesség és a regiszterben a Csallóköz (Schütt). A privilégizált népek közül ír a jáász-kunokról, a szepesi lándzsásokról és Szent László nemeseiről Zalában, a regiszterben pedig a hajdúvárosokról.

Egy szócikkben összefoglalja Magyarország és Erdély harmincadhelyeit (bár Erdély települései egyébként nem szerepelnek a lexikonban). A földrajzi fogalmak közül megmagyarázza a -ság végződés és a sárköz (mocsarak, folyók közti terület) jelentését. Végül egy érdekesség: önálló címszó a málé (Maley) kifejezés is, amely Korabinszky szerint a románoknál a kukoricalisztet jelenti, ebből kását készítenek (Mamaliga), és erősek, hosszú életűek lesznek tőle.

Az egyes településeket ismertető szócikkekben Korabinszky nagy hangsúlyt helyez a földrajzi fekvés minél pontosabb meghatározására. Ahol sikerült megfelelő adatokat gyűjtenie, ír a lakosság létszámáról, nemzetiségéről, felekezeti hovatartozásáról és a helytörténetről; bemutatja a birtokosokat, az építészeti jellegzetességeket, információkat ad a köz- és hadügyigazgatásra, az igazságszolgáltatásra, az adózásra, a gazdaságra és a kultúrtörténetre vonatkozóan, sőt olykor kitér a helységnév etimológiájára is.

A *Produkten Lexikon*ról összefoglalóan megállapíthatjuk tehát hogy igen sok szempontból forrásul szolgálhat a 18. század második felének magyar történetéhez, hozzá kell azonban tennünk azt is, hogy adatai gyakran hiányosak, pontatlanok. Korabinszky művét felhasználta Hajnóci R. József Lőcse városáról írt tanulmányában,⁵⁹ és jelentős hatással volt a *Produkten Lexikon* a később-

⁵⁹ HAJNÓCI R. József: *Lőcse városa 1786-ban* = Közlemények Szepes vármegye múltjából. 7. évf. 1915. 1. sz. 24–38.

bi, leíróstatistikai módszerrel összeállított helységnévtárakra, pl. Vályi András *Magyar Országának leírása* című művére is.⁶⁰

*Korabinszky János Mátvás kéziratai, térképei és
nyomtatásban megjelent művei*

I. Korabinszky kéziratban maradt művei (lelőhelyük eddig ismeretlen):

Beschreibung der königlichen ungarischen Haupt-Frey-und Krönungstadt Pressburg.
Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von den Königreichen Kroatien, Slawonien, Dal-
matien, Servien, Bosnien, Galicien, mit der vereinten Bukowina, vom Grossfürstenthum Siebenbü-
rgen, von der Moldau und Wallachey.
Geographisch-statistische Tabelle vom ganzen Erdboden.
Rechenbuch für die vaterländische Jugend.
Tabula memorialis, sistens ideam ac ambitum universae eruditionis humanae.

II. Korabinszky egyéb kéziratai (a keletkezés időrendjében):

Fortsetzung des Ehrendenckmahls. Album. (OSZKK Oct. Germ. 233.)
Privat-Nachricht an Menschenfreunde. (OSZKK Quart. Germ. 869.)
 Korabinszky levele Széchényi Ferenchez 1802-ből. (OSZKK Fol. Germ. 803. — Időközben elveszett)

III. Korabinszky térképei (a megjelenés időrendjében):

Vorstellung des Königreichs Ungarn nach den Poststationen für Reisende. Pressburg 1790. Korabinsky. 42×35 cm. (OSZK Térképtár)
Novissima Regni Hungariae potamographica et telluris productorum tabula. — Wasser und Pro-
ducten Karte des Königreich Ungarn. — Magyarország természeti tulajdonságának tüköre. Wien, 1791. 60×46 cm. (OSZK Térképtár)
A new map of Hungary, particularly of its rivers and natural productions. Petrography and post roads added by (Robert Townson). London, 1797. Robinson. 59×46 cm. (OSZK Térképtár)
Nouvelle carte de la hongrie et particulièrement de ses Rivières et de ses Productions Naturelles. La petrographie et les Routes de postes ont été ajoutées par l'auteur. H. n., 1800 körül. 59,5×46,5 cm. (OSZK Térképtár)
Atlas regni Hungariae portatilis. Wien, 1804. Schaumburg. 60. További kiadások: Pressburg, 1817. Landes és uo. 1837. (OSZK Térképtár és MTA Könyvtára, Kézirattár)
C. Comaromiensis. Wien, 1804. 16,5×10,5 cm. Atlaslap az *Atlas regni Hungariae portatilis*ből. (OSZK Térképtár)

IV. Korabinszky nyomtatásban megjelent művei (a megjelenés időrendjében):

Anschickung zu den biblischen Geschichten und zur nützlichen Kenntniss der Ziffer. Regensburg, 1760.
Der ungarische Sprachmeister. Pressburg, 1774., Landerer. — További kiadások: 1779., 1787., 1793., 1800., 1805.
Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778. Wien—Pressburg, 1778., Verlag der Gesellschaft. 434.
Beschreibung der königlichen ungarischen Haupt-Frey-und Krönungsstadt Pressburg. I. Theil. Prag, 1785. Schönfeld. 137.
Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. Weber—Korabinszky. 858.
Abbildung verschiedener Familienwappen im Königreiche Ungarn. Pressburg, (1787.) Weber—Korabinszky. 112.

⁶⁰ KOSÁRY Domokos: i. m. 585.

Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs mit beygesetzten deutsch—ungrisch und böhmischen Bedeutungen, und einer kurzgefassten türkischen Sprachlehre. Pressburg, 1788. Verlag des Verfassers. 162+78.

Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von den Königreichen Kroatien, Slawonien, Dalmatien, Servien, Bosnien, Galicien, mit der vereinten Bukowina, vom Grossfürstenthum Siebenbürgen, von der Moldau und Wallachey. Wien, 1789. Oehler. 1—18. ív.

Spiele für Kinder, Gedächtniss und Verstand zu schärfen. Pressburg, o. J.

V. Korabinszky műveiből átvett és nyomtatásban megjelent munkák:

Beiträge zur Geschichte der Königlichen Freyen Stadt Pressburg. = Ungrisches Magazin. 1781. I. Bd. 1. St. 114—120. és 1781. I. Bd. 2. St. 241—246.

HAJNÓCI R. József: *Lőcse városa 1786-ban* = Közlemények Szepes vármegye múltjából. 7. évf. 1915. 1. sz. 24—38.

RUMY Károly György: *Beiträge zur Geschichte der königlichen Freystadt Pressburg* = Iris. 4. évf. 1828. 33. sz. 131—132., 34. sz. 134—136., 35. sz. 139—140., 36. sz. 142—143., 37. sz. 146—148., 39. sz. 155—156., 40. sz. 158—160., 41. sz. 162—164., 42. sz. 167—168., 43. sz. 170—171., 44. sz. 175., 45. sz. 178—180., 46. sz. 181—182., 47. sz. 185—186.

HORVÁTH, TERÉZIA

János Mátyás Korabinszky und sein Hauptwerk: Das Geographisch-Historisches Lexikon

Die Abhandlung skizziert die Laufbahn von János Mátyás Korabinszky, einer der vielseitigen Persönlichkeiten der ungarischen Aufklärung, zum Teil auf Grund handschriftlicher Quellen, zum Teil seiner in Druck erschienenen Werke, sowie mit der Benutzung der zeitgenössischen, zumeist Zeitschrift-Kritiken und der neueren Fachliteratur. Nach dem Skizze seiner Biographie beschäftigt sich die Verfasserin besonders eingehend mit seinem Werke, betitelt *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, das eines der bedeutendsten Werke der ungarländischen (Pressburger) Vaterlandskundeliteratur war. Das Lexikon beschreibt das Land nach Siedlungen, in Form eines alphabetischen Ortschaftenregisters. Die Abhandlung beweist die europäischen Muster des Werkes, mit besonderer Berücksichtigung auf die Anregungen aus Deutschland, weil Korabinszky während seiner Studienreisen in Deutschland sich auch unmittelbar mit der dort blühenden geographisch-historisch-statistischen Fachliteratur bekannt machte. Eine besonders große Ähnlichkeit zeigt Korabinszkys Werk mit einem 1782 zu Hamburg erschienenen Zeitungslexikon; alle beide legen eine große Betonung zum Beispiel auch auf die Präsentation der historischen Verhältnisse. Der Verfasser des Lexikons schöpfte seine Informationen zur Beschreibung der Siedlungen aus zeitgenössischen Landkarten, sowie aus verschiedenen Beschreibungen, aus seinem eigenen Briefwechsel und aus mündlichen Erkundigungen. Nach der Feststellung der Verfasserin hatte das behandelte Produkten Lexikon einen großen Einfluß auch auf die späteren Ortsnamenregister und — trotz seiner Ungenauigkeiten — kann es zur Forschung der ungarischen Geschichte der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts als Quelle dienen.

DARABOS PÁL

**Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban
(1928 – 1948)**

1.

„A könyvtár rendszeres tisztviselőinek státusában a jelentés évében semmi változás sem állt be. Az ideiglenes alkalmazottak (id. hivatalnokok, havidíjasok) státusában ez évben két haláleset történt. Az 1. sz. fiókkönyvtár gyermekolvasójának vezetője, özv. Schultz Gyuláné, 64 éves korában a fiókközpontban működött, nagy reményekre jogosító Hlatky Vince tanárjelölt 27 éves korában meghalt. A könyvtári kartársak nagy részvéte kísérte őket utolsó útjukra. Üresedésben lévő havidíjas állásokra a polgármester úr ez évben vitéz Szabó Ernőt, dr. Kovács Máriát, Bán Kálmánt, dr. Hanskarl Erzsébetet nevezte ki s Hamvas Bélát a könyvtárba helyezte át szolgálattételre” — írja többek között 1928. évi beszámolójában a Fővárosi Könyvtár igazgatója, Enyvvári Jenő¹.

A sors és a bürokrácia kiszámíthatatlan rendelete folytán a fenti idézetben két bizonytalan tényező található. Az első a meghalt könyvtáros, Hlatky Vince nevének írásmódja, a második pedig Hamvas Béla áthelyezésének éve. A jelentéstől eltérően Sipőcz polgármester áthelyező rendelete csak 1929. január 30-án kelt, és még ennél is később kerülhetett kiküldésre, mivel a „kiadmány” hitelesítését Töpfer „kezelőfőtiszt” csak február 9-én datálta. A rendelet vonatkozó szövegében pedig többek között ez áll: „... végül Hamvas Béla havidíjas hivatalnokot a Fővárosi Közlöny szerkesztőségétől a fővárosi nyilvános könyvtárhoz Hladky Vendel havidíjas hivatalnok pótlására áthelyezem².

A meghalt könyvtáros tényleges nevének megállapítására ma már nincs mód, és ugyancsak nehéz megállapítani az 1928. évi jelentés és a polgármesteri rendelet 1929. évi kelte közti ellentmondás okát is. Valószínű, hogy mivel mind a *Fővárosi Közlöny*, mind pedig a Fővárosi Könyvtár a székesfőváros intézménye volt, a meghalt könyvtáros pótlására de facto már 1928-ban áthelyezték Hamvas Bélát, de jure pedig 1929-ben került erre sor. Ezt a vélekedést támasztja alá egy visszaemlékező, Kátai Miklósné vallomása is,³ aki 1928-ban találkozott

¹ *A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Értesítője*. Új F. 8/1928/2.

² Ügyirat a FSzEK irattárában.

³ Kátai Miklósné visszaemlékezése Hamvas Bélára. Bp. 1979. Kézirat.

vele először Kerényi Károly baráti körében, és Hamvas ekkor már könyvtáros volt és segített neki olvasmányai kiválasztásában.

Az viszont kétségtelen tény, hogy a könyvtárba áthelyezéssel került, tehát már előtte is a székesfőváros szolgálatában állt. A rendelet meg is nevezte azt a helyet, ahonnan áthelyezték, ez pedig a *Fővárosi Közlöny* szerkesztősége. Életpályáján fontos szerepet játszottak a székesfőváros szolgálatában töltött évek (1927–1948 között), mert életének legjava éveit, a harminc és ötvenéves életkora közötti időszakot képezték. Ezekben az években készült fel hivatására és ekkor szabta meg életútja irányát, amelyet élete végéig töretlenül követett.

1927. december 10-én lépett a *Fővárosi Közlöny* szerkesztőségébe „havidíjas hivatalnok”-ként.⁴ A *Közlöny* a főváros hivatalos lapja volt és Hamvas számára a biztos megélhetés lehetőségét nyújtotta, mert ide éppen két évi állástalanság után került. Előtte pedig három évig szintén újságíróskodott, egyetemi tanulmányai után, 1923 júliusa és 1926 januárja között; először a *Budapesti Hírlap* szerkesztőségében (1923. július — 1924. december), majd pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjánál, a *Szózat*nál.

2.

Korábbi újságírói korszakáról tudni kell, hogy ez a foglalkozása kényszerből született meg. Az egyetemen 1919–1923 között magyar–német szakos tanárnak készült, közben a konzervatóriumot is látogatta, mert már gimnazista korától foglalkoztatta a zeneszerzés is. Élethivatásának azonban az irodalmat és a filozófiával való foglalkozást tekintette már igen korán, az 1910-es évektől. Egyrészt irodalomkritikákat írt, másrészt elbeszéléseket és regényeket is. Korai kritikái, az irodalmat és a szellemi életet felmérő tevékenységét a pozsonyi *Tavaszi folyóirat*ban megjelent tervszerűen felépített tanulmánysorozata jelezte 1919 augusztusa és 1920 augusztusa között; első rövid szépirodalmi írásait pedig publicisztikai közleményei társaságában a *Budapesti Hírlap* és a *Szózat* közölte. Éppen ezek az újságíráson túlmutató törekvések magyarázhatták meg elsősorban, hogy 1926 januárjában kilépve a *Szózat* szerkesztőségéből, felhagyott az újságírással. Megcsömörlött a zsurnalizmustól, ennek újságírói korszaka folyamán megjelent írásaiban is hangot adott. A megismert valóságot az újságírás adta keretknél mélyebben megalapozott és magasabb szinten megfogalmazott művekben óhajtotta kifejezni. Erre részben a *Budapesti Hírlap*ban megjelent szatirikus karcolataiban törekedett, amelyek írását szarkazmusuk miatt kellett abbahagynia, részben pedig írói szándékait maradéktalanabban kifejező szépirodalmi műveiben, amelyek közül csak a meg nem jelenteket tekintette igazi megnyilatkozásainak. Újságírói korszakának utolsó publikációja 1926. január

⁴ L. *Fővárosi Évkönyv* 1928.

3-án jelent meg a *Szózatban* Gyulai Pál születésének 100. évfordulója alkalmából. Utolsó írásként is programadó volt a jövőre nézve: fölelevenítette és 1926-ban is aktuálisnak tartotta Gyulai Pál igényét, hogy tudniillik „magyar nemzeti irodalom kell európai színvonalon”. Erről a követelményről a későbbi idők folyamán sem feledkezett meg és a maga életművében mindkét elemet elmélyítette és egyre magasabb színvonalon valósította meg. Ekkor és később megjelent kritikái írásaiban ehhez a programhoz kereste a társakat a magyar és a világirodalom kortárs szerzői között.

Szellemi és irodalmi programja megvalósításához új életkörülményeket szeretett volna kialakítani, hogy életútja során új, magasabb lépcsőfokra léphessen. Tehát életprogramja megvalósíthatósága céljából kellett szükségszerűen megválnia az újságírástól és ennek érdekében vállalta az átmeneti létbizonytalanságot is, ami két esztendeig tartott. Programja megvalósításának alapja pedig a szellemi függetlenség, amit az újságírással való szakítás biztosított számára.

A Gyulai-tanulmány megjelenése után két esetleges publikációtól eltekintve több mint négy évig sehol sem jelent meg írása. Ez a hosszú szünet annál is feltűnőbb, mert utána, 1930 májusától kezdve viszont egyre növekvő számban jelentek meg tanulmányai és kritikái különböző folyóiratokban.

3.

Ilyen előzmények után került sor belépésére a *Fővárosi Közlöny* szerkesztőségébe, 1927. december 10-én. Az előzmények ismeretében furcsának tűnhet, hogy ismét egy lap szerkesztőségében találjuk, holott két évvel korábban éppen ilyenből távozott végleges eltökéltséggel. A két helyzet között azonban alapvető különbség van. Korábban a napilapoknál aktív újságírói tevékenységet végzett, riportokat, kiállítási beszámolókat, zenekritikákat, irodalmi kritikákat és szatírikus karcolatokat írt nap mint nap. A közlöny szerkesztőségében ellenben a szokványos újságírói munkától teljesen eltérő jellegű munkát végzett. A közlöny, hivatalos jellegének megfelelően, a városi képviselőtestület és bizottságainak üléseiről készült jegyzőkönyvek szövegeit közölte szerkesztett formában. Ezek sajtó alá rendezéséhez nem szükségeltetett alkotó fantázia, csak mechanikus szerkesztői rutinmunka. Egyhangú tevékenység lehetett, de nem igényelte a teljes személyiség bevetését, ezért energiáit nagyobb mértékben fordíthatta személyes céljaira. Természetesen a kedvezőbb munkafeltételek ellenére sem tekinthette a szerkesztőségi munkát pályája végleges megoldásának, noha az itt végzendő munkához is protekcióra volt szükség. Nem juthatott volna be e gazdaságilag szűk esztendőik során a szerkesztőségbe, ha édesapja, Hamvas József nem kéri fia elhelyezését a városi intézménynél. Édesapja a húszas években Ripka Ferenc főpolgármester sajtóreferenseként dolgozott, miután tanári

állását a cseh megszállás nyomán 1919-ben Pozsonyban elvesztette; ez a sajtó-referensi állás tette lehetővé ezt a kérelmet. Az is biztos azonban, hogy Hamvas Béla célja nem ez a szellemiségtől és igényeitől idegen munkaterület volt, hanem már eredetileg is a Fővárosi Könyvtár lehetett, mint számára ideálisnak tűnő munkahely. Csak egy ilyen lehetőség ígéretének birtokában vállalhatta átmenetileg a szerkesztőségben adódó munkakört havi 126 pengős fizetésért.

Mindenesetre már ez az ideiglenes állás is eléggé biztosnak látszott ahhoz, hogy éppen fél évvel elnyerése után megnősüljön, feleségül véve Angyal Ilna tisztviselőnőt, akit még a *Szózat* szerkesztőségében ismert meg. Hamarosan az az óhaja is teljesült, hogy a Fővárosi Könyvtárban dolgozhassék, amikor a polgármester szolgálattételre a könyvtárba helyezte át.

A könyvtári állás elnyerése, bár csak „havidíjas hivatalnok” maradt itt is, mégis nagy ígéret volt a jövőre nézve a gazdasági világválság sújtotta Magyarországon: ígéret arra, hogy egyszer véglegesítik, és kicsiny, de biztos keresetet fog nyújtani a harmincadik életévét már 1927-ben átlépett Hamvas Béla számára, aki így mintegy tizenöt évi szakadatlan vándorút végén jutott el a megállapodás reményét nyújtó könyvtárba. Ez a vándorút 1914-ben kezdődött: a pozsonyi evangélikus gimnáziumban letett érettségi után hadapród iskolába jelentkezett, onnan pedig 1916 tavaszán előbb az orosz, majd az olasz frontra került; csak 1918-ban szerelt le, bizonyos fokú rokkantság nyomán. Egy évig tartózkodott még Pozsonyban, felkészülve az egyetemre, aminek része volt a *Tavas* folyóiratban végzett tevékenysége, a legszorgosabb munkatárs volt; 1919 végén az egész családot kiutasították a cseh hatóságok, és ő a budapesti egyetemen kezdett tanulni. Azután újságíráskodás, majd két évi állástalanság után került csak révbe.

Könnyen megérthető, hogy a révbe érkezése olyan nagy hatást váltott ki nála, hogy ez még a külső szemlélő számára is feltűnt. Húga, Hamvas Magdolna rövid visszaemlékezésében bátyja első könyvtári napjáról a következőket írja: „Akkor hazajött a könyvtárból, a folyosón végigjött a könyvet olvasva, megnyomta a csengőt és még mindig olvasott. Kinyitottuk az ajtót, akkor bejött és még mindig olvasott. Olyan mohón olvasott, egészen meg volt részegülve attól a sok könyvtől!”⁵ A könyvtári közeg belső hatása azonban még ennél is sokkal nagyobb volt, aminek bizonyítéka a következő évek felfokozott szellemi munkája: megjelent és máig kiadatlanul maradt művek hosszú sora jelzi, hogy olyan környezetbe került, amely hajlamainak és képességeinek teljes mértékben megfelelt, és amelynek lehetőségeivel teljes mértékben tudott élni is. Ha élete anyagi oldalát tekintve nem is vált gondtalanná, hiszen bére igen alacsony volt,⁶ most már továbbléphetett a korábban elgondolt és megkezdett úton.

⁵ Hamvas Magdolna visszemlékezése Hamvas Bélára. Kézirat.

⁶ 1930-ban 160, – P. és 1942-ben éri csak el a 270, – P.-t.

4.

Ez az életút, ha közelebbről megvizsgáljuk, nem volt látványos, nem voltak benne egymást sűrűn váltó hangzatos események, a sokakra jellemző „közéleti fordulatok”. Egyetlen igazi kalandja volt, ez pedig az a szellemi fölfedező út, amelyre már nagyon korán rálépett, hogy a „nagyon rossz valóság”-tól eljusson az „élhető élet”-hez, amit később, a harmincas években „aranykor”-nak, majd még később „Isten országá”-nak nevezett el. A Fővárosi Könyvtárban elnyert állás lehetővé tette, hogy szellemi poggyászát a könyvtár kincsestárából feltölthesse és folyamatosan kiegészíthesse. Valóban csak egy a hivatását szívvel-lélekkel vállaló könyvtáros értékelheti és ismerheti meg igazán a modern könyvtár nyújtotta összes lehetőséget, ami egy külső olvasó számára teljesen soha nem érhető el, még a könyvtár nyújtotta legtökéletesebb segédeszközök, katalógusok, bibliográfiák és kézikönyvek szabad használatának segítségével sem. Semmi sem pótolhatja a könyvtárban kéznél lévő és kézhez érkező, naponta beérkező könyvekkel és folyóiratokkal való folyamatos és megszakítatlan ismerkedést és a máskülönben rejtve maradó tartalmak ilyen módon való feltárulkozását. Mindezeket a lehetőségeket az igazi könyvtáros nemcsak a maga számára tartogatta.

Gyarapodó tapasztalatait ő maga is rendre megosztotta meglévő és egyre növekvő számú ismerőseivel és barátaival. Barátaikat és ismerőseit minden élethelyzetében tudatosan kereste és választotta meg, az első világháború harcterreitől kezdve a második világháború utáni szocialista rezsim vigasztalan vidéki építkezéseiben töltött éveikig. Barátságkötései során szellemi igényesség vezette, és ez óvta meg attól, hogy felületes ismeretségeit barátságnak tekintse; így számtalan ismeretségből csak kevés vált a szó valódi értelmében barátsággá.

A barátságot csakúgy, mint a szerelmet, vagy a valódi közösséget (nép) *világvalóság*oknak látta és nevezte, amelyek nélkül és amelyeken kívül, úgymond, ép és normák szerint élő (és ezért „normális”) ember nem élhet. Az évek során számára igazolódott, hogy ezek más világvalóságokkal együtt kivétel nélkül mind metafizikai megalapozottságúak. Az 1943-ban megjelent, de két évvel korábban megírt *A láthatatlan történet* című esszégyűjteményében a barátságnak külön esszét szentelt. Már korábban is megfogalmazott gondolatait ekkor egységes egészbe foglalva itt mondta ki, hogy a barátság az „aranykor”-nak, az idill világának a megvalósulása, az aranykor pedig maga a teljes, az osztatlan lét, a lét és élet egysége, a fizikai és a fizikán túli világ egysége.

Barátaikat és ismerőseit ebben a korszakában két fő forrásból merítette: egyrészt Kerényi Károly egyetemi baráti köréből, akivel valamikor a húszas évek során ismerkedett meg, és új gondolatai számára itt talált először befogadó közegre; a másik forrás pedig maga a könyvtár volt, nyitott szellemű könyvtárosi közösségével és olvasóinak egy hasonló szellemiségű csoportjával. A két forrás gyakran tudatosan is egybeolvadt, amint ezt egyik leghívebb barátja és későbbi

könyvtárosi sorsának osztozója, dr. Sarlóska Ernő szavai bizonyítják, aki 1929 elején találkozott vele Kerényi baráti társaságában:

„... találkozásom Hamvas Bélával ‚problématudattal’ történt, mindketten ‚útkeresők’ voltunk a ‚tévelygők’ között. Olvasmányaim bőséges témát zaklattak fel bennünk, és találkozásainkon volt miről ‚diskurálnunk’. Bár a könnyelműségig pazarló voltam a könyvek vásárlásában, Béla könyvtároskodása alkalmasan jött, általa könnyebben tájékozódhattam az új beszerzésekről. Kerényi is mindenekelőtt a könyvtári adatszolgáltatás igényléséből került közelebb Bélához. A könyvbúvárlás eszmecserékhez vezetett, és volt kinek elűjságotlani, ami éppen lenyűgözött. A gondolkodás beszéd mások előtt. A felocsúdáshoz hozzátartozik egy másik értelmes várakozása”

— fejezi be az egész baráti körre jellemző, egymást erjesztő szellemi magatartás felrajzolását.⁷

Az évek során sok ilyen barátságot kötött, felsorolásuk hosszadalmas lenne, csak néhány nevet említek: Kövendi Dénes, a klasszika-filológus, Baránszky-Jób László, az esztéta, Prohászka Lajos, a filozófus; a nálánál fiatalabbak közül Vajda Endre, az irodalomkritikus és fordító, Habán Mihály, a költő, és végül Weöres Sándor, valamint Szabó Lajos és Tábor Béla filozófusok, akik 1945 után töltöttek be fontos szerepet életében a Kerényi-körhöz hasonló szellemi kör közös építése során.

5.

Közösségi bázisa tehát a húszas évek végén Kerényi Károly baráti köre volt, amelynek kohéziós erejét a klasszika-filológia, a görög nyelv, a görögség szellemi hagyatékával való foglalkozás adta, aminek az egyetemen magántanárként Kerényi volt az új szellemű előadója. Kerényi Károlyt nem elégtették ki a klasszika-filológia múltbeli iskolái, se a német példát követő filologizálásban kimerülő magyar klasszika-filológiai oktatás: a teljes görög életet átélő, attól megragadott, a görögség szellemi vívmányait saját életében megvalósítani óhajtó egzisztenciális ókortudomány művelését tűzte ki célul. Hamvas az évek folyamán ezen is túllépett és korábbi tapasztalatai és elgondolásai alapján a világválságként értelmezett és nevezett „nagyon rossz valóság”-ot akarta megváltoztatni és az életnek új értelmet adni az ókori görögség gondolatán nevelődő „szép új pogány – görög heroikus magatartást” magáévá tevő heroikus szellemi ellenzék megalapozásával és építésével.

Ebben a korszakában, a harmincas évek első felében írt kisebb és nagyobb tanulmányaiban hangoztatta, hogy egy régi világkorszak befejeződött és az emberiség egy új világkorszak küszöbén áll. Az új, kialakulóban levő világkorszakot nem humánusnak látja, hanem éppen ellenkezőleg, inhumánusnak, „a munka, a vér és a verejték világa”-nak, amikor a történelmet a „világválások szükségszerűsége” fogja irányítani, és az igazságot csak a heroikus szellemi ellenzék fogja felismerni és vállalni; ez a heroikus szellemi ellenzék azonban

⁷ SARLÓSKA VINCE ERNŐ: *Eszembe jut — Hamvas Béla*. Bp. 1980. Kézirat.

kisszámú lesz és csak kis körökben fog élni. Ilyen kör létrehozását és fenntartását tűzte ki célul, hogy kisugárzása nagyobb közösségek építését inspirálja. A heroikus szellemi ellenzék e célra irányultságát és makacs kitartását a szükség-szerűségekkel való szembenállás során az ókori filozófus, Hérakleitosz példájára alapozta: az emberiség közös alapállása, mondta, a szellemben, a logosban van, és a szellemi ember azért nem hátrál meg a tragikus léttel szemben, mert magatartásának alapja a logos, gondolkodása logosz-szerű, tehát a világfolyamattal megegyező.⁸

Álláspontja szerint az egyetemes világválságból csak ez az embertípus mentheti ki az emberiséget és vezetheti az aranykor, az idill világa felé. Gondolkodásában arra törekedett, hogy ennek az aranykornak a valóságát feltárja, ekkoriban elsősorban a klasszikus görög hagyomány alapján, majd ezt egyre jobban kiszélesítve az egyetemes emberiség teljes hagyományának tanúsága szerint. Irodalmi, elsősorban irodalomkritikusi munkásságában magyar és külföldi szerzők írásairól írván, e két gondolkör, a világválság és az aranykor szemszögéből vizsgálta a szerzők munkásságát, és e gondolatok jelenvalóságának mértékében értékelte műveiket. 1930-tól előbb egy, majd kettő, két-három év múlva pedig már 8–10 folyóiratnak vált egyidőben munkatársává. Az ismertetett fontosabb szerzők pedig a felsorolás teljességének legkisebb igénye nélkül: James Joyce, Aldous Huxley, Theodor Dreiser, J. C. Powys, Paul Valéry, Ernest Hemingway, D. H. Lawrence, J. Dos Passos, T. S. Eliot, Robinson Jeffers, R. M. Rilke, a magyarok közül pedig Berda József, Szabó Dezső, és Szentkuthy Miklós.

Elméleti munkásságának középpontjában ekkor a „nagyon rossz valóság”, a világválság lényegének, tartalmának és megoldási lehetőségeinek keresése volt. A gondolat már a húszas évek második fele óta foglalkoztatta, első e tárgyú akkor még nem publikált tanulmányait 1929-ben írta, amikor a világválság egyik megnyilatkozása, a nagy gazdasági válság Magyarországon is végigsöprött. Az úgynevezett krizeológiai- vagy válság-irodalom tanulmányozását megkönnyítette számára a Fővárosi Könyvtár modern állománya és sokoldalú beszerzési politikája is. A könyvtáros ebből származó előnyét Németh László is felismerte. Kettejük pályája a harmincas években több ponton is érintkezett, voltak folyóiratok, ahová mindketten írtak (*Nyugat, Protestáns Szemle, Napkelet, Válasz, Sziget*, stb.), bár szellemiségük fontos kérdésekben alapvetően eltért. Mégis Németh László ismerte fel először és egyedül az úgynevezett irodalmi élet részéről Hamvas Béla jelentőségét. Jelen témánkhoz kapcsolódóan már 1934-ben a következőket írta: „Szenvedélyes ismerője a válság-irodalomnak.

⁸ L. *Hérakleitos helye az európai szellemiségben*. In: *Hérakleitos műzsái vagy a természetről*. Bp. 1936. Stemma.

Mint könyvtárnok előnyben van más olvasókkal: Keyserling, Ortega, Bergyajev, Eliot, Guénon, Huizinga Magyarországon először neki mutatják be újabb és újabb kordiagnózisukat.”⁹

Az önmaga programja megvalósítása céljából indított kutatása az évek során belesimult a könyvtár tevékenységébe és megbízást kapott, hogy az *Aktuális kérdések irodalma* című könyvtári sorozat számára készítse el a válság irodalmának bibliográfiáját. 1936-ra készült el vele és 1937-ben megjelent a könyvtár évkönyvében, a következő évben pedig önállóan is a sorozat keretében. Sok száz kötet könyvet és még több folyóirat-évfolyamot nézett át és olvasott el, hogy elkészüljön a munkával. Éppen ez különbözteti meg más hasonló bibliográfiai művektől, hogy nem egyszerű bibliográfiai összeállítás, hanem önálló szellemi munka, kutató-felmérő műhelymunka terméke. Ebben fogalmazta meg először a világválsággal és a világválság irodalmával kapcsolatos nézeteit. Feltárta és a bemutatott művekkel be is bizonyította, hogy a világválság a korábbi időkkel ellentétben, nem részleges, hanem az élet minden területén megjelenően általános, elkerülhetetlen és megoldhatatlan. Ezt tekintette a válság tárgyi oldalának; a válság szubjektív oldalát pedig az egyes személyeknek e válsággal szemben tanúsított magatartásában, a krízistudatban jelölte meg, és ennek egyik formáját a már említett „új pogány-görög heroisztikus magatartás”-ként fogalmazta meg. Nézeteit az előszóban fejtette ki. Bibliográfiája mondanivalójának jelentőségét az éleselméjű filozófus és könyvtárigazgató Mátrai László is elismerte:

„Hamvas bibliográfiájának főerőssége éppen az, hogy sem a krizeológiai elméletben, se az anyag szelekciójában nem köti le magát a neki legszimpatikusabb gondolkozási irányok mellé: ennek a dicséretes aszkézisnek eredménye, hogy a válság elvileg teljes irodalmáról tájékoztatni tud. Hogy ez milyen nagy eredmény, azt valójában csak az tudja méltányolni, aki egyrészt már próbált bibliográfiát összeállítani, másrészt pedig fogalma van arról a szörnyű káoszról, amely a válságirodalomban uralkodik. E káoszban kitűnő iránytű a Hamvas megállapította három történeti korszak...”¹⁰

A kortárs filozófus-recenzor elfogulatlan véleményének tükrében meglehetősen egyoldalúan hat az a közel harminc évvel később született „értékelés”, amit Remete László adott könyvtártörténeti munkájában: „E sorozatban jelent még meg Hamvas Béla *Világválság* című összeállítása is, 1938-ban. E füzet nem politikai célkitűzések jegyében fogant, azonban annyira magán viseli szerzőjének a kapitalista világválság okait és jellegét illető teljes tájékozatlanságát, a problémával kapcsolatos zűrzavarát, hogy emiatt kell tudománytalannak minősítenünk ezt a bibliográfiát.”¹¹

⁹ NÉMETH László: *Természettudomány és mitológia*. (Vita Hamvas Bélával) = Tanú 2/1934/10. sz.

¹⁰ MÁTRAI László: *A világválság* = Athenaeum 24/1938/ 268–269.

¹¹ REMETE László: *A Fővárosi Szabó Ernő Könyvtár története*. Bp. 1966. 289.

A 823 tételből összeállított munka életművében játszott szerepének jelentőségét az is jelzi, hogy a benne felsorolt legjelentősebb szerzők műveit vagy már korábban is bemutatta kritikáiban, vagy pedig a bibliográfia megjelenése után került erre sor. Életművében és ebben a bibliográfiájában ezek a nevek, hogy csak a legjelentősebbeket említsük: Kierkegaard és Nietzsche kezdi a sort a 19. századból és olyan 20. századiakkal folytatja, mint Spengler, Rudolf Pannwitz, Merezhkovszkij, Bergyajev, Sesztov, Klages, Jaspers, Keyserling, Valéry, Unamuno, Ortega y Gasset, Przywara, C. G. Jung, Huizinga, Frobenius, Albert Schweitzer, Wolters, és végül de nem utolsósorban Giulio Evola és René Guénon neve mind szerves egységben, egyetlen nagy építmény építőköveiként jelennek meg. Gondolatvilágában élete végéig jelen voltak ők, hivatkozott rájuk és vitatkozott velük.

A könyvtár igazgatója, Enyvvári Jenő, aki maga is filozófiai szakíró volt és akinek 1918-ban megjelent kis *Philosophiai szótára* máig is a legmegbízhatóbb ilyen jellegű magyar nyelvű munka, a világválság-bibliográfia megjelenése után megleghangú levélben jutalomra, „150 pengő különmunkadíjra” terjesztette fel Hamvast Szendy Károly polgármesterhez. A polgármester a közel egy havi fizesítésnek megfelelő jutalmat engedélyezte.¹²

Ezzel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy olyan jellegű könyvtári munkák végzése során nyújtott különösen kiemelkedő teljesítményt, amikor a könyvtári érdek és saját érdeklődési területe egybeesett. Ez a bibliográfia hatalmas idő- és munkabefektetést kívánt meg és aligha készítette volna el ilyen kimunkáltan, ha egy tőle teljesen idegen, távol álló témában kellett volna dolgoznia.

6.

A könyvtári ranglétrán az ilyen jelentős teljesítmény ellenére sem haladt gyorsan előre. Kallimakhosz utódjának csak gondolkodói és irodalmi tevékenysége alapján tekinthető, de könyvtárosi pályafutása során nem utánozhatta annak eredményeit, aki az alexandriai könyvtárban vezető tisztségeket töltött be, bár az igazgatói rangot nem sikerült elérnie. Hamvas Béla „havidíjas hivatalnok”-ként kezdte pályáját és csak 1930-ban lépett elő „ideiglenes hivatalnok”-ká

¹² Enyvvári Jenő felterjesztésének szövege: „8. IX. 6. Méltóságos Polgármester Úr! (Polgármesteri XIV. ü. o.) Hamvas Béla könyvtártiszt a könyvtár idei Évkönyvébe elkészítette a válság bibliográfiáját és egy hosszabb bevezető tanulmányt írt hozzá. A bibliográfia összeállítása, az anyag összegyűjtése a legkülönbözőbb nyelvű folyóiratokból, a könyvek és cikkek tartalmi kivonatolása hivatalos idején túl terjedő olyan megterhelést jelentett számára s feladatát oly kitűnően oldotta meg, hogy külön díjazását a legmelegebben ajánlanom kell Méltóságodnak. Kérem Méltóságodat, hogy Hamvas Béla számára a rendkívüli időben végzett munkájáért, mellyel kész kiadásai is voltak, 150 pengő különmunkadíjat kiutalványozni méltóztassék. Az összeg fedezete a folyó évi költségvetés XIV. fejezet II. cím 1. rovatán (Rendkívüli munkák díjazása, 2731. sz. hitelkarton) rendelkezésre áll. Mély tisztelettel könyvtárigazgató.”

a „könyvtári középfokú szak”-ban. Véglegesítést azonban csak a városi alkalmazottak státuszának általános rendezése keretében kapott, 1936-ban, amikor mások társaságában „II. osztályú könyvtártsízt”-té nevezték ki. Addig is megpróbálkozott ennek rendezésével. 1936 decemberében közbenjárt érdekében Ravasz László református püspök is, édesapja régi barátja, a könyvtár igazgatójához írt levelében.¹³ Ravasz László ugyan püspök volt, de közbenjárásának alapja nem ez, hanem az, hogy tagja volt a székesfőváros törvényhatóságának. Enyvvári Jenő késelem nélkül válaszolt a püspök levelére:

„936. XII. 10. Nagyon tisztelt Kegyelmes Uram! Kedves Barátom! E hó 5-i szíves leveledre, melyben Hamvas Béla kinevezését szorgalmazod, van szerencsém tudomásodra hozni, hogy a könyvtári állások betöltésére a hivatalos jelölés megtörtént, s Hamvas Bélát, akinek működését magam is nagyon értékelem, a könyvtártsízi állásra jelöltem. Tettem ezt annak ellenére, hogy Hamvas Béla még nem volna soron. Ilyen komoly és értékes ember végleges állásba juttatását szívesen vállaltam s minden tekintetben a könyvtár érdekében állónak éreztem. Úgy hiszem nem szükséges evégett további lépéseket tenned, Kegyelmes Uram, mert javaslatomnak minden valószínűség szerint érvényt tudok szerezni. Öszinte nagy tisztelettel köszönt Enyvvári Jenő.”

Így került sor az említett véglegesítésre és kinevezésre.

Státuszának véglegesítéséig azonban a radikálisan új gondolatokat megfogalmazó írónak és gondolkodónak nagyon kellett ügyelnie arra, nehogy olyasmit mondjon ki, ami adott korszakban, a harmincas évek első felében alapvetően sértette volna a társadalmi, politikai és szellemi életben kialakult kényes egyensúlyt, és ezzel saját „ideiglenes” könyvtári pozícióját is megingatta volna. Pedig az új heroikus szellemi ellenzék nevében éppen ezekben az években újra felmérte a szellemi élet jelenségeit: a század első harmadának jelképpé magasodott alakjairól portrékat vázolt fel és elhatárolta magát tőlük: Rákosi Jenő révén a konzervatív nacionalizmustól, Osvát Ernő kapcsán a tiszta irodalmiságtól, az eszteticizmustól, Miklós Andorról szólva pedig a bulvárszurnalizmus szellemiségétől; de bírálta a marxizmust is (Remenyik Zsigmond regényéről írván) és a neobarokk restaurációt is Szekfű Gyula *És ami utána következik* c. híres függeléke nyomán. Tanulmányokat írt az élet egészét maga alá gyűrni akaró öncélú tudományról, a „tudományvallás”-ról, a szcientifizmusról is; a legnagyobb ellenvetést kiváltó írása azonban a heroikus szellemi ellenzék eszmeisége alapján megfogalmazott Ady-revíziója volt, amelyben élesen bírálta és elvetette Ady költészetének egy részét. Éppen kényes helyzete miatt ezeket az írásokat nagyobbbrészt a liberális polgári fiatalok rövidéletű folyóiratában, a

¹³ A „Budapest 1936. december 15” keltezésű, a „Dunamelléki Református Püspök” hivatalos fejléccel ellátott és iktatott rövid levél szövege: „Kedves Barátom! Megköszönném, ha tájékoztatnál arról, hogy HAMVAS BÉLÁNAK, ki 10 éve áll a város szolgálatában, mint ideiglenes hivatalnok, jelenleg a fővárosi nyilvános könyvtárban, lehet-e reménye és lehetősége arra, hogy könyvtártsízi állásra alkalmaztassék a státuszrendezéssel kapcsolatban? Én az ő fővárosi munkásságát nem ismerem s épen ezért válaszodból teszem függővé, hogy tegyek-e további lépéseket az ő érdekében. Szíves üdvözléttel Ravasz László püspök.” — A FSZEK irattárában.

szociáldemokrata Dénes Béla szerkesztette *Független Szemlé*ben jelentette meg 1933–1934 folyamán Thomas Mark álnév alatt. Az álnév használatának indokát éppen a szerkesztő egyik üzenete adta meg: „K. E. Košice. Önnek és mindazoknak, aki Thomas Mark, lapunk belső munkatársának neve után érdeklődnek, csak annyit mondhatunk: az írói álnév bennünket is kötelez. Mi sajnáljuk a legjobban, hogy kilétét nem fedhetjük fel. Az illető azonban olyan állásban van, ahol rossznéven veszik, ha valaki a Független Szemlébe ír.”¹⁴

Hosszú ideig az 1937-ben elnyert II. osztályú könyvtárügyi tisztviselői státuszban maradt, és csak 1942. március 10-én nevezték ki I. osztályú könyvtári tisztté, ugyan-csak mások társaságában, és emelték fizetését havi 270 pengőre. 1943 vagy 1944 folyamán pedig könyvtári „főtiszt”-té nevezték ki. Okirat erről nem maradt fenn, de 1944-ben már ezen a címen emlegetik a hivatalos források. Ebből a státusból többet már nem is mozdult előre. A magasabb könyvtári kinevezést, az akkori nomenklatúra megnevezése szerinti fokozatokat, a könyvtári felügyelőit, segédkönyvtárosit, könyvtárosit és főkönyvtárosit azonban sohasem érte el, mindvégig beosztott tisztviselő maradt.

Könyvtárosi munkabeosztása sem volt változatos. Első munkahelyét a „főközpont”-ban kapta, a meghalt Hlatky Vince pótlására. Nem tudjuk pontosan, hogy meddig maradt itt, csak az biztos, hogy 1933-tól 1939-ig a „Reference-osztályon” dolgozott. Az elnevezés gyűjtőfogalom, amelynek keretében különböző munkaterületek kerültek egymás mellé. A könyvtár évkönyve a következő magyarázatot fűzte az osztály tevékenységének felsorolásához: „Irányította a nyilvános szolgálatot, a kölcsönzést, az olvasó- és a folyóirattermet s végezte az új könyvek osztályozását. Ezenkívül feldolgozta a kézikönyvtár, a könyvészeti, könyvtártani gyűjtemények, valamint a röpiratgyűjtemények anyagát. A reference-osztály feladata volt a szakkatalógus céduláinak berakása és állandó revíziója, a raktár felállítási rendjének ellenőrzése és a könyvtári szakrendszer fejlesztése”.¹⁵ Az évek során az osztály változatos munkaköreinek mindegyikében részt vett — az olvasótermi szolgálatokban is. Ez utóbbinak sok ismeret-séget köszönhetett, az olvasókkal való kötelező kapcsolattartás során.

A visszaemlékezők közül többen is említik, hogy a kölcsönzőben és az olvasóteremben találkoztak vele és jártak hozzá ide évekig. Itt találkozott vele először a harmincas években többek között Habán Mihály, a költő, Szentkuthy Miklós, az író, a háború után pedig Károly Amy költőné, valamint Szabó Ede műfordító. Ő az olvasótermi pultnál ülve is dolgozott, olvasott, jegyzetelt, és ezt néha annyira elmélyülten csinálta, hogy az olvasók nem merték megszólítani és inkább máshoz fordultak ülőhely-számért. Volt, aki itteni elmélyültségét félremagyarázta. Vajda Endrét egy barátja például a következő szavak kíséretében irányította hozzá: „No majd ott fog ülni az asztalnál Hamvas. Mérge-

¹⁴ Független Szemle 1/1933/ 9–10. sz. 13.

¹⁵ A Fővárosi Könyvtár Évkönyve 3/1933/ 12–13.

sen fog ülni.”¹⁶ Ez természetesen félreértés volt, hiszen mindenki barátságos, közvetlen embernek ismerte, akihez nagyon sokan fordultak tanácsért, tájékoztatásért és nem utolsósorban saját művei: tanulmányai, esszéi példányaiért, kézírataiért. Csak kívülről láthatta befeléfordult elmélyülését zord magatartásnak. Nagyszámú műve előkészítéséhez és megírásához minden percet felhasznált. Élesebb szemű megfigyelő, például Marconnay Tibor költő¹⁷ máshogy látta ezt:

„Noha az emberekkel nem tud bántani s csodálatosképpen csekély az emberismerete, modora pedig fagyasztóan hideg, nincs nála ideálisabb könyvtáros. A könyvek nélküle s ő a könyvek nélkül aligha tudna meglenni. Nagyon kevés frónk van, akinek oly tudatosan kifejlesztett veleszületett érzéke van a lényeg felismerésére, mint neki. Ezért tud oly sok témához nyúlni s mindegyiket életbevágóan érdekes módon, szuggesztíven tárgyalni.”

Végül, de nem utolsó sorban itt ismerte meg azt az embert, akit életének ebben a szakaszában szellemi mesterének tekintett, vagyis azon ritka élő emberek egyikének, akitől szellemi útbaigazítást kapott és fogadott el. Ennek jelentősége annál nagyobb, mert ahogy később megfogalmazta, a történeti korban már nem található szakrális szubjektum, az Élet Mestere; ennek szerepét a szakrális objektum, a könyv vette át, ez vált az Élet Mesterévé. Tudását, metafizikai belátását Hamvas is könyvekből szerezte, elsősorban az őskori szentkönyvekből, attól az egyedülálló alkalomtól eltekintve, amikor élő mesterével találkozott. Mestere hatása olyan erős volt, hogy iránta érzett háláját közel harminc évvel később egy esszéjében rótta le.¹⁸

7.

1939 végéig dolgozott a Reference-osztályon. Osztályvezetője végig Vavrinecz Dezső főkönyvtáros volt. Közvetlen munkatársai közé tartozott több éven át Veredy (akkor még Witzmann) Gyula, Németh Endre, Szabó Ernő, Baán Kálmán, Tardos Géza, Szász Károly, Kalmár Gyula, Soós József, Seregély Emma, Lamatsch Sándor és mások. 1940-től helyzete megváltozott a könyvtáron belül. A második világháború kitörése után — mint volt frontharcos tartalékos hadnagyra — a katonai behívások árnya vetült rá — nem volt többé stabil munkaerőnek tekinthető. A reference-osztályról át is helyezték a kevésbé exponált Budapest-Gyűjteményhez és itt dolgozott, amikor nem a honvédségnél szolgált. 1940 júniusától októberig a budaörsi repülőtéren teljesített katonai szolgálatot. A gyűjteménynél tehát csak rövid ideig maradt Kelényi B. Ottó osztályvezető, Könyves Tóth Kálmán, Szász Béla, Jajczay János, Rozgonyiné

¹⁶ Vajda Endre emlékezése Hamvas Béláról. Bp. 1980. Kézirat.

¹⁷ Hamvas Béla = *Magyarország* 19/1938/ 264. 22.

¹⁸ J. D. *vagy a beavatás*. 1961. In: Patmosz I. köt.

Pöschl Aranka, Szmracsányi Marianne és ifj. Szász Károlyné Gillemot Katalin társaságában.

A következő, 1941-es esztendőben már ismét új helyen, a Folyóiratosztályon található Veredy Gyula, Lamatsch Sándor, Seregély Emma és ifj. Szász Károly együttesében. De munkája itt sem volt zavartalan, mert 1942 áprilisában ismét behívták és szeptember végéig Oroszországban teljesített szolgálatot. Onnan visszatérve sem szerelt le azonnal, hanem átmeneti időre ismét Pesten kapott katonai beosztást. A katonai szolgálat sem akadályozta meg szellemi hivatásának folytatásában. Oroszországi tartózkodásának tanulságait felmérve tanulmányt írt a háború természetéről és a béke mellett.¹⁹ Újabb behívására 1944 májusában került sor, és a Pest megyei Szokolyán teljesített szolgálatot munkaszolgálatosok mellett októberig. Itt is dolgozott, a *Scientia Sacrá*hoz olvasott és készített jegyzeteket. Ezen a helyen barátait is fogadni tudta, többek között Weöres Sándor is meglátogatta. A nyilas puccs után századát feloszlatta és maga is hazatérve illegalitásban élte át az ostromot, Remete-hegyi lakása környékén. Az ostrom alatt lakása találat következtében teljesen elpusztult, összes kéziratával és hatalmas könyvtárával együtt. 1945 februárjában minden földi ingó és ingatlan tulajdon nélkül kezdett neki az új életnek.

Első gondolata az újjáépítés volt. A dunai hidak felrobbantása miatt Pesttől elvágvá és Budán rekedve 1945. március elején az oroszok által kiürített óbudai Fő-tér 2. szám alatti 8. számú fiókban jelentkezett munkára. Az 1943–1945. évek eseményeiről beszámoló könyvtári évkönyv a következőképpen tájékoztat az ottani eseményekről:

„Az épület nagyobb károktól mentesen állta ki az ostromot, ezért bizonyult alkalmasnak a katonai megszálló csapatok részére szállás céljaira. 1944. december 27-én a felszabadító orosz csapatok igénybe is vették a könyvtár helyiségeit és egy hónapnál hosszabb ideig tartózkodtak benne. 1945. március 9-én fogtak munkához a könyvtár alkalmazottai: Hamvas Béla, dr. Oszoly Kálmánné, Görgényi Ottóné és Pender Ferenc. Március 9-én ajtó és ablak nélküli helyiség meredt a belépőre. A falakon belövés okozta lyukak tátongtak, a mennyezeten csőrepedéstől származó vízfoltok éktelenkedtek és a falakon pedig a víz szivárgott végig. A felázott faltörmelék a könyvespolcokra hullott és az ázott vakolat és a csepegő víz már a könyvválványt is kikezdte. Ilyen körülmények között kellett a rendbehozatali munkát megindítani. A derekasan dolgozó könyvtári alkalmazottak mellé álltak a segítségnyújtásban a szomszédos épületben levő III. ker. előjáróság tisztviselői is. Altiszteket is küldtek ki, akik a könyvtári nőalkalmazottaknak a súlyos szemetes kosarak kihordásában és 14 darab hatalmas méretű ablak üvegtörmelékének összegyűjtésében és elhordásában segédkeztek. Amint a sok szeméttől a helyiség megtisztult, az előjáróság intézkedésére iparosok szálltak ki, többek között asztalosok, akik kijavították az ajtókat, az ablakokra lemezeket szabtak az üvegek pótlására. Ugyancsak az előjáróság gondoskodott arról, hogy a lakatosok azonnal zárhatóvá tegyék a helyiségeket, nehogy a benlevő könyvvállomány továbbra is szabad prédája legyen az akkori időkben elszaporodott tolvajoknak. A helyreállítás munkáját gyorsította az a körülmény is, hogy Pender Ferenc kenyérjutalmat helyezett kilátásba az iparosok részére. Nem telt bele egy

¹⁹ *A háború nagysága és az ember kicsinysége. Oroszországi feljegyzések* = Társadalomtudomány 23/1943/ 1/2. sz. 55–69.

hét és rendszeresen elzárható, tiszta, vízmentes helyiségekben megkezdődhetett a könyvvállomány leltározása. A könyvtár alkalmazottai azonban ezt a munkát csikorgó hidegben, fűtetlen helyiségben végezték el... Április 27-én a könyvtár ismét megnyílt a közönség számára: az érdeklődő olvasók száma egyre növekszik."

Hamvas Béla azonban csak addig maradt a fiókkönyvtárban, amíg lehetőség nem nyílt a Pestre való rendszeres átjárásra és a központi könyvtárban a munka felvételére. Erre hamarosan sor került és újra részt vett a központ munkájában, amely nagy átrendezésből állt, raktárak átcsoportosításából és különféle okokból a könyvtárba zúduló könyvanyag elhelyezéséből. A központban is nagyon tevékeny maradt. Nemcsak a fizikai munkából vette ki részét, de tele volt új tervekkel a felszabadult szellemi élet újraindítását illetően is. Már 1945. május 31-én beadványt terjesztett elő a könyvtár főhatósága, a polgármester elé „a német kulturális befolyás letörése tárgyában”. Beadványában abból indult ki, hogy „Magyarország sohasem jutott volna jelenlegi súlyos helyzetébe, ha a német befolyás háromszáz éven át nem lett volna korlátlan. A „német maszlag”-ban számtalanszor keservesen csalódtunk és rejtély, hogy mégis újra és újra miért lettünk martalékai. A német gazdasági befolyás mellett ma a legfontosabb feladat a német szellemi befolyás likvidálása”. A továbbiakban arra utalt, hogy a fővárosnak kell ilyen irányú kultúrpolitikai lépéseket kezdeményeznie, főleg a Fővárosi Könyvtár révén, hogy „ebben a nagyvonalú kultúrpolitikában ne csak munkás, hanem kezdeményező is legyen”. A teendőket öt pontba foglalva javaslatokat tett, hogy „a legszélesebb néprétegekre hatva az egészséges, józan és reális szellemet újra érvényesítsük”. Javaslatában az eddigi 14 fiók 30-ra emelését kérte, aktuális kérdésekre vonatkozó bibliográfiák sűrű kiadását, ilyen kérdésekkel kapcsolatban hetenkénti ankétok, előadások tartását, pályadíjak kitűzését „olyan művekre, amelyek a művészet, az orvostudomány, a technika, az irodalom kérdéseit és történetét a legszélesebb néprétegek számára közérthető nyelven ismertetik”; végül pedig arra hívta fel az illetékeseket, hogy „most elsőrendű kötelesség lenne a „német” tudományt esetenként röpiratszerű kiadványokkal ellensúlyozni úgy, hogy a középponti problémákról cikkeket és tanulmányokat kellene kiadni, hogy a köztudat kollektív szellemben vezethető legyen”. Összefoglalásként pedig azt hangsúlyozta, hogy „ma és most van itt a pillanat, hogy a német uralmat szellemben likvidáljuk s erre a feladatra a munkát nem szabad megtagadni, sem pedig a költséget kímélni.”

Nem tudjuk, hogy mi készítette őt a könyvtári munka kereteiből való kilépésre és kultúrpolitikai feladatra való vállalkozásra. A legvalószínűbb, hogy az ostrom után jelentkező általános újjáépítési vágy és ösztön nála is fokozottan nyilvánult meg ebben a formában. Egyébként is óriási kedvvel vágott neki az új élet lehetőségeinek. Egyszerre több művét kezdi el írni 1945-ben, fordít, új művek alapjait veti meg, szerkeszt és kiadja a már korábban eltervezett, de csak 1945-ben megindított *Egyetemi nyomda kis tanulmányai* című sorozatot, amelyből három év alatt több mint harminc füzetet jelentetett meg,

mintegy maga teljesítve a javaslatában felvetett művek kiadását. A sorozatban egy művel ő maga is szerepelt, egy igazi könyvtárosi művel, az emberi szellem legkiválóbb alkotásait saját válogatásban ajánló *A száz könyvvel*; emellett fontos szerepet vállalt az újjáalakult Esztétikai Társaság munkájából szervezéssel, előadások tartásával, és még arra is futotta energiájából, hogy egy szellemi kör megalapításában is részt vegyen Szabó Lajos és Tábor Béla társaságában. Ez az új szellemi kör magasabb szinten volt hivatott folytatni a harmincas években elhalt Kerényi–Hamvas-kör megkísérelte szellemi mozgalmat. Mindezek mellett részt vett a megújuló képzőművészek mozgalmának szellemi támogatásában, az Európai Iskola munkásságában és egy elméleti megalapozó művet írt második feleségével, Kemény Katalinnal közösen (*Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*).

Ilyen sokirányú tevékenység közepette kerített sort az ismertetett könyvtári memorandum beterjesztésére. Nem kell azt hinnünk, hogy kezdeményezése osztatlan elismerésre talált. A szolgálati utat követve, a könyvtár „megbízott vezetőjé”-hez nyújtotta be a főváros polgármesterének címzett iratot. A megbízott vezető Hamvas fogalmazványát saját válasza kíséretében felterjesztette a polgármesterhez. Hamvas fogalmazványa két gépelt oldal terjedelmű, az övé éppen kétszerese ennek és keltezése 1945. június 19., vagyis 19 nappal később küldte el a két iratot a polgármesterhez. A majdnem három hetes késedelem okát megtaláljuk magában az általa szerkesztett ügyiratban, amelynek végén, miután Hamvas javaslatainak elfogadhatatlanságát és megvalósíthatatlanságát igyekezett bizonyítani, egy fordulattal a következőket közölte:

„Mindezek után engedtessek meg nekem, hogy a javaslattevő Hamvas Béla könyvtári főtiszt kissé elméleti síkon mozgó tervezésével szemben a magam — merőben a realitások talaján mozgó — eredeti javaslatai mellett megmaradjak, miként azokat június hó 9-én kelt 184. sz. beadványomban vázlatosan ismertettem. Polgármester Úr előtt. Méltóztassék megengedni, hogy — az egyszerűség kedvéért — a Fővárosi Könyvtár fejlesztésére vonatkozó e javaslatot és tervezetet újra ide iktassam.”²⁰

Vagyis a „megbízott vezető” Hamvas Béla május 31-én beterjesztett javaslatával szemben sebtében saját javaslatot fogalmazott meg június 9-én, azt el is küldte, anélkül, hogy Hamvas javaslatát akkor megemlítette volna. Ennek továbbítására csak június 19-én került sor, amikor, mint látjuk, megismételte saját június 9-i szövegét is.

Ezek után érdemes röviden áttekinteni, hogy mit kifogásolt Hamvas felterjesztésében. Elsősorban azt, hogy statisztikája nem állja meg a helyét, és a német (értsd náci-német) szellemiségű könyvek távolról sem érték el a felvázolt arányt. Másodsorban azt vitatta, hogy lehetséges volna-e harminc új fiókkönyvtár felállítása, megfelelő könyvanyaggal és személyzettel való ellátása.

²⁰ Ügyirat a FSzEK irattárában.

Itt rögtön szembetűnik, hogy vagy félreértette, vagy félre akarta érteni Hamvas javaslatát, amely nem 30 új fiók megnyitásáról beszélt, hanem a meglévő 14 fiók 30-ra való bővítéséről, ami távolról sem ugyanazt jelenti, ennek különböző vonzatait tekintve. Ugyanilyen formában vitatta a többi javaslatot is a „tájékoztató bibliográfiák”-ra, az előadásokra és a népszerűsítő tudományos irodalomra vonatkozóan. Ezeket a javaslatokat vagy meglevőknek tünteti fel, vagy olyanoknak, amelyek megvoltak, de „abbamaradásuk nem a könyvtáron múlt!” A megbízott könyvtárvezető hevenyészett felterjesztése arra mutat, hogy valamilyen oknál fogva nem látták kívánatosnak a javaslatokat és a javaslattevő személyiségét sem. Kényelmetlen lehetett számukra az általánosságban mozgó, nem célzottan politikus kultúrpolitikai elképzelés, mivel a Fővárosi Könyvtárban egyesek ekkor már felkészültek a közel harminc évvel korábbi elgondolások restaurálására. Előre látható volt, hogy egy ilyen restaurált intézményben nem lesz helye a javaslattevőhöz hasonló szellemiségű könyvtárosoknak.

A restaurálási folyamat már 1945-ben megindult. Augusztus 7-én a könyvtár igazgatója kérelmet intézett a polgármesterhez: „Polgármester Úr! Tisztelettel kérem, hogy Hamvas Béla II. osztályú főtisztet a könyvtárból elhelyezni és a közigazgatás más ágában szolgálatra beosztani méltóztassék. Tisztelettel... igazgató.”²¹ Az ügyiraton az igazgató neve és aláírása nem szerepel ugyan, de Remete László már korábban idézett könyvtártörténeti munkájából tudjuk, hogy 1945 júliusában „Hajdu Henriket, a neves műfordítót és régi munkásmozgalmi harcost állítják a könyvtár élére. Visszatér Kózhalmi Béla. Baloldali és kommunista értelmiségieket alkalmaznak.”²² A máskor általában csigalassúságú bürokrácia most villámgyorsan működött. A nyilvánvalóan jól előkészített akció folyamánként a polgármesteri hivatal még aznap keltezéssel (a segédhivatali igazgató augusztus 11-én kelt hitelesítésével) válaszolt a kérelemre:

„Rendelet. A hivatali szolgálat érdekében Hamvas Béla könyvtári főtisztet a Fővárosi Könyvtárból a központi lakáshivatalhoz áthelyezem. Felhívom, hogy új beosztási helyén hivatali főnökénél rendeletem kézhezvétele után haladéktalanul jelentkezék...”²³

Ezzel az intézkedéssel közel két évre eltávolították őt a könyvtárból. A következő vele kapcsolatos intézkedés már 1947. április 28-án kelt, ugyancsak a polgármesteri hivatalból:

„Rendelet. A hivatali szolgálat érdekében Hamvas Béla könyvtári főtisztet a Fővárosi Népművelési Központtól a Fővárosi könyvtárhoz áthelyezem. Felhívom, hogy új beosztási helyén hivatali főnökénél rendeletem kézhezvétele után haladéktalanul jelentkezék — Bechtler sk. h. polgármester”²⁴.

²¹ Ügyirat a FSzEK irattárában.

²² I. m. 313. p.

²³ Ügyirat a FSzEK irattárában.

²⁴ Ügyirat a FSzEK irattárában.

A rendelet szövegéből kiderül, hogy a központi lakáshivataltól időközben közvetlenül, esetleg még más közbeeső állomás után áthelyezték a Fővárosi Népművelési Központhoz és innen került ismét vissza a könyvtárba. Most már azonban nem a központi könyvtárban kapott munkát, mert helyét a 2. számú VII. ker. Miksa u. 8. szám alatti fiókban jelölték ki. A fiók vezetője dr. Hanskarl Erzsébet főtiszt volt (vele már 1928 óta együtt dolgozott a könyvtárban), a beosztottak pedig: Fónagy Iván könyvtári főtiszt, vezetőhelyettes (az ismert *Mágia. A titkos tudományok története* c. kötet szerzője), Gerő Helén könyvtári főtiszt, Fertsek Elza beosztott tanítónő és Buócz Béláné altiszt. Ebben a fiókban még másfél évet dolgozott. Hűséges barátai ide is követték és feljegyezték, hogy munkája mellett minden szabad percét itt is olvasásra, jegyzetelésre, szellemi tájékozódásra használta fel.

A nagy politikai fordulat évében, 1948-ban, amikor valamennyi közintézményben általános „tisztogatás”-ba kezdtek, ő is megkapta az elbocsátó papírt, november 10-i keltezésű polgármesteri rendelet intézkedik sorsáról:

„*Rendelet.* Hamvas Béla főtisztet a szolgálat teljesítése alól felmentem. Szolgálati beosztásáról nem kívánok egyelőre intézkedni. Erről a polg. l. ü. o.-t, a Fővárosi Könyvtár Ig.-t, valamint a számvevőseget értesítem. Bognár sk. polgármester”.²⁵

Hamvas Béla ügyiratai között ez az első olyan papír, amelyik immár nem a „szolgálat érdekében” formulát használja, hanem kereken kimondja, hogy szolgálatát többé semmilyen formában nem igényli. A „közéletben” és az „irodalmi életben” ez a kiutasítás már korábban megtörtént, főként Keszi Imrének és Lukács Györgynek sajtóbeli ideológiai töltetű támadásai nyomán.

Könyvtári pályafutása így 51 éves korában befejeződött. Ezzel az intézkedéssel az úgynevezett B-listára került, mint sok ezer más közszolgálati alkalmazott. Ennek a folyamatnak már csak befejezését jelentette, hogy 1949. március elsejével nyugdíjazták, — 228 forint havi „nyugdíj”-jal. Így távolították el abból az intézményből, amelynek szolgálatába húsz évvel korábban oly nagy reményekkel és munkakedvvel lépett be és amelyet „annyira szeretett”, ahogy még 1948-ban is írta a könyvtár igazgatójához és munkatársaihoz intézett köszönő levelében²⁶. A könyvtár iránti szeretete érthető, mert a könyvtárban az új rezsim ideológiai képviselőin kívül csak régebbi és újabb barátai voltak, akikkel mind a munkában, mind pedig a szellemét lenyűgöző kérdésekben szót értett. Mindenkivel megtalálta a közös hangot, az altisztekkel is, velük is volt közös

²⁵ Ügyirat a FSZEK irattárában.

²⁶ Mélyen tisztelt Igazgató Úr! Édesapám elhunya alkalmából a Szabó Ervin-Könyvtár alkalmazottainak részvétét hálás szívvel köszönöm. Különösen jól esett, hogy az általam annyira szeretett intézmény alkalmazottai e szomorú percekben mellettem állottak. — Külön köszönet illet meg, Igazgató uram, hogy nehéz helyzetemben anyagi támogatásban részesítettél. — Igen kérek, hogy hálás köszönetemet alkalmazott társaim tudomására hozni szíveskedjél. — Igaz őszinte tisztelettel Budapest, 1948. szeptember 13. Hamvas Béla”.

témája: nagyon világos szellemi értékrend birtokában élt, cselekedett és írt, mindenkinek meg tudta adni az emberi kvalitásait megillető tiszteletet.

8.

Könyvtári pályája erőszakos félbeszakításával szellemi tevékenysége nem szenvedett csorbát. 1945 utáni hányatott évei alatt is töretlenül folytatta, sőt fokozott formában valósította meg élettervét, művek hosszú sora született meg ekkoriban, nyugdíjazása után pedig éppen életműve legjelentősebb darabjait foglalmazta meg sűrű egymásutánban, egészen haláláig, noha újra munkábaállásra kényszerülván, éppen nem alkotásra ösztönző körülmények között, vidéki építkezéseken segédmunkásként tette ezt.

Szellemi pályája könyvtári „karrierjével” ellentétben folytonosan és töretlenül emelkedett. Korábban említett „szép új pogány – görög heroikus magatartás”-át a harmincas évek közepétől a minőségileg magasabb fokú és szélesebb kört felölelő szellemi ember magatartásának megfogalmazására és tartalmának kidolgozására váltotta fel. A szellemi ember e státusa pedig belesimult a brahmani ember magatartásába, akinek vonásait a hagyomány sajátságainak feltárása során éppen a világháború éveiben rajzolta meg és foglalta össze a *Spientia Sacrában*. Jellemző reá, hogy éppen a hagyomány kérdéseinek átélése és megfogalmazása során, a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején erősítette meg és keltette új életre önmagában a kereszténység szellemét, vagyis saját kifejezésével élve önmagában elvégezte „az értelem megkeresztelését”: a kereszténységben találta meg az örök emberi alapállás, a status absolutus legmaradéktalanabb kifejezését, és ez maradt élete végéig csillaga. Ebből az alapállásból kiindulva és innen szemlélve könyvtárosi pályáját, megállapítható, hogy életének elhivatottsága és foglalkozása, a könyvtárosság szerencsésen ötvöződött. Ezt a tényt csak megerősíti élete utolsó korszakában Szent Ágoston-i könyörtelenséggel megfogalmazott önvallomása, amelyben arról beszél, hogy elhivatottsága és foglalkozása közt mégiscsak megnyilatkozó konfliktust soha nem sikerült teljesen feloldania, ezért önmagának sem adott feloldozást:

„Soha a társadalom hasznos tagja nem voltam, munkámat, amit rám bízta, nem végeztem el, a fizetésemet nem szolgáltam meg, és volt idő, amikor még ebből erényt is akartam csinálni. Nem lehet, mint a regényekben, a társadalom romlottságára hivatkozni. És könnyű lenne azt állítani, hogy apró bűnöske ez azon a kolosszális szemétdombon, ami ma itt a világ. Ilyesmi tilos. A hétköznapi egyszerű munkája mindenkire kötelező és senki sem igazolhatja magát a tehetség privilégiumával. Tény, hogy dolgozni kizárólag és csakis kenyérkereső munkám rovására tudtam, elsikkasztott időben, és kénytelen voltam ebből az erkölcsi deficitből élni. Nem mentem magam azzal, hogy a munka, amit végeztem, nem volt elismert hivatás és itt, különösen ma, általában mindenki jól megfizetett szolga akart lenni, művészet, gondolkodás, sőt, ami még ennél is több, illegitim volt, magyarázatra szorult. Az sem mentség, hogy a többi még kevesebbet dolgozott, csak a napot obligát módon lopta, pletykával, újságolvasással, tízórazissal, vagyis hivatalnoksággal. Olvastam és könyveket kivonatoltam és jegyeztem, a magam számára, mialatt rajtam kívül mindegyik konvencionális módszerekkel szabotált.”²⁷

²⁷ Interview. 1961. In: Patmosz. I. köt.

Ez az önvallomás a keresztény lélek öntisztító aktusának megnyilatkozása, végső határhelyzetet fogalmazott meg, amikor a lélek bírása elé készül. Mindennapi könyvtárosi életét nem ez jellemezte, hanem inkább az, amit húsz évvel korábban fogalmazott meg a könyvtáros világhelyzetéről általában:

„S ha az ember a sorsok vonalát nézi, van olyan ember, aki sohasem mozdult el városából és nagyobb győzelmet aratott, mint Octavianus; van olyan, aki egész életét könyvtárszobában töltötte, magányosnak, csendesnek, eseménytelennek látszik és sorsának vad kalandjai, szédítő veszélyei, keserű kísértései és feneketlen szakadécai nagyobbak voltak, mint egy hódítóé, aki három világ-részben járt és háromszáz csatában vett részt. A magányosnak és csendesnek látszó sorsok gyakran sokkal inkább zaklatottak, szakadékosak és örvényesek, mint az olyanok, amelyeknek csaknem minden órája szem előtt játszódik le. Az eseménytelennek tűnő élet sokszor érdekesebb, mint száz kalandoré, vagy csavargóé. A magányos sorsok titka néha nagyobb, mint a Caesaroké. Talán minden azon múlik, hogy ki mit ért el.”²⁸

E sorok kivétel nélkül az ő életére és életművére jellemzők, amit lényegileg nem a külső események jellemeztek, nem a biográfia, hanem ami mögöttes húzódtott meg. Ezt az életet ezekben a szemügyre vett évtizedekben a csendes könyvtári szolgálat mellett egyedül a már megjelent és a még kiadásra váró művek jellemzik és értékelik megfelelő módon.

DARABOS, PÁL

Béla Hamvas à la Bibliothèque de la Capitale

L'auteur a élaboré les deux décennies (1928–1948) que Béla Hamvas (1897–1968), historien de la culture et philosophe a passées à la Bibliothèque de la Capitale de Budapest. L'écrivain qui, après ses études à l'université, travaillait comme journaliste durant quelques années, espérait de trouver, en vue de la réalisation de son programme spirituel et littéraire, des conditions de travail plus favorables dans la profession de bibliothécaire. À l'aide des possibilités offertes par la bibliothèque moderne, il a réussi à satisfaire à ses exigences spirituelles aussi. László Németh qui a reconnu déjà tôt l'importance de Béla Hamvas qui appartenait au cercle du célèbre philologue classique Károly Kerényi, a écrit sur lui en 1934 que, comme bibliothécaire, il avait un grand avantage étant donné qu'Ortega, Berdiaev, Eliot et Huizinga lui ont présenté pour la première fois leurs diganoses d'époque les plus nouvelles. Mais, par son activité, il a aidé le travail de la bibliothèque aussi sur un haut niveau: en 1936 il a préparé une bibliographie de la littérature de la crise, qui était le produit d'un travail intellectuel et de chercheur. Il a fait paraître ses écrits traitant les phénomènes de la vie spirituelle de son époque dans des revues différentes. Dans la salle de lecture de la bibliothèque, il se rencontrait régulièrement avec les écrivains et les poètes des années trente. Durant la seconde guerre mondiale, il devait se séparer temporairement de la bibliothèque, à cause de son service militaire, mais, après 1945, il ne pouvait pas rester longtemps à la Bibliothèque de la Capitale: après le tournant politique, en 1948 il a été congédié définitivement et mis à la retraite à l'âge de 51 ans.

²⁸ *A melankólia anatómiája.* (Robert Burton: a XVII. század egzisztenciafilozófusa) = *Pannónia* 6/1940/ 1. sz.

MONOSTORY KLÁRA

Keresztury Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban

Az ember egyik legnagyobb találmánya az írás: az elrepülő szó megrögzítése. A kéziratokat mindig is igen nagy becsben tartották: gyűjtötték, elraktározták, vizsgálták, a tudománynak is nemcsak szolgája, de tárgya is lett. Főként azért, mert amit megőrzött: a szöveg volt a fontos. A gyűjtemények a szövegek kedvéért jöttek létre, a levéltárak is, a könyvtárak is. Később, a könyvnyomtatás feltalálása után a kéziratárak ezeknek csak részei lettek. De a kéziratok dokumentum értéke, fontossága a mai napig megmaradt. Az egyes tárgykörök, főként személyek körül létrejött gyűjtemények a fondok. Minden fondnak megvan a története, de arról legtöbbször néhány soros, rövid feljegyzés formájában tájékozódhatunk csak a fond-jegyzék fejlécén: mikor, honnan, esetleg milyen körülmények között került a fond anyaga a kéziratárba.

Mikor írni kezdtem az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratárában lévő 177. fond történetét, ennél többre törekedve eddig még járatlan úton indulok el.

A fondok feldolgozása több tényezőtől függ. Kerülhet a Kéziratárba előrendezett anyag, de „ömlesztett” is; amikor valamilyen okból — ötletszerűen összeszedett papirosok, szállításnál — vagy később — történt összekeveredés stb. miatt — komoly és időigényes erőfeszítésre van szükség az anyag elrendezésekor. Lehet a fond tartalma szerteágazó, bonyolult összefüggésekre utaló, mennyisége igen nagy, — vagy viszonylag kevés és könnyen áttekinthető. A legtöbb fond „hagyatéka” jellegű, vagyis lezártnak tekinthető, de még akkor is megtörténhetik, hogy később kiegészítő, esetleg sok mindent módosító anyag kerül hozzá. Az utólag előkerült kéziratok vagy dokumentációs anyag nem kell, hogy „felborítsa” valami eszményi rendet, hanem mindenképpen gazdagodást jelent: újabb adalékok fölbukkanása minden szakmabélit érdeklődéssel tölt el. A jelen esetben, Keresztury Dezső fondjának esetében a legfontosabb és legkiemelkedőbb tény az, hogy *élő* fondról van szó: élő és alkotó személy fondjáról, amely átadása óta szinte évente rendszeresen gyarapodik, és amely átadása mikéntjében bizonyos szempontból teljesen egyedülálló.

Keresztury Dezső fond-létesítésének körülményei

Keresztury Dezső feleségének, Seiber Máriának 1975-ben bekövetkezett halála és saját nyugdíjba vonulása után döntött úgy, hogy kéziratait, okmányait, gazdag levelezését átadja az Országos Széchényi Könyvtárnak. A megvalósítás írásbeli rögzítésére 1976-ban került sor. Az átadás — adományozás — addig példa nélküli módon történt: az adományozó e cselekedetével egyúttal a Nemzeti Könyvtár mecénásai sorába került. Hagyományozásáról szóló írásos feljegyzését szó szerint közlöm:

Az Országos Széchényi Könyvtár Főigazgatójának, Budapest

Az Országos Széchényi Könyvtár nekem igen nehéz időkben kedves munkahelyet, baráti légkört és megbecsülést biztosított. Ezért is érett meg bennem a szándék, hogy kézirateimnak és levelezésemnek gyűjteményét a Könyvtár Kézirattárába helyezem el. De szeretnék hozzájárulni ahhoz is, hogy megújuló Nemzeti Könyvtárunkban — ahol egykor a könyvtártudomány, az irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kutatások egyik fontos műhelye működött — a könyvtárosok munkakörükön kívüli tudományos munkássága fokozott megbecsülésben részesüljön.

A gyűjteményt alapítványszerűen kívántam volna e cél szolgálatában a könyvtárnak adományozni. Kezdeményezésemre azonban azt a tájékoztatást kaptam, hogy alapítvány létesítésére a hatályos jogszabályok nem adnak módot. Ezért hozzájárultam, hogy a Könyvtár a gyűjteményt a szakértői által, a jelenlegi hazai árszintnek megfelelően megállapított és a Főigazgató által jóváhagyott áron megvásárolja. Az adás-vétel megtörténte után a vételárát, 275.000 (kettőszázhetvenötezer) forintot mintegy „alapítványi” tökéként kívánom lekötni az Országos Széchényi Könyvtár javára, az alábbi célra és feltételekkel. Felajánlásom életem fogyaték közérdekű célra való kötelezettségvállalásnak, hagyatékom szempontjából pedig közérdekű meghagyásnak tekintendő.

1) Az OSzK — főhatósága jóváhagyásával — kötelezi magát, hogy a Keresztury Dezső által tartósan lekötött bankbetétet kezeli, a vele kapcsolatban esetleg felmerülő adminisztrációs teendőket elvégzi, a mindenkori törvényes kamatot 1977-ben először, azt követően évente — egyéb jutalmazásaiktól elkülönítve — két munkatársának a 2. és 3. pontokban foglaltak szerint való jutalmazására fordítja.

2) Az évente közzétett pályázatok eredményét bizottság bírálja el. Ennek elnöke a főigazgató, tagjai a főigazgató-helyettesek, a tudományos titkár és a kézirattár osztályvezetője. A bizottság ítéli oda a jutalmakat; ha szükséges, a munkák szakmai megítélésére szakértőket is meghívhat.

3) Jutalmazandó a könyvtár állandó munkatársai által, munkaköri feladataikon kívül elért két legjelentősebb tudományos teljesítmény, eredmény. Első renden egyéni, kivételesen társas munka is jutalmazható; indokolt esetben egy-egy készülőben lévő dolgozat is befejezéshez segíthető. Érdemes teljesítmény híján a jutalmazás elmarad; más jutalmazásra a kamatok nem fordíthatók. Az oda nem ítélt jutalmak összege, ugyanúgy, mint a gyűjteményt még kiegészítő újabb iratok vételára az alaptőkéhez csatolandó.

Budapest, 1976. november 11.

[aláírás]

(dr. Keresztury Dezső)

Fontos tudni, hogy még aktívan alkotó személy effajta adományozására — amikor nem egy-egy művet, hanem egész „életművet” adott át valaki könyvtárnak, kutatási intézménynek — alig volt korábban példa. Amikor Louis Aragon 1977-ben (!) hasonló módon — de alapítvány létesítése nélkül — a párizsi Országos Tudományos Kutatási Központnak (CNRS) adta a maga és elhunyt

felesége, Elsa Triolet életmű-gyűjteményét — tehát egy évvel Keresztury Dezső elhatározása után —, az erről nyilatkozó riportalany, a kéziratokat öröklő kutatóintézet (ITEM) tudós igazgatója csupán Victor Hugo végrendeletére tudott hivatkozni előzményként, aki 1881-ben avval a kikötéssel adta át kéziratait a párizsi Bibliothèque Nationale-nak, hogy minden meglévő és holtá után előkerülő kézírata erre az intézményre szálljon, amely „egy napon az Egyesült Európa Nemzeti Könyvtára lesz.”

A fenti előzmények után csak 1989-ben került sor — tudomásom szerint — hasonló eseményre: „Dürrenmatt ösztönző példájá”-ra, aki egy hónappal váratlan halála előtt írta alá hagyatéki ajándékozási szerződését a Svájci Irodalmi Archívum számára. Példája valóban ösztönzőnek bizonyult: 1992 januárjában három újabb, élő és alkotó szerző adta át kéziratait ugyancsak a Svájci Irodalmi Archívumnak.

A Keresztury-alapítványról

Keresztury Dezső kéziratári fondjának egyedülálló volta éppen abban a kikötésben áll, hogy írásai és levelestára átadása mellett egyúttal nagyvonalú alapítványt is létesített a Széchényi Könyvtár munkatársai számára. Erre még soha nem volt példa más könyvtárak vagy archívumok gyakorlatában. Így vált a fond adományozásnál többé: miközben a Kézirattár anyagát gyarapítja, egyúttal a könyvtárosok tudományos munkáját is támogatja.

Mivel hasonló jelenségre — mint jeleztem — még nem volt példa, ezért még 1977-ben is a Keresztury-pályázatnak ill. Keresztury-jutalomnak jogi szentesítését kellett először elrendezni. Ennek megtörténte után 1978. április 26-án tette közzé a könyvtár igazgatója az első pályázati felhívást, ami azóta minden évben újra napirendre kerül.

Idetartozik, tehát megemlítem, hogy Keresztury Dezsőnek régi kívánsága volt egy *Arany-bibliográfia* elkészíttetése. 1979 decemberében kérte ezt először írásban, hogy a pályázaton belül tegye ezt a könyvtár lehetővé. Jóború Magda — az akkori főigazgató — 1980-ban azt válaszolta: „... egyelőre senki sincs könyvtárunkban, aki megfelelő tudással rendelkezne egy ilyen bibliográfia elkészítéséhez...”. A tárgy 1985-ben megint szóba került, de megvalósítására akkor sem került sor.

A bevett szokás szerint a pályázatra általában *jeligés* munkák érkeznek. De bíráltak a pályázaton belül már kiadott (megjelent) könyvet vagy doktori értekezést — természetesen publikálatlan dolgozatokat is. Az utóbbi fajtából szerencsés esetben belső publikáció is válhat: megjelenhetik az OSzK-Évkönyv hasábjain.

A beérkezett és jutalmazott pályaművek száma — az eredeti elgondolástól némileg eltérően — változó. Ez attól is függ, hány pályázó jelentkezik egyazon

évben. A szám eddig kettő és kilenc között ingadozott. A bizottság tehát adott esetben több jutalmat is adhat ki, nemcsak kettőt.

A Keresztury-díjak mindenesetre többlet-munkáért végzett megérdemelt elismerést jelentenek, az alapítvány pedig évente megújuló, friss, buzdító kihívás alkotó munka végzésére.

Keresztury Dezső kéziratári ill. Széchényi Könyvtári munkásságáról

Nem lényegtelen tudni, hogy Keresztury Dezső 1950-től dolgozott a Széchényi Könyvtárban, miután előbb a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka volt. A Széchényi Könyvtár keretein belül előbb a Kézirattár, majd a Színháztörténeti Osztály, végül a Történeti Különgyűjtemények főosztályának volt a vezetője. Itt most különösen a Kézirattárban végzett munkássága érdemel kiemelt figyelmet. Személyéhez fűződik több jelentős hagyaték megszerzése: Szabó Dezsőé, a Babits-hagyatéké, két részletben, a hanganyaggal együtt, — s néhány kisebb jelentőségű, de érdekes egyéb gyarapítás is. Értékes munkát végzett irodalmi kiállítások megrendezésével. Bizonyos mértékig ehhez a tevékenységéhez kapcsolódik pl. *A magyar irodalom képeskönyve* c. kiadványának elkészítése is.

A könyvtárak államosításakor veszélybe kerültek jeles vidéki könyvtárak: műemlékkönyvtárak. Ezek megmentése is az ő érdeme. Pedagógusi hivatását meg nem tagadva — hiszen az Eötvös Collegium tanára, majd igazgatója is volt korábban — szeminárium jellegű foglalkozásokat tartott a fiatalok számára, ahol beszámolhattak készülő tudományos terveikről, munkáikról. Részt vett a Kézirattár mindennapi munkájában is: ő kezdeményezte a fondok kialakítását; fondfeldolgozó tevékenységéről tanúskodnak keze vonásai egy-egy palliumon vagy kézírásos katalógus-cédulán.

A Keresztury-fond szerkezete, tartalma

Keresztury Dezső szóbeli közléséből tudom, hogy amikor ő az Országos Széchényi Könyvtárba került, a Kézirattárban még alig volt modern szerzői anyag, de fondszerűen kezelt személyi hagyaték sem. Az első személyi hagyaték, amely a hagyatékok fondszerű kezelésének modern gyakorlatát az Országos Széchényi Könyvtárban megnyitotta, az 1952-ben — e feltétellel — átadott Babits-hagyaték volt.

Egyébként — bár rendszeres gyarapodás addig is volt a könyvtárban — Windisch Éva 1974-ben írt munkája: „Fondok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában” megfogalmazza, hogy maga a FOND fogalma is — 1974-ben!

— még csak néhány éve fordult elő a kéziratári szókinszben. Ezért e dolgozatában szükségesnek is tartotta az elnevezés levéltári értelmezését szó szerint idézni, majd kéziratári vonatkozásban maga megfogalmazni. Egyúttal leszögezte az azóta is használatos szerkezeti sorrend elveit. A fondok száma ezután gyorsan gyarapodott. Mikor Keresztury Dezső adományozására került sor, az ő fondja már a 177. számot kapta. Egyébként ilyen nagy terjedelmű fond nem igen akad Kéziratárunkban. Már előrendezésén is többen dolgoztak, egymástól függetlenül. A beérkezett anyag meglehetősen össze volt keverve, a feldolgozók váltogatták egymást. Sok gondot okozott a levelezésben a sok olvashatatlan aláírás, a feldolgozó — vagy feldolgozók — számára ismeretlen levélírók azonosítása.

Amikor 1982-ben átvettem a fondot, nagyjából készült már valamilyen rendezés. De részben az említettek miatt — olvashatatlanság — másrészt, mert folyamatosan érkezett új anyag, amelynek a Múzeum körüli épületben megfelelő tárolására sem igen jutott hely, az iratsomók könnyen elkeveredtek, a feldolgozó időhiány miatt sok mindent még figyelembe se tudott venni, ezért lényegében újra kellett kezdenem: kiegészítenem, korrigálnom a munkát. Saját dolgomat nagyon megkönnyítette az a körülmény, hogy állandó személyes kapcsolatot tudtam tartani a fondalapítóval: már korábban is dolgoztam mellette, valamennyire ismertem állandó körét, eléggé alaposan a munkásságát, — amit pedig nem tudtam, azt megkérdezhettem. Szerkezeti felépítésében a 177. fond a már említett, 1977-ben megállapított általános szabályokat követi.

De mivel *élő* fondról van szó: napjainkban is cselekvő, aktív társadalmi és tudományos életet élő szerző fondjáról: a gyarapodás elkerülhetetlenül újrakezdéseket jelent ebben a sorrendben. Így például a levelezés-anyagban ugyanannak a személynek későbbi időben (évben) érkezett leveleinél, de előfordul korábbi életszakaszhoz tartozó, ám később beérkezett kéziratok fogalmazványok esetében is. A gyarapodást: az „új folyamat” a fond-jegyzék mindig pontosan feltünteti, a levelezésnél a jegyzékkel párhuzamosan készülő levelestári cédula-katalógus könnyíti meg az eligazodást. A feldolgozásnál megfigyelhető magának a feldolgozóknak a fond anyagához való viszonyulása is. Míg kezdetben — elődei példáját és a szokásos gyakorlatot követve — inkább csak gépiesen regisztrálta az anyagot, később egyre inkább törekedett a kéziratok pontos adatainak (keletkezéstörténeti sorrendjének) föltárására és — ha röviden is — a fondjegyzékben való feltüntetésére. Evvel közeledik az általános európai szabványhoz is. E téren ez a fondjegyzék bizonyára eltér a korábban feldolgozott más fondok jegyzékeitől.

A Windisch Éva által megfogalmazott szokásos sorrend hagyománya szerint a 177. fond is *a szerző személyére* vonatkozó iratok, dokumentumok számbavételével kezdődik.

E fejezetnél két jellemző vonás figyelhető meg:

1. Mivel a fond időszakonként (általában évente) gyarapodott, többször is került a Kézirattárba e témakörbe tartozó régebbi, de később előkerült anyag.

2. A legerőteljesebb — vagy legfeltűnőbbben — ez a dokumentum-rész tárja a tanulmányozó elé — Keresztury Dezső életpályáját nyomon követve — a kor, a 20. század magyar társadalom- illetve kultúrtörténetét.

Keresztury Dezső személyes irataiból, valamint a fondban elhelyezett írásos emlékeiből széles spektrumú képet szerezhethünk a magyar vidéki köznemesi családok műveltségéről, szokásairól, vagy az egész 20. századi magyar értelmiség viszonyairól, tevékenységéről is. A megmaradt — megőrzött — anyagot tanulmányozva nyomon követhetjük a fond-alapító pályafutását, rendkívül széleskörű érdeklődését és tevékenységét. Megőrzött egyetemi leckekönyve, bécsi diákkorából származó írásos feljegyzései, berlini lektori évei, az Eötvös Collegiumban való tanári, majd igazgatói működése, kultuszminiszteri évei, utána az Akadémián, aztán az Országos Széchényi Könyvtárban végzett tevékenysége éppúgy kiolvasható a fondból, mint gazdag irodalmi, irodalomtörténeti, kultúrszervezői és egyéb tevékenysége. A meghívók, felkérések, köszönetnyilvánítások, szerződések, beszámolók több évtized, majdnem egész századunk történelmének, kultúrájának színes, értékes őrzői. De föltáruul a fondból a szépíró: a költő és műfordító tevékenysége is. Szerzői kéziratai eddig még kellőképpen ki nem aknázott kincsei a fondnak. Fejlődéstörténetet is lehetne rajzolni ezekből: hiszen töredékesen ugyan, de maradt valami Keresztury Dezső diákkori „zsengéi”-ből is, olyan darabok, amelyeket eddig még senki nem tanulmányozott. A modern kézirat kutatás érdeklődéssel foglalkozik a szerzői „füzetek”-kel: olyan noteszek, füzetek érdeklik, amelyekbe — sokszor sok egyéb, néha egészen mellékes feljegyzés mellett — későbbi fontos írások első vázlatai, töredékei kerültek. Keresztury Dezső fondjában is találhatók ilyen „vegyes témájú” füzetek. Egyébként — módszerét változtatva — ő is, mint a legtöbb szerző, válogatás nélkül írt, jegyzetelt a legkülönbözőbb papírlapokra, akár neki címzett, éppen kéznél lévő levélboríték hátoldalára is. Ez sokszor igen fontos időpont-meghatározó tényező egy-egy munka keletkezési idejének megállapításakor.

Az 1989-ben megjelent *Határok, frontok* c. verseskötet egyik darabja például a *Látomás*, amelynek első változatát egy 1984 februárjából való levélboríték verzőján találtam meg:

A kert legfelső végiben,
hová ősz térdem nem bocsát,
látom, feltűnik, megpihen,
s lengeti gyümölcskosarát,
szólok: meg ne botolj, szívem!
Int: tenyerén hord a világ:
jön a gyeplépcsőn lefelé. . .

— aztán átírt, áthúzott sorok.

Abban az évben adta ki *A kedves után* c. verseskötetét, — amelyből ez a vers kimaradt. De a megőrzött levélboríték tanúsítja a keletkezés első fázisának idejét, alakját. A végső változat több helyen megváltozott. — Ez a kézirat nem a fondból való. De ott található az *Igazat szólj!* c. vers kézírata, amely ugyanabba a kötetbe való és szintén levélborítékon született meg. Ez a vers későbbi: ugyanabból az évből való, amikor a verskötet megjelent. A levél ugyanis Diana Bartcher kezébe kellett volna, hogy jusson, Cambridge-be, ahonnan azonban 1988. május 4-én visszairányították a feladónak. Így hangzik:

Ha másť súgna is az érdek,
csak igazat szólj.
hallgass, ha bölcsebbnek véled,
csak igazat szólj.
Ha szívedben indulat éled
csak igazat szólj
ember vagy, bánd meg vétked
(de) csak igazat szólj!

Ez majdnem változatlan formában került be az említett *Határok, frontok* kötetbe, s nem is feküdt több évig a szerző fiókjában, mint az előző példa.

A fond főszereplője természetesen maga a fond-alapító. De szép forrásanyagot kínál rokonságának nemcsak levelezése, hanem egyéb írásos hagyatéka is. Megint csak példaképpen emelem ki az Ottava család írásos emlékeit. Ottava Ignác szemész-orvos, egyetemi tanár volt. Felesége, Fodor Józsa lett a Keresztury gyerekek keresztanyja. Ő is, testvére, Fodor Riza is tanítónők voltak. Hagyatékukból kor- és kultúrtörténeti érdekesség az Ottava Ignác nemesítése alkalmából küldött gratulációk megőrzött gyűjteménye — köztük fontos személyektől is —, de ugyanilyen figyelemreméltó Ottava Ignácné levelezése, barátainak, rokonainak írt verses köszöntői, kalligrafikus, szép írással, rajzokkal díszített iskolai füzetek, úti jegyzetei, vagy Fodor Riza *Orvosi zsebnaptára* (1908-ból), amelybe 1923 és 1932 között vegyes tartalmú feljegyzéseit írta. Köztük szívesen lemásolt, vagy éppen maga költötte verseket. Ottava Ignácék egyetlen fia, Ottava Gábor az első világháborúban, 1917-ben halt hősi halált. A fondban tőle is található levél.

Némi figyelemmel összeállítható az iratokból és a levelezésből a Keresztury család történetének körvonala is. Ugyanilyen dokumentum értékű Keresztury-né, Seiber Mária családi iratainak gyűjteménye, levelezése, és fontos forrásanyag testvérének, Seiber Mátyásnak számos családi illetve zenei vonatkozású írása, vagy a szerepléseiről, működéséről szóló híradások. Utóbbira érdemes e helyen egy kicsit bővebben kitérni, mert ez a Kodály-tanítvány zeneszerző, aki Angliában kapta meg az őt megillető elismerést, itthon máig is meglehetősen ismeretlen. Seiber Mátyás 1905-ben született Budapesten és 1960-ban halt meg Dél-Afrikában, egy tragikus autóbaleset következtében. Zenei tehetsége már gyermekkorában megmutatkozott, erősen muzikális hajlamú családjában.

A Zeneművészeti Főiskolán cselló és zeneszerzés szakot tanult. 1927-ben méltánytalanul megtagadták tőle egy nevezetes és anyagilag jól támogatott pályázat díját, pedig Kodály Zoltán is, Bartók Béla is őt emelte ki, mint legtehetségesebbet. Tulajdonképpen ez az esemény döntötte el későbbi sorsát. Először Németországba ment, ott tanulmányozta a jazzt, és komoly tanulmányt írt róla, amely Lipcsében jelent meg. Utána elszegődött egy luxuscélszerű zenekarba csellistának. A folytatás: Frankfurt am Main zeneművészeti főiskolája már előbb fölfigyelt rá, s mikor jazz-tanszéket állított fel, őt hívta meg oda tanárnak. Tanári kinevezését szikratávírón kapta meg a luxushajón, a nyílt tengeren. Az ajánlatot elfogadta. Az első gratulációt ehhez mesterétől, Kodály Zoltántól kapta. — Az első hivatalos jazz-tanszéket a konzervatív körök tiltakozása ellenére állították fel Frankfurtban. 1933-ig működött, akkor betiltották. Seiber Mátyás 1935-ben Londonba költözött. Ott bontakozott ki igazi karrierje. Zenepedagógus, zeneszerző, zenetudós volt, mindegyik minőségében kiemelkedő. Megalapította a népszerű The Dorian Singers kórust. Angliában ő tette híressé Bartók és Kodály műveit, de az újabb magyar szerzőket is népszerűsítette a BBC-ben. Alkotóművészete igazán a háború után években bontakozott ki. Fő művei a *Faust*, a *Nocturno kürtre és vonószerekre*, de a csúcspont az *Ulysses-kantáta*, amelyet Joyce regényének utolsóelőtti fejezetére komponált. A sajtó úgy emlékezett meg akkor róla, hogy egy csapásra a modern zene egyik vezető alakja lett. Egykori mesterei példáját követve ő is végzett népzenei kutatásokat. Egy ilyen expedíció során ment el végzetes útjára Dél-Afrikába.

A Keresztury-fondban meglehetősen gazdag anyagot találunk róla, illetve tőle. Számos levelet Keresztury Dezsőhöz, Keresztury Dezsőnéhez, testvéréhez, szüleikhez. De vannak itt hozzá írt levelek, családtagoktól, barátoktól, muzsikustól. Őriz a fond több Seiber-másolatot: egy korai jegyzőkönyvét Frankfurt am Mainból, autográf kottalejegyzéseket, angol és magyar nyelvű előadás-szövegeket, újságkivágatokat szerepléseiről, műsorokat s néhány fényképet is. — Amint Kodály *Visszapillantás* c. munkájában szép sorokat szentelt neki, Keresztury Dezső *Egy korán eltört zeneművészre (In memoriam Mátyás Seiber)* c. versében állított neki emléket az *Égő türelem* c. verseskötetében.

A személyes vonatkozású iratok után, amelyeket eddig — néhány látszólagos kitéréssel — körvonalaztam, röviden azt kívánom megmutatni, ami a fondképző közéleti, egyesületi, stb. tevékenységére világít rá az iratokból.

A legfontosabbakra már sor került. De érdemes visszatérni Keresztury Dezső fiatalkorának arra a szakaszára, amikor Berlinben magyar lektor volt az egyetemen, mert tevékenységének sok későbbi folytatása lett. Egyrészt a német nyelvterület kultúrájában való jártassága hozta magával, hogy oszlopos tagja lett pl. a Grillparzer-Forumnak, a Lenau-Gesellschaftnak, állandó kapcsolatot tartott a hamburgi Katolische Akademie működésével. Részben cikkek, tanulmányok, részben a levelezés mutatnak meg sokat életének erről az oldaláról.

Mindkét irányú — németről magyarra és megfordítva — műfordítói tevékenysége (amiről később lesz még szó) szintén ebből a korszakból eredeztethető.

Ezután csak a legkiemelkedőbb közéleti tevékenységére szorítkozva, székesnek tartom, hogy némi magyarázatot fűzzek Keresztury Dezső miniszteri iratainak természetére vonatkozóan. A fond viszonylag meglehetősen terjedelmes levél-anyagot őriz a miniszteri levelezésből. De erről tudni kell, hogy jóformán csak a *személyi* levelezés van benne. Ugyanis lemondása után a miniszter mindent érintetlenül hagyott az irodájában, mások viszont fölforgatták azt. Ezért, ami személyes levelezéséhez tartozott, azt összecsomagolta és magával vitte. Kétféle irattár volt addig: hivatalos és személyre szóló. Eljárása ezért teljesen kifogásolhatatlan volt. Egy ládányi anyagot az elszállítottakból később egy nagy háztakarításkor lakása padlásáról elvittek. Közben felesége gondosan összegyűjtött minden újságkivágatot, ami a kultuszminiszterre vagy a minisztériumi munkára vonatkozott. Ez a kivágat-gyűjtemény (ami kis híján selejtezésre került és csak a könyvtár költözésekor került elő) később igen fontos forrás-anyagnak bizonyult: többet lehetett megtudni belőle, mégpedig a tematikus sorrendben elvégzett elrendezése után, mint a hézagos személyi levelezésből. Később térek majd vissza arra, hogy egy kutató már kandidátusi szakmunkát is írt erről a témáról, éppen a mi Kézirattárunkban lévő fond hathatós segítségével támaszkodva.

Szólni kell a miniszteri iratok keltezéséről is. A legtöbb beérkezett iraton két keltezés volt: az érkezés (vagy feladás) és az elintézés (ad acta) dátuma. Némi fontolgtatás után az utóbbit vettem figyelembe a rendezésnél. Egyébként pedig az években belül hónapokra bontottam az anyagot a könnyebb eligazodás kedvéért. Kiemelkedő személyek leveleire a levéltári utalókban utaltam.

Akadémiai könyvtári irat kevés került a fondba, csak néhány szigorúan személyes vonatkozású írás. Az OSzK-val kapcsolatban 31 db található a fond-iratok között. Ennél sokkal több Keresztury Dezsőre vonatkozó irattári anyag van — sajnos, amint tapasztaltam: eléggé rendezetlenül — az intézmény nagy irattárában. Alighanem munkaerő-hiány miatt az éves anyagokon belül meglehetősen ömlesztve áll a sok irat, sziszifuszi munka valamit megtalálni. Találunk viszont Keresztury Dezsőtől származó leveleket mások fondjaiban: példaként a fondok közötti összefüggéseknek.

A fond következő — és legfontosabb — témaköre a *saját művek* csoportja. Ezen belül találunk prózai és verses műveket, azaz azok kéziratainak, előszövegeinek minősülő mindenféle változatát: kézzel írt kéziratot, gépiratot autográf javításokkal vagy anélkül, már kinyomtatott, de tovább javított kivágatokat. Van itt jegyzetfüzet, notesz, különálló lapok, apró cédulák, korrektúra-példány, sőt újságkivágat is, vagy — amire példát mutattam — levélboríték üresen maradt helyére írt följegyzés. A kéziratok nagy — és legértékesebb része: előszöveg, de sok kidolgozott, befejezett, kész mű előzetes gépelete is került ide. Az is

munkapéldány. Az írás is többféle: ceruza, tinta, gépírás — sokszor ugyanazon a lapon váltakozva is előfordulnak, esetleg többféle színű tintaírás is akad ugyanazon a lapon.

A „zsengék”-ről már szóltam. A prózai művek között mennyiségben az Arany Jánossal foglalkozó kéziratok vezetnek: Keresztury Dezső előtanulmányai legfőbb művéhez, a nagy Arany-monográfiához. (*Mindvégig*. Szépirodalmi Kiadó, 1990.) Megtalálhatók itt az Arany János kritikai kiadás körüli munka dokumentumai is, hasonlóképpen a Batsányi kritikai kiadáshoz tartozók, amelynek nagy része szintén Keresztury gondos filológiai munkájának eredménye. Feldolgozása menetét — az anyaggyűjtést is — megtalálhatjuk a fondban.

Igen fontos a saját művek között a Babitscsal foglalkozó sok írás. A Babits-hagyaték kuratóriumának elnökeként igen harcos tevékenységet fejtett ki Babits rehabilitálása körül — a fondban ennek is nyoma van. Ugyanígy kiemelkedő — nemcsak tárgyában, hanem mennyiségével is — a Madáchcsal foglalkozó munkák kéziratmennyisége. Színháztörténeti szempontból is fontos ez, mert Keresztury Dezső dolgozta át mai színpadra a *Mózes*t és a *Csák végnapjait*. Ezekből — és ezekről — bőven meríthet tudnivalót egy leendő kutató. A kéziratok között van német nyelvű is, német közönség számára szánt munkák kézírata. — Feltűnő és jellemző Keresztury Dezső zenei, képzőművészeti, színház, balett, film iránti érdeklődése: mindezekről írt, mindnek megtalálható a nyoma a fondban. De kiolvashatjuk a kéziratból, hogy ugyanolyan elmentyülten foglalkozott a múlt neves — vagy éppen elfelejtett — képviselőivel, mint a legújabb nemzedék alkotó tagjaival: kortársai, sőt tanítványai munkásságával.

Ugynevezett „Vegyes tárgyú írásai” között több kuriózum akad: pl. írásos beszélgetés-töredéke Várkonyi Nándorral — Kodolányiról, Veres Péterről, saját műveiről. Ez a mindössze hat főlíoni keltezetlen írás részben Keresztury Dezső, részben a még máig sem eléggé értékelt Várkonyi Nándor kézírását őrzi.

A verskéziratok természetesen külön csoportot alkotnak. A kutatás számára ezek nyújtják a legtöbb tanulmányozni valót, hiszen nem kész versek lemásolt kézíratai vannak itt, hanem fogalmazványok, töredékek, vázlatok és variánsok: előszövegek, a lehetőség szerint — főleg a fondfeldolgozás későbbi menetében — már a keletkezés sorrendjében elrendezve, a cím nélküli töredékek jó része megfejtve.

Jelentősek Keresztury Dezső verses és prózai műfordításai is, — ezek között is akadnak igen figyelemreméltó variánsok, munkapéldányok. Természetesen elsősorban németből fordított: a középkortól kezdve a legmodernebb huszadik századi német költők műveit. Nemcsak szépen és híven, hanem filológiai átéltséggel fordította le Hölderlin egyik — többek által is lefordított — fontos versét: *Az élet fele* címűt. Bravúrosak Walther von der Vogelweide fordításai, Goethétől az *Orfikus ősigék*, Rilke *Nyolcadik duinói elégiája*, Nietzsche, Trakl, Morgenstein, Celan és mások néhány versének fordítása. A ma olyan

neves és nagyon modern Hans Magnus Enzensbergertől is fordított. De meglepő, hogy olasz költőktől is; — ő maga Chesterton *Lepanto* című versének lefordítását értékeli a legtöbbre. Fordításai szétszórtnak, különféle antológiákban láttak csak napvilágot. Ezek kézíratain ugyanaz a műgond figyelhető meg, mint saját verseinél: változatok, javítások, újakezdekések. Vétek, hogy műfordításai összegyűjtve soha nem jelentek meg, pedig, ha prózai, drámai fordításaitól eltekintve (pl. Grillparzer *Medeájára* gondolok) csak lírai versfordításait szednénk össze, szép, kerek kötetet tenne ki.

Külön csoportot alkotnak a fondképző műismertetései, recenziói, — amelyekre részben már utaltam. A saját művek után következnek a Keresztury Dezsőről írt *cikkek, műismertetések* ill. *kritikák*, a vele folytatott beszélgetések, riportok. Ezek között több akad Zalaegerszeggel, szülővárosával foglalkozó, mert nem rejtegetnivaló, hogy „lokálpatrióta”: a szó legszorosabb értelmében. Saját művei között is meglehetősen sok az erre a tájra vonatkozó írás, amint igen szeretett vidék volt — és maradt — számára mindig a Balaton is. A kéziratok ennek a nyomát is őrzik. Megtudhatjuk a fondból, hányszor és hányféle-képpen foglalkozott ezekkel a tájakkal.

A szabályzat logikus rendezési elvét követve csak ezután kerül sor a hatalmas levelezésanyagra. Az a körülmény, amiről már szó volt, hogy a fond évente gyarapodott, gyarapodik, leginkább — ezt is említettem — a levelezés elrendezését érintette. Arra is utaltam, hogy a fondot tanulmányozónak leginkább itt kell figyelnie a „Folytatások”-ra, illetve használnia a folyamatosan kiegészítendő levelestári cédulakatalógust. Magáról erről a levelestárról nyugodtan elmondhatjuk: valóságos kincsesbánya. Talán csak az látszik anomáliának benne, hogy nem selejteztük ki jelentéktelen személyek sokszor semmitmondó leveleit, üdvözlőlapjait, mert a rendezés kezdetekor az az elv uralkodott: fontos személyre vonatkozó minden közlemény idővel múzeális értékű, kortörténeti dokumentummá válik. Ez részben máris beigazolódottnak tetszik, amennyiben figyelemreméltó jelenségre utal: a fond-alapítót nemcsak barátai, munkatársai, kiemelkedő személyek és intézmények keresték meg levelükkel, hanem egyszerű, ismeretlen tisztelők vagy éppen segélykérők is, a legkülönbébb ügyekben.

A levelezés legértékesebb része természetesen a magyar és külföldi tudósok, szépírók, művészek, politikusok levélanysága. Tartalmukból sok esetben — ha egyúttal baráti levélről volt szó — a címzett munkásságára vonatkozó értékes adalékokra is bukkanhatunk. Mint minden korban, most is szívesen osztja meg egy szerző készülő új munkájának terveit szakértőnek — vagy megértőnek — érzett baráttal, aki vagy érdemileg is hozzá tud szólni ahhoz, vagy csak egyszerűen reagál rá, alkata, felfogása szerint. Az ilyen levél mindenképpen értékes fogódzót nyújt a szerző valamilyen munkájának keletkezési idejét, sorrendjét, esetleges végrehajtott változtatásait illetőleg. Egyáltalán nem érdektelen jelenség ez a modern filológiai (esetleg keletkezéstörténeti) kutatások korában sem, amint nem volt elhanyagolható a múltban sem. Egyébként nem újkeletű műfaj

neves kortársak levelezésének kiadása, hiszen a forrásértéken kívül az ilyesmi magában is érdekes olvasmány. Keresztury Dezső levelezése sok ilyen lehetőséget tartogat a leendő kutatók számára. Egyes személyek leveleiből egész életpályák kiolvashatók. De fényt vet a levél bizonyos levélírók jellembeli tulajdonságára is: a hűség vagy hálátlanság képe sokszor írásos alakban jelentkezik, — amire a levélíró nem is gondolt. De a zaklatott század politikai arculata is kirajzolódik a levelekből. Található a fondban börtönből kicsempészett, hártavékonyaságú papírra írt ceruza-írással levél éppúgy, mint vidám útbeszámoló, családi eseményekről szóló híradás — de panaszos vagy pamflet jellegű levél is.

A legnevezetesebb levélírók elsősorban a magyar szellemi élet kiemelkedő egyéniségei: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Horváth János, Pais Dezső — és sokan mások. Leveleik között vannak hivatalosak és baráti hangúak is. A felsoroltak legtöbbjétől sok levelet őriz a fond: velük meleg baráti szálak fűzték össze a címzettet. Némelyik levélnek érdekes vagy néha humoros háttere van, amit persze maga a levél nem fed föl. Keresztury Dezső mesélte el pl. azt, mire vonatkozik Kodály egyik levelében ez a mondat: „Nagy örömet hirdetek nektek! Megérkezett Bli!”... (A magyarázat nem tartozik feltétlenül ide, de nem anekdota, hanem tény, ami mögöttes van.)

Érdekes megfigyelni, hogyan kezdődött egy-egy levelezés „hivatalos” hangnemben, hogyan változott át fokozatosan egyre közvetlenebbé, barátiabbá a levél tónusa. Igen nagy kár, hogy nincsenek meg — vagy csak töredékesen és egyes személyek esetében — Keresztury Dezső levélválaszai. Azok csak szerencsés esetben maradtak meg, mint autográf levélfogalmazványok vagy mint diktált levelek indigóval — titkárnői rutinból — elkészített másolatai. Sokszor még ezek is hasznosnak bizonyultak. Még szerencsésebb eset, amiről már szóltam, ha neves személynek az OSzK Kézirattárába került fondja vagy csak levelezésanyaga tartalmaz Kereszturytól származó leveleket. Más kézirattárakba került levelekkel — vagy magántulajdonban maradtakkal — nehézségek szoktak lenni, nem könnyű vagy nem is lehet hozzájuk férni.

A fontos, neves, közismert levelezőtársak mellett — akiknek leveleivel előbb-utóbb foglalkozik a kutatás — kiugróan érdekes és már mennyiségével is figyelmet kelt Szita József 489 levele, illetve levelezőlapja. Szita József neves női szabó volt, világotjárt autodidakta, érdekes alakja többek között a pesti Belvárosnak. Keresztury Dezsővel való barátsága 12–14 éves gyerekkorukra nyúlt vissza. A fiú tördemici volt, nagyszülei, Csepregiek (Keresztury a *Dunántúli hexameterek*ben állított emléket nekik) viszont Nemesgulácson laktak, a szerző gyermekkorának boldog színhelyén. A kis Józsi, mikor nagyszüleinél volt, szívesen járt Kereszturyékhoz játszani. Egyszer éppen a házivarrónó dolgozott a háznál, a gyerek érdeklődve figyelte, maga is próbálgatott varrni. Kiderült, hogy jó ízlése és kitűnő kez ügyessége van. „Ezt a gyereket taníttatni kellene” — mondta Kereszturyné, s ezzel el is döntötte a fiú sorsát. Szita József nemcsak híres és kiváló női szabó lett, hanem kalandos volt a sorsa is. 1922

és 1926 között Párizsban tanulta a mesterséget, különböző francia szaktanfolyamokon. 1926-ban került Berlinbe, 1930-ban New Yorkba, 1933-tól Németországban élt, Kölnben, majd véglegesen Münchenben telepedett le. Közben haza-hazajárogatott, meg a világot járta. A történelem viharai őt is többször megtépázták: itthon — mert itt is volt neves szalonja, ahol főleg a művészvilág hölgyeinek dolgozott — kétszer is teljesen tönkrement, mert mindenét elvették, de mindig újra talpraállt. Levelezése főleg azért érdekes, mert gyermekkori pajtása példáját, útmutatásait követve igyekezett mindig művelni magát: múzeumokba, képtárakba, színházba, hangversenyekre járt, sokat olvasott, — és ilyen élményeiről színesen és hosszan számolt be mindenhol, ahol csak megfordult. Amellett levelei sokszor önvallomás jellegűek. Az is látszik belőlük, hogy nyitott szemmel járta a világot, több lett, mint jó mesterember, akit csak szakmája érdekel. Végakarata szerint halála után ólomkoporsóban hazahozták, faluja temetőjében pihen. Keresztury Dezső búcsúztatta, és *Hazatért c.* versében (*Pásztor. Magvető Kiadó, 1982.*) állított emléket neki. Mivel külföldön halt meg, család nélkül, hagyatékának nem volt igazi gondozója. Itthoni rokonait csak anyagi javai érdekelték. Így kallódtak el azok a levelek is, amelyeket Keresztury Dezső írt neki, pedig ebben az esetben is igen érdekes lenne a levélpárosok összeállítása.

Érdekesekek és a szerző életére, tevékenységére vonatkozóan forrásértékűek bizonyos kiadói vagy kiadásokkal kapcsolatos levelek, különböző magyar vagy külföldi kulturális intézményekkel folytatott levelezés. Nem elhanyagolható része a fondnak számos közérdekű, vagy a fondalapító személyére, működésére vonatkozó újságkivágot, — mint amilyenekről miniszteri korszakáról szólva már megemlékeztem. Az ilyen kivágatok, megőrzött műsorlapok, meghívók stb. nagy része — külön keresés nélkül, amire sokszor sor sem kerülne, mert a kutató nem is tud létezésükről, illetve az eseményről — kiegészíti a szerzőre vonatkozó ismereteinket, segít a feltáró munkában, — kor- és eseményfelidéző értéke van.

Fond a fondban

Ennek tekinthető Keresztury Dezsőné, Seiber Mária hagyatéka. Gyermekkorától kezdve vannak itt igen különféle írásos, rajzos, fényképes emlékek, névjegyek, levélpapírok, monogramok, iskolai illetve zeneakadémiai bizonyítványok, a fiatal lány táncrendjei, és főleg gazdag családi és baráti levelezése. Levelezőpartnerei nemcsak barát nők és rokonok voltak, hanem igen sok neves ember, főleg muzsikuskok. De részt vett Kereszturyné férje munkásságában is: pl. készítettek közösen műfordítást (Maeterlinck: *Pelléas és Melisande*), de önálló műfordításai is voltak. Egy darabig hozzájárult az Arany kritikai kiadás munkájához is. Ifjúkori zenei tevékenységét műsorlapok bizonyítják, berli-

ni munkásságát — ő is tanított magyar nyelvet a Berlitz-iskolában — hozzá írt levelek. Már volt szó róla, de nem tartom szükségtelemnek újra megemlíteni, hogy a 177. fond gondos és gazdag „kiváogat-gyűjteménye”, amely annyi hasznos értesülést tartalmaz, kizárólag az ő érdeme. A legtöbb esetben gondosan keltezte is kivágatait, ami nélkül azok értéke kisebb lenne, vagy legalábbis nem könnyítené meg annyira a kutatómunkát, mint amennyire így megtörtént.

Kerültek a fondba mások művei is: általában gépiratok, de értékes kéziratok is, különnyomatok, sőt rajz- és kottaanyag baráti szerzőktől. Ezek néha nem különültek el a levelezéstől: a Sao-Paulóban élő Mágori-Vargha Béla például terjedelmes, mérhetetlen honvágyról árulkodó leveleiben többször is küldött rajzokat, nem is keveset. (Munkásságával évek óta foglalkozik egy művészettörténész kutató, akinek kitűnő forrásanyaga ez a levéláradat, amelybe Keresztury Dezső külön engedélyével betekinthez.)

Vannak itt egyelőre bizalmasan kezelendő — egy esetben lepecsételt — írások is más személyektől. A jövő kutatóira várnak. Egyébként a fondképző engedélyével már többen használhatták a 177. fond anyagát munkájukhoz. Legutóbb — ezt említettem — kandidátusi értekezés készült Keresztury Dezső kultuszminiszteri működéséről. Néhány évvel előbb Németh László egyik leánya keresett és talált itt édesapja levelezésének kiadásához bőséges anyagot, s készülöben van egy újabb munka Kodály Zoltánról, amelyhez szintén gazdag forrásanyaggal járul hozzá Keresztury Dezső fondja. De nélkülözhetetlen ez a fond a folyamatban lévő Babits kritikai kiadás elkészítéséhez is. Már szó volt Keresztury Dezső szerepéről a Babits-hagyaték megszerzésével kapcsolatban, arról is, hogy ő lett a Babits-kuratórium elnöke, de őriz a fond Babits-leveleket is, és Keresztury sok fogalmazványát — prózát és verset — a szeretve tisztelt költő-elődről.

Túlzás nélkül állítható, hogy ez a gazdag — és még egyre gazdagodó — szeretőgazó irodalmi fond élettörténeteket is rejt magában, nemcsak tulajdonosáét, azaz alapítójáét, hanem számos más szereplőét is, akik köréhez tartoznak vagy tartoztak. Ismétlem, hogy összefüggéseiben különösképpen fontos forrás lehet neves kortársak munkásságának tanulmányozásakor. Összeállítható belőle egy korszak — jóformán az egész huszadik századi Magyarország — világa, kultúrtörténete.

Előrendezett állapotban még igen sok idetartozó anyag található az adományozó lakásában, főleg olyasmi, amin még dolgozik vagy amivel tervei vannak. Külön történet lehetne sokezer kötetes védett könyvtárának sorsa: a védetté nyilvánítás okirata is a fondban van. A könyvtár egy része — igen terjedelmes része — dedikált példány, amelyeket Keresztury Dezső meg kíván tartani. De sok ládányi, értékes könyve költözött már — és költözik folyamatosan — szülővárosába, Zalaegerszegre, a Keresztury-házba, amelyet édesapja emlékére szép antik bútorokkal be is rendezett. Ennek az adománynak is megvan a gondozója, őre — remélhetőleg biztosított jövőbeni sorsa is. Ezzel a ténnyel nem

a fonddal, hanem létesítőjének személyével kapcsolatban tartottam szükségesnek utalni. Személy és olvasmányai: könyvtára — valahogyan mindig összetartoznak. Ez közhely talán, de több is annál, amint ezt már számos eset megmutatta.

Záradéku meg kell említeni, — bár az elmondottakból tulajdonképpen már kiviláglott —, hogy ez a fond fontos hungarikum-jelleget hordoz.

Feldolgozásából nagyon sokat lehet — lehetett — tanulni. Valószínűleg — és remélhetőleg — még sok további örömteli munkát tartogat a továbbiakban is. Nem mentegetőzősül, hanem az igazság kedvéért kell megjegyezni, hogy az eddig elvégzett odaadó munka mellett bizonyára ebben a fondban is van — maradt — hiba: tökéletes feldolgozás biztosan nincsen. De hadd fogalmazzam meg azt, amit nagyon fontosnak érzek: kell, hogy legyen minden ilyen munkában bizonyos kettős — vagy kétirányú — felelősségérzet. Érezzen felelősséget a könyvtáros illetve kéziratáró a rábízott fond szerzője, a fond-alapító személye, de ugyanúgy a leendő kutatók iránt is! Törekedjék a lehető legpontosabb feldolgozásra, de információ-közlésre is! A Kéziratáróban végzett munkánk bizonyos szolgálat: kutatók, olvasók, esetleg csak komolyabb érdeklődők tájékoztatása. Ez semmiképpen sem kicsi — és nem elhanyagolható feladat.

MONOSTORI, KLÁRA

Le fond de Dezső Keresztury à la Bibliothèque Nationale Széchényi

L'étude rend compte de l'histoire, des circonstances de la création, des caractéristiques, de la structure et du contenu de ce fond. L'académicien Dezső Keresztury qui, après 1945, était de directeur du Collège Eötvös, puis ministre des cultes, travaillait, après „l'année du tournant”, d'abord à la Bibliothèque de l'Académie, plus tard, à partir de 1950, à la Bibliothèque Nationale Széchényi. Après sa retraite en 1975, il s'est décidé de remettre ses manuscrits, ses documents et sa correspondance à la Bibliothèque Nationale Széchényi. Cette donation était sans exemple, parceque le donateur est devenu par là un des mécènes de la Bibliothèque Nationale. Étant donné qu'à cette date, il n'y avait pas de possibilité de créer une donation, il a stipulé la somme du prix d'achat fixé par la bibliothèque en guise de capital de donation en faveur de la Bibliothèque Nationale, sous la condition que la bibliothèque employe les intérêts légaux à récompenser annuellement deux de ses collaborateurs pour leur rendement scientifique. Par là le fond de manuscrits de Dezső Keresztury n'enrichit pas seulement la collection du département des manuscrits de la bibliothèque par un matériel de source très important, — l'étude en donne une analyse approfondie —, mais en même temps il soutient le travail scientifique et l'évolution de ces bibliothécaires aussi.

KÖZLEMÉNYEK

Cseh költők versei franekeri magyarokhoz. Érdekes kiadvány látott napvilágot Ulderius Balck franekeri nyomdájában az 1624–1625-ös évek fordulóján. A nyolclapos füzet címe *Applausus Votivus Strenae Loco Pro Anni 1625 Fausto ac felici curriculo Illustris ac Magnanimae Gentis UNGARICAE viris ac iuvenibus* — (Ünnepélyes, újévi ajándéknak szánt üdvözlés a jól és szerencsésen működő, kiváló és nagylelkű Magyar Nemzet férfiaihoz és ifjaihoz...) és azt a franekeri egyetemen tanuló magyaroknak ajánlotta két csehországi születésű, de Hollandiába emigrált alkalmi humanista költő, Samuel Martinus és Johannes Maconius Mytenus. E negyedrét íves kiadvány egyetlen ma fellelhető példánya az oxfordi Bodleian könyvtár tulajdonában van, jelzete: Quarto S 23 (4) Art. 8. Franeker ekkoriban már a helvét hitvallású fiatalok kedvelt tanulmányi központja volt — a korábban kissé provinciális fríz akadémiát 1622–1623-tól kezdődően kezdik ellepni a külföldiek, főleg a Palatinátuson át menekülő csehek, a lengyelek, kelet-poroszok és a magyarok. Közös nyelvük a latin, az egyetem 1624-ben három vezető tanára, a fríz Lubbert Sibrandus, az angol száműzött William Ames és a lengyel születésű Johannes Makowsky (Macovius) is latinul tartják teológiai előadásait. Így az a ritka tény, hogy cseh költők magyar diákokat köszöntenek latin nyelven, itt és ekkor nem számít különösebb eseménynek. Annál is kevésbé, mert a Martinus–Maconius szerzőpár első ilyen jellegű kiadványa, a *Felix Auspicium Anni 1625 ex Potentissima atque Belicissima Gente Polonica atque conjunctissima Borussia Viris ac Iuvenibus*¹ a Franekerben tanuló lengyel, lengyelországi német, valamint porosz ifjakat köszöntő kis versgyűjtemény már valamivel korábban, 1624-ben napvilágot látott. Az összesen tizenhárom diákot és egy lengyel születésű tanárt (Makowskyt) köszöntő antológia úgy látszik, kedvező fogadtatásra talált, s ezért dönthetett úgy a két cseh emigráns, hogy a lengyelek után a magyarokat is megverseli.

A versek szerzői közül az első, Samuel Martinus z Dražova (1593–1639) volt az ismertebb. Korábban egy prágai protestáns gyülekezetnek, a Szent Castalus templomnak volt lelkésze és már Prágában megjelent egy kisebb értekezése Huszról és Lutherről, s később, már Hollandiában, kiadott egy *Lacrymae Bohemicae* című hosszabb latin verset. Ezután ellátogatott Angliába, majd 1628-ban a pirnai cseh exuláns gyülekezet lelkésze lett, itt töltötte élete utolsó éveit.² Szerzőtársáról, Johannes Maconius Mytenusról csak azt tudjuk (egy másik mű ajánlásából), hogy Prágában a Szent Miklós iskola rektora, vagyis igazgatója volt, és hogy alighanem a nyugat-csehországi Mytóból származik. 1626-ban ő is ellátogatott Angliába,³ majd 1629 és 1633 között Erdélyben élt, ahol 1630-ban két latin nyelvű kiadványa is megjelent, mindkettő pártfogójának, Simon Piotr Budowinski lengyel lovagnak címezve; ez a Budowinski a fejedelem szolgálatában állt és ő tervezte Bethlen

¹ Jelzete a Bodley-könyvtárban 4° S 23 (4) Art. 9.

² STURM, Herbert (szerk.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte der Bömischen Länder* Band II. München, 1984. 589.

³ MENCSIK Ferdinánd: *Magyar emlékkönyvi beírások a XVI. és XVII. századból* = Történelmi Tár 1907. 507.

APPLAVSVS VOTIVVS

STRENÆ LOCO

PRO ANNI

CIC. IDC. XXV.

Fausto ac felici curriculo

Illustris ac Magnanimæ Gentis

VNGARICÆ

VIRIS AC IVVENIBVS,

*Doctrina gravitate, Eruditionis claritate, Morum suavi-
tate, cultissimis, conspicuisque:**In celebri Frisiorum Academia, quæ est Franekeræ,
fausto omine, in Jesu Christi nomine, annum novum, supra
Millesimum Sexcentisimum xxv feliciter inchoantibus, in
lignum debitæ observantiæ, ac testimonium affectionis fra-
ternæ, oblatum, datus, & dicatus.*

A
Samuele Martino Horzovino Bohemo. Præf. Boh. quondam ad D. Castuli,
O. S. Crucis Majoris Ecclesiæ Pastore, & Consistorii Ordinum regni Refor-
mati Aßessore, iam Christi exule proscripto, p. t. Franekeræ hospite.

ET
M. Iohanne Maconio Myteno. Bohem. &c.

Si quis in hac serie cernis, quod forte locaris
Postremâ; primò te lego, primus ovas.

FRANEKERÆ,

Apud Vldericum Balck, Ordinum Frisix &
eorundem Academiæ Typographum.

Anno 1625.

Magnanimæ atque Bellicosæ genti Vngaricæ
Salutem Pacem & Triumphos.

O Rbis miratur, Martis dum secula regnant,
Vngaricos Phæbo, templa parare, patres:
Ac delecta virum sacratis corda Camænis
Iungere, Martigenas vota litare, ioga.
Marsia quid tentas gens? te custode quieti
Christiade, contra Barbaram monstra, manent:
Limina tu servas, custodu mœnia, portas
Claudis, fers populis aurea secla piis.
Magnanima Turcam compe scis mente furentem,
Tartaricos sternis, iusta per arma, duces.
Nos miseri! nostri fracti si protinus armis
Custodes, Musis, colla, manusque, dabunt.
Nescio sed quæ fata meum relevare timorem
Concipiant, summi spemque vovere boni.
Non Martis Phæbum, prolem turbare quietam,
Otia non claris multa porare viris.
Verum docta animis committere sensa, ferocem
Excutere ingenij vimque metumque boni.
Dicere virtutis præcepta, docere triumphos,
Institutam vires ex superare virum.
O Patria his ducibus felix, procerumque corona
Conspicua, insignis fama, decusque patrum.
Pergite sic fortes. Res crescat publica nobis,
Et vobis Phæbus, Marsque trophæa ferens.

Gábor díszes ravatalát.⁴ A hazai irodalomtörténészek mindeddig úgy hitték, hogy Maconius, aki gyulafehérvári kiadványain neve után az „ab Honigsdorf philosoph. m.” jelzöt biggyeszti, a kükküllőmegyei Hondorfól származik.⁵ Ha viszont ez a szerző azonos a franekeri Johannes Maconiusszal (és ez a fenti adatok alapján szinte biztosnak látszik), akkor a „Honigsdorf” a csehországi „Myto” városka német neve kellett hogy legyen. Mindkét cseh exuláns Frigyes „téli király” híve volt, őt követték előbb a Palatinátusba, majd onnan Hollandiába.

Az *Applausus Votivus* nyitó verse általános köszöntése „a nagylelkű és harcias” magyar népnek (Magnanimae atque Bellicosae genti Ungaricae). A disztichonban írt 24 soros vers mitológiai utalásokkal kezdődik — a magyarok fölött már évszázadok óta „Mars” regnál, de a diákok Phoebus Apollo pártfogoltjai, s így a magyar népre, ha továbbra is harcol a törökkel és külföldön taníttatja ifjait, Apollo és Mars együtt hoznak majd dicsőséget. („Et vobis Phoebus, Marsque trophae ferens”). A következő Martinius-vers, amit szerzője már konkrétan a Franekerben tanuló magyar ifjakhoz intéz, valamivel rövidebb, mintegy húszsoros; benne a költő a „haza reményének és díszének” nevezi ezeket a magyar teológusokat, akik most a Parnasszusra vezető úton hágnak egyre magasabbra. Ezek után (ugyanazon az oldalon, ahol az *Ad doctissimam atque eximiam literatae Juventutis Coronam, spem Patriae* c. vers található) Martinius áttér a személyekhez címzett versekre: egyes franekeri magyar hallgatókhoz címez átlagban hatsoros epigrammákat. „Paulus Tyrnavius” és „Paulus Puah Miskolczy” urakkal kezdi, ami arra utal, hogy a cseh teológus szem előtt tart egy bizonyos akadémiai szénioritást a versek sorrendjét illetően — mindkét magyar „rég” franekeri, 1623 augusztusa – szeptembere óta tartózkodnak a fríz egyetemi városban.⁶ (Ez az epigramma egyébként kurzív betűkkel van szedve, míg a következő rendes, közepes nagyságú betűkkel — a továbbiakban ez a két betűtípus váltakozik az egész kiadványon át).

A következő epigrammák címzettjei Jenei Mihály és Szent-Péteri Antal; Kálnai Mihály és Kisfaludi F. Urbán; Maxai Őse Péter és Miskolczy P. György; Körösi [Keorosi] A. Pál és Barsi Mihály; Archinus Miklós (a franekeri matrikulában „Nicholas C. Arsi”) és Salánki [Salanchi] György; Szemléni György és Csuzi Cseh János; Ketskeméti K. György, Szepsi L. Pál és Vetési István, s végül Miskolczy Péter, Gyóni Vazul („Basilius Gyonini”) és Kállai Sámuel. Ezek a magyar hallgatók egy-két kivétellel mind szerepelnek később Ames Bellarminus ellen írt disputáció-gyűjteményében, mint vitatkozó disputáció-szerzők.⁷ A kilencedik epigramma után Martinius átadja a terepet (egy külön hatsoros ajánlással) Maconiusnak. A Mytóból elszármazott humanista folytatja a sort: az első epigrammát Körösi P. Istvánnak, Dengelegi Bíró Péternek és Simándi Jánosnak ajánlja, a következőket pedig Károlyi Sz. Istvánnak (Carolinus), Pataki Mihálynak és Gönczi Jánosnak (ez a kis vers nyolcsoros); Jánki Jánosnak (a franekeri matrikula szerint „Thoros Janki”) Abani [Abáni? Abonyi?] Jánosnak és Thállyai Lippai Jánosnak (ugyancsak nyolc sorban), majd Szikszai Andrásnak, Szikszai Istvánnak és Sárjai Andrásnak. Mindezek a diákok matrikuláltak és majdnem mind disputáltak is Franekerben, sőt többen tanultak itt már Martinius idejövetele előtt (Martinus csak augusztus végén matrikulált), olyanok, akik közben hazatértek Magyarországra vagy Erdélybe. Hogy nekik is legyen nyomuk a gyűjteményben, Maconius külön felsorolja őket név szerint: Szepsi K. [Korotz] Gáspár, Dobrai G. Bálint, Gelei Gáspár, Tejfalvi Csiba Márton [Martin C. Teufalvi], Szemczy [Szempczy] Mihály és Komjáthi Mátyás. Ezekről Maconius úgy tudja, hogy „Franekarából szerencsésen visszatértek hazájukba”. Valószínűleg a szerkesztési szimmetria kedvéért Maconius a gyűjteményt egy hosszú, 84 soros, kurzívval szedett költeménnyel zárja, amelynek ezek a kezdőszavai: „Hic mihi Pannonicae quoque laus et gloria pubis...” De mielőtt szót kerítenénk erre a záróversre, meg kell jegyezni, hogy a cseh szerzőpáros — alighanem a matrikula alapján — pontos munkát végzett: az *Applausus Votivus*ban név szerint szerepel mindaz a 39 magyar, aki 1623–1624-ben Franekerben tanult. Ezek közül tizenegy matrikuláció esik 1623-ra (leszámítva Szepsi

⁴ RMNy II: 1471.

⁵ Ibid.

⁶ *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, Franeker*. 1968. 72.

⁷ RMK III. *Pótlások*. . . 2. füzet: 6148. Bp. 1991.

Korotz kétszeri matrikulációját) és huszonnyolc a következő évre. Ami a magyar diákok eredetét illeti, közülük mintegy tizenkilencet, tehát a coetusnak majdnem a felét megtaláltam a sárospataki anyakönyvben.⁸

A franekeri üdvözlőfüzet címzettjei között nem szerepel Szenci Molnár Albert, aki 1624 pünkösdjén (május végén) fordult meg itt az egyetemen, s adott könyvet Sibrandus professzornak.⁹ Nyilván csak pár napig maradt Franekerben, s nem matrikulált, ezért nem szerepel a neve a füzetben. Viszont több jel mutat arra, hogy Molnárnak jelentős szerepe volt a magyar protestáns peregrinusok új tanulmányi útvonalának kialakításában. Erre utal az a levél, amit az Odera melletti Frankfurtból írt hazai patrónusának Pataki Imre,¹⁰ éppen Szenci Molnárra hivatkozva, aki levélben „átírányította” a Frankfurtba érkező magyarokat Hollandia és Anglia felé, valamint a Kálvin *Institutio*-fordítás utószava, ahol Molnár megnevezi azokat a „tanuló atyafiakat”, akik néki a munkájához szükséges pénzbeli támogatást apránként „felhozogatók” Magyarországról. Hét nevet említ,¹¹ akik közül később egyet Leidenben, négyet pedig Franekerben találunk és mind az öt peregrinus (Csanaki Máté, Komjáthi Mátyás Tejfalvi Csiba Márton, Mezölaki Miklós és Simándi János) megfordult Brémában is. Nem lepne meg, ha kiderülne, hogy a négy franekerinek — akár személyesen, akár levélben — ő adta a tanácsot; próbálják ki az előzőleg magyarok által kevésbé ismert fríz egyetemet. Ő maga már 1623-ban járt Hollandiában, Franekerben ugyan nem, de már akkor tájékozódhatott az egyetemi helyzetről, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy nyugodt lélekkel adjon tanácsot tanulni vágyó honfitársainak.

Az *Applausus Votivus* záróversében Maconius először az egész magyar tanulói fűséghez fordul, amelynek az a szerencse adatott meg, hogy Franekerben részesül Pallas ajándékaiból. Hivatkozik a pfalzi Frigyes Bethlen Gáborral kötött szerződésre, ami a két népet, a csehet és a magyart összeköti („Gens tua juncta Czechis est sanctae pignore pacis / Pignore amicitiae gens tua juncta Czechis”), majd név szerint magára a már Európa-szerte ismert erdélyi fejedelemre, akit győzelmei alapján szinte mítikus erejűnek lát, s ekként aposztrofál: „Hic tuus Amphitryoniades fortissimus heros / Gabriel, Latiae guttura truncat hydrae”, vagyis: „Íme a Herkulesed, legerősebb hős, íme Gábor / Római sárkánynak torkát metszi el ő” — ahol a „Latium”, illetve „Róma sárkánya” nyilván a pápai hatalomra vonatkozik. A vers további részében Maconius visszatér a magyar diákok dicséretéhez, akik a Habsburg-párti keresztényekkel ellentétben csak az Evagélium „tisztá forrásából” isznak, tehát Biblia-olvasó reformált hitvallásúak. Ezután Franeker előnyeit méltatja, név szerint is említve a híresebb professzorokat: Sibrandust, aki szerinte az akadémia fénylő napja (Sibrandus nem élte túl az 1625-ös évet), s az angol rámistá Amest, aki ekkor már elkezdte Bellarminust cáfoló vitairat-hadjáratát: „En calamo doctu praesignis pectus Ames / Qui reprimit validi Bella Minas et apri”. Ames egyébként 1622 májusában tartotta meg egyetemi székfoglalóját Franekerben és alighanem személyes hírneve és tekintélye is hozzájárult ahhoz, hogy rövid időn belül annyi magyar peregrinus keresse föl a franekeri egyetemet. Maconius harmadikként a kiváló Makowskyt említi, akinek ékesszólása vetekszik ragyogó tollával („En clarum magni genium Makowsky, in / Qui mirus scriptis, eloquioque cluit”). A vers a magyarokhoz intézett újévi jókívánsággal fejeződik be, majd a szerző még egy nagyobb betűkkel szedett kétsoros epigrammát illeszt a lap aljára *Sacrum CHRISTO nato* címmel, amelyben jelzi, hogy a verssel, illetve az egész füzettel éppen 1624 karácsonya tájékán készülhetett el, az évnék igen fagyos téli fordulóján, amikor kezét talán a tűzhelynél, szívét pedig egy szebb protestáns jövőbe vetett hit mellett tudta csak melengetni.

GÖMÖRI GYÖRGY

⁸ MARTON JÁNOS: *A sárospataki református főiskola története*. Sárospatak, 1931. 157–164.

⁹ MKSz 1979/4. 377.

¹⁰ HERPEI JÁNOS: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.* Bp. — Szeged, 419.

¹¹ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Bp. 1976. 398.

Két 17. századi könyv Sólalvi József possessorori bejegyzésével. Sólalvi József (1745–1794) református tanár életéről, pályájának állomásairól, fordítói és kiadói tevékenységéről több forrásból lehet tájékozódni,¹ ezek többé-kevésbé ugyanazokat a tényeket közlik, nem egészítik ki egymást. Mivel a debreceni Egyetemi Könyvtár állományában két művet találtam, melyek egykor Sólalvi tulajdonában voltak, érdekelték a rá vonatkozó könyves adatok is.

Ezek Török Istvántól származnak, aki a kolozsvári Református Kollégium történetét összefoglaló munkájában két helyen is részletesen ír Sólalviról. Életéről megtudjuk, hogy 1764-ben lépett a kollégium diákjai közé, tanulmányait hat éven át folytatta, 1770-ben könyvtáros és matheseos praeses; peregrinációját 1771-ben kezdi meg Göttingenben, majd 1773–1776 között Leidenben folytatja, ahol teológiát és természettudományt tanul. 1783-ban jön újra Kolozsvárra Szathmári Pap Mihály mellé segédtanárnak (lector professor). 700 forint adósság maradt utána „... ezért a kollégium elöljárósága könyveit vetette számba, ezek a könyvek most is megvannak a könyvtárban, de nem lehet tudni mennyiben fedezték az adósságokat”.²

A kollégium könyvtáráról írva Török megjegyzi, hogy annak Sólalvi többször adományozott könyveket az 1790-es években; 1766–1767-ben Zoltán Józseffel együtt könyvjegyzéket (sic!) készített, 1766–1767 között segédkönyvtárőr, 1767-től három évig könyvtárőr volt.³ Két könyvét az alábbiakban ismertetem.

1. IMPERATUS Ferrandus Neapolitanus: *Historiae naturales libri XXIIII*. Accesserunt nonnullae Johannis Mariae Ferro adnotationes ad librum vigesimum octavum. Nunc primum ex Italica in linguam conversa Latinam. Coloniae, 1695, sine typ. [8], 928, [23] ff. 4° III. Száma: 780.861⁴

A szerző Ferrante Imperato (1550–1625) gyógyszerész volt, botanikuskertet alapított, ásványokat gyűjtött.⁵ Műve leíró jellegű növény-, ásvány- és kőzetkatalógus. Az előző kötetábla verzióján a következő bejegyzés olvasható: Jos.[ephi] Sosalui. Comp.[aravit] Ludguni Batavorum A.[nno] 1776. 20. Martii. Emp.[tus] flor.[eni] 4.

A könyv megvételére való indíttatást Sólalvi leideni egyetemi stúdiumából nyerhette, ugyanis a természettudományt előadó Jean Nicolas Sébastien Allamand⁶ (1713–1787) főként e diszciplína történetét tanította és művelte.⁷

2. BORRICHIVS Olaus: *Cogitationes de variis Latinae linguae aetatibus, et scripto illustris viri Ger.[ardi] Joann.[is] Vossii De vitis sermonis*.⁸ Accedit ejusdem defensio nomine Vossii et

¹ GÁL Kelemen: *Sólalvi József* = Erdélyi Múzeum 1896. 469–474. Továbbá: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. XII. 1203–1204. és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 547–548.

² TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. Kolozsvár, 1905. 102–107.

³ TÖRÖK István: *i. m.* 305–329.

⁴ A könyv első kiadása olaszul jelent meg Nápolyban 1599-ben, a második Velencében 1672-ben. (*British Museum General Catalogue of Printed Books*. London, 1965. CXI. 6. A továbbiakban: BMCPP.) A latin változat gyógynövényekre vonatkozó kiegészítéseit megfogalmazó G. M. FERRO is gyógyszerész volt, „pharmacopoeusnak” nevezi magát.

⁵ *Enciclopedia Italiana*. Milano, 1933. XVIII. 905.

⁶ GÁL Kelemen tévesen „Allemand” nevet említ Sólalvi tanárainak felsorolásában. *i. m.* 470.

⁷ POGGENDORF, Johann Christian: *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften*. . . Leipzig, 1863–1922. I. 31. ALLAMAND fordítói, kiadói tevékenysége, szakirodalmi munkássága is erről tanúskodik. Vö. BMCPP III. 748.

⁸ VOISSIVS műve 1666-ban jelent meg, Frankfurtban. (*Bayerische Staatsbibliothek Alphabetischer Katalog*. 1501–1840. Voraus-Ausgabe. München–New York–London–Paris, 1987. 57. Bd. 186.

Stradae, adversus Gasp.[arum] Scioppium. Hafniae, 1675, Georgius Gödianus. [16], 314, [6] ff.
4° Száma: 762.677

A szerző, Oluf Borch (1626–1690) a dán barokk kiemelkedő egyénisége, orvos, botanikus, kémikus, filológus, történész, költő, alkimiával is foglalkozott.⁹ Művét Per Griffenfeld grófnak szóló ajánlással kezdi, ezután öt lapnyi a mecénást dicsőítő költemény következik,¹⁰ végül kifejti nézetét a latin nyelv négy korszakáról: ezek az arany-, az ezüst-, a réz- és a vaskor. Borch a középkor és újkor latinág ellen emel szót a klasszikus szókincs és stílus védelmében. A vásárlásról szóló bejegyzés itt is az első kötetábla verzőjén található:

Josephi Sofalui. Compar.[avit] Lugduni Bat.[avorum] 1776. 18. april[is].

Mindkét könyv jó állapotban van, és egyikben sem találtam más possessori nyomot.

Az 1700-as években élt Sófai József kiterjeszthető Klaniczay Tibornak az a korábbi időre vonatkozó megállapítása, hogy peregrinusaink igyekeztek hosszú ideig külföldön maradni.¹¹ Hősünk könyvtárának kialakulásáról és összetételéről azonban további adatok birtokában lehet majd véleményét alkotni.

OJTOZI ESZTER

Ocsovszky Pál levelei Aranka Györgyhöz. Ocsovszky Pál,¹ Teleki Sámuel erdélyi kancellár kisebbik fiának, Ferencnek² a nevelője jelentős szerepet játszott a Marosvásárhelyen működő Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság életében. A társaság nem helyben működő tagjai közül talán a Bécsben élő Ocsovszky Pál adatot meg alapos és részletes ismereteket szerezni az erdélyiek tudományos törekvéseiről. Az adatok hiánya miatt egyelőre csak feltételezhetjük, hogy bekapcsolódása az erdélyi társaság munkájába megkésve történt ugyan, de nem elkészen. Az 1796. december 16-án ülésen már maga is részt vesz alig kilencéves tanítványával együtt, s a következő évben már számos ülésen figyeli a társaság helybeli tagjainak a törekvéseit.³ S mivel 1797-ben marosvásárhelyi személyes jelenléte csaknem folyamatosnak tekinthető, ezért az első nyoma is csak akkor bukkan fel, amikor írásban kéri a véleményét Kiss Jánosnak *Egy magyar journalról való proiectumáról*, amelyet a társaság egyik ülése után, még Marosvásárhelyen készített el. Aranka referál is róla Kissnek:

„A gondolatodat egy érdemes társunkkal közlöttem, Ocsovszky urral; reméllem, nem eszméletlenül előttem: Jénába, Göttingába járt, szép világa vagyon, tanult ember, most a Cancellarius ur ő Exell[entia]jának a kis úr mellett Hofmester. Mikor elsőben vele szólottam, némely jegyzései voltak a béküldött gondolat iránt, melyekben én is megegyeztem: de jobban megolvassván azután a gondolatot, azt egészen helyben hagyja, mert eszmérvén titeket, azt állítja, hogy gondolatotoknak szerencsét és becsületet tudtok csinálni.”⁴

⁹ Rövid pályaképét l.: HIRSCH, August: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*. München–Berlin, 1962. I. 628–629. Tanulmányainak és munkásságának klasszika-filológiai vonatkozásairól, polihisztorságáról: PETERSEN, Carl – ANDERSEN, Vilh.: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*. København, 1929. I. 669–681.

¹⁰ Allúziókat tartalmaz a „Griffenfeld” és a „gryphus” szavakkal.

¹¹ KLANICZAY Tibor: *Pallas magyar ivadéka*. Bp. 1985. 80–81.

¹ Ocsovszky Pál nevelő, könyvtáros — életrajzi adatai ismeretlenek, a név több változatban (Otsovszky, Orsovszky, Ocsovszky) fordul elő.

² Teleki Ferenc Teleki Sámuel kancellár kisebbik fia (1787–1853).

³ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, Akadémiai Könyvkiadó 1955. 83., 216., 226., 234., 236., 237., 241., 247., 251., 287., 352.

⁴ Itk 1986/1–2. sz. 173.

Itt olvashatjuk Ocsovszky véleményét: nem tartja kizártnak egy magyarországi „journal” létesítését, sőt sikerét sem, amennyiben tanulnak a *Mindenes Gyűjtemény* kudarcából. Abban viszont kételkedik, hogy valamilyen szimbiózis létrejöhet a magyarországi folyóirat és az erdélyiek társasága között. Illetve csak akkor, ha a két intézmény egymástól eltérő profilt tűz maga elé. Ocsovszky, mivel gyakran utazgat Bécsből Pesten át Erdélybe, elkerülhetetlenül közvetítő missziót is betölt. Gyakran tárgyal a pestiekkel, Schedius Lajossal, és a társaság bécsi barátaival is. De éppen utazgatásainak viszonylagos gyakorisága teszi szükségtelemmé, hogy részletes leveleket írjon. Az utókor nagy kárára a fennmaradt néhány levélben nem egyszer találunk arra vonatkozóan utalást, hogy a társasággal kapcsolatos gondokat — részletesen — személyesen tárgyalják meg. Bizonyára közrejátszott ebben a nem megalapozatlan óvatosság is. Így az itt közölt levelekből főleg arra derül fény, hogy a lelkes Ocsovszkynak milyen Aranka által rábízott konkrét megbízatásoknak kell eleget tennie. E hiányos levelekből is kitetszik, hogy az erdélyiek a magyarországiakénál szerencsésebb helyzetben vannak, tudományos törekvéseiket nem érheti annyi gáncs. Schediussal gyakran elégedetlen Aranka, szinte azt feltételezi róla, hogy megbízatását nem látja el lelkiismeretesen, holott az Ocsovszky leveléből megtudhatjuk az okot: „... Magyar Országonn az efféle társaságbeli dolgok sokkal kényesebb lábonn állanak, mint Erdélyben...”

Azonkívül, hogy a társaság számára begyűjti a bécsi tagok esedékes tagsági díjait, Ocsovszky megpróbálja beszerezni az Aranka által kért különböző kiadványokat, újságokat, folyóiratokat, könyveket. S ugyancsak Ocsovszky az összekötő kapocs néhány osztrák tudós és a társaság között.

Különösen numizmatikai és régészeti ügyekben számít Aranka Ocsovszky segítségére. Mint ismeretes, minden jelentős régészeti lelet, amely az Erdélyben végzett ásatások vagy a véletlen folytán felbukkan — végülis Bécsbe került a Kamarához, a kincstárba. Így került Bécsbe az ún. szilágyosmlyói kincs is, amelyről Aranka mielőbb szeretne bő információkat kapni, későbbi tudományos feldolgozás céljából. Tervezett folyóiratában szeretett volna beszámolni a kincsről csakúgy, mint egyéb Erdélyben felbukkant régészeti leletekről, ez azonban akkor mégsem sikerült, mert a felkért bécsi professzor, Abbé Ackel még az évben hirtelen meghalt, de a tervezett folyóirat sem született meg.

Az sem érdektelen, ahogy Ocsovszky egy esetleges erdélyi folyóirat tartalmát elképzei. Arra a kérdésre ma sem tudunk válaszolni, hogy mikor kezdődik Aranka és a nyelvművelő társasággal — e levelekből is megállapíthatóan intenzív kapcsolata, s azt sem tudjuk, hogy mikor ér véget. Mégis, e torzóban maradt levelezés is igazolja, hogy a Teleki Sámuel erdélyi kancellár körével (leveleznek a kancellárral, a nagyobbik fiúval, Domokossal, és a kisebbik fiú Ferenc nevelőjével) kiépített, szinte már szövetségnek tekinthető kapcsolat öregbítette a társaság külhoni hírnevét is, Ocsovszkyt pedig a nevelőség után fontos álláshoz juttatta: ő lett a kancellár bécsi könyvtárának gondozója.

Eddig mindössze két Ocsovszky-levél került közlésre: Jancsó Elemér a *Numizmatikai Közöny* 1943-as évfolyamában közölte — eredetileg az MTA kéziratgyűjteményéből (Magyar Írók Levelezése, 3. sz. Ocsovszky levele, 1798. március 27. és egy dátum nélküli, töredék a második).

Az itt közölt levelek Jancsó Elemér hagyatékából való másolatok.

1.

Ocsovszky Pál levele Aranka Györgyöz

Méltóságos Ur!

Igen kevés vagy éppen semmi az, a mit a vélem közlött és ismét ide zár Planum el olvasása mellett, annak igazításának bővítésének vagy tsak változtatásának okáért is megjegyzésre méltónak találtam. Mert ugyan is a választott Matériájok ezenn Tudós Hazafiaknak, a mint azt az el húzott sorokból látom, éppen az, a mellyet mi is minap emlegettünk, és a mellyhez még több félt tenni bajos is, szükségtelen is, nehogy a Matériák temérdeksége miatt vagy a kötetek módjok felett meg nőjenek, vagy a Darabok a hely szűke miatt illendő formájokonn és ki terjedésekenn

valamit veszejtsenek. A mi pedig az előadás módját illeti, amelytől magától fog az én vélekedésem szerint a Journal egész szerentséje függeni, azt az Irókra magokra kell bízni, mivelhogy az tsak az ő saját tehetségeikkel készülletekkel és gustusokkal jár; de ha mind olyanok mint Kiss⁵ és Dr. Szent Györgyi,⁶ a kiket különösen esmérek, nints is mit nekik mondani, mivelhogy ezek, ha tsak a Külső környüllások egészszen ellenekre n[em] lesznek, annak módját bizonyosan fel találják. Azt az egyget mindazonáltal tsakugyan n[em] lehet nékik nem tanátsolni, hogy a publicumot a melynek irni szándékoznak jól meg válaszszaák, és magokat annak állapotjához, tehetségéhez és olvasottságához alkalmaztassák. Ez ellen hibáztak tsekély vélekedésem és tapasztalásom szerint még eddig az efféle Írásoknak terjesztői mind, a kik munkájokat ezzel akarták közönségessé tenni, hogy minden képzelhető rendű és sorsu, értelmű és tanulásu, idejű s nemű olvasó számára egy egy kis valamit iktattak össze. Ebből a lett, hogy akár ki is ha a könyvet (p.o. a Mindenes Gyűjteményt)⁷ kezébe vette, tsak imitt amott talált magának valot benne, a többit mint ismét másnak szólot el fordította, és így majd az egész könyvet is mint néki tsak kitsény részben haszon vehetőt el vetette. Azonn kell törekedni, hogy a Darabok között egygy se legyen a mely más olvasónak legyen szánya mint az első. Buffonról⁸ olvasom, hogy Ő a maga Írásának ezt a tulajdonságot úgy adta meg, hogy mihelyt egy egy tzikkelyt papirosra tett, azt azonnal a Szoba Leányának el olvasta és ha ez azt a mit hallott éppen az Ura gondolatja szerint elő nem tudta ismét adni, ez azt azonnal ki huzta és ujra dolgozta. A Szoba Leányt Suppleálhatja kiki magának a ki egy más embert bizonyos tehetségekkel magának képzelni és annak helyébe helyeztetődni tud.

Az itt virágzó Magyar Társasággal való egyesülésse nem hiszem hogy hajlandók fogjanak lenni ezek az Urak. Fogják ök azt akarni, hogy a Nyomtatattas előtt mennyien vége Pesten, Győrött avagy Posonyban, sőt ott bizonyossan jutalmassabban, könnyebben és ékesebben vihetik is véghez mint itt. Hogy pedig tsak revisiora küldjék bé a ki dolgozottat, arról értekezzenek és nyomtatattas végett ismét magokhoz várják, ez nagy Pósta költséget okozna, sok időbe telne, és némelly jelentésnek, és az alkalmatosságtól vett Darab Interesséjének az el késés miatt ártalmára lenne. Sőt mivel nyereséget efféle munkából hazánkban reményleni nem igen lehet, el hiszem hogy fáradságok jutalmául meg fogják leg alább azt az érdemet kívánni hogy magyarázatjoknak nem tsak Nemtői hanem Dajkái és Nevelői is magok legyenek. — Tsak ugyan jut még is eszembe egy mód a mely a két Társaságot függésbe és egységbe hozhatná, ha az a Magyar Nyelv[mívelő] Társaságnak tzéljával, természetével és állapotjával meg egyezhetőnek találattnék. Az pedig állana abból, hogy szoríthatná a M[agyar] Ny[elv] Mívelő Társaság a maga most úgy is igen szélesen ki terjeő határát valamennyire össze, lenne a maga munkálódásának egy meg határozottabb, bizonyosabb és együgyűbb tzélt; adná a Maga Szerzeményeinek azonn részét, a mely ezeknek az Uraknak Planumokba Ülénd, nékik által, hogy őket és az ő Társaikat az ezt illető darabokra nézve ismét magának meg nyerhesse. Így lehetne két különböző munkának lételt és éppen azért állandóságot is adni hogy különböző lenne, így az én ítéletem szerint mind azok a darabok, a melyeknek különösen aesthetikai érdemek vagyon és a melyeknek fő tzéljuk a nyájás mulattság, építés és pallérozás, tsak az ő kertjeikbe valók lennének. A M[agyar] Társaság jog (?) tenné magáénak, a Nemzetet, annak Nyelvét, Historiáját és virágzását tárgyazó mélyebb és tudományosabb nyomozásokat, igazíthatásokat és közönségessé tételeket, Grammaticat, Lexicont, criticát, Litteraturát — ritkaságokat és régiségeket, találmányokat és mesterségeket. De elég volth ezt emlitenem: a Méltóságos látja hová tzélozom és leheté belőle valami vagy sem. — Vagyok állandó tisztelettel a Méltóságos Urnak alázatos kész szolgálja

Vásárhely 10. Sept. 797.

Otsovszky Pál

⁵ Kis János (1770 – 1846) evang. püspök, költő.

⁶ Szentgyörgyi József (1765 – 1832) orvos, természettudós, nyelvész.

⁷ Mindenes Gyűjtemény: 1789 – 1792 között Komáromban megjelenő folyóirat.

⁸ Buffon, Georges, Louis Leclerc (1707 – 1788) francia természettudós, író.

2.

Ocsovszky Pál levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Isten segedelmével még hatodikán ennek a hónapnak szerentséssen meg érkezünk Bétsbe, a mellyről eddig is már régen tudositottam volna a Méltóságos Urat, ha rész szerént az uton kapott kis hideglelésben, de a melly már el hagyott, rész szerént magunk el rendelése elébb engedte volna a Méltóságos Ur Commissioit tellesitenem. — Duras⁹ Urnak a könyvet által adtam, a mikor ő a Méltóságos Ur levelét már vette vólt. A rea bizott Commissioit a Méltóságos Urnak még az nap fogta tellesiteni. Találtam benne egy igen kellemetes, nagy tapasztalást és minden tekintetben szép pallérozságu Urat, a kit többször is meg fogok látogatni és a kivel lett meg ismerkedtetésemet a Méltóságos Urnak igen köszönöm. — A *Litteratur Zeitung*ert¹⁰ praenumáltam, ugy hogy azt az uj esztendővel szakadatlanul fogja a Méltóságos Ur venni. A Magyar Ujságokért tartom a pénzt a mig parantsolatot veszek, és akkor bátorkodom küldeni ha fogja a Méltóságos Ur kívánni.

Ő Excellentiáját Is[tenünk]nek legyen hála, frissiben találtuk mint a hogyan vólt az előtt. Gyermekai első látása igen érzékeny vólt, a mikor a fájdalmas öröm tsak néma halgatásbann és szemek könyvezésében nyilatkoztatta ki magát. Az idő, Gyermekai jelenléte és különösen a foglalatosság leg jobb orvosai sebes szívének mellyre nézve a Catalogussát vette elé, annak a többi részeit dolgoztatja, és a ki adáson készíteti; a melly foglalatosság nem tsak a bánatos gondolatoktól el vonnyja, hanem mintegy éleszti is. Jövő tavasszal okvetetlen, hanem ha országos körülállások nem engedék, Erdélybe le fog menni. Gróf Domokos is addig alkalmasint itt fog mulatni. — Az utonn sietésünk és az utazás több alkalmatlanságai miatt is keveset avagy semmit sem experiálhattam. Prof[essor] Schédiussal¹¹ tsak ugyan találkoztam és az Erdélyi dolgokról sokat beszélgettem. Ennek az Urnak a Méltóságos Ur és az egész Társaság eránt való tisztelete leg tisztább, az akaratja leg szentebb, és a tüze leg forróbb. A mibenn még eddig hátra maradttnak látszatott, azt nem tsak annak a körülállásnak kell tulajdonítani, hogy Magyar Országonn az efféle társaságbeli dolgok sokkal kényesebb lábann állanak mint Erdélyben, s különösen nékie sok oka vagon a Maga lépéseit vigyázva tenni, hanem annak is főképpen hogy ugyan azonn egy dologbann különböző rendeléseket is vévén, a mint azt a Méltóságos Ur maga is tudja, nem tudta magát mihez tartani, de ugy tapasztalom hogy igen világosodott már a dologbann. — Most dolgozik a Pesti Német ujságnak jobb lábra való állításán. — Kis János Zsebbeli Könyvetskéje is világot látott már.

A Közönséges hírek sokfélék, nem tudja az ember mit hidjen belőlök. A Rastadi békességkötésről annyit bizonyosnak állittanak már lenni, hogy a szerént a Salzburgi Érsekség, Passau Püspökség és Baviának innen fekvő egész része az Austriai Birodalomhoz esik és a Rhéinsi Respublika fel áll. A katonák már szállonganak is Tseh ország felé — a hol — igaz é nem tudom, három Lägerben fognak szállani. A melly Lagerozásnak télbenn mi télja lenne bajos el találni. A Pensionistákra nézve jött parantsokat, melly szerént innét Bétsből simpliciter el takarodni Pensiojok el vesztése mellett, parantsoltatnak, itt a nép közt egy kis nyugtalanságot okoz, mivelhogy az által sok jó költő és nagy szállásokat fizető Gavallértól fosztatna meg a város. —

A Hivatalbeliekre nézve olyan parantsokat mondatik munkába lenni, hogy a kik adóssak, ha három esztendők alatt magokat lábra nem állítják simpliciter cassáltassanak. Ez — szerentsétlenség sok nagy urt is érhetne! — Átallyábann most a Békesség helyre állásával sok és nagy változásokat, jubilizációsakat jövendőlnék, de mindezekről bizonyossat most még nem tudni. — Az udvar arra mondatik magát meg határozottnak lenni, hogy ennekutátna minden provinciábann két két hónapot rendre lakjonn és utazonn. Talán Erdélynek is jut valaki. Leg alább a Palatinus tavasszal

⁹ Duras — ismereretlen bécsi személy.

¹⁰ Literärischer Anzeiger für Ungern. Pesth: 1798–1799 között szerkesztette Schedius Lajos.

¹¹ Schedins Lajos (1768–1847) egyetemi tanár, az erdélyi társaság pesti megbízottja.

bizonyossan bé szándékozik menni. — A dárگا jo emberek száma eggyel ismét kevesedett Méltóságos Thūri Sámuel¹² Urbann, a ki 4 hónapokig tartott kolikábann való kinlódása után, most 10 X^{br}. [december] meg holt. — Gróf Domokos Tiszteli a Méltóságos Urat, és azonn kéreti hogy ha lehet a Munka II^{dik} Darabjának kiadásával siessenek; költséggel ő is akarja természetesen segíteni. — Tiszteli a Méltóságos Urat Ferentz is, valamint velem együtt. Protar Aranka Uramékat és a jádzó Társát Danit¹³ s az által a többit is.

Az irás[b]an restetske, különbben emlékezetébenn bizonyosan minden nap meg fordulnak — Vagyok állandó tisztelettel

a Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Otsovszky Pál

Bétst, 22dik X^{br}, [december] 797.

A lap szélén Aranka írása:

Válaszoltam 13. Jan. 798. lásd a Jegyző könyvet.

3.

Ocsovszky Pál levele Aranka Györgyhöz

Bétsh 5^{dik} Febr. 798.

Méltóságos Ur.

Az el múlt hónapnak 13^{dikán} költt Levelét a Méltóságos Urnak tisztelettel vettem. A reám bizott Commissioakat tellyesitettem, és hogy szolgálatjára a Méltóságos Urnak egyebekben is lehessenek, kívánom. — A Schlözer Weltgeschicht.¹⁴ le küldöm Gróf Domokosunk által ha elébb nem lehetne; a Litterarische Anzeigét pedig és az Ungarisches Magaz.¹⁵ meg kívántatott darabjait meg lesem, és ha addig a mig magunk is (minden ki látás és reménység szerént Maiusban) le megyünk, valahol elé jő, meg szerzem és le viszem. Az ujjonann szerzett Documentumok fogyasztásait pedig miképpen lehetne ki pótolni, azonn igen is gondolkodtam és másokkal is szóllottam. Semmi kétség sins benne vagy a Felséges Arhivarbann — sőt a Magyar Cancellaria Archivumában is meg ne legyenek egész tellyességgel más nem is tudott darabokkal egyetembenn; de a mostani környüállások szerint afféléhez jutni igen bajos, sőt tsak tudakozódni rólla se tartják némellyek tanácsosnak. Tsak ugyan meg vagnak ugyan azok az irások Engel¹⁶ Urnál is, de éppen efféle fogyasztásokkal mint a Méltóságos Uré. Annak kellene tehát tsak végére járnunk ha éppen a hibázik e az egyikben a mi a másikkann. Ezt talám ugy igazithatnók el leg jobban, ha a Méltóságos Ur a maga Exemplárjának tsak igen rövid elenchussát a darabok első és utolsó szavainak meg jegyzésével eggyütt fel küldeni nem terhelhetnék, a helyet itten controlvánn Engel Ur Exemplárjával, a mivel többet találnánk arról tudósittanánk a Méltóságos Urat. — Engel Ur igen kívánczik Erdélyt meg járni; ha ki tsinálhntók ő Excellentiájának hogy velünk jöhessen, ugyan szeretném. — Duras Urról igen szeretném a Méltóságos Urat tudósítani és újságaival levelemet nevezetesebbé tenni; de ehez az Urhoz most igen ritka a szerentsém. Leg alább is tiszser azóta hójába keressem a szállásán. Az Imperiumi környüállások igen közélről érdeklik Schorajokat,[?] és ez sok dolgot ád nékiek, a mely miatt szüntelen a Követénél van. Azt se tudom ha választ adott e a Méltóságos Urnak, már olyankor megyek egyszer hozzá a mikor az ágyban kapom. Tegnap jártam a császári Ritkaságok Kamarájába, hogy a nem régibenn Somlyórol ide hozott kintseket meg lássam. Abbé

¹² Thūri Sámuel (†1797) bécsi ágens.

¹³ Aranka György testvérei.

¹⁴ SCHLÖZER göttingai tanár világtörténetéről van szó.

¹⁵ Ungrisches Magazin (Pozsony. 1781 – 1787).

¹⁶ Engel János Keresztény (1760 – 1810) erdélyi száz szász történész, Bécsben élt.

Eckel Numizm.¹⁷ prof. és ugyan ezenn ritkaságok Conservatora szándékozik ezenn kintseket némely másokkal a melyek Cassa környékénn találtattak egy külön tomusban rajzoltakkal ki adni. Igen kérem a Méltóságos Urat hogy a nevezett kintsnek fel találásáról szőlő tudósítást a melyet még az én ott létembenn vett a Méltóságos Ur, in Copia nékem minél előbb fel küldeni ne terheltessek, hogy azt németre fordítván a fennt tisztelt Tudós és igen Jeles Abbé Urral közölhessem. A mely tudósítást ő maga vett — ámbár officialiter — az nem olly környüállásos mint a melynek a Méltóságos Urét emlitem azt is igen szeretné Abbé Eckel Ur meg tudni, hogy a kints a mely a találót illeti, kié lett, a Tiszté vagy a Ketske Pásztoroké, avagy leg alább hogyan osztatott fel köztök ha hét részre ment. Ezt is levél által ha nem terhelhetik a Méltóságos Ur irni Somlyóra, meg lehet tudnunk. Abbé Eckel nem tsak curiositását akarja ezzel ki elégíteni, hanem a historica relatioját a melyet akar ezzen Monétákkal ki adni, kívánnya azzal is környüállásosabbá tenni. A Monétákonn magokonn igen kevés avagy semmi sints a mit vagy a história vagy kíváltképpen a jó izlés rajtok nyerjen, mert azonn kívül hogy a leg durvább munkából valók, vagy részént már is már hozzájuk hasonlító exemplarokból. Az egyik azért leg nevezetesebb hogy minden eddig fel találtatott régibb arany monéták között leg nagyobb. Az antiquitások körül curiosuskodókat leg inkább vonnyja magára az a lantz a mely már Lőszerszámhoz tartozó darabnak is tartatott és a melyen minden némü az oeconomiábann nem különbben mint a Kézi mesterségekbenn elő forduló szerszámok kitsinyben függenek le; némelyek már a freymaurséget akarták a régibb időbenn ebből a Lantzotskából ki hozni. Ha Eckel Ur munkája ki jő leszen benne a mit majd a Magyar Társaság is használhat munkáinak valamely részébenn. — Schédius Ur indított a pesti ujság mellett egy tudós ujság félét, a mely most még tsak Intelligenzblatt inkább mint valóságos Litteratur Zeitung¹⁸ — de idővel ez is válhat belőle, annyival inkább hogy formális recensioakat is iktat beléjük. — Kis Zsebbeli könyvét szépen.....¹⁹ Hogy németül foly azt is igen jónak tartom azért hogy a külföldiekkel így könnyebben jöhet a Magyar Litteratura nexusba. — A Gróf Festetits György költségenn fel állott Társaság is,²⁰ a melyről Gróf Domokos fogott a Méltóságos Urnak irni, készül az első darabjával fel állani. Itten tsak egész könyvek nem pedig darabok vétettetnek be! A Társaság a Grammatikálékban, Orthographiában, prosodiában oly egyyformaságot akar követni, hogy e részben is ha lehet a németek módjára, jobban egygyezzenek az Iróink. Több efféléket máskoron kell hagynom. — Gróff Domokos tiszteli a Méltóságos Urat, indul talám még ebben a hónapban. Ferentz is kéri, hogy az idézett Leveleket által adni ne sajnálja a Méltóságos Ur. Én pedig vagyok igaz tisztelettel a Méltóságos Urnak alázatos

szolgája
Otsovszky Pál.

4.

Ocsovszky Pál levele Aranka Györgyhez

Méltóságos Ur

Különösen tisztelt drága Nagy Jó Uram.

Ennek a drága Uri Háznak egy időbenn igen tsoportossan egy mást értt szomorúsági,²¹ az azokból még reám is áradott kedvetlen dispositiok, azután pedig magam saját dolgaimnak is némely gondossággal elegyes környüállási okozták, hogy a' Méltóságos Urnak tartozott Levél írsomat először tsak vidámabb és üresebb Napokra hagytam, azután szinte kéntelenségből és nem

¹⁷ Abbé Eckel (†1798) bécsi numizmatikus professzor.

¹⁸ Intelligenzblatt — Schedius lapját, a Literärischer Anzeigert érti rajta.

¹⁹ Olvashatatlan szó

²⁰ Festetits György (1755 – 1819), a keszthelyi Georgikon és Helikon megalapítója.

²¹ A Teleki családot két súlyos csapás érte: 1797. október 10-én meghalt Teleki Sámuelné, szül. Bethlen Zsuzsanna, majd egy év múlva meghalt a nagyobbik fiuk, az erdélyi társaságban fontos szerepet játszó Domokos is.

érkezésből hovatovább hallogattam, 's utoljára — magam se tudom mitsoda fatalitásból — imé továbbra felejtettem hogy sem betsülettel excusálni tudjam avagy tsak merjem is! — Reményilem tsak ugyan, hogy el idegenedésnek nem fogja tulajdonítani a Méltóságos Ur, és ez elég! — A' Bétsi Sokadalom alkalmatosságával Petraskó Gergely²² kereskedő a' Méltóságos Ur számára 20 R[énus]f[lorintot] adott kezembe. Azólta mind várom hogy Levelét is fogom a' Méltóságos Urnak venni, az eránt, hogy mi tévő legyek ezzel a' pénzzel: de még eddig semmit se vettem. Hanem a' Napokbann vevém Simor Péter P[o]sonyi könyváros Levelét a'mellyben írja hogy a' Méltóságos Ur némelly restantiájának fel vétele végett reám utasította légyen és mivel a' praetensioját mindenestől 8 R[énus]f[lorint] és 38 x^{ra} [krajcár]ra tette; én néki azonn 20 R[énus]f[lorint]okból ezt a 8 R[énus]f[lorint]ot 39 x [krajcárt] azonnal meg is küldöttem. Hanem már a' még hátra lévő 11 R[énus]f[lorint] és 21 x [krajcár] mire valók legyenek nem tudom. Ő Excellentiájával éppen hólnap avagy hólnap után indulok Carlsbadba, onnét vissza térvén September felé még Erdélybe is le megyünk: hogy tehát leg alább Erdélybe való le menetelem előtt Commissióját a' Méltóságos Urnak teljesíthessem, méltóztassék még addig akaratját vélem közleni. A' levelet ha Carlsbadba leszek is, tsak ide Bétsbe kell utasítani ezzel a felyülírással: Abzugeben in der Sibenbürgischen Hofkanzlei — mert így utánnam küldik bizonyosan.

— Kér vala a' Méltóságos Ur egyszer arra, hogy szerezném meg a' Méltóságos Ur számára: — a' Privilegierte Anzeigen der K. K. Staaten — az Ungarisches Magazin némelly darabjait — a' Fontella sur la pluralité des Mondes és a' — fenelon sur l'existence de Dieu munkáit Hágai editiokban. Az *Anzeige* mivel hogy tsak újság forma levelekből áll, a'minőt kevesen szoktak colligálni, olyan ritka hogy szinte lehetetlen reá szert tenni, én még legalább semmi módon se láthattam tsak egy leveletis belőle. — Az Ungarisches Magazin írója meg halálozávn,²³ a' Nyomtatója pedig eladósodván ha mely Exemplarok még vagnak is, zár alatt vagnak. A két utolsó Articulus pedig a' meg kívántatott editiokbann a' Buchhandelből régen ki fogván, igen ritka lett. Én leg alább attemptus voltam reá a'hány Catalogy venalium et licitandorum tsak meg fordult a' kezemenn, de soha nyomába se jöhettem egyiknek is. Ezután is vigyázni fogok, és ha elé fordul bizonyosan el nem szalasztom. Más parantsolatai is ha vannak a' Méltóságos Urnak, tudjam meg; még Erdélybe való be menetelem előtt örömet végzem. — Hogy áll a' Magyar Társaság? Maga szárnyaira kapott hát már? de vallyon nem sinlié meg hogy édes Anyja kezeiből már ki kelt? — de erről személyessen több időnk leszen a' Méltóságos Urral beszélgetni, a'melly szerentsét én ugyan részemről erőssen óhajtom és örök tisztelettel és kötelességgel vagyok a

Méltóságos Urnak

Béts, 4^a Jun. 799.

alázatos szolgálja
Otsovsky Pál.

5.

Ocsovsky Pál levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur

Különösen tisztelt igen drága Jó Uram.

Két Leveléhez a' Méltóságos Urnak vala a' Napokbann egyszerre szerentsém: ez egyike még Áprilisnak 5dikéről, a' másika pedig Juliusnak 4dikéről vala adva. Mind a' kettő késett azzal is egy kevéssé hogy Carlsbadba utánnam küldetvén akkor érkeze oda, mikor mi onnét már el indulunk vóltn és így ezt a' nagy utat héjába tette: de nevezetessen az első igen sokat tévelygett. Látom a' borítékján hogy innét Bécsből azzal a' feljül írással: er ist nicht zu erfragen. M[aros]Vásárhelyre vissza küldtetett: onnét ismét ide igazittatott és Bétsnek talám minden osztályait be járta a'mig

²² Petraskó Gergely, erdélyi örmény kereskedő, gyakran utazott Marosvásárhelyről Bécsbe, Aranka postai feladatokkal bízta meg.

²³ Karl Gottlieb Windisch 1798-ban halt meg.

utóljára a' másik mellé akadván azzal együtt a' Cancellariába került. Az oka mind ennek tsak a' volt, hogy az igen meg kívántatott utasítás: abzugeben in der Siebenbürgerisch Hofkanzley avagy más efféle, hibázott rajta. Kérem azért a' Méltóságos Urat hogy ennekutánna ezt a' firmát, a vagy leg alább a' Gróf Teleki nevet a' levelem hátára fel tenni ne terheltelessék, mivelhogy különben ezenn az igen nagy Posta officiamonn a' hol az ezerek között egy szegény Legény nevét nem igen tarthatják meg, a levél mindég tétovázásba jó. Ez melleleg! — A' Méltóságos Urnak erántam való különös indulattjáról és szivességéről jobban meg voltam mindenkor győztetve, hogy sem félnem kellett avagy lehetett volna, hogy egy afféle muló természeti Jelenésnek és méltó 's fontosok nélkül való történetnek szive 's barátságára változására következése és befolyása lehetne, Ezenn bizodalmas fel tételembenn meg erősítettek nagy vigasztalásomra a' Méltóságos Urnak e' két Levelei, a'mellyekben valamit a' gondolkodás módját a' tapasztalásokonn és az emberi sziv esméreténn fundáltt Philosophiát tisztelettel szemlélem, ugy a' bennem helyzetetett bizodalmat egész szivességgel köszönöm, 's továbbra is ki kérem, és örömet azt a' vallást én is magamról meg tészem, hogy azonon gyengeségeket a'mellyek az Urakbann is vétkek, a' szegény Legényben pedig bűnök, igen utálom és a' Nagy Urakat majmozni, kiválttképpen az ő gyengeségeikben, irtózom! — A Társaság dolgainak örülök, ha minden mostohasága mellett is a' környüállásoknak, tsak birják magokat. Ha egy szeribe dugába dőlt volna is, akkor is a' Méltóságos Ur ditsérete lenne, hogy tsak addig álhata fennt, a'mig a' kezét róla le nem vette: de sokkal nagyobb az érdem, ha gondos dajkálása alatt annyira mehete, hogy már most a maga szárnyára kelvén tsak tehet és birhat magával. Tsak ugyan jó a' dajka kezeket meszsze nem vonni tőle, hanem a' járnai tanuló kisdedet, a'midőnn tántorogni kezd, fel segélgetni. Még eddig Ő Ex[cellenci]ájája tellyes azzal a' szándékkal hogy Sep-temberbe le mennyünk; ez ha bé tellyesedik, bővebben ezekről személyessen a' Méltóságos Urral értekezem, igen nagy gyönyörűségemre fog szolgálni. — Néhai Gróf Domokos urnak emlékezetét illető némelly gondolatokat közöl a' Méltóságos Ur velem a' régibb levelébe. Én Én igazán tsak a' részből is sajnálom hogy ez a' levél annak idejébe nem érkezett kezemhez. Én a' gondolatot igen helyesnek tartom. Egy ilyen, mintegy örökösítés, nem tsak némi nemű jutalom lenne a'mellyet a' Hazai Muzsák a magok boldogult Barátnak adnának, hanem serkentésekre szolgálna még más élő tudósoknak a tudományokkedvellőinek is, ha látnák hogy Érdemeik halálok után is emlékeztbenn maradának és méltóképpen meg tiszteltetnek. Tsak a' Módjában vagyunk némelly reflexioim. Innepet és különös tzeremoniát az én véledésem szerint nem kellene indítani: mivel az sok környüállásokkal jár, a'mellyhez idővel, (mivelhogy azután szokássá és törvénné kellene válni) vissza élés is tsuszhat és a' dolog maga veszthet mellette leg többet. Praemiumot ki tenni a' ki dolgozandó Panegyricusokért, akkor se kellene a'midőn a' cassa leg jobb állapotban volna, azért hogy a' dicséret meg vásárolttatnak lenni ne látassék és ne az ditsőitessék meg leg jobban a'kiért leg nagyobb praemiumot adhat a' Társaság. Meg hívni általlyában az egész Magyar Helicont se tartanám helyesnek, mivelhogy az éneklők közzé, hány kedvetlen bögő is nem elegendne? El mellőzni azután a' középserü avagy annál is alább való munkákat bizony volna és sok izetlenséget huzna maga után: mind ki adni pedig, mire való lenne? — Az én vélekedésem szerint az egész hasznot a'mellyet tzelözunk, leg kevesebb környüállással egy rövid de velős — biographiájával — a' meg holt tudósak el lehetne érni: Mustrálul szolgálhatna a' Schlichtagnak Nekrologia. Nem kellene ebben sem familiai és eredeti nexusaira mint a' halott praedicatiokbann ki terjeszkedni, sem a' locus communisok mellett maradni mint a' szokott butsusztatókban, hanem psychologiai szemekkel tsak azokat a' vonásokat kellene egész characterjéből ki szemelni a'mellyek éppen tették az ő elmebeli individualitását, és az élete folyásának tsak azok a' datumi kellenének ide a'mellyek az ő elmebeli tehetségeinek ki fejtődzését formáltatását és pallérozását okozták vagy eszközölték, és segítették vagy nehezítették annak elő adásával és részre hajlás nélkül való meg ítélésével a'mit a hazai tudományokbann tett és teendő volt. Azért ollyannak kellene ezt írni a'ki ötlet jól esmérte. Illyennek gondolom pedig Prof. Benke²⁴ Urat, a'ki éppen életének leg nevezetesebb részeinn által

²⁴ Benke Mihály (1757 k. – 1817) nevelő, majd enyedi tanár. Ocsovszkyval és Teleki Ferencel több ízben együtt vett részt a társaság ülésein.

szemléelője, Mentora és Barátja volt. Mivelhogy a' Munkák II^{dik} darabja még úgy sinsz ki nyomtatva, igen helyessen állana egy efféle biographiatska köztök egy különös rubrica alatt, a'melly mód ha szokásba menne azutánn az lenne a' leg hitelesebb chronicája a' Magyar Litteraturának. Sőt hogy a' dolog tzélja annál elébb ki jelentse magát, azonn egyuttal mindjárt másokat is a'kik ez idő közbenn elköltöztek, fel kellene venni, és én a' többik közt a' Károlyvári Püspököt²⁵ proiatálnám, a'ki a' tudományoknak akár hogy vegyük a' dolgot, tsak ugyan nagy dajkájok volt. A' Magyar Országiai közzül amá régebb ugyan már meg holt, de még igen friss emlékezetbenn lévő Pétzeli²⁶ kellene így meg betsülni. Ó hozzá hasonló nem könnyen lessz ismét M[agyar] Országgonn valaki és az egész Publicumnak kedvét nem könnyen nyeri el valaki olyan mértékben mint a' ki ne szeretné olvasni, hogy a' Magyar Muzsáknak e' kedves embere mi utonn és módonn lett azzá a'mi volt? A' Püspököt ki írná én jól azt én nem tudom: de a' Méltóságos Ur talám a' Captalan mellett talál egy olly Appellessre a'ki vaóságos jó Portraitját tudja adni: Pétzeli, azt gondolom senki jobban le nem járholná mint Mindszenti²⁷ Ur a' Komáromi református Pap, a'ki nem tsak hivatalbeli sorsosa és Collegája, hanem tudós Munkáibann is társa és ezek szerént szívének és belső mivoltának is esmérője lehetett. — El hiszem, ezek mind éppen nem új gondolatok a' Méltóságos Ur előtt, 's tapasztalásból tudni is fogja már, mi lehetséges és hasznos benne 's mi nem: de én tsak azt akartam meg mutatni, hogy a'melly thémat nyújtott a' Méltóságos Ur, gondolóra vettem. — A' melly elme futtatásokat Ferentz Urfi számára vélem közölt a' Méltóságos Ur, azokat magam is gyönyörködéssel olvastam 's másokkal is meg olvastattam. Kár, hogy afféle Virágotskák számára is valami Almanachotska vagy akármi más könnyű szerű institutumotska is nem tarthatja fenn magát, a'hol az el hervadástól és az el széyedéstől meg lehetne menteni. — Kis János Barátomtól még nem vevék levelet és nem tudom hogy a' Zsebbeli könyvetskéjéért a' 11 R[énus][forint]ból és 30 xrból [krajcárokból], a'melylek még nálam vagynak a' Méltóságos Ur nevében mennyit küldjek néki: Mind erről mind egyéb dispositiojáról el várom a' Méltóságos Ur tudósittását. — Ha a' Magyar Minervának²⁸ Erdélybenn, azonn Exemplarokra nézve a'melylek már le mentek egy kis keletet lehetne szerezni, igen kívánni való dolog volna. Antal²⁹ Ur akarattjábann tudom nints folytatkozás: de a'mint hallom igen betegeskedik szegény, 's a' hivatalja is fáradságos, azért ő tőle sokat kívánni nem lehet. Prof[essor] Benke már igen ki tanulta a' módját, 's mondhatom hogy igen jól viszi. Bár tsak egy ollyan Compactorra leg alább lehetne szert tenni a'ki emberséges és ügyes ember volna, az olvasó Urakat és Aszszonyásokat esmérné, avagy a' Vásárokba is eljárna, és így e' részben mint egy factor lehetne. Ha még ez őszönn, a'mint reményilem személyes szerencsém lehet a' Méltóságos Urhoz, mindezekről bővebben végezzünk. Álhatus igaz tisztelettel vagyok A' Méltóságos Urnak

alázatos szolgája
Otsovsky Pál

Béts 15^a Aug. 799.

Accludalom Dr. Gyarmathi³⁰ levélkáját úgy a mint kezembe adá.

ENYEDI SÁNDOR

²⁵ „Károlyvári Püspök” = Batthyány Ignác (1741–1798), a híres Batthyaneum megalapítója.

²⁶ Pétzeli = Péceli József (1750–1792) a Komáromi Tudós Társaság tagja, a Minden Gyűjtemény egyik szerkesztője.

²⁷ Mindszenti Sámuel (1751–1806) komáromi református pap, a Minden Gyűjtemény egyik szerkesztője.

²⁸ Magyar Minerva — a Batsányi által indított sorozat, amelynek első kötete 1798-ban Ányos Pál műveinek kiadása volt.

²⁹ Antal János (1767–1854) Göttingában tanult, 1798-tól marosvásárhelyi református paptanár.

³⁰ Gyarmathi Sámuel (1751–1830) nyelvész, orvos.

Várad Szabó János pedagógiai műve 1817-ből és korabeli visszhangja. Várad Szabó János, a legkövetkezetesebb Pestalozzi-követő 1817-ben jelentette meg *A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról*¹ című művét, amely neveléstudományi irodalmunkban jelentős helyet foglal el. A munkát még nem elemezték részletesen, pedig egyes gondolatai ma is helytállóaknak számítanak.

A szerző, Várad Szabó János 1783. augusztus 27-én született Szilvásújfaluban, Zemplén megyében. Szülőfalujában megkezdett tanulmányai után, 1800. július 17-én a sárospataki főiskolára iratkozott be. Az anyakönyvek a jó tanulók között tartják nyilván; így vonhatta magára idős Vay Miklós generális figyelmét, aki fia mellé nevelőt keresett. A nagyobb nevelői siker érdekében külföldi tanulmányutat biztosított Várad Szabó János számára, aki Heidelbergben végzett eredményes előtanulmányai után 1810 augusztusában Yverdonba ment, hogy Pestalozzi mellett ismerkedjék meg azzal az új nevelési és oktatási módszerrel, mely ekkor az egész világ figyelmét felkeltette. „Én voltam az első magyar, aki oly célból mentem oda, hogy virágzó intézetében az elemi nevelés tanításmódját gyakorlatilag megismerjem” — írta feljegyzéseiben.

1816 májusában vett búcsút Pestalozzitól, hogy elfoglalja új állását a Vay fiúk mellett Alsó-Zsolcán. A legtöbb tantárgy tanmenetét maga dolgozta ki, híven követve Pestalozzi rendszerét. A művészeti tárgyak és a testnevelés tanítására sikerült megnyerni a Pestalozzi-intézetben segédtanítónaként működő Egger Vilmost.

Pestalozzival és munkatársaival levelezés útján továbbra is fenntartja a kapcsolatot. A nagy nevelő remélte, hogy Várad Szabó János fáradozásai folytán sikerül hatnia Magyarországon nevelésügyére. Szívából fakadó kívánsága így hangzik: „... Hadd fogjunk össze sírunkig annak a jó célnak a szolgálatában, hogy a nevelést jobb alapokra helyezzük”. (Pestalozzi munkatársa, Johannes Nieder állandóan tájékoztatta az yverdoni nevelőintézet munkájáról, törekvéseiről és eredményeiről.)

1811-ben Várad Szabó János tanítványaival Pestre költözött, s alkalmat nyílt Pestalozzi tanainak szélesebb körben való ismertetésére. Schedius Lajos, a pesti evangélikus gimnázium főfelügyelője segítségével megismertette a módszert az iskola nevelőivel. Ugyanekkor cikket írt Pestalozzi módszeréről, ami élénk visszhangot váltott ki. Jelentős műve: *A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról, nevezetesen, hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) iskolákkal egybekötni*, mint említettük már, 1817-ben jelent meg Pesten Trattnernél. A rövid, alig több mint száz oldal terjedelmű mű három részből áll. Várad először a köznép nevelésének szükségességéről szól, majd a köznép nevelésének céljáról beszél. Kitér a testi, értelmi, erkölcsi nevelés elvi kérdéseire is. Pestalozzi szellemében fejti ki a munkára nevelés elveit. Egy rövid fejezetben a köznép tanítóiról ír.

Mi a nevelés célja Várad Szabó szerint?²

„Az embert gyermekségétől fogva a munkára, rendre, engedelmességre, józen életre, becsületes maga viseletre szoktatni, ötlet emberi méltóságának érzése és esmérése által boldoggá, kereszténnyé, testi, lelki tehetségeinek kifejtése által, mind a maga szükségeinek megszerzésére, mind a mások felsegíttetésére, mind pedig a társaság javának előmozdítására elégségesé tenni, a társaságnak ügyes mesterembereket, jó, erős és okos mezei munkásokat, hűséges szolgákat készíteni, ennek kellene ítéletem szerint a köznép (nevelése tzéljának) lenni.”

Tehát azt vallja, hogy ha a társadalom számára hasznos polgárokat akarunk nevelni, akkor a falusi iskolákban az elemi ismeretek megtanítása mellett az életre kell előkészíteni a gyermekeket. Az élet pedig azt kívánja, hogy a gyermek idejekorán tanuljon meg dolgozni is. Várad Szabó szerint Magyarországon is szükség van ún. „industrialis” iskolákra. Mit ért ő ezen? „Olyan iskolákat értünk Industrialis Iskolákon, amelyekben a köznép emberré formáltatván, a polgári életre, boldogulásának keresésére is alkalmatossá tétetik.”³, vagyis egy-egy mesterség alapjait is megismeri.

¹ VÁRAD SZABÓ János: *A Hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról*. Pest, 1817. 113.

² VÁRAD SZABÓ János: *i. m.* 13.

³ VÁRAD SZABÓ János: *i. m.* 15.

A Tudományos Gyűjtemény 1818. évi V. kötetében Ángyán János tollából recenzió jelent meg Várad Szabó könyvéről.⁴ Az ismertetés egyik értékes része éppen az „industrialis oskolák” kérdésével foglalkozik, és rendkívül érdekes következtetéseket von le ennek kapcsán:⁵

„A' 17-dik lapon azt kezdi megmutogatni a' T. Iró, hogy a' köznépnek az Industrialis oskolák mulhatatlanul szükségeseek. — A' Recenzens ez ilyen oskolák szükséges voltát nem tagadja: tsak azt, mondja, hogy ezek még szükségesebbek vólnának Földes Uraságaink' gyermekeinek neveltetésére. — Miért áll oly alacsony léptsón Hazánkban az Industria? Azért, mert Földes Uraságaink, Birtokos Uraink az ő Inassáikból, kultsárjaikból 's hólmí jött ment Elődiekből lett Ispánnyaik, Tisztartóik 's gazdáik szemeikkel néznek. — Ezek nem tudnak' a' gazdálkodáshoz; magok a' Birtokos Urak sem: mit lehetne itt a' szorgalomra nézve várni? — A' Falusi oskoláknak tehát, állapotját úgy elrendelni, mint a' T. Iró rajzolja, igen jó volna: de tsak úgy és akkor lenne ennek haszna kítettő, ha és midőn a' Kesztheli Georgikon' örök háládatosságot érdemlő Geniusa, több vetélkedő Társokat látna: vagy legalább a' Kesztheli Georgikon Nevendékei közt Gróf, Bárá, s más Birtokos Urfiakat szemlélnénk. !!! A' bizonyos, hogy Angliában a' Lordok 's más Nagyok az első gazdák, kik az industrialis oskolák által lettek illyekké. — A' mit Fellenberg Emmanuel Helvecziában megtett, a' miről a T. Iró a' 21. lapon emlékezik, miért nem tehetnék azt meg Nemzeti Naggyaink, és tehetősebb Városi Közönségeink?”

Tehát Ángyán nemcsak a köznép fiai számára tartja fontosnak a mesterségek tanulását, hanem a főrendűeknek is, hogy hazánk ipara fejlődésnek induljon azáltal, hogy akik tehetik, segítsék elő azt.

A köznép nevelésében elsőrendű fontosságúnak tartja Várad Szabó a testi nevelést, de éppen ilyen lényeges szerinte az érzelmi nevelés is. A könyvnek ezekben a részeiben Pestalozzi elveit írja le a szerző. Az „intelektuális nevelés” kérdéseiről szólva egy különösen logikus és világos fejtegetést olvashatunk Várad Szabó tollából a nép felvilágosításának, oktatásának elengedhetetlen voltáról.⁶

„A' mióta a' Köznép Nevelését munkába vették a' társaság Igazgatói; az őrta nem tsak a Tudósok, hanem a' tudatlanok is egyaránt disputálnak arról, valyon szükséges légyen e a' köznépnek a' tudományos nevelés? Azok, akik a tudományos nevelést a' tudós neveléstől, vagy a' tudományokra való neveltetéstől meg nem tudják, vagy meg nem akarják különböztetni, azt állíttják, hogy a' köznépnek vagy semmit se, vagy igen keveset kellene tudni a' tudományokból; külömben az, a' maga sorsát felülmúló formálást kapván, nem fog állapottjával megelégedni. Megtanúlja azt a nép magától is, mimódon kellessék a' maga kenyerét ortzája verejtékével enni. Elég volna, úgy mondják ezek, a' Köznépnek a szívét formálni, azt szelidséggel, alázatossággal és engedelmességgel, vagy világosabban szólván, szolgai félelemmel megtölteni 's a' t. Mi ezeknek azt feleljük, hogy a' kenyérnek ortzája' veréjtékével való evéséről szőlő sententia, az egész emberi nemzethez van intézve, és az Ó Testamentombéli kijelentésnek ezen szavaiban, nem találunk egyebet, hanem az emberi Nemzet' testi nevelésének bölts reguláját. A' kik így beszélnek nem tudják mitsoda szoros öszveköttetése van a' szív' formálásának, az értelem' és az okosság' világosításával. Mimódon lehetne az ember erköltsi képpen jó, ha sem gondolkozni, sem helyesen ítélni nem tudna? Valamint lehetetlen az ember' fejét emberi módon világosítani a' nélkül, hogy egyszersminda' szíve is nemesedjen bizonyos tekintetben: éppúgy lehetetlen a' szívet formálni a' nélkül, hogy az értelem és okosság ereje is annyiba-mennyibe munkába ne vétessen.”

⁴ ÁNGYÁN János: *Várad Szabó János: A hazabéli kisebb oskoláknak jobb lábra állításokról* = Tudományos Gyűjtemény 1818. V. köt. 95 – 113.

⁵ ÁNGYÁN János: *i. m.* 102.

⁶ VÁRAD SZABÓ János: *i. m.* 54.

A logikus és világos okfejtés után nézzük Váradi Szabó végső következtetését:⁷

„Az igaz megvilágosodás, mely az értelem világosságában, az akarat' jóságában, és a szelíd's nemes indulatokban áll; egy az igaz emberi tökéletességgel. A' tökéletes ember pedig nem lehet nem jó. Következik tehát, hogy a' tudományokban való gyakorlás múlhatatlanul szükséges a' köznépnak is, mind azért, hogy azok által az ő értelme világosíttasson, mind pedig, hogy a' tudományokból magának szükséges eszméreteket szerezhessen.

Az oktatóndó tárgyak között első az „anyai nyelv” tanítása. Elsősorban beszélni kell megtanítani a gyermeket; magyarul, helyesen és jól. Váradi Szabónak ez a nézete ma is aktuális. A beszéd után jöhet az írás, olvasás, a számolás, a rajz, a természetrajz és a hazai történelem tanítása.

Az oktatás módszereiről szólva a szerző a következőket állapítja meg:⁸

„A gyermeknek a' tanítás módja, sem a fejét, sem a' szívét nem foglalatostkodtatja, az ön-nön munkásságot fel nem gerjeszti. Többnyire kiszabott kérdések és feleletek által tanulnak a' gyermekek, a' mellyeket értelem nélkül is kénytelenek könyv nélkül megtanulni, mert a' kez-
zekbe adják. Hány száz meg száz olyan szót és sententziákat tanulnak meg a' gyermekek, a' mellyeket nem értenek, a' mellyeknek ő-bennek sem egy gondolat, sem egy képzelet, sem egy érzés meg nem felel.”

A tanításban Váradi Szabó szerint fokozatosságra kell törekedni. Ő is, mint mestere Pestalozzi, azt vallja, hogy „az emberi oktatás igazi alapja a természet szemlélete, mert ez az emberi megismerés egyetlen alapja”. Az érzéki benyomások csak fokozatosan emelkedhetnek a tiszta fogalmak szintjére. Az érzéki benyomástól a szemléleten, majd a képzetten át a fogalomig vezet az út. A helyes tanítási módszer mindezek figyelembevételén alapul.

A következőkben Váradi Szabó a „jó erkölcsök formálásáról” szól.⁹

„A' mi az erköltsi nevelést itt különösebben illeti, arra akarnánk kiváltképpen figyelmetes-sé tenni az Oskola-Tanítókat, hogy tanítványaikat igasságossákká, ítéletekben, tselekedetekben és beszédekben, magok' meggondolókká, magokviseletekben jámborokká és tisztességesekké tennék. Az igaz mondás és az engedelmesség, legelső virtúsok a' neveltetendő gyermekekben, úgy mint a' mellyek nélkül, sem erköltsi sem értelembeli formáltatások elő nem mehet.”

Mindezeket leginkább úgy lehet kifejleszteni a tanulóknak, ha példát mutatunk nekik. A már említett recenzióban Ángyán János ezt írja:¹⁰

„Oskoláknak jó erköltsü Tanítókat adjunk, meglesz az ezen tekintetben való jó Nevelés minden mesterséges eszközök nélkül; sőt azon hasznos eszközökkel is, mellyeket e' végre a' T. Író, ajánl, tsak a' jó erköltsü Tanító élhet haszonnal.”

Könyvének további fejezetében a szerző magáról az iskoláról mint intézményről beszél. A jó iskolaépület és felszerelés szükséges, de ezeknél sokkal nagyobb szükség van jólképzett tanítókra. Hogyan és hol kellene jó tanítókat képezni? — teszi fel a kérdést Váradi Szabó. Nézete szerint „Oskola Mesterek Semináriumiát” kellene felállítani, ahol a jövődő tanító mindazt megtanulhatná, amire választott pályáján szüksége lehet. A szerző felveti, hogy amíg különálló intézetekre nincs pénz, tanítsák a „nevelés és tanítás tudományát” minden nagyobb iskolában. Érdemes ezt a részt teljes egészében idézni:¹¹

⁷ VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 56.

⁸ VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 62.

⁹ VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 70.

¹⁰ ÁNGYÁN János: *i. m.* 111.

¹¹ VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 99.

„Ha azt akarjuk, hogy az iskolák és a' nevelés közönségesen virágzó állapotba tétessenek nálunk is, s az igaz cultura nálunk is, az egész nemzetnél előbb előbb mehessen, tanítsuk anya-oskoláinkban az emberek formálásának nemes mesterségét; tegyük már iskolákban figyelmesekké a jövődöbéli Atyákat, Tisztviselőket, és Igazgatókat arra, hogy valamint az egyes ember boldogságának, úgy a Társaság' virágzásának is fundamentoma a jó nevelés; Tegyük tökéletesebbé nagyobb iskoláinkat egy olyan Tanítói Széknek felállításával, a melyből egy tudománnyal tellyes és emberi szeretettel gazdag szívű Tudós készítse a jövődöbéli lelki és iskolai Tanítókat az ő hivataljokra, az emberekkel való bánás hejes módjára, és arra, a minden mesterségek felett való mesterségre, melynek nem a természeti dolgok, hanem önnön magunk formálása és tökéletesítése, a tzelja. — Egy ilyen Tanító egészen más lelket öntene az iskolába, más és jobb erányt szabna az iskolai nevelésnek, s véghez vinné azt, hogy a nevelésbeli jobbítások, nálunk is esmeretekes lennének, és iskoláink, a pallérozottabb Nemzetek iskoláival egyenlő lépésekben tökéletesednének”.

A recensens Ángyán János olvasva Váradi Szabónak azt a kijelentését, hogy „Ez nálunk mind eddig elmulasztott” — megjegyzi:¹²

„miképen legyen erre nézve a dolog a több Protestans iskolákban, azt a Recensens nem tudja; hanem azt bizonyosan mondhatja, hogy a Reformátusok Pápai anya iskolájokban, minden iskolai Cursusban, elvégezi Professor T. Marton István Úr ezen Tudományt is; úgy hogy ennek halgatása nélkül egy Cursust végzett Tanuló is ezen iskolából ki nem jó.”

Ez a megjegyzés mutatja, hogy Pápán ebben az időben már rendszeresen folyt a pedagógia oktatása a Kollégiumban.

Összefoglalva Váradi Szabó János művének fontosabb gondolatait, a következőket mondhatjuk: Nézete szerint minden embert emberré kell nevelni és a sorsához, körülményeihez alkalmazkodva hasznos polgárrá kell formálni. Hogy miként történjen ez, arra nézve útmutatást ad. Magyarországon az első között kívánja a testnevelés és a rajz minden iskolában történő tanítását. Rendkívül jelentős az a megállapítása is, hogy az iskolában a gyermekek a tanulás mellett munkát is végezzenek; megtanulják a selyembogar tenyésztését, a kosárkötést, a fafaragást, a hálókötést. Az így megtermelt javakkal pénzt kereshetnének, amely biztosítaná az iskola fenntartási költségeit.¹³

„A mi falusi iskoláink is hozattatnának oly rendbe, hogy azokban a köznép ily célirányosan neveltethek és magukat feltarthatván, vagy legalább a maguk fenállását nagy részben segítvén, a községnek semmi vagy igen kevés terhére lennének. Így az iskola maga szolgáltatna módot az elhagyott árváknak s nyomorult szegényeknek is arra, hogy a maguk céljukra, mint emberek, neveltessenek.”

FEHÉR KATALIN

Kézirat az 1849. évi abrudbányai vérfürdőről. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, Fol. Hung. 3585. jelzeten az abrudbányai unitárius egyház 1875-ben készült *Arany könyvének* fénymásolata. A kézirat 16–19. lapján részletes leírás olvasható a szabadságharc alatti román vérengzések egyik szomorú epizódjáról, Avram Iancu csapatainak abrudbányai vérfürdőjéről 1849 májusában. Az esetet a román történetírás hallgatással mellőzi, és a háromkötetes *Erdély történetében* (1418. I.) is csupán ezt olvassuk róla:

„Verespatak, Abrudbánya lángok martaléka lett... A románokkal mindeddig békében élő Abrudbánya magyar lakosságából sokan veszítették életüket a harcok során.”

¹² ÁNGYÁN János: i. m. 112.

¹³ VÁRADI SZABÓ János: i. m. 97.

A kézirat ismerteti Hatvani Imre magyar csapatainak visszavonulását, majd folytatja:

„... Eltávozván a katonaság, rohan az ellen mindenfelől a városba. . . Legelső tette az volt, hogy minden magyar házat kifosztott kirabolt, mire úgy látszott egész elkészülve jelentek volt meg — szállító szekereknek és lovaknak sokaságával. A rabolni való több már nem lévén, kezdődött azután a fegyvertelen és védtelen népre való irtózatoss vadászat. A parancs ki volt adva, hogy csak férfiak és finemű gyermekek gyilkoltassanak le, de nem volt ott kimélet se nő, se ártatlan leánygyermekre nézve, — dühözt vérittason halomra ölt egyaránt mindenkit.”

Egy héttel később Hatvani visszatért az elmenekültekkel, de az újabb román támadásra ismét visszavonulni kényszerült. Az eltorlaszolt úton a románok a menekülőkre támadtak.

„A katonaság megmaradtjai s a menekülők erősbjei úgy a hogy lehetett menekültek, de a nagyobb rész — kimerültek, nők, gyermekek, az ellenség iszonyú hóhérlásai között enyésztek el. . . Gyászos temetővé változtatva az egész helység 1200 — 1300 szerencsétlen hullával boritva, melyek a verespataki és abrudbányai magyarságból a kétszeri vérfürdőnek levének áldozatai!”

„Most már teljesen az ellené volt Abrudbánya; osztozkoztak az ingatlanokon is, — beköltöztek a kevésbé rongált lakokba.”

A kézirat az unitárius egyház temetési anyakönyvéből név szerint felsorolja az unitárius vallású áldozatokat, szám szerint 181-et, akik közül 69 asszony és leány volt.

VEKERDI JÓZSEF

Kísérletek a Szegedi Híradó megerősítésére (1885, 1903.) A Szegedi Híradó különleges helyet foglal el Szeged sajtótörténetében. Szórványos és hamar kifulladás kezdemények után ez a lap volt az első már hosszabb — sőt kimondottan hosszú — ideig (1859 — 1917) élő újság a városban. Első időszakainak jelentősége vitathatatlan. A riválisok, kivált a Szegedi Napló (1878 — 1922) megjelenése ugyan gyengítette pozícióját, de mint győmányaosan kormányparti lap, amelyik egy konzervatív színezetű liberalizmus jegyében értelmezte a korszak fejleményeit, hosszú időn keresztül egy meghatározott — társadalmi súlyát tekintve jelentős — réteg érdekeinek kifejezője, habituális megtestesítője volt. Sajnos, a lappal foglalkozó tanulmányok,¹ köztük a két legrészletesebb és legjelentősebb, a Reizner Jánosé és a Kulinyi Zsigmondé, minden érdemük ellenére mára nagyrészt elavultak, és sem a Szegedi Híradó „intézménytörténetét”, sem a nyilvánosság alakításában betöltött szerepét nem mutatják be mai igényeinknek megfelelően. Az új *Szeged monográfia* megjelenés alatt lévő 3. kötete pedig, mely a korszak sajtótörténetéről is szól, szintén keveset ad; sem e rész terjedelme, sem anyaga nem elégséges az érdemi szöveghöz. Az érdemi alapkutatások hiánya nagyon érezhető, így a Szegedi Híradó történetének megírása, bármily tanulságos lenne, egyelőre csak a feladatok között szerepel.

Több évtized laptörténetét természetesen nem lehet egyik napról a másikra megírni. De a munkát — új anyagok feltárásával — meg lehet kezdeni. E dolgozat nem is akar többet, mint ehhez a munkához hozzájárulni két, mindeddig kiadatlan dokumentum közzétételével.

A dokumentumok különböző időkből valók. Az első keletkezési ideje 1885. (tehát a város árvíz utáni rekonstrukciójának első időszakából való), a másodiké 1903. (azaz már a „modern” viszonyok tükré). Mindkét irat kérvény; az elsőt a lap szerkesztője (Nagy Sándor [1836 — 1919])², a

¹ REIZNER János: *A „Szegedi Híradó” negyedszázados pályafutása*. Szeged, 1884. — KULINYI Zsigmond: *Egy újság huszonöt éves története. A Szegedi Híradó 1859-től 1884-ig* = A Dugonics-Társaság könyvei. Évkönyv. 1894. Szeged, 1895. 135 — 153., *A „Szegedi Híradó” 1859 — 1896*. Szeged, 1896.

² Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IX. köt.* Bp. 1903. 754 — 756., valamint HABERMANN Gusztáv kézíratos szegedi életrajzi adattára. — Nagy Sándor 1869. júl. 1-től 1889. okt. 1-ig volt a Szegedi Híradó szerkesztője.

másodikat a kiadó (Endrényi Imre [1857–1921]³) írta, s kimondott-kimondatlan céljuk a Szegedi Híradó állami (kormányzati) eszközökkel való megerősítésének kieszközlése volt. Sajnos, mindkét dokumentum természetes közegből, a hivatali iratok közül kiemelten maradt meg, így sorsuk — eredményük vagy eredménytelenségük — e pillanatban pontosan nem tisztázható. De így, önmagukban is érdekesek, mert: 1. két különböző időmetszetben adnak fölvilágosítást a lap viszonyairól (előállítási költségeiről éppúgy mint elterjedtségéről); 2. megmutatják a lapkiadó üzleti és politikai szándékait; 3. megerősítik az állami (kormányzati) sajtópolitikáról, pontosabban az állam és a sajtó viszonylagos összefonódásáról (és különállásáról) való eddigi ismereteinket.

Mindkét irat a Móra Ferenc Múzeum Irodalomtörténeti gyűjteményében található, ahová egy kéziratgyűjtőtől (Csongor Győző) került.

1.

Méltóságos Főispán úr!⁴

Méltóztatik ismerni azt a szerencsétlen helyzetet, a melyben az általam tizenhét év óta szerkesztett Szegedi Híradó politikai napilap a kiadóság ros[sz] üzleti viszonyai miatt évek óta, főkép pedig a mostani társkiadó tulajdonosok alatt sínlődik. E helyzet nyomasztó volta fölötté bénítólag hat reám s általában a szerkesztőségi viszonyokra és így magára a lapra is, a melynek erő kifejtését, hatását és előrehaladását állandóan gátolja.

Méltóztatik tudni azt is, hogy miben rejlik ennek oka: abban, hogy a kiadók társsszerződése oly terheket rakott az üzletre, a miket az meg nem bír s a mik alatt, — főkép a mostani üzletviszonyok s a folyton növekedő verseny mellett — rövid időn össze kell roskadnia; s így nem csak az én existenciám, a ki e lapnak áldoztam életem java erejét s munkásságát, hanem maga a lap sorsa is folyton a legnagyobb bizonytalanságnak van kitéve.

A baj ma már odaérett, hogy vagy a kiadó cég tönkje következik be rövid időn, vagy pedig a nyomdai üzlet a lappal együtt az egyik kiadó, Engel Adolf⁵ kezébe jut, a kinek szükség esetére pénzes hitsorsosai állnak a háta mögött, míg Burger Gusztáv⁶ és családja, anyagi erő hiányában, nem képesek a céget magukhoz visszaváltani, a mire különben Engel A. hajlandónak mutatkozik.

Az előbbi eset nem valószínű, mert a végszükség esetén, hogy magát és családját a teljes tönkrejutástól megmentse, Burger G. kénytelen lesz magát megadni s megmenteni a megmenthetőt, bármi kevés lenne is az; így tehát az üzlet és lap Engel A. kezére kerülne. Hogy pedig ez a megoldás mily kövekezményekkel járna, azt Méltóságod bölcsen tudja, épp azért ezt, mint tudom, nem is tartja megengedhetőnek. E kellemetlen kövekezményeket elhárítani azonban másképp nem lehet, mint: vagy módot találni, hogy a lapalapító Burger-család a nyomdai üzletet s a lapot megtarthassa, vagy új lapot alapítani, a mely új névvel voltaképpen a régi lenne.

A kérdés tehát most az: vajjon melyik alternatíva volna *célszerűbb*, könnyebben és kevesebb áldozattal keresztülvihető? Erre nézve az én szerény véleményem az: hogy minden esetre *célszerűbb* volna az első, t. ill., amely a mostani lapot biztosítja a kormány és a párt érdekeinek; mert bizonyos az, hogy egy régi, megállapodott hitelű lappal könnyebb föladatuk van továbbra is minden

³ Vö. [PÉTER László] P. L.: *A Szegedi Napló centenáriuma*. Somogyi-könyvtári Műhely, 1978. 86., BÁTYAI Jenő: *Régi szegedi nyomdák*. Szeged, 1984., HABERMANN Gusztáv: [*Válasz a Várostitörténeti Ki mit tud? 35. kérdésére*] = *Délmagyarország*, 1992. máj. 16. 6.

⁴ A főispán ekkor — 1884. febr. 3-ától 1905. febr. 12-éig — Kállay Albert (1843–1922) volt. Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon*. 1. köt. Főszerk. KENYERES Ágnes. Bp. 1967. 841–842.

⁵ Engel Adolf 1880-tól volt a Szegedi Híradó társkiadója, 1885-ben — e kérvény eredménytelensége után — a lap az ő tulajdonába került. Nyomdáját 1890-ben adta el a Traub B. és társa cégnek.

⁶ Burger Gusztáv (1854–1910), a Grünny nyomdát átvevő és folytató Burger Zsigmond nyomdatulajdonos fia volt; apja halála után a családi nyomdát ő folytatta. Vö. BÁTYAI Jenő: *i. m.* 38., 12. — A korszak nyomdaviszonyairól l. újabban: GAÁL Endre: *Szeged nyomdaipara az 1850-es évektől 1891-ig*. Békéscsaba, 1987.

tekintetben, mint egy újjal. A mi pedig a közvetlen pénzáldozatot illeti, úgy vagyok meggyőződve, hogy a kettő közt nagy különbség lenne, és az első alternatíva megvalósításával bizonyos erkölcsi tartozás is leróvatnék a Burger-család iránt, a mely a Szegedi Híradót alapította s ezt hosszú éven keresztül, a kormány és pártunk érdekeinek lankadatlan, elvhű szolgálatában, ezelőtt sok éven át áldozattal is fönttartotta, — nem is említve azt, hogy kulturális érdek volna, egy oly nyomdai műintézetet, a mely úgy ösrégi hírneve, mint gazdag felszereltségére nézve aligha nem páratlanul áll a vidéken, a bizonytalan sorstól, talán a föloszlástól megmenteni.

Ezek előrebocsátásával bátor vagyok a baj orvoslására nézve, úgy a magam mint Burger Gusztáv úr nevében az alábbiakat előterjeszteni s azokat Méltóságod becses figyelmébe ajánlani.

Hogy a lap teljesen megbízható kezekbe jusson és hogy Burger Gusztáv, mint a lap egyik kiadója végre bírja hajtani a közte és jelenlegi társa közt már megállapított fölbontását a társasági szerződésnek, szükséges lenne 12.000 frt készpénzben. Ezt az összeget a magas kormány bocsátaná mint kamatnélküli kölcsönt Burger úr rendelkezésére olyformán, hogy 1886. január hó 1-től négy évig évenként 3.000 frt-ban megállapított subventiót, tehát összesen a fönti összeget, Burger úrnak előre egyszerre rendelkezésére bocsátaná. Burger úr ezen összeget 1886. január hó 2-ikától számítva évnegyedenként 750 frt-os részletekben, tehát négy év alatt fizetné vissza a magas kormány által kijelölendő bizalmi férfinak. Én a magam részéről azt volnék bátor javasolni, hogy Burger úr a negyedévi részleteket, mint a lapnak járó subventiót, direct kezeimhez juttatná, a mely esetben természetesen a magas kormánytól 1886. január havától kezdve négy éven át semmi egyéb állami pénzbeli segílyt nem kívánnánk.

Burger úr ezen előlegnek biztosítására följánlja a lap tulajdoni jogának lekötését az illető bizalmi férfiú, vagy bizottság számára addig az ideig, a míg ő a 12.000 frt előleget teljesen le nem törlesztette. Ezen lekötés és biztosíték-adás lehetséges, mivel a 12.000 frt kölcsönnel Engel Adolf egyik társagnak minden igénye kielégítettnek, a már eddig létrejött s a közös cég megszüntetésére vonatkozó megállapodások értelmében. — Az esetben, ha ő a megállapított részleteket kellő időben törleszteni képes nem volna, jogában állana az illető bizalmi egyénnek vagy bizottságnak, a lap jövedelmére és a kiadói jogra is magának törvényes úton biztosítást eszközölni. — A letörlesztés után a tulajdon-jog ismét Burgerra, vagy esetleges jogutódjára szállna vissza. A lap nyomtatása, szétküldése, szóval az adminisztratív teendők és kiadások, úgy a lap bevételei is Burgert terhelnék és illetnék.

Méltóságod azonban jól tudja, hogy a lapot és Burger urat pusztán 12.000 frt-os visszafizetendő kölcsönnel kisegíteni nem lehet. Burger úr csakis úgy volna képes a visszafizetéseket, emberi számítás szerint teljesíteni, ha a magas kormány őt szándékában indirect és a kormányt semmiféle áldozattal nem terhelő módon elősegítené. Az ő alázatos kérelme e részben oda irányul, hogy kegyeskedjék Méltóságod az illetékes magas körökben pártolólá odahatni, hogy oly állami nyomtatványok, a melyek jelenleg a szegedi és szeged-kerületi állami hivatalok részére a magy. kir. államnyomda által szállítanak, 1885. évi május hó 15-ikétől fogva legalább öt évig Burger úr nyomdájában rendeltessenek meg s ő általa legyenek az összes hivatalok számára szállítandók.

Ő hajlandó a nyomtatványokat ugyanazon árban, legalább is oly minőségű papíroson, csinos kiállításban pontosan a meghatározott időre, mint az államnyomda, minden egyéb költség nélkül szállítani. A Burger-féle nyomda Magyarországbán a vidéken legnagyobb s azt Burger úr még bővíteni is fogja s régi jó hírnevénél fogva teljes biztosítékot nyújt a munkák szép és pontos előállítására nézve, sőt könnyítene azon a kalamitáson, — amiről a legtöbb állami hivatal panaszt emel — hogy az államnyomda túl lévén halmozva megrendelésekkel, sokszor kénytelenek hónapokig is várni, míg a szükséges nyomtatványokat kézhez kapják. Ennek igazolásául fölhozza Burger úr azt, hogy például a szegedi Pénzügyigazgatóság e részben már többször tett fölterjesztést a Pénzügyminisztériumhoz.

Burger úr részére a következő hivatalok számára volnának azok összes szükséglenő nyomtatványai átadandók: a szegedi Pénzügyigazgatóság és kerülete, adóhivatalok, pénzügyőrségek, dohánybeváltó és dohánygyári hivatal, kir. jószágigazgatóság és ennek mellék-hivatalai, a ker. katasz-

teri igazgatóság, polgári és büntető törvényszék és járásbírók, a magy. kir. mérnöki és államépítészeti hivatalok, a magy. kir. csendőrség (melynek nyomtatványait az összes hazai csendőrpáncsnokságok részére a szélsőbaloldali „Szegedi Napló” kiadói élvezik már több mint két éven át), s végül, ha lehető, a m. kir. államvasutak által átvett alföld-füümei vasút nagyváradi — eszéki részének vonalára szükséges nyomtatványok; utóbbi ugyanazon árban hajlandó Burger úr szállítani, mint azt az említett vasútvonal az eddig legolcsóbb és megbízható nyomdától szerezte be.

Ezen, az államnak semmi nemű terhet nem okozó, sőt sok részben előnyt nyújtó kérelem teljesítése által a Burger cég, melynek alapítója a „Szegedi Híradó”-nak is megteremtője volt, s ezt küzdelmes évek hosszú során, anyagi áldozatok árán tartotta fenn, kiérdemelt elismerésben részesülne; de ennél fontosabb indok az, hogy ez által a törzsületnek, a nyomdának, teljes megszilárdulása eléggé alig méltányolható befolyással lenne a lapra és annak elterjedésére nézve.

Az árvíz óta a szegedi nyomdák száma megkétszereződött⁷ s óriási versennyel kell egymás ellenében küzdeniök, nem is számítva a budapesti nyomdászok hallatlan erőfeszítéseit és rút versenyét, amely szerint Szegedet és vidékét ügynökeik egész rajával árasztják el s elvonják a mindig jóhiszemű s megcsalatott közönség elámitásával és szélhámoságukkal a vidéki nyomdászoktól a kenyeret.

Indokolható ez a kérelem még avval is, hogy az esetre, ha a magas kormány Burger urat az előadott kedvezményekben részesítené, úgy több mint valószínű, hogy a négy év eltelte után, az eddigi program mellett harcolva, a „Szegedi Híradó” *az eddig a kormányt terhelt subventióról teljesen lemondhatna, s ezen túl az összes szerkesztési költség a lapkiadót illetné.*

Ily módon megoldva ezt a bonyolódott ügyet, biztosítva lenne a magas kormány a lapra nézve a jövőre is, és ez egyúttal növelné annak erkölcsi gyarapodását és, a mi fő és fontos, biztosítaná a lapnak minél nagyobb körben való elterjedését.

És most lássuk az éremnek másik felét! Ha a magas kormány nem volna hajlandó a kifejtett tervbe bele menni, és így Burger úr nem bírná a társával közösen megállapított elváltást megvalósítani: ekkor Burger úr oly helyzetbe sodortatnék valószínűleg, hogy képtelen lenne azon áramlatnak ellent állani, a mely a lap eddigi vezérelveit megváltoztatni óhajtaná, s a „Híradó”, mint a kormány legbefolyásosabb vidéki orgánuma, azontúl talán egészen más program szerint működne, a mi természetesen a szerkesztőségben is változást okozna. Ez esetre beállana a másik alternatíva fogyanatosításának: egy új kormánypárti lap alapításának a szükségé!

Erre nézve szabadjon nekem, mint meglehetősen beavatott szakembernek azt a megjegyzést kockáztatnom, hogy az esetleg megindítandó új lap is a kormánynak tetemes áldozatába kerülne. Erre nézve vagyok bátor sok évi tapasztaláson alapuló költségvetést előterjesztem, a mely mutatja, hogy mibe kerül egy a Híradóhoz hasonló alakban és terjedelemben kiállított napilap; megjegyezvén, hogy a Szegeden jelenleg 27 év óta fennálló Szegedi Híradó és a már nyolczadik évfolyamát betöltő ellenzéki napilap⁸ elterjedtségénél fogva egy esetleges új kormánypárti, napoként megjelenő lap csak a legnagyobb erőmegfeszítések árán bírna magának oly tért foglalni, hogy némileg megfelelhessen azon combinationnak, számarányait tekintve, hogy akármelyik helyi napilappal csak összehasonlítható legyen.

Egy újonnan alapítandó napilap előállítása — ha esetleg kiadója nyomdász volna is — a legelkiismeretesebb számítás szerint a következő bevételeket és kiadásokat szükségelné:

⁷ Vö. BÁTAYI Jenő: *i. m.*

⁸ Az említett lap a Szegedi Napló.

K i a d á s.

Ha a lap 500 példányban nyomtatnék, évenként 300 számot számítva, annak technikai előállítására, um. szedés, nyomás, papíros, stb. átlag véve számonként legkevesebb 20 frt-ba kerül 6000.—

Előfizetőt 300-at számítva a legjobb esetben, ebből vidéki lehet circa 110, azonban a cserepéldányokkal együtt; 110 pd. postaköltsége számonként 1 f. 10 kr., ez 300 számnál 330.—

190 dbnak helyben való széthordása, havonként 30 frt 360.—

Egy adminisztrátor minimális havi díja 45 frt. 540.—

Levelezési költség, nyomtatványok és iroda-eszközök 220.—

Bér a szerkesztőségi és kiadói irodáért 300.—

Hirdetési bélyeg-díj 1800 hirdetésért á 30 kr 540.—

Százalék a kihorónak 190 előfizető pr. 14 frt után 5% 133.—

Szerkesztőség díja, legcsekélyebb számítással 4000.—

(A „Híradó” szerkesztősége kerül jelenleg:

Államsegély 3000.—

A kiadó-

hiv. részéről készpénzb. 1800.—

” rendkívüli költségei 500.—

5300.—

Kiadások összege: 12423.—

Ezek ellenében a bevétel a túloldalon föltüntetett kövekező összegekre rughat:

300 szétküldendő példányból 40 cserepéldányt leszámítva, marad 260 előfizető 15 frt-jával 3900.,—

50 pd. naponként egyes elárusításra, számonként 4 kr.-jával 600.,—

300 számnál a hirdetések, számonként 10 frt-jával 3000.,—

Összes bevétel: 7500.,—

Az összes kiadások 12423.—

bevételek 7500.—

Marad fődőzendő hiány 4923.—

évenként. Így tehát évenként 5000 frt-ot s rövid négy év alatt 20,000 frt-ot kellene a kormánynak áldozni azért, hogy Szegeden organuma legyen, a mely organum azonban legkevesbé sem érné el azon hatást, hogy reá szolgálna 20,000 frtnyi soha meg térülendő kiadásra.

Míg, ha az általam kifejtett tervezet keresztülvitele kedvezőleg megoldatnék, a kormány csak előlegezett összeget bocsátana rendelkezésre és semmi nemű áldozatot nem hoz; bírja a Híradót, mint eddig, hű organumául és segít vele a kiadó[n] s rövid néhány év múlva még az állami segélyezésétől is a lapnak megszabadul.

Ha netalán némi felvilágosításokat óhajtana még Méltóságod nyerni, kegyeskedjék első sorban Burger Gusztáv urat, másod sorban pedig egy bizottságot oly helybeli bizalmi férfiakból összehívni, a kik a lap viszonyai és az egész ügy állásáról már is értesülve vannak.

E fontos ügyet újólág is Méltóságod kegyes figyelmébe és hathatós pártfogásába ajánlva, mély tisztelettel maradtam

Méltóságodnak

Szeged, 1885. febr. 4-én.

Nagy Sándor

a „Szegedi Híradó” szerkesztője

ENDRÉNYI IMRE SZEGED

A „Magyar Királyi Államvasutak”, a „Magyar Királyi Posta-Távirda” és a „Magyar Királyi Postatakarékpénztár” szerződéses nyomtatvány szállítója

A „SZEGEDI HÍRADÓ” POLITIKAI NAPILAP KIADÓHIVATALA.

Méltóságos Főispán úr!⁹

Méltóságod tanácsára és jóindulatú útbaigazítására van szükségem. Élőszóval nem tudnám elmondani mindazt, ami az én helyzetem megértéséhez szükséges, engedje meg Méltóságod, hogy írásban adhassam elő.

Nagyon kezvezőtlen politikai viszonyok vannak az országban. Ezen politikai viszonyok miatt a „Szegedi Híradó” előfizetőinek száma megdöbbentő módon lefogyott. Méltóságos főispán úr! Lapom előfizetőiből csak néhány száz maradt meg. Szeretném, ha Méltóságod nem sajnálná a fáradságot és kegyes volna erről könyveimből is meggyőződést szerezni.

Ezenfelül köztudomású dolog, hogy a betűszedők sztrájkja¹⁰ minket szegedieket a legérzékenyebben sujt. A betűszedők országos egyesülésénél Budapesten bárki meggyőződést szerezhet magának arról, hogy én eddig a „Szegedi Híradót” *nyolcz* oldallal 6 szedősegéddel, egy inassal, egy metőrrel és egy korrektorral szedtettem ki. Ezeknek a heti munkáért fizettem 160 koronát. Most a sztrájktarifa szerint inast tartani a lapszedésnél nem szabad, a segédek pedig jóval magasabb fizetésért sokkal kevesebbet tartoznak dolgozni, úgy hogy most 9 szedővel, egy metőrrel és 1 korrektorral tudom a 8 oldalas lapot előállítani s ezért fizetek az eddigi 160 korona helyett 296 koronát hetenként. Tehát tisztán *csak a szedésért* — ha csak 8 oldalas lapot adhatnék mindég — 136 koronával több a kiadásom *hetenként*. Ehhez jön még a gépszemélyzet fizetési többlete. Mint-hogy egy évben 52-szer kell ezt a többletet fizetnem, ezen a címen 7072 koronával szaporodott a lapfenntartás költsége.

De Méltóságod tudja azt, hogy Szegeden nem lehet mindennap 8 oldalon megszorítani a lapot. Hiszen vasárnaponként itt lehetetlen 16 oldalosnál kisebb lapot kiadni, hétközben is legalább kétszer hetenként 10 vagy 12 oldalra kell a lapnak terjedni, ha azt a színvonalon akarjuk fenntartani, — így bátran merem mondani, hogy a „Szegedi Híradó” nyomdai többlet kiadása a sztrájk óta legalább is 10.000 korona.

A legnagyobb kétség előtt állok tehát, ha számot vetek magammal és nézem az eredményeket:

A „Szegedi Híradó” előfizetésekből bevesz évenként

320-szor 28 koronát	8 960. —
Kormánysegély	4 000. —
Hirdetésekből	14 000. —
Összesen K	26 960. —

A „Szegedi Híradó” kiadása:

a 8 oldalas lap betűszedése csak	K 15 392. —
Szerkesztői fizetések	15 120. —

⁹ A főispán még ekkor is Kállay Albert volt.

¹⁰ A sztrájkra 1903. szept. 28-án került sor. Vö. *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből*. A Csongrád megyei munkásmozgalmak 1868—1917. Szerk. GAÁL Endre. Szeged, 1980. 210—212., Endrényi szerepéről: 212.

Papír, a 8 oldalon felüli szedés, gépszemélyzet, lapkihordók, postai bélyegek a napi számok szétküldéséhez, budapesti levelező fizetése, házbér, telefon tudósítások, karácsonyi naptár, adó, fűtés, világítás, szolga és sok egyéb kiadások 14 000. —
 összesen 44 512. —

Méltóságos uram! Evidens, hogy évenként 16–17 ezer korona a „Szegedi Híradó” deficitje. Bizonyára nem kell magyaráznom, hogy én a sajátomból ezt az összeget viselni képtelen volnék. Hiszen igaz, hogy éppen a Sz. H. deficitjének fedezhetése végett, Méltóságod szíves jóindulata folytán és a postától és utóbb a vasúttól is állami nyomdai vállalatot kaptam. A postánál 5% ár- engedmény után kaptam szerződést, a vasútnál pedig, mert a megtartott nyilvános árlejtésen mint legolcsóbb ajánlatos, mellőzhető nem voltam. —

Ezen vállalatok tiszta jövedelme azonban, a fentebb kimutatott deficitek fedezésére nem elég, holott bizonyára senki nem kívánja tőlem azt, hogy haszon nélkül foglalkozzam olyan nehéz vállalatokkal amilyenek a lapkiadás és a nyomtatványok szállítása. Méltó és méltányos kétségtelenül csak az lehet, hogy ezen nehéz fáradozásokért én is megtaláljam jutalmamat. Hiszen Méltóságos uram, más vidéki és szegedi nyomdászok is kaptak állami vállalatot, akik — mint Endrényi Lajos¹¹ és Schulhof K.¹² czégek — e vállalat jövedelmeit nem kénytelenek egy lap deficitjére fordítani.

Felemlíttem még a „Szegedi és Vidéke”¹³ érthetetlen és kalóz konkurenciáját, mely hirdetési jövedelmünket teljesen tönkre teszi és felemlíteni azt, hogy Szeged városa is a minimumra redu-cálta hivatalos hirdetéseit s azt is 4 felé osztja, úgy hogy a múltban még 4–5000 korona hirdetési bevétel volt a várostól, de most bizonyos, hogy évi 1000 korona sem lesz.

Mindezekkel szemben pedig áll az, hogy a Sz. H. nemcsak Szegeden, de az ország minden részében jelentékenyen hozzájárult az elvadult politikai közhangulat lecsillapításához. A Sz. H. befolyása a közhangulatra, merem állítani, olyan volt az utóbbi időkben is, hogy azt akármelyik fővárosi lap befolyásával bátran lehet összemérni. De a Sz. H. befolyása kétségtelenül nagyobb volt ezúttal is mint azon orgánumoké, melyek a magas kormány támogatásának igénybevétele mellett, a vidéki sajtó részére írnak és küldenek iránycikketeket.

Méltóságos uram! Még ez év Szeptember havában, voltam bátor egy egész csomó vidéki lapot beküldeni Tarkovich¹⁴ államtitkár úr Ó Nagyméltóságához a Sz. H. azon befolyásának demonstrálása végett és most ide mellékelek még egy sereg iránycikket, melyek a Sz. H.-ból mentek át az ország legtekintélyesebb vidéki lapjaiba. Egyetlen vidéki lap sincsen az országban, mely ily módon tudná beigazolni, hogy a közhangulatra ekkora befolyást gyakorolt, sőt azok a könyvatos organu-mok, melyek direct e célból szoktak beküldetni a vidéki lapok szerkesztősegeihez — sem tudnak ennél nagyobb eredményt igazolni a saját működésükről. Mert Méltóságos uram! Én csak azokat a nagyobb vidéki lapokat mellékelhetem ide, melyekkel közvetlen csereviszonyban állok; de nem mellékelhetem azon hetilapokat, melyek ezen nagyobb vidéki orgánumokból merítenek hangulatot és politikai véleményt.

Ezek előadása után, távol áll tőlem az, hogy én a Sz. H. deficitjének fedezése végett, akár a rendelkezési alap újabb megterheléséért akár más irányú közvetlen támogatásért óhajtanék folya-modni. Ezen előterjesztésemnek legelső célja az csupán, hogy Méltóságod figyelmét helyzetemre felhívjam és Méltóságodat magát meggyőzzem arról, hogy a Sz. H. anyagi helyzete tényleg ren-dezésre szorul. Az a véleményem, hogy ha Méltóságod meggyőződést szerez arról, hogy én nem

¹¹ Endrényi Lajos (1850–1920) Endrényi Imre testvére, maga is nyomdász és könyvkeres-kedő.

¹² Schulhof Károly cégének története földolgozatlan; mint nyomdatulajdonos, kezdetben a Szeged és Vidéke kiadója volt.

¹³ 1902-ben indult szegedi napilap, ekkor már Balassa Armin tulajdonában. Vö. LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből*. Balassa Armin = Szeged, 1991. 14. sz.

¹⁴ Tarkovich államtitkárról közelebbit nem tudunk.

üzleti élelmeségből panaszkodom, hanem tényleg szorult helyzetbe vagyok sodorva önhibámon kívül, akkor a bajon segíteni nem lesz nehéz.

Talán még emlékezik Méltóságod arra, hogy midőn én a posta kezelési nyomtatványokért folyamodtam, ezen vállalatból akkor, egy minisztertanácsi határozat alapján 100.000 korona értékű vállalati részt kiszakított a kereskedelem-ügyi minisztérium. A törzsvállalat a pesti könyvnyomda részvény társaságé volt és ebből akkor az említett minisztertanácsi határozat alapján kiadatott

1. A Légrádi testvérek nyomdájának 40.000 korona
2. A Werbőczy nyomdának 40.000 korona
3. Endrényi Imre nyomdájának vagyis nekem 20.000 korona

vállalati rész. Abban az időben én 20.000 forintos vagyis 40.000 koronás vállalati részért folyamodtam, és egy sajnálatos tévedés miatt 20 ezer forintos rész helyett, 20 ezer koronás részt kaptam. Azóta többször igyekeztem ezen tévedést helyreigazítani, de nem lehetett.

Időközben azonban az történt Méltóságos uram, hogy a Werbőczy nyomda felszámolás alá jutott és a részére kiadott 40 ezer koronás vállalati részről kénytelen volt lemondani. Én nem tudom azt, hogy a Kereskedelemügyi Miniszter úr Ó Nagyméltósága akkor hogyan rendelkezett ezen vállalati rész felett, azt tudom csupán, hogy ezen 40.000 koronás vállalati részt azóta megintcsak a pesti könyvnyomda részvénytársaság szállítja, tehát ugyanazon a cég, mely magát a törzsvállalatot bírja, azt a törzsvállalatot, melyből ez a vállalati rész egy miniszteri határozat alapján kiszakított.

Szorult helyzetemben, minthogy közvetlen segílyt vagy támogatást kérni nem szeretnék most méltán gondolok arra, hogy lapom nagyon is plauzibilis és reám igen súlyos deficitjének fedezése végett ezen vállalati résznek reám leendő átruházásáért kellene folyamodnom.

Ezen folyamodásomat azonban Méltóságod jóindulatú támogatása nélkül hiába indítanám útjára és ezért mely tisztelettel kérem kegyeskedjék engem ezen törekvésemben, úgy mint más alkalommal, ezíttal is támogatni.

Magamat Méltóságod jóindulatába ajánlom.

Szeged 1903. évi Deczember hó 30án

Kiváló tisztelettel
alázatos szolgálja
Endrényi Imre

A kérvény külzetén, ceruzairással idegen kéztől följegyzés:

Ezen kérelemtől folyamadó 1904. jan. 14-én szóbelileg elállott. Kapcsolatban áll a 11/1904. [olvashatatlan szó].

* * *

Hogy milyen üzlet — egyáltalán: üzlet — volt-e a Szegedi Híradót kiadni, e dokumentumok ismeretében sem lehet pontosan megválaszolni. A lap hosszú ideig élt, mind Burger Gusztáv, mind Endrényi Imre hosszú ideig viselte a lapkiadás terheit — a Szegedi Híradó tehát semmiképpen nem lehetetlenült el. Finanszírozása valahogy mindig megoldható volt. Nem világos azonban, hogy a lap fönmaradásában mekkora szerepe volt a különböző formákban juttatott kormányzati támogatásnak. E két kérvény azt sejteti, hogy a kormányzati támogatás a Híradó finanszírozásába szervesen bele volt építve. Nyílt piaci versenyről tehát szó sem lehetett — a versenyt a politikai érdek és szándék tudatosan deformálta.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

Magyar nap Wolfenbüttelben. 1922. november 24-én régi századok meghitt kulturális kapcsolataira emlékeztető ünnepség színhelye volt a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek. E könyvtár nemcsak a világ egyik legjelentősebb reneszánsz és barokk kutatóközpontja, hanem a könyv- és könyvtártörténeti kutatásoknak is egyik legjobban felszerelt és legkiválóbb centruma. A gazdag forrásanyag és a gondosan fejlesztett kézikönyvtár mellett a könyv- és folyóirattörténet — egyes helyeken még jóformán alig emancipált — kutatóit nemzetközi konferenciák, szimpoziumok és szemináriumok segítik munkájukban.

A könyvtár patinás dísztermében rendezett ünnepség során egy magyar — német együttműködés keretében készült műnek, Németh S. Katalin háromkötetes munkájának, az *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel — Magyar és német vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wölfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa.* (München — New York — London — Paris, 1992. Klaus G. Saur.) c. nyomtatott katalógusnak a bemutatására került sor.

A szép számmal egybegyűlt hallgatóságot Georg Ruppelt, a könyvtár igazgatója köszöntötte, majd Erdődy Gábor, a Magyar Köztársaság bonni nagykövete méltatta a közös vállalkozás jelentőségét, felvázolva a magyar kultúra 16–17. századi történetét. A köteteket Klaus G. Saur kiadó-tulajdonos nyújtotta át a szerzőnek, Németh S. Katalinnak, aki előadásában behatóan ismertette a kötetek létrejöttét és tartalmát.

A katalógus munkálatait még Klaniczay Tibor, az MTA Irodalomtudományi Intézetének közel-múltban elhunyt igazgatója szervezte; a kötetek az ő emlékének ajánlva jelentek meg. Az Irodalomtudományi Intézet részéről egyébként — melyet a Herzog August Bibliothekkel együttműködési szerződés kapcsol össze — Bodnár György mb. igazgató és Kókay György, a Magyar Könyvszemle szerkesztője volt jelent a könyvbemutatón.

Az ünnepélyes könyvbemutató alkalmából a wolfenbütteli könyvtár könyvkiállítást is rendezett, melyen a gyűjtemény legértékesebb magyar vonatkozású nyomtatványait, köztük a könyvtár tulajdonában lévő kilenc korvinát mutatták be. Az eseményről a helyi lapok is terjedelmes cikkekben számoltak be. (A kötetek ismertetésére még visszatérünk.)

KÓKAY GYÖRGY

A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár jubileuma. Szily János, az egyházmegye első püspöke 1791. december 21-én ajándékozta nagyértékű könyvgyűjteményét a Szombathelyi Székesegyháznak, „... azzal a mindenkoron sérthetetlen kikötéssel, hogy ez mindig is a papi szemináriumban maradjon...”, de hogy a könyvtárból minél nagyobb haszon jusson a köznek is, azt akarjuk és úgy rendelkezünk, hogy meghatározott nyitvatartási időben a világi személyek számára is hozzáférhető

legyen...”, írja az alapító bullában, létrehozva ezzel az intézkedésével a megye első nyilvános könyvtárát, megnyitva a könyvtár ajtaját a város érdeklődő, tanulni, művelődni vágyó lakossága előtt is. Szily János könyvtáralapítása a város kulturális és tudományos életének máig ható eseménye volt.

A könyvtárt az épület második emeletén három teremben helyezte el, a helyiségek közül kétőt Dorffmaister István osztrák festő a püspök megrendelésére művészi igénnyel díszített, méltó környezetéről gondoskodva a könyvek számára. Az első teremben Minervát, a tudományok antik istennőjét művészetekkel és tudományokkal foglalatoskodó puttóktól körülvéve, a nagyobbik teremben a négy nyugati egyházatyát mozgalmas barokk környezetben és a Szentháromság jelképét ábrázolta. Dorffmaister István alkotását a könyvtár jubileumára restaurálták. A harmadik terem a helyben használatot tette lehetővé, mert a püspök a kölcsönzést szigorúan megtiltotta, „... a könyvtáros... egyetlen tanárnak, vagy tanulóknak, semmilyen ürüggyel, semmilyen ígéretésre se adjon ki könyvet a könyvtárból... Minden rendű és rangú olvasót egyaránt a lelkiismeretére hivatkozva — kötelezünk arra, hogy semmilyen ürüggyel ne vigyen ki sehova egyetlen könyvet se.” — szabja meg a könyvtár működésének rendjét az alapító okiratban.

A könyvtár 200 éves fennállásáról a „Pannon Ősz '92” zárórendezvényeként, október 1–2-án emlékezett meg az egyházmegye, kiállítással és tudományos üléssel.

A 200 éves könyvtár értékeit bemutató kiállítás az eredeti, 18. századi könyvtártermekben kapott helyet. A válogatás — az alapítást megelőző, körültekintő vásárlást dokumentáló levelezés, a könyvtár életét bemutató nyilvántartások, az értékes kódexek, ősnymtatványok, hungarikák, könyvkötések — jól érzékeltetik azt a gondosságot, amellyel Szily püspök az állományt összegyűjtötte, és amellyel később is gondját viselte a könyvtárnak.

A kétnapos konferencián elhangzott nyolc előadásból a népes hallgatóság — szakmabeliek, főiskolai hallgatók, érdeklődők — megismerhette a könyvtár tevékenységét, értékeit az alapítástól napjainkig.

Sill Ferenc könyvtárigazgató előadásában a könyvtár előzményeit — a városban meglévő ferences és domonkos kolostorok könyvtárait, a győri püspököknek a szombathelyi várban elhelyezett könyvtárát, és a Vasvári Társaskáptalan könyvtárát — Szily János püspök könyvtáralapítását ismertette, elhelyezve a könyvtárt a 18. századi barokk főpapi könyvtárak sorában. Bőven idézve az alapító bullából és a szeminárium házszabályának a könyvtárra vonatkozó részeiből, érzékeltette azt a körültekintést, amellyel a püspök a könyvtárt intézménnyé szervezte.

Vizkelety András a könyvtár középkori értékeit, a 16 kódexet, és a mintegy 100 ősnymtatványból a legfontosabbakat ismertette. A kódexeket tematikusan csoportosítva — liturgikus, prédikációs, egyházi jogi, grammatikai — mutatta be, majd egyes, tartalmuknál fogva jelentős kéziratokat ismertetett, kitérve a szerzők személyére, a kódexek eredetére. Az ősnymtatványokból azokat emelte ki, amelyek unikumok, vagy tartalmilag bírnak különleges értékkel. Így a Prágában 1488-ban nyomtatott cseh nyelvű *Bibliát*, Konrad von Halberstadt Biblia-konkordanciáját, amely hazai unikum, a Schedel-krónikát, amelyből két példány is található a könyvtárban, és Sziénai Szent Katalinnak, a későközépkori női misztika képviselőjének művét, a *Libro della divina dottrínát*.

Szabó András a könyvtár hungarikái közül Calepinus tizenegy nyelvű szótárát emelte ki, amelynek második, 1598-as kiadása található meg a könyvtárban, mint a 16. századi protestáns későhumanizmus jellegzetes alkotása. A 17. századból Káldi György műveit, s nem utolsósorban bibliafordítását és Vörösmarti Mihály hitvitázó könyveit mutatta be, bepillantást adva a reformáció és ellenreformáció korába.

Koltai Jenő a könyvtár értékes különgyűjteményét, a Herzan-könyvtárt ismertette. Vázolta a barokk főpap életútját, elemezte a 18. század szinte valamennyi eszmeáramlatát tartalmazó könyvtár anyagát, és a könyvtár értékét, a 18. századi olasz könyvkötőművészetet reprezentáló könyvkötéseket.

Halász Margit a könyvtár történelmi — 15–16. századi — könyvkötéseit és a Szily püspök számára szombathelyi könyvkötők által készített könyvkötéseket mutatta be. Ezek a fennmaradt számlák alapján pontosan azonosíthatók.

Polgár Marianna és Rétfalvi Gábor, a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola tanárainak előadása a mai korba hozta vissza a hallgatóságot. A könyvtárnak a történelem- és könyvtárszakos hallgatók képzéséhez nyújtott segítségét és a könyvtár szerepét ismertették a képzésben, gyakorlati példákon keresztül, amelyek a könyvtár gyűjteményében meglévő forrásmunkáktól, kézikönyvektől, a könyv-, és könyvtártörténet illusztrálásán át a tudományos kutatásig, diplomamunkák elkészítéséhez nyújtott segítségig terjednek.

Végezetül Szilágyi István a kutató, a könyvtárt használó szempontjából elemezte a könyvtár múltját, jelenét és jövőjét, kitérve azokra a még elvégzendő feladatokra, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a gyűjtemény maradéktalanul betölthesse azt a célt, amelyért Szily püspök 200 évvel ezelőtt létrehozta, tudva azt, hogy „... a kiterjedtebb tudományokat a fontos könyvek segítségével nélkül nem lehet megszerezni...”

A kiállítás és a tudományos ülés megrendezéséhez a megyei és a városi önkormányzat és a Művelődési és Kulturális Minisztérium nyújtott anyagi segítséget.

DOBRI MÁRIA

SZEMLE

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Argumentum Kiadó—Zrínyi Kiadó, 1991. 628. p.

Közhely, hogy a könyveknek s ugyanígy a könyvtáraknak is megvan a maguk sorsa. Mégis erre a közhelyre is felépíthető lenne a Zrínyi-könyvtár sorozat legújabb, IV. kötetének ismeretése, hiszen az egyik leggazdagabb, ha nem a leggazdagabb 17. századi főúri könyvtár sorsát kísérelhetjük végig a több mint 600 oldalon.

Klaniczay Tibor bevezetőjében szabatos rövidséggel, egyúttal mégis kimerítő részletességgel indokolja a Bibliotheca Zriniana ismeretének a Zrínyi-kutatásban betöltött alapvető fontosságát. A 17. századi művelődési és műveltségi viszonyok felmérése s ezeknek a költő, hadvezér Zrínyi Miklós személyére való konkrétizálása, a könyvtár adatainak hasznosítása az irodalomtörténeti kutatásokban, megannyi szempont, amely a már mintegy száz éve többkevesebb biztonsággal ismert könyvanyag újabb és újabb vizsgálatát teszi szükségessé. A napjainkban a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban őrzött különgyűjtemény számos eddig még fel nem tárt részlete, akár könyvészeti, akár irodalomtörténeti vonatkozásban tovább árnyalhatja a Zrínyi-kutatást.

Klaniczay azon megállapítása, miszerint „... nyilvánvalóvá lett, hogy ... a további kutatások érdekében immár halaszthatatlan a Bibliotheca Zriniana teljes állományának a számbavétele, könyvészeti, filológiai feldolgozása, az évszázadok alatt elveszett kötetek azonosítása s

a könyvtár történetének megírása” nemcsak a jelen kötetben összegzett munkát, de a jövőbeli feladatokat is megjelöli.

A könyv- és könyvtártörténeti rész kisebb egységei a lehetőséghez képest a teljesség igényével szólnak az egyes rész kérdésekről éppúgy, mint a leíró katalógus az éppen tárgyalt tétel könyvészeti, és irodalomtörténeti jellemzőiről. Zrínyi Miklós könyvtárának kialakulásáról szólva Monok István részletesen taglalja, mennyire lehetett könyvolvasó, irodalomszerető, tájékozott a költő nagyapja, vagy édesapja, idézetekkel is alátámasztva megállapításait. Bizonyított tény a vizsgált könyvanyag alapján, hogy a könyvtár legnagyobb részét Zrínyi Miklós maga szerezte be, gyűjtötte össze, mindezekelőtt Velencében és Bécsben. Velence esetében még néhány könyvkiadó személye is valószínűsíthető bejegyzésekből és egyéb adatokból. Bár a korabeli könyvkereskedelem már nem korlátozódott a megjelenési hely szerinti eladásra, mégis jellemző a kötetek kiadási helye, főleg a teljes anyag mintegy 40%-át kitevő olaszországi — s ezen belül túlnyomónak mondható velencei művek esetében.

A más könyvtárakból, korábbi possessoroktól megszerzett kötetek esetében több kategóriát kell felállítani. A más tulajdonosoktól a Zrínyi-könyvtárba került köteteket külön függetlenül összegzi, az egyes könyvekben fellelhető possessor-bejegyzések alapján. A kor egyik szokásos könyvbeszerzési forrása, az egyéb könyvtárak hagyatéka, ajándékozás vagy vétel során való megszerzése köréből jelentős a Listi-család könyveinek bekerülése a csáktornyai bibliotékába. Ezeket külön jegyzék foglalja össze, szintén a függelékben. A más főúri könyvtárakkal feltételezhető egyéb kapcsolatokat, köl-

csönzést, ajándékozást tekintve megállapítható, hogy a könyvgyűjtemény összeállításában a költőt mindenekelőtt a használat és nem a gyűjtés szenvedélye vagy a bibliofil érdeklődés vezette.

Orlovsky Géza egykorú források alapján vázolja fel a könyvtár elhelyezését a csáktornyai kastélyban, részint Jacobus Tollius, részint egy 1638-as osztályos levél leírását idézve.

A következő részben Monok István részletesen tárgyalja a könyvtár elhelyezésének rendjét, valamint az 1662-ben elkészült *Catalogust*, amelynek alapján, valamint a rendelkezésre álló kötetek segítségével a gyűjtemény eredeti, sajátos szakrendjét a szerzők külön is rekonstruálják, a II. számú függelékben.

A könyvtár használata és olvasói c. fejezetben Orlovsky Géza többek között szól Zrínyi annotációiról, amelyek szembetűnően mutatják, milyen köteteket használt legtöbbször a költő, hogyan jegyzetelt, milyen módon emelte ki a lapszámon a számára fontos részleteket.

Monok István hasonlítja össze Zrínyi könyvgyűjteményét a kor főúri bibliotékáival, úgy ítélve, hogy az az európai arisztokráta gyűjtemények színvonalán állt, némelyet korszerűségben felül is múlva.

A könyvtár történetének Zrínyi Miklós halála utáni sorsát vázolja, Hausner Gábor Zrínyi Ádám személyéről, illetve könyvtárral kapcsolatos tevékenységéről, s a gyűjtemény gyarapodásáról ír. Orlovsky Géza ismerteti Zrínyi Péter elkobzott könyveinek jegyzékét, valamint az elítélt főúri könyvtárának jellemzőit. Az utolsó részfejezetben ugyanő beszámol a Bibliotheca Zriniana utóéletéről egészen addig a periódusig, amikor a gyűjtemény utolsó, morvaországi tulajdonosától árverésre kerülve, egy bécsi antikvárius, S. Kende jó szemének és figyelmének köszönhetően, elkerülhette a szétszórátást. A magyar hivatalos szervek és magángyűjtők részéről nem az érdeklődés, sokkal inkább a szükséges pénz hiányzott, így a horvát kormány vásárolta meg a gyűjteményt, és a zágrábi egyetemi könyvtárban helyezte el.

A tárgyalt bibliotékához minden tekintetben méltó monográfia az eddigiek rövid angol nyelvű összefoglalója után, legterjedelmesebb részében a fellelhető, illetve a különböző módon beazonosítható, összesen 731 kötet részletes, egyenkénti könyvészeti leírását közli. Ma-

ga a könyvészeti leíró rész talán a legimponálóbb az egész kötetben, elrendezésében, a leírások részletességében és pontosságában egyaránt. A bevezető útmutató nyomán jól felismerhető az egyes tételek leírásának rendszere. Hat részre tagolva, a különböző forrásokból azonosítható, vagy valószínűsíthető könyveket sorra véve, széleskörű tájékoztatást ad minden egyes darab könyvészeti jellemzőiről éppúgy, mint az adott mű Zrínyi szempontjából kiemelendő sajátosságairól. Közli az összes possessor-bejegyzést, Zrínyi valamennyi jegyzetét betűhív formában, az azonosítás forrásait, valamint a Zrínyi-szakirodalom valamennyi fontosabb adatát.

A kötet utószavaként megjelölve Kovács Sándor Iván számos olyan irodalomtörténeti kérdést vizsgál, amelyek megoldásához minden bizonnyal elengedhetetlen az eredeti kötetek, s különösen a bejegyzések vizsgálata. Az önmagában is jelentős tanulmány szerencsés elenponton szolgáltat a kötet eddigi könyvészeti „túlsúlyának”, annak ellenére, hogy bevezetésében és befejezésében egyaránt visszatér a könyv- és könyvtártörténeti vizsgálódás szempontja. Mindez sikeresen bizonyítja az egymás nélkül elképzelhetetlen rokontudományok összefüggését, a sokszor talán nem ok nélkül „érzékenykedő” „könyvészeknek” is elégtételt nyújtva.

Mintegy 100 oldalnyi függelékben az 1662. évi *Catalogus* hasonmása után, nyolc különböző mutató és konkordancia egészíti ki az eddig elmondottakat. A VII. sz. függelékkel kapcsolatban, amely a rövidítve idézett Zrínyi-irodalmat adja meg teljes bibliográfiai leírásban, sajnálatosnak mondható, hogy ez a rendkívül logikus, jól használható rövidítésrendszer nem kapott teljes „jogkört” a kötetben. A kétféle lapalji jegyzet különösen nyilvánvalóvá teszi a rövidítésjegyzék segítségével feloldható hivatkozások elönyét a szokásos, „i. m.” formával szemben. Lényegesen könnyebb ugyanis a szerző nevével, esetleg a mű megjelenésének évszámával rövidített szakirodalmi hivatkozás visszakeresése a kötet végén, mint az „i. m.” utáni „kutatás” a megelőző oldalakon. Az ebben a kötetben csak a Zrínyi-szakirodalom számára „fenntartott” rövidítési forma annál is inkább alkalmazható lett volna a teljes szövegre, hiszen a

még feloldandó rövidítések jegyzéke nem túlzottan növelte volna még a kötet terjedelmét. Természetesen így a Zrínyi-szakirodalom fontossága kiemelt hangsúlyt kap, ez azonban talán más módon is elérhető lett volna egy kiegészítő betű, avagy akár csak két, elkülönített betűrendes jegyzék alkalmazásával.

Az elmondott kifogás fő oka, hogy az általunk logikusabbnak, és sokkal kevesebb tévedést megengedőnek tartott rendszert évek óta sóvár kíváncsisággal szeretnénk viszontlátni a különböző, elsősorban nagyterjedelmű tudományos publikációkban.

Olyan kötetről számolhatunk be a *Bibliotheca Zriniana* ismertetésével, amely szinte egy évszázad kutatásait összegzi, az elmúlt évek egyik legszebb tudományos könyvsorozatának darabja, és a nagyvonalú áttekintés, valamint a részletek és adatok aprólékos pontossága egyként jellemzi. A könyv- és könyvtártörténeti rész három szerzőjének munkáját olvasva, úgy véljük, szerencsésen egységes az egyes részfejezetek kidolgozottsága. A szövegközi illusztrációk mindvégig jól szolgálnak kiegészítő információkkal és szemet gyönyörködtető, „pihentető” képekkel.

Iskolát teremtő, és egy meglévő iskola létét bizonyító mű a Zrínyi-könyvtár IV. kötete. A sorozat főszerkesztője, a jelen kötet szerkesztője, Klaniczay Tibor egyik utolsó munkája, méltó emlékéhez és életművéhez, csakúgy, mint szeretett költője, Zrínyi Miklós jelentőségéhez.

HÉJAS ESZTER

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor. Szerk.: BITSKEY István. A szerkesztésben közreműködött: JÁNOS István. Tankönyv Kiadó, Budapest, 1990. 341. l.

Aki valaha tanított magyar szakosokat egyetemen vagy főiskolán, az nagyon jól tudja, hogy milyen gond a tankönyv és a szöveggyűjtemény hiánya. Az első régi magyar szöveggyűjteményt 1951-ben jelentették meg, 1963-ban jelent meg ennek a javított kiadása. Idestova három évtizede hiányolja tehát a hallgató a jól válogatott szöveggyűjteményeket. Mezei Márta és Szuromi Lajos szerkesztésében egy felvilágosodás kori, Csetri Lajos és Wéber Antal sajtó alá rendezésében pedig megjelent egy re-

formkori antológia. A régi magyar szöveggyűjtemény mindaddig hiányzott, azaz hiányzik. Kiadásra vár ugyanis a középkori és a barokk szövegek válogatása. Az 50-es években kiadott szöveggyűjteményeink, mint az közismert, tendenciózusak egyrészről, másrészről pedig, éppen azért, mert a kutatás és a szövegkiadás három évtized alatt nagyon sokat fejlődött, túlhaladtak. Minden tanár kevésnek érezte a gyűjteményekben a szövegeket, hiszen régi irodalmunk fejlődésvonalaait nem tudták ezek dokumentálni. Parancsoló szükségyszerűség volt tehát újabb szöveggyűjtemények kiadása. 1990-ben Bitskey István és kollégája, János István vállalkozott egy újabb, minden eddiginél teljesebb reneszánsz antológia kiadására.

Ismereteink a reneszánsz magyar irodalmáról az elmúlt évtizedek intenzív kutatásának köszönhetően öröndetesen gyarapodtak. Nemcsak újabb irodalmi szövegek váltak ismeretessé, hanem egy-egy író életét feltáró irodalmi értékű adatok is. Így természetes, hogy a középkor, a reneszánsz és a barokk magyar irodalma most már egyetlen kötetben nem mutatható be.

Bitskey István szóbeli tájékoztatása szerint a középkor és a barokk irodalma külön kötetekben fog megjelenni. Így ha egyszer teljes lesz ez a sorozat, három kötet mutatja majd be 1772-ig a magyar irodalom fejlődési menetét.

A most megjelent kötet utolsó lapjai közül egy kicsiny, nyomtatott szövegű cédula esett ki, amelyen a szerkesztő közli, hogy a kéziratot már 1986-ban befejezte. Sajnálatos, hogy csak négy esztendő múlva jelenhetett meg. A másik gond, hogy mindössze 1500 példányban látott napvilágot az első kiadás alkalmával. Ennyi példány még a könyvtárak kielégítésére sem elengedő, s így nem jut belőle a magyar szakos hallgatóknak, talán még néhány oktátónak sem.

A bevezetőben tájékoztat Bitskey a kiadás elveiről, s ebből azonnal megtudhatjuk, hogy nemcsak magyar, hanem latin nyelvű művek is találhatók a kötetben. A fordítások kiválasztása a szerkesztő dolga volt, aki maga is egyetemi oktató lévén igyekezett a legfrissebbek és a legjobbak közül válogatni az anyagban. Így az előző szöveggyűjteményhez képest még 25 reneszánsz kori szerzővel ismerkedhet meg az egyetemi és főiskolai hallgató.

Bitskey egységesítette a helyesírást. Nem tudom, szükség volt-e erre. Gyakran tapasztalni ugyanis, hogy a hallgatók alapvető paleológiai, helyesírástörténeti ismeretekkel sem rendelkeznek. Ha az eredeti, olykor önmagához, de más szerzők szövegéhez mindenképpen közvetlenül helyesírási szövegekkel személyes kapcsolatba kerülnek, akkor nemcsak a szövegek irodalmi értékeire, hanem az azokban rejlő nyelvtörténeti és helyesírási problémákra is felfigyelnek.

A szerkesztő kiadási elveivel ezt az egy kérdést kivéve nem lehet vitázni. Kíváncsian lett volna az, hogy legalább a legjelentősebb 16. századi magyar nyelvű művek egyike, másika kéziratainak vagy legrégebb kiadásainak fotómásolata is bekerüljön a szöveggyűjteménybe.

Az egyetemi és főiskolai oktató ugyanis kötelessége lenne megtanítani a szövegek legeredetibb változatának olvasását is. Azt hiszem, hogy egy esetleges újabb kiadásban ezt a hiányt pótolni lehet.

A szerkesztő elveivel egyetértünk, rövid használat után az oktatók és hallgatók elismeréssel nyilatkoznak a kötetről, s ismeret-im szerint minden felsőfokú tanintézményben, ahol magyar tanszéken oktatnak hallgatókat, ezeket a köteteket használják. Hiányoljuk azonban a középkori és a barokk kor köteteit. Reméljük ezek is mihamarabb megjelennek.

KILIÁN ISTVÁN

Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992. Bessenyei György Kiadó. (Vasvári Pál Társaság füzetei, 9.)

Udvari István a magyarországi ruszin, illetve egyházi szláv nyelvű kéziratok kutatójaként volt ismert a szlavisztikában. Főként Bacsinszky András püspök egyházkormányzati iratanyaga nyelvi hovatartozásának tisztázásában köszönhet neki sokat a kutatás. Az utóbbi években a görögkatolikus egyházi archívumokban fellelhető iratanyag alapján végzett ruszin történeti vizsgálatokkal jelentkezett, így *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkeségeinek 1806. évi összeírása* (Nyíregyháza, 1990.), illetve *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Szepességi ruszin falvak népelete*

Mária Terézia korában. (Nyíregyháza, 1991.) c. összefoglalásokkal.

A jelen kötet vegyes tárgyú dolgozatok gyűjteménye. A ruszin etnikum önmegnevezésével, illetve mai életterével foglalkozó tanulmánnyal indul, amely gazdagon adatolva elsőként foglalja egy munka keretébe a hat ország területén élő népcsoport jellemzőit. A *ruszin*, illetve *rusznyák* etnonímák pontos distinkciójára nem tér ki; a magyar szakirodalomban ehhez a kérdéshez Rot Sándor szolt hozzá. — A következőkben áttekinti a ruszinokkal foglalkozó történeti munkákat, valamint portrét rajzol Hodinka Antalról, akinek a munkácsi püspökség legteljesebb történetírását, illetve okmánytárát köszönhetjük. A szerző — az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött — Hodinka-hagyatékot a korábbi életrajzírókhoz viszonyítva alaposabban ismeri és használja. — Ezt követik a szerző említett történeti-demográfiai munkáira támaszkodó dolgozatai, majd összefoglalás a történelmi Magyarország területének ruszin szórványairól; az utóbbi a nyitó dolgozathoz hasonlóan hézagpótló. — A feldolgozott adatok bősége jellemzi a „Máriapócs, a ruszinok egykori vallási, kulturális központja” c. fejezetet is, amelynek négy önálló tanulmánya jó bevezetésként szolgálhat egy, a máriapócsi kegyhely összefoglaló művelődéstörténetét tárgyaló munka forrásaiába. — Ugyanezt mondhatjuk a „XVIII. századi ruszin művelődéstörténet kimagasló alakjai” c. fejezetről is. A szerző a kutatás számára ma is nehezen hozzáférhető gyűjteményeket vizsgált, a 18. századi művelődéstörténet számára nélkülözhetetlen forrásfeltárást végezve. Példaként említjük Tarkovics Gergely nyelvtudásáról hozott új adatait, a későbbi eperjesi püspök hajdúdorogi működése alapján.

A kötet Bacsinszky Andrással foglalkozó fejezete jellegében különbözik a többi tanulmánytól; a szerző szintézist nyújtó elemző portrét rajzol a püspökről, amelyben hű marad a rá jellemző adatbőséghez, alapos forráskezeléshez. A Bacsinszky-portré minden tekintetben a gyűjteményes kötet legszínvonalasabb írásainak egyike. — Hasonló okokból emeljük ki „A ruszin egyházi értelmiség XVIII. századi iskoláztatásáról” c. tanulmányt. Ez azonban tartalmaz egy könyvtörténeti ritkaságot érintő tévedést, amelyet itt helyesbítünk. Az Egri Főegyházme-

gyei Könyvtárról írja: „Megtalálható a könyvtárban Meletij Szmotrickij 1721-es moszkvai egyházi szláv nyelvtana is, amelyről bizonyosak vagyunk, hogy használatban is volt, beszerzési éve ugyanis: 1751” (p. 218.). Az említett könyv nem található a könyvtárban, csupán adataink vannak arról, hogy még századunk közepén az állományban volt; sorsáról és hollétéről a jelenlegi könyvtárvezetésnek nincs információja. A könyvtárat 1793-ban nyitották meg; a könyvgyűjtés idejéből származó legelső katalógus 1781-ben keletkezett, sem ez, sem az Egri Érseki Levéltár Archívum Vetus anyagában őrzött néhány korabeli gyarapítási jegyzék nem tartalmazza a művet. (Földvári S. – Ojtozi E.: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.) A kelet-európai felvilágosodás jelentős alakjának Magyarországon igen ritka művéről lévén szó, feltétlenül hasznos információt jelentene, ha a szerző az idézett adat forrására hivatkozott volna.

A kötet második részét alkotó tanulmányok túlnyomó része („A Mária Terézia-féle úrbérendezés és ruszin vonatkozásai”, „Sáros vármegye ruszin és szlovák jobbágynépe Tokaj-Hegyalján Mária Terézia korában” és más írások) rendkívül gazag forrásfeltáró munkával járul hozzá a korszak kutatásához. Mivel ilyen tárgyú írások a kötet első részében is helyet kaptak, a művelődéstörténetiekkel váltakozva, nem egészen világos, milyen felépítési elvet követett a szerző; feltételezhető lenne a keletkezési sorrend, ám erre semmi sem utal. Az önálló tanulmányok, s az ezekkel váltakozó, önálló tanulmányokból álló fejezetek valamiféle logikusabb rendszerbe foglalása növelte volna a kötet értékét.

Amint az előszóban Viga Gyula kiemeli, a ruszin történeti kutatás „... az elmúlt két évszázad során — külső és belső okok miatt — hazánkban nem intézményes keretek között folyt. Ugyanakkor olyan korszakos jelentőségű alakjai voltak ennek a munkának, hogy egyikük-másikuk munkássága és eredményessége valójában egy intézmény tevékenységét helyettesítette. Mindenekelőtt Hodinka Antal (1864–1946) nevét kell itt kiemelnünk...” (p. 9.). A magyarországi etnikumok, a felvilágosodáskori művelődéstörténet, a 18. századi gazdaság-

és társadalomtörténet szempontjából egyaránt figyelemre méltó vállalkozás e kötet, amely a nem mindig preferált ruszinkutatást viszi előbbre. Feltétlenül érdemes lett volna tehát a nem hazai szakemberek számára egy orosz vagy ukrán, illetve egy vagy két nyugati nyelven írt rezümével ellátni. Az igen gazdag adatbázis kezelését pedig a név-, illetve tárgymutató könnyítene meg, amelyeket a kötet nélkülöz.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Klára Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert. Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 8.) Wiesbaden, 1990. Otto Harrassowitz, 285 p.

A meditáció elkülönítése a vallásos irodalmi műfajok között a műfaj történeti és funkcionális szemléletű kutatások egyik közös eredménye. A műfaj meghatározását sokáig az nehezítette, hogy a meditáció kifejezés értelme kettős: jelzi egyrészt a vallási cselekvést, az egyéni áhitatgyakorlat szintjét, illetve formáját, másrészt az írásos formába öntött reflexiót, melynek célja bibliai vagy más vallási szövegekből kiindulva a lélek vagy Isten megismerése. Nehezíti a műfaji elhatárolást a meditáció szoros kapcsolata olyan érintkező vallási cselekvésformákkal, illetve műfajokkal, mint például a parafrázis, az imádság, a kontempláció, a soliloquium, a katekizmus, a prédikáció, a kommentár, a traktátus és az exegézis, melyeknél az alapul vett szöveghez, illetve a természetfölöttihez való viszony, az érzelmi és az értelmi elemek aránya, a vallási vagy irodalmi célkitűzés, valamint a szövegek megformálása légvényében számtalan változat és átmenet lehetséges.

Ebből következők, hogy a műfaj meghatározása csupán az említett tényezők együttes, a legtágabb értelemben vett mindenkori kontextus figyelembevételével lehetséges. A műfaji sajátosságok változása mellett néhány állandó vonás is megfigyelhető. Így a meditációt alapvetően jellemzi az értelem és az érzelmek ellentétes irányú, együttes működése. Ennek megfelelően szerepe is kettős: egyszerre szubjektív vallomás és objektív hitvallás, a kettő el-

lentmondása többnyire dicsőítésben oldódik föl. A tartalom legfontosabb vonatkozási pontjai a személyes érzések, az egyéni áhitat megnyilvánulásai, illetve a teológiai tételek, az intézményszerűült egyházi tanítás és ezek feszültsége. Az ellentétek kölcsönhatása határozza meg nemcsak a meditáció szerkezetét, hanem stílusát is, melyben a konkrét, didaktikus és az elvont, költői kifejezési formák egymás mellett élnek. A verses megoldásnál a meditációban gyakoribb a próza, amely különösen alkalmas a lelki folyamatok és a szembenálló tényezők mozgásának érzékeltetésére.

Körülbelül ez a műfajmeghatározás az alapja Erdei Klára munkájának, amely a 16. századi meditáció irodalom előzményeit, típusait és fejlődését elemzi, alkalomszerű kitekintéssel a 17. század eleji folyamatokra. A monográfia első része a műfaj középkori kialakulását és a reformáció előestéjén végbement első felvirágzását tárgyalja. A második rész a közvetlen előzményeket, Luther, Kálvin és Loyolai Ignác szerepét mutatja be. A harmadik rész felekezeti bontásban, ezen belül a jelentősebb személyekhez, illetve területekhez kapcsolódva tekinti át a meditáció irodalom 16. századi történetét. A kötetet, mely a szerző kandidátusi értekezésének a publikáció követelményeihez igazított változata, egy mintegy 250 tételes forrásjegyzék és egy kb. 400 tételes irodalomjegyzék egészíti ki. Ez a témára vonatkozó anyaggyűjtésnek csupán egyik része; az 1540–1630 közötti európai meditáció irodalom bibliográfiájának megjelentetését a szerző a Wolfenbütteler Dokumentation sorozatban helyezi kilátásba.

A vállalkozás fő újdonsága, hogy míg a vallásos elmélkedő irodalom első felívelése a 15. század végén viszonylag jól ismert, eddig keveset tudunk a műfaj újabb, talán az előzőnél is jelentősebb kiteljesedéséről a 16. század utolsó évtizedeiben. A műfajpoétika kérdéseit Erdei Klára nem önmagában vizsgálja, hanem következetesen beágyazza az adott kor vallásosság- és mentalitástörténeti folyamataiba. Az irodalmi szempontból jelentős alkotások mellett figyel az irodalmilag kevésbé értékes, „átlagos” művekre és azok hatástörténetére. Olyan kérdésekre keres választ, hogy például miért jut ez a műfaj fontos szerephez a 16. századi vallásosság történetében; melyek nép-

szerűségének vallásosság-, irodalom- és áhitati irodalom-történeti okai; milyen szerepet tölt be a meditáció a különböző vallási csoportok életében? Ebben a megközelítésben a meditáció a 16. századi mentalitás és irodalom modellje, „a manierizmus reprezentatív műfaja” (Klanczay Tibor), amely tükrözi a korszak két fontos folyamatát: a vallásosság általános válságát, a bűnről és a bűnbánatról hirdetett korábbi tanítások megkérdőjelezését, illetve az erre válaszként értelmezett katolikus és protestáns reformelképzelések elsajátítását, bensővé tételét.

A műfaj középkori előtörténetéből nyomon követhetjük a bibliai elmélkedésnek mint az Istenhez jutás módszerének 4–5. századi megjelenését, a „lectio divina” szerzetesi gyakorlatának kora középkori fejlődését, az első írásban rögzített valódi meditációk 11. századi feltűnését és a műfaj elméleti megalapozását, kanonizációját. A műfaj első felvirágzását a 15. században a lelki élet spanyolországi megújítási kísérlete, a devotio moderna néven összefoglalt vallási áramlatok, az aszketikus élet reformja és a humanista megújulási törekvések, illetve az azok befolyása során keletkezett művek jelzik.

A 16. század újításai közül Erdei Klára Luther, Kálvin és Loyolai Ignác meditáció értelmezését vizsgálja részletesen. A három eltérő felfogás nyomán a különböző felekezetek körében a 16. század végén kibontakozó meditáció irodalom közös feladata Erdei Klára értelmezésében a vallásos irodalom más műfajaival együtt a hagyományos kereszténység belső megújítása, az üdvösség, illetve a bűn miatti félelem eltávolítása, a predestinációra, a kiválasztottságra és a mindennapi életben való megszentelődésre vonatkozó tanítások integrációja. A kálvinista meditáció jellegzetes típusai a hugenotta zsolnártárfordítások, elmélkedések és parafrázisok (Théodore de Bèze és mások), melyekhez angol, német és magyar területen például néhány rokon műfajjal érintkező, átmeneti forma kapcsolódik. A tézis – antitézis – szintézis hármas tagolására épülő katolikus meditáció első csoportjába a jezsuita eredetű szövegek tartoznak, melyek lényegében mind az ignáci modell különböző változatai, de nem érik el annak összetettségét, s vagy az aszketikus gyakorlatok vagy a misztikus kontempláció irányába tolódnak el. A második csoportot a jezsuita renden kívüli kato-

likus meditációk alkotják, így mindenekelőtt a lelki imádság spanyol iskolája. Az utolsó fejezet az evangélikus meditációkat tárgyalja a már ismert módon, a protestáns vallásosság és áhítati irodalom összefüggésében.

A könyv a műfaj- és mentalitástörténeti szempontok együttes alkalmazásának figyelemreméltó kísérlete, amely elsősorban a félirodalmi, „irodalom alatti” vallásos műfajok elemzésében találhat követőkre.

TÜSKÉS GÁBOR

Dick Higgins: Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature. State University of New York Press. New York 1987. 275. l.

Dick Higgins könyve különleges vállalkozás: a képvers világtörténetét tárgyalja, áttekinti az európai és az Európán kívüli nemzeti nyelvek és irodalmak ilyen jellegű kísérleteit, merész próbálkozásait. Jól tudja, hogy az átlagos irodalomtörténész legfeljebb Szimmiász, Theokritosz „formalista” költeményeit ismeri, s nem sejtí, hogy a szanszkrit vagy a kínai irodalomban már jóval a görög bukolikus költészet előtt írók és művészek törekedtek arra, hogy e két művészeti ág, a képzőművészet és az irodalom törekvéseit egybehangolva új műfajt teremtsenek. Bár már sok kisebb-nagyobb mű született egy-egy nép vagy irodalom költőinek hasonló próbálkozásairól, a világ valamennyi népének erről a bravúros költészetéről nem írtak könyvet. Éppen ezért páratlan ez a maga nemében.

Az első fejezet rövid bevezető a képvers történetéhez, amelyben már láthatóan bizonyos alapfogalmakat is tisztázni kíván a szerző. Ugyanitt közöl a képverssel kapcsolatos néhány kritikát észrevételt is, közöttük többek között Petőfi egy levelének részletét, amelyben Bulyovszky Gyulának a Hazánk című lapban (1847. március 27.) megjelent kereszt alakú verséről ír. A második fejezetben nyelvenként és nemzetenként veszi sorra a képvers európai történetét, így elsőként a görögöket: Arkhilokhoszt, Beszántinoszt, Kállimákhoszt, Dosziádiszt, Szimmiászt, Theokritoszt. A sort a latin szerzők (ismertek és ismeretlenek) követik, mint Optatianus, Hrabanus, Abelard, Alcuin, Eugenius Vulgaris, Venantius Fortunatus és mások. Itt olvasható Janus Pannonius vagy

a Gyulafehérvárott működő Alsted, illetve az egykori eperjesi evangélikus gimnáziumi igazgató, Pomarius neve is. A nemzetek és a nyelvek sorát a héber költészet követi, majd betűrendben Magyarország. Az itáliai, a francia, a német, a skandináv és a holland, flamand nyelvek „mesterkedői” folytatják a sort. A latin képes költészet mellett a leggazdagabb hagyománnyal ebben a műfajban az angol irodalmak rendelkeznek. A spanyol, a lengyel, az ukrán költészet zárja ezt a fejezetet.

A kötet második összefüggő része az Európán kívüli irodalmakat ismerteti. Így a kínai, az indiai és az iszlám képversek történetét tárgyalja. Ezután következnek az arám, az örmény, a babilóniai, az indiai, a thaiföldi, a tibeti, és a vietnámi mesterkedő költészet versei. Külön fejezetben foglalta össze Higgins a telesztikhonok, a leonínuszok, a mágikus feliratok fajtáit, a matematika és a költészet, a zene és a képvers kapcsolatát, vagy a proteusvers vagy a verses képrejtvény rózsában írt különböző alakzatú írásai sorát. Majd — bizonyítván, hogy a legmodernebb, ún. hangzó versek is ismertek voltak a múltban — ezekre is szán néhány lapot. Ezután a labirintus-vers következik, amelyet a magyarországi 17. századi elméletírók a carmen quadratum címszó alatt ismertek.

Dick Higgins könyvének zárófejezeit ezután három függelék követi. Az első, Herbert Frankké, a kínai, a második (Kalanath Jha) a szanszkrit irodalmak ilyen törekvéseit fogja csokorba. A harmadik függelék a terminus technicusok jelentését magyarázza, közöttük különböző nyelveken a képvers megnevezését, így magyarul a képvers fogalmának nevét rosszul adja meg: képes dalnak tartva azt. A rendkívül gazdag képanyaggal illusztrált könyvet a világ képvers költőinek névmutatója zárja, így közöttük jónéhány magyarországi név is található, mint Ákáb Istváné, Janus Pannoniusé, Comeniusé, Andreas Graffé, a már említett Bulyovszky Gyuláé, az ismeretlen Kemeses Egyedé, Langi Mihályé, Lányi Györgyé, Lepényi Istváné, Mosch Lukácsé, Szeenci Molnár Alberté, Molnár Gergelyé, Mudrony Mártoné, Palocsai Györgyé, Petőfi Sándoré, Philipus Ludovicus Piscatoré, Pomarius Sámuelé, Purkhart Györgyé, Simándi Lászlóé, Török Istváné és Váradi Gersoné.

Számtalan ismert vagy ismeretlen költő vagy versfaragó neve is jelzi a magyar hagyomány gazdagságát, s egyben a feltétlenül figyelemre méltó magyar fejezet értékeit is. A magyar anyag öt oldalt foglal el. Dick Higginst a magyar képverson történetéről e sorok írója tájékoztatta levélben. A magyar képverson-kutatás akkori eredményeit tárta a neves amerikai szerző elé. Az imént felsorolt magyar költők fémjelzik a magyar képverson történetét. A kutatás természetesen ma már sokkal több eredményre hivatkozhat, mint amennyit ebben a könyvben olvashatunk, mégis öröndetes, hogy a magyar költészetnek ebben a műfajban írt anyaga egy igen jól szerkesztett, meglepően gazdag, számtalan illusztrációval díszített kötetbe bekerülhetett. A recenzens ismerve és ismertetve e terjedelmes könyv szerkezetét, tudja, hogy a magyar anyag tekintélyesebb része kéziratban ma-

radt ránk, s több szerző elméleti munkájában csak megemlíti a képverson műfaját. Dick Higgins a magyar képverson történetét ismertetve a szerzők betűrendjében tárgyalja az anyagot. Ez némileg zavarja a magyar olvasót, hiszen úgy véljük, a kronológiai rend célszerűbb lett volna.

Higgins könyve kivételes vállalkozás. Hatalmas anyagot tár olvasói elé, hibái tulajdonképpen e szándék következményei is. Öröndetes, hogy Közép-Európa e kicsiny nyelvi szigete, Magyarország előbb az iskolák latin nyelvén, majd később magyarul is továbbvitte az európai és az Európán kívüli hagyományokat. S tulajdonképpen annak is örülni kell, hogy a magyar hagyományok a képverson világkatalógusában még ha olykor hibásan is, de helyet kaptak.

KILIÁN ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft
Megjelent 7,8 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta a László és Társa BT nyomdaüzeme
Felelős vezető László András

TARTALOM

<i>Knapp Éva</i> : Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban	3
<i>Horváth Terézia</i> : Korabinszky János Mátyás és főműve: a Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn	37
<i>Darabos Pál</i> : Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban	54
<i>Monostory Klára</i> : Keresztury Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban	73

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri György</i> : Cseh költők versei franekeri magyarokhoz	88
<i>Ojtozi Eszter</i> : Két 17. századi könyv Sófalvi József bejegyzésével	93
<i>Enyedi Sándor</i> : Ocsovszky Pál levelei Aranka Györgyhez	94
<i>Fehér Katalin</i> : Várad Szabó János pedagógiai műve 1817-ből	103
<i>Vekerdí József</i> : Kézirat az 1849. évi abrudbányai vérfürdőről	106
<i>Lengyel András</i> : Kísérletek a Szegedi Híradó megerősítésére	107

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Magyar nap Wolfenbüttelben	115
<i>Dobri Mária</i> : A Szombathelyi Egyházi Könyvtár jubileuma	115

SZEMLE

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1991. Argumentum—Zrínyi K., (<i>Héjjas Eszter</i>)	118
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor. Szerk. Bitskey István. Bp. 1990., Tankönyvkiadó. (<i>Kilián István</i>)	120
Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992., Bessenyei György K. (<i>Földvári Sándor</i>)	121
Klara Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im XVI. Jahrhundert. Wiesbaden, 1990., O. Harrassowitz, (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 8.) (<i>Tüskés Gábor</i>)	122
Dick Higgins: Pattern Poetry. Guide to an unknown Literature. New York, 1987. (<i>Kilián István</i>)	124

SOMMAIRE

<i>Knapp, Éva</i> : L'offre de la littérature et programme culturel dans les publications des confréries à l'époque baroque	3
<i>Horváth, Terézia</i> : János Mátyás Korabinszky et son ouvrage principal: Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn	37
<i>Darabos, Pál</i> : Béla Hamvas à la Bibliothèque de la Capitale	54
<i>Monostori, Klára</i> : Le fond de Dezső Keresztury à la Bibliothèque Nationale Széchényi ..	73

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Quelques poésies des poètes tchèques adressées à des Hongrois de Franeker	88
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Deux livres du XVII ^e siècle avec les notes de József Sófalvi	93
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres de Pál Ocsosvsky à György Aranka	94
<i>Fehér, Katalin</i> : Un ouvrage pédagogique de János Váradi Szabó de l'année 1817	103
<i>Vekerdí, József</i> : Un manuscrit sur le carnage d'Abrudbánya en 1849	105
<i>Lengyel, András</i> : Tentatives pour soutenir la revue Szegedi Híradó (Héraut de Szeged) ..	107

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Une journée hongroise à Wolfenbüttel	115
<i>Dobri, Mária</i> : Le jubilé de la Bibliothèque Ecclésiastique de Szombathely	115

REVUE

L'histoire et le stock de la Bibliotheca Zriniana. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Réd. par Tibor Klaniczay. Bp. 1991., Argumentum—Zrínyi. (<i>Héjjas, Eszter</i>)	118
Chrestomathie à l'histoire de la littérature hongroise ancienne. — L'époque de la Renaissance. Réd. par István Bitskey. Bp. 1990., Tankönyvkiadó. (<i>Kilián, István</i>)	120
Udvari, István: Les Ruthènes au XVIII ^e siècle. Études d'histoire et d'histoire de la civilisation. Nyíregyháza, 1992., Bessenyei György K. (<i>Földvári, Sándor</i>)	121
Erdei, Klara: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im XVI. Jahrhundert. Wiesbaden, 1990., O. Harrassowitz, (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 8.) (<i>Tüskés, Gábor</i>)	122
Higgins, Dick: Pattern Poetry. Guide to an unknown Literature. New York, 1987. (<i>Kilián, István</i>)	124

OPST. KÖNYV-TÁR
H4175911

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbefutó postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Snúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1993-tól egy évre 540 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai

A gyöngyösi ferences könyvtár különleges értéket képvisel a hazai muzeális jellegű könyvtárak sorában, annak ellenére, hogy kötettségével messze elmarad a jelentősebb könyvgyűjteményeink mögött. Művelődéstörténeti jelentősége részben abból adódik, hogy az itt őrzött 16. századi külföldi kiadványok nem csekély részét szinte közvetlenül megjelenésük után már Gyöngyösön használták. Ezzel szemben a hasonló hazai könyvállomány számottevő része csak a 18–19. századi nagyszabású főúri és főpapi könyvgyűjtés során került külföldről Magyarországra. E helyzet kialakulásához természetesen hozzájárult az is, hogy míg a legtöbb középkori alapítású könyvtárunk korai állománya az évszázadok során jelentős mértékben elpusztult, a gyöngyösi ferences könyvtár középkori könyvanyaga szinte a maga teljességében fennmaradt — sőt több megszűnt hazai ferences rendház Gyöngyösre menekített köteteit is megőrizte.

A ferencesrendi szerzetesek szegénységi fogadalmuk értelmében magánvagyonnal, személyes tulajdonú értékekkel nem rendelkezhettek. A rendi szabályzatnak megfelelően könyvet is csak akkor tarthattak maguknál, ha azt munkájukhoz folyamatosan felhasználták. Erre utal számos possessor-bejegyzésben az „ad usum” kifejezés, mely szerint az adott possessor csak használatra birtokolta a kérdéses könyvet.

Mindezek után meglepő talán, hogy milyen sok ferences szerzetes jegyezte be nevét a nála lévő kötetekbe. Gyakran azt is fontosnak tartották bejegyezni, hogy miként jutottak a könyvhöz. A legpontosabb ilyen jellegű possessor-bejegyzések azoktól származnak, akik köteteik egy részét patrónusuktól ajándékba kapták vagy maguk vásárolták.

A legjelentősebb 16. századi ferences könyvgyűjtőkről 1967-ben megjelent tanulmányom nyújt áttekintést.¹ E munkámban kizárólag a 16. századi külföldi kiadványok possessorait ismertettem. Mivel az itt felsorolt ferencesek közül többnek 15. századi nyomtatványai is voltak, könyvgyűjtő tevékenységük teljesebb megismeréséhez hozzátartozik ősnymtatványaik számbavétele is. Indokoltá teszi e kiegészítést az a tény is, hogy a hazai gyűjteményekben őrzött

¹ SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében*. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966. Bp. 1967. 115–148.

ősnymtatványok központi katalógusának szerkesztésével párhuzamosan a kötetek possessor-bejegyzéseiről is kötetenkénti adatlapok készültek.² E munkálatokat két tudós szerzetes — Horváth Antal Tibor és Pataki Vidor — végezte, adatgyűjtésük azonban mindeddig nem került nyilvánosságra. Jelen tanulmányban az ő adatgyűjtésük felhasználásával nyújtunk áttekintést a gyöngyösi ferences rendház ősnymtatványainak possessorairól.³

Mivel korábbi tanulmányunkban előljáróban ismertettük — mégpedig gyűjteményük nagyságának sorrendjében — azoknak a ferences possessoroknak a 16. századi külföldi könyveit, akik több kötettel rendelkeztek, ez alkalommal is ezt a módszert követjük. Ezt követően két jegyzékben soroljuk fel a ferences possessorok és a világi könyvgyűjtők ősnymtatványait. Minden esetben utalunk arra, hogy ismereteink szerint hány 15–16. századi könyv volt egykor tulajdonukban, valamint arra, hogy antikva-köteteik jegyzéke korábbi tanulmányunkban szerepel. Ha egy kötetben több possessor-bejegyzés maradt fenn, valamennyi possessor nevét felsoroljuk.⁴ Végül közöljük a könyvkötések gerincén aranyozott betűkkel feltüntetett adatokat a kötet újrakötéséről.

Azok a ferences könyvgyűjtők, akik csak 16. századi külföldi kiadványok bejegyzéseiből ismertek, nem szerepelnek tehát e tanulmányunkban. Néhányukra azonban itt is érdemes felhívni a figyelmet. Elsősorban Mágócsi Jánosra, aki 1563-ban Szakolcán, az 1570-es évek közepén Váradon, 1583–1585 között pedig Báthori Miklós udvari papjaként Ecseden működött. A gyöngyösi antikva-állomány kilenc kötetében maradt fenn possessor-bejegyzése.⁵ Hozzá hasonlóan több ferences rendtársa is elsősorban a 16. századi kiadások iránt érdeklődött. Közülük Gyöngyösi Balázs hat, Dusi Jakab és Gyöngyösi Imre öt-öt, Cserőgyi (Cservölgyi) Benedek pedig négy antikva-kötetet látott el possessor-bejegyzésével.⁶

Nádasdi Bálint

A legjelentősebb korai ferences könyvgyűjtő, akinek könyvei Gyöngyösön maradtak fenn. Antikva-köteteit és azok bejegyzéseit korábbi tanulmányunk

² SAJÓ Géza—SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Vol. I–II.* Bp. 1970.

³ Az adatgyűjtés az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában készült, s azt ma is nevezett osztály őrzi.

⁴ Külföldi possessorot csak akkor tartunk nyilván, ha kötetében magyarországi possessor bejegyzése is fennmaradt, mert elsőrangú feladatnak a hazai könyvkultúra értékeléséhez szükséges adatok feltárását tartjuk.

⁵ Életrajzi adatait l.: KARÁCSONYI János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II.* Bp. 1922–1924. II. 126, 155, 207. — Köteteit l.: SOLTÉSZ: i. m. 123–124.

⁶ SOLTÉSZ: i. m. 124–126.

tárgyalta. Születési éve nem ismert. 1542-ben Tasnádon, 1544-ben Nyírbátoron működött. Itt figyelt fel rá Báthori András szabolcsi főispán, országos főkapitány, aki 1546-ban udvarába fogadta. 1545–1546-ban Báthori András öt könyvet vett Nádasdinak, majd 1550-től anyagilag támogatta párizsi egyetemi tanulmányait. Ekkor fejlesztette tovább ismereteit a latin, a görög és a héber nyelvben. Hazatérte után, 1559-ben a szécsényi őrséghez tartozó galgóci rendház guardianja, 1561-ben kormánysegéd, 1564-ben ismét Báthori András udvari lelkésze volt. Valószínűleg ugyanezen évben meghalt.⁷

Nádasdi Bálint 1551-ben Párizsban kezdte beírni teológiai jegyzeteit abba a kéziratba, amelyet hazahozott és itthon további művei összegyűjtésére használt. Ugyanígy jártak el a kézirat későbbi tulajdonosai, s így abban egy 17. századi magyar dráma és vers is fennmaradt. Az 1761-ben Blahó Vince ferences szerzetes, majd az 1900-as évek elején Karácsonyi János által használt, 1935-ben pedig Alszegehy Zsolt által ismertetett gyűjteményes kötet ezután lappangott.⁸ Az irodalom azonban — így 1941-ben Dezséri Bachó László⁹, 1986-ban pedig Gabriel Astrik angol nyelven kiadott könyve¹⁰ — nyilvántartotta a fontos kéziratot. Mikor a kézirat 1975-ben vásárlás útján az Országos Széchényi Könyvtárba került, lehetővé vált annak tanulmányozása s a különböző kezeztől származó művek elkülönítése. Vizkelety András megállapítása szerint a már említett teológiai jegyzeteken kívül latin beszédek, prédikációk, a honfoglalásról és a magyar királyokról összeállított feljegyzések és latin levélformulák származnak e kötetben Nádasdi Bálinttól.¹¹ Az eddig íróként nyilván nem tartott, művelt ferences tehát több szempontból is figyelmet érdemlő irodalmi munkásságot fejtett ki.

Nádasdi Bálint könyvgyűjtő hajlama korán jelentkezett. A rend már 1538-ban egy ósnyomtatványt bocsátott rendelkezésére (Inc. 87.), majd fokozatosan gyarapodott az általa vásárolt vagy ajándékba kapott kötetek száma. Párizsi tartózkodása alatt több könyvet vett, s két kötetébe azt is bejegyezte, hogy hány solidusért szerezte meg őket¹². Nemcsak használta könyveit, hanem nevét is megörökítette köteteiben possessor-bejegyzéssel vagy a könyv bőrkötésén az „F. Valentinus Nádasd” aranyozott felirattal, illetve az „F. V. N.” szignóval.

⁷ KARÁCSONYI: *i. m.* I. 419. II. 53. és 580–581.

⁸ VIZKELETY András: *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztről*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 10. Szerk.: KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 121–123.

⁹ DEZSÉRI BACHÓ László: *Gyöngyös város a török hódoltság idejében*. Gyöngyös, 1941. 23.

¹⁰ GABRIEL, Astrik L.: *The university of Paris and its Hungarian students and masters during the reign of Louis XII. and François Ier*. Notre Dame (Indiana) — Frankfurt am Main, 1986. 141.

¹¹ VIZKELETY: *i. m.* 121–123.

¹² Ant. 566, Ant. 575.

Ezt az usust párizsi tartózkodása alatt ismerhette meg. Ezek alapján a nemcsak tartalmilag értékes, hanem díszes kötésük miatt is figyelmet érdemlő párizsi beszerzésű kötetei arról is tanúskodnak, hogy milyen igényes könyvgyűjtést kellett abbahagynia hazatérése után.

A 16. század közepétől a török által részben megszállt Magyarországon a legtöbb ferences rendházban is megnehezült az élet. De nemcsak a török megszállás és az állandó portyázás, hanem a reformáció terjedése is hozzájárult több helyen a ferences kolostorok elszegényedéséhez. Ez utóbbi ok miatt vesztette el korábbi bőkezű patrónusát a galgóci rendház, amelynek Nádasdi Bálint 1559-ben a guardiánja volt. A gazdag galgóci uradalom ugyanis Ujlaky Lőrinc halála (1524) után Thurzó Elek országbíró tulajdona lett, 1534-ben pedig leánya, a hitújítást pártoló Thurzó Erzsébet lépett apja örökébe. Ettől kezdve a korábban sok juttatásban részesülő rendház még élelmiszert sem kapott az uradalomból. A szerzetesek ínséges helyzete miatt 1551-ben I. Ferdinánd a Nyitra megyei tizedekből utalt ki számukra némi gabonát és bort.¹³

Ilyen körülmények között a galgóci kolostor guardiánja sem gyarapíthatta könyvtárát. Nádasdi Bálint Gyöngyösön fennmaradt ősnymtatványai és 16. századi külföldi könyvei között egy sincs, amelyben bejegyzés tanúsítaná, hogy az 1559 után került volna tulajdonába. Könyvgyűjteménye így is figyelemre méltó, hiszen Nádasdi nem tartozott a főúri, vagy jelentős egyházi javadalmakkal rendelkező papi bibliofilekhez. Polgári család tagjaként, majd szegénységi fogadalmat tett szerzetesként gyűjtötte a munkájához szükséges könyveket olyan szorgalommal, hogy az általunk vizsgált gyöngyösi állományban 24 darab — olykor több művet magában foglaló — kötete maradt fenn.

Nyilvánvaló, hogy a Nádasdi Bálint által használt, birtokolt könyvek száma a többi hazai ferences könyvtár állományából még tovább gyarapodhat, mert — mint általában a szerzetesek — ő is magával vitte egyes kötetait más kolostorokba. Ezt igazolja az a Csíksomlyón fennmaradt antikva-kötete, amelyre Fejérpataki László jegyzetei alapján legutóbb Keveházi Katalin és Monok István dolgozata hívta fel a figyelmet.¹⁴ Amint arról a címlap szövege — Dionysii

¹³ KARÁCSONYI: i. m. II. 54.

¹⁴ *Fejérpataki László jegyzetei a csíksomlyói ferences könyvtár antiqua gyűjteményéből.* Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 1525.; KEVEHÁZI Katalin — MONOK István: *XVI–XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában.* In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. XXI. Szeged, 1985. 122. — Ugyancsak Csíksomlyón maradt fenn egy kötet az 1501-ben helytartóként működő Nyári Balázs donator-bejegyzésével, akinek Gyöngyösön őrzött antikva-kötetét korábbi tanulmányunkban (SOLTÉSZ: i. m. 130.) ismertettük. Ezek szerint Nyári Balázs két példányban szerezte meg a *Regula beati p. nostri Francisci* (Brixiae, 1502.) c. kiadványt; a Gyöngyösön lévő példányt maga használta, a Csíksomlyón említettet pedig a következő bejegyzése szerint a Sáros-megyei alsósebesi rendháznak ajándékozta: „1504. Hunc libellum Constitutionum ego frater Blasius de Nyari fratrum Hungarorum vicarius assignavi loco nostro de Sebes ita quod nullus loco ab eodem possit alienare vel exportare sed fratres secum in loco tuto habeant pro consciencie ipsorum servacio-

Carthusiani in evangelium Matthaei enarration. Parisiis, 1542. — után a következő bejegyzés tájékoztat: „Emptus sum ad usum Fratris Valentini de Nadasd per M. d. Andream de Bator 1546.”, ezt a könyvét is 1546-ban Báthori András országos főkapitánytól kapta. Újabb bizonyítéka e bejegyzés annak, hogy Báthori András korán felismerte Nadasdi tehetségét és támogatta őt a tanulmányaihoz szükséges könyvekkel. Ezzel a tőle kapott, majd Csíksomlyóra került ősnymotatvánnyal Nadasdi Bálint ismert köteteinek száma 25-re gyarapodott. Gyöngyösön őrzött két ősnymotatványa a következő:

Cím — jelzet

Pseudo—Albertus Magnus [= Hugo Ripelin de Argentina:] Compendium theologiae veritatis. Venezia, 1485. *Inc. 87. Sajó—Soltész 86b.*

Rolewinck, W.: Fasciculus temporum. [Strassburg, non ante 1490.] *Inc. 34. Sajó—Soltész 2975g.*

Bejegyzés és egyéb adatok

Concessus sum ad usum fratris Valentini de Nadasd 1538. — Unus ex libris Matthiae Tamasi.

Concessus ad usum fratris Valentini de Nadasd, 1545. — Conventus Gyöngyösiensis fratrum reformatorum Sanctissimi Salvatoris anno 1721.

Mohácsi Tamás

1559-ben csíksomlyói igehirdető, az 1560-as évek elején Szegeden guardián. Innen Egerbe, majd Váradra (1574—1577) került, 1561—1565 között a szegedi, 1577-ben a gyöngyösi, 1581—1583 között ismét a szegedi rendház főnöke, majd 1586-ban, halála évében provinciális volt.¹⁵ Tíz antikva-kötete közül hármat 1558-ban Krakkóban, kettőt pedig 1572-ben Egerben vásárolt.¹⁶ Gyakori helyváltoztatása ellenére folyamatosan igyekezett gyarapítani gyűjteményét. Alábbi ősnymotatványát a rendtől használatra kapta:

Cím — jelzet

Homiliarius doctorum. Basel, 1498. *Inc. 119. Sajó—Soltész 1722b.*

Bejegyzés és egyéb adatok

Liber concessus ad usum fratris Thomae de Mohachy, 1556. — *A kötés gerincén:* V. Con. Gyön. Ord. Min. 1762.

Újlaki Imre

Főesperesi rangjáról lemondva lépett a ferences rendbe. 1599 és 1602 között tartományfőnök volt, de e tisztsége mellett a Szilágy-megyei Hadad község plébánosi teendőit is ellátta. 1603-ban Gyöngyösre, majd Szokolcára, 1605-ben

ne.” A kötet további bejegyzése: „Nicolaus Bech Anno Domini 1515.” KEVEHÁZI — MONOK: *i. m.* 122—123.

¹⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* I. 422. és II. 27, 36, 62, 164, 207.

¹⁶ SOLTÉSZ: *i. m.* 120—121.

Bocskai seregei elől a hradistyei kolostorba menekült, ahol újólag provinciálissá választották. 1607-ben halt meg.¹⁷ Tizenhét 16. századi kiadványa maradt fenn tíz kötetben, közülük kettőt 1569-ben vásárolt 1 forint 60, illetve 1 forint 68 dénárért.¹⁸ Két ősnymotatványban maradt fenn possessor-bejegyzése:

Cím — jelzet

Hugo de Sancto Caro: Postilla super Psalterium. Venezia, 1496. *Inc. 112. Sajó — Soltész 1762a.*

Bejegyzés és egyéb adatok

Ad usum Emerici Viulaky concessus est hic liber per reverendum concionatorem Stephanum ecclesie de Quinque Ecclesiis. Nunc autem iure ad me pertinet Anno domini 1577. — Fratris Mathie de Wylak ordinis predicatorum ad usum datus ex bonis reverendissimi episcopi Varadiensis, qui obiit anno domini M^oD^oXII. [Thurzó Zsigmond.] — *A kötetstáblán aranyozva: E[mericus] V[j]lakai 1581.*

Jacobus de Gruytrode: Lavacrum conscientiae. [Augsburg, non post 1498.] *Inc. 7. Sajó — Soltész 1814a.*

Ex libris. . . Emerici Vjlakj ordinis minorum de observantia, 1600. — Conventus Cassoviensis 167. . . — Sigillum conventus Gyöngyösiensis ord. S. Francisci.

Losonczy András

Rendjében többször töltött be vezető tisztséget: 1612–1613 és 1616–1622 között kormánysegéd, 1616-ban Gyöngyösön, 1622-ben Szécsényben, 1628-ban Füleken volt guardián.¹⁹ 1600-ban Újlaki Imre egyik antikva-kötete került a tulajdonába.²⁰ Az alábbi három ősnymotatványban szerepel possessor-bejegyzése:

Cím — jelzet

Ferrerius V.: Sermones. Lyon, 1499. *Inc. 72. Sajó — Soltész 1322.*

Bejegyzés és egyéb adatok

Is hic liber pertinet ad Andream Losonczy, emptus d. 32. In scolis Geongeosiensi Anno 1596. Intravit religionem 1597. — Conventus Simegiensis Anno 1689 (*javitva 1659-re*).

Paratus. Sermones de tempore et de sanctis. *Inc. 36. (Jelzete ellenére nem 15., hanem 16. századi kiadás.)*

Ad usum fratris Andreae Losonczy Anno 1599. — Conventus Szakolczensis. — Conventus Gyöngyösiensis PP. Franciscanorum.

Petrus de Palude: Sermones Thesauri novi de sanctis. Strassburg, 1484. *Inc. 61. Sajó — Soltész 2659e.*

Ad usum fratris Andree Losonchy anno 1597.

¹⁷ KARÁCSONYI: *i. m.* I. 422, 427–436.

¹⁸ SOLTÉSZ: *i. m.* 121–122.

¹⁹ KARÁCSONYI: *i. m.* I. 437. és II. 51, 69, 182.

²⁰ SOLTÉSZ: *i. m.* 122. 9. tétel.

Losonczi Miklós

Két antikva-kiadványa maradt fenn egybekötve a gyöngyösi ferences könyvtárban.²¹ Bizonyára azonos azzal a szécsényi parókián „vice archidiaconus”-ként ismert Losonczi Miklóssal, akinek 1603-ban Frater Sigismundus Transylvanus ajándékozott egy ma Szegeden őrzött kötetet.²²

A szalvatoriánusok szécsényi kolostora a 16. század közepétől számos viszontagságot élt át. Visegrád és Nógrád 1544. évi elfoglalása után a rendház tagjai az állandó török portyák elől értékeiket a szécsényi várban helyezték el, 1552-ben azonban a törökök azt is elfoglalták. A rendház 1593 végéig török kézben volt s a szétszéledt szerzetesek a következő évtizedben sem tudták azt birtokba venni.²³ Gyöngyösön a következő ősnymotatványa maradt fenn:

Cím — jelzet

Anselmus Cantuariensis: Opera. Nürnberg, 1491. Inc. 55. Sajó — Soltész 219c.

Bejegyzés és egyéb adatok

Hunc librum possidet Nicolaus Losonczy anno 157[5] pro servitute accepi hunc librum. . . 1575. — Sum Sigismundi Chanadiensis. — Sigillum custod. prov. SS. Salvatoris ord. min.

Benedek presbíter

Gyöngyösön fennmaradt antikva-kötetét (Ant. 671.) Szelevényi Pál provinciális vette meg tőle.²⁴ Mivel a bejegyzés adatai nem elégségesek az azonosításhoz, csak utalunk arra, hogy egy Szegedi Benedek 1535-ben a kusalyi kolostorban újmiséis gyóntatóként tevékenykedett.²⁵ Gyöngyösön egy ősnymotatványban szerepel possessor-bejegyzése:

Cím — jelzet

Johannes de Verdena: Sermones. Nürnberg, 1489. Inc. 139. Sajó — Soltész 1968b.

Bejegyzés és egyéb adatok

Benedicti presbiteri Zegediensis. — A kötés gerincén: V. Con. Gyö. Ord. Min. 1762.

²¹ U.o. 129.

²² KEVEHÁZI Katalin — MONOK István: *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek.* In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Szerk.: KARÁCSONYI Béla: Töm. IX. Fasc. 3. Szeged, 1986. Nr. 179.

²³ KARÁCSONYI: i. m. II. 178–179.

²⁴ SOLTÉSZ: i. m. 125. és 133.

²⁵ KARÁCSONYI: i. m. II. 111.

I. jegyzék
Ferences possessorok

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
Both [?] Abraham	Duranti, G.: Rationale divinorum officiorum. Venezia, 1485. <i>Inc. 169. Sajó — Soltész 1238c.</i>	Liber fratris Abraham de Both [?] ad usum incertum concessum. — <i>A kötés gerincén:</i> V. Co. Gyön. Ord. Min. 1762.
Buzás Gáspár 1684-ben lévai, 1687–1688-ban veszprémi, 1692-ben kecskeméti, 1694-ben gyöngyösi gardián. <i>Karácsonyi II. 69, 98, 113, 211.</i> <i>Fabri Kapisztrán</i> novitius	Pseudo—Bonaventura: Meditationes. . . [Ulm, c. 1487.] <i>Inc. 39. Sajó — Soltész 752c.</i>	Hoc libro utebatur fr. Casparus Buzás Anno. . . 1671. — Post alios latitabat eum Pater Laurentius K. procurator 1745.
Farkas József frater	Legendae sanctorum regni Hungariae. Venezia, 1498. <i>Inc. 77. Sajó — Soltész 2045h.</i>	Frater Capistranus Fabri novitius anno 1681 intravit 12. Junii. — Mathei sum presbiteris de Chegled. — Frater Michael Szemerédi anno 1637. — Frater Alexander Szalokiensis in conventu Gyöngyös.
Gruber Károly novitius	Biblia. Nürnberg, 1497. <i>Inc. 114. Sajó — Soltész 671f.</i>	Fratres Josephus Farkas et Stephanus Szigethi. — Szigethi Iauriensis, novitius anno 1724 die 13. Februarii. — <i>A kötés gerincén:</i> V. Con. Gyön. Ord. Min. 1758.
Gyöngyösi Sándor	Pseudo—Hieronimus: Vitae patrum. Nürnberg, 1483. <i>Inc. 160. Sajó — Soltész 1694d.</i> Antoninus Florentinus: Summa theologica. Speyer, 1487–1488. <i>Inc. 126. Sajó — Soltész 254g.</i>	Fr. Carolus Grueber novitius Gyöngyösiensis Anno 1735. — <i>A kötés gerincén:</i> V. Con. Gyö. Or. Min. 1762.
János frater	Angelus de Clavasio: Summa angelica. Venezia, 1492. <i>Inc. 89. Sajó — Soltész 201b.</i>	Iste liber spectat ad dominum Georgium Herczegh licentiatum Izkaziensem pro tunc, qui concessit Patri Alexandro Gyöngyösi ad usum die 15. Juny 1668. — Ex libris Georgius Herczegh chatholico concionator Izkaziensis anno 1667. die 8. Sept. — Ex libris Martini Pereztegi: — . . . priorissa ordinis fratrum predicatorum Elizabetha Szegedj de Insula Leporum Tyrnaviae donavit ex conventu eiusdem ordinis Anno 1603 Martinus Pereztegi. — Donavit. . . Elizabetha Szegedj. . . Martino Pereztegy anno 1604. — Ex conventu S. Antonii in Pest [16. sz.] — Liber conventus Vesprimiensis [áthúzza és helyébe írva] Tirnaviensis ordinis Predicatorum. — Conventus Gyöngyösiensis. . . anno 1721.
		Ad usum fratris Johannis 1594, 1595. — Conventus Gyöngyösiensis fratrum Minorum Provinciae Ungaricae SS. Salvatoris.

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
<i>Kelemen frater</i>	Bernardus Claravalensis: Sermones. Milano, 1495. <i>Inc.</i> 181. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 574.	Fratris Clementis proprietas conventus Q. — Conventus Gyöngyösiensis fratrum minorum SS. Salvatoris.
<i>Kis Adalbert frater</i>	Biblia. Nürnberg, 1485. <i>Inc.</i> 128. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 666h.	Conceditur ad usum simplicem fratri Adalberto Kis [17. sz.] — <i>A kötés gerincén:</i> V. Con. Gyö. Ord. Min. 1761.
<i>Lovas Ambrus novitius</i>	Pseudo—Hieronymus: Vitae patrum. Venezia, 1500. <i>Inc.</i> 38. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 1697b.	Fr. Ambrosius Lovas novitius 1738, 1739. — Francisci Somogij custodis. Nunc pro Conventu Szendrőiensis fratrum Minorum. — Conventus Gyöngyösiensis.
<i>Peterdi János</i> 1529-ben szécsényi custos, 1531-ben jászberényi, 1535-ben bákói guardián.	Caracciolus, R.: Sermones. Augsburg, 1489. <i>Inc.</i> 41. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 909e.	Ad usum fratris Joannis de Petherd is liber... concessus est.
<i>Karácsonyi II.</i> 14, 84, 178, 185.		
<i>Somogyi Ferenc</i> custos		<i>Kötetét I. az I. jegyzékben Lovas Ambrusnál.</i>
<i>Szalóki Sándor frater</i>		<i>Kötetét I. az I. jegyzékben Fabri Kapisztránnál.</i>
<i>Szegedi János</i> 1531-ben váradi, ill. felfalusi, 1533-ban pesti, 1535–1537 között gyulai guardián.	Biblia. [Basel, c. 1492/1494.] <i>Inc.</i> 29. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 652d.	Ego frater Franciscus Joannes Seghedj gvardianus[...] Gyöngyösiensis et presidens Nagh Szeoleosiensis capellanus. — Nicolaus Dako natione Sikzo. — Iste liber pertinet ad nationes Dakonum. — Nicolaus Dako Sikzoi. — Biblia sacra Urbany litteraty de Samfalua officialis in castello Pudnok, anno 1564, 1566. — Conventus Gyöngyösiensis.
<i>Karácsonyi II.</i> 47, 72, 139, 207.		<i>Kötetét I. az I. jegyzékben Fabri Kapisztránnál.</i>
<i>Szemerédi Mihály frater</i>		
<i>Szigethi István novitius</i>	Biblia. Venezia, 1489. <i>Inc.</i> 214. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 668g. <i>Másik kötetét I. az I. jegyzékben Farkas Józsefnél</i>	Stephanus Szigethi Jaurinensis 1724.
<i>Váradi Péter</i> 1529–1531-ben gyulai, 1533-ban nagyszöllősi guardián.	Augustinus, S.: De civitate Dei. Venezia, 1489/90. <i>Inc.</i> 12. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 378c.	Datus pro usu fratris Petri de Waradino a domino doctore Johanne de Gara plebano de Ardo anno 1528.
<i>Karácsonyi II.</i> 72, 186.		

II. jegyzék

Nem ferences possessorok

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
Ambrus plebanus Bachiensis.	Cassiodorus: Expositio Psalterii. Basel, 1491. <i>Inc.</i> 138. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 936c.	1526 Magistry Ambrosy plebani Bachiensis sum. . . — <i>A kötés gerincén:</i> V. Con. Gyöngy. Ord. Min. 1762.
Berecz Mihály plebanus Cassoviensis.	Missale Strigoniense. Nürnberg, 1484. <i>Inc.</i> 10. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 2311f.	Missale Strigoniense impressum Norinbergae anno 1484. Pertinebat ad ecclesiam Agriensem vel ad parochialem Cassoviensem. Donatum conventui Cassoviensi ordinis minorum strictioris observantiae die 29. Oct. A. 1763 a reverendissimo domino Michaelé Berecz plebano Cassoviensi cum multa huiusmodi missalia in conservatorio ecclesiae Elisabethinae jacerent. — Conventus Cassoviensis ord. min. refor. exoratum 1763. compactum 1779. — Veteri lignae et aereis lamellis angularibus munitae thecae, hanc substituit noster frater Thimotheus Bashardt compactor singularis, Cassoviae 19. Juny 1779.
Bor János, Felnémeti	Bernardus Claravalensis: Opuscula. Venezia, 1495. <i>Inc.</i> 3. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 561b.	Hunc librum possidet Joannes Bor de Felnemet donatus ab Urbano Gogd anno domini 1568. — Liber Emerici Toth de Felnemeth donatus est ei in Lad in festo divi Johannis Baptistae anno domini 1555. — Ego sum Mathias Seboltinus 1579. — Residentiae Societatis Jesu Gyöngyösiensis 1638.
Caliny Adam presbiter	Armandus de Bellovisu: De declaratione difficultium terminorum. Basel, 1491. <i>Inc.</i> 98. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 314b.	Ex libris Adam Caliny presbiteri. — Conventus Gyöngyösiensis.
Csanádi Zsigmond Dako, Miklós, Szikszói Gara János plebanus de Ardo Gogd, Urbanus Gyöngyösi János lector ²⁶	Herolt, J.: Sermones. Strassburg, 1489. <i>Inc.</i> 66. <i>Sajó</i> — <i>Soltész</i> 1662c.	<i>Kötetét I. a kiemelten tárgyalt Losonczy Miklósnál.</i> <i>Kötetét I. az I. jegyzékben Szegedi Jánosnál.</i> <i>Kötetét I. az I. jegyzékben Váradi Péternél.</i> <i>Kötetét I. az II. jegyzékben Bor Jánosnál.</i> Joannis Gyeöngyeössj lectoris, praefecti Wespr. (?) anno 1594. — Conventus Gyöngyösiensis fratrum Minorum SS. Salvatoris.

²⁶ Karácsonyi János rendtörténete egy 16. századi ferences Gyöngyösi Jánost említ, aki 1570-ben Szakolcán, 1576-ban pedig Gyöngyösön volt guardián (KARÁCSONYI: *i. m.* II. 62. és 156.). Gyöngyösön lévő antikva-kötetét I. SOLTÉSZ: *i. m.* 127. Tőle is ismert egy donator-bejegyzés: „Ego frater Johannes Porkolab de Gyöngjos dedi hunc librum fratri Francisco Anno Domini 1594”

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
Herczegh, Georgius concionator Izkazien- sis, 1667. Horváti János pleba- nus Lőrinciensis ²⁷	Lucanus, M. A.: Phar- salia. Venezia, 1498. <i>Inc. 154. Sajó — Soltész</i> <i>2102b.</i> Plinius Secundus, C.: Historia naturalis. Ve- nezia, 1499. <i>Inc. 155.</i> <i>Sajó — Soltész 2789d.</i> Thesaurisatio in cae- lis. [Nürnberg], 1488. <i>Inc. 105. Sajó — Soltész</i> <i>3221b.</i>	<i>Kötetét l. az I. jegyzékben Gyöngyösi Sándornál.</i> Ex libris R. D. Joannis Horuati 1660, qui hic in nostra ecclesia jacet, sepultus in habitu S. Fran- cisci, uti in vita desideravit 1679. — Conventus Gyöngyössiensis 1698. Joannis Horuat. Joannes Horvathi.
István concionator ecc- lesiae de Quinque Ecc- lesiis István presbiter de Visegrád	Nicolaus de Blony: Tractatus de sacra- mentis. [Strassburg], 1486. <i>Inc. 152. Sajó —</i> <i>Soltész 2384.</i> Thomas de Aquino: Catena aurea. Vene- zia, 1482. <i>Inc. 129.</i> <i>Sajó — Soltész 3232a.</i>	<i>Kötetét l. a kiemelten tárgyalt Újlaki Imrénél.</i> Stephani presbiteri de Uisegrad. — <i>A kötés</i> <i>gerincén: V. Con. Gy. Ord. Min. 1762.</i>
Kasza Balázs	Marchesinus, J.: Mam- motrectus super Bib- liam. Strassburg, 1487. <i>Inc. 73. Sajó — Soltész</i> <i>2175b.</i> Biblia. Venezia, 1478. <i>Inc. 136. Sajó — Soltész</i> <i>624b.</i>	Blasii Kasza. — <i>A kötés gerincén: V. Con. Gyö.</i> <i>Ord. Min. 1756.</i>
Király János		Possideo hunc librum ego Paulus Zegedinus. Dono datus a d. Joanne Kyraly, Anno post partum Virginis Mariae 1587.
Lánczi Sebestyén pa- stor Lutheranus		Olim Sebastiani Lánczi filij Mathiae de Közép- Láncz, eiusdem loci pastoris seu ministri luther- rani. Hic librum istum anno 1552 nova ligatura donavit, obiit autem ibidem anno 1584. . . Nunc conventus Cassoviensis. . . 22. Dec. 1764. — Pro capella Bodolini 1678.

az Ábel Jenő által „Sermones angelicas (Venetii, 1490)” leírással közölt s „Conventus Csikiensis 1664.” possessor-bejegyzésű őnyomtatványból. L.: Ábel Jenő jegyzetei a csíksomlyói ferences rendház könyv- és kéziratárában. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. MS 335/6. Ábel alapján ismerteti: KEVEHÁZI — MONOK: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzetben) 123. — Ismert könyvgyűjtő Gyöngyösi Új János egri kanonok is. Győrben lévő köteteit l.: VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. IV.* = MKsz 1980. 329.

²⁷ Horváti János 1671-ben a gyöngyösi ferences templomban Szent Antal tiszteletére oltárt akart emelni és Szent Antal Társulatot kívánt megalakítani. KARÁCSONYI: *i. m.* I. 526. Ugyanő az

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
Laurentius K. procurator Márton prepositus	Scriptores rei rusticae. Reggio d' Emilia, 1482. Inc. 172. Sajó — Soltész 3056b.	Kötetét I. az I. jegyzékben Buzás Gáspárnál. Francisci Zenthmargay sum. — Martini prepositi sum. — Conventus Gyöngyösiensis ex Bibliotheca. — A kötés gerincén: V. Con. Gyön. Ord. Min. 1761.
Máté presbiter de Cegléd. Miklós plebanus ²⁸	Balbus, J.: Catholicon. Venezia, 1497/98. Inc. 110. Sajó — Soltész 467e.	Kötetét I. az I. jegyzékben Fabri Kapisztránál. 1550 feria tertia in festo Beati Dominici confessoris, ego Nicolaus plebanus prescripte ecclesie Beati Dominici ac prefectus Castri Zel[lyn] ... hunc codicem concedo fratribus in Remethyncz degentibus, super quibus fidem facio.
Miskei György	Duranti, G.: Rationale divinorum officiorum. Roma, 1473. Inc. 193. Sajó — Soltész 1225.	Item in anno... 1572 ego Georgius Myskej de Megh nunc in Halas habitans dono dedi hunc librum insignem ad claustrum fratrum predicatorum in Genges existentem cum summa devotione. — Conventus Filekiensis anno 1617.
Peresztegi Márton 1626 — 34. zsámbéki prépost, rajki apát Samfalvi Orbán		Kötetét I. az I. jegyzékben Gyöngyösi Sándornál.
Seboltinus, Matthias Szegedi Erzsébet priorissa Szegedi Miklós capellanus.	Gallus abbas Cisterciensis: Malogranatum. [Köln], 1487. Inc. 120. Sajó — Soltész 1372b.	Kötetét I. az I. jegyzékben Szegedi Jánosnál. Kötetét I. az II. jegyzékben Bor Jánosnál. Kötetét I. az I. jegyzékben Gyöngyösi Sándornál.
Szegedi Pál ²⁹ Szentmargay Ferenc ³⁰ Taby Mihály ³¹	Petrus de Palude: Sermones de sanctis. Strassburg, 1488. Inc. 178. Sajó — Soltész 2662d.	Zegedy Nicolai capellani. — Conventus Gyöngyösiensis. Kötetét I. az II. jegyzékben Király Jánosnál. Kötetét I. az II. jegyzékben Márton prepositusnál.
Tamási Mátyás		Ex libris Michaelis Taby canonici Vesprimiensis, archidiaconi Symighiensis 1657. — Ex libris Stephanj Zöld Szögediensis parochj tunc Szent Ersebetiensis anno 1610. — A kötés gerincén: ... Gyön. ... 1759. Kötetét I. a kiemelten tárgyalt Nádasdi Bálintnál.

1671-ben a ferenceseknél alakult Szent Antal Társulat részére 1680-ban 1200 forintot hagyományozott.

²⁸ A bejegyzésben csak részben látható várnév valószínűleg a Zágráb-megyei Zelina várra vonatkozik.

²⁹ Szegedi Pál egri prépost 1580-ban Pozsonyban 75 dénárért megvett Eder-kötete ugyancsak a gyöngyösi ferences könyvtárban maradt fenn. SOLTÉSZ: *i. m.* 139.

³⁰ A családnév feltehetőleg Szentmarjay.

³¹ Taby Mihály 1624-ben a gyöngyösi plébánia első káplánja volt. DEZSÉRI BACHÓ: *i. m.* 121.

<i>Possessor — donator</i>	<i>Cím — jelzet</i>	<i>Bejegyzés és egyéb adatok</i>
<i>Temeskői Gergely plebanus Lőrinciensis.</i>	Caracciolus, R.: Sermones de laudibus sanctorum. Augsburg, 1489. Inc. 84. Sajó — Soltész 909h.	Gregory Themeskewzy plebani Lewrinciensis donatus a Georgio Zolyensi, plebano Echekyensi 1583.
<i>Thurzó Zsigmond</i>		<i>Kötetét I. a kiemelten tárgyalta Újlaki Imrénél.</i>
<i>Tóth Imre</i>		<i>Kötetét I. a II. jegyzékben Bor Jánosnál.</i>
<i>Újlaki Mátyás frater Ord. Pred.</i>		<i>Kötetét I. a kiemelten tárgyalta Újlaki Imrénél.</i>
<i>Zólyomi György plebanus Ecsekiensis.</i>		<i>Kötetét I. az II. jegyzékben Temeskői Gergelynél.</i>
<i>Zöld István (Szegedi)</i>		<i>Kötetét I. az II. jegyzékben Taby Mihálynál.</i>

Mivel számos hazai rendház ősnymotatványai is Gyöngyösön maradtak fenn, az alábbi jegyzékben a rendházak betűrendjében felsoroljuk az egykor tulajdonukat képező, majd a gyöngyösi ferences kolostor könyvtárába került köteteiket:

Belény	Inc. 11	Sajó — Soltész	2482/
Berény	" 100	" "	577a
Bodolini kápolna	" 136	" "	624b
Csanád	" 176	" "	2944b
Fülek	" 67	" "	1844b
"	" 158	" "	376/1
"	" 193	" "	1225
Gyöngyösi jezsuiták	" 3	" "	561
Kassa	" 7	" "	1814a
"	" 10	" "	2311f
"	" 81	" "	156d
"	" 127	" "	639e
"	" 136	" "	624b
Nagyszombat	" 126	" "	254g
Pálosrend	" 9	" "	490c
Pest	" 54	" "	2059b
"	" 79	" "	908c
"	" 90	" "	201c
"	" 126	" "	254g
Remetinec	" 110	" "	467e
Sümeg	" 72	" "	1322
"	" 111	" "	671f
Szakolca	" 36	" "	16. századi kiadás
Szécsény	" 116	" "	467g
Szeged	" 163	" "	1879h
Szendró	" 38	" "	1697b
"	" 127	" "	639e
Várad	" 133	" "	2640
Veszprém	" 126	" "	254g

Nem tartozik ugyan mostani témánkhoz, de a további kutatásokhoz hasznos utalni arra is, hogy számos kötetben különböző nyelvű bejegyzések maradtak fenn. Így az 1484. évi esztergomi misekönyvben (Inc. 10. Sajó – Soltész 2311f) latin bejegyzéseken kívül két ima szövege olvasható: címük *Officium de XIV advocatis*, valamint *Officium de compassione B. V. Marie*.

Az Inc. 99. (Sajó – Soltész 3300b) ősnymotvány végén öt oldalnyi szláv szöveg található, az Inc. 127. (Sajó – Soltész 638e) ősnymotvány kolofonját tartalmazó levél verzójára pedig német recepteket írt be a kötet valamelyik egykori tulajdonosa. Latin nyelvű – „Contra aposthema” – recept olvasható az Inc. 29. (Sajó – Soltész 652d) jelzetű ősnymotvány előzéklapján, ugyanezen kötet első kötetstáblájának belsejére pedig azt jegyezte fel valaki magyar nyelven, hogy kitől milyen összegeket vett át. Hogy ilyen célra is felhasználták még a drága ősnymotványokat is, azt az Inc. 56. (Sajó – Soltész 1937b) jelzetű kötet címlapján lévő magyar nyelvű bejegyzés igazolja. Itt ugyanis a könyv egykori tulajdonosa azt jegyezte fel, hogy kik milyen összeggel tartoznak neki. Az Inc. 104. (Sajó – Soltész 666) jelzetű ősnymotvány előzék-, illetve utolsó lapján latin, illetve magyar nyelvű verstördék maradt fenn. Az egyik Pelbárt-kötetben (Inc. 16, Sajó – Soltész 2554m) 16. századi magyar szóértelmezések olvashatók, Plinius *Historia naturalis*ában (Inc. 155, Sajó – Soltész 2789d) pedig több növény latin neve után a megfelelő magyar növényneveket írta be valamelyik egykori olvasó.

Hasonlóképpen nem érdektelen bejegyzések találhatók abban a Durantus-kötetben (Inc. 193, Sajó – Soltész 1225), amelyet 1572-ben Miskei György ajánlódékozott a gyöngyösi ferences konventnek. A kötet végén „Regestrum super res uniuscuiusque ad Agriam” címmel feljegyzések tudósítanak arról, hogy az itt név szerint felsorolt falusi lakosok mit fizettek Egerben egy ló, egy tehén, vagy egy juh után. A következő oldalra pedig 1563-ban Miskei György írta be magyar nyelven az álolmlátásait.

Ugyancsak aktuális eseményekről szól az Inc. 160. (Sajó – Soltész 1694d) jelzetű kötet két magyar nyelvű bejegyzése. Közülük az egyik Buda és Székesfehérvár 1601. évi visszafoglalásáról tudósít, a másik pedig azt közli, hogy 1601-ben a Dénes nap utáni pénteken az egri törökök a magyarok minden marháját elhajtották.

Más bejegyzések az egyes ősnymotványok sorsáról tudósítanak. Alphonsus de Spina *Fortalitium fidei* (Nürnberg, 1494. Inc. 81. Sajó – Soltész 156d) című népszerű munkájában két bejegyzésből értesülhetünk arról, hogyan gondoskodott a rend történetírójaként ismert Blaho Vince, a kassai ferences rendház akkori guardiánja 1781 – 1782-ben a kérdéses ősnymotványról s hogyan került az a kassai parókiáról a ferences rendházba.³² Az 1500-ban, Kölnben meg-

³² Blahó Vince irodalmi munkáiról I. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I – XIV.* Bp. 1891 – 1914. I. köt. 1095 – 1096. hasáb. — ZELLIGER, Aloysius: *Pantheon Tyrnaviense.* Tyrnaviae, 1931. 145. Nr. 8. — KARÁCSONYI: *i. m.* II. 273.

jelent *Missale itinerantium*ban (Inc. 107, Sajó – Soltész 2298c) Badzey Sándor guardiánról maradt fenn hasonló jellegű bejegyzés.³³

A ferences szerzetesek művészi tevékenységéről is hírt ad néhány bejegyzés. Az 1484. évi esztergomi misekönyv (Inc. 10. Sajó – Soltész 2311f) sorsáról tudósító bejegyzés szól frater Thimotheus Bashardt könyvkötőnek a köteten végzett munkájáról. Ugyancsak művelődéstörténeti értékű Antoninus Florentinus *Summa theologicá*jának (Speyer, 1487. Inc. 200. Sajó – Soltész 254h) „Hoc opus fecit fr. Johannes de Strigonio” bejegyzése. E szerint ugyanis a kötetet az az Esztergomi János betűfestő frater látta el rubrum jelekkel, aki 1490-ben a Báthori István által neki ajándékozott ősnymtatványt is hasonló módon díszítette.³⁴

Akadnak a gyöngyösi ősnymtatványokban a ferences rendre vonatkozó bejegyzések is. Az Inc. 97. (Sajó – Soltész 974) jelzetű ősnymtatvány szövege elé kötve ferences kiváltságok, rendeletek, latin jegyzetek olvashatók. Az Inc. 73. (Sajó – Soltész 2175) jelzetű ősnymtatvány hátsó kötéstáblája belsején pedig „Nomina fratrum defunctorum post Capitulum in Athya [anno] Domini Millesimo quadringentesimo nonagesimo quinto” címmel az elhunyt ferences szerzetesek hosszú névsora maradt fenn.

A címben szereplő Atya (Šarengrad) kis város, mely nevét onnan kapta, hogy ősi várát egy Atya nevű magyar főúr alapította. Zsigmond király 1404-ben a várat Maróthy János mácsai bánnak ajándékozta, a török ellen folytatott sikeres harcai jutalmaként. Maróthy itt a ferences szerzetesek számára kolostort építtetett; 1414-ben már e rendházban lakott a guardián több szerzetestársával együtt. A Maróthy-család kihalása után, 1476-ban Mátyás király a várat a Geréb-család tagjainak — Lászlónak, Mátyásnak, Péternek és Ferencnek — adományozta. A Geréb-család bőkezűen pártolta a rendházat, s azt is elősegítette anyagi támogatásával, hogy a ferences szerzetesek közgyűléseiket itt tarthassák. Ennek következtében 1495-ben, 1499-ben és 1511-ben Atya volt a ferences közgyűlések színhelye. Másfél évtized múlva Atya is török kézre került. A rendtagoknak menekülniük kellett, a kolostor — a Geréb-család számos neves tagjának temetkezési helye — pedig fokozatosan pusztult.³⁵

Az említett jegyzék 28 elhunyt ferences nevét sorolja fel, többnyire papi funkciójuk és működési helyük megjelölésével. Mivel Karácsonyi János rendtörténete a felsoroltakról nem tesz említést, a névsort az alábbiakban közöljük:

³³ Badzey Sándort l.: IVÁNYI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa*. 1850 előtti kéziratok. In: *Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* 5. Szerk.: SZELESTEI N. László. Bp. 1986. 227. 1326/f. 461.

³⁴ CSONTOSI János: *Ismeretlen magyarországi könyvmásolók és betűfestők a középkorban* = MKsz 1880. 252. — *Könyvkiállítási Emlék*. Bp. 1882. 123. 33. sz.

³⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* II. 8 – 10.

Item fr. Stephanus Koporsos senex sacerdos in Pest.

- " " Georgius de S. Laurentio laicus ibidem.
- " " Benedictus de Hardy laicus in Papa.
- " " Gregorius de Zakachj laicus ibidem.
- " " Blasius de Bwlkewz laicus in Chalad.
- " " Demetrius de Komyath laicus in Sebes.
- " " Barnabas de Paztho sacerdos in Papa.
- " " Barnabas de Kozawar sacerdos in Zeolews.
- " " Silvester de Emeke sac. Bude.
- " " Georgius de Bewlkez sacerd. in Zechen.
- " " Nicolaus de Chethen ibidem laicus.
- " " Johannes de Athya sacerd. in conventu Budensi.
- " " Benedictus de Beethlemes sacerd. in conventu Pestensi.
- " " Martinus de Symanddi sacerdos ibidem.
- " " Thomas de Nadasdh sacerd. in Beren.
- " " Demetrius de Cherwgh sacerd. in Cywrgy.
- " " Johannes de Lwche sacerd. in Liptovia.
- " " Clemens de Izdench in conventu Pesth.
- " " Benedictus de Bethlemes sacerd. ibidem.
- " " Emericus de Jaurino sacerd. ibidem.
- " " Martinus de Symand sacerdos.
- " " Georgius de Rayk sacerdos ibidem.
- " " Emericus de Zathmar laicus ibidem.
- " " Philippus de Croacia laicus.
- " " Lucas clericus in Beren.
- " " Michael de Thatha laicus Strigoni.
- " " Gregorius de Oztropatak laicus in Beren.
- " " Benedictus de Zhethen sacerd. in Beren.

Összegezőként megállapíthatjuk, hogy a gyöngyösi ferences könyvtárban őrzött ősnymtatványok possessor-bejegyzései számos eddig nem ismert könyvtulajdonos nevét őrizték meg. A már korábbi tanulmányunkban is tárgyalt, jelentősebb ferences könyvgyűjtők — Nádasdi Bálint, Mohácsi Tamás, Újlaki Imre, Losonczi András, Losonczi Miklós — kézikönyvként használt köteteihez ez alkalommal kilenc ősnymtatványt sorolhattunk. További 18 ferences possessor, illetve donátor bejegyzései 19 ősnymtatvány sorsáról nyújtanak némi tájékoztatást.

A nem ferences possessorok, donátorok száma 36. Többségük világi pap, akiknek értékes könyvei gyakran nem is közvetlenül kerültek a gyöngyösi ferences könyvtárba. Magának a gyöngyösi konventnek a possessor-bejegyzései, tulajdonbélyegzői dátumot alig tartalmaznak. Ezért is idéztük a kötések gerincére aranyozott szövegeket, mert ezek a kötetés dátuma révén azt is bizonyítják, hogy a kérdéses ősnymtatványok az adott évben már a gyöngyösi rendház tulajdonában voltak.

Az ismertetett bejegyzések azonban nemcsak a gyöngyösi ferences kolostorban folyó szellemi munka és teológiai tájékozódási igény megítéléséhez nyújtanak újabb támpontokat, hanem adatokat szolgáltatnak a 15–18. századi magyarországi könyvkultúra alaposabb megismeréséhez is. A koldulórend tagjai között magától értetődően nem voltak olyan jelentős könyvgyűjtők, mint a művelt és gazdag főpapok, főurak gyűjteményeit egyesítő könyvtáraink értékeinek egykori tulajdonosai között.³⁶ A szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező possessorok bejegyzései is hozzájárulnak azonban annak a kutatási tervnek a megvalósításához, amelyet jónéhány év óta egymást követő kiadványok szolgálnak a magyar társadalom különböző rétegeinek könyvkultúrájára vonatkozó adatok feltárásával.³⁷

SOLTÉSZ, ELISABETH

Die Possessoren der Wiegendrucke der Franziskanerbibliothek in Gyöngyös

Die Studie bearbeitet die Possessoren-Eintragungen der in der Franziskanerbibliothek in Gyöngyös aufbewahrten Wiegendrucke. Es ist charakteristisch für diese Sammlung, daß die aus dem 15–16. Jahrhundert dort bewahrten ausländischen Drucke größtenteils kurz nach dem Erscheinen in ungarischen Besitz gerieten. Die Verfasserin ergänzt ihre schon früher veröffentlichte Studie über die bedeutendsten Franziskaner-Büchersammler des 16. Jahrhunderts (OSZK Évkönyve = Jahrbuch der Nationalbibliothek Széchényi 1965–1966. Bp. 1967. 115–148.) diesmal mit der Bekanntmachung der Possessoren der Inkunabeln und der interessanteren Einschreibungen mit der Benützung der aus den 1950-er Jahren stammenden Angabensammlung der inzwischen gestorbenen Antal Tibor Horváth und Vidor Pataki. Auf Grund dieser Einschreibungen wurden die Namen zahlreicher, bisher nicht bekannten Possessoren bekannt.

Die Bücher von 6 Franziskanern wurden ausführlicher behandelt. Darauf folgend wurden in drei Listen die Inkunabeln von weiteren 17 Franziskanern und die von 36 nicht Franziskaner-Possessoren, sowie die Bibliotheken aufgezählt, wo diese Drucke früher aufbewahrt waren. Die bearbeiteten Possessoren-Eintragungen liefern weitere Anhaltspunkte zur gründlicheren Erkenntnis der ungarländischen Buchkultur.

³⁶ Kiváló könyvgyűjtők Győrben őrzött köteteit ismerteti VÁSÁRHELYI Judit idézett tanulmánya.

³⁷ KESERŰ Bálint és tanítványai Szegeden megjelent ilyen jellegű kiadványait I.: *A Keserű iskola*. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1992. — Ugyanitt érdemel említést CZELLÁRNÉ CSIBA Judit munkája: *Possessori és marginális bejegyzések vizsgálata a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában*. Debrecen, 1979. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 120.), továbbá ORTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai* című katalógusa. Debrecen, 1989. (Régi Tiszántúli Könyvtárak 6.)

Dobre mester erdélyi nyomdája 1640—1642

Az első erdélyi cirillbetűs nyomdák a 16. század derekától Szebenben és Brassóban működtek Philip Moldavenin, illetve Coresi diakónus vezetésével. E nyomdák, amelyek a szebeni és brassói városi műhelyektől függetlenül dolgoztak, nem véletlenül telepedtek meg a fejlett erdélyi szász városokban. Szeben és Brassó kereskedelmi kapcsolatban állt a román fejedelemségekkel, és felismerve a cirillbetűs orthodox liturgikus könyvek hiányát, kereskedőik eljuttatták ezeket az Erdélyben nyomtatott könyveket Havasalföldre és Moldvába is. Nem egy esetben maguk a könyvek árulják el, hogy azokat pl. Coresi diakónus a papírgyártásban is érdekelt Johann Benkner brassói bíró megbízásából nyomtatta.¹ A 16. század folyamán csaknem 40 cirillbetűs nyomtatvány készült Erdélyben. Ezek nyelve túlnyomórészt ógyházi szláv, kisebb részük román. A liturgia nyelve az ógyházi szláv volt, míg a lelkipásztori tevékenységet segítő könyvek, gyakorlati okokból, románul íródtak. A 16. század folyamán Erdélyben 1588-ban adták ki az utolsó cirillbetűs nyomtatványt.²

1588 és 1635 között sem Erdélyben, sem a két román fejedelemségben, Havasalföldön vagy Moldvában nem készült egyetlen könyv sem. Ennek magyarázata — a nyugtalan politikai és bizonytalan gazdasági helyzet mellett, amely a két román fejedelemséget jellemezte — valószínűleg a piacnak cirillbetűs egyházi könyvekkel való időszakos telítettsége lehetett.

A 17. század harmincas éveiben azonban már hiány kezdett mutatkozni a cirillbetűs egyházi könyvek terén. Míg Erdélyben a politikai stabilitás már Bethlen Gábor uralkodása idején bekövetkezett, a két szomszédos fejedelemségben csak az 1630-as években: a Havasalföldön Matei Basarab uralkodásával (1632—1654), míg Moldvában Vasile Lupu fejedelemsége idején (1634—1653). Lehetetlen nem észrevenni az egybeesést: ez a két évtized — a két Rákóczi fejedelemsége Erdélyben — mindhárom fejedelemségben egyben a könyvnyomtatás virágzó korszakát is jelzi.

¹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok [I]*. Bp. 1971. (Továbbiakban: RMNy) RMNy 168; — BIANU, Ioan — HODOȘ, Nerva — SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românească veche. Tom 1—4*. București, 1903—1944. (Továbbiakban: BRV) I 10.

² RMNy 606; BRV I 32 és IV. 11—12.

Matei Basarab és Vasile Lupu szinte egyidőben kezdtek lépéseket tenni annak érdekében, hogy országuk területén nyomda működjék.

Havasalföldön Matei Basarab, észlelve az egyházi könyvek hiányát és szakemberek híján, kívülről kért segítséget. Először Rafael Levaković horvát ferencist hívta meg,³ aki a római Sacra Congregatio de Propaganda Fidei nyomdája számára vizsgálta felül nyelvi szempontból a délszláv hívek számára kiadandó ógyházi szláv nyelvű szerkönyveket. A pápai hatóságok támogatták is ezt az elgondolást, Levakovićon át remélve befolyást nyerni Matei Basarab környezetében — különösen, miután értesültek arról, hogy a fejedelem Kijev felé is hasonló kéréssel fordult. Végül is nem Rómából, hanem az utóbbi helyről érkezett a gyorsabb segítség: a kijevi metropolitától, Petru Mogilától. Matei Basarab Kijevből olyan férfiakat kért, akik a szentírásban és a nyomdászat mesteriségében egyaránt járatosak.

Hamarosan megérkezett az első nyomdász Kijevből, Meletios Makedonski személyében.⁴ Meletios beszámolt Matei Basarab fejedelemnek a kijevi Pecserszki barlangkolostori (Pecserszkaja Lavra) nyomdáról. Ezután Matei Basarab hamarosan elküldte Meletios és Nektarios szerzeteseket Kijevbe, egy nyomdára való pénzüsszeggel és levéllel, Petru Mogila kijevi metropolitának ajánlva.

A kijevi metropolita válaszként teljes nyomdafelszerelést küldött öt betűtípussal, és egy nyomdászküldöttséget, amelyet Timofej Alekszandrov Verbickij⁵ vezetett, aki 1620 óta dolgozott nyomdászként a kijevi Pecserszki kolostor műhelyében. A küldöttség tagja volt még Ivan Glebkovics és a mellette dolgozó Ivasko Balian. Valószínűleg — Meletios Makedonskival együtt — ez a négy személy alkotta azt a kijevi nyomdászküldöttséget, amely 1634-ben érkezett meg.⁶ Az új nyomdát a cîmpulungi kolostorban állították fel, és itt nyomtatták ki a román fejedelemségek területén az első 17. századi cirillbetűs könyvet, az ógyházi szláv nyelvű *Molitveniket*, 1635-ben.⁷ Hamarosan ezután másik nyomda is létesült Havasalföldön, Govorán, ahol a kolostor főnökéül Meletios Makedonskit nevezték ki. Mindkét műhely, bár kolostorban működött és nyomdászai szerzetesek voltak, fejedelmi alapítás: Matei Basarab támogatásával jött létre és működött.

Verbickijt, a kijevi nyomdászküldöttség vezetőjét 1642-ben felváltotta egy másik nyomdász, az ukrán Ivan Kunotovics, aki korábban a Ivovi Stavropigialna

³ DELETANT, Dennis: *Rumanian presses and printing in the seventeenth century I.* = The Slavonic and East European Review. Vol. 60. No 4 (October 1982) 484.

⁴ A román szakirodalomban Meletie Macedoneanul névalakban szerepel.

⁵ A román szakirodalomban Timotei Alexandrovici Verbičiként szerepel.

⁶ STREMPER, Gabriel: *Sprîjinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul XVII-lea* = Studii și cercetări de bibliologie I. 1955. 15–42.; PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia — DEMÉNY, Lidia: *Carte și tipar în societatea Românească și Sud-Est Europeană*. București, 1985. 65–67.

⁷ *Molitvenic* (Cîmpulung 1635) — BRV I 35 és IV. 181–188.

kolostori nyomda felügyelőjeként működött. Verbickij valószínűleg az ő helyébe távozott Lvovba. A govorai kolostori nyomda 1642 után valamilyen okból a dealui kolostorba költözött át, amint azt az 1644-ben már az utóbbi helyen befejezett *Evangelhion* tanúsítja.⁸ Később a fejedelmi székhelyen, Tîrgovişteben újra létesült nyomda, és 1649-től kezdve dolgozott, ugyancsak Matei Basarab támogatásának köszönhetően.

Szinte Havasalfölddel egyidejűleg Moldvában is megindult a könyvnyomtatás. Varlaam moldvai metropolita (1632–1653) 1637-ben értesítette az orosz cárt, hogy kéziratban elkészült az országban néhány szent könyv, és kinyomtatásukhoz nyomdára volna szükségük. Az 1643-ban Iaşi-ban (Jászvásár) megjelent *Cartea românească de învăţătură*⁹ előszavából megtudjuk, hogy ez alkalommal is Petru Mogila kijeji metropolita küldött nyomdát Iaşiba, Vasile Lupu fejedelem kérésére. Az új műhelyt 1641-ben állították fel Iaşiban, és a nyomdai munkák felügyelője itt Sofranije Pocsackij, a kijeji orthodox kollégium rektora lett, aki egyben a Pecserszka kolostor nyomdájának felügyelője is volt. Ő volt az a hozzáértő személy, akit a kijeji metropolita Iaşiba küldött a nyomda felállításához. Még 1640-ben Vasile Lupu görög betűket is kért a lvovi Stravropigialna nyomdától, amelyek azután 1642-ben el is jutottak Pocsackijhoz.¹⁰

Az újonnan alapított nyomdák termékeit áttekintve általában megállapíthatjuk, hogy — a 16. századi gyakorlathoz hasonlóan — a szerkönyvek legnagyobb részét ógyházi szláv nyelven íródtak, míg a gyakorlatibb, evangélium-magyarázó, áhítatossági könyveket, egyházi törvénykönyveket román nyelven adták ki. Az ógyházi szláv nyelvet tekintették a liturgia szent nyelvének, Havasalföldön maga Matei Basarab fejedelem is az orthodox egyházon belül a szláv tradíció megőrzésén munkálkodott. Ezzel szemben Moldvában már ezekben az évtizedekben is erős az orthodox egyházon belül a görög orientáció. Ennek jele, hogy egy görög nyelvű nyomtatvány is megjelent Iaşiban,¹¹ de többnek a kiadását is tervezték. A görög nyelvi és irodalmi újjáéledés, bár már ekkor elkezdődött, igazán csak a század utolsó évtizedeiben lesz jellemző. Ugyanakkor mindkét román fejedelemségben a főpapok egy része felismerte a nyelvi akadályt, mint a hit terjesztésének gátját: e felismerés vezetett a megszaporodó román nyelvű kiadványokhoz.

Bár időben párhuzamosan halad, más a célja a román fejedelemségek nyomda-alapításának, és más az erdélyi fejedelmi udvar szándéka a román nyelvű könyvek kiadásával. Ami a cirillbetűs könyvek nyelvi megoszlását illeti, Erdélyben a vizsgált korszakban, de a 17. században később sem jelent meg egyetlen

⁸ BRV I 42 és IV. 189. (Govora 1642) és BRV I 46 és IV. 190. (Mănăstereă Dealu 1644)

⁹ BRV I 45 és IV. 190.

¹⁰ DELETANT: *i. m. l.* 489.

¹¹ BRV I 41 és IV. 535–536.

őgyházi szláv nyelvű könyv sem, csak román nyelvű — ellentétben a havasalföldi és moldvai nyomdákkal. Minthogy a fejedelmi udvar — élén I. Rákóczi Györggyel, Geleji Katona István püspökkel és Csulai György udvari prédikátorral — célja az erdélyi románság közötti reformáció terjesztése, a kálvinista térítés volt, így a helyzetet jól felismerve nyúltak ők a nép és az egyszerű falusi papok által ismert egyetlen nyelvhez, a románhoz. A fejedelmi udvar számára tehát a román nyelv elsősorban a térítés eszköze volt.

A 17. századi román nyelvű erdélyi könyvek sorát megnyitó 1641. évi *Evanghelie cu învățătură*¹² azonban még nem illik bele a fejedelmi udvarnak ebbe a hittérítő törekvésebe. Az *Evanghelie* ugyanis az orthodox hagyományokat követő, Coresi által kiadott 1581. évi evangéliumok és postillák¹³ igen hibás második kiadása. Nyomdász mestere a Dobre daszkál (tanító) névalakban is említett Dobre pópa.

Az erdélyi román nyelvű könyvekkel foglalkozó kutatók¹⁴ korábban természetesnek tartották, hogy Dobre mester *Evanghelie* című kiadványa ugyanannak a gyulafehérvári fejedelmi nyomdának egyik korai terméke, amely 1648-ban az első teljes román nyelvű *Újtestamentum* fordítást¹⁵ és később, többek között, a *Zsoltárokat*¹⁶ állította elő. Sőt, többen is feltételezték, hogy az 1639-ben megjelent *Paraclisu precistei*¹⁷ lett volna ennek az I. Rákóczi György által alapított román nyelvű nyomdának első terméke.¹⁸ Ezt az álláspontot azonban az újabb kutatások megdöntötték:¹⁹ egyrészt a *Paraclisu precistei*t minden kétséget kizáróan Govorán nyomtatták, másrészt I. Rákóczi György nem alapított önálló cirillbetűs nyomdát Gyulafehérvárott, hanem a Bethlen Gábor

¹² BRV I 40; SZTRIPSKZY Híador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. 2534. (Továbbiakban: Sztripszky) — VERESS Endre: *Erdély és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok*. Kolozsvár, 1910. 19.

¹³ RMNy 482 — BRV I 29 és IV. 174.

¹⁴ VERESS, Andrei: *Bibliografia română-ungară. Vol. I.* nr 157. — GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1962. II. 158.

¹⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II. köt.* Bp. 1879–1885 (Továbbiakban: RMK) II. 684 — BRV I 54 — VERESS: *Erdély...* 20–21.

¹⁶ RMK II 752 — BRV I 60 — VERESS: *Erdély...* 22–23.

¹⁷ BRV IV. 17 (Govora 1639).

¹⁸ Nicolai DRAGANU is Gyulafehérvárra lokalizálta a *Paraclisut*, vö: *Anuarul Institutului de Istorie Nationale I.* 1921–22. 168–170.; majd helyesbítette nézetét és govorai nyomtatványként jelölte meg, ill. azonosította az ott megjelent *Paraclisuval*. Vö.: *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie*. București, 1938. 43. — Nicolai Draganu korábbi közleménye nyomán JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között*. (Kolozsvár, 1940. 206.) c. munkájában szintén Dobre mester gyulafehérvári nyomtatványának tartotta a *Paraclisut* (az OSZK-ban is egy címlap nélküli példányát RMK II 2034a alatt vették nyilvántartásba), és az ő nyomán HERPEI János is. (*Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.* Szeged–Bp. 1965. 525.) — SZINNYEI József is említett egy Silvestru szerzetes által 1640-ben Gyulafehérvárott kiadott művet, *Psaltirea* címmel. Ilyen nyomtatvány azonban nem ismeretes (*Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1909: XIII. 1018.)

¹⁹ DELETANT: *i. m.* F 485; PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: *i. m.* 65–67.

alapította (1623) fejedelmi nyomdát bővítette ki cirillbetűs könyvek nyomtatására szolgáló felszereléssel. Ennek ügyében azonban, korabeli forrásokkal jól bizonyíthatóan, csak 1645-ben kezdtek lépéseket tenni,²⁰ majd az elkövetkező években cirill betűk öntésével foglalkoztak, és e felszereléssel elsőként az említett *Újtestamentumot* (*Noul Testament*) nyomtatták ki, 1648-ban.

Dobre mester nyomdája tehát, amely 1641-ben az *Evanghelie cu învățătură*t kibocsátotta, a cirill betűs könyvek nyomtatására még nem alkalmas gyulafehérvári fejedelmi nyomdától teljesen független, önálló vállalkozásnak tekinthető. Dobre valószínűleg a govorai kolostorban, Meletios Makedonski mellett, majd a Dealu kolostorban Melkidesek kolostorfőnök mellett dolgozott. A havasalföldi szerzeteseknek ahhoz a csoportjához tartozott, mint Silvestru (Sylvester) szerzetes is, akit néhány év múlva I. Rákóczi György az *Újtestamentum* románra fordításával bízott meg. Azok között volt, akik elsőként ismerkedtek meg a könyvnyomtatással kapcsolatos alapvető ismeretekkel, bizonyára a Kijevből érkezett tudós szerzetes-nyomdászok segítségével, tekintve hogy azok közvetlen közelében éltek.²¹

Az *Evanghelie* megjelenésének körülményeiről annak előszavában azt olvasuk hogy II. Ghenadie gyulafehérvári metropolita (1627–1640), az *Evanghelie* megfogalmazott számát látva, papjaival együtt azon fáradozott, hogy itt, Erdélyben újra kinyomtatassa. Itt találva Dobre pópát, aki azért jött Havasalföldről, hogy itt Erdélyben betűket készítsen, és látva ezeket a betűket, nagyon megörvendezett. Könyörgött Rákóczi Györgynek, hogy engedélyezze az evangéliumok kinyomtatását az ő országában, amit a fejedelem meg is tett. Valamelyes segítséget Ghenadie is adott Dobre mesternek, hogy a nyomtatást elősegítse. Még a munka elkészülte előtt azonban meghalt a metropolita, így a munkát utódának, Ilia Joresťnek pártfogásával fejezte be.

A címlap nélkül megjelent kötet az Ala levélen „Invațatura Domnului” címmel kezdődik és az előszó a „Domnul nostr Jesus” szavakkal pontosan követi az 1581. évi Coresi-féle kiadás szövegét.²² Majd folytatólagosan olvashatók a „Cu mile lu dumnezeu Eu, arhi mitropolitulu Ghenadie...”²³ bevezető szavakkal az előszónak azok a szakaszai, amelyek különböznek az 1581. évitől. Ebben a részben található a mostani, 1641. évi kiadás keletkezésére vonatkozó, fent említett utalások. Az előszó e részének a gyulafehérvári metropolita hivatalát betöltő Ghenadie a szerzője, amint az egyes szám első személyben

²⁰ 1646 januárjában már javában folyt a cirill betűk öntése Gyulafehérvárott, tehát feltehetően 1645-ben már megkezdték (I. Századok 1871. 718. és ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete 1637–1658* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1978 (1980). 300.

²¹ PAVEL, Eugen: *Mesteri tipografi Bălgrădeni între 1567–1702* = Apulum XVII. 1979. 303. l.: PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: 64–67.

²² RMNy 482 — Előszavát is közli BRV I 29-nél, 88–89.

²³ SZTRIPSKY II. 2534 — BRV I 40. Előszavának ezt a részét is közli, l. 115–116.

írt szavai alapján feltételezhető. Attól kezdve azonban, hogy a metropolita haláláról esik szó, majd utódjáról, Joreşt metropolitáról, az előszót valószínűleg magának Dobre mesternek, a nyomdásznak kell tulajdonítanunk. Az előszó utolsó sorai közlik a nyomtatás befejezésének évét: 1641. A könyvet azonban már 1640-ben elkezdték nyomtatni, vagyis Ghenadie halálakor (1640. szept. 3.) munkában volt. A kötet datálása ugyan nem kétséges, de megemlítendő, hogy GR vízjelű papíráját a Rákóczi György alapította lámkeréki (Lançram) papírmalom az 1640–1642-es években használta.²⁴

Dobre mesternek mindössze két erdélyi nyomtatványáról tudunk, mindkettőn szerepel a neve, mint nyomdásznak. Az első a már említett *Evanghelie cu învățătură*, a másik az ún. kálvinista katekizmus (*Catechism calvinesc*).²⁵ Mint-hogy az utóbbiból nem maradt fenn példány, így Dobre mester nyomdájának felszerelését — amelyet a továbbiakban vizsgálunk — csak az 1641. évi *Evanghelie* alapján rekonstruálhatjuk (1–2, 5. ábra). Első ránézésre is megállapítható, hogy ennek semmi köze sem lehet a gyulafehérvári fejedelmi nyomda későbbi, igényes nyomtatású, díszes *Újszövetségének*²⁶ vagy a *Zsoltároknak*²⁷ a nyomdai készletéhez; ellenkezőleg, az *Evanghelie* esetében egészen más, rendkívül szerény felszereltségű, igen archaikus nyomdával van dolgunk.

Az *Evanghelie* jelenleg ismert három példánya közül²⁸ egyik sem teljes, vége mindháromnak hiányzik. Tehát, ha volt is kolofonja, amely a nyomtatás helyét elárulná, nem maradt fenn. Legteljesebbnek a Bianu-Hodoş által részletesen leírt (valószínűleg az egykor Timotei Cipariu tulajdonában lévő) példány tekinthető, amely az A ívvel kezdődik, és az előszót is tartalmazza, míg az Országos Széchényi Könyvtár példánya — amelyről Bianu-Hodoş bibliográfiájának még nem volt tudomása — csak a harmadik füzettel kezdődik és a BB füzet 3. levelével záródik, így hiányzik belőle az előszó.²⁹ Teljes terjedelmét Bianu-Hodoş ugyan 330 levélben adta meg, valószínűleg korábbi forrásokra támaszkodva, ennél azonban bizonyára kevesebből állt a kötet. A lapról-lapra, sőt általában sorról-sorra követett mintájától, az 1581-es kiadástól³⁰ — a számos, utólag becsúsztott hibán kívül — főleg abban különbözik, hogy Dobre mester bizonyos szövegrészeket lerövidített formában közölt. Tehát terjedelme inkább kb. 300 levél lehetett, hiszen Coresié is mindössze 317 volt.³¹

²⁴ JAKÓ Zsigmond: *A feudalizmus kori Erdély papírmalmai* = Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Ser. Historia. Fasc. 2. 1962. Cluj-Napoca. 73. és 10. ábra.

²⁵ BRV I 38 és IV. 188. — SZTRIPSZKY II 2536.

²⁶ RMK II 684.

²⁷ RMK II 752.

²⁸ Három ismert példánya az alábbi gyűjteményekben található: Cluj, Acad (Blaj, Arch), Sibiu, Ev. Püsp., OSZK (Tódoreszku).

²⁹ Országos Széchényi Könyvtár-beli jelzete: RMK II 573a.

³⁰ RMNy 482 — BRV I 29.

³¹ Amennyire az OSZK hiányos példányával összehasonlítható, az 1641. évi kiadásban összesen négy alkalommal hol egy, hol két levélnyi kihagyás tapasztalható az eredeti szövegből. Az M

A folio alakú kötet lapjain található sorok száma 27 és 32 között váltakozik, de leggyakrabban 32. Egy helyen pirosnyomás is található a kötetben (Γ 1 a); előfeje, marginálisa, őrszava nincs, de ezek az 1581. évi kiadásban sem találhatók. A könyv egyetlen szövegtípust tartalmaz, míg kiemelésként igen darabos, nagyobb, egyenetlen címbetűket. A kötetet díszítő iniciálék ugyan sokfélék, de általában jellemző, hogy valószínűleg igényesebb előképeknek elnagyolt, primitív utánmetszései. A kötet Budapesten őrzött és így alaposabban megvizsgálható részében a díszes kezdőbetűkön kívül összesen öt dísz található: egy hosszú, rácsos díszléc és négy kisebb, igen finom kidolgozású, fekete alapon fehér stilizált állatot, növényi indát, angyalfejet ábrázoló kis téglalap (1. és 2. ábra).

Ami azonban a kötetet más nyomtatott könyvektől megkülönbözteti, az az a jellegzetessége, hogy az azonos betűk sem egyforma alakúak: szinte ahány, annyiféle. E különbségek azonban nem kopásból vagy festékezésből eredő eltérések, hanem az egyes, azonos betűk már eleve más alakúak: szélesebbek vagy keskenyebbek, magasabbak vagy teltebbek (l. a bemutatott, egy lapról vett 32 db cirill „s” betűt — 3. ábra, kissé nagyítva).³² E szövegtípus után kutatva — amelynek 20 sor magassága 147 mm — azt egyetlen más nyomtatványon sem sikerült felfedezni, sem Erdélyben, sem Havasalföldön, sem Moldvában. A betűk eltérő alakja arra utal, hogy a vizsgált 1641. évi *Evanghelie* nem öntött fémbetűkkel, hanem fabetűkkel készült. Ez magyarázza az azonos betűk eltérő alakját. A fabetűk faragásakor a mester ugyan minta után dolgozott, miáltal elvileg lehetne azonos alakú betűket készíteni, ez azonban a valóságban mégsem lehetséges, minthogy még minta után sem lehet kézzel hajszálra egyforma betűket faragni: azok kisebb-nagyobb mértékben eltérőek lesznek. A kiemelő betűk, amelyeket szinte kivétel nélkül a „Konec Nedel” szavakban használtak, ugyancsak rendkívül egyenetlen képet mutatnak. Nem szavanként faragták ki ezeket, hanem egyedi betűkből rakták össze. Nagyobb méretüknél fogva itt az azonos betűk eltérései még jobban szembetűnnek (3. ábra).

A szövegtűkör mérete 240×140 mm. Jellegzetes, hogy fent, a szövegtűkör felső részén, az első sor fölött mindegyik lapon szaggatott vonal látható, amely a betűdúcok felső szélével azonos magasságban van (5. ábra).³³ Nem ritkán az utolsó sor alatt is látható ilyen vonal, sőt akár a bekezdéseknél és rövidebb soroknál is előfordul. További jellegzetessége, hogy sok esetben a legalsó sor után egy kb. 7 mm széles, két vonallal határolt sáv is látszik a szövegtűkrön kívül.³⁴ Ugyanígy, néha erősen festékezett sáv időnként oldalt, a szedéstűkör külső szélén is látható.

Ívig nincs kihagyás, O ívnél 2 levélnyi kihagyás, T ívnél egy levélnyi, ω ívnél két levélnyi, Ψ ívnél egy levélnyi kihagyás, tehát négy esetben összesen 6 levélnyi szöveg hiányzik.

³² K6a

³³ Ю4a

³⁴ π 1 b

Ez a szedéstükröt határoló 7 mm széles körbefutó sáv annak a fából vagy fémből készült keretnek lehet a nyoma, amelyben a szedést rögzítették. Az első és utolsó soroknál látható szaggatott vonal pedig pontosan követi az egyes betűk beosztását. A betűöntvényeknek ezt a részét a nyomtatás szokásos körülményei között természetesen egyáltalán nem éri festék. Mi okozhatja, hogy ezek állandóan, de néha magával a szedést rögzítő kerettel együtt festéket kaptak? Egyetlen magyarázata lehet — ha ugyanis nem sajtóval nyomták a lapokat. Ebben az esetben a munkamenetet úgy kell elképzelni, hogy a vízszintesen fekvő keretbe szorított betűket végigkenték festékkel, majd ráfektették a benedvesített papírt, amely fent mindig, de néha lent is ráhajolt a betűdúcok felső, illetve alsó peremére. Mivel azok is festékesek voltak — a papíron festéknymot hagytak. Ugyanígy, ha a szedést határoló keret is festéket kapott véletlenül, akkor annak a nyoma is meglátszik a papíron. E munka során a nyomdász egyik kezével a szedésen rögzítette, míg a másik kezében lévő kefével végigsimította a papírt, hogy annak alsó felére rátapadjon a festék.

Ehhez az egyedülállóan archaikus módszerű nyomtatáshoz, amelyre példát ebből a korszakból nem ismerünk, igen csekély felszerelésre volt csak szükség. A fabetűkön kívül, amelyeket hiány esetén a mester pótlólag ki tudott faragni, szinte csak festék és keret kellett. Vajon mennyi fabetűre volt szüksége Dobre mesternek ahhoz, hogy az *Evangeliét* kinyomtassa? A folio méretű kötetben legtöbbször 32 sorosak a lapok, egy-egy sorban általában 40 betű van. Tehát laponként, kerekítve 1200 betűvel számolhatunk — ennyi betűre minimálisan szüksége volt ahhoz, hogy egy lapot kinyomtathatsson. Természetesen az egyes betűkből laponként más és más mennyiségre volt szükség. Nem tudni, hogy az öntött betűk készítésénél alkalmazott öntőcédula-szerű segédeszköz rendelkezésre állt-e annak kiszámításához, hogy az egyes cirill betűkből mennyire van szükség pl. egy-egy lap kiszedéséhez. A betűk előfordulásának gyakorisága közt ugyanis igen nagy eltérések vannak.³⁵ Az *Evanghelie* bizonyos jellegzetességei azonban arra utalnak, hogy Dobre pap lappáronként nyomtatott: a füzetnek azok a lapjai ugyanis, amelyeket együtt festékezett be, sok esetben egy irányban elcsúszva találhatók a papír íven.³⁶

Mint említettük, Dobre mesternek nem ez volt az egyetlen erdélyi nyomtatványa, hanem fennmaradt az emléke és szövege annak a kálvinista katekizmusnak is, amelyet egy évre rá, 1642-ben adott ki, amely azonban ma már példány alapján nem ismert,³⁷ így nem vizsgálható meg. Ennek ellenére elég

³⁵ Leggyakoribb az а és е betű, amelyekből egy lapon 90–110 db fordul elő; legritkább az ю és з betű: (mindössze két-három előfordulás) és közepes gyakoriságú pl. az л, м, π betű: 50–60 db.

³⁶ Tehát pl. a füzetek 1a-6b, 1b-6a stb. lapjai. — Nyomdatechnikai érdekességeiről részletesen l. BORSA Gedeon — ECSÉDY Judit: *Eine typographische Offizin ohne Blei und ohne Druckpresse* = Gutenberg Jahrbuch, Jg. 67. 1992. (im Druck).

³⁷ SZTRIPSZKY II 2536 — BRV I 38 és IV. 188.

sokat tud róla a szakirodalom: címét, bevezető sorait, hogy július 5-e és 25-e között nyomtatták, valamint öt kiragadott kérdést – feleletet az ezt cáfoló, Varlaam moldvai metropolitától származó *Răspunsul* (Válasz)³⁸ című vitaira őrzött meg. A katekizmus teljes szövegét pedig annak második, 1656-ból származó, a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában készült kiadása³⁹ ismétli meg, de immár az eredeti címlap szövege nélkül.

A *Răspunsul* alapján kikövetkeztethető, hogy címe *Cartea ce se chiama Catechismusu* (Könyv, amelyet katekizmusnak hívnak) volt. Az alábbiakban közöljük a katekizmusnak Varlaam *Răspunsul*-ában található eredeti cirillbetűs leírását. (6. ábra)⁴⁰ 1656. évi kiadása alapján terjedelme négy ív lehetett. Formátuma, egyrészt a korai katekizmusokat mintául véve,⁴¹ másrészt Dobre mester meglehetősen nagy betűtípusát figyelembe véve valószínűleg negyedrért.

De vajon elkészülhetett-e Dobre mester a *Răspunsul* közölte címlapon megadott húsz nap alatt ennek a katekizmusnak a kinyomtatásával, a maga rendkívül szerény eszközeivel? Úgy látszik, igen. A katekizmus szövege kb. 24.000 betűből állt, ez egy ív esetében azt jelenti, hogy negyedrért formátumnál laponként kb. 800 betűvel számolhatunk. A húsz napból 18 munkanappal számolva naponta két lapot kellett a nyomdásznak kiszednie és nyomtatnia, vagyis 1600 betűt. Ezt, ha a katekizmus példányszámát kb. 200-ra becsüljük,⁴² a korabeli, mainál hosszabb munkaidővel el lehetett végezni a megadott idő alatt, még ezzel az archaikus módszerrel is. Valószínűleg dolgozott Dobre mester mellett egy segéd is, aki például a papír benedvesítését, szárítását, vagy akár a levonatok készítését is végezhetette.

Amilyen keveset foglalkozott a könyvészet Dobre mester *Evangelie* című nyomtatványával — mindmáig Bianu-Hodos leírása árul el róla legtöbbet — olyan sok vitára adott alkalmat ez a mára elveszett kálvinista káté. A nyomtatás helyére azonban kevés figyelmet fordítottak. Címében is elárulja, hogy Dobre mester a Priszaka nevű helységben nyomtatta, ennek ellenére e körülmény fölött rendre elsiklott a szakirodalom. A könyvészet Priszakát, mint nyomdahelyet nem tartotta számon. Csak a legfrissebb nyomdatörténeti munkák né-

³⁸ Teljes címe: *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc*. [Mănăstereă Dealul 1645. — BRV I 48 és IV. 190–194. — VERESS: *Bibliografia...* I. NR. 164. — Kritikai kiadása: Varlaam — *Opera. Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*. Ed.: Mirela TEODORESCU. București, 1984. 9.

³⁹ 1656. évi gyulafehérvári kiadása: Magyar Történelemtudományi Int. Évkönyve 1944. II. 302. — BRV I 64 és IV. 201.

⁴⁰ Az előbbi forrása BRV IV. 188–189., az utóbbi VARLAAM: *Opera...* idézett kritikai kiadása. 190.

⁴¹ pl. RMNy 167.

⁴² I. BLÜCHER, Gebhard számítását a cirillbetűs könyvek példányszámáról = MKsz 1968. 343–450.

melyike tartja Priszakát a káté tényleges nyomdahelyének.⁴³ Dan Simonescu és Veress Endre⁴⁴ még gyulafehérvárinak tartotta. Juhász István megjegyezte ugyan, hogy Priszaka helységben történt a nyomtatás, ennek ellenére a továbbiakban mint gyulafehérvári kiadványt tárgyalta.⁴⁵ Valójában a káté csak annyit mond, hogy a fordítás a Secuból való György pap munkája, Gyulafehérvárott készült és Priszaka helységben nyomtatta ki Dobre mester (l. a 6. ábrát).⁴⁶

Címlapjáról az is ismeretes, hogy azt Dobre mester, amint már szó volt róla, július 5-e és 25-e között nyomtatta ki. Csak maga az év kérdéses: a világ teremtetésétől számított 7150 év és Krisztus születésétől fogva 1640-dik év ugyanis nem fedi egymást, mert a 7150-es év 1642-nek felel meg. Ezt az ellentmondást, amely a cirill betűkkel jelölt évszámok között van, a kátéval foglalkozó kutatók különbözőképpen próbálták feloldani. Valószínű egyébként, hogy ez az évszámbeli tévedés a címlap lemásolásánál, tehát csak Varlaam válasziratába⁴⁷ került be — semmi sem bizonyítja, hogy Dobre mester eredeti katekizmusában is hibás volt az évszám.

Míg a korábbi könyvészeti munkák inkább mint 1640. évi („gyulafehérvári”) kátét tartották számon,⁴⁸ az újabb kutatások mind több érvet sorakoztatnak fel az 1642. évi nyomtatás mellett. Legújabbban Alexandru Maresz erre vonatkozó tanulmánya látszik megnyugtatóan tisztázni a kérdést.⁴⁹ A legnyomósabb érve az 1642. évi nyomtatás mellett, hogy Geleji Katona István 1640. szeptember 22-i levelében,⁵⁰ amelyet Rákóczi Györgynek a megválasztandó gyulafehérvári metropolita személyéről és az őt a fejedelemség iránt kötelező feltételekről ír, még csak mint kíváнатost említi, hogy az „immár oláhu fordított katekizmusokat kinyomtattassa.” Lehetetlennek látszik, hogy a fejedelmi udvarban ne tudtak volna arról, ha Ghenadie még halála előtt kinyomtatta a kátét (július 25-én készült el!). Az 1640-es nyomtatás mellett érvelők szerint⁵¹ egyébként éppen az szól 1640. mellett hogy ekkor egy időre üresedés állt be az erdélyi

⁴³ DELETANT: *i. m.* I. 492. és UÓ: *Rumanian presses and printing in the seventeenth century. II.* = *The Slavonic and East European Review*. Vol. 61. No 4 (October 1983) 497.

⁴⁴ BRV I 38. és IV. 188. és VERESS, Erdély... 19–20.

⁴⁵ JUHÁSZ: *i. m.* 191–193. 201.

⁴⁶ Szó szerint így említi a ránk hagyományozott címlap: „Meșterul tiparului au fost popa Dobre”.

⁴⁷ BRV I 48 és IV. 190–194.

⁴⁸ Az 1640. évi nyomtatás mellett foglalt állást a régebbi bibliográfusok közül BIANU-HODOȘ (*i. m.* I. 38.) és SIMONESCU (IV. 188–189.), valamint JUHÁSZ (*i. m.* 191–193.). Az 1642. évi datálást fogadta el VERESS: Erdély... 19. és SZTRIPSKY (II 2536). Így szerepel Tímotei CIPARIUNÁL, *Chrestomatia seu analecte literarie* c. munkájában is. Blaj 1858. XXI.

⁴⁹ MAREȘ, Alexandru: *Data tipăririi catehismului calvin: 1640 sau 1642* = *Limba Română* XXIII 1974. 1541–1542.

⁵⁰ ÖTVÖS Ágoston: *Geleji Katona István élete s levelei* = Új Magyar Múzeum 1859. 203–218.

⁵¹ DELETANT, *i. m.* I. 492.

metropolita hivatalában, és a fejedelmi udvar éppen az orthodox püspöki felügyelet hiányát használta volna ki e kálvinista káté kiadásához. Tudjuk azonban, hogy július 5-e és 25-e között Ghenadie metropolita még élt, vagyis a nyomtatás ideje semmiképpen sem esett arra az időre, amikor Ghenadie utódának személye még kérdéses volt.

Másik, az 1642. évi nyomtatás mellett szóló érv az, hogy az 1641-ben kiadott, fent idézett és részletes előszóval ellátott *Evanghelie* nem szól arról, hogy azt megelőzően Dobre mester a fejedelmi udvar megbízásából mást is nyomtatott volna, hiszen elsőként, éppen a nyomdaalapítás indokaként Ghenadie az *Evanghelie* szükségességét emelte ki. Ellenkezőleg, éppen Geleji Katona István egyik megjegyzéséből, amelyet Ghenadie halála után tett arról, hogy „jobb volna valami hasznos könyvecskéket [az ő] nyelveken nyomtattatni”, valószínűnek tartjuk, hogy éppen a káté volt az a „hasznos könyvecske”, amelynek kiadását a fejedelmi udvar szorgalmazta.

További érvnek találjuk az 1642. évi nyomtatás mellett, hogy ha már 1640-ben megjelent volna, akkor az 1642. évi iasi (Jászvásár) zsinaton valószínűleg nemcsak Kyrillos Loukares kátéját ítélték volna el az összehívott moldvai egyházfők,⁵² hanem ezt a kálvinista kátét is. (Erről a zsinatról a havasalföldi papok politikai okokból távol maradtak. Ugyanezen a zsinaton hagyták jóvá Petru Movila kijeji metropolita hitvallását.) Nem a priszakai kálvinista káté volt ugyanis az első, amely az orthodox egyház tételeivel szembeszállt. Az orthodox egyháznak már a korábbi évtizedekben is — éppen Kyrillos Loukares működésével kapcsolatban⁵³ — szembe kellett néznie a protestáns tanok térhódításával.

Ezzel szemben maga Varlaam metropolita írta 1645-ben a priszakai kátéra írt válaszában, hogy azt csak 1644-ben ismerte meg, amikor a havasalföldi tudós humanistának, Udriște Năsturelnek házában a házigazda mint nemrégiben megjelent könyvet neki megmutatta.⁵⁴ (Ez a tény is az 1642. évi kiadást teszi valószínűbbé, nem pedig az esetleges 1640. évit.)

A román nyelvű kálvinista káté orthodox részről természetesen heves ellentmondást váltott ki. Amint Varlaam megismerkedett tartalmával, újabb zsinatot hívott össze Iaşiban, 1645-ben, ez alkalommal ennek a kátének elítélése céljából, amelyen már a havasalföldi hierarchia képviselői is jelen voltak. Ezt követően foglalta írásba a kálvinista káté tételeivel szemben felhozott érveit a *Răspunsulban*.

⁵² Kyrillos Loukares kátéja 1629-ben Genfben jelent meg: *Confessio fidei reverendissimi domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani*. (I. JUHÁSZ: i. m. 191.)

⁵³ MAZILU, Dan Horia: *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*. Bucureşti, 1967. 100.

⁵⁴ BRV I 48 és IV. 190–194. — VERESS: *Bibliografia*. I. Nr 164.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

j

k

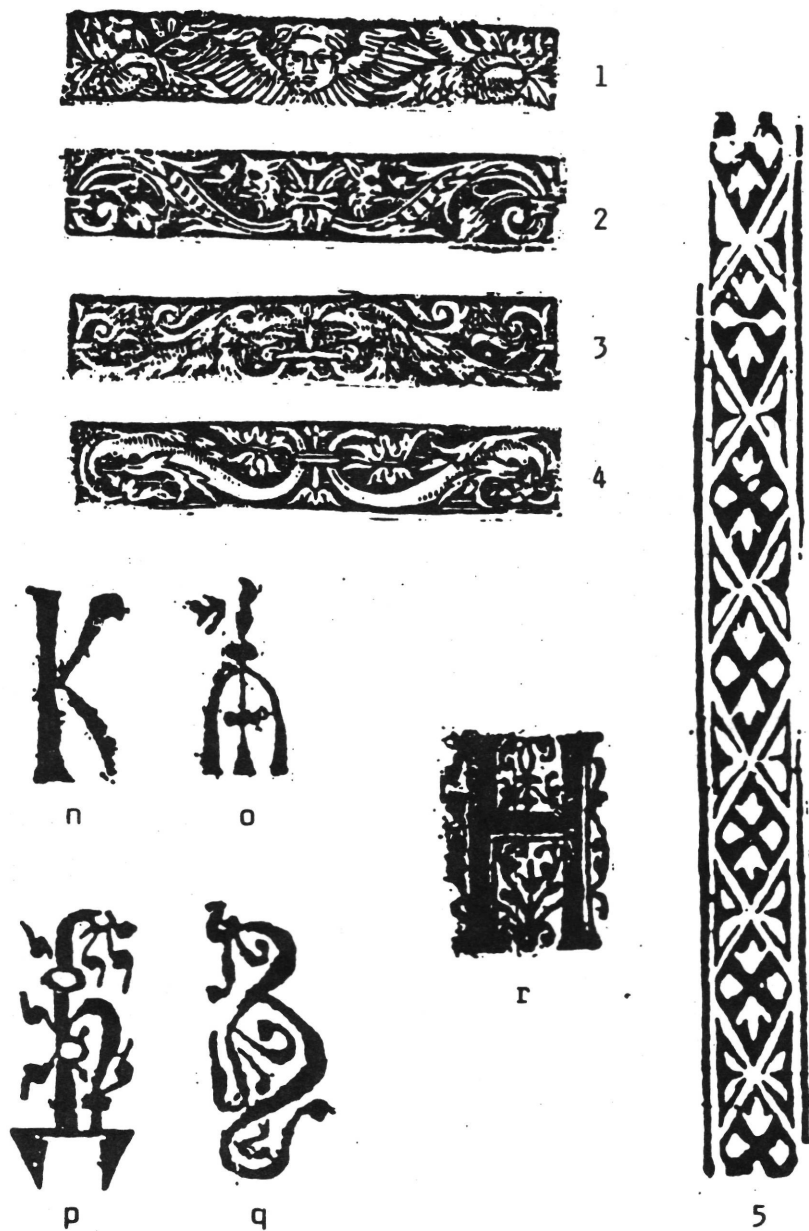

l

m

1. ábra

2. ábra

m m m m m m m m
 m m m m m m m m
 m m m m m m m m
 m m m m m m m m

3. ábra

KONECŰ • NEAŁŁŁ
 KONECŰ NEAŁŁŁ
 KONECŰ • NEAŁŁŁ
 KONECŰ NEAŁŁŁ
 KONECŰ • NEAŁŁŁ
 KONECŰ • NEAŁŁŁ
 KONECŰ • NEAŁŁŁ
 KONECŰ • NEAŁŁŁ

4. ábra

ПСАБЛЪ . К . ЕУ . ШАУКА . ГЛАВА А
 РѢМА А ЧѢА МЕРЦѢ ІС ФЧЕТАТЕ ЧЕСЕ КѢМЯ НАИНА
 ІНКСИХСАБ МЕРЦѢ ОУЧЕНИЧІН АНН МХАЦН . ШН НБ
 ДѢ УМХАТЬ . ШНІСА СЕ АПРОПІАРАЖ ІКЪТРАЖ ПОАРТА ЧЕ
 ЖЦІЕН ШН ІАТА ПАРТА ОУММОРТЬ , ФЕЧОРЪ НЗСКХ
 Б МХМЪНІЕН АНН , ШН АЧѢА ЕРА ВЪДХІМ ШН НЗРО
 ВЦІЕН МХАТЬ КХ А . ШН ВЪЗУ А ДОМНХАБ МНЛЖН
 , ШН ЗНСЕ ЕН , НХПАЖНЦЕ ШНСЕ АПРОПІЕ ПНПЖ
 Б , ПХРТАТОРІН , СТЪТХРАЖ . ШН ЗНСЕ ТЪМХРХАЖН
 ІСЪ , СПОААЖ ШН ШЕЗУ МОРТХАБ . ШН ФЧЕПХА
 ІАБ ДБДѢ ЕЛЬ МХМЪНІЕН АНН . АХАРАЖ ФРИКЖ ТОЦН
 ІА ДХМНЗЕХ ГРЪНН . КЪ ПРОРОКЪ МАРЕ СІСХАЖЕ

УКЪНТХАБ ЕУЛІЕН . ЕУЛІЕ .
 НХАБ ІС АМХ ОУСТЕННСЕ ДЕ КАЛЕ , ШЕДѢ АША Г
 ЧАСАБ ЕРАКА ААШАСЕ , ВИНЕ ШМХАРА ДЕМ САМ
 , СКОАЦЪ АПЪ , ГРЪН ЕН ІС , ДЫМН АПЪ СХЪХ ОУЧЕН
 ЕРА ТРЕМНШН ФЧЕТАТЕ СХЪХМПОРЕ БХКАТЕ .
 БЛАРАЖ КАЛЕН ОУСТЕННСЕ ХЕ , ГРАЦЦЕ ЕУАНСТА

Кѣрѣтѣ чѣ сѣ кѣмѣ Катехизмѣсѣ.

Кѣрѣтѣ кѣ кѣмѣ шѣ кѣ порѣнка дѣмнѣлѣй
крѣпнѣнѣсѣ, Ракѣци, Гѣвѣргѣн, Крѣюлѣ
Прѣдѣлѣлѣй, Дѣмнѣлѣ Пѣрѣцнѣлѣсѣрѣ цѣрѣкѣнѣ
Оуѣнгѣрѣцѣ, шѣ сѣжѣнѣлѣсѣрѣ шѣпѣнѣ. Кѣрѣтѣ сѣлѣ
ѣпѣрѣсѣрѣ днѣ ѣнѣмѣлѣ дѣчѣдѣскѣ шѣ слѣвѣнѣтѣскѣ
прѣ ѣнѣмѣлѣ рѣмѣнѣтѣскѣ, кѣ сѣдѣтѣлѣ шѣ кѣ
ѣдѣмнѣжѣпѣрѣ шѣ кѣ кѣлѣтѣлѣлѣ дѣмнѣнѣ ѣлѣй
Чѣюлѣнѣ Гѣвѣргѣн, пѣжѣторѣюлѣ сѣлѣлѣнѣсѣкѣ, ѣ
кѣрѣцнѣ мѣрѣлѣнѣ сѣлѣ. Кѣ сѣкрѣсѣдѣрѣ сѣлѣ ѣлѣ-
сѣтѣнѣнѣтѣрѣ пѣпѣ Гѣвѣргѣн дѣ сѣкѣ, шѣ сѣлѣ ѣлѣзѣ-
дѣнѣтѣ ѣ чѣпѣлѣтѣ ѣ Бѣлѣгѣрадѣ. шѣ сѣлѣ тнѣпѣрѣнѣтѣ
ѣ сѣлѣтѣ ѣ прѣсѣдѣкѣ. Мѣцѣрѣлѣ тнѣпѣрѣюлѣнѣ ѣлѣ
фѣсѣтѣ пѣпѣ дѣбѣрѣтѣ днѣ ѣцѣрѣ мѣнѣтѣнѣтѣскѣ.
шѣ сѣлѣ ѣчѣпѣтѣ ѣ ѣлѣнѣ ѣлѣ юѣ. ѣ. зѣлѣ, шѣ сѣлѣ
ѣбѣрѣнѣнѣ ѣ ѣлѣнѣ ѣлѣ юѣ ѣ кѣ дѣ зѣлѣ. Бѣ ѣлѣ
ѣ сѣлѣлѣ мѣрѣдѣ, ѣлѣнѣ. ѣлѣ рѣжѣлѣсѣкѣ ѣлѣ, ѣлѣмѣ.

6. ábra

Azt mondhatnánk, hogy a havasalföldi és moldvai román fejedelemségek jól felszerelt nyomdáihoz képest nem számottevő az Erdély egyik eldugott falvában dolgozó Dobre mester munkássága. Mégis, mint láttuk, a keze alól kikerült kálvinista káténak erős visszhangja támadt, amint eljutott a moldvai egyházfő kezéhez.

Úgy látszik, hogy a priszakai kátéra orthodox részről nem Varlaam válasza volt az egyetlen, legfeljebb csak az, amely nyomtatásban is ránk maradt. Kézíratos másolatban fennmaradt egy másik, ezzel szembeszálló hitvitázó irat is, *Spunerea legiei* címmel. Nincs bizonyíték arra, hogy nyomtatott könyvet másoltak volna le, de valószínűleg maga a másolat is korábbi egy-két évvel Varlaam 1645-évi válaszánál. Megjegyzendő, hogy a kéziratot részletesen ismertető Alexandru Mareş⁵⁵ nem tartja kizártnak, hogy szerzője Ilia Jorest volt (1640. október és 1643 tavasza között gyulafehérvári metropolita). Tartalmából és nyelvi jellemzőiből arra következtet, hogy szerzője vagy moldvai (mint Jorest is) vagy erdélyi származású, de a helyi utalások mindenesetre erdélyi, 1640 és 1644 közötti keletkezésre vallanak. Mareş — aki egyébként, mint már szó volt róla, a

⁵⁵ MAREŞ, Alexandru: *Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea = Limba Română. XX. 1971. 589–604.*

kálvinista káté 1642. évi kinyomtatása mellett foglalt állást — a kézirat másolóját is, illetve a másolat keletkezésének helyét is erdélyinek tartja.

Nagyon valószínű, hogy Dobre az erdélyi fejedelmi udvar utasítására nyomtatta ki a kálvinista kátét. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy címlapján (6. ábra) nem szerepel az akkori gyulafehérvári metropolitának, Ilia Jorestnek a neve — ugyanakkor ott olvasható az udvari prédikátoré, Csulai Györgyé. Az újabb szakirodalom valószínűnek tartja, hogy éppen az a tény, hogy Ilia Jorest nem volt hajlandó egyházi jóváhagyását adni e román nyelvű kálvinista kátéra, pecsételte meg saját sorsát: utólag megfelelő indoknak látszott 1642. decemberi bebörtönzésére, majd 1643 tavaszán történt leváltására. Mareş szerint a nyomdahelyként választott eldugott falu, Priszaka is azt bizonyítja, hogy a kátét nem akarták a gyulafehérvári román papok szeme előtt kiadni. Hozzátehetjük, hogy ha valóban Ilia Jorest volt a *Spunerea legiei* című vitairat szerzője, akkor ez egymagában is elegendő indok lehetett a gyulafehérvári udvar számára Jorest eltávolítására.

Dobre mester megjelenését az erdélyi román nyelvű könyvnyomtatással foglalkozó kutatók többféleképpen értékelték és értelmezték.⁵⁶ Egyre inkább úgy látszik, hogy Dobre papot nem lehet úgy tekinteni, mint aki véletlenül került az országba és magányosan küszködött a román nyelvű könyvnyomtatás erdélyi újrameghonosításáért. Tehát Dobre mester és Ghenadie metropolita találkozása sem olyan véletlen, mint ahogy azt Ghenadie érezteti az *Evaghelie* előszavában, vagy ahogy a korábbi kutatók gondolták. Valószínűleg azzal a küldetéssel — és a maga szerény eszközeivel — érkezett Erdélybe, hogy az ottani orthodox román papokat segítse könyvekkel ellátni, ugyanakkor a református fejedelmi udvar Dobre nyomdáját a románok közötti kálvinista térítés eszközévé próbálta tenni. Személyének és sorsának ellentmondásossága tehát abban rejlik, hogy egyrészt a Havasalföldről jöve az orthodox hagyomány megőrzésén, de a román nyelvű igehirdetés előmozdításán fáradozott, másrészt nyomdáját mégis az erdélyi fejedelmi udvarnak a helyi románság körében folytatott kálvinizáló szándékának rendelkezésére bocsátotta, bár feltehetően kényszernek engedelmeskedve. Ezáltal övéi között személyét is „eretnek” gyanúba hozta. További életútjáról semmit sem lehet tudni, mert e két erdélyi nyomtatványán kívül neve és jellegzetes nyomdai felszerelése egyetlen más kiadványon sem fordul elő.

Geleji Katona István úgy tudta, hogy ez a nyomda Ghenadie metropolita tulajdona volt. Amikor a metropolita haláláról levélben tájékoztatta a fejedelmet (1640. szeptember 4-én), Ghenadie „gyűjteményének” hasznosítására gondolt, „főképpen, ha atyjafiaira nem hagyta”.⁵⁷

Itt néhány szót kell ejteni arról, hogy hol is működött Dobre mester nyomdája? Míg az 1642-ben kinyomtatott román nyelvű kátéja megjelöli nyomdahe-

⁵⁶ PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: *i. m.* 63–67.

⁵⁷ ÖTVÖS Ágoston: *i. m.* 203–205.

lyét, Priszakát, addig az egy évvel előbbi *Evanghelie* nyomtatási helye felől nem tudni biztosat, hiszen a kolofon valamennyi ma ismert példányból hiányzik. A bibliográfusokban kétely sem merült fel korábban a gyulafehérvári nyomtatással kapcsolatban, valószínűleg azért, mert a nyomdát egyöntetűen a gyulafehérvári fejedelmi műhellyel azonosították. Minthogy ez a feltételezés biztosan téves, és figyelembe véve, hogy Dobre mester egyik munkáját Priszakában adta ki, joggal feltételezhető, hogy az *Evanghelie* is ott készült. A korabeli Erdély területén azonban nem kevesebb, mint hat Priszaka nevű falu volt. Kérdés, hogy melyikről van szó? Juhász István megjegyezte, hogy a Magyarigen melletti Priszaka helységben történt a nyomtatás,⁵⁸ bár a káté címlapjának szövege, amelyre hivatkozik (6. ábra), semmivel sem utal arra, hogy éppen erről a Priszakáról van szó. Számításba jöhet a Karánsebes és Lugos közötti Priszak falu is, minthogy e két helységben létesített az erdélyi fejedelem iskolát a román tanulói fűség számára. Ez azonban Gyulafehérvártól távolabb esik. Ha valóban Ghenadie tulajdona volt a nyomda, akkor valószínűbb, hogy püspöki székhelye közelében, vagyis Juhász megállapításának megfelelően, valóban a Magyarigen melletti Priszaka a nyomda helye, amely Gyulafehérvár közelében (kb. 25 km távolságra) fekszik.

Hogy az erdélyi román papok is mennyire számontartották Ghenadie „gyűjteményét”, az az utód megválasztásakor felmerült aggodalmaikból látszik. Geleji ugyanis valamivel később arról tájékoztatta a fejedelmet, hogy a román papoknak „nem volna kedvek más országbeli [t.i. havasalföldi vagy moldvai] vladikához [püspökhöz]. Ők azt vetik okul: mert gyűjteményét kitakarítja az országból,” vagyis attól tartottak, hogy az új metropolita ráteszi kezét Ghenadie nyomdájára és talán kiviszi Erdélyből.⁵⁹ Elképzelhető, hogy azzal az anyagi támogatással, amellyel Ghenadie Dobre mestert az *Evanghelie* nyomtatása megkezdéséhez segítette, az egyben a „gyűjtemény” tulajdonjogához jutott.

Rendkívüli felelősség hárult Geleji Katona Istvánra, amikor a megválasztandó új metropolitát próbálta kiszemelni, de ugyanilyen felelős és kényesen egyensúlyozó helyzetben volt a tárgyalt korszak valamennyi erdélyi metropolitája. Ezt jól felismerte és szemléletesen érzékeltette Geleji Katona István, amikor ezzel kapcsolatos gondjairól Rákóczinak beszámolt.⁶⁰ A gyulafehérvári metropolitának olyan személynek kellett lennie, aki — kénytelenségből legalábbis — elfogadja bizonyos vonatkozásban való függőségét az erdélyi református püspöktől (a gyulafehérvári metropolitát a fejedelem már Ghenadie püspöksége idején, 1634-ben az erdélyi református püspök alá rendelte).⁶¹ Ugyanakkor olyannak, aki iránt az orthodox papok is bizalommal vannak, aki

⁵⁸ JUHÁSZ: i. m. 191.

⁵⁹ ÖTVÖS Ágoston: i. m. 203–218.

⁶⁰ uo. 210–218.

⁶¹ JUHÁSZ: i. m. 150.

tehát a kálvinizmus felé való közeledést nem viszi túlzásba. Emellett tudós, tekintélyes férfit kellett választani, olyant, aki az orthodox egyház egészének is tiszteletreméltó tagja, de mégis hajlandó némi közeledésre a kálvini tanok irányába. Ezért a fejedelmi udvar először csak a babonaságok kiirtására, az egyházi életnek, szertartásainak egyes részleteiben való megújítására szorítkozott az erdélyi románság körében, valamint a református katekizmus elfogadására, taníttatására. Rákóczi nem egyetemes missziós tervet akart az erdélyi románság között megvalósítani, hanem a gyulafehérvári metropolitának szabott kondíciók által (két ilyent ismerünk, az 1640. és az 1643. évit)⁶² nyúlt bele a román egyházi életbe. Míg a korábbi feltételekben a nyomda állítása, egyházi és iskolai célokra szolgáló könyvek nyomtatása is a román püspök feladatai közé tartozott, addig a másodikban, amelyet Ilia Joresť utóda, Simion Ștefan megválasztása alkalmából állítottak össze, már nem esik szó a nyomdáról (minthogy időközben az udvar célszerűbbnek látta ezt a feladatot a fejedelmi nyomda tervezett kibővítésével átvállalni).⁶³ Ebben már csak a káté elfogadásáról és taníttatásáról esik szó.

Az a személy, akit Geleji Katona István 1640-ben az erdélyi metropolita tisztere legalkalmasabbnak tartott, az által „Milovitius uramnak” nevezett „apátor szabásu” pap nem volt más, mint Meletios Makedonski govorai apát, aki mellesleg korábban is bejáratos volt a fejedelmi udvarba. Meletios a néhány évvel korábban Kijevből Havasalföldre érkezett nyomdászküldöttség tagja volt, az Athos hegyi Zograph kolostorban tanult⁶⁴ és akinek érdemei között Geleji Katona is elsőként tudós voltát és tipográfiában való jártasságát emelte ki.⁶⁵ Figyelemre méltó, ahogy Geleji Katona különbséget tesz Meletiosszal kapcsolatban a govorai „tipográfia” és Ghenadie „nyomdája” között, amelyet következetesen „gyűjtemény”-nek nevez. (Feltehető, hogy a református püspök érzékelte Dobre műhelyének technikailag a havasalfölditől eltérő jellegét.) Az 1640. évi kondíciók kifejezetten Meletios számára készültek.

Tudjuk, hogy végül mégsem Meletios Makedonskit, akit egyébként e tisztségre Matei Basarab havasalföldi fejedelem is támogatott, hanem a moldvai, putnai kolostorból jött Ilia Joresťet nevezték ki gyulafehérvári román püspöknek, aki viszont a moldvai Vasile Lupu fejedelem támogatását élvezte. A későbbiekben azonban kitűnt, hogy Joresť meg nem alkuvó orthodox hitű, aki

⁶² Ötvös Ágoston: *i.m.* Az 1640. szept. 24-i levélhez csatolva a kondíciók és JUHÁSZ: *i. m.* 152–153.

⁶³ L. az 1648-as, már a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában kiadott kátét (RMK I 803 — BRV I 53), címe szerint a *lugosi és karánsebesi keresztyén vallásu Scholáinknak s azokban tanuló ifjainknak hűtőkben való megerősítetésekre*.

⁶⁴ Ezt az 1637-ben Govorán megjelent *Psaltire slavonescāban* árulja el magáról. (BRV I 36, 105.)

⁶⁵ Meletios Makedonskinak ekkor már legalább négy nyomtatványa jelent meg Govorában 1637 és 1640 között, l. BRV I 36, BRV I 38, BRV IV. 16. és BRV IV. 18.

egyházi kérdésekben valószínűleg inkább az iasi zsinatra és nem az erdélyi református püspökre hallgatott.

Ahogy Dobre mester személyéről, úgy fabetűs nyomdájának további sorsáról sem tudunk semmit. Fabetűkről lévén szó, ezek sokkal sérülékenyebbek és könnyebben megsemmisíthetők, mint a fémbetűk. Ha pedig, ahogy feltételezzük, Dobre mesternek könyvsajtója sem volt, nem csodálkozhatunk azon, ha felszerelése nyomtalanul eltűnt.

Természetesen Dobre tevékenységével, e kezdetleges módon előállított könyvekkel az erdélyi fejedelmi udvar nem tekinthette megoldottnak az erdélyi románság anyanyelvű könyvekkel való ellátásának kérdését, illetve a továbbiakban sem akart lemondani a könyvek által történő térítés lehetőségéről. Látni kellett, hogy a környező román fejedelemségekben alapított nyomdák jelentős eszközt adtak az orthodox egyház kezébe.⁶⁶ Ezt a maga részéről, céljai elérése érdekében az erdélyi református egyház, ill. a fejedelmi udvar ellensúlyozni kívánta.

A román nyelvű könyvnyomtatás megoldása tehát sürgetővé vált, és a fejedelmi udvarban nagy erővel, körültekintéssel hozzá is láttak a cirill betűk beszerzéséhez, illetve, öntéséhez és az első kinyomtatandó könyv sajtó alá rendezéséhez. A fejedelmi udvar ugyanis felismerte, hogy célszerűbb, ha a nyomda nem a gyulafehérvári metropolita fennhatósága alatt, hanem közvetlenül a fejedelem, illetve az udvar ellenőrzése alatt áll: vagyis ha a fejedelmi nyomdát szerelik fel oly módon, hogy az a kor színvonalán álló, cirillbetűs román nyelvű könyvek nyomtatására alkalmas műhely legyen. Az előkészítő munkálatok már közvetlenül a Dobre-féle kálvinista káté megjelenése utáni években megkezdődtek.

V. ECSEDY, JUDIT

L'imprimerie de Transylvanie du Maître Dobre 1640 – 1642

En guise d'introduction, l'étude s'occupe des premières imprimeries de Transylvanie employant l'écriture cyrillique, puis elle rend compte de l'activité d'imprimeur du maître Dobre, maître-imprimeur de Coresi. Son imprimerie qui publia, en 1641, l'ouvrage intitulé *Evanghelie cu învățătură*, était — contrairement aux opinions antérieures — tout à fait indépendante de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár qui n'était pas encore capable d'imprimer des livres avec des caractères cyrilliques. L'auteur s'occupe des circonstances de la parution d'*Evanghelie* et d'un autre imprimé de Transylvanie connu du maître Dobre, de l'ouvrage intitulé *Cathecism calvinesc*. (De ce dernier, il ne subsista pas d'exemplaire.) A la base de l'examen des instruments de l'imprimerie, elle

⁶⁶ A havasalföldi nyomdák első termékei között is ott találni az evangéliumokat és magyarázatokat, a jeles tudós és irodalmár Udriște Nasturel átdolgozásában. Első része egy évvel Dobre mester kiadása után jelent meg, tehát szinte egyszerre készült a kettő. Az 1642. évi govorai és 1644. évi dealui kiadás valószínűleg hamarosan kiszorította a használatból a Coresi ill. Dobre mester-féle, Erdély számára készült kiadást, (I. BRV I 42 és IV. 189 és BRV I 46; IV. 190.)

constate que cet ouvrage connu ne pouvait rien à faire à l'imprimerie princière de Gyulafehérvár et que cette imprimerie devait être une imprimerie archaïque travaillant avec des instruments très modestes. L'auteur s'occupe de l'histoire de la date de publication et de l'écho du catéchisme calviniste roumain aussi. Elle tient pour vraisemblable que Dobre imprimait cet ouvrage d'après l'instruction de la cour princière de Transylvanie. Le nom du village transylvain inconnu (Priszaka) prouve aussi qu'on n'avait pas voulu publier le catéchisme devant les yeux des prêtres roumains de Gyulafehérvár. L'auteur a l'impression que le maître Dobre arrivait en Transylvanie avec la mission d'aider à pourvoir de livres les prêtres orthodoxes roumains; en même temps, la cour princière calviniste voulait mettre l'imprimerie de Dobre au service de la propagation de la foi calviniste. Sur le personnage du maître Dobre et sur le sort ultérieur de son imprimerie travaillant avec des caractères en bois, nous n'avons pas de connaissances ultérieures. Après la publication du catéchisme calviniste, on commençait à transformer l'imprimerie princière en un atelier moderne, capable à imprimer des livres roumains cyrilliques aussi.

Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében

A magyar szellemi és azon belül az irodalmi életnek az a sokszínű kibontakozása, amelyet a 18. század utolsó évtizedeiben figyelhetünk meg, szoros összefüggésben és kölcsönhatásban állt az irodalmi élet aktív és passzív tényezői körében bekövetkezett változásokkal. Mind az írók száma és társadalmi összetétele, mind pedig az olvasók körének kialakulása terén ugyanis — még a közvetlen megelőző évtizedekhez képest is — jelentős módosulások történtek. Különösen új jelenség volt ebben az időszakban annak a törekvésnek a kibontakozása, amely különböző intézmények létrehozása segítségével, az irodalmi élet két fontos tényezőjének: írónak és olvasónak az egymásra találását igyekezett elősegíteni. (Jellemző, hogy a harmadik alapvető tényezőnek: a műnek a szerepe sokszor háttérbe is szorult, illetve — tartalmi értékek helyett — inkább csak nyelvi és mennyiségi szempontból foglalkoztak vele.) A nyolcvanas — kilencvenes években fellépő írók számára egyre világosabb lett az a felismerés, hogy a hazai társadalmi és politikai viszonyok súlyos akadályát képezik a szellemi élet és benne az irodalom valamint tudományosság kibontakozásának. Főváros és más kulturális központok nélkül, a kultúra az udvari támogatást is nélkülözve, de a magyar főrendek irodalom- és tudománypártolását is csak elvétve élvezve, az írók csupán azoknak az intézményeknek a létrehozásában reménykedhettek, amelyek a korábbi időszakokban a nyugat-európai országokban a művelődés és a tudomány fejlesztésének hagyományos eszközei voltak. Ezeket a példákat jól ismerte a most kialakulófélben lévő írói-értelmiségi réteg: jelentős részük ugyanis közvetlen tapasztalatokkal is rendelkezett, hiszen nagy számban végezték tanulmányaikat külföldi egyetemeken. Az az intolerancia ugyanis, amellyel a Habsburg uralkodók megfosztották a hazai protestánsokat főiskolák létesítésétől, azt eredményezte, hogy a század folyamán igen sok protestáns diák kereste fel a nyugati országok egyetemait és főiskoláit, főként Hallét, Jénát és később Göttingát. E diákok nemcsak a felvilágosodás eszméibe kószolhattak közvetlenül bele, hanem megismerkedhettek a nyugati országok fejlettebb szellemi életével és kulturális intézményeivel is. De azoknak az íróknak, értelmiségieknek is, akiknek nem nyílt alkalma közvetlen nyugati tapasztalatok szerzésére, szintén lehetőségük volt mindezzel megismerkedni, hiszen többnyire buzgó olvasóik voltak a nyugati felvilágosult

kiadványoknak: könyveknek és főként a század legnépszerűbb és leghatékonyabb kiadványtípusának: a folyóiratoknak, amelyek számukra is ablakot nyitottak Európa felé.

E nyugati egyetemeken tanult, illetve a külföldi könyveket és újságokat, folyóiratokat olvasó réteg — a korábbi évtizedekhez képest — a század végén élénkebben vett részt a szellemi élet szervezésében, irányításában. Elősegítette ezt a jozefinista reformok által előállt kedvezőbb helyzet, de jelentősen támogatta ez az élénkülést az a társadalmi mozgás is, amely ekkortájt bontakozott ki.

Magyarországon a 18. század végén a polgárság még rendkívül kisszámú; számaránya nem volt nagyobb, mint a lakosság másfél — két százaléka. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy e rendkívül szűk rétegnek nagy része nem is volt magyar anyanyelvű, érthetővé válik, hogy a magyar felvilágosodás és irodalmi megújulás élén nem a polgárság képviselőit találjuk elsősorban, mint ahogy ez például a francia vagy az angol felvilágosodás mozgalmaiban természetes volt. Ugyanakkor a nyolcvanas években mégis — a magyar viszonyokhoz képest — a század viszonylag legerősebb hazai polgári irányú fejlődése indult meg és torokolt bele a magyar jakobinus mozgalomba. Bár e rövid idő alatt természetesen nem változott meg lényegében a társadalom struktúrája, hiszen e polgári fejlődés hulláma nem annyira társadalmilag, hanem csak kulturális és eszmei síkon jelentkezett, mégis figyelemre méltó, hogy e rövid periódus alatt a szellemi élet élére — a korábbi évtizedek csaknem kizárólagos nemesi eredetű többségével szemben — egész sor olyan író került, akik a polgári életformához közelítő, többnyire értelmiségi és kézműves eredetűek voltak. Ilyen volt többek között Batsányi János, Révai Miklós, Rát Mátyás és Dugonics András. Sok jobbágy, illetve elszegényedett kisnemes eredetű író is felbukkant a nyolcvanas években, mint pl. Baróti Szabó Dávid, Szentjóni Szabó László, Virág Benedek; de nem kevés az értelmiségi, illetve honoratior sem a most fellépők sorában, akik között tanár, nevelő, lelkész és titkár egyaránt akadt.

Nem hiányoztak természetesen a század utolsó évtizedeiben a nemesség képviselői sem az élvonalból. De éppen Kazinczy példája bizonyítja, hogy eszmeileg ő is — korában talán legerősebben — a polgári felvilágosodás hatása alatt állt. A felvilágosodás terjedésével együtt járó laicizálódásra pedig mi sem jellemzőbb, mint az a körülmény, hogy az irodalmi megújulásban jelentékeny mértékben részt vett katolikus papok, szerzetesek és protestáns lelkészek irodalmi témái is — ellentétben a közelmúlt barokk szellemiségű irodalmával — többnyire elszakadtak már a vallási vonatkozásoktól és a felvilágosodás eszméi nyomán elvilágiasodtak.

Az írók laicizálódása természetszerűleg magával vonta az irodalom teljes elvilágiasodását is. Ez nemcsak tematikailag és műfajilag jelentett változást, hanem előtérbe helyezte, sőt megkövetelte az irodalom és egész szervezetének megújítási igényét is.

Az irodalom nem elégedtetthetett már meg a korábbi feltételekkel, amikoris az irodalompártolók és olvasók nagy része a konzervatív és hagyományos irodalmi termékek esetében főleg egyháziakból, szerzetesrendekből illetve más egyházi közösségekből, valamint iskolák és kollégiumok köréből került ki; a korai felvilágosodással kapcsolatos művek esetében pedig főként felvilágosult szellemű főurakból. De ez utóbbi réteghez nem tartozott olyan nagyszámú arisztokrata, hogy a kibontakozó felvilágosodás írói az ő mecénási tevékenységükre bizton számíthattak volna, nem is beszélve arról, hogy felvilágosultságuk általában Voltaire-nél megrekedett.

Így hát az új eszmék és témák előtérbe kerülése elodázhatalanná tette magának az irodalmi élet feltételeinek a biztosítását: azoknak az új intézményeknek a megszervezését, amelyek olvasókat nevelhettek a közép-rétegből — és ezáltal egyszersmind az irodalom anyagi feltételeiről is gondoskodhattak, mégpedig a korábbi, főrangú mecénási intézménynél megnyugtatóbb és korszerűbb módon. Ilyen létesítendő intézményeknek látszottak a különböző tudományos társaságok, szellemi központok, az egyetem, a könyvkereskedések és olvasókabinetek és végül — de nem utolsó sorban — mindezen törekvéseknek, valamint a felvilágosult szellemű nemzeti irodalom és az anyanyelv kifejlesztésének legfőbb szervezője, az akkor születő magyar sajtó.

A kor írói és irodalomszervezői a megújuló irodalmi és szellemi élet kibontakozásának egyik legfontosabb feltételét egy szellemi központ létrehozásában vélték felismerni. Bécs — a Habsburg Birodalom fővárosa és az udvar székhelye — csak nagyon kis mértékben felelhetett meg a magyar nyelv, irodalom és kultúra megújulásáért síkra szálló törekvéseknek. Jóllehet a császárváros Mária Terézia uralkodásának utolsó két évtizedében nagy fejlődést ért el kulturális téren, de kezdetben a franciás udvari kultúra uralma miatt, később — a Gottsched nyomán — a német nyelvi és irodalmi megújulás színhelyévé váló város sem tölthette be számunkra azt a szerepet, amit a nemzeti udvarok játszottak az abszolutizmusok alatt. Kétségtelen, hogy Bécs is nyújtott a magyar íróknak bizonyos ösztönzést és indítékot, sőt alkalmat is a korszerűbb kultúra megismeréséhez, ez azonban messze elmaradt attól a szereptől, amit egy nemzeti monarchia fővárosa szokott játszani az irodalom fejlődésében. Így állt elő az a sajátos, ellentmondásos helyzet a kultúra területén is, hogy bár a magyar felvilágosult írók, Bessenyeitől kezdve, jelentős indítékot kaptak Bécsben a magyar szellemi élet megújításához, mégsem tekinthették a császárvárost úgy, mint egy kibontakozó magyar szellemi élet gócpontját. Ahogy világossá vált e jozefinista keretekben kibontakozó szellemi fellendülésről, hogy az uralkodók azt az összmonarchikus célok szolgálatába kívánták állítani, a magyar felvilágosodás hívei — még a nemesi mozgalom kibontakozása előtt — felvették a hazai szellemi központok kialakításának szükségességét.

A nagyszombati egyetem Budára telepítése jó alkalomnak látszott arra, hogy általa a magyar főváros visszanyerje korábbi szellemi rangját és lassan ismét

központjává legyen a hazai tudományos és irodalmi életnek. A Bessenyeihez közel álló költő, Ányos Pál versében is kifejezést adott annak az optimizmusnak, amely a budai egyetem megnyitásakor őt és sok kortársát eltöltötte:

„Buda tudós tetejéről,
Swietenek s Colbertek nőnek bérceiről.”

A kor hazai szemléletében az irodalom még szorosan együtt szerepel a tudománnyal; ezért van, hogy a nyelvi és irodalmi megújulás mindig szorosan kapcsolódik a tudományok újjászületéséhez. Ezért válhatott az irodalmi megújulásnak is szimbólumává a budai egyetem. E Pázmány Péter által alapított és Nagyszombatból Budára áthelyezett intézmény, a magyar nyelven előadó tanárok, az anyanyelven kiadott tankönyvek és az a szellemi pezsgés, amit az egyetem megnyitása eredményezett, egyeseket arra készítetett, hogy ebben az intézményben lássák a széttzilált magyar szellemi élet leendő központját. Mintegy évtizeddel később, főként Kármán Józsefnek és körének tevékenysége nyomán, a Pesten szerény keretek között éledezni kezdő irodalmi szalon-élet hatására szintén a főváros szellemi központtá való kifejlesztésének ügye került előtérbe. A nyolcvanas – kilencvenes években valóban sok jel kezdett arra mutatni, hogy Pest-Budán megindult a szellemi élet kibontakozása: nyomdák, könyvesboltok, olvasókabinetek nyíltak, újságok indultak — rövid időre már magyar nyelven is —, és kezdetét vette a magyar színjátszás.

Voltak azonban olyanok is, akik nem elsősorban az újonnan megnyílt egyetemen vélték felfedezni a magyar szellemi élet leendő irányítóját, hanem — Bessenyei nyomán — francia mintára, egy tudós társaság (akadémia) létrehozását tartották a legsürgetőbbnek. Ettől várták a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztésének irányítását és azt a szervező munkát, amellyel mozgásba lehet hozni a magyar irodalmi és tudományos életet. Azt kívánták, hogy — miként az Académie Française annak idején — a magyar tudós társaság is szótár és nyelvtan kiadását, pályázatok kiírását és általában a tudományos élet ösztönzését és irányítását tekintse legsürgetőbb feladatának. Az irodalmi nyelv fejlesztése érdekében a szókincs teljesebbé tételét, illetve a nyelvhasználat egységes szabályozását akarták szorgalmazni. Az akadémiát szánták az irodalmi élet központjának: az általa kiadandó könyvek előállítása céljából saját nyomdával kívánták felszerelni, és azt szerették volna elérni, hogy kritikai tevékenységet is folytasson: a könyvek recenziálását is az akadémia kiváltságának szánták.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása azonban éppenúgy átcúszott a következő korszak, a reformkor elejére, mint ahogy a nemzeti játékszín és számos más intézmény megvalósulása. De akkor milyen intézményekre maradt a 18. század végi irodalmi virágzás valóságos szolgálata?

Szolgálták ezt azok a kisebb társaságok, amelyek Bessenyei és követői agitációja nyomán, különböző magyarországi városokban létrejöttek. Legtöbbjük csak néhány íróból, értelmiségiből és modernebb gondolkodású nemesből állt.

Néhány ilyen kisebb szellemi gócponttal bizonyos laza, óvatos kapcsolatban állt egy pár főnemes is, főként azok közül, akik a szabadkőműves páholyok tagjai voltak. E páholyok száma főként II. József korában nőtt meg: tagjaik között különböző tájak és városok lakói voltak képviselve. A páholyok többsége bécsi szervezetekkel állt kapcsolatban, de vezettek szálak észak-magyarországi központokhoz is. A felvilágosodás kori magyar kultúra megújulása szempontjából az volt a legnagyobb jelentőségük, hogy bizonyos szervezett keretet szolgáltattak azok számára, akik a felvilágosodás eszméi irányában tájékozódni kívántak. A rendszeres találkozások és a divatba jött levelezés révén közelebb kerültek egymáshoz a rokon gondolkodásaúak. És bár az arisztokraták közül még azok is, akik pártfogói kívántak lenni az irodalomnak, igyekeztek a háttérben maradni; de közvetve — titkáraik, orvosaik, nevelőik, könyvtáraik révén — mégis bekapcsolódtak a nyelvi-irodalmi mozgalmakba.

Így történt ez néhány újság és folyóirat-alapítás esetében is. Ez a korszak eredményezte ugyanis a magyar nyelvű sajtó megindulását és első — bár rövid ideig tartó — virágkorának kifejlődését. A nyugat-európai sajtóhoz képest több mint évszázados késéssel megszülető magyar hírlap- és folyóiratirodalom kivette részét az irodalmi élet megszervezéséből. Az egyes lapok körül kis társaságok jöttek létre (amin azonban csupán laza szerkezetű, nem nagy létszámú társulást kell érteni), amelyek a szerkesztőkből, az újság mögött álló, többnyire névtelenül háttérben maradó főrangú mecénásokból és azokból a külső munkatársakból álltak, akik rendszeresen felkeresték leveleikkel, tudósításaikkal az újság szerkesztőségét. Egyes lapok szerkesztősége — mint pl. a bécsi *Magyar Hirmondó* — ezenkívül központjává lett mindazoknak a magyar íróknak, akik éppen Bécsben tartózkodtak vagy ott megfordultak. E szerény kis szellemi tömörülések — kezdetleges társulási formáik ellenére is — a korban leghatékonyabb eszközeivé váltak a nyelvi-irodalmi megújulásnak. Bármennyire is gyér lehetőségekkel rendelkeztek, élni tudtak a sajtó legjellegzetesebb sajátosságából, a folyamatos és gyakori megjelenésből származó előnyökkel. Előfizetőikhez, olvasóikhoz rendszeres időközönként, újra és újra házhoz szállították azokat a közleményeket, amelyek a magyar írók terveiről, munkáiról és törekvéseiről számoltak be. Amíg korábban, hasonló célzattal, csak magánleveleket szállított a posta egyik írótól a másikig, a sajtó segítségével kibővült a kör: olyanok is tudomást szerezhettek a szellemi élet eseményeiről, akik korábban minderről semmit sem hallottak. Leginkább persze mégiscsak azokat fűzte össze csaknem országos hálózattá, akik tudatosan figyelemmel kísérték az irodalmi és a tudományos élet jelenségeit.

Jellemző, hogy az első magyar újságnak, az 1780-ban Pozsonyban megindított *Magyar Hirmondónak* már az első évfolyama során eljutottak példányai jóformán az egész ország területére. A kor újságjának alapjában véve polgári jellegű intézmény voltát mutatja az a körülmény is, hogy a legtöbb példány a korabeli, viszonylag nagyobb magyarországi városokba: Pestre, Győrbe,

Kolozsvárra, Nagyszebenbe, Nagyváradra, Pápára, Debrecenbe, Komáromba, Pécsre, Sopronba, Nagyszombatra, Nyitrára, Budára, Egerbe, Eperjesre, Gyulára, Máramarosszigetre, Marosvásárhelyre, Ónodra, Pozsonyba, Székesfehérvárra és Veszprémbe járt. Az újság hatósugarának méreteit érzékelteti, hogy a fenti városokon kívül 184 kisebb helységbe járt már első évében az újság. Mivel a későbbiek során az újságolvasók száma növekedett, természetesen még több helységbe jutott el a magyar nyelvű újság és folyóirat: tehát a kor viszonyaihoz képest minden addiginál szélesebb körű nyilvánosságot tudott tájékoztatni a szellemi élet eseményeiről.

A magyar társadalom egyedeinek egymástól való elszigeteltségét és a kultúra iránti közönyét ismerte fel az első magyar újság szerkesztője akkor, amikor lapjával elsősorban ez ellen az izoláltság ellen akarta felvenni a harcot. Bírálta a magyar társadalmat, mert teljes tudatlanságban élt, mind a hazai mind pedig a külföldi eseményekkel kapcsolatban. Ugyanakkor felmerült nála, és még a későbbi szerkesztők legtöbbszörénél is, annak az igénye, hogy tájékoztatni kell a külföldi közvéleményt is a magyarságról, mert alig tudnak valamit a nemzet múltjáról és jelenéről — különösen pedig kultúrájáról —, amit meg tudnak, többnyire eltorzított értesületekből származik.

A felvilágosult szellemű szerkesztők szükségesnek tartották, hogy a lehetőségekhez képest, legalább némileg pótolják az akadémia hiányát; ezt bizonyítják azok a kezdeményezések, amelyekkel a nemzeti nyelv és művelődés fejlődését kívánták szolgálni. A tudós társaság létrehozásának programja végighúzódik legtöbb korabeli újság és folyóirat törekvésein. De ezenkívül a lapok részben maguk is hirdettek pályázatokat, a győzteseknek jutalmat osztottak szét, könyveket jelentettek meg, írókat támogattak. Még jelentékenyebb volt azonban talán az a rendszeres tájékoztatás, amit a megjelent művekről recenziók formájában adtak, és amit az írók készülő munkáiról írtak.

A magyar nyelvű sajtóban kezdettől fogva megindult a hírlapi kritika, az a tevékenység, amit Bessenyei az akadémia egyik fontos feladatának szánt. Rát Mátyás, aki négy esztendő teltével a göttingai egyetemen, megismerkedhetett a 18. századi folyóiratirodalom legkiválóbb képviselőivel, sőt néhány olyan neves szerkesztő, mint Schlözer és Heyne a tanárai is voltak. Láthatta ő is, de a németországi folyóiratokat különösen nagy számban járató hazai kortársai is, hogy a lapok legfontosabb részét az új könyvekről bőségesen beszámoló recenziók alkotják. Ugyanakkor azt is tapasztalniuk kellett, hogy ezekben az orgánumban, melyek százezrekre közöltek könyvismertetéseket, magyar nyelvű műről egyáltalán nem történt említés; és csak elvétve lehetett találkozni német nyelven kiadott hazai könyvről írt közleménnyel is. Mindez ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy szükséges a magyar sajtóban a kritika meghonosítása, mert a nyelvi korlátok miatt magyar nyelvű művekről sehol máshol nem közölhetnek recenziót, mint Magyarországon. Egyúttal azt is dokumentálni kívánták, hogy

— ellentétben egyes külföldi véleményekkel — van és létezik magyar irodalom és tudományosság is. Egyébként ez a cél lebegett szeme előtt azoknak a magyar tudósoknak is, pl. Horányi Eleknek és Sándor Istvánnak, akiknek nevéhez fűződik a magyar nemzeti bibliográfia megteremtése. Ők is bizonyítani akarták a korábbi századokkal, a jelen íróival és munkásságukkal, hogy csak rosszhiszemű vagy tájékozatlan lehet az a híresztelés, amely a magyarsággal kapcsolatosan a „kulturbarbarizmus” vádjait emlegeti.

A *Magyar Hírmondó* recenziói hírt adtak a kibontakozó tudományos góc-pontok köré gyűlt tudósok műveiről és az írók munkáiról egyaránt. Olvashatunk a lapban a budai egyetem magyar nyelven előadó és publikáló tanárai, Benyák Bernát, Molnár János, Rácz Sámuel, Horányi Elek és Szerdahelyi János megjelent könyveiről; az írók közül pedig főleg Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid és Rájniss József munkáiról.

Jellemző azonban a kritikai életre még nem elég érett légkörre, hogy noha Rát Mátyás nagy tapintattal igyekezett eljárni, mégis gyakran éles visszautasításban, sértődésben volt része. Maga úgy vélekedett, hogy a gyengébb műveket, amelyeket jó lelkiismerettel nem dicsérhetett meg, elő sem hozta; ami jót talált, megdicsérte anélkül, hogy a hízelkedés gyanújába esett volna, ahol pedig más véleményen volt, azt vagy elhallgatta, vagy úgy intézte, hogy „ne kisebbsítsen” másokat. Mindezek ellenére, egy kritika nyomán, Rájniss József nemcsak hogy élesen megtámadta Rátot, hanem kétségbe is vonta az újságíró jogosultságát és illetékességét az irodalmi kritikához.

E körülmények okozták, hogy — a biztató kezdet ellenére — a hírlapi és folyóirat-kritika 18. század végi lapjainkban nem tudott kibontakozni, illetve hamarosan visszafejlődött, és az új könyvek címeinek pusztá felsorolására korlátozódott. Érvényes ez az első magyar folyóiratokra is, amelyekben ugyan kezdetben szintén megkísérelték az irodalmi élet e fontos műfaját meghonosítani: a *Magyar Museum* első két számában maga Kazinczy írt kritikákat — de később még saját folyóiratában, az *Orpheusban* sem közölt többet. Bizonyára a közhangulatot fejezte ki ezzel kapcsolatban az egyik irodalmi melléklet, a pozsonyi *Magyar Musa* szerkesztője, amikor úgy nyilatkozott, hogy az új könyveknek csupán az előszámlálását tartotta feladatának, mert — véleménye szerint — azok nem szorulnak más „ítélet”-ére.

A korabeli magyar újságok és folyóiratok nagy része tehát jelentős mértékben törekedett arra, hogy — amennyire ez lehetséges volt — pótolják az akadémia hiányát. Részt kértek az anyanyelv fejlesztéséből, az irodalom és a tudomány pártfogásából és bizonyos fokig a könyvek recenziálásából is.

Mi sem jellemzőbb e szerepvállalás tudatosságára, mint a Bessenyei-féle akadémiai program legteljesebb folytatójának, Révai Miklósnak a tervezett vállalkozása. A piarista író mint a *Magyar Hírmondó* szerkesztője, már a nyolcvanas évek elején, arra törekedett, hogy lapjával is az akadémiai program megvalósításáért küzdjön. De mivel azt kellett tapasztalnia, hogy az újságkiadás je-

lentékeny hasznát a nyomdász-kiadó fölözi le, ezért saját lap és egyszersmind saját nyomda alapítására gondolt, melynek jövedelmét az irodalom támogatására szándékozott fordítani. Célja megvalósítása érdekében nagyvonalú tervet dolgozott ki: a példányszám növelése érdekében egy népszerűbb lap indítását tervezte, melyet széleskörű levelező-hálózat segítségével szerkesztett volna — és saját nyomdában állított volna elő. Úgy gondolta, hogy ez az újság és a nyomda jelentős bevételi forrása lehet, hiszen azt tapasztalta, hogy a nyomdászok hamar meggazdagodnak. Ő azonban jövedelmét írók támogatására és műveik kiadására kívánta fordítani, úgy, hogy még tiszteletdíjat is fizetett volna a szerzőknek.

Bár Révainak ez az érdekes elképzelése — amely egyébként részben megtalálható volt Bessenyei akadémiai programjában is — megghiúsult, de a későbbi magyar újságok — főként a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején — szintén hasonló gyakorlatot vezettek be. Különösen a bécsi *Magyar Hírmondó*, a nemesi mozgalom orgánuma járt elől a nemzeti nyelv, irodalom és tudomány támogatásában, az írók felkarolásában, pályázatok kiírásával és kiadványok megjelentetésével. Mivel saját nyomdájuk nem volt, a viszonylag népszerű újság jövedelmét és a vállalkozás mögött álló néhány főrend anyagi támogatását használták fel.

* * *

A magyar felvilágosodás korának írói kezdettől fogva szembe találták magukat az irodalmi élet kifejlesztésének egyik legfontosabb akadályával, az olvasóközönség hiányával. Miként a hasonló nehézségekkel küzdő német írók közül Herder és mások is rámutattak az olvasóközönség nevelésének fontosságára, a magyar irodalmi megújulás legkiválóbb képviselői — Bessenyeitől kezdve — szintén alapvető feladatnak tartották azt.

Rámutattak, hogy a magyar társadalom körében kizárólag a vallási tárgyú kiadványoknak, bizonyos népkönyveknek és ponyváknak, valamint a kalendáriumoknak van keletje. Míg például kalendáriumból a hetvenes években is évenként mintegy 70 ezer kötetet adtak ki, addig Kazinczy Klopstock *Messiásának* fordítására mindössze 13 előfizető jelentkezett, de még jellemzőbb, hogy a nemesség legnépszerűbb költője, Gyöngyösi János műveinek a kiadására is csak mindössze 156 jelentkező akadt.

Csaknem valamennyi korabeli magyar író foglalkoztatta a közönség elenyésző volta, de a jelenség legfontosabb okaira Kármán József mutatott rá. Ő a városias életforma hiányában, a feudális életmódban ismerte fel a legfőbb akadályt, mert azt állította, hogy a magános élet, a világtól való elzárkózás elzár a gondolkodástól is.

De rámutattak a korabeli újságok és folyóiratok — amelyek az olvasás ügyének lelkes terjesztői voltak — azokra az akadályokra is, amelyek a konzervatív körök részéről állták útját a felvilágosult irodalom térhódításának. Óva intették egyesek a templomokban a híveket attól, hogy a könyvtárakból könyvet

kölcsönözzenek, mert általuk „egy krajcáron — ennyi volt ugyanis általában a kölcsönzési díj — vásárolják a poklot.” Különösen élesen felemlte szavát az „eretnek” és „libertinus” könyvek, de még a világi szépirodalom termékei ellen is két szerzetes író: Szaicz Leó szervita *Igaz magyar* című művében és Alexovics Vazul pálos szerzetes *A könyvek szabados olvasásáról* című kötetében.

E kárhoztatás azonban azt is bizonyítja, hogy a nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére mégiscsak megindult a hazai olvasóközönség gyarapodása. Az első viszonylagos közönségsikereket az újságok érték el, mert előfizetők száma messze meghaladta a könyvolvasók számát. A *Magyar Hírmondó*nak megindulásakor 320 előfizetője volt, e szám a későbbi években 500–600-ra emelkedett, de a nyolcvanas évek végén Bécsben kiadott magyar újságoknak, a *Hadi és Más Nemzetes Történeteknek* és a *Magyar Kurír*nak a népszerűsége még tovább nőtt: előfizetők száma egyenkint 1200 körül mozgott. E számok, ha a könyvek népszerűségével hasonlítjuk össze, a korabeli magyar közönségviszonyok között jelentékeny emelkedést jelentenek. Magyarázata abban rejlik, hogy a felélénkülő hazai és külföldi politikai események nagyobb vonzerőt gyakoroltak, mint a szépirodalom.

Jellemző, hogy a kor magyar folyóiratai már lényegesen kisebb sikereket tudtak csak elérni, sőt legtöbbnek éppen a közönség hiánya miatt kellett megszűnnie. Csak egy kivétel volt: Batsányi *Magyar Museuma*, amely a nemesi mozgalom orgánuma lévén, politikai népszerűsége tett szert és elérte a 600–700 közti előfizetői számot. (A többi egykorú folyóirat olvasói nem voltak többen 100–140-nél.) Nem volt szerencsésebb Péczeli József *Mindenek Gyűjteménye* sem, pedig e lap különösen sokat harcolt az olvasók körének kiterjesztéséért; még a nők olvasókká való nevelésére is volt gondja. E lap hivatkozott — angol, francia és német minták nyomán — arra, hogy az irodalmat, a főrendű mecénások helyett, a nép kollektív mecénási pártfogására kell bízni, mert „a köznépből mindig több jötevők származtak, mint a főrendekből.”

Bár az irodalmi és ismeretterjesztő folyóiratok iránti érdeklődés csak nagyon mérsékelten növekedett, a politikai lapok vonzereje egészen addig, amíg I. Ferenc cenzúragépezete 1793-ra tönkre nem silányította őket, egyre nőtt. Ezért is volt az, hogy az akadémiai eszme és a nyelvi-irodalmi megújulás egyéb törekvéseinek előharcosai e hírlapok népszerűségét használták fel elsősorban. A politikai irányú érdeklődés fokozódása azután már egy-két könyvsikert is eredményezett, de csaknem kizárólag olyan művek esetében, amelyek különösen közel álltak a nemesi szemlélethez. Ilyen volt pl. Dugonics András ezer példányt elérő *Etelka* című regénye és Mészáros Ignác öt kiadásban elkelt *Kartigám* című könyve.

Elősegítették az olvasóközönség kifejlődését azok a könyvesboltok, olvasókabinetek és kávéházak is, amelyek a viszonylag nagyobb városokban — Pesten, Budán, Győrben, Kassán, Pozsonyban — sorra megnyitották kapuikat a korszerű hazai és külföldi irodalom és az iránta érdeklődő közönség előtt.

Ezeknek köszönhető, hogy egy-egy újság, folyóirat és könyv valóságos olvasóinak a száma messze felülmúlta az előfizetőkét, illetve a vásárlókéét. A nyilvános helyeken: kávéházakban és olvasó kabinetekben található hazai és külföldi lapok — köztük pl. a francia forradalom hivatalos lapja, a *Moniteur* is — alkalmat nyújtottak arra is, hogy az olvasók egymás között rendszeresen megbeszéljék a legfrissebb franciaországi és más fontos, aktuális eseményeket. Nem csoda, ha a kormányzat többször kifogásolta e kabinetek működését, és 1795 után be is tiltotta tevékenységüket.

A magyar jakobinus mozgalom bukása után ismét visszaesett az olvasási kedv: az agyoncenzúrázott újságok már nem bizonyultak vonzóknak. Ismét előtérbe került a korábbi időszak legnépszerűbb olvasmánya, a kalendárium. Számuk 1809-re már túlszárnyalta a 150 ezer példányt, ugyanakkor, amikor az összes többi könyvből alig 500 kötet fogyott el egy évben.

* * *

Az irodalmi élet megszervezésének legfontosabb feltételei — tudós társaság, szellemi és irodalmi központ, élénk kritikai élet — helyett a 18. század végén tehát csak bizonyos részleges eredmények valósulhattak meg: olyan pótlékok, amelyek azonban mégis elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy rövid időre élénkebbé váljék a szellemi élet és jelentős irodalmi alkotások is szülessenek. A korábbi évtizedekhez képest kifejlődött egy kis olvasótábor is, amely ugyan zömében még csak a politikai élet eseményei iránt érdeklődött: az újságokban is főleg az ezekkel kapcsolatos közleményeket olvasta. Az irodalmi élet néhány szervezőjének: íróknak, újság- és folyóiratszerkesztőknek köszönhető, hogy a nemesi mozgalom egy részét sikerült — a divatba jött külsőségek: nemzeti öltözet, stb. helyett — a nemzeti nyelv, irodalom és műveltség ügyének megnyerni. 1790 körül rövid időre kialakult a volt józefinista értelmiségből, írókból valamint a köznemesi mozgalomnak egy kis rétegéből egy olyan tábor, amely úgy tűnt: eredményes bázisa lehet a további irodalmi fejlődésnek. A francia forradalomtól megrémülő nemesség és a szélsőségesen konzervatív rétegekre támaszkodó I. Ferenc között azonban hamarosan létrejött egy olyan kompromisszum, amely — különösen a magyar jakobinus mozgalom véres elfojtása után — hosszú időre ismét megbénította a szellemi életet.

Az irodalmi élet, ha nem is halt el teljesen, a korábbi évtizedekben kibontakozó kis centrumokból, a városokból ismét vidéki kúriákba szorult vissza. A korábban kialakult egyes írói csoportok és társaságok közt kifejlődött világnézeti egységesülést és a nemzeti célok előtérbe kerülését ismét felekezeti és tájegységek szerinti megosztottság, illetve izoláltság váltotta fel.

A pennacsatákat felváltó átmeneti dermedtség azonban nem tarthatott már sokáig: mindaz, amiért a 18. század végén szellemi életünk megújítása érdekében a magyar irodalmi megújulás hívei síkra szálltak, a következő század elején

ismét napirendre került és sikerrel meg is valósult. Ebben — csakúgy mint a 18. század végi irodalmi virágzásban — nem csekély szerepe volt az irodalmi élet szervezőinek és intézményeinek.

KÓKAY, GYÖRGY

Die Rolle der Institutionen in der Reorganisierung des ungarischen Geisteslebens am Ende des 18. Jahrhunderts

Am Ende des 18. Jahrhunderts, in den Bewegungen der im Geiste der Aufklärung sich entfalteten ungarischen literarischen und kulturellen Erneuerung bekamen bestimmte Institutionen eine ziemlich bedeutende Rolle. Aus Mangel an einem literarischen und kulturellen Zentrum warteten einige die Erneuerung des Geisteslebens von der Universität, die 1780 von Nagyszombat (Tyrnau) zu Buda übersiedelt wurde. Andere — nach französischen Muster — urgierten die Gründung einer Gelehrten-gesellschaft, von der sie die Organisation der nationalen Literatur und Kultur warteten. Die akademische Pläne wurden nur im Reformzeitalter verwirklicht, obwohl einige kleinere, örtlich bedeutende Gesellschaften schon am Ende des 18. Jahrhunderts entstanden. Bedeutender war im Gebiet der Leitung und der Organisation des Literaturlebens die zeitgenössische periodische Presse: die Rolle der Zeitungen und Zeitschriften. Die vom Jahre 1780 an erschienenen ungarischsprachigen Zeitungen und Zeitschriften ersetzten einigermassen die fehlenden Institutionen, so z. B. auch die Gelehrten-gesellschaft. Sie nahmen sich der Sache der nationalen Sprache, Literatur und Wissenschaft an, sie schrieben Konkurse aus und entwickelten das Kritikerleben.

Lapkiadás mint üzlet. II.

1. Róna Béla, a maga korában jól ismert publicista a méltatlanul elfeledett *Politikai Hetiszemle* 1895-ös évfolyamában nagy megértéssel és hevülettel ismertette Gyulai Pálnak a Kisfaludy-Társaság közgyűlésén elmondott megnyitó beszédét, amely haragos támadást intézett a kor hírlapirodalma ellen.¹ Támadta a színikritika felületességét, a riportok szenzációhajhászását, a tárcák komolytalanságát, amelyek fő célja immár csupán a szórakoztatás lett. „A komoly öntudatosság helyét — folytatja Gyulai gondolatait Róna — a közösség érdekeit szolgáló merkantilizmus foglalta el”, a hírlapokat, úgymond, nem a közösség, hanem az előfizetők érdekei és szeszélyei alakítják.²

Joggal és okkal szólhatott így a kommentátor, hiszen Cenzor álneven minden bizonnyal ő fejtett ki *Zsurnalisztika és szépirodalom* címmel hasonló gondolatokat — néhány héttel korábban — ugyancsak a *Politikai Hetiszemle* oldalain.³ Ott körülményeskedés nélkül szól a magyar hírlapirodalom felpozíciójáról, pontosabban: az azt kísérő tünetekről, „kinövésekről”, amelyek a verseny „merkantilis” jellegéből adódtak s a megnyerni kívánt „olvasóközönség” (értse előfizetők) „honorálását” szolgálták: a szerkesztőségek által osztogatott sorsjegyekről, albumokról, regénymellékletekről, amelyek végülis elvonják az olvasók figyelmét a tartalmas szépirodalomtól. . .

Azoknál a jelenségeknél vagyunk, amelyekről már szóltunk tizennégy éve megjelent tanulmányunkban,⁴ s amelyek mind az üzletté vált hírlapkiadás kísérőjelenségei, s alapvetően azzal függnek össze, hogy a múlt század második felétől hírlapjaink jelentős része már nem egy-egy párt vagy egyház puszta szócsöve kívánt lenni; tőkés vállalkozássá vált, amelynek elsődleges célja a minél magasabb haszon elérése volt. Mint már jeleztük, ezt két módon lehetett elérni: vagy úgy, hogy a vállalkozó a lapot a többenél olcsóbban állította elő, vagy

¹ Gyulai Pál elnöki megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság XLVIII. 1895. ünnepélyes közülésén febr. 10-én = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1894–95. új folyam. 29. köt. 3–8.

² Róna Béla: Gyulai Pál a magyar sajtóról = *Politikai Hetiszemle* 1895. febr. 17. 12–13.

³ CENSOR: *Zsurnalisztika és szépirodalom* = *Politikai Hetiszemle* 1895. febr. 3. 11–12.

⁴ LAKATOS ÉVA: *Lapkiadás mint üzlet* = MKSz 1979. 140–163.

pedig úgy, hogy termékét megkísérelte drágábban értékesíteni. Mindkét módszernek megvoltak a határai. Az „olcsóság” bizonyos határon túl már csak a minőség rovására volt fokozható, az áremelést pedig a konkurenciaharc szabályozta. Versenyben csak minőségileg jó és viszonylag olcsó áruval lehetett maradni. Az egyetlen eredményre vezető tényezőnek a példányszám emelése maradt; hiszen minél magasabb példányszámot sikerült értékesíteni, annál magasabb lett a haszon is.

Előző tanulmányunkban hírlapjainknak azokat a címválasztásait és címváltoztatásait sorakoztattuk fel, amelyek végső soron a fenti üzleti megfontolásokra vezethetők vissza, s nagyon is tudatosan az üzleti vállalkozás eredményességét szolgálták.

Ezúttal az üzletté vált lapkiadásnak újabb vonatkozásaival kívánunk foglalkozni. Azokkal nevezetesen, amelyek közvetlenül arra irányultak, hogy a lap minél magasabb példányszámban jelenhessék meg, s ezáltal az üzleti haszon is célirányosan növekedjék.

Mint előzőleg, most is előre bocsátjuk, hogy a leírt jelenségek tanulmányozását nem előre elhatározott tudományos vizsgálódás keretében végeztük. Végső soron csupán egy bibliográfiai gyűjtőmunka „melléktermékei”.⁵ Azonban így is, ilyen „esetleges” állapotukban is érdemesnek láttuk közzétenni, hiszen sajtótudományunk nem igen fordított még figyelmet a lapkiadás e szociológiai és közgazdasági vonatkozásaira.

2. A Róna Béla által kifogásolt „kinövések” valóban nem voltak jelen még a reformkor sajtójában. A *Tudományos Gyűjtemény* vagy az *Életképek* is igyekezett kapcsolatot tartani olvasóival, s arra törekedett, hogy előfizetőik száma minél magasabb legyen. Ennek érdekében szerkesztőik kisebb-nagyobb mellékleteket, főleg táblákat adtak előfizetőiknek. A *Tudományos Gyűjteménynél* azonban ezek — pl. a Várnai csata megjelenítése (1818. 3. köt.), a kérészek bemutatása (1819. 8. köt.) vagy Dévény várának romjai (1820. 10. köt.) — szervesen kapcsolódtak a lap tartalmához. S bizonyos mértékig ez mondható el az *Életképek* mellékleteiről is, bár azok egy része, elsősorban a divatképek, már önállósodtak, s a hölgyolvasók érdeklődésének „irodalmon kívüli” indítékok alapján való megnyerésére törekedtek.

A 19. század második felében ez az „önállósodás” sajátos burjánzássá fokozódott. A lapok valóban minden lehető alkalmat megragadtak, hogy különféle ajándékokkal „kedveskedjenek” az előfizetőknek, s így azokat minél több szállal a laphoz kössék. A Bulyovszky Gyula és Friebeisz Ferenc szerkesztette *Nefelets*, a kor egyik legdivatosabb és legnagyobb példányszámban megjelenő „szépirodalmi és képes hölgydivatlapja”, például a következőket ígéri 1865-ös

⁵ LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok* 1— füzet. 1972.— (Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai füzetek.)

előfizetőinek.⁶ Képes regénytár, amelyben ilyen művek szerepelnek: Schmidt J. F.: *A szép cigányleány*, Ponson du Terrail: *Egy párizsi vendéglő különszobájából*, Saintine B.: *Picciola*, Enault István: *II. Napóleon, a reichstadti herceg*. Ezenkívül a szerkesztőség minden számhoz ígér műmellékletet: minden hónapban egy színezett divatképet, egy szabásmintát, egy női divatlapot és két regényillusztrációt. S végezetül — igazán „figyelemreméltó kedveskedés”-ként — még egy sorsjegyet is, amelynek boldog nyertesei természetesen csakis a hű előfizetők soraiból kerülhettek ki.

S hogy 1865-ben, a „merkantikus” tényezők eluralkodásának kezdetén ez a szerkesztői-kiadói ügyeskedés felelt meg az új létkövetelményeknek, mi sem bizonyítja beszédesebben, mint a kor legszínvonalasabb és legjobban szerkesztett folyóiratainak szomorú sorsa: Arany János *Koszorú* című lapja épp akkor szűnik meg előfizetőinek „érdektelensége”, pontosabban alacsony száma miatt. Illetve mert terjesztése, előfizető toborzása, óhatatlanul ódivatúnak bizonyult. A divatképek és egyéb mellékletek helyett „csupán” a magyar írók arcképcsarnokát kínálta.⁷

A szerkesztői-kiadói ügyeskedés tekintetében a *Nefejejs* távolról sem állt egyedül. S számos jel arra mutat, hogy akadtak az előfizetők fogása terén még nála is rafináltabb konkurenszek ezidőtájt. Az ugyancsak az irodalom, a társasélet a művészet és a divat körében jeleskedő *Hölgyfutár*, Nagy Ignác és Kozma Vazul lapja, például már 1853-ban olyan „játékba” kezd olvasóival, amelynek jutalmai között nem csupán papírtermékek, hanem csillogóbb és szemet kápráztatóbb tárgyak is szerepelnek. (S legjobb tudomásunk szerint ez az első alkalom a magyar hírlapkiadás történetében, amikor a szerkesztőség ilyen direkt módon tért át az előfizető toborzásra.) Arról van ugyanis szó, hogy a lap 1853. augusztus 25-i száma bejelenti, hogy ezentúl a „vidéki élet” rovatában különféle „rébusokat”, magyarán képtalányokat közöl, s az elsőként beérkező helyes megfejtőnek illő jutalommal fognak kedveskedni.⁸ Csupán ízelítőül néhány ilyen ajándék: „csinos karperec” (aug. 27.), „egy aranygyűrű” (szept. 26.), „egy díszes kötőkosár” (okt. 8.), „magyaros díszfejkötő” (okt. 29.), „arany füllengő” (dec. 10.), de szerepel még a jutalmak között „ezüst kulcstartó”, „díszes varróka”, „zománcozott legyező”, „üvegből font karperec” is — a hölgy-előfizetők nagy örömére. S hogy eme ezüst kulcstartók és aranyrámba foglalt arcképek mögött mennyire az üzleti érdekek, azaz az előfizetők minél magasabb számának az elérése állt, arra a *Politikai Újdonságok* egy húsz évvel későbbi tudósítása illetve vitacikke is rávilágít. Ez ugyanis arról szól, hogy az Athenaeum és a Franklin Társulat bizony csúnyán összekapott az előbbi által kiadott *Hon*

⁶ *Nefejejs* (Pest) 1864. dec. 25. (borítólap)

⁷ „Magyar költők arcképei a Koszorú mellé.” (1863–1865)

⁸ A „Hölgyfutár” első hirdetési adatai: 1853. aug. 27. — dec. 10. között.

és *Pesti Napló*, illetve az utóbbi politikai napilapja, a *Nemzeti Hírlap* terjesztése ügyében.⁹ Ennek során a konkurensok mindegyike a maga javára igyekezett megnyerni a lapok vidéki terjesztését végző postamesterek „jóindulatát”. S közben nem volt rest rálicitálni az „ellenfél” terjesztési jutalékára. A vita végülis akörül folyt, hogy a kölcsönös licitálást abbahagyva a jutalék mértékét valamiképpen visszaszorítsák a már kialakult „normára”, ami azidőtájt tíz példány után egy tiszteletpéldányban vagy az annak megfelelő összegben volt meghatározva.

3. A hírlapkiadás üzletté válásának talán legjobb példája a századforduló egyik legnagyobb példányban megjelenő vállalkozása, a *Tolnai Világlapja*. A lapalapító Tolnai Simon kicsiben, ám okosan kezdte. Volt neki saját „egyszobás” szerkesztősége s egy kis nyomdácskája is, és jó érzékkel felismerte, hogy az eredményes lapcsinálás kulcskérdése a példányszám.¹⁰ Azért első lépésként megvásárolta Erdélyi Gyulától a csődbement *Családi Lapok* előfizetőinek címét és névsorát, majd országos körútra indult, hogy további előfizetőkkel gyarapítsa azt.¹¹ Az 1898-as indulás idején — és a későbbiekben is — Tolnai Simon tartotta magát ahhoz az elvhez, hogy a lapot minél olcsóbban kell előállítani. Ezért mindvégig saját maga állította össze az egyes számok tartalmát, s ugyanekkor saját nyomdájában gondoskodott a lap előállításáról is. Ezen túlmenően azt is felismerte, hogy a legfontosabb kérdés — a példányszám növelése. Ez irányba tett lépései, módszerei akár a modern lapkiadás példatáráként is tanulmányozhatók. Kezdetben ő is az előfizető-toborzás ösztönzésének régi fogásait alkalmazta. Előfizető-gyűjtői számára egy tíz tételből álló jutalomválasztékot állított össze, amely a következőkből állt: A díszbandérium felvonulása Ő Felsége a király előtt (díszmű), 2. A magyarok bejövetele, Feszty Árpád négy méteres kihúzható körképe, 3. Egy kitűnő utazási mű, 4. Irodalmi almanach 1903. és 1904. évre, díszkötésben, 5. A Tolnai Világlapja egy korábbi félévének bekötött kötete, 6. Séta a világ körül (képes útleírás), 7. „Férfifelszerelés” (szivarszipka, erszény, tollkés, selyem harisnyakötő), 8. Ő Fensége József főherceg (díszalbum), 9. Háztartás, gyakorlati tudnivalók, 10. A Szalon című folyóirat egy évfolyama. A sikeres előfizető-gyűjtők a felsorolt jutalmak közül választhattak. Aki két új előfizetőt szerzett, az egyet. Aki négyet hozott, az már kettőt, a nyolcat hozó négyet, s a tizenkettőt biztosító már nem kevesebb, mint nyolc jutalomtételt mondhatott magáénak.¹² A Tolnai-féle

⁹ *Politikai Újdonságok*. (Bp.) 1874. dec. 16. 50. sz. 577. (Válasz a *Honnak* és a *Pesti Naplónak*.)

¹⁰ *A Tolnai Világlapja jubileuma* = Otthonunk (Bp.) 1928. ápr. 1. sz. 26–27.

¹¹ SAS Ede: *Harminc esztendő*. A Tolnai Világlapjának jubileuma. Tolnai Világlapja 1928. ápr. 4. 4–5.

¹² *Tolnai Világlapja* 1905. 1861–1862. 1906. 462.

olvasótoborzás egy további láncszeme volt az a rejtvénypályázat, amelyet 1910-ben indított. Megbízottjai — mert ekkorra már széles terjesztői hálózatot is kialakított — a fővárosban kétszázezer rejtvény-levelezőlapot osztottak ki — azzal az ígérettel, hogy a sikeres megfejtők között a szerkesztőség háromezer korona értékű könyvjutalmat oszt majd ki. A vállalkozás sikerét mi sem jelzi jobban, mint hogy nem kevesebben mint hatvankettőezren küldték be a megfejtést, akik közül minden bizonnyal utóbb számosan a lap híveivé váltak.¹³

Tolnai Simon újszerű módszereihez tartozott a három évvel később elindított villamosjegy-akció. A szerkesztő az április 27-i dátummal megjelenő és Budapesten terjesztésre kerülő számaiban — ajándékként — harmincezer villamosjegyet helyezett el. Így gyakorlatilag minden második-harmadik olvasója meglepetéssel nyithatta ki lapját — s várhatta a következő „akciót”.¹⁴ Hogy azonban Tolnai a lapcsinálást nemcsak üzletnek tekintette, hogy az olvasás megkedveltetésében egyfajta kulturális missziót is látott, azt az előfizetői számára — illetménykönyvekként biztosított ún. *Tolnai Világtörténelme* című, 1912 elején megindított tízkötetes sorozata is bizonyítja. Erről és a később megjelent huszonöt kötetes *Tolnai Világlexikon*ról túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a maguk idejében művelődéstörténeti szerepet tölthettek be. Ám a már-már jótékonykodásnak tűnő tett mögött is a lapok példányszámával összefüggő szigorú gazdasági törvények állnak. Hogy ezeket Tolnai milyen kitűnően ismerte és milyen mesterien alkalmazta, az világosan kiderül abból az interjúból, amit Kóbor Tamásnak adott, s amely a következő meglepetéssel indul: „Az én hasznom abból áll, hogy sokkal többet adok, mint azon a pénzen adni lehet, és mégis megélek...” Kóbor csodálkozó kérdésére, hogy ez hogyan lehetséges — Tolnai nem titkolózik, világosan megmondja: „... a tömeggel. Én, úgymond húszkoronás köteteket adok három koronáért [ti. az előfizetőknek]. Öt-hatezer példányban ezt nem tehetném, de nyolcvanezer példányban — már igen.”¹⁵ Egy további ecsetvonás Tolnai Simon józan vállalkozáspolitikájához és önmérsékletéhez. Egy hat évvel későbbi újsághír arról tudósít, hogy a már akkor dúsgazdag lapkiadó a főváros szomszédságában lévő máriabesnyői nyaralójának a felét nagylelkűen a könyvnyomdászok segélyegyletének adományozta.¹⁶

Tanulmányunknak nem lehet célja a *Tolnai Világlapja* valamennyi előfizetőtoborzó akciójának az ismertetése. Ezért ehelyütt beérjük azzal, hogy utalunk azokra az előfizetőknek juttatott további könyvsorozatokra, amelyeknek részletes leírását már megadtuk a *Magyar irodalmi folyóiratok bibliográfiája* című sorozat 3967. tételeként, illetve arra az igen jelentős életbiztosítási akcióra,

¹³ Tolnai Világlapja rejtvénypályázata. 1910. júl. 17. 1625.

¹⁴ *Harmincezer villamosjegy* = Tolnai Világlapja 1913. ápr. 27. 1.

¹⁵ KÓBOR Tamás: *Tolnai a moziban.* = Szamos (Szatmárnémeti) 1912. ápr. 21. 9–10.

¹⁶ *Tolnai Simon üdülőtelepe* = Typographia (Bp.) 1918. nov. 1. 3.

amelyet eredetileg 1929-ben a *Friss Újság* kezdeményezett,¹⁷ de szélesebb formában és nagyobb biztonsággal Tolnai Simon fejlesztett ki a harmincas években.¹⁸

4. A *Tolnai Világlapja* reklámfogásai és látványos előfizető-toborzásai egyáltalán nem álltak egyedül. Különösen felerősödött a lapok ezirányú tevékenysége a trianoni békeszerződés után, amikor az elcsatolt területek miatt érezhetően csökkent a fővárosi sajtó előfizetői köre.

E lapok közé tartozott az 1912-ben indult *Színházi Élet* is, amely címével ellentétben nemcsak a színházról, hanem a szélesebb értelemben vett társasági és művészeti életről is szólt, s az ország egyik legolvasottabb hetilapja volt. Kiadója és szerkesztője, Incze Sándor a húszas évek közepén széles kampányra kényszerült a lap példányszámának a növelése érdekében. S bár későbbi megnyilatkozásaiban Incze — Tolnaihoz hasonlóan — maga is az olvasás megszerettetését húzta alá programjában, kampányában bizonyos értelemben „modernebb” és mozgékonyabb volt, mint a *Tolnai Világlapja*. Az 1925 őszén megkezdett — és tömény amerikai gyakorlatiassággal átítatott — akció mindenkéltől az anyagi vonatkozású kedvezményeket helyezte előtérbe. A lap előfizetői ugyanis arcképes igazolványokat válthattak ki, s a kampány azt ígérte, hogy ezek ellenében birtokosaik Budapesten és vidéken is 5–10 százalékos kedvezményeket kapnak a *Színházi Élet* „baráti körébe” tartozó vendéglőkben, kereskedésekben, színházakban és mozikban.¹⁹ A propaganda-hadjárat jól indult, hiszen a kampány nyújtotta nyilvánosság kölcsönös előnyöket ígért — mind a fényképészeknek, akik az igazolványhoz szükséges képeket vállalták, mind pedig a kereskedelemnek és vendéglátásnak, amelynek az akciót támogató egyiségi ilyenformán kitűnő ingyen reklámhoz jutottak. A már a public relations fogalmát kimerítő tevékenység azonban kissé korainak bizonyult. S a húszas évek olvasóközönsége, de maga a kiadóhivatal sem volt felkészülve erre a sok adminisztrációt és szervezést megkívánó tevékenységre. Ezért végső soron csak a fővárosi szórakozóhelyek és színházak adta kedvezmények megvalósítása sikerült.

Hogy az eredménnyel maga a szerkesztő sem volt megelégedve, mutatja, hogy néhány hónap múltán a lap egy újabb előfizető-csalogató akcióba kezd,

¹⁷ *A Friss Újság baleset esetére 1000 pengőre ingyen biztosítja minden olvasóját!* = *Tolnai Világlapja* 1929. febr. 20. 31.

¹⁸ Míg a *Friss Újság* csak baleset ellen biztosított, addig a *Tolnai Világlapja* az előfizetési díjhoz hozzáadott csekély biztosítási hozzájárulással együtt általános biztosítást nyújtott, amit évjáradék és temetkezési segély is kiegészített. Vö. *Tolnai Világlapja* 1933. márc. 8. 29. Utóbb a biztosítási kötvény helyett a lap számaihoz mellékelt biztosítási bélyegek formájára tért át. Vö. *Tolnai Világlapja* 1937. aug. 11. 20.

¹⁹ *Tíz százalékkal olcsóbban él, aki a „Színházi Élet” előfizetője.* = *Színházi Élet* 1925. szept. 13. – szept. 19. 41.

ezúttal sorsjegyekkel próbálkozva. A *Színházi Élet* 1926-tól saját szervezésű sorsjegyeket²⁰ nyomtatványainak hátsó borítólapjaira. E sorsjegyekként felforgott számjegyeket hetente, illetve a vigaszdíjat havonta sorsolják, s a szerencsés nyertesek női szőrmebundát, textilcipőt, kalapot, ródlit, korcsolyát, pulóvert, rádiót stb. kapnak.²¹

5. Az előfizetőkért, olvasókért folyó konkurenciaharc elől a nagymúltú és a középosztály szolid ízlését képviselő *Új Idők* sem tudott kitérni. Ha nem is az előbbiekkal azonos, de szintén eléggé „rámenős” módon harcolt a minél magasabb példányszáért, amit két igen jelentős akciója is szemléltetően bizonyított. Első ízben 1925-ben, a hetilap fennállásának harmincadik évfordulóját használta fel egy nagyvonalú előfizető-toborzásra. Ez alkalommal az *Új Idők* kiadóhivatala is széleskörű sorsolásokat szervezett a régi és az újonnan belépő előfizetők részére. A „díjak” egyébként kitűnően jellemzik mind a lap, mind pedig olvasóinak szociológiai helyzetét. Az első díjak között ugyanis egy Lingel-féle ebédlőberendezés, egy 12 személyes komplett ezüst evőeszközkészlet, és egy 7 $\frac{1}{4}$ oktávós zongora szerepel.²² De bőven hullottak a szerencséseknél ennél szerényebb nyeremények is: Herczeg Ferenc *Fenn és lenn*, Tutsek Anna *Édes otthon*, Sas Ede *Rabkirály szabadon*, Csathó Kálmán *Mikor az öregek* című regényei, egy-egy ezüst bonbonnier, tükör, sőt helyenként készpénz is.²³

Az *Új Idők* leglátványosabb ez irányú vállalkozása a 30-as évek elején elindított ajándékház-akció volt. Föltehetően a kolozsvári *Újság* 1925-beli kezdeményezése nyomán²⁴ a lap szerkesztősége úgy döntött, hogy a Rózsadombon lévő Eszter utca végén minden évben felépíttet egy-egy családi házat, s a vezetőség által kijelölt bizottság a hetilap egy-egy arra rászoruló előfizetőjének ítéli oda. Az építkezés megkezdése előtt nyilvános tervpályázatot hirdettek, s a beérkező és nyertes munkákat a lapban is közzétették.²⁵ Első ízben 1931-ben került sor a Bálint Károly és Sándor Pál tervei alapján felépült és „Jókai-háznak” elnevezett villa odaítélésére. Nyertese Vass Eszter, szentesi tanítónő lett.²⁶

1932-ben felépült a lap második rózsadombi villája, amelyet „Herczeg Ferenc háznak” neveztek el. Boldog nyertese a budapesti illetőségű Kovács

²⁰ $1 \times 1 = 2$ mióta a *Színházi Élet* minden száma sorsjegy is. = *Színházi Élet*. 1925. dec. 27. 36.

²¹ *Arany cigarettatárca...* = *Színházi Élet* 1926. dec. 20. – dec. 27. 37.

²² L. = *Új Idők* (Bp.) 1924. dec. 14. 527., 1925. jan. 25. 97., 1925. febr. 1. 117., 1925. nov. 8. 490.

²³ L. például: *Új Idők* (Bp.) 1925. jún. 21. 617.

²⁴ Tudomásunk szerint először a kolozsvári *Újság* szervezett olyan előfizető-toborzást, amelynek nyertese házat kapott. Vö. *Újság* (Kolozsvár) 1925. júl. 31. 4.

²⁵ Az *Új Idők* rózsadombi villákat ajándékoz előfizetőinek (a beérkezett tervpályázatok rajzaival) = *Új Idők* 1930. december.

²⁶ Vö. *Új Idők* 1931. nov. 8. címlap.

György, MÁV-tiszt lett.²⁷ Meg kell azonban említenünk, hogy e látványos akciók mellett a kiadóhivatal ezután is tovább folytatta az előfizető-szerzést szolgáló korábbi, „hagyományos” módszereit. 1933-ban például ismét sorsolásokat rendezett, részben a „hű” előfizetők és az újakat szerzők körében. Ezúttal női kelengyét, étkezőkészletet, kerti garnitúrát, olajfestményeket juttatva azoknak. (Újdonságként érdemes felfigyelnünk az ajándéklistában arra a százötven négyszögöles telekre, amely Balaton-Lidón várta új tulajdonosát.²⁸ Végül a teljesség kedvéért röviden szólunk kell a lapnak még egy figyelemreméltó akciójáról. Ennek keretében a 40-ik évforduló alkalmával, 1935-ben a szerkesztők megindították az előfizetők részére az *Új Idők*nek azt a húsz kötetes lexikonát, amely — a *Tolnai Világlexikon*hoz hasonlóan — kiemelkedő művelődéstörténeti szerepet töltött be.

6. Körképünk teljessége érdekében érdemes pillantást vetnünk azoknak a lapoknak az előfizetői kapcsolataira is, amelyek eleve bizonyos szociológiai célzottsággal keresték olvasóikat. A *Tündérújjak* például, amely kifejezetten a középosztály háziasszonyaihoz szólt, s tartalmában kötésmintákat, szabásmintákat is közölt, profiljának megfelelően a családi otthonokat gazdagító ajándéktárgyakkal igyekezett magához kötni előfizetőit. Az 1929-re szóló előfizetés mellé ajándékként egy gobelin-kép járt.²⁹ Az 1930-as előfizetők négy párnat kaptak.³⁰ 1931-ben a párnat egy díszes abrosz váltotta fel,³¹ majd ezt egy szőnyeg, illetve uzonnaabrosz a hozzávaló csészekkel. A lap fennállásának 10 éves jubileumát a szerkesztőség díszes függöny ajándékkal ünnepli előfizetőivel.³² Mindezek az akciók bizonyára a magyar kézműiparnak is jól jövedelmeztek, hiszen néhány ezer azonos minőségű abrosz vagy függöny elkészítése szintén tisztességes haszonnal járt — nem beszélve arról, hogy a szerkesztőség ilyen módon minden bizonnyal jelentős kedvezményhez is jutott ajándékai beszerzése során.

Nem is a jutalmak, hanem a jutalmak megszerzésének a módja miatt érdemes felidézni az *Örömhír* című ifjúsági lap jól átgondolt módszerét. A szerkesztőség ugyanis bélyegeket készíttetett, a lap munkatársairól és a lap által támogatott két árvagyerekről. Ezeket a bélyegeket, számszerint tízet csak azok kaphatták meg, akik a teljes évfolyamra fizettek elő. Negyedévenként három,

²⁷ *Elkészült az Új Idők Herczeg Ferenc háza* = *Új Idők* 1932. szept. 11. 332., *Az Új Idők Herczeg Ferenc házának nyertese...* = *Új Idők* 1932. nov. 13. 600–602.

²⁸ 1933-ban négy sorsolást rendez az *Új Idők* = *Új Idők* 1932. nov. 13. 611.

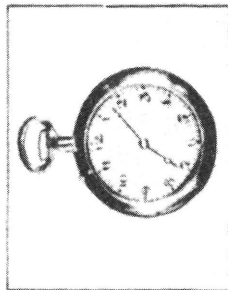
²⁹ *Tündérújjak* (Bp.) 1928. nov. címlap.

³⁰ *Reklámélet* (Bp.) 1930. febr. 11.

³¹ *Magyarság* (Bp.) 1930. nov. 30. 9., *Magyarság* (Bp.) 1930. dec. 28. 7.

³² *Egy függöny története. Hogyan jubilál a tízéves Tündérújjak* = *Tata-Tóvárosi Híradó* 1934. nov. 3. 2.

GYŰJTSÖN ELŐFIZETŐKET! TESSÉK VÁLASZTANI!

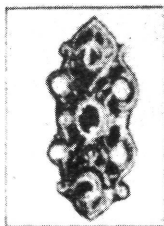
Szája, lefelé mikkel zsebóra

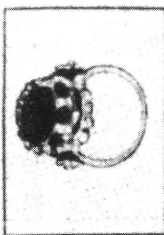
Eredeti párisi gyöngykarkötő

Szája, felül karkötőóra

Ezusbé foglalt brostú, ötvösmunka

Ezusbé foglalt kovasgyűrű, ötvösmunka

A gyűltő saját előfizetése után gyűjtési kedvezményt nem kaphat.

Aki előfizet vagy már előfizetője a „Párisi Divat” című divatlapnak, mely havonta egyszer, 60 oldal terjedelemben és külön 8 oldal kézmunkamelékkel jelenik meg — $\frac{1}{4}$ évre 3 pengő 50 fillérrel és

1. egy új $\frac{1}{4}$ éves előfizetést gyűjt, az alant felsorolt egy művet adjuk:
Méray-Horváth Károly: *Ritka mesét* diszkóban.

2. Ha két új előfizetést gyűjt, akkor ajándékba adunk vagy 10 kis regényt ízléses kötésben, neves íróktól, vagy

Csermely Gyula: *Három fekete félhold* és Székula Jenő: *Kobor rémek* című művét diszkóban.

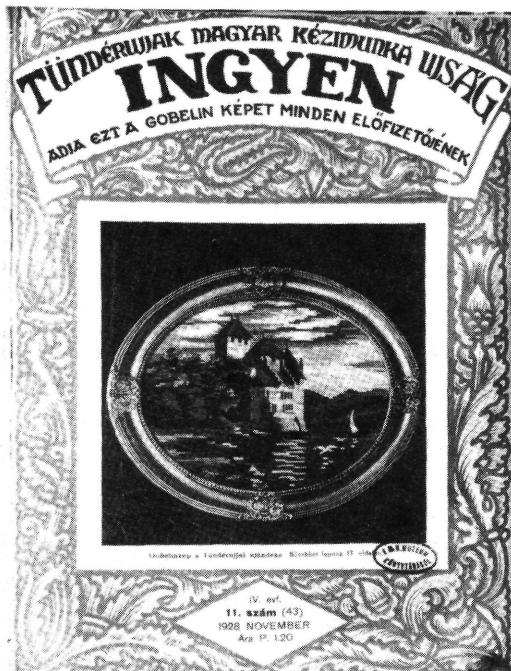
3. Ha öt új előfizetést gyűjt, és az előfizetési összeget az új előfizetők címeivel egyidejűleg be-

küldi, a fenn bemutatott ékszerekből egy darabot tetszés szerint választhat.

Félreértések és a felesleges levelezés elkerülése végett megjegyezzük, hogy az itt ismertetett feltételektől eltérni nincs módunkban.

Ki az új előfizető?

Új előfizetőnek tekintjük mindazokat, akik az utolsó 6 hónapban nem voltak előfizetői a „Párisi Divat”-nak. A gyűjtött előfizetőkért járó összegeket kérjük egy postautalványon beküldeni és az utalványszelvényen az illető előfizető névét és pontos címét olvasható írással felsorolni. Az összegek beküldendők a „Párisi Divat” kiadóhivatalához, Budapest, VII. kerület, Dobány utca 12. szám.

Tündérújjak 1928. 5. sz.

Reklámélet 1930. febr., 2. sz. 11.

félévért hat bélyeg járt. S persze, hogy ez ösztönzött a „teljes” sorozat megszerzésére.³³

Hogy e lélektanilag jól átgondolt szándék nemcsak az ifjúsági lapokra, hanem más réteglapra is jellemző volt, azt a parasztsághoz szóló *Szabad Szó* példájával szeretnénk illusztrálni. A lap természetesen elsősorban a hazai vidék tájékoztatását és olvasási igényét igyekezett kielégíteni, de jelentős számú olvasótábora volt az Amerikába kivándorolt magyarok között is. A velük való kapcsolattartás már csak azért is fontos volt, mert előfizetések valutában folytak be. (Ez már az 1924-es infláció idején sem volt érdektelen szempont.)

Mint minden jelesebb hazai lap, a *Szabad Szó* is ingyen olvasmányokkal jutalmazta előfizetőit. A „honi” előfizetők 1924-ben pl. a következőket kapták ajándékkul: 1. Petőfi legszebb dalai, 2. Násznagyi és vőfélyi rigmusok könyve, 3. Ártatlanul elítélve, 4. Valódi egyiptomi álmoskönyv teljes csízióval, 5. Egy 16 oldalas feljegyzési könyvecske (notesz).³⁴ A nem „honi” azaz amerikai előfizetők viszont a következő ajándékok között dúskálhattak: 1. Az amerikai magyarok Kossuth naptára, 2. Petőfi: *A hóhér kötele*, 3. Csalhatatlan önszámító, 4. Szerelmes történetek, 5. Hevesi József: *Csodálatos történetek*, 6. Krúdy Gyula: *Mihály csizmája*, 7. Hevesi József: *A titkos gyűrű*, 8. Dózsa György a magyar nép vértanúja (képeskönyv), 9. Mesevilág ifjaknak és felnőtteknek, 10. Ártatlanul elítélve (regénykönyvecske), 11. Legújabb budapesti nóták gyűjteménye, 12. Valódi egyiptomi álmoskönyv teljes csízióval, 13. Násznagyi és vőfélyi rigmusok könyve, 14. Csonka Magyarország nagy falitérképe, 15. Kapisztrán János búcsúja (festmény hét színben), 16. Mátyás király szerelme (műnyomat), 17–18–19: Három darab litográfia, 20. Egy zacskó hamisítatlan, igazi szegedi paprika.³⁵

Érdemes egy pillanatra megállni és újra áttekinteni, hogy mennyi ügyességgel van összeállítva az előfizető-toborzó. Van benne hagyományos naptár, szépirodalmi olvasmány — felnőtteknek és ifjaknak — van benne történelem, daloskönyv, ám a honvágy ébrentartása végett az újabb dalokból válogatva. Hasonló meggondolással szerepel a listában csonka Magyarország falitérképe — s a magyar történelem hagyományosan tisztelt alakjainak ábrázolása mellett a zacskó paprika is, amely már az étkezés örömeit szolgálja.

Az úgynevezett „vidéki” sajtó propagandáját két példával szeretnénk érzékelteni, amelyek egyben két, egymástól mélységesen eltérő felfogást illetve koncepciót is képviselnek. Az *Orosházi Friss Újság* a hagyományos népművelői — néptanítói utat járja. Előfizetőinek falinaptárt, „közhaznú tudnivalókat” és szépirodalmi olvasmányokat ajándékoz. Az ajándékkönyvben Juhász Gyula,

³³ Örömhír (Bp.) 1934. szept. 16. 3.

³⁴ Szabad Szó (Bp.) 1924. dec. 25. (Amerikai előfizetők)

³⁵ Szabad Szó (Bp.) 1924. dec. 25. (Magyar honi előfizetők)

Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Szenes Béla, Szomaházy István, Tonelli Sándor eredeti cikkeit, novelláit és verseit.³⁶

E pusztta névsor is arra figyelmeztet, milyen fontos lenne egybegyűjteni és nyilvántartani az ilyen típusú ajándékkiadványokat, amelyek a sajtótermékekhez hasonló sorsra jutottak: napi használatra szánták őket, s rendszerint elkalodták.

A *Makói Friss Újság* a földön járt. Előfizetői között 1933. december 8-án egy szép hízott disznót, húshagyókeddjén egy teljes menyasszonyi kelengyét, nyár elején pedig egy szépen „beállított” gyümölcsöst kívánt kisorsolni.³⁷

7. Lassan példatárunk végéhez közeledünk, sorolhatnánk ugyan még, hogy a jónevű *Lantos Magazin* 1929-ben Kodak fényképezőgépet ajándékozott minden éves előfizetőjének,³⁸ hogy az ötvenéves évfordulóját ünneplő *Pesti Hírlap* egész sor kisebb kiadvánnyal kedveskedett rendszeres olvasóinak,³⁹ hogy maga is beállt az előfizetőiket díjmentesen biztosító szerkesztőségek sorába⁴⁰ s hogy hívei számára kedvezményes színházjegyeket ad,⁴¹ nem is szólva nyaraltatási akciójáról.⁴²

A 30-as években az új előfizetők szerzőinek jól bevált és differenciált díjazása meglehetősen általános volt. Továbbélését az *Őserő* című művelődési lap felhívásával illusztrálhatnánk, amely egy értékes regénnyel, egy 50 × 50 cm nagyságú díszes filéterítővel, egy négyszemélyes zsúrabrosszal illetve egy két-rekeszes görpikolóval díjazta az egy-kettő-három illetve négy előfizetőt szerzőket.⁴³ S mint háziasságra és gyakorlatiasságra apelláló akciót megemlíthetnénk a romániai *Szamos* című politikai napilap 1935-beli felhívását, amely egy Singer varrógépet sorsolt ki az előfizetői között.⁴⁴

Mindez és az esetleg még tovább sorjázható példák azonban már tartalmilag nem sok újat adhatnának. Legfeljebb azt érzékeltethetnénk, hogy a példányszám és az előfizetők számának növelése érdekében indított „fogások” századunk 20-as, 30-as éveire szinte teljes egészében általánossá váltak.

³⁶ Orosházi Friss Újság 1925. nov. 15. 3.

³⁷ *Ezer pengős jutalom...* = Makói Friss Újság 1933. ápr. 29. 4., ápr. 30. 6.

³⁸ *A Lantos Magazin* = Szarvasi Hírlap, 1929. jan. 5. 7.

³⁹ Az ötven éves évforduló évében a *Pesti Hírlap* előfizetői a következő nyomtatványokat kapták ajándékképpen: naponként: Képes Pesti Hírlap, hetenként: Pesti Hírlap Vasárnapja, Pesti Hírlap könyvek, havonként: a Pesti Hírlap kiskönyvtára, kéthavonként: A Műveltség Útja egy-egy kötetét, évenként: A Pesti Hírlap Nagy Naptára.

⁴⁰ Tolnai Világlapja 1929. jan. 9. 56.

⁴¹ *A Pesti Hírlap színházi jegyakciója...* = Tolnai Világlapja 1929. jún. 5. 47.

⁴² *A Pesti Hírlap nyaraltatási akciója...* = Tolnai Világlapja 1929. júl. 10. 55.

⁴³ *Őserő* (Bp.) 1936. nov. 15. 30.

⁴⁴ *A Szamos legközelebbi ajándéka: egy 13 ezer lejes Singer-varrógép...* = Szamos (Szatmárnémeti) 1935. ápr. 6. 4.

Állításunk igazságát egy humorba mártott példatárral is szeretnénk aláhúzni. Mindkettő a 20-as évek fordulóján született s egyfajta „torzképe” kívánt lenni a gazdasági világválság kiváltotta konkurenciaharcnak, amelynek felületén látványosan folyt a harc az előfizetőkért — szép szóval, ajándékokkal, ígérekkel.

Elsőként a *Bácsmegyei Napló* „Lim” szignót használó cikkírója írta le ezt a jelenséget, s adott maga is torz szövegeket az elképzelt előfizető-fogások számára. Érdeemes teljes terjedelmében idéznünk:⁴⁵

„I. Aki egy hónapra fizet elő lapunkra, annak ingyen ügyvédi képviseletet biztosítunk becsület-sértés és könnyű testi sértés esetére. Vagy ha úgy tetszik, megplombáltatjuk a szemfogát. Három hónapos előfizető válogathat a súlyos testi sértéssel járó védelem és a zápfog plombája között. Gyilkosokat csak egy évi előfizetés véd, levelezőlapon történt hívásra, házhoz, vagy a Markóba menő ügyvédünk.

II. Mi nem ígérünk hetet-havat, tiszta irodalmat adunk. Azonban megháláljuk azt a pártolást, amelyért nem lehetünk eléggé meghatottak, kötelezzük magunkat, hogy három hónapos előfizetőinket ingyen választjuk el a feleségétől; vagy páholybérletet nyitunk az Operában; vagy szabadon választott vendéglőben fizetjük ki hetes ebéd-vacsoráját étlap szerint. (A nem kívánt rész, a nem kívánt feleséggel együtt törlendő.)

III. Akar jól mulatni? Van önnek már tisztamultú úri-nő barátnője? Ha igen, illetve nincs, siesen az előfizetéssel. Nagy választék szökebben és feketében. Már egy hónapi előfizetésnél vasárnapi mellékletül molett elvált asszony jár. Negyedéveseknek irodalmi képzettségű színövendék saját lakással. Szilszkinbunda már megvan, ne törje a fejét esetleges beszerzésen. Ha azonban úgy fordulna a dolog, hogy mégis, — abban az esetben már fél éves előfizetőknek, illetve az általuk megjelölt személynek, rendelkezésére áll a bunda is. Egész éves előfizetők páratlan, a mai korban ritkán található, szenzációhoz jutnak. Bővebbet a kiadóhivatalban, vagy diskkrét magánlevélben. Külön, sőt különös, kedvezmények női előfizetőinknek.”

S egy további mosoly érdekében talán nem érdektelen megismerkednünk a „zsídóság és gojság öröme az Ojság” szlenget használó élclap egy reagálásával az *Új Idők* családi ház illetve villaakciójára. Savanyú a szőlő? Lehetséges, hogy ez is jelen van a viszonylag szerény anyagi háttérrel rendelkező lap reagálása mögött, ám szövege ettől függetlenül is tanulságos:⁴⁶

„Az Új Idők

tíz villát ad

Az Ojság

húsz villát ad

az előfizetőinek, sőt azonkívül azoknak, akik jól viselik magukat, ad még húsz kést

húsz leveseskanalat

húsz kávéskanalat és egy

húsz személyre szóló teaszűrőt.

Nem kétséges ezekután, hogy a mélyen tisztelt előfizetők hova tódulnak nagy csapatokban előfizetni. Mindenesetre oda, ahol többet kapnak.”

⁴⁵ Lim: *Ujságok versenye* = Bácsmegyei Napló (Szabadka) 1928. febr. 3. 4.

⁴⁶ Ojság (Bp.) 1930. szept. 28. 4.

8. Igaza volna végül is Gyulai Pálnak és Róna Bélának, amikor irodalmunkat a hírlapok merkantilizmusától, a hírlapirodalom felppezsdülését kísérő aggasztó tünetektől, „kinövésektől” féltette? S attól a lázas igyekezettől, hogy a nagyobb haszon érdekében minden kiadó minél több előfizetést próbáljon megszerezni? Nehéz és felelősségteljes dolog lenne erre egyértelmű választ keresni. Mint az előfizető-szerzés általunk felvázolt példatára mutatja, voltak e szerkesztői törekvések között természetesen olyanok is, amelyek önző módon kizárólag csak a saját haszonra, a „kézzelfogható” eredményekre törekedtek. Példáink között azonban szép számmal voltak olyanok is, amelyek a közműveltség, az irodalomszeretet, az olvasás szeretetének a terjesztését is vállalták, s ennél fogva jelentős művelődéstörténeti tényezőként is számon kell őket tartani.

Befejezésként inkább erre: a sajtó és a sajtópropaganda művelődéstörténeti vonatkozásaira szeretnénk felhívni a figyelmet. Arra, hogy az előfizetői akciók során családok ezreinek a könyvespolcra került fel *Tolnai Világtörténete*, vagy az *Új Idők* lexikonsorozata; hogy családok ezreinek a lakásában lehetett vizionlítani a *Tündérújjak* függönyeit és egyéb ajándékait. Ez is, az is ízlést és magatartást formált, s mennyiségi vonatkozásainak felmérése, továbbá szociológiai jelentőségük pontosítása az esetleges további kutatások során sok fehér folt eltüntetését vonhatná maga után századunk még ma is csak nagy vonalakban megismerhető művelődéstörténeti térképén.

LAKATOS, ÉVA

L'édition des journaux en tant qu'une affaire, II.

L'auteur continue l'énumération des exemples d'histoire de presse hongroise de XIXe et XXe siècles, les antécédents desquels furent déjà publiés plus tôt (*Magyar Könyvszemle* 1979. 140–163. p.) Au cours de cette énumération, elle présente de nouveaux documents intéressants se rapportant au recrutement spectaculaire des abonnés qui caractérisaient la presse de la fin du siècle. Elle cherche à présenter surtout des ruses à l'aide desquelles les éditeurs tâchaient d'élever le numéro des exemplaires et par là d'augmenter le profit commercial. Elle énumère les divers „cadeaux” promis aux abonnés, parmi lesquels figuraient les objets les plus différents. De plus, au cours des années 20, un journal de province (*Bácsmegyei Napló*) promet aux abonnés une représentation d'avocat gratuite, un abonnement de loge, de plus l'assurance des partenaires gratuits.

KÖZLEMÉNYEK

Kemény József „könyvhamisításai”* A *Levéltári Közlemények* 59. évfolyamában¹ „Gróf Kemény József oklevélhamisítványai” címmel tanulmányt tettem közzé. Eredetileg az volt a célom, hogy figyelmeztessem kezdő történészeinket: kritikai érzékük kifejlesztése érdekében hasznos volna, ha olvasgatnának oly bírálatokat, mint amilyen Tagányi Károlynak az erdélyi szász oklevéltár I. kötetéről a *Századok* 1893. évfolyamában megjelent ismertetése. Írás közben vágy ébredt bennem megérteni a hamisítót. Tagányi két indítékot látott. Kemény egyrészt kedveskedni akart kortársainak azzal, hogy hiányzó őseiket pótolta. Például Wesselényi Miklóst, akinek családfája alig nyúlt fel a 15. század végéig, megajándékozta az 1324-ben harctéren elesett Wesselényi Miklós fia Jánossal. Másrészt szabadon elképzelt „bizonyítékokkal” alátámasztani próbálta tudományos kutatásainak eredményeit. Úgy találtam, hogy volt egy harmadik törekvése is: színesebbé tenni a középkori Erdély egyhangúnak tetsző képét. Azonkívül tehát, hogy telerakta a Székelyföldet régebbnél régebbi várakkal, mint ezt már Tagányi is, példákra utalva, szemére vetette, a Brassó mellett feltűnő törököket behozta Hunyad megyébe, hogy ott Hátszegnél az erdélyi vajdával megverettesse őket, a 13. században a gyulafehérvári székesegyházat kifosztó szászok utódaitól Mátyás királlyal visszaköveteltette az elrabolt értéktárgyakat, Zsigmondnak a német lovagrendet az Alduna mellé letelepítő szándékát pedig azzal motiválta, hogy a király, II. András példáját követve, egész Erdély védelmét a törökökkel szemben a Hunyad megyei Vaskapuig terjedően a lovagrendre kívánta bízni.

Szemügyre véve hivatkozásait, azt állapíthattam meg, hogy családi levéltárakon, a kolozsmónostori konvent levéltárának Irregistrata sorozatán kívül Kemény előszeretettel hivatkozott az elhunyt történészekről közvetve kapott másolatokra. Olyanformán, hogy anyai nagybátyja, a könyvtáralapító gyulafehérvári püspök, Batthyány Ignác a Bécsben élő Xystus Paul Schiertől származó másolatban juttatott el hozzá egy 1213. évi oklevélszöveget. A bécsi Hofkammerarchiv igazgatóját, Johann Georg Megerlet két esetben is hasonló közvetítőnek tette meg. Az első alkalommal egy 1361. évi csodálatos oklevelet, amelyben szó van a Szt. László korában Kasztília királyának segítségére siető Magyar fia Henrik comesről s amely azt hivatott bizonyítani, hogy az első portugál király magyar volt, másolatban a klosterneuburgi apáttól 1795-ben Kéler Gotfried, tőle Megerle, majd ettől 1824-ben ő kapta volna meg, ugyanekkor azonban Megerle hozzásegítette volna III. András király erdélyi szász vonatkozású oklevelének szövegéhez is. Bevallom, az 1361. évi oklevél esetében beértem az imént mondottakkal, Borsa Iván azonban nála sokkal gondosabban utánajárt a dolgoknak s a következőket állapította meg: Megerle 1824-ben, amikor Kemény Bécsben járva kapta volna meg tőle az oklevél másolatát, nyolc éve halott volt. Továbbá Kemény neve nem szerepel a levéltár

* Az 1989-ben elhunyt Mályusz Elemér hagyatékának gondozójaként publikálatlan kéziratok között találtam rá a jelen tanulmányra, melyet Mályusz nyers fogalmazványként hagyott hátra az utókornak. Úgy vélem, a cikk sajtó alá rendezésével egyrészt kiegészíthetnénk a *Levéltári Közlemények*ben megjelent nagyszerű munkáját, másrészt hozzájárulhatnánk vele a magyarországi könyvkultúra némely „homályos” kérdésének tisztázásához. (Soós István)

¹ *Levéltári Közlemények* 59. (1988.) 197–216.

1821 – 1829 közötti kutatóinak lajstromában, s az is megállapítást nyert, hogy a hivatkozott oklevél a levéltárban „nemcsak nem található, de egyetlen segédkönyvben sincs nyoma”.²

Azok között, akikre hozzájuk hasonlóan Kemény áthárította a felelősséget oklevélhamisítványiért, helyet kapott a *Transsilvania és Milkovia* című munkái után történésznek is számító polihisztor, Benkő József (1740 – 1814). El kell ismernünk, az általa szavatoltatott oklevél tartalmával és célzatával egyaránt megtisztelő Benkőre. A csíkszéki székelyek Solyomkő nevű őrtnyát, bár nem voltak védőárkai, sikerült megvédeni a törökökkel szemben, az a hős pedig, aki az eredményes védekezés után részt vett a győzelmes hátszegi csatában, hogy utána birtokadományban részesüljön, az Erdély Széchenyieként emlegetett Gróf Mikó Imre ősei közé tartozik. Igaz, Orbán Balázs nem hallott arról, hogy Csicsó várát valaha Solyomkőnek nevezték volna, arról sem tud, hogy a törökök ostromolták volna³ s Nagy Ivánnál is hiába keressük a Mikó családnak az oklevélben megemlített tagjait,⁴ mindezek ellenére Benkőnek vállalnia kellett halála után a felelősséget, amit Kemény így határoz meg: A Mikó család levéltárában őrzött oklevelet 1783-ban akkor másoltatta le, amikor Oltszomben tartózkodott, mégpedig más dokumentumokkal együtt; Br. Nalácz József részére.⁵ Kemény alibije mindenesetre bizonyított. A Mikó család levéltárában netán hiányzó oklevél másolata a Nalácziaknál kereshető.

A Benkő József nyakába varrt Mikó-féle oklevél eszembe juttatta Eckhardt Sándor cikkét,⁶ amelyben beszámolt, hogy Mindszenti Gábornak János király végnapjairól szóló munkácskája Benkő másolatából került kiadásra a Kemény József és Nagyajtai Kovács István közös szerkesztésében megjelent *Erdélyország Történeti Tára* első kötetében. Eckhardt megállapította, hogy a kinyomtatott szöveg azonos az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kemény-gyűjteményének kéziratos másolatával. Ez utóbbi eredetét, úgy tűnt, véglegesen tisztázta, hiszen latin előszava Iosephus Benkő m. p. aláírással van ellátva, a 18. században tervezett kiadás címlapja pedig így festett volna: „közre bocsátja leg először közep ajtai Benkő Josef”. Ennek ellenére gyanúmat, hogy talán mégis minden rendjén, nem lehetett elnyomni. Szerencsémre Jakó Zsigmond azonnal jelezte: mi sem könnyebb, mint tisztázni, Kemény hamisítványa-e Mindszenti munkája vagy sem. Benkőnek ugyanis — Jakó szerint — annyira jellegzetes az írása, hogy az senki máséval nem téveszthető össze s így ha a bevezetés az ő kézírása, Kemény nem lehet hamisító. Kétségtelenül meg lehetett állapítani, a kolozsvári kézirat teljes egészében Kemény írása.

A hamisítás tehát vitathatatlan s ezzel magyarázatot nyernek a kételyek, amelyek eddig is felmerültek s amelyeket csak sok igyekvéssel lehetett eloszlatni. A valóság felismerése azért váratott magára, mert mindig Benkő szerepelt a feltételezett legrégibb kézirat napfényre hozója gyanánt, Kemény neve pedig szóba sem jött. Ha Tagányi 1893. évi leleplező bírálata nem merül feledésbe és az irodalomtörténet hall valamit Kemény mesterkedéseiről, ha Eckhardt oly tájékoztatást ad, amely rávezet a valóság felismerésére. Igaz, akkor elmarad Horváth János ragyogó méltatása Mindszentiről mint a magyar nyelvű emlékirodalom legelső és Mikesig felül nem múlt szépségű termékének szerzőjéről⁷ és Varjas Béla sem sorolhatta volna a munkát a 16. század legkiválóbb

² *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szerk. BORSA Iván. II. köt. 4. füzet. Bp. 1987. 4264. sz.

³ *A Székelyföld leírása.* II. köt. Pest, 1869. 60. sköv.

⁴ *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal VII. köt.* Pest, 1860. 481.

⁵ *Székely Oklevéltár.* Szerk. SZABÓ Károly I. köt. Kolozsvár, 1977. 119.

⁶ *Hol van Mindszenti Gábor naplója?* = Egyetemes Philológiai Közlöny. 67. (1943.) 74 – 75.

⁷ *A reformáció jegyében.* A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp. 1953. 115 – 118.

prózaí írásai közé,⁸ ugyanakkor viszont Bessenyei József érdekesebb feladat megoldására fordíthatta volna munkaezeit és szorgalmát.⁹

Kemény oklevélhamisításairól szólva a *Levéltári Közlemények*ben megjegyeztem, hogy felsorolásom nem teljes, mert csak az előttem ismertebb korszakok emlékeit vizsgáltam, márpedig pl. a Székely Oklevéltár Jagelló-kori részében vannak futó átolvasásra is gyanúsnak látszó oklevelek. Amíg itt volna mit tűhegyre szedni, nem valószínű, hogy az irodalomtörténészeknek tartaniok kellene egy Mindszentihez hasonlóan bizonytalan hitelességű író munkájának felbukkanásától. Talán azért is remélhetjük, hogy Kemény fékezte játékos kedvét, mert stereotíp fogalmazású kancelláriai kiadványokat könnyebb volt megszerkeszteni, mint irodalmi jellegűt.

A könyvtörténet területén végre jót is lehet mondanom Keményről. Érdeke, hogy a bécsi Hofbibliothek egy 1480 körüli inkunábulumát elolvastva felismerte ennek jelentőségét, történeti külföldi értékét, s annak alapján, hogy a szerző teológiai fejtegetéseiben magát a Szt. Vince rend tagjának nevezte, megállapította: az író dominikánus. Bár abban túlzott, hogy Szászsebes történetírójának nevezte; ez mindaddig, amíg 1939-ben, illetőleg 1951-ben ki nem derült róla, hogy az 1502-ben nyolcvanéves korában Rómában elhunyt magyarországi György domonkos barátal azonos, a Kemény által ráruházott Szászsebesi Névtelen néven szerepelt az irodalmi életben. Az ismeretessé tett munkával Murad szultán 1438. évi erdélyi hadjáratának zsákmány- és fogolyszerező jellege, a fegyveres követésre kényszerült Vlad Drakul havasalföldi vajda szövetséges szerepe mint a kor képeinek lényeges elemei kerültek ismételt tárgyalásra a magyar, a szász, valamint a román történeti irodalomban.¹⁰

Mint régi nyomtatványok kedvelője, gyűjtője, Kemény pest-budai kortársaival ugyanazon szokások rabja lett. Anélkül, hogy sejtette volna. Azok szenvedélyesen gyűjtötték a régi, minél régibb magyar nyelvű leveleket. Nem az emlékek ritkasága, hanem ezek magyar jellege volt a vonzó, ez korbácsolta fel szenvedélyüket, kényszerített egy-egy levéltári darab megvásárlására, a valóságosnál régebbivé tételére. Amint arra Szalay Ágoston — László bátyja — példát mutatott *Négy száz magyar levél a XVI. századból 1504–1560* című kötetével (1861). Címlapja szerint a gyűjteményt az akadémia „a régibb magyar közélet, erkölcsök, történet és nyelv ismeretének előmozdítására” adta ki. Egy szóval kifejezve: a kor érzelmvilágát átható nacionalizmus volt a döntő. Ugyanez megengedte a kegyes csalást, hogy az arabs évszámot a kiadó vakarással 1524-ből 1504-re, 1549-ből 1529-re változtassa, vagy az 1538-as keletben a nyolcas felének eltüntetése után 1530. legyen a dátum.¹¹ Évszámot Kemény is manipulált hasonlóképpen. Ezt az ő esetében Ozorai Imrének, az első magyar nyelvű vallásos vitairat szerzőjének Krakkóban 1546-ban megjelent könyve hordja magán.¹² A munka egyik hiányos példányára, mint Holl Béla tisztázta, Kemény ráhamisította az 1535-ös évszámot, s a szellemi fejlemények jó évtizednyi előbbre rángatásával alaposan félrevezette a kutatókat. Holl azt is kiderítette, hogy Kemény a legrégebb magyar nyomtatvány évét látta 1535-ben, s tudatában volt annak, hogy ez a körülmény anyagilag előnyös számára. A probléma tisztázása nem lehetett könnyű munka. A sikerben szerepet játszott, hogy megoldója ismerte

⁸ *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 286. (A magyar irodalom története I.)

⁹ *Mindszenti Gábor emlékiratának történeti forrásértéke* = Történelmi Szemle 21. (1978.) 570–587.

¹⁰ KEMÉNY József: *Szász-Sebes XV. századbeli tanodája, török általi ostroma és történetírójának emlékezete* = Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I. 45–53.; *Történelmi és irodalmi kalászatok.* Történelmi és irodalmi berek. Kiadja TOLDY Ferenc II. köt. Pest, 1861. 1–9.; *Magyar fordításban kétszer is megjelent: FÜGEDI Erik: Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról.* Bp. 1976. 7–148. és TARDY Lajos: *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról.* Bp. 1977. 49–153.

¹¹ JAKUBOVICH Emil: *Adalékok nyelvemlékeink sorozatához* = Magyar Nyelv 15. (1919.) 122–124.

¹² HOLL Béla: *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól* = MKSz 92. (1976.) 156–170.

Tagányi bírálatát, hivatkozik is reá.¹³ Másrészt ugyanő, azzal, hogy közölte az Ozorai-könyv értékesítése ügyében Toldy Ferenchez intézett leveleket, segít megérteni Kemény egyéniségét.

Könyvtörténeti adatokat gyűjtögetve jegyezte fel Kemény anyai nagybátyja, Batthyány Ignác erdélyi püspök után, hogy ennek birtokában volt az esztergomi missale Velencében 1493-ban pergamenre nyomott példánya, Battyhány József herceg esztergomi érsek azonban addig járt a nyakára, amíg meg nem vált tőle. A könyvtáros jelvénye: Georius(!) Ruem, tette hozzá, hiányzik a klosterneuburgi példányból és ez papírra van nyomva.¹⁴ Ballagi Aladár a munka öt példányát ismeri. A budapesti egyetemi könyvtári a pergamen, a klosterneuburgiból valóban hiányzik a jelvény.¹⁵ Ruemről, a kiadóról nevén kívül sem a könyv, sem egyéb adat nem szól. A feltevés, hogy budai lakos lett volna, abból a megfontolásból fakad, hogy a piac szükségletét legvalószínűbben egy ottani polgár ismerhette fel, s ugyanő nyerhetett ösztönzést, hogy vállalkozzék az igény kielégítésére. Mintha éppen ezt a határozatlanságot kívánta volna eloszlatni Kemény egy 1490-re datált nyomtatvány részletes leírásával.¹⁶ Ennek viszont már minden szava, az elsőtől az utolsóig kitalálás, Tagányi szavával élve, hazugság.

Kemény eljárása a következő. Ruemet budai könyvtárosnak mondatja önmagával és velencei nyomdában készült könyvet adat ki vele. Ez a nyomdász nem azonos a misekönyv kinyomtatójával; Teodoro Ragazzoni a neve (1487–1500), a másikénak Johann Haman (1482–1509). Mindkettőjük műhelye ismert, számontartott officina.¹⁷ Ragazzoni neve Keménynél ugyan Theodorus de Legazonibus, az elírásnak azonban nem tulajdoníthatunk jelentőséget. Lehet egyszerű 19. századi sajtóhiba. A jelenség, hogy a nyomdász Budáról megbízást kap, a missale bizonyítja, nem szokatlan. Az sem, hogy a vállalkozó ajánlólevelet írjon mecénásához a könyv elé, amelynek megjelentetésére a nyomdával megállapodott. Az ajánlólevél jó alkalom Kemény számára, hogy Ruemmel mindazt elmondassa, ami a missale kiadásában nem jelenhetett meg. Tehát Németországból származik, onnan jött mecénása ösztönzésére és segítségével Magyarországra, most Budán él és háláját fejezi ki azzal, hogy egy ritka munkát újra kinyomtatva, azt pártfogójának ajánlja. Az elmondottakban nincs semmi meglepő, a kor könyvkiadásának szokásos folyamatát látjuk. Annyira magától értetődő, hogy hazai nyomdásztörténetünk legkitűnőbbjei igaznak ismerték el. Legelőször Toldy Ferenc az *Új Magyar Múzeumban*, majd Kemény halála után külön, barátja tanulmánykötetében, századunkban Ballagi Aladár és Fitz József.¹⁸ Ballagi akadémikus hírnevét megtépázta ugyan Szekfű Gyula a *Száműzött Rákóczi* körüli botrányban, alulmaradása azonban semmiképpen sem érintette hátrányosan adatgyűjtői megbízhatóságát. S ha netán ennek hiánya magyarázta volna eljárását, Fitz magatartása meggyőzhet, hogy az előzmények alapján más történésznek is hasonló eredményre kellett jutnia.

Mindez azonban csak addig hihető, amíg a mecénás életrajzi adatai nem ellenkeznek a megálmodott inkunábulum állításaival. A mecénás a váradi káptalan tagja, címzetes püspök, könnyű

¹³ Uo. 168.

¹⁴ KEMÉNY József: *Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472–94., s a budai könyvtárosok 1484–1525 = Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I. 127–128.; TOLDY: i. m. 29–30.; VÉGH Gyula: Régi magyar könyvkiadó és nyomdász jelvények I. köt. Budai könyvtárosok jelvényei. 1488–1525. Bp. 1923. 14.*

¹⁵ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711. I. k. Bp. 1925. 39. sz.; HUBAY Ilona: Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai V. köt.) Bp. 1938. 6. sz.; Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Ed. Gesa SAJO et Erzsebet SOLTÉSZ. Vol. I. Budapestini, 1970. 2315. sz.*

¹⁶ Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I.; TOLDY: i. m. 28–29.

¹⁷ BORSA Gedeon: *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600. Pars I. Bp. 1980. 170. és 178.*

¹⁸ BALLAGI: i. m. 35. sz.; GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 31. FITZ József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bp. 1955. 182–183.*

tehát tájékozódni felőle. Ballagi ezt meg is teszi, s gyanútlanul elfogadja a püspökség monografusának, egyébként tudós akadémikusnak az azonosítását.¹⁹ Eszerint 1493-ban episcopus Trinopolitanensis, s így lehetne 1490-ben drivastusi (Drivastensis) püspök, Kovács Péter fiatal kollégám azonban pontosabban utánanézett annak és rájött arra, hogy a két címzetes püspöknek csak a keresztnéve azonos. Az első, Szegedi Benedek ugyanis a ferences rend tagja, a másik, Kornis Benedek premontrei prépost.²⁰

Az 1490. évi könyv mecénásának nevével Kemény Pray György alapvető egyházi archonotológiájában ismerkedett meg. A leleszi konvent prépostjainak névsorában az 1500. év alatt találkozott Kornis Benedek drivastusi püspök, váradai segédpüspök nevével,²¹ s mert 1835-ben fiatalon elhunyt barátja, Gróf Kornis Mihály erdélyi kincstári tanácsos mint tudománykedvelő férfi 1830 óta a Magyar Tudós Társaság tagja volt, őse alkalmasnak látszott, hogy egy inkunábulumot kapcsoljon emlékezetéhez.²² Nem közömbös az ajánlólevél kelte: 1490. febr. 1. Mátyás király tehát még él: Kemény a király nagy tisztelője. Ennek jele, hogy uralmához már korábban a magyar nyelv érvényesülésének oly felemelő emlékét fűzte, mint Geréb László erdélyi püspök 1478. évi oklevele, amellyel az agendás könyv magyarra fordítását rendelte el. Méltó tehát, hogy az inkunábulum még életében hagyja el a sajtót. Kemény tudta, hogy egy püspöki vikáriusnak az egyházjogban jártas, tanult embernek kell lennie, hiszen ő irányítja a királyi udvarban foglalatostkodó ura helyett az egyházmegye igazgatását, ő a szentszéki bíróság elnöke. Helyes tehát, ha olyan könyv kiadását írja érdeméül, amely megkönnyíti mindennapi egyházkormányzói tevékenységét. Ha választása miséről szóló munkára esik, különös dicséret illeti, hiszen papjai kezébe ad nélkülözhetetlen könyvet. Főleg, ha ennek kiválóságát az is bizonyítja, hogy elfogyott s most új kiadásról van szó.

Hogy melyik legyen a könyv, amely kiadásra kerülhet, azt Kemény Trithemius bencés apát, könyvtárnyi munka szerzőjének (†1516) irodalomtörténete segítségével döntötte el.²³ A sors íróniája, hogy Kemény — hiszen ő irodalmárkodik Trithemius nyomában —, anélkül, hogy sejténé, rátalál a reneszánsz híres történelemhamisítójára, aki életre hívta a frankok történetíróját, Hunibaldot. Ez azonban véletlen. A munka, amelynek új kiadásához Kemény Ruemmel előszót írat, bár kevéssé ismert, de valóságos írói szerzemény. Az író Nicolaus de Alsentia, a 15. század végén élt karmelita szerzetes. Rendje a 18. században írói alkotásaival együtt számon tartotta.²⁴ Ezek egyike: *In officium missae*. A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* nyilvántartásai szerint e műnek egyetlen 15. századi kiadása sem ismert. Emellett szól, hogy az idézett 1752. évi rendtörténeti munka és forrása, Trithemius szerint Alsentiai „floruit circa annum 1495”, s így 1490-ben meg sem jelenhetett nyomtatásban Ruem által ismét kiadott mű. Kemény megadja az 1490. évi kiadás terjedelmét — negyedrébten 27 ív s egy lap, de így ez csak gatlástalanul papírra vetett néhány szám.

¹⁹ BUNYITAY Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig II. köt.* Nagyvárad, 1883. 160–162.

²⁰ EUBEL, Conradus: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. Monasterii. 1901–1923. II. köt. 281., III. köt. 187. — Legyen szabad itt hálásan megköszönnöm Soós István kollégámnak, hogy fáradhatatlan segítségével ebben a munkámban is lehetővé tette számomra könyvtáraink anyagának felhasználását.

²¹ *Specimen hierarchieae Hungaricae. I. Posonii et Cassoviae*. 1776. 35.

²² NAGY Iván: *i. m.* VI. köt. (1860.) 365. sköv.; VERESS Endre: *A Göncz-Ruszkai gróf Kornis-család anyakönyve*. Bp. 1917. 40.; Drivastus a durazzo érsekségben: *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon*. Zweite Auflage. Freiburg i. B. IV. köt. (1886.) 48.; Durazzo címszó: — KUMOROVITZ Bernát: *A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig*. In: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. Bp. 1934. 29. (III. Benedek 1500–1518)

²³ *Catalogus illustrum virorum Germaniam... exornantium*. 1495. (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. XX. köt. 134. (A. HAUCK)

²⁴ *Bibliotheca carmelitana notis criticis et dissertationibus illustrata*. Cura et labore unius e carmelitis provinciae. Turoneae collecta. I. köt. Orléans. 1752. 470. sköv.; HURTER—WETZER—WELTE—HAUCK: *Lex. f. Th. u. K.* nem ismerik.

Kemény végül közöl egy kéziratot bejegyzést, amelyet, mint mondja, a kötetben talált. Ez Ruem haláláról szól. Eszerint 1498-ban Móre Fülöp püspök udvarában halt meg, miután balszerencsés vállalkozása során elszegényedett, bár korábban tehető volt.²⁵ Pár szavával Kemény a 19. századra jellemző elégius képet fest egy Magyarországra jövő nemes szándékú irodalmi vállalkozóról. Elég jómódú volt, amikor hazánkba jött, a szerencse azonban nem kedvezett neki. A siker elmaradása tehát a gazdasági viszonyokon múlt. Életrajzírója siet segítségére azzal, hogy elvezeti a pécsi püspök udvarába. A pártfogó irodalomkedvelő tudós humanista. A híres Beroaldo bolognai házában Bakócz Tamás unokaöccseivel együtt tanult. Ruemet szívesen fogadja és békés elmúlást biztosít számára.

A kép elemeinek elrendezése nem élethű. Mórenak udvara 1524 óta volt, amikor pécsi püspök lett. Korábban prépostsági javadalommal kellett beérnie. 1502-ben a bécsivel kezdte, hogy szokás szerint egyre jövedelmezőbbel — budaival, egrivel, pécsivel — folytassa, mialatt a kancelláriában a secretariusi munkakört látta el.²⁶ Ruemet azonban nemcsak anyagiak hiányában nem tarthatta volna maga mellett: 1489-ban nem pécsi püspök, hanem diák volt Bolognában. Főgel József, mialatt a Jagello-kor szereplői, főleg a királyi udvarban tartózkodók életrajzi adatait az akkor hozzáférhető levéltári források értékesítésével hangyaszigorral gyűjtögette, észrevette az ellentmondást, nem a valóság felderítésével reagált azonban, hanem pillanatnyi habozás után napirendre tért felette.²⁷

Az elszegényedésre és korai halálára hivatkozással Kemény megmagyarázza a további Ruem-kiadványok hiányát is. De hol van Alsentiai munkája? Erre a kérdésre magától értetődően hangzik Kemény válasza: korán elhunyt barátja, gróf Kornis Mihály könyvei közt találta. 1834-ben még megvolt, tehát ott kell keresni.

MÁLYUSZ ELEMER

Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél. A régi írott és nyomtatott dokumentumok (kéziratok, oklevelek, nyomtatványok, iratok) illegális fizikai és szellemi forgalmazásának rendkívül széles köre ismeretes, eltulajdonításuktól kezdve a hamisítványok előállításáig. Ugyancsak igen változatosak a cselekedetek mozzगतai, a közönséges nyereségvágytól a kizárólag erkölcsi előnyökig. Természetesen e szélsőségek között számtalan átmenet, illetve a különböző szempontok ötvözése is fellelhető. Jóllehet a kulturális dokumentumok jogtalan birtokbavétele sajnos ma sem ismeretlen jelenség, koholmányok széles körben a 18. és a 19. század dereka között készültek a legnagyobb számban, bár ilyenek még a legutóbbi időkben is előfordulnak.¹ Mindenek előtt a nemzeti érzés fellángolása indította ezt el Európa-szerte, és a mind szélesebb körű ismeretekre támaszkodó kritika szorította azután háttérbe.

Időrendben és híresség terén ezek élén az irodalmilag rendkívül nevezetes Osszián-énekek állnak. A 3. századi kelta dalnoknak tulajdonított műveket valójában James Macpherson skót költő (1736–1796) írta. Nyomában azután szinte futótűzszerűen kísérelték meg számos országban a nemzeti múlt egy-egy korai emlékének utólagos előállítását. Ez azután nem korlátozódott a szépirodalmi alkotásokra, hanem kiterjedt a bármely oknál fogva rendkívül érdekesnek és korábbirol nem ismert adatokat tartalmazó oklevelek másolatának készítésére is.

²⁵ „Mortuus an. 1498 in aula Philippi Gyulani (Móre Fülöp) infelici questure sue cursu pauper factus, licet prius sat opulentus fuerit.” (Vö. Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I. 128.; TOLDY: i. m. 29.)

²⁶ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 317.

²⁷ „A tönkrement Rumi György budai könyvárus — ha hinni lehet egy codex lapszéli bejegyzésének — öreg napjaiban udvarában húzta meg magát s ott is halt meg.” (FÖGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)* Bp. 1913. 85.)

¹ Így pl. MKsz 1972. 88–90, 1974. 170–177.

Az oklevélhamisítás maga szinte egyidős magukkal az ilyen jellegű dokumentumokkal, de míg korábban mindig jól kimutatható módon anyagi érdekek hozták ezeket létre, a 18. század végétől azután hazánkban többségében ehhez az indíték nemzeti vagy tudományos cél volt. Tehát Magyarország sem maradt ki ezekből a nem éppen örvendetes mozgalmakból. Itt is megtalálható az anyagi érdekből elkövetett műkereskedői hamisításoktól az ország történelmének számtalan fehér foltját legalább részben kitölteni igyekvő törekvéseken át a tudományos dicsőség kereséséig az indítékok számtalan árnyalata. De a legtöbb esetben a mozgató erő nem is vezethető vissza egyetlen motívumra. Ezeknek a mai szemmel nézve nem éppen épületes törekvéseknek talán legjelentősebb alakja Magyarországon Kemény József (1795 – 1855) volt.

Ez a különbségeiről is nevezetes erdélyi főúr — a 20. század végi kritika szemével nézve — igencsak ellentmondásos személyiség volt. Ma is nagyra értékelendő történészként tevékenykedett és igen tiszteletreméltó munkát végzett az Erdélyi Múzeum létrehozásában, amelynek állományát saját jelentős gyűjteménye átengedésével segítette megalapozni. Ugyanakkor azonban módszereiben ma igencsak számos kifogásolnivalót lehet találni. Így éppen említett kézirat- és könyvtárának kialakításában nem tekintette elvetendő módszernek az általa kallódónak, vagy legalábbis nem megfelelően kezeltnek minősített levéltárak állományának megdézsmálását. A tőle már történelmi távolságban Veres Endre által elkészített, legalaposabb életrajzában olvasható az az anekdotaszerű elbeszélés, amely szerint a kifejezetten sovány testalkatú Kemény olyan kabátot hordott, amelynek számos és igen nagyméretű zsebe volt. A gondozatlanabb levéltárakban ezeket azután úgy megtömté, hogy távoztában a szűkebb ajtón való áthaladásban nehézségei támadtak. Ugyancsak Veres Endre közölte Gyulay Lajos naplófeljegyzését, amely szerint Kemény „már gyermekkorában büszkén mutogatott társainak egy oklevelet, melyet maga készített s a kéményben füstölt, hogy régies legyen”.²

Kortársait Kemény kutatási eredményei, amelyeket a magyar történelem felderítése során elérte, elkápráztattak. Ezek egy része valódi adatokra támaszkodott, ami elfedte mások elől az általa kitalált dokumentumok következtében keletkezhető kételyt. Történelmi tekintélyt jelentősen növelte főúri származása, az abból fakadó kitűnő kapcsolatai kora politikai és közigazgatási vezetőivel. Így nem lehet tehát csodálkozni, hogy nem csupán életében, de még halála után több évtized telt el addig, amíg az első kétkedő, sőt kritikai hangok nyomtatásban is napvilágot láttak Kemény publikációi kapcsán.

Ezek sorát Tagányi Károly nyitotta meg, aki 1893-ban nyolc középkori oklevélről mutatta ki, hogy azok Kemény koholmányai,³ majd Karácsonyi János további hatról állapította meg ugyanezt.⁴ Az előzmények összefoglaló áttekintésével együtt Mályusz Elemér éles logikával tűzte tollhegyre további több mint két tucat Kemény által készített középkori oklevél másolatát.⁵ A *Magyar Könyvszemle* e számában megjelentetett újabb, *Kemény József „könyvhamisításai”* című írásában⁶ Mályusz úgy találta, hogy az erdélyi magántudós az irodalom területén is „tevékenykedett”, amikor elkészítette Mindszenti Gábor diáriumát. A 16. századból származónak tartott magyar nyelvű emlékiratot az irodalomtörténet eddig valódinak és igen nagyra értékelte. Mályusz kifejezésével élve, csak remélni lehet, hogy Kemény „fékezte játékos kedvét” és nem hozott létre további „irodalmi alkotásokat”. Az oklevelek állandóan ismétlődő latin nyelvű fordulatainak felhasználásával, mint elemekből, viszonylag könnyen lehet koholmányokat összeállítani annak, aki biztos nyelvtudással és megfelelő történelmi ismerettel rendelkezik.

Kemény azonban nem korlátozta magát kézíratos dokumentumok másolatainak előállítására, hanem a régi nyomtatványok területén is tevékenykedett. Holl Béla tisztázta, hogy Ozorai Imre vitairata első kiadásának a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött példányára tőle

² Erdélyi Múzeum 1933. 7.

³ Századok 1893. 41–57.

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS: *A hamis, hibás keltű és keltezett oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Bp. 1902.

⁵ Levéltári Közlemények 1988. 197–216.

⁶ Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

került a megtévesztő és hamis 1535. évszám, ami által a legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány látszatát igyekezett kelteni.⁷ Mályusz későbbi, e folyóirat-szám hasábjain napvilágot látott cikkében pedig, miután három további középkori oklevelet és az említett Mindszenti-féle emlékiratot Kemény számlájára írta, egy ősnymtatvány kapcsán is kimutatta, hogy ez is az ő „alkotása”. Ez az állítólagos kiadvány, a *De officio misse liber perquam utilis Nicolai de Alsentia*, amely 1490. szeptember 10-én látott volna napvilágot Velencében „per magistrum Theodorum de Legazonibus de Asula impensis autem Georgii Ruem librarij Budensis” éspedig „negyedrébten, gót betűkkel 27 ívre és egy lapra” nyomtatva. A mai napig is ez az egyetlen forrás ezzel az ősnymtatvánnyal kapcsolatban. Kemény közölte még Ruem ajánlásának szövegét is, sőt az általa ismertetett kötetben olvasható kéziratos bejegyzés szövegét, ugyanerről a budai kiadóról.⁸ Mályusz meggyőzően bizonyítja, hogy mind az ajánlás, mind a bejegyzés szövegében olvasható személyek életrajzi adatai súlyos ellentmondásban vannak a történelmi tényekkel, így Keménynek ezt a híradását is hamisnak kellett nyilvánítani.⁹

Szemügyre véve Keménynek ezt az 1490. évi kiadványról készített koholmányát, megállapítható, hogy abban igen meggyőzően keverednek a valós és a kitalált elemek. Valóban 1490-ben dolgozott Velencében Theodorus de Ragazonibus de Asula (neve Keménynél — feltehetően csak sajtóhibából — „Legazonibus”) nyomdász. Az ő kolofonjában szereplő Agostino Barbarigo dózse (1486–1501) neve más korabeli kiadványban is szerepel. Georgius Ruem is ismeretes az 1493. évi *Missale Strigoniense* máig fennmaradt egyetlen, hártýára nyomtatott példányából, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz.¹⁰ A fametszetes jelvény, amelyen Ruem neve olvasható ebben a kötetben — míg a többiben Joannes Hamann de Landoia jelvénye áll — nem árul el róla többet. A magyar szakirodalom róla számon tartotta, hogy már korábban budai könyvkereskedő volt,¹¹ hiszen a Kemény által közölt Ruem-féle ajánlást „Bude 1490. Cal. Febr.” keltezés zárja.

A Nicolaus de Alsentia-féle mű azonosításával korábban senki sem boldogult, de éppen Mályusz, aki bizonyította Kemény közlésének hamis voltát, feltörte ezt a kemény diót is. Megállapította, hogy a 15. század végén valóban élt egy ilyen nevű német karmelita szerzetes, akinek volt is ilyen című írása.¹² Ehhez még azt lehet hozzátenni, hogy Kreutznach kolostorában élt ez a szerzetes, aki a Pfalzban fekvő Alsentzből származott.¹³

Az európai könyvnyomtatás első százada, vagyis a 15. század valamennyi nyomdatermékének, az ún. ősnymtatványoknak a bibliográfiai adatait, sőt azok összes példányát számontartják, valamint a rájuk vonatkozó szakirodalmat a teljesség igényével gyűjtik immár kilenc évtizede a berlini Staatsbibliothekben külön e célból tevékenykedő szerkesztőségben. Az e munkálatok eredményeit összefoglaló kiadvány, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) eddig közreadott kilenc kötetében — a várható 30.000 féle nyomtatvány közül — 11.300 tételt publikáltak betűrendben a „Grassus” címszóval bezárólag, azonban a továbbiakról is jól áttekinthető anyaggyűjtés áll rendelkezésre. Az innen kapott írásbeli tájékoztatás szerint Nicolaus de Alsentia és műve 15. századi nyomtatványból teljességgel ismeretlen.¹⁴ Ez is megerősíti Mályusz érvelését.

Kemény közlését az 1490. évi Ruem-féle kiadványról publikáció formájában korábban senki sem vonta kétségbe, sőt Fitz József még külön örömének adott kifejezést, hogy a kötetről Kemény részletes leírást készített, idézve a kéziratos bejegyzéseket is.¹⁵

⁷ MKsz 1976. 156–170.

⁸ *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Pest, 1861. 28–29.

⁹ Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

¹⁰ CIH 2315c — RMK III. 27.

¹¹ VÉGH Gyula: *Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények*. I. Bp. 1923. 14.

¹² Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

¹³ JÖCHER, Cristian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. I. Leipzig, 1750. 302. has.

¹⁴ Dr. Helmut Kind 1957. május 24-én kelt levele.

¹⁵ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959.

Most azonban Mályusz meggyőző érvelése alapján ezt a tételt törölni kell a régi budai kiadványok jegyzékéből.

* * *

A fentiek után nem tűnik feleslegesnek szemügyre venni Kemény többi adatát sem, amelyeket a budai könyvárusokról gyűjtött össze az 1484–1525 közötti időből.¹⁶ Publikációjában összesen 14 kereskedő 39 kiadványát ismertette. Leszámítva ebből a zágrábi Johannes Müert és annak kiadványát, amelyet Kemény bevett a budaiak közé, 13 „bibliopola” 38 kiadványa közül ma 30 példányból ismeretes. Így feltétlenül Kemény nagy érdemének kell betudni, hogy gondosan összeszedve az adatokat, ezeket kora ismereteinek színvonalán adta közre.

De a hálátlan utókor nem elsősorban ezekkel a tételekkel foglalkozik, hanem a kritikai rostan — példány hiányában — fennmaradó nyolccal. Ezek közül az időben legrégibbről, Mályusz érvelését elfogadva, a fentiekben már bebizonyosodott, hogy az Kemény koholmánya. Sorra véve a többi hét problematikus tételt az ő jegyzékéről, megállapítható, hogy közülük négy már máshonnan ismert budai könyvkereskedő kiadványa. Az egyiket ezek közül, az 1524. évi esztergomi misekönyvet Kemény csupán átvette Wallaszkytól.¹⁷ Szabó Károly ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Miután Prischwitz Mihály könyvárus Velenczében 1524-ben egy esztergomi Breviáriumot adott ki, nem lehetetlen, hogy ugyanott ugyanakkor Missalet is nyomtatott: azonban minthogy ezen Missalénak példánya sem ismeretes, valószínűbbnek tarthatjuk, hogy Wallaszky tévedett s a Breviáriumot hibásan írta Missalénak.”¹⁸ E században Ballagi Aladár lényegében ugyanezt a megállapítást tette, anélkül, hogy hivatkozott volna Szabóra.¹⁹ Hubay Ilona példány hiányában nem is vette fel ezt a kiadást alapvető bibliográfiájába.²⁰ Ma sem lehet többet vagy jobbat megállapítani Wallaszky híradásáról, mint amit Szabó írt egykor.

Kemény a más kiadványai alapján 1512 és 1516 közöttől ismert Jakob Schaller budai könyvkereskedő nevéhez kötötte az egri zsolozsmáskönyv 1515. évi megjelentetését.²¹ A breviárium és annak rövidített változata a diurnale — akárcsak a misekönyv — alapvetően fontos könyve a katolikus egyháznak. A tridenti zsinat előtt ezek szövegében — mindenekelőtt egyes szentek kiemelt tisztelete miatt — egyházmegyénként és rendenként bizonyos eltérés mutatkozott. Így a legrégebb nyomtatott kiadások meglehetősen színes képet mutatnak. A magyarországi használatra szánt nyomtatott breviáriumok közül a Mohács előtti korszakból példány alapján csak az esztergomi érsekség, a zágrábi püspökség és a pannonhalmi bencés apátság számára készültek ismeretesek. A hazai vezető főegyházmegye, az esztergomi részére jóval több mint egy tucat kiadásban őriznek ilyen kiadványt a különböző gyűjtemények.²² A zágrábi egyházmegye breviáriumát 1484-ben²³

¹⁶ *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Pest, 1861. 18–47. — Ez az Új Magyar Múzeumban (VII. 1857. I. 116–136., 206–214.) közölt írásnak azonos szedésről, de áttördelt formában történt újrányomása.

¹⁷ WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*. Ed. altera auctior. et emendatior. Budae, 1808. 186. — Ismételve HORVÁT István által a *Tudományos Gyűjteményben* (1817. VI. 80.) és KNAUZ Nándor által (*Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae*. Strigonii, 1870. 49. l. 27. sz.).

¹⁸ RMK III. 264.

¹⁹ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. 1473–1711*. Bp. 1925. 277. sz.

²⁰ HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938.

²¹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 41–42. — RMK III. 205.

²² Vö. a szerző két cikkével: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. 229–237.* — 1985–1990. (megjelenés alatt.)

²³ RMK III. 8.

és 1505-ben,²⁴ diurnáléját 1525 tájt²⁵ nyomtatták ki Velencében, ahol ez a pannonhalmi apát-ság részére 1506-ban²⁶ és 1519-ben²⁷ készült. Az egri püspökség ilyen jellegű kiadványáról tehát egyedül Kemény említett híradása ad számot, amelyet ő — saját tudósítása szerint — az 1849-ben elpusztított nagyenyedi kollégiumi könyvtár egy az elején erősen hiányos és különben is igen megviselt példánya alapján írt le.

Jóllehet a fentiek alapján Kemény híradásait olyan nyomtatványokról, amelyekből ma nem áll példány rendelkezésre, meglehetősen fenntartással kell kezelni, ebben az esetben lehet találni olyan körülményeket, amelyek állításának szavahihetőségét erősíthetik. Így éppen az említett Schaller gondozásában fennmaradt egy másik egri szertartáskönyv: az *Ordinarius* 1514-ből.²⁸ A breviáriumok példányai a napi használat következtében túlnyomó többségükben elhasználódtak. A maradék kevés a megváltozott egyházi előírások és a reformáció következtében szinte kivétel nélkül megsemmisült. Ennek tudható be, hogy a mintegy húsz, ma példány alapján ismert, Mohács előtt nyomtatott, hazai breviárium jelentős része csupán egyetlen vagy legfeljebb néhány példányban maradt fenn. Így nem zárható ki további, korábban ismeretlen kiadás előkerülése. Mindezek alapján a mai ismeretek alapján eldönthetetlen, hogy az 1515. évi egri breviárium megviselt példányát valóban látta-e Kemény a nagyenyedi könyvtárban négy évvel annak elpusztulása előtt, vagy ez az adata is az ő szárnyaló fantáziájának terméke.

Ugyancsak Nagyenyedről tudósított Kemény egy másik, a Budáról 1503 és 1519 közöttől más kiadványai alapján jól ismert könyvkereskedő, Urban Kaym kiadványáról.²⁹ Ez a *Parvulus philosophiae naturalis* című iskoláskönyv, amely Lucantonio Giunta velencei műhelyében készült volna, az 1519. esztendő első napján. A kis tankönyv széles körben kedvelt volt a 16. század legelején és nyomtatott formában már az előző évszázad utolsó éveitől kezdve számos kiadásban látott napvilágot, csaknem kizárólag a reformáció előtt,³⁰ főleg a német városokban. Ez a szöveg Aristoteles több munkájából (*De physica*, *De generatione et corruptione* és *De anima*) készült összeállítás. Szerzőjéről Kemény³¹ és még mások³² Bartholomaeus Arnoldi de Usingent tekintették. Ebben nagy szerepe volt a német anonym-lexikonnak, amely Denisre támaszkodva jelölte meg Arnoldit e mű szerzőjének.³³ Ez a feltételezés arra támaszkodott, hogy a kiadások egy része (pl. Basel, 1511.) ennek az ágostonrendi szerzetesnek a kommentárjával látott napvilágot, amelyet ő eredetileg az erfurti iskola számára készített. Azonban ugyanígy pl. a krakkóiak részére Jan Stobnica is állított össze hasonló kommentárt.³⁴ Magát a *Parvulus philosophiae naturalis* azonban a legújabb bibliográfiák és katalógusok immár anonimként regisztrálják.³⁵ Akad olyan vélemény is, amely újra kísérletet tett ennek a műnek szerzőhöz történő kötésére. Eszerint Petrus de Dresden lenne az,

²⁴ RMK III. 133.

²⁵ Az OSzK Évkönyve 1985–1990. (megjelenés alatt — I. a 22. sz. jegyzetet.)

²⁶ RMK III. 140.

²⁷ RMK III. 232.

²⁸ RMK III. 197.

²⁹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzetet) 37.

³⁰ GW 3463–3465, VD 16 P 810–818.

³¹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzetet) 37.

³² Pl. előtte már DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckgeschichte bis MDXL*. Wien, 1782. 30. sz.

³³ HOLZMANN, Michael–BOHATTA, Hans: *Deutsches Anonymen-Lexikon. 1501–1850. III.*

Weimar, 1905. 8370. sz.

³⁴ ESTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska. XXIX*. Kraków, 1933. 303–305.

³⁵ Így pl. VD 16 P 810–818 — *The National Union Catalogue Pre-1956 Imprints*. Vol. 443. (London) 1976. 579. (= NUC)

aki a *Parvulus* című írást készítette.³⁶ Nevezett a 15. század elején élt és a zwickauai iskola rektora volt.³⁷

A különböző kommentátoroktól származó szövegekkel is bővített kis tankönyv ennek megfelelően igen eltérő címekkel látott napvilágot. A Kemény által közölt cím (*Parvulus philosophiae naturalis: juvenilibus ingenii phisicen desiderantibus oppido qua necessarius. . .*) azonban egyedül a Bécsben készült kiadásokban olvasható. Ezek közül ma három ismeretes: 1510-ből,³⁸ 1516-ból³⁹ és 1521-ből.⁴⁰

Kemény közlése tehát néhány szempont alapján reálisnak tűnik. Létezett ilyen kis iskoláskönyv, amelyet ezzel a címmel és ezekben az években Bécsben több alkalommal is kinyomtattak. Urbanus Kaym budai kiadó 1519. VII. 15-én készült utolsó könyve ismeretes,⁴¹ míg örököseitől 1520. VI. 27-én napvilágot látott könyv maradt fenn.⁴² Tehát ő a Kemény által jelölt időben még tevékenykedhetett. Az erdélyi magántudós kiemelte, hogy éppen Kaym volt az első a budai könyvkereskedők között, aki iskoláskönyveket adott közre.⁴³ Ez annyiban igaz, hogy e kiadó valóban több ilyen jellegű kiadványt jelentetett meg már 1509-től kezdve,⁴⁴ de Johannes Paep a másik budai kiadó már korábban, 1507-től állított elő ilyen tankönyveket.⁴⁵

Gondot okoz azonban, hogy a *Parvulus* egyetlen olyan kiadása sem ismeretes eddig, amelyet Itáliában nyomtattak volna. Ráadásul a velencei tipográfusok közül Lucantonio Giunta mindenképp előtt szertartáskönyvek közreadásában jeleskedett a budaiak, így pl. éppen Kaym megrendelésére is.⁴⁶ A Giunta nyomdász és kiadó kiadványait összegező korszerű bibliográfia sem ismer tőle ez időből ilyen jellegű nyomdaterméket, és persze magát a *Parvulust* sem.⁴⁷ Kaym a tankönyveket Velencében nem Giuntánál, hanem Petrus Liechtenstein műhelyében készítette,⁴⁸ de ezek közül Kemény még egyet sem ismert.

Még további más szempont alapján is vizsgálható a Kemény-féle *Parvulus*-közlés hitelessége. Ha valóban Velencében készült, úgy az „1519. Kal. Jan.” datálás az akkor a lagúnák városában használatos időszámítás szerint valójában az 1520. esztendő első napját jelenti. Ez önmagában azonban nem okoz nagyobb problémát, hiszen Kaym örökösei első ismert kiadványa, amint erről a fentiekben már szó esett, 1520 derekáról datált.

Mérlegre téve Kemény közlésének hitelességét, megállapítható, hogy mindkét serpenyőbe lehet szinte azonos súlyú érveket helyezni. Így nem dönthető el ez esetben teljes bizonyossággal, hogy a ma is többségében csupán egyetlen példányból, szinte csak véletlenül fennmaradt budai tankönyvek közül ez esetben az utolsót látta-e és örökölte meg az utókor számára Kemény röviddel annak elpusztulása előtt a nagyenyedi könyvtárban, vagy „játékos kedvének” egyik további termékéről van csupán szó.

A következő budai kiadvány esetében, amelyet Kemény leírt,⁴⁹ nem a nagyenyedi kollégium elpusztult könyvtárára, hanem a neves nagyszabeni nyomdász, Martin Hochmeister hagyatékára

³⁶ NUC NP 0122101: „Cf. Pennsylvania. Univ. Library. Aristotle text and commentaries to 1700. (1961.) No. 377–378.”

³⁷ ADELUNG, Johann Christoph—ROTERMUND, Heinrich Wilhelm: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexikon. . .* V. Bremen, 1816. (repr. 1961.) 2093. has.

³⁸ Nyomdásza Hieronymus Vietor = VD 16 P 812.

³⁹ Nyomdásza Johannes Singrenius = VD 16 P 817.

⁴⁰ Hely és nyomdász nélkül = VD 16 P 818.

⁴¹ RMK III. 231.

⁴² RMK III. 238.

⁴³ *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzet) 37.

⁴⁴ BALLAGI: *i. m.* 121. sz. — Keménynél a legkorábbi 1515-ből.

⁴⁵ BALLAGI: *i. m.* 111. sz.

⁴⁶ RMK III. 226.

⁴⁷ CAMERINI, Paolo: *Annali dei Giunti. Vol. I. Venezia—Firenze*, 1962.

⁴⁸ BALLAGI: *i. m.* 121., 202., 217+218. sz.

⁴⁹ *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzet) 39.

hivatkozott. Onnan ismertette Kemény egy címlap nélküli könyv utolsó felét, amelynek kolofonját idézte: „De sanctorum invocatione liber salutaris finit foeliciter. Venetiis accuratissime reimpressus, ac diligenter correctus. In edibus Petri Liechtenstein Coloniensis Germani. Impensis vero Stephani Heckel de Riwo Dominarum librarii Budensis. Anno virginie partus 1. 5. 12. die 2. Decembris” — legalól pedig Heckel István bélyege: H±S — negyedrébten, gót betűkkel, 13 ívre, de az 5 első hiányzik.⁵⁰

Az a körülmény, hogy címlap nélküli könyvről van szó, már eleve komoly bizonytalansági tényező. A mű szövegének azonosítása ezért nem is vezetett eredményre. A kölni eredetű velenicei nyomdász, Peter Liechtenstein tevékenysége 1497 és 1528 közötti időkörből ismeretes, így ez önmagában nem okoz gondot. A nagybányai származású Stephanus Heckel budai kiadó eddig ismert kiadványai 1512. VIII. 3.⁵¹ és 1514. VII. 20.⁵² között láttak napvilágot. Igen problematikus azonban a „H±S” betűk sorrendje a budai könyvkereskedő jelvényének leírásában. Heckeltől három ilyen fametszet is ismeretes, de ezeken mindig „Stephanus Heckel” olvasható.⁵³ Így megalapozottnak tűnik Végh Gyula igencsak hitetlenkedő megállapítása, amely szerint „szokatlan és valószínűtlen a vezetéknev első helyen történt alkalmazása.”⁵⁴ Ilyenre ugyanis egyetlen példa sem akad a Mohács előtti időkből ismert immár 29 budai kiadói jelvény között.⁵⁵ Ha Kemény ilyen jellegű monogramot olyan kiadványokból írt le, amelyekből példány ma ismeretes,⁵⁶ úgy akkor mindig pontosan és helyes sorrendben közölte a betűket. Ezek alapján osztani kell Végh szkepszisét e kötet hitelességét illetően. A koholtság gyanúját megerősíteni látszik, hogy a Kemény által közölt kolofonszöveg rendkívüli azonosságot mutat az általa ezt közvetlenül megelőzően,⁵⁷ illetve azt követően⁵⁸ leírt két esztergomi misekönyv zárósoraival.

Hátra van még Kemény három olyan leírása, ahol más forrásból a mai napig is teljességgel ismeretlen budai kiadót, illetve azoktól egy-egy kiadványt ismertet. Közülük időrendben az első:⁵⁹ „Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones de tempore summa diligentia recogniti, — alább a szent szűz képe — alatta ilyen bélyeg: W±I (híhetőleg Wardiai István bélyege), s ez alatt Laus Deo semper — a könyv végén „Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones de tempore summa diligentia recogniti finiunt feliciter Pariisiis [így!] in edibus Ascensionibus, et Joanis Peticij. Anno partus virginie M. D. XI. impensis vero honesti viri Stephani de Wardia, librarij budensis in Ongria — negyedrébten — gót betűkkel. — 41 ívre tömötten, s két osztályban nyomtatva.” A fenti bibliográfiai jellegű leírást több igen konkrét adatot tartalmazó ismertetés követi a nagyenyedi kollégium könyvtárának B. 309. jelzetű könyvéről: a kötésről, a korábbi tulajdonosról és más kéziratok bejegyzésekről.

Mindez látszólag igen meggyőzővé teszi a leírást. A kiadvány valódiságának azonban számos tényező ellene mond. Így „Arnoldus de Bryennio” nevű domokos szerző az egész lexikális irodalomban⁶⁰ teljességgel ismeretlen. A neves párizsi nyomdász és kiadó, Joannes Parvus (Petit — Klein) — neve Keménynél (feltehetőleg csak a nyomdász hibájából) „Peticus”-ként szerepel — 1511-ben valóban tevékenykedett. Kiadványainak legkorszerűbb bibliográfiájában — év nélkül —

⁵⁰ BALLAGI: i. m. 139. sz.

⁵¹ RMK III. 180. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 39.

⁵² RMK III. 196. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 40.

⁵³ VÉGH: i. m. 18–20. sz.

⁵⁴ VÉGH: i. m. 22. sz.

⁵⁵ *Le livre dans l'Europe de la renaissance*. Nantes, 1988. 170–181.

⁵⁶ RMK III. 165. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 31–32. — RMK III. 206. = *Történelmi...* (I.

a 16. sz. jegyzet) 34.

⁵⁷ RMK III. 180.

⁵⁸ RMK III. 186.

⁵⁹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 34.

⁶⁰ *Index bio-bibliographicus notorum hominum* (= IBN). Pars C. Sectio generalis. Osnabrück.

— Mind „Arnoldus”, mind „Bryennio”, mind pedig „Briennio” alatt ismeretlen.

meg is található ez az „Arnoldus de Bryennio”-féle mű,⁶¹ azonban belőle egyetlen példány sem ismeretes. Ez az adat pedig — Gárdonyi Albert közvetítésével, aki nem tüntette fel az évszámot⁶² — éppen Keménytől származik. Több mint valószínűtlen, hogy a 41 év terjedelmű, tehát meglehetősen testes párizsi kiadványból egyetlen példány sem maradt fenn Franciaországban, vagy máshol, ahol a korai párizsi kiadványok bibliográfiájához gondosan regisztrálták a könyvtárak állományát, csak egyedül Nagyenyeden, annak 1849-i pusztulása előttig.

A hazai szakirodalomban is többek kétkedése jutott már eddig is kifejezésre ezzel kapcsolatban. Ballagi Aladár szerint Kemény „nemcsak magyar sorrendben adja Wardiai István budai könyvárus jegyét, hanem — példátlanul — még keresztnévét is magyarra fordítja!”⁶³ További kétsége jelölül azt írja, hogy Kemény szerint „állítólag megvolt 1849 előtt Nagyenyeden a ref. kollégium könyvtárában.”⁶⁴ Végh Gyula szerint „magyar írásmódú jelvény egy sem ismeretes és nem is valószínű.”⁶⁵ E fenti kétkedéseket a Mályusz által megfogalmazottak után határozott tagadássá kell erősíteni: ez a tétel Kemény kitalálása.

A második budai könyvkereskedő és kiadó, aki egyedül Kemény következő leírásából ismeretes, Antonius Murarius: „Matthie Paulini Pludentini Rheti De scientias discendi arte omnibus quidem sed preprimis studiose juventuti summe necessaria accessit Cunradi Grebelii Tygurini prologus — alább ilyen M±A s alatta Antonius Murarius bibliopola Budensis. A könyv végén: Impressum ex archetypo Nurenberge per excursive artis opificem Fridericum Peypus, impensis vero honesti viri Antonii Murarii bibliopole Budensis. Anno M. D. XIII. Kal. Sept. — Nyolcadrétben, gót betűkkel 17 ívre tömötten nyomtatva.”⁶⁶ A kötet lelőhelyét Kenderesi Ferenc barátja könyvtárában jelölte meg, aki azt 1816-ban Kolozsvárott Szetmári Pap Mihály hagyatékából vásárolta.

A nyomdász neve, működési helye és ideje ez alkalommal is gond nélküli: Friedrich Peypus 1512–1534 között valóban jelentős mennyiségű könyvet állított elő Nürnbergben.⁶⁷ Szokatlan azonban, hogy a tankönyvet ezekben az években — az akkoriban általánosan használt negyedrét helyett — nyolcadrét formátumban jelentették volna meg. Az összes további adat már nem volt azonosítható a szakirodalomban: mind „Matthias Paulinus Pludentinus Rhetus”, mind „Conradus Gebelius Tygurinus” ismeretlen.⁶⁸ Ugyanígy sehol máshol sem fordul elő „Murarius [Maurer?] Antal” nevű, ahogy Kemény írta, budai kiadó jelvényével egyetemben. Az ezáltal keletkező gyanút itt is csak fokozza a könyvkereskedő jelvényében leírt monogram betűinek magyaros sorrendje. Ennek megfelelően már mind Ballagi,⁶⁹ mind Végh⁷⁰ kételyeinek adott kifejezést. A kiadványt a fentiek után immár bizonyosan Kemény koholmányának kell minősíteni.

Az utolsó tétel, amely Kemény ismertetéséből most vizsgálódás alá kerül, ugyancsak egy további, immár harmadik, más forrásból ugyancsak tökéletesen ismeretlen budai kiadóról tudósít, ez alkalommal szintén a Nagyenyeden elpusztult neves könyvtárból: „Index geographicus locupletiss: veterum authorum latiorum summa industria Georgii Sabini congestus cum provocatione ad singulum authorem. A könyv végén: Impensis Leonardi de Sessardia bibliop: Budensis solertissime impressum Taurini per Antonium Ronotum. Anno dni. M. D. XXiiij. Mense Junio. — Negyedrétben, latin betűkkel, 13 ívre.”⁷¹

⁶¹ RENOARD, Philippe: *Imprimeur et libraires parisiens du XVIe siècle. II.* Paris, 1969. 744. sz.

⁶² Gutenberg Jahrbuch 1940. 161.

⁶³ BALLAGI: *i. m.* 130. sz.

⁶⁴ BALLAGI: *i. m.* 130. sz.

⁶⁵ VÉGH: *i. m.* 22.

⁶⁶ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 42.

⁶⁷ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. 2. verb. und erg. Ausgabe.* Wiesbaden, 1982. 354.

⁶⁸ Így pl. VD 16.

⁶⁹ BALLAGI: *i. m.* 154. sz.

⁷⁰ VÉGH: *i. m.* 24.

⁷¹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 43–44.

A nyomdással ebben az esetben sincs probléma: Antonio Ranoto — és nem „Ronoto” — 1516 és 1533 között dolgozott Torino városában.⁷² A szerző és műve azonban teljességgel ismeretlen, nem csupán a torinói 16. századi nyomtatványok bibliográfiájában,⁷³ de másutt is. Georgius Sabinus neve alatt a nemzetközi szakirodalom csak egy németországi humanista írórt tart számon, akinek eredeti neve Schuler volt és aki 1508-ban született, legrégibb kiadványai pedig 1530-tól ismereteseek.⁷⁴ Így teljességgel valószínűtlen, hogy 17 éves korában földrajzi tankönyvet adtak volna ki tőle, ráadásul Itáliában. A legsúlyosabb akadálya a hitelességnek ez esetben is a más forrásból teljességgel ismeretlen „Sessardiai [Szegszárdi?] Lénárd” budai könyvkiadó. Így jogos Ballagi kételkedő megjegyzése, aki szerint „állítólag megvolt Nagy-Enyeden, a ref. koll. ktárában”.⁷⁵ Az eddigiekből önként következik, hogy ezt a budai könyvkereskedőt kiadványával egyetemben ugyancsak törölni kell a Mohács előtti nyilvánartottak közül.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy Kemény egyrészt úttörő munkát végzett, amikor elsőként állította össze az 1526 előtti budai könyvkereskedők és azok kiadványainak jegyzékét, ugyanakkor nyilvánvalóan nem tudott ez alkalommal sem ellenállni annak a kísértésnek, hogy ezeknek a hazai kultúrtörténet szempontjából kétségtelenül jelentős budai kiadványoknak a sorába ne iktasson néhány érdekesnek ható, de csak általa kitalált is. A fentiekben kísérlet történt annak tisztázására, hogy melyek azok a nevek és művek, amelyek kétségtelenül Kemény koholmányai, ugyanakkor néhány esetben, éppen az ő e témában végzett gondos gyűjtése és a Mohács előtti budai kiadványok — különösen a tankönyvek — rendkívüli ritkasága miatt lehetséges, hogy olyanokat is megörökített, amelyekről ma már egyetlen példány sem ismeretes. Az azonban bizonyos, hogy „Wardiai István”, „Murarius Antal” és „Sessardiai Lénárd” neve egyszer és mindenkor törölendő a Mohács előtti budai könyvkereskedők jegyzékéről.

BORSA GEDEON

A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig. A magyar nyelvű unitárius sajtó történetének feltárásakor 1861-et, a *Keresztény Magvető* indulási évét vettem kiindulópontnak. A hatvanas évek elején Erdélynek mindössze négy magyar nyelvű lapja volt: a *Kolozsvári Közlöny*, a *Korunk* és a *Keresztény Magvető* Kolozsvárt, valamint a *Székely Néplap* Marosvásárhelyen.¹ Az unitárius *Keresztény Magvető* a harmadik volt a megjelenés sorrendjében. A lapok történetének feltárását az 1947-ben megjelent *Unitárius Szórvánnyal* zárom.

A magyar sajtó története II. 1. kötetében az 1860-as évek sajtóját konzervatív, liberális, határozati párti, balközépi, irodalmi, szórakoztató és művelődési sajtóra osztja fel. A művelődési sajtó csoportjában helyezi el a szakmai periodikákat, és ide sorolja a felekezeti színezetű egyházi és iskolai témával foglalkozó lapokat.² Lakatos Éva bibliográfiájában az irodalmi folyóiratok között szerepelteti pl. a *Keresztény Magvetőt*.³ Kemény György a vallásos, egyházi, hittudományi, hitbuzgalmi, egyházszerkezeti lapok csoportjában tünteti fel az általam kutatott unitárius folyóiratokat.⁴ Az Ungváry Rudolf által 1990-ben összeállított *Osztaurusz*, a Nemzeti Periodika Adatbázis tezaurusza szintén külön szerepelteti a vallási periodikákat. A Kemény György- és Ungváry Rudolf-féle

⁷² BERSANO BEGEY, Marina: *Le cinquecentine piemontesi*. Torino, 1961. 494–496.

⁷³ BERSANO BEGEY, ... (I. a 72. sz. jegyzet) 494–496.

⁷⁴ JÖCHER: i. m. IV. Leipzig, 1751. 9–10.

⁷⁵ BALLAGI: i. m. 270. sz.

¹ KRISTÓF György: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig 1867–1919* = MKsz. 1938. 41–66.

² *A magyar sajtó története* II/1. kötet. 1848–1867. Szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó 8–9.

³ LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok*. Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai füzetek. Bp. 1975.

⁴ KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója 1911–1920-ig*. OSZK, Bp. 1942. 380.

felosztással egyetértve határoltam el az unitárius sajtót vallási, egyházi, egyházszerkezeti alapon a más tárgyú és más műfajú magyar nyelvű lapoktól. „A sajtó minden közösség történetének alakítója és egyúttal tükrözője. A sajtó történetének része. . . egy-egy nemzet irodalomtörténetének. . .”⁵ A legtöbb egyháznak közösségformáló szerepe és irodalomalakító ereje van, s ezeket a sajtó által is gyakorolja.

A magyar unitarizmus központja Erdély, azon belül Kolozsvár lett. Itt merült fel először unitárius folyóirat indításának igénye. Az első unitárius lapot 1861-ben alapította Kriza János püspök. Az unitárius szellemi pezsgés ideje ez, Kriza János és Brassai Sámuel személyiségéhez és munkásságához kapcsolhatóan. Az 1885-ben alapított Dávid Ferenc Egylet⁶ alapszabályában kitűzött céljait messzemenően elérte: az unitárius kereszténységért missziói, népművelési és általános kulturális tevékenységet fejtett ki, folyóiratokat (pl. *Unitárius Közlöny* 1888–1948., *Kévekötés* 1930–1936.) és sorozatokat adott ki. A századforduló után már nemcsak Kolozsvárt jelent meg unitárius lap, hanem Székelykeresztúron és Székelyudvarhelyen is. A trianoni békeszerződést követően megalakult 1921-ben az Unitárius Irodalmi Társaság,⁷ amely folytatta a megkezdett, ám az I. világháború által megszakított unitárius irodalmi hagyományokat. A 20-as évektől tovább bővült az unitárius folyóiratok köre. Az első budapesti unitárius folyóirat: az *Unitárius Értesítő* 1922-ben indult, a 30-as években Brassó (*Unitárius Jövendő*), sőt Bukarest (*Unitárius Hírnök*) is felzárkozott a lapalakításban. E fellendülés ívét a II. világháború törte meg. A háború alatt egyetlen lapot tudtak nagy nehézségek árán a szerkesztők megjeleníteni: az *Unitárius Közlönyt*. Az 1945 utáni unitárius sajtó Magyarországon a budapesti *Unitárius Élet* és a rövid életű debreceni *Unitárius Szórvány* c. lapokkal indult 1947-ben. Az immár romániai Erdély területén csak 1971-ben folytatódik a *Keresztény Magvető*, s annak melléklapjaként 1990-ben az *Unitárius Közlöny*.

A napjainkban megjelenő magyar nyelvű unitárius lapok a következők: *Unitárius Élet* (Budapest), *Keresztény Magvető*, *Unitárius Közlöny* (Kolozsvár). A lapok történetének megírásához két lelőhelyen: az Országos Széchényi Könyvtárban és a Budapesti Unitárius Egyház könyvtárában (továbbiakban OSZK; BUE) végeztem kutatásokat. A két lelőhely állománya bizonyos szempontból nem volt teljesen azonos. Az *Unitárius Közlöny* példányai az OSZK-ban 1944-ig találhatók, a BUE-ban 1948-ig. A *Kévekötés* c. folyóirat példányai az OSZK-ban 1933-tól vannak meg, a BUE-ban 1930-tól. Az *Unitárius Jövendő* példányai az OSZK-ban 1941-ig lehetők fel, a BUE-ban 1942-ig. Az *Unitárius Hírnök* és az *Unitárius Szórvány* c. lapok példányait csak a BUE-ban találtam meg, az OSZK-ban nem. Magyar nyelvű, a történelmi Magyarország és Románia határain kívül megjelenő unitárius lapot nem találtam lelőhelyeimen. Ferencz József nyugalmazott püspök közlése szerint a két országon kívül, másutt nem jelent meg magyar nyelvű unitárius lap. A történelmi Magyarország és Erdély határain kívül egy magyar nyelvű unitárius lapot leltem fel: az *Unitárius Hírnök*

⁵ *A magyar sajtó története I. kötet. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 11.

⁶ A Dávid Ferenc Egylet 1885-ben alakult meg Kolozsvárt. Alapította: Dr. Brassai Sámuel, titkára Dr. Boros György. Az egylet célja az unitárius keresztény vallásos és erkölcsös élet ápolása és emelése. 1888-ban lapot indítottak *Unitárius Közlöny* címmel. Felolvasó esteket, előadásokat tartottak vallási, kulturális és egyéb témákban. Az egylet kebelében létesültek helyi fiókegyletek. A Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet lapja az 1936-ban indított *Kévekötés* volt. A budapesti Dávid Ferenc Egylet 1900-ban alakult, Ürmösi Miklós elnökletével. Az egyleten belül Erdélyben és Budapesten is tevékenykedett a Nők szövetsége. Az egylet működése a II. világháborút követően megszakadt. Napjainkban Magyarországon és Erdélyben is újjászerveződött a Dávid Ferenc Egylet. Vö. BENCZÉDI Pál: *A Dávid Ferenc Egylet története*. Kolozsvár, 1935.

⁷ Az Unitárius Irodalmi Társaság Dr. Ferenczy Géza elnökletével alakult, 1921-ben, Kolozsvárt. A *Keresztény Magvetőt* saját folyóiratának nyilvánította, és gondoskodott annak rendszeres megjelenéséről. A társaság kezdeményező szerepet töltött be újabb lapok indításában, egyéb kiadványok megjelentetésében; irodalmi pályázatokat hirdetett, a díjazott munkákat publikálta. A társaság tevékenységét a II. világháború szakította meg.

címűt, amely Bukarestben jelent meg 1933–1938-ig. Az egyes lapok leírását és történetét időbeli sorrendben közlöm.

A lapok címjegyzéke:

1. *Keresztény Magvető* Kolozsvár, 1861–1863, 1867–1918, 1922–1944.
2. *Unitárius Közlöny* Kolozsvár, 1888–1919, 1921–1948.
3. *Fiatalság Barátja* Kolozsvár, 1892–1895, 1897.
4. *Nők Világa* Kolozsvár, 1902–1908.
5. *Unitárius Egyház* Székelykeresztúr, 1905–1918; 1921–1944.
6. *Unitárius Szószék* Székelyudvarhely, 1907–1918.
7. *Egyháztársadalom* Dicsőszentmárton, 1913–1917.
8. *Unitárius Értesítő* Budapest, 1922–1944.
9. *Kévekötés* Székelykeresztúr, 1930–1936.
10. *Unitárius Evangélium* Kolozsvár, 1933–1934.
11. *Unitárius Hírnök* Bukarest, 1933–1938.
12. *Unitárius Jövendő* Brassó, 1939–1941.
13. *Unitárius Szórvány* Debrecen, 1947.

A lapok címét követően a megjelenés helyét, idejét, időszakosságát és alakját közlöm. A nyomdákat időrendben sorolom fel. Ha azonos nyomdából került ki a sajtótermék, de a nyomda neve változik, az első nyomda után zárójelben közlöm megváltozott nevét, illetve későbbi elnevezését. A következő részben sorolom fel a lap teljes megjelenése alatt működő szerkesztőket, a bekapcsolódás időrendjében. Ezt részletes történeti ismertetés követi. Utolsó adatként kutatási leelőhelye(i)met nevezem meg, és jelzem a teljes példányszámot, a hiányzó példányokat zárójelben sorolom fel.

Ezúton fejezem ki köszönetemet a kutatás során nyújtott segítségért a Budapesti Unitárius Egyháznak, Dr. Ferencz József nyugalmazott püspöknek és Dr. Kaplayné Shey Ilona könyvtárosnak.

* * *

1. Keresztény Magvető

Kolozsvár
1861–1944.

Megjelent: 1861–1863, 1867–1868: évenként, 1870–1874, 1927: negyedévenként, 1875–1926, 1928–1944: kéthavonta, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1864–1866, 1869, 1919–1921.

Nyomda: 1861–1910: Római Katolikus Lyceum Nyomdája (K. Papp Miklós gőzsajtója, K. Papp Miklós örökösei nyomdája, Magyar Polgár Könyvnyomda, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Ajtai K. Albert Magyar Polgár Könyvnyomdája), 1911–1913: Gámán János és örököse nyomdája, 1914–1916: Egyesült Könyvnyomda RT, 1917–1925: Kolozsvári Hírlap Rt Nyomda, 1926: Minerva Irodalmi és Műintézet RT, 1927–1931: Corvin Könyvnyomda, 1932–1933: Grafic-Record Nyomda, 1934: Hermes Nyomdavidálat, 1935: Tipográfiai Orient, 1936–1944: Tipográfiai Pallas (Pallas Nyomda, Lengyel Nyomda)

Szerkesztők: 1861–1863: Kriza János, Nagy Lajos; 1867–1869: Ferencz József, Buzogány Áron; 1870–1877: Ferencz József, Kovács Antal; 1878–1904: Péterfi Dénes, Kovács János; 1905–1910: Péterfi Dénes; 1911–1918: Dr. Gál Kelemen, Gálfi Lőrinc; 1922–1924: Dr. Borbély István, Vári Albert; 1925–1928: Dr. Borbély István, Dr. Ferenczy Géza, Dr. Kiss Elek, Vári Albert; 1929–1937: Vári Albert; 1938–1944: Vári Albert, P. Szentmártoni Kálmán

A *Keresztény Magvető* elsőként alapított és leghosszabb időn át megjelent lap. Az első években évenként egy kötetben jelent meg, s túlnyomórészt egyházi beszédek, történelmi és tanügyi tanulmányokat tartalmazott. Az 1870-től periodikusan megjelenő folyóirat az unitárius kereszténység, a tudományos és vallási szabadelvűség képviselője volt. A létrehozott rovatok sajátos arculatot biztosítottak a lap számára. Az 1870-ben kialakított Egyházi dolgozatok gyakorlati használatra rovatcím 1899-től Egyházi dolgozatokra változott. 1911-től az Önálló cikkek, tanulmányokhoz kerültek a fenti rovatokban közölt munkák, és 1927-től újra önálló rovat lett az Egyházi dolgozatok. Az Egyházi Élet 1874-től jelent meg a *Keresztény Magvető*-ben, amely 1911-ben az Önálló cikkek, tanulmányok cím alatt gyűjtötte az egyház hétköznapijaira, ünnepeire vonatkozó írásokat, 1927-től pedig visszakapta eredeti rovatcímét: az Egyházi élet-et. A Hittaniak, bölcselelmiek rovat cikkei is bekerültek 1911-től az Önálló cikkek, tanulmányok rovatba, 1927-ben újból a régi címen adták ki a hitéleti, vallásbölcseleti publikációkat. A Nevelés és oktatásügyiek 1927-ben Nevelési és oktatásügyi dolgozatokra változott; e rovatban jelentek meg az unitárius iskolák nevelési, oktatási vonatkozású közleményei, valamint az unitárius nevelés ügyét érintő dolgozatok. Az Életiratok, történelmi és statisztikai adatok rovatcím hosszúnak bizonyult, s téma szerint is igényelte az önállósulást, ezért 1911-ben Irodalom cím alatt jelentek meg az életiratok, történelmi cikkek, 1927-től inkább osztódott a rovat, az egyháztörténeti írások a Történelmi dolgozat rovatba kerültek. A Vegyesek c. rovat 1911-ben Vegyes Közleményekre módosult, s az 1880-ban kialakított Különfélék is rövid közleményeket tartalmazott. Az egyház gazdasági híreit az Aranykönyv rovat ismertette. A Könyvismertetések 1872-től a megjelent unitárius vonatkozású könyvekről közölt rövid beszámolót, majd 1880-tól Irodalmi értesítő-re módosult a rovat címe.

A *Keresztény Magvető* hosszú megjelenési ideje alatt több munkatárs vett részt a szerkesztésben a feltüntetett szerkesztők mellett, mindnyájukat felsorolni az ismertetés átfogó jellege miatt nem áll módomban. Íme néhány a sok közül: Brassai Sámuel, Jakab Elek, Kőváry László, Benczédi Gergely, Csegezi László, Kanyaró Ferencz, Kelemen Lajos, Lőfi Ödön, Dr. Varga Béla, Benczédi Pál, Kauntzné Engel Ella, Péter Lajos, Kovács Lajos, ifj. Ferencz József, Szent-Iványi Sándor, Gr. Kuun Géza, Dr. Gál Kelemen.

Az I. világháború alatt a folyóirat foglalkozott a háború egyházat érintő mozzanataival; az elesett katonákról megemlékezést közölt. Az 1918-tól 1921-ig tartó hallgatás után az 1921-ben megalakult Unitárius Irodalmi Társaság adta ki a *Keresztény Magvetőt*, és folytatta a korábban kiépített tartalmi hagyományokat. A lap további jellegzetessége volt, hogy az 1900-as években Gyöngymondatok címmel híres emberek aforizmáiból, Gondolatok címmel pedig Báró Petrichovich Horváth Kálmán vallásos elmélkedéseiből adott válogatást. A *Keresztény Magvető* 1971-ben újraindult Kolozsvárt, negyedévenkénti megjelenéssel, nyolcadrét alakban. A szerkesztőbizottság elnöke Dr. Kiss Elek püspök volt. Az első szám előszavában jelölték meg céljukat: „Mi folytatni akarjuk a folyóirat eddigi munkáját. Célunk, hogy a teológia és az egyháztörténet köréből készített tanulmányok, dolgozatok, egyházi és szertartási beszédek közlésével szolgáljuk a lelkészek elméleti és gyakorlati továbbképzését, valamint az egyházi élet és munka időszerű kérdéseinek és eseményeinek, egyházi folyóiratok és teológiai munkák szemléjével tájékoztassuk őket.” (1971. 1–2. szám 7. l.) A Szószék–Úrasztala, az Egyházi Élet, a Hírek és a Könyvszemle rovatok biztosítják a kitűzött célok megvalósítását.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

2. Unitárius Közlöny

Kolozsvár

1888–1948.

Megjelent: 1888–1944: augusztusig havonta, 1945–1948: rendszertelenül. 1888–1943: nyolcadrét, 1944–1948: negyedrért alakban.

Szünetelt: 1944. szeptember — 1944. december.

Nyomda: 1888-1906: Gámán János örököse nyomda, 1907–1913: „Ellenzék” Könyvnyomda, 1914–1916. május: Gámán János örököse nyomda, 1916. június–1916. október: Corvineum Nyomdavállalat, 1916. november–1917. február: Egyesült Könyvnyomda RT, 1917. március–1917. augusztus: Kolozsvári Hírlap Könyvnyomda RT, 1917. szept.–december: Lepage Lajos könyvnyomdája, 1918. január–október: Gombos Nyomda, 1918. november–december: Globus Nyomda, 1919–1920. Stief Jenő és Tsa könyvnyomdája, 1921–1926: Minerva RT Könyvnyomda, 1927–1935: Grafic-Record Könyvnyomda, 1936. jan.–1936. június: Tipográfiai Orient, 1936. július–1944. augusztus: Minerva RT Könyvnyomda, 1945. január–1946. január: Minerva RT Könyvnyomda, 1946. február–1948: Tipografia Pallas. Szerkesztők: 1888–1892: Nagy Lajos és Boros György, 1893–1897. június: Brassai Sámuel és Boros György, 1897. július–1918: Boros György, 1919–1921: Dr. Boros György és Dr. Borbély István, 1922–1924: Dr. Boros György és Pap Domokos, 1925–1927: Dr. Kiss Elek, Pap Domokos, Pálfi Márton és Dr. Varga Béla, 1928–1932: Szent-Iványi Sándor, 1933. január–október: Ürmösi József, 1933. november–1934: Szent-Iványi Sándor, 1935–1944. február: Benczédi Pál, 1944. március–augusztus: Dr. Kovács Lajos, 1945–1948: Dr. Kovács Lajos.

A lap indulását megelőzte az 1885-ben alapított Dávid Ferenc Egylet egyleti Értesítője. 1887. október 6-án jelent meg rendkívüli számként a folyamatos kiadás előtt az *Unitárius Közlöny*, amelyben a szerkesztők felhívásukban megjelölték az induló folyóirat céljait: a *Keresztény Magvető* által elkezdett programhoz való csatlakozást, a vallásos és erkölcsös élet ébresztésére irányuló irodalmi munkálkodást. Ezenkívül a mindennapi élet gondjainak megoldásában útmutatóként akart szolgálni, a Dávid Ferenc Egylet fiókegyleteit kívánta segíteni, részükre nyilvánosságot biztosítani, az unitárius szellemű hagyományok folyamatossága érdekében az egyház alakjairól életrajzot közölni. A más országokban élő hitrokonok munkáját figyelemmel akarta kísérni, valamint irodalmi, egyháztörténeti pályázaton díjazott műveket hasábjain megjelentetni. Az *Unitárius Közlöny* egyik fő céljaként jelölte meg azt, hogy egyleti lapként távol áll a programjától a felekezeti szűkkeblés, ahogy a Dávid Ferenc Egylet sem zárta ki tagjai köréből a más vallásúakat. A szerkesztőket munkatársak segítették a lap kitűzött céljainak elérésében. Az ismertetés átfogó jellege miatt csupán néhányat sorolok fel közülük: Fanghne Gyűjtő Izabella, Perczelné Kosza Flóra, Raffai Irma, Tarcsafalvy Albert, Győrfi István, Ferencz József, Kővári Jakab, Lőrinczy Dénes, Dr. Simén Dániel. Az *Unitárius Közlöny* tartalmi jellegzetességében — témaköreit, rovatait illetően — a leggazdagabb unitárius lap. Tartalmi vonulatában mindvégig megfigyelhetők a vallásos tárgyú költemények, a vallásos és erkölcsi tárgyú vezércikkek, elbeszélések, jeles unitárius személyiségek életrajza, közoktatásról, népművelésről szóló publikációk, értesítések az egyházi és iskolai mozgalmakról, tudósítások az egyházi életről. Ezek a tartalmi sajátosságok többnyire változó elnevezésű rovatokba tömörültek. Az Életrajzok és rokontárgyúak rovatban jelentek meg az unitárius elődök illetve kortársak munkásságáról szóló írások. Az Egyházi és iskolai mozgalmak (a 30-as évektől Egyházi élet és iskolai hírek) az unitárius egyház iskoláival kapcsolatos nevelési, oktatási ügyekről adott tájékoztatást. Az Egyleti élet és munkásság (1934-től Egyleti élet) a fiókegyletek működéséről, kulturális, gazdasági vonatkozású eseményekről, felolvasó estekről tudósított. A Hazánk és a külföld (utóbb Külföldi hírek) rovata értesített a határainkon kívüli unitárius eseményekről, cikkeiben bemutatott más országbeli unitárius közösségeket. A Helyzetünk és jövőnk taglalta az unitárius jelen problémáit, utalva a jövő kilátásaira. Az Irodalmi rovat ismertette az unitárius könyveket, kiadványokat az olvasóval. A Nők világa rovatként indult, majd 1902-től 1908-ig melléklapként működött (I. a 4. sz. lapot), 1909-ben pedig ismét rovatként került vissza az *Unitárius Közlönybe*, amely nőket érintő és érdeklő írásokat közölt. Az ifjúságnak szóló rovat neve, tartalma változott legtöbbször az évek során. Ifjak köre címmel indult 1898-ban rovatként, ezt megelőzően *Fiatalság Barátja* címmel 1892–1897-ig az *Unitárius Közlöny* melléklapjaként jelent meg (I. a 3. sz. lapot). A rovat későbbi címei: *Fiatalság barátja*, *Ifjúság*, *Ifjúság köréből*, *Az ifjúság részére*. E rovat tartalmazta

az unitárius fiatalokat érdeklő tudósításokat, ifjúsági találkozókról szóló híreket, és bemutatta a cserkészmozgalmat. Az 1934-ben indított Gyermekvilág szolt a legifjabb unitárius réteghez. „A természet világából” alcímmel ismeretterjesztő írások jelentek meg gyermekek számára érthető stílusban, „Bibliaóra” címen útmutatást adott, mit olvassanak a Szentírásból; ezeken kívül találós kérdésekkel tarkította a gazdagon illusztrált rovatot. A Tűzhely mellett rovata bensőséges hangulatot árasztva olvasmányt adott a népnek az emberi élet hétköznapijairól, ünnepeiről. Az *Unitárius Közlöny* 1928. évi kötetében találtam egy *Ifjúság* c. melléklapot, amely egy alkalommal jelent meg, folytatás nélkül.

A rovatok gazdagsága mellett egyéb jellegzetességek is találhatók az *Unitárius Közlöny* példányaiban: „Ima” címmel imákat, elmélkedéseket adott közre neves hazai és külföldi szerzőktől. Sorozatok, folytatásos cikkek is megjelentek hasábjain, pl.: „12 cikk az unitarizmusról” (1899.), „Az élet örömeiről” (1898.). „Mulattató” címmel székely viccekkel szórakoztatta a lap olvasóit. A folyóirat hátoldalán a tartalommal összeegyeztethetően hirdetések (pl. orgonakészítő mester hirdetését, könyvhirdetést), valamint vasúti menetrendet közölt. Bár 1919-ben eltűntek régi tartalmi jellegzetességei, ekkor egyetlen egyházi lapként volt jelen a magyar nyelvű unitárius sajtóban. 1921-ben mint egyházi lap megszűnt, visszavette korábbi tartalmi jegyeit; az átmeneti helyzet mindössze két évig tartott. A II. világháború alatt — 1944 augusztusát követően — is megjelent, míg a többi unitárius lap kiadása szünetelt. A 40-es évekre kisebb terjedelemben, a rovatok el-elűnésével jelentek meg a lap egyes számai, sőt a megjelenés is rendszertelenné vált. A BUE-ban folytatott kutatás során utolsó megjelenésként az 1948-ban kiadott 1. és 2. számot leltem fel. Dr. Szabó Árpád, a később újra indult *Unitárius Közlöny* felelős szerkesztője közlése szerint a lap megjelenését 1949-ben tiltotta be az illetékes romániai hatóság.

A hatvan éven át működő folyóirat 1990 júliusában negyven évnyi hallgatás után folytatta tevékenységét. Az *Unitárius Közlöny* ekkor már az 1971-ben újraindított *Keresztény Magvető* mellékleteként van feltüntetve. A szintén 1990-ben újjászervezett Dávid Ferenc Egyet lapjaként újabb hatósági engedélyt nem kaphatott volna, ezért adminisztratív okok miatt szerepel a *Keresztény Magvető* mellékleteként. Az *Unitárius Közlöny* Kolozsvárt jelenik meg, havonta, negyedréti alakban.

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Szabó Árpád, Molnos Lajos, Dr. Rezi Elek, Gál Mária, N. Kiss Ágnes. Az 1990. évi első szám előszavában Dr. Szabó Árpád jelöli meg a korábbi hagyományokra épülő célokat: „...imádságban és munkában kiforrott hűséget és kitartást, valamint a jelen valóságban fogant, de Istenre tekintő és jövőt építő reménységet szeretnők munkálni e lap sajátos eszközeivel”. (1990. I. (62.) évf. 1. sz. 2. l.)

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1910. 1–7., 1936. 10–12. sz., 1935. 12. sz., 1937. 1., 3., 4., 6. sz., 1945. 1–3. sz., 1946. 1–2. sz., 1947. 1–4. sz., 1948. 1–4. sz.)

BUE (teljes).

3. *Fiatalság Barátja*

Kolozsvár

1892–1897.

Megjelent: 1892–1895, 1897: alkalmanként, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1896.

Nyomda: 1892–1897: Gámán János örököse nyomda

Szerkesztők: 1892: Nagy Lajos és Boros György, 1893–1897: Brassai Sámuel és Boros György.

Az *Unitárius Közlöny* melléklapjaként indul 1892-ben. A szerkesztők hivatkoznak előszavukban arra, hogy Brassai Sámuel 41 évvel korábban is próbálkozott ifjúsági lappal, de csak hat számig jutott el. Szinnyi szerint az említett ifjúsági lapot Pesten szerkesztette. (*Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891.)

A mellékleteként kiadott *Fiatalság Barátja* az unitárius ifjaknak a jóra nevelésben biztosít folyamatoságot, azoknak, akik az iskolából már kikerültek. A lap alkalmanként jelent meg; 1892-ben az

1. sz. Nyári szám; a 2. sz. Téli szám; 1893-ban a 3. sz. Konfirmációs számként jelent meg. 1894-ben a 4. sz. Karácsonyi szám. Ezt követően csak sorszámozott a megjelenés, s az alkalom már nincs megjelölve: 1894. 5. sz.; 1895. 6.; 1897. 7. szám. 1896-ban nem jelent meg. A *Fiatalság Barátja* imákat, bibliai részeket ajánlott a fiataloknak, amelyeket magyarázattal látott el. Vasárnapi iskola címmel példázatokot, történeteket közölt. Játékokkal ismertette meg az olvasókat, rejtvényeket jelentetett meg, megfejtői között könyvjutalmat sorsolt ki.

A gazdag grafikus kidolgozás a fiatalok számára szemléletessé tette a mondanivalót. 1898-ban Ifjak köre, 1900-tól Az Ifjúság részére, illetve köréből címmel került vissza rovatként az *Unitárius Közlönybe* az öt évig lapként megjelenő *Fiatalság Barátja*.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

4. *Nők világa*

Kolozsvár

1902 – 1908.

Megjelent: 1902: negyedévenként, 1903 – 1908: kéthavonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1902 – 1906: Gámán János örököse nyomda, 1907 – 1908: „Ellenzék” Könyvnyomda.

Szerkesztő: 1902 – 1908: Boros György.

Az *Unitárius Közlöny* melléklapja, 1902-ben vált ki a lapból, korábban rovatként ugyanezen címen jelent meg. A szerkesztő munkatársai: Fanghné Gyűjtő Izabella, Perczelné Kozma Flóra, Raffaj Irma.

Ferencz József előszavából: „A nők szószéke lesz, mert a nő hitével hegyeket tud elmozdítani.” (Ferencz József: Üdvözet a Nők Világának. *Nők Világa* I. kötet 5. b) A *Nők Világa* feladataként tűzte ki a valláserkölcsei érzelmek ébresztését, valláserkölcsei elvek terjedését, a keresztényi szeretet hirdetését, jöttevés módozatait. Az indulás évében nem voltak önálló rovatok, de tematikájuk szerint elkülönültek a cikkek vallás-erkölcsi közleményekre, vallásos témájú költeményekre, önéletrajzokra. A Vegyes tartalmúakban írások jelentek meg a népviseletről, háziiparról, beteg gyermekek ápolásáról, a nők feladatairól. A Különfélékben foglalkoztak aktuális problémákkal pl. könyvtár létesítésére felhívást közöltek (1903.)

Lelőhely: OSZK (hiány: 1906, 1907, 1908.)

BUE (teljes)

5. *Unitárius Egyház* (1941-től: *Székykeresztúrköri Unitárius Egyház*)

Székykeresztúr

1905 – 1944. augusztus.

Megjelent: 1905 – 1918, 1921 – 1944. augusztus: havonta, negyedréti alakban.

Szünetelt: 1919 – 1920.

Nyomda: 1905 – 1921: Szabó Kálmán könyvnyomdája, 1921 – 1939. június: Szabó Kálmánné könyvnyomdája (Tipográfia Cristuralsacuiesc), 1939. július – 1944. március: Globus könyvnyomda (Csiky Albert könyvnyomdája), 1944. április – augusztus: Dr. Jodál Gábor könyvnyomdája

Szerkesztők: 1905 – 1910: Lőrinczi István, 1911 – 1914. július: Péter Lajos, 1914. augusztus – 1916: Szász András, 1917 – 1918: Dr. Kiss Elek, 1921.: Dr. Kiss Elek, 1922 – 1923: Orbán Lajos, 1924 – 1925: ifj. Máthé Lajos, 1926 – 1939. június: Ütő Lajos, 1939. július – 1941. augusztus: Máthé Sándor 1941. augusztus – 1944. augusztus: Marosi Márton

A Székykeresztúr Vidéki Unitárius Lelkészkör által kiadott egyházi és iskolai lap proklamációjában kijelentette: az egyház reformjáért akar harcolni, ennek érdekében élni kíván a nyomtatott betű hatalmával. Munkatársak voltak: Bárka József, Geréb Zsigmond, Molnár Kálmán.

A lap sorszámozását az első években az iskolai tanévhez igazítja (okt. – szeptemberig), e szokásán 1908-ban változtat, 1909-ben már a januári az 1. szám. Többször érte vád a szerkesztőséget a kíméletlen őszinteségért, de az *Unitárius Egyház* kritikái szellemét megőrizve merész hangon bírálta az egyház első életét, az unitárius iskolák nevelési, oktatási tevékenységét. Máthé Sándor így felelt a szerkesztőséget ért vádakra: „Lapunknak mindig lesz elég erkölcsi bátorsága, ha kell, és úgy látja helyesnek, igazolni a régmúltat és elítélni a közelmúlt eseményeit. Cél: a mainál öntudatosabb unitarizmus.” (1939. 32. évf. 9–10. sz. 42. l.).

A rovatok tükrözték az *Unitárius Egyház* arculatát. Szemléjében rendszeresen figyelemmel kísért a kortárs unitárius lapokat pl.: *Keresztény Magvetőt*, *Unitárius Szószéket*, az *Egyháztársadalom* és *Kévekötés* c. lapot. Az Egyházi és iskolai mozgalmak (Egyház és iskola; Egyházi, iskolai és társadalmi szemle) c. rovatában foglalkozott az egyházi reform és a megújítandó hitoktatás aktuális kérdéseivel, hasábjain e témában vitát indítványozott. Az egyházzal és iskolárról szóló rovat a 10-es évek végén ketté vált; külön rovat foglalkozott az Egyházzal, és külön a Neveléssel. Később a Tanügyben jelentek meg a hitoktatás reformjával kapcsolatos írások. A Tárca rovat helyét adott azok számára, akik valamely egyházi ill. iskolai ügyben szólni kívántak.

A 40-es évekre eluralkodik a politizáló hang, el-eltűnnek a korábban kialakított rovatok, de kritikus hangja változatlan. 1944-ben az egyes publikációkon érződött a kor fenyegetett légköre, a hitleri faji megkülönböztetés szellemének hatása. Példa erre egy idézet az ML-lel jelzett szerző cikkéből: „...én kizárnám az ótestamentum tanítását az iskolából és igehirdetésben is kerülném azt. Célzerű-e a zsidó erkölcs adagolása az ó-testamentummal?” (1944. 37. évf. 5. sz.)

Felmerült a kiadó lelkéször és a szerkesztőség részéről olyan terv, hogy *Unitárius Élet* címen kívánják folytatni a lapot, ám a sajtókamara erre vonatkozó engedélye hiányzott. Az 1947-ben induló budapesti *Unitárius Élet* nem a *Székekykeresztúri Unitárius Egyház*, hanem az *Unitárius Értesítő* utódjaként jelent meg.

Leleőhely: OSZK (Hiány: 1923. 4–5. sz.; 1924. 1–2. sz.; 1925. 12. sz.; 1928. 6. sz.; 1936. 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz., 11–12. sz.; 1940. 8–12. sz.)

BUE (Hiány: 1923. 4–5. sz.; 1924. 1–2. sz.; 1925. 12. sz.; 1928. 6. sz.; 1930. 8. sz.; 1936. 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz., 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz.; 11–12. sz.; 1940. 8–12. sz.)

6. *Unitárius Szószék*

Székeludvarhely

1907–1943.

Megjelent: 1907–1918, 1921–1943: negyedévente, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1919–1920.

Nyomda: 1907–1918, 1921–1923: Becsek D. fia könyvnyomdája, 1924–1943: Globus Könyvnyomda (Csiky Albert nyomdája).

Szerkesztők: 1907–1911: Balázs Andor, Deák Miklós, Vári Albert, 1912–1915: Bölöni Vilmos, Deák Miklós, Ürmösi József, 1916–1918: Ürmösi József, 1921–1923: Ürmösi József, 1924–1929: Balázs András, 1930–1931: Benczédi Pál, 1932–1943: Sigmond József.

Az első szám nem folyóiratnak indult, egyházi beszédgyűjtemény volt. Magyarország ezeréves fennállásának emlékére készült 1896-ban. Az unitárius lelkészek szorgalmazták negyedévenkénti megjelenését. 1908-ra alakultak ki tartalmi jellegzetességei. Imákat, ágendákat, ünnepi szertartásra készült speciális egyházi beszédeket közölt az *Unitárius Szószék*, az 1925-től kialakult Szemle rovatban pedig figyelemmel kísért a unitárius irodalmi kiadványokat.

Leleőhely: OSZK (teljes).

BUE (teljes).

7. Egyháztársadalom

Dicsőszentmárton

1912–1917. augusztus.

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda. 1912–1917: „Erzsébet” Könyvnyomdai Műintézet

Szerkesztők: 1912–1916: Gvidó Béla, Nagy László, Ütő Lajos, 1917: Ütő Lajos, Szász Dénes, Bíró Pál

A Küllői Unitárius Egyházkör lelkészei a *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közlöny* mellett bővíteni kívánták az unitárius sajtót. A szerkesztők az induló folyóirat előszavában célként jelölték meg az egyént, családot, társadalmat, egyházat, hitet és hazát érintő hírek eljuttatását olvasóiknak. Az *Egyháztársadalom* figyelemmel kísérte az egyház mozgalmait, és cikkeket közölt az egyházközségek életéről.

A lap kialakított rovataiban a szerkesztőkön kívül az egyházkör lelkészei publikáltak. Az Ott-hon közvetlen hangú írásokat közölt, bensőséges, családi témákban; a Tárca ismertette az elhangzott egyházi beszédek rövidített változatát, ünnepi alkalmakra készült beszámolókat, valamint aktuális imákat. Különfélék cím alatt jelentek meg az unitárius egyház eseményeiről szóló hírek, tudósítások. A Hivatalos részben közölte a lap a pályázati felhívásokat pl. kántori vagy lelkészi állásokra. Az *Egyháztársadalom* utolsó oldalán helyt adott olyan hirdetéseknek, amelyek összeegyeztethetők voltak a lap publicisztikai célkitűzésével: könyvhirdetések, gyógyászati eszközöket árusító kereskedők hirdetései. Az első világháború hangulata beszűrődött a lapba, ugyanis 1915-től szűnt a sebesült katonákhoz, illetve azok elesteréről. Folytatásos cikksorozatot is megjelentettek a szerkesztők, a folyamatos olvasottságot biztosítandó. (Pl. Ülör: Az ember mint egyházi tényező, 1915. V. évfolyam) A lap stílusa közvetlen, mindenki számára érthető nyelvezetű, nehezen érthető teológiai fejtegetéseket nem tartalmaz.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

8. Unitárius Értesítő

Budapest

1922. június–1944. augusztus.

Megjelent: 1922. július–1929: havonta, negyedréti alakban, 1930–1932: kéthetente nyolcadrét alakban, 1933–1944: havonta, negyedréti alakban.

Nyomda. 1922.: Besskó Károly kő és könyvnyomdája, 1923–1927.: Bognár sajtóipari műhelye, 1928–1929. január: Jupiter Könyvnyomda (Klein Samu nyomda), 1929. február–1930.: Szepes-nyomda, 1931–1932. április: Pátria Rt., 1932. május–1944.: Máté Nyomda (Máté Ernő nyomdája)

Szerkesztők: 1922–1928.: Józan Miklós, 1929–1932.: Barabás István, 1933–1937.: Jancsi (később Dr. Iván László, 1937–1942.: Ferencz József, 1942–1944.: Szent-Iványi Sándor.

A békeszerződést követő első lapot Józan Miklós, későbbi püspök alapította a trianoni Magyarország, az itt élő unitárius olvasóközönség számára. Az *Unitárius Értesítő* unitárius missziós célokat is szolgált. A szerkesztők munkatársai voltak: Perczelné Kozma Flóra, Botár Imre, Buzogány Anna, dr. Csiki Gábor. A lap népszerű módon ismertette a hitigazságokat, nagy unitárius elődök életrajzát. A 30-as évekre kialakultak önálló rovatok. Az Erdély rovatban közölték az olvasóval az erdélyi unitárius vonatkozású híreket, eseményeket. Az Ifjúság rovat foglalkozott az ifjúsági mozgalmakkal pl. a 345. sz. János Zsigmond unitárius cserkészcsapat a Dávid Ferenc ifjúsági egyesület tevékenységével; a Krónika részletes beszámolót adott a lezajlott közérdekű egyházi eseményekről. Az Isten előtt, az Esmék világa és a Jövő útján c. rovatok a hit, az unitárius eszme kérdéseit taglalta. A Hősök, emberek rovat emlékezett meg az unitárius múlt és jelen kiemelkedő alakjairól. A Hivatalos résznek nevezett rovat Józan Miklós aláírásával meghívott tartalmazott valamely egyházi eseményre, ill. gazdasági adatokat, felhívásokat közölt. A Könyvek rovat figyelemmel

kísérte az unitárius irodalmat, könyvkiadást. A rovatok a lap utolsó megjelenéséig megmaradtak, a második világháború nem változtatta meg az *Unitárius Értesítő* tartalmi jellegzetességeit. A hátsó borítón megjelentek unitárius iparosok, kereskedők hirdetései.

Mindkét lelőhelyen találtam egy példányt a Szentábrahámi Pihenő c. alkalmi megjelenésű tavaszi számból, mely az *Unitárius Értesítő* ifjúsági melléklete alcímmel jelent meg 1938. májusban, Ferencz József szerkesztette, folytatása a szerkesztő későbbi közlése szerint nem volt. A II. világháború után a lap folytatása az *Unitárius Élet*, amely 1947-ben indult Budapesten, Máté Ernő könyvnyomdájában (VIII., József u. 61.), kezdetben kéthetente jelent meg, Barabás István szerkesztésében. Az *Unitárius Élet* napjainkban is élő lap, immár kéthavonkénti megjelenéssel, jelenlegi szerkesztő Orbókné Szent-Iványi Ilona.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

9. Kévekötés

Székelkeresztúr

1930–1936. augusztus

Megjelent: havonta, negyedréti alakban.

Nyomda: 1930–1931. augusztus: Füssy J. könyvnyomda, Torda, 1931. október–1932. augusztus: Thuroczy István könyvnyomda, Kézdivásárhely, 1932. október–1933. augusztus: Antal Nyomda, Brassó, 1933. október–1934. augusztus: Füssy J. könyvnyomda, Torda, 1934. október–1935. augusztus: Minerva nyomda, Torda, 1935. október–1936. január: Tipografia Ivan Hatiegau, Fogaras, 1936. február–április: Tipografia Orient, Kolozsvár, 1936. június–augusztus: Tipográfia Pallas Kolozsvár

Szerkesztők: 1930–1931. augusztus: Balázs Ferenc, Lőrinczi László, Máthé Sándor, 1931. október–1932. augusztus: Gyallay Pap Zsigmond, 1932. október–1933. augusztus: ifj. Szabó Sámuel 1933. október–1935. augusztus: Fikker János, 1935. október–1936. augusztus: Lőrinczi Mihály, Simén Dániel.

Az ifjúsági folyóiratot kiadta a Dávid Ferenc Egyet Ifjúsági Köreinek Egyetemes Szervezete. A szervezet megbízásából a szerkesztőség Székelkeresztúrról irányította a lapot, a folyamatos megjelenést az egymást felváltó nyomdák biztosították. A *Kévekötés* I. évfolyamát a naptárt követően számozta (januártól decemberig); a II. évfolyamtól kezdve az iskolai tanévhez igazodott, októbertől augusztusig tartott egy-egy évfolyam. A cím szimbolikus jellegére utal ifj. Szabó Sámuel szerkesztői előszavában: „Az a célunk, hogy összefogjuk, kévébe kössük az elárvult mezőn ledőlt fejeket. . . új utat keresünk az élethez és új hetet az igazság felé.” (1932. V. évf. 1. sz. 8. l.).

A *Kévekötés* összekötő kapocs kívánt lenni az egyes városok és falvak unitárius fiatalsága között. Iván László határozottabban fogalmazott: „...s el kell készülnünk arra, hogy mai, romladozó egyházi életünket nekünk (ti. fiataloknak) kell új életre támasztanunk. Cél: az unitárius megújítás.” (1933. VI. évf. 2. sz. 3. l.)

A fentiek szellemében a szinte évente változó szerkesztőség a lap egyes rovataiban igyekezett céljait megvalósítani, amelyben segítséget nyújtottak munkatársaik: Balázs Ferenc, Csongvay Lajos, Mikó Imre, ifj. Ürmösi Károly. Az Egyesületi élet részletes beszámolót adott a Dávid Ferenc Egyet ifjúsági szervezeteinek munkálkodásáról. A Beszélgetések a vallásról c. rovatban a fiatalok hitéleti vallomásai kaptak nyilvánosságot. A *Kévekötés* tudósított a cserkészlet tevékenységéről is. Rejtvény rovatában először jelent meg keresztrejtvény magyar nyelvű unitárius lapban; a megfejtők között könyvjutalmat sorsoltak ki. A *Kévekötés* színes, változatos tartalma és szellemi összefogó ereje miatt minden bizonnyal népszerű ifjúsági lap volt.

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1930; 1931; 1932; 1933. októberig megjelent számok).

BUE (Hiány: 1930. 1. sz.; 1931. 1. sz., 3. sz., 5. sz., 6. sz. 10.; 1932. 3. sz.)

10. *Unitárius Evangélium*

Kolozsvár

1933. február – 1934.

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1933. február – 1934. április: Grafic-Record Könyvnyomda, 1934. május – december: „Hermes” Nyomda (Polonyi és Tsa)

Szerkesztő: 1933. február – 1934.: Kiss Elek

A lap címében fejezte ki a megjelentetés célját: „Az Unitárius Evangélium örömmüzenet az igazi unitáriusoknak, nem elmélkedni, hanem színt és értéket adni a reménytelenné váló, elszíntelenedett életnek” (Kiss Elek: Szerkesztői előszava 1933. I. évf. 1. sz. 3. l.) Az egy fő által szerkesztett Unitárius Evangélium a rovatok kialakításában mindvégig következetes maradt. A Helyzetkép, amely a világ unitarizmusát kísérte figyelemmel (Pl. Dánia, Anglia, Hollandia) a Theológia a lelkesképzés problémáit tárgyalta; a Misszió a lelkeszi hivatás nemes megéléséről közölt fejtegetéseket; a Haladás taglalta az egyház reformkérdéseit — építve az egyház híveinek progressziójára. A Biblia rovat a Szentírást magyarázta egyszerű, közérthető stílusban, a Szemlében a hazai és külföldi unitárius lapok aktuális témáit ismertette olvasóival. Az irodalom példázat értékű történeteket, elbeszéléseket közölt. A lap további tartalmi jellegzetessége, hogy rendszeresen foglalkozik az unitárius szórványokkal. Az olvasóknak egészségügyi tanácsokat is ad, és olvasótábora figyelmébe ajánlja az unitárius felekezeti közéleti embereket: orvosokat, ügyvédeket, építészeket, keréskedőket.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

11. *Unitárius Hírnök*

Bukarest

1933. március – 1938. május

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1933. március – 1934. január: Tipográfia Nagy Bálint könyvnyomdája, 1934. február – április: Tip. Heller-Nyomda, 1934. május – 1937. augusztus: „Litera” termelő és könyvkiadó szövet. Bucuresti, 1937. szeptember – 1938. május: Tip. Bernat

Szerkesztők: 1933. május – 1936. szeptember: Lőrinczy Dénes, 1936. október – 1938. májusig: Lőrinczy Géza.

A lap alcíme: „Egyházi értesítő Bukarestben és az ó-királyságban élő unitárius híveinek részére”, amelyet a Bukaresti Unitárius Egyházközség adott ki. A Kolozsvártól távol élő magyar unitárius hittestvérek lelki támasza kívánt lenni az *Unitárius Hírnök*, hitük erősítésében nyújtott segítséget (Ez időtájt kb. 1200 híve volt Bukarestben az unitárius egyháznak, ill. a Regátban száz-húsz unitárius élt. Lőrinczy Géza szerk. adatai 1936-ból). A lap havonta megjelenő számai „kézirattal gyanánt” felirattal kerültek ki a nyomdából.

Tartalmi jellegzetességként lelket erősítő hitéleti írások jelentek meg a lapban, valamint közérdekű unitárius hírek a Bukarestben ill. a Regátban élők számára. Az „Aranykönyvi” bejegyzések tájékoztatást adtak az adakozásokról.

Lelőhely: BUE (hiány: 1935. 3., 7., 8. szám)

12. *Unitárius Jövendő*

Brassó

1939. szeptember – 1942. szeptember

Megjelent: havonta, negyedréti alakban

Nyomda: 1939 – 1940. augusztus: Tipografia Soimi Carpatilor, 1940. szeptember – 1942.: Tipográfia Bodor.

Szerkesztő: 1939. szeptember – 1942. szeptember: Kovács Lajos

Az *Unitárius Jövendő* egyháztársadalmi, hitéleti és missziói célokat szolgáló lapként indult a brassói lelkész kör gondozásában. A szerkesztőbizottság szükségét érezte pártérdektől s minden más befolyástól mentes lap létrehozásának, amelyben mindenki bátran elmondhatja véleményét unitárius egyháza és hite érdekében. Egyházi és világi íróknak is helyt adott a lap hasábjain. Az első három szám „mutatványszám”-ként jelent meg.

Az *Unitárius Jövendő* az egyházi reformért, az öntudatosabb unitarizmusért harcolt, szükségesnek látta az egészségtelen egyházi szellem megtisztítását. Az 1940. nov. 14-ei Romániai Egyházi Képviselő Tanács megtiltotta az *Unitárius Jövendő*nek az Unitárius szó használatát, a lap azonban változatlan címmel folytatta működését, a szerkesztő 1942-ben bekövetkezett haláláig.

Az *Unitárius Jövendő* hangja mindvégig kritikus maradt. Tartalmi jellegzetességként Csendes óra címmel imákat közölt, a Szemlében jelentek meg a kemény hangú reflexiók az egyház életével kapcsolatban. Folytatásos írások is megjelentek a lapban. Pl: Nőszövetségek a vasárnapi iskolák szolgálatában (1939.); Gazdálkodás-Vallomások; Egyházi zene a fejlesztés érdekében (1940.) címmel.

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1942. 1–9. sz.)

BUE (teljes)

13. *Unitárius Szórvány*

Debrecen

1947. február – november

Megjelent: havonta, negyedréti alakban

Nyomda: 1947. február – április: Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Vállalat nyomdája, 1947.

május – november: Debrecen város és Tiszántúli ref. egyházkerület könyvnyomda vállalat.

Szerkesztő: 1947. február – november: Buzogány Kálmán

A lap címében utal a szórvány szóval a más vallásúak közé elszórtan beékelődött más (itt unitárius) felekezetű kisebb emberszoporra.

A kis terjedelmű *Unitárius Szórvány* felhívásokat közölt olvasóival. A szerkesztő lelkész összefogó szerepet töltött be a hitükben közös, de egymástól távoli falvakban élő emberek között, célul kitűzve több nemes célt, pl. debreceni unitárius székely templom építését.

A rövid megjelenés alatt kialakult rovat a Nők világa, amelyben a nők, asszonyok problémáival foglalkozott. Hozzászólások rovatában a lap helyt adott a szórványban élők írásainak.

Lelőhely: BUE (teljes)

MUSZKA IBOLYA ÉVA

Katholikus Legényegyleti Olvasótár. 1845–46 telén Adolf Kolping (1813–1865) német katolikus lelkész, aki eredetileg cipészsegéd volt, az iparostanoncok és segédek művelődése, erkölcs-nemesítése céljából megszervezte az első katolikus legényegyletet. Ezt követően a legényegyleti mozgalom hamarosan túlnőtt a német határokon, s világszerte gyökeret vert.¹

Hazánkban az első egylet Kolping személyes támogatásával 1856-ban Pesten hozta létre Szabóky Adolf.² Az ezt követő években több városunkban elindult a szervezés. Az egri egylet létrehozása Tóth István nyomdász nevéhez fűződik, 1860-ban.³

A derék betűszedő, akit az egylet titkárává választottak, 1864-ben az iparostanoncok és segédek művelődése érdekében *Katholikus Legényegyleti Olvasótár* néven kiadványsorozatot indított. Az első füzetben olvasható előszó szerint az olvasótár „főleg az iparúzó ifjúság részére olyan olvasmány akar lenni, mely által maguknak hasznos ismereteket szerezve, szabad óráikban lelket s

¹ E. T.: *Kolping Adolf* = Katholikus Legényegyleti Olvasótár, Eger, 1864. 9–13.

² SZECSKÓ Károly: *Az Egeri Katolikus Legényegylet története 1860–1951*. Eger, 1992. 5.

³ I. m.: 6.

szívet nemesítő mulatságot is találjanak, hogy így erkölcsi művelődésüket lehetőleg tökéletesíthessék.”⁴

A második füzet két évvel később, 1866-ban látott napvilágot.⁵ Sajnos több kiadvány, bizonyára anyagi okból, nem jelent meg. Így e hasznos vállalkozás félbeszakadt.

A megjelent két kötet rendkívül gazdag és hasznos olvasnivalót tartalmaz, a kiadvány az első kötet előszavából idézett célkitűzéseinek megfelelően. Az első füzet tartalmazza a mozgalom alapítójának, Kolping Adolfnak rövid életrajzát, amelyet a szerkesztő és kiadó készített. Ugyancsak ebben a füzetben olvashatunk tömör összefoglalást a legényegyleti mozgalom 1864-ig terjedő történetéről.

A két kötet anyagainak többsége erkölcsnemesítő vers, elbeszélés és színmű. A költemények többségének szerzője az ismert papköltő, Mindszenti Gedeon volt (például *Diadalének*, *Legénydal*, stb.).⁶ Rajta kívül olvashatunk verset Benőfy Somától⁷, Tárkányi Bélától⁸. Pájer Antaltól⁹ és más, ma már ismeretlen poétáktól. Az elbeszélések, korabeli szóhasználatul beszélők, főként Vincze Alajos alkotásai.¹⁰

A kötetekben két színmű olvasható. A szerkesztő egy külföldi szerző, Dr. Jarisch *Polgárerény* című darabját dolgozta át, amely az iparosletről szól. A másik munka M. P.-tól való. Vallásos színmű, címe: *A nagylelkűség*. Mindkét kötetben több hasznos, rendkívül olvasmányos ismeretterjesztő cikket találhatunk. Montedegoi Albert Ferenc¹¹ rövid vázlatot készített a kézműipar történetéről. Selley Béla¹² érdekes cikket közölt a levelek továbbítására is alkalmas angol tanulmányról, a légmozdonyról. Cikkét olvashatunk az akkortájt gyorsan terjedő fényképészetről is.

A fiatalság szórakoztatására a szerkesztő sok hasznos történetet, korabeli szóhasználatul adott közre, amelyek főként Sziklay Jakab¹³ gyűjtései, illetve írásai. Ezenkívül található a füzetekben sok találókérdés és tréfa is. A kiadványok nagy értéke, hogy közölték a legényegylet fontosabb adatait és képet adtak a mozgalom érdekesebb eseményeiről. Például megtudhatjuk, hogy 1845-től 1866-ig a világon már 414 egylet működött.

A füzeteket rendkívül gazdag illusztrációs anyag teszi szemléletesebbé. Többek között látható a kötetekben Szabóky Adolf, Kolping Adolf, Lengyel Miklós kanonok, egyleti elnök arcké-

⁴ *Katolikus Legényegyleti Olvasótár*. Első füzet. Eger, 1864.

⁵ *Katolikus Legényegyleti Olvasótár*. Második füzet. Eger, 1866.

⁶ Mindszenti Gedeon (1829–1877) neves katolikus papköltő. Egerben volt káplán, tanító-képzőintézeti tanár, igazgató. A helyi Hatvani temetőben nyugszik. Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. L–R. Bp. 1965. 251.

⁷ Benőfy Soma (1821–1887) katolikus papköltő. Egerben tanult. A Kisfaludy Társaság számára összegyűjtötte a palócok dalait (Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I. kötet*. Bp. 1891. 871–872.)

⁸ Tárkányi Béla (1821–1886) katolikus papköltő. Petőfi barátja volt, akit 1844 februárjában meglátogatott Egerben. Több imádságos és énekeskönyv szerzője volt. (Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. S–Z. Bp. 1965. 312.)

⁹ Pájer Antal (1817–1881) katolikus papköltő. Füzesabonyban káplán, majd plébános. (Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. L–R. Bp. 1965. 417.)

¹⁰ Vince Alajost (1839–1919) 1863-ban Egerben szentelték pappá. 1868-tól az egri r. k. fiú-tanítóképző tanára, 1892-től igazgatója volt. (Vö. BENKÓCZY Emil: *Pyrker első magyar nyelvű tanítóképzője*. Eger, 1928. 196–198.)

¹¹ MONTEDEGOI ALBERT FERENC (1811–1883) csillagász, a Magyar Tudós Társaság tagja. 1851-től az egri Csillagda igazgatója, egyházmegyei könyvtáros, liceumi tanár. (Vö. SZECSKÓ Károly: *Montedegoi Albert Ferenc*. Kézirat, 1992.)

¹² Selley Béla. Munkásságát jelenleg nem ismerjük.

¹³ Sziklay Jakab. Munkásságát jelenleg nem ismerjük.

pe.¹⁴ Nagy érték és talán egyedülálló a legényegylet első székházáról készített rajz. Az épület a Csonkamecset-téren állott (ma a Heves Megyei Művelődési Központ székháza). A második füzet végén látható Zsaskovszky Ferenc,¹⁵ neves egyházi zeneszerző és karnagy kottája, amelyet egy jelenleg ismeretlen költő, *Vándor induló* című versére komponált.

A ma már szinte könyvtári ritkaságszámba menő kiadványokat az érseki líceumi könyv- és könyvnyomtatásban készítették, rendkívül ízléses kivitelben.

SZECSKÓ KÁROLY

A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára. A Szegedi Hírlapkiadó és nyomdavállalat r.t. *Alapítási tervszövege* 1913. február 15-i keltezésű.¹ Ez az irat — amellelt, hogy rögzíti a cég, annak nevében is jelzett, tevékenységi területét — kimondja: „A részvénytársaság tárgya: A Ligeti Jenő és Társai szegedi bejegyzett cég üzletének átvétel és folytatása.” Majd, részletezőbben: „Az alapítók [,] névszerint: Pásztor József, Hacker Béla és Löffler Andor behozzák a részvénytársaságba az általuk a Ligeti Jenő és társai szegedi bejegyzett cégtől örök áron megvett, s így tulajdonukat képező nyomdai gépeket, felszereléseket, papírárukat, ólombetűket és kinlevő követeléseket 48.000 koronában megállapított értékben, és a részvénytársaság ezeket ugyaníly összegért átveszi, s mely vételár akként egyenlített ki, hogy a részvénytársaság az alapítóknak ellenértékül 480 darab egyenként 100 korona névértékű részvényt ad”, plusz — az egyéb részvénybefizetésekből — 2000 koronát. Hogy ekkor milyen gépekkel, felszerelésekkel stb. rendelkeztek, leltárban rögzítették.² Maga a vállalkozás — mivel az összesen 500 részvényből 480-at a nyomda képezett — láthatóan jórészt a Ligeti Jenő és Társai nyomdára épült. A cég jogilag 1913. június 17-én jött létre, s akkor az 500 részvény — tehát a nyomda és a cég tulajdonjoga — a következőképpen oszlott meg:

1. Hacker Béla nyomdatulajdonos, 160 db. — 16.000 K értékben
2. Pásztor József szerkesztő, 160 db. — 16.000 K értékben
3. Löffler Andor igazgató, 160 db. — 16.000 K értékben
4. Holtzer Dániel kereskedő, 2 db. — 200 K értékben
5. Dr. Békei Nándor ügyvéd, 2 db. — 200 K értékben
6. Szerényi J. Jenő ügyvédsegéd, 2 db. — 200 K értékben
7. Fischer Aladár igazgató, 2 db. — 200 K értékben
8. Braun Victor kereskedő, 2 db. — 200 K értékben
9. Hacker László gyári tisztviselő, 5 db. — 500 K értékben
10. Brüller Gyula gyári tisztviselő, 5 db. — 500 K értékben

Valamennyi részvényes szegedi lakos volt.

Készpénzbefizetés — a Szegedi Általános Bank igazolása szerint — mindössze 600 korona értékben történt; a részvényesek közül a 4–8. 60–60 koronát, a 9–10. pedig 150–150 koronát fizetett be. Ez már a kezdetekkor előrevetítette a cég végzetét, ún. üzemtőke nélkül ugyanis lehetetlen volt működni. Így már az 1913. október 23-i közgyűlés kimondta a fölszámolást. Hogy mi történt, az leginkább Löffler Andor igazgatósági tag — közgyűlési jegyzőkönyvben rögzített —

¹⁴ Lengyel Miklós (1802–1889) 1851-től egri kanonok, 1873-tól érsekhelyettes volt. Sok pénzt fordított jótékony célokra. (Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VII. köt. Bp. 1900. 1068–1069.)

¹⁵ Zsaskovszky Ferenc (1819–1887) jeles egyházi zeneszerző, 1846-tól az egri székesegyház karnagya. (Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. köt. Bp. 1924–1925.)

¹ Ez, s az e cikkben hivatkozott valamennyi irat a szegedi bíróságon őrzött cégbírói iratok között található, Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt 1913/28. jelzet alatt.

² A leltár a Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat részvénytársaság 1913. június 8-i keltezésű alapszabályainak a melléklete.

közgyűlési fölszólalásából hámozható ki. Ő ugyanis kimondta: „A részvénytársaság megalakulása-kor átvette a Ligeti Jenő és Társa szegedi cég üzletét annak aktívaival és passzívaival. Az összes bankhitelezők és a legnagyobb áruhitelező, ez utóbbi követeléseinek egy részét illetően követeléseik teljes kiegyenlítéséül elfogadták a részvénytársaság részvényeit, ezáltal a részvénytársasággal szemben az átvett cég üzleti terheinek túlnyomó része megszűnt, illetve alaptőke követeléssé alakult át és az áruhitelezőkkel kedvező moratórium kötött, a künlevőségek behajtása megkíséreltetett” — üzemtőke azonban nem volt. Ezen a fölszámolást kimondó közgyűlésen a részvényesek már a megváltozott részesedési viszonyokat mutatták. Öten voltak jelen; Holtzer Dániel 90, Békei Nándor 160, Pásztor József 60, Hacker Béla 13, Löffler Andor 22 db. részvény képviselőben. Azaz Pásztor 100, Hacker 147, Löffler 138 (együtt összesen 385) részvényt veszett, Holtzer viszont 88, Békei pedig 158 részvényt nyert. Ez a tény arra vall, az alapítók számára — a Ligeti nyomda megvásárlásakor — Holtzer és Békei hitelezett 8.800, ill. 15.800 koronát. (139 részvény pedig, ami ugyancsak kikerült az alapítók kezéből, a hitelek fejében valamelyik bank tulajdonába kerülhetett.)

A fölszámolás kivitelezésére Löffler Andor (s a hozzá csatlakozó Pásztor József) azt javasolta, hogy „a társaság vagyonát (a nyomdát és a berendezéseket)” tegyék „készpénzzé”, azaz adják el. Hogy ez az ötlet miképpen valósult meg, nem tudjuk. A szegedi törvényszék, mint illetékes kereskedelmi bíróság végzése („fölszámolás alatt”) 1914. január 19-én született meg. A tényleges fölszámolás azonban hosszan elnyúlt, az utolsó fölszámoló, a bíróság által kijelölt Pásztor József (1884–1962) még a húszas évek közepén is „intézte” a cég ügyeinek „fölszámolását”. Így — jelen ismereteink szerint — megállapíthatatlan, hogy utóbb a nyomda kinek, vagy kiknek a kezébe került, egyáltalán: együtt maradt-e, vagy széthullott? A cégbírósi iratok erről furcsa módon hallgatnak, a „fölszámoló” ismételt az azt jelentette, hogy üzleti iratok hiányában nem tud elszámolni a cég dolgairól. Csak föltételezhetjük, hogy a nyomda részben (?) az utolsó fölszámoló, tehát Pásztor József kezére került,³ s az ő „tehetlensége” amelyet számos pénzbüntetés sem változtatott meg, voltaképpen ezt a tényt leplezte el. Bizonyítani azonban ezt nem tudjuk.

Akárhogy is volt, akármi is lett a nyomda sorsa *utóbb*, a már említett s a Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt. cégbírósi iratai között fennmaradt nyomdaleltár önmagában is becses dokumentum. Ez a leltár ugyanis a Ligeti Jenő és Társai cég nyomdájáról mindenképpen fölvilágosítást ad, a Ligeti nyomda pedig valójában az 1910-ben alapított *Délmagyarország* című lap nyomdájának Ligeti Jenő (1875–1969) tulajdonában megmaradt nagyobbik, még önmagában is működő részét alkotta.⁴ Azaz: a leltár voltaképpen a *Délmagyarország* előállításának nyomdai hátteréről ad információkat.

Maga a kéthasábosan gépelt, 6 oldal terjedelmű leltár a következő:

³ Pásztor József a szegedi sajtótörténet „nagyfogulja” volt, újságíróból lett lap- és nyomdatulajdonos (egy időben mint gyakorlatilag korlátlan hatalmú főrészvényes); főlemelkedésének pénzügyi háttere máig tisztázatlan. A Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt létrehozásával valószínűleg a már tulajdonában lévő *Délmagyarországnak* kívánt „saját” nyomdát szerezni. Vö. LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből. Pásztor József = Szeged 1989. 5. sz. 36–37., Uő: A Szeged története (1920–1925) I–II. = MKSz 1989. 4. sz. 369–382. és 1990. 1–2. sz. 45–67.*

⁴ A *Délmagyarország* nyomdáját Ligeti Jenő hozta létre, a legmodernebb (rotációs) gépeket azonban a hitelező cég csakhamar visszavette. A „maradék” nyomda azonban 1910 őszétől 1912 közepéig Ligeti irányításával s jelentős részben az ő tulajdonában működött. Vö. *A Délmagyarország fél évszázada 1910–1960.* Szerk. LÖKÖS Zoltán, PÉTER László, [Sz.] SIMON István. Szeged, 1960. 5–6. és 81., továbbá LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből. Ligeti Jenő = Szeged 1989. 4. sz. 41–42.* — Hogy a nyomda miért s hogyan került ki Ligeti kezéből, részleteiben máig tisztázatlan.

LELTÁR

A „Szegei Hírlapkiadó és Nyomdávalalat részvénytársaság” cég alapítói által Ligeti Jenő és Társai cégtől megvett nyomdai felszerelés, anyagok és egyéb ingóságokról. —

Petit minus	78.01	Stancnik	66.00
Petit antiqua	289.11	Transmissiók	76.00
" quirtpont	46.12	Írógépasztal amerikai	100.00
" cursiv számok	99.31	Nagy iratszekrény	70.00
" anyag	14.48	Kis iratszekrény amerikai	80.00
" menetrend szám	17.80	Wertheim szekrény	500.00
" anyag	4.88	Klisék	400.00
" Blockschrift	28.00	Fametszetek	276.00
" fette Römisch	27.62	Regalis	120.00
Számozó gép	50.00	Formaasztal	60.00
Anyag	189.91	Könyvészet és állványok	1300.00
Világítási felszerelés	320.76	Másoló prés	20.00
6 darab motor	2034.00	Átvitel	35046.12
Könyvkötő szerszám	40.50	Áthozat	35046.12
Matricák	58.45	Irodai szerek	100.00
1 db gyorssajtó	4500.00	Kályhák és csövek Meidinger	150.00
1 " "	4000.00	Gépszíj	140.00
1 " "	5500.00	1 drb 11/12 szekrényállvány	34.00
1 db amerikai gép	800.00	8 " nagy antiqua "	72.00
1 " papírvágó gép	650.00	6 " kis " "	42.00
1 darab keskeny vágó	25.00	4 " betű " "	9.20
2 " amerikai vágó	2000.00	39 " hasábhajó	171.60
1 " önkirakó "	650.00	7 " " 21/29	35.00
kis papírvágó gép	100.00	4 " " 16/26	20.00
Teljes nyomdai felszerelés	7000.00	1 " " 29/46	11.00
3 darab motor villamos	1064.00	4 " " 31/47	33.60
Klisék	35.82	1 " " 37/55	12.00
2 fűzőgép	480.00	1 " zárókészülék	74.80
Átvitel	30203.77	50 " " zárókarika	15.00
Áthozat	30203.77	12 " berakójel	4.00
Klisék	99.00	1 " festéklapát	— .70
Nonp. betűk	6.26	3 " zárókulcs	4.20
Petit betűk és lénia	38.85	16 drb szedőorsó 20 cic.	64.00
Klisék	70.96	5 " " 30 "	26.00
Rézlénia	327.00	2 " " 40 "	12.00
Lemezolló	500.00	1 " " 55 "	7.00
Villanyvilágítási szerelés	245.78	20 " új ezüst szedő lénia	8.00
Anyag	60.00	2 " új ezüst tördelő lénia	3.00
Petit minus	90.00	3 " 2a. szekrény állvány	102.00
Nonp. Ant.	183.66	5 " nagy " "	130.00
Anyag	19.06	3 " forma " "	60.00
Naptárvignetta	28.78	10 " újság állvány fiókkal	200.00
Klisék	40.00	40 " nagy antiqua szekrény	360.00
Címtáblák	65.00	44 " kis " "	308.00
		4 " nagy anyagszekrény	36.00
		1 " kis lénia "	7.00
		Átvitel	37298.22

Áthozat	37298.22	107.50 Borgis	" "	225.75
36 " betűfiók	82.80	51 kr. Petit Anschluss sort.	" "	117.30
41 " törzsám szekrény	12.80	7.95 Nonp.	" "	27.83
18 " szedő deszka	99.00	15.40 Tertie	" "	41.58
1 " mosó asztal	36.00	16.10 Text	" "	43.47
10.10 kg Nonp. fette Altdeutsch	92.90	50.90 Nonpar quadr. sort.	" "	114.52
16.90 " Petit	130.13	52.40 Petit	" "	104.80
21. — " Garmond	140.70	52.20 Borgis	" "	104.40
13.70 " Cicero	90.42	154. — Garmond	" "	277.20
1.90 " Pet. J. Nonp. Elit grotesq	32.30	200.50	" "	350.88
3.40 " Nonp.	35.36	76.50 Tertia	" "	145.35
4.90 " Petit	45.08	77.20 Text	" "	146.68
5.30 " Garmond	44.52	108.50 1, 2, 3, 4, Bleislege	" "	173.60
6.70 " Cicero [Elit grotesq]	54.94	106.40 1/4 Petit Reglettem	" "	361.76
7.40 " Tertia	57.72	459. — Garm. kraeftige Antiqua	" "	1354.05
9.70 " C.20	73.72	140.60 Cicero	" "	449.92
4.90 " C.28	35.28	245 Bg. J. Bg.	" "	747.05
6.00 " C.36	40.80	182. — Petit	" "	682.50
5.00 " Nonp. neue 1/2 fette	49.00			
5.20 " Petit	44.72	Átvitel		45426.10
6.00 " Garmond	45.60	Áthozat		45426.10
5.90 " Cicero	53.66	39.40 Nonpar.		263.98
7.40 " Mittel	54.02	29. — Borgis fette Ald.		208.80
7.60 " C.16	54.72	10.40 C/48 Trümp. Schreib.		98.10
8.75 " C.20	61.25	97.80 Petit quadraten sort.		198.60
6.40 " C.28	42.24	159.40 Bleistege sort.		255.04
6.35 " C.36	39.37	44.50 Garm. kreaftige kursiv		200.25
7.20 " C.48	48.76	6. — Nonpar.	" "	57.00
2 drb. betűszekrény	18.00	12.70 Cicero 1/2 fette		93.98
24 " Imp.	30.00	15.30 Petit 1/2	" "	131.58
különféle klisék	141.70	30 Eisenstege 6, 8, 10 8, 12		12.00
12.80 C./60 betű	75.25	36 " " " " 16, 20		18.00
12.30 Nonp. Fette Bleilinién	63.96	54 " " " " 24, 28		37.80
		180 " 32, 36, 40, 44, 48		162.00
Átvitel	39213.94	15.40 Cicero kraeftige kursiv		81.62
Áthozat	39213.94	4.20 nonpar 1/2 fette	" "	41.16
11.80 Cicero fette Bleilinién	61.36	16 Tertia kraeftige Antiqua		105.60
2.59 Nonp. Bruckziffern	25.50	10.40 Text	" "	66.56
2.25 Petit	19.13	10.30 C/28	" "	61.80
2. — Cicero	13.00	115 1/4 Petit Durschschluss		4.37
3. — Cicero Trimp. Schreibsch.	46.20	8.40 C/32 kraeftige Antiqua		40.72
9. — Tertia	117.00	21.40 1/4 Petit Regletten		51.36
5.60 C/28 [Trimp. Schreibsch.]	58.80	1.05 Borg kraeftige Antiqua		3.20
1.25 Petit Kalenderzeichen	11.25	14.90 Petit " kursiv		95.36
3.80 " Mattem	34.20	05 Garm.		38
3.60 " Visitte	33.12	55 C/36 betű		3.41
2.95 " Inserat Einfassung	25.08	05 C/28	" "	33
2.40 " Inserat Einfassung	20.40	1. — C/48	" "	5.80
54.40 Cicero Ausschluss sort.	108.80	2.10 C/60	" "	12.18
80.80 Garm.	169.68	— 30 C/28 [betű]		2.16

—35 C/36 "	2.38	10.02 " 6 " "	60.86
1.55 Garm. kraeft. Antiqua	4.57	10.06 " 7 " "	63.25
353.60 Borgis " "	1078.48	24.03 " Cicero Schreibsnarl	204.70
Átvitel	48829.67	3.04 Nonp. neue Sterm.	34.21
Áthozat	48829.67	3.06 Petit " "	29.90
2.10 Borgis Bruchziffern	16.80	6. — Korpus " "	43.52
57.80 " kraeftige kursiv	277.44	5.05 Cicero " "	39.25
15.30 Petit Borg. fette	123.93	7.09 Text [neue Sterm]	51.76
16.30 Garm. 1/2 "	123.58	7.85 2 Cicero " "	49.60
69.90 Garmond Anschluss sort.	146.79	8.25 Mittel neue Sterm.	50.19
10. — Tertia " "	27.00	13.1 3 Cicero " "	76.63
300 drb. cicero fabetű	78.00	7.05 4 " " " "	43.87
881/2 64 " " "	227.80	8.08 5 " " " "	51.48
500 " 6 " "	80.00	9. — 6 " " " "	52.65
213 1/2 40 " "	257.28	11.25 7 " " " "	65.81
417 1/2 6 " "	127.00	5.85 Petit Behrens Kursiv	82.13
417 1/2 8 " "	127.00	6. — Corpus " "	77.22
417 1/2 10 " "	175.85	6.3 Cicero " "	77.39
417 1/2 12 " "	161.19	7.65 Tertia " "	73.34
357 1/2 16 " "	192.40	6.05 Text " "	68.44
357 1/2 16 " "	167.31	7.09 D. mittel " "	78.56
357 1/2 20 " "	267.69	10.03 3 Cicero " "	96.41
357 1/2 24 " "	276.06	7.08 4 " " " "	68.44
357 1/2 24 " "	242.59	Átvitel	55153.91
357 1/2 24 " "	313.70	Áthozat	55153.91
4 1/2 mtr. Einfassung 8 cic.	65.81	1 Satz Schack Figuren	29.25
4 1/2 " " 8 "	46.33	1 " Berensli	64.35
4 1/2 [mtr. Einfassung] 6 [cic.]	40.54	1 " "	25.74
5,6 kgr. Korp. Wagner	50.45	1 " "	76.05
6 " Cicero "	52.65	1 " "	29.25
6 " Tertia "	51.24	1 mtr. " cursiv	6.43
8.1 " 2 Cicero "	63.49	1 " " "	6.43
9 " 3 " "	66.33	1 " " "	9.94
12. — " 5 " "	85.64	1 " " "	6.43
21. — " 7 " "	142.74	1 Satz Cicero Ninfassung	17.55
3.35 Nonpar Fallstoff	37.22	1 [Satz] Nonp. [Ninfassung]	11.70
4.03 Petit " "	40.24	8 " kleine 4.50 5. — 7.50	
Átvitel	52981.76	5 5 5 57. —	51.48
Áthozat	52981.76	17 Vignetten 1/1.50,	36.62
5.08 kgr. Tertia Fallstoff	44.78	0.05 Korpus Behren cursiv	64
6.06 " Text "	50.19	1.15 D. Mittel " "	11.43
8.04 " 2 Cicero "	62.90	1.04 3 Cicero " "	13.10
9.85 " d. mittel "	71.45	1.5 4 " " " "	13.16
9.02 " 3 cicero "	62.43	6.75 Tertia neue Schreibschr.	45.59
15.08 " 3 cicero "	99.82	0.25 Cicero " "	1.77
11.04 " Corpus "	100.03	0.55 Nonp. " "	5.53
10.08 " Cicero "	92.27	0.55 Text. " "	3.63
8.05 " " "	48.67	1.02 D. Mittel " "	7.30
		0.05 3 Cicero " "	29

0.5 4 " " "	2.82	1 "	Canapee 4 fotell	130. —
1.45 6 " " "	8.49	20 "	világos Thonet szék	100. —
0.8 Tertia Magnet	68.32	1 "	asztalka	24. —
0.05 2 Cicero "	40	1 "	2 ajtós szekrény	80. —
0.9 3 " " "	6.63	1 " "	1 " "	30. —
0.9 5 " " "	6.32	1 "	nyitott szekrény beosztott	50. —
2.35 7 " " "	16.77	1 "	álló íróasztal	40. —
1.6 Nonp. Fallstoff	6.67	1 "	másoló prés asztal	36. —
Átvitel	55743.99	2 "	tölggya íróasztal	260. —
Áthozat	55743.99	4 "	fotell faüléssel	48. —
1.75 Tertia Fallstoff	16.51	1 " "	íróasztal 7 fiókkal	70. —
0.7 Text "	5.32	1 " "	" " 1 "	19. —
5.4 2 Cicero "	3. —	2 " "	" " 2 "	48. —
0.9 5 " " "	5.47	8 " "	" " 2 "	176. —
0.75 6 " " "	4.48	1	Pluvius kézi fecskendő	70. —
2.25 7 [Cicero Fallstoff]	14.61	1	Amerikai Stuerer írógép	500. —
0.75 Tertia neue Steinschr.	5.17	1/3 kg.	Blockschrift 8 féle	805.61
0.05 D. Mittel " "	29	71 "	Klisétálpsteg	170.12
1.04 2 Cicero " "	8.84	5.8 "	Petitszámok	90.62
2.20 7 " " "	12.87		Naptárjelek	3.10
1.45 5 " " "	8.48		57.3 kg. anyag	76.27
0.2 3 Cicero Behrens cursiv	1.87		47.5 " fette römisch 6 féle	540.97
0.35 Petit Fallstoff	3.27		Tömöntőde berendezés	481.07
0.90 Corpus "	7.90		Text. kövér számok	66.35
0.15 3 Cicero "	1. —		Petit hasáb lénia	47.34
2.15 4 " " "	13.58		Fette römisch 5 féle	345.19
0.45 Tertia "	3.47		Írógép betű	90. —
0.15 7 Cicero "	88		2 cicero számok	23.75
0.10 7 " " "	58		Zárjelek	11.35
0.50 Text " "	3.80		Mezek	20.64
1.50 Behrens cursiv	15.79		Átvitel	62112.45
0.70 Cicero Fallstoff	5.89		Áthozat	62212.45
6 klo " Steinschrift	50.56		Perf. léniaák	50.74
0.10 Petit Nonp. Corp. Mag.	90		Petit számok	50. —
1 drb Perforáló gép	300.00		Anyag	329.42
10.20 1/4 Pet. rézlénia			"	78.84
15.40 " finom "			Nagy premier kályha	90. —
10.70 1/2 kövér "			Nyomdai szerszámok	420. —
5.20 2 finom "			Kis premier kályha	78. —
6.25 " kövér "			Meteor kályha	110. —
5.50 1/2 kövér "			Csővek	22. —
6.75 Nonp. kövér "			Papírraktár:	
6 " tompa finom rézlénia	1107.05		Különféle papírok	2000. —
Átvitel	54345.07		Nyomatványok	500. —
Áthozat	54345.07		Anyagok	300. —
1 drb. lehúzó gép	210. —		Összesen	68841.45
1 " kettős íróasztal	60. —			

szóval Hatvannyolcezernyolcszáznegyvenegy korona 45 fillér.

Ligeti Jenő és Társai.

Pásztor József Hacker Béla

Ez a leltár — noha erre most nincs mód — alapos elemzést érdemel. Mind a jegyzékbe vett gépek és felszerelések, mind a betűkészlet számos tanulsággal szolgálhatnak. Ezúttal, a részletes elemzés helyett, csak két elemzési lehetőségre hívnám föl a figyelmet.

1. A leltár részletesen regisztrálja — kilogramban — mennyi és milyen betűkészlettel rendelkezett a nyomda. Ebből kikövetkeztethető lesz a nyomda tipografiai karaktere és minősége, sőt az is, hogy egyszerre, egy időpontban milyen nagyságú munka volt elvégezhető.

2. A leltározott tárgyak láthatóan nincsenek csoportosítva, „rendezve”. Összetartozó dolgok pl. többször s több helyen bukkannak föl. Ez arra a (különben is természetesnek tetsző) fölismérésre enged következtetni, hogy a leltárbevétel sorrendje a nyomdabeli egykorú elhelyezkedést követi. A leltározó ment sorba, s olyan sorrendben vette leltárba a tárgyakat, készleteket, ahogy azok eléje kerültek. Ez a tény talán fölhasználható lesz a nyomda belső elrendezésének rekonstruálása során. Annál is inkább, mert a Korona u. 15. sz. épület, amelyben a nyomda működött, valószínűleg ilyen szempontból is fölmérhető lesz a szegedi levéltárban őrzött építési tervek segítségével.

E leltár előkerülésével mindenesetre lehetőség nyílt a *Délmagyarország* nyomdai hátterének fölmérésére.

LENGYEL ANDRÁS

A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. (Vázlat). A magyarországi német nyelvű periodika-irodalom összefoglaló bemutatása sajtótörténetünk mindmáig megíratlan fejezetei közé tartozik.* Réz Henrik bibliográfiailag ugyan feldolgozta az 1918-ig terjedő korszakot (*Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München, 1935), de e mű esetében pontatlanságokkal is kell számolnunk. Az 1740 és 1809 között Bécsben, Pozsonyban és Pest-Budán megjelent német lapok adatait tartalmazza Andrea és Wolfram Seidler a közelmúltban napvilágot látott, igen kiváló bibliográfiája (*Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*. Wien — Köln — Graz, 1988). Busa Margit *Magyar sajtóbibliográfiája* (Budapest, 1986) az 1849 előtti német nyelvű sajtó történetéhez szolgál számos fontos adattal (címváltozások, lelőhelyek) és ad rendkívül gazdag sajtótörténeti szakirodalmat.

A magyarországi német irodalom történetével foglalkozó művek, Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története. A legrégebb időktől 1848-ig* (Budapest, 1926), valamint Gragger Róbert: *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. I. Vormärz* (Wien — Leipzig, 1914) is számol baveszik a legfontosabb német lapokat, de mindkét munka lezárul 1848/49-cel. A Kókay György szerkesztésében megjelent *A magyar sajtó története I.* (Budapest, 1979) a magyarországi sajtó szerkesztésének foglalkozik behatóbban az egyes német lapokkal. Kiváló alapművek állnak rendelkezésünkre részterületekről, korszakokról, pl. Szemző Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812 — 1878)* (Budapest, 1931), Zuber Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig* (Budapest, 1915), valamint Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig* (Budapest, 1930). Néhány város, ill. a történelmi Magyarország bizonyos országrészeinek sajtó- és nyomdászattörténetéről is számos munka létezik. Csak példaként emeljük ki Temesvárt, Pécsét és Sopront, különösen jól

* Az 1992. június 27-én Tübingenben az Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen), a Südostdeutsches Kulturwerk (München) és az Eberhard-Karls-Universität (Tübingen) által rendezett „Deutsche Sprache und Literatur in Südosteuropa. Archivierung und Dokumentation” című konferencián elhangzott előadás magyar változata.

feldolgozott az erdélyi szászok és a bánati svábok sajtójának története. Egyes fontosabb lapokról (pl. *Preßburger Zeitung*, *Pester Lloyd*, *Pester Sonntagsblatt*, *Pester Zeitung*, *Pesther Tageblatt*, *Zeitschrift von und für Ungern*, *Neues Ungrisches Magazin*) tanulmányok sora látott napvilágot.

Fried István a *Magyar Könyvszemle* 1983. 1. számában közölt cikkében a 19. század első feléig bezáróan felvázolta a magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának modern módszereit, meghúzta a korszakhatárokat. Elméleti kitekintésében foglalkozik a hazai németiség kultúráközvetítő szerepével, nemzeti öntudatának alakulásával, az asszimiláció kérdéseivel.

Jelen munkánkban a magyarországi német sajtó történetének rövid áttekintésére, főbb korszakainak jellemzésére, változó-alakuló szerepének ismertetésére teszünk kísérletet, hiszen az 1848/49 utáni évektől, vagy ha szűkebben vesszük, a kiegyezéstől kezdve ez még nem történt meg. A magyarországi német nyelvű sajtó történetének korszakai nem teljesen azonosak a magyar sajtótörténetével. Összességében elmondható, hogy a német nyelvű sajtó egyes korszakai szélesebb periódusokat, nagyobb intervallumokat fognak egybe. A felvilágosodás eszméáramához tartoznak az 1730-as évektől az 1810/20-as évekig megjelent lapok. Új típust, új stílust, valamint a német nyelvű sajtó széles körű elterjedését hozzák a 20-as, 30-as évektől 1848-ig megjelenő lapok. A Bach-éra szigorú cenzúra-előírásai a német nyelvű lapokat is érintették, sok fontos lap megszűnt. 1867-től 1920-ig terjed a német nyelvű sajtó következő korszaka, amikor szerepe megváltozik, nagyobb teret nyernek a tudományos és szaklapok. A trianoni békeszerződés után a német nyelvű lakossággal rendelkező területek elvesztésével a német periodikumok száma nagy mértékben csökken, a fennmaradók jelentősége pedig visszaszorul.

Végezetül még egy általános érvényű megjegyzés. A magyarországi német nyelvű sajtó történetét vizsgálva mindvégig kettős tendencia figyelhető meg: egy része a hazai németül olvasó közönség igényeit elégíti ki, másik része a külföldet akarja Magyarország felől informálni, ill. a német nyelvű országokkal kíván kapcsolatokat fenntartani. Természetesen sok olyan lap is volt, amelyekben ez a kétirányú törekvés egyidejűleg érvényesült.

A nyomtatott sajtó megjelenése Magyarországon majd egy évszázadot késett Nyugat-Európához képest. A 18. század elején a 150 éves török uralom utáni, elmaradott országban nem volt olyan polgárság, amely bázisát képezhette volna (mint előállító és mint olvasó) egy létrejövő sajtónak. Az első latin nyelvű újságok (*Mercurius Hungaricus* 1705–1710, *Nova Posoniensia* 1721–1722) szűk közönség számára készültek. A magyarországi sajtó történetének következő korszakát a német nyelvű lapok jelentették, hiszen a betelepített német iparosok, kereskedők és a németül is olvasó nemesség képezték később a polgári értelmiséggel együtt azt az egyre szélesedő réteget, amely felvevő piaca lehetett a német nyelvű lapoknak.

Az első német nyelvű újság Budán jelent meg 1730 és 1738 között *Wochentlich zweymal neu ankommender Mercurius* címen. Ez a lap a hivatalos *Wienerisches Diarium*-ot utánazta, mind formáját mind tartalmát tekintve, sőt annak híryanagából is sokat merített.

Mária Terézia uralkodásának második felében a szellemi élet és vele együtt a sajtó is nagy fellendülést élt meg. A korai felvilágosodás eszméi Magyarországon elsősorban német és osztrák körökön keresztül terjedtek. 1764-től Pozsonyban jelent meg a *Preßburger Zeitung*, mely a leg-hosszabb életű magyarországi német újság volt — egészen 1929-ig állt fenn. Bár a Windisch Károly Gottlieb (1725–1793), a város későbbi polgármestere által alapított újság kezdetben sokban hasonlított a *Wienerisches Diarium*-ra, mégis a kor legjelentékenyebb lapja lett.

A napilapoknál érdekesebbek voltak az első német folyóiratok. A német nyelvű folyóirat-irodalom kialakításában ismét Windischnek volt úttörő szerepe. A *Preßburger Zeitung* melléklapjaként ő adta ki az első aufklärta erkölcsnemesítő hetilapokat: a *Der Freund der Tugend* (1767–1769), a *Der vernünftige Zeilvertreiber* (1770) és a *Preßburgisches Wochenblatt* (1771–1773). A jozefinista időkben további, már a *Preßburger Zeitung*-tól független folyóiratokat jelentetett meg, 1781 és 1787 között az *Ungarisches Magazin*, majd a hozzá kapcsolódó *Neues Ungarisches Magazin* (1791–1793), amelyek történelmi és földrajzi tárgyú cikkeket közöltek és számos kiváló munkatárssal rendelkeztek.

Ugyanakkor Bécsben is jelentek meg német nyelvű, de ott élő magyarok által alapított lapok. Ilyen volt a Tersztyánszky Dániel levéltáros által szerkesztett, de valójában Kollár Ádám bécsi udvari könyvtáros irányításával kiadott *Allergnädigst privilegierter Anzeiger aus den sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern* (1771–1776) című hetilap. A bécsi folyóirat mögött álló tudományos társaság tagjai a Habsburg-birodalom keretein belül kívánták a hazai tudományos élet fejlesztését, eredményeinek népszerűsítését elérni.

Bessenyei György, a magyar felvilágosodás akkor még Bécsben élő vezéregyénisége is alapított a császárvárosban német nyelvű lapot *Der Mann ohne Vorurtheil* címen 1781-ben, melyből mindössze hét füzet jelent meg. Bessenyei filozófiai és politikai nézeteit e folyóirat cikkeiben fejtette ki, Rousseau, Helvetius és Herder haladó eszméinek közvetítőjeként nyíltan kritizálta a felvilágosult abszolutizmust.

II. József Pest-Budát, a névleges fővárost uralkodása alatt az ország valódi fővárosává tette, a központi igazgatási és pénzügyi hatóságokat Pozsonyból Budára helyezte. Pest-Buda német kulturális életének fellendülését elősegítette, hogy lakossága még mindig túlnyomórészt német származású volt. A főváros rendelkezett német színházakkal, a kiadók, nyomdák, könyvesboltok is elsősorban bevándorolt német tulajdonosok kezében voltak.

Kovachich Márton György 1786–87-ben adta ki Pesten *Merkur von Ungarn (oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer)* című lapját. E tudományos folyóirattal a magyar szellemi életet kívánta szolgálni, a felvilágosodás eszméit terjeszteni, felhívni a külföld figyelmét Magyarországra, sajnos azonban folyóirata csak igen kis körben hatott és hamarosan meg is szűnt.

A többi magyarországi német újság a *Preßburger Zeitung*hoz képest színtelen volt és nem tudta felvenni vele a versenyt. A Budán hetente kétszer megjelenő *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* (1787–1797) cikkei többségükben más lapokból származtak, de újdonság volt, hogy a lapnak voltak vidéki levelezői. Az 1798 és 1799 között megjelenő *Ofner Zeitung* 1800-ban összeolvadt a *Neuer Courier aus Ungarn von Kriegs-Staats- und Gelehrten Sachen* című lappal és *Ofner und Pester Zeitung* címen jelent meg ezután. Ezeknél a hírlapoknál bizonyos folyamatosság, tartalmi és stiláris hasonlóság érzékelhető.

A Nagyszebenben Martin Hochmeister által nyomtatott *Siebenbürger Zeitung* (1784–1787) később *Der Kriegsbote* címen (1788–1791), majd 1792-től 1862-ig *Der Siebenbürger Boteként* jelent meg, és az erdélyi százszok igényeit elégítette ki.

A jakobinus mozgalom leverése után, az üldöztetések következtében a magyar írók hangja elhalkul, a szigorú cenzúra-rendeletek miatt kerülnek a politikai témákat. A sajtóban a hangsúly kevésbé veszélyes területekre tevődik át, így a kimondottan tudományos folyóiratok kerülnek előtérbe. Az újraéledő folyóirat-irodalomban ismét a német lapoknak jut úttörő szerep, a háttérben megint egy kiváló szerkesztő-személyiség, a pesti egyetem esztétika professzora, Schedius Lajos (1768–1847) áll. A pesti *Neuer Courier*... melléklapjaként adta ki kritikai referáló lapját a *Literarischer Anzeiger für Ungernt* (1798–1799) a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* példáját követve, később pedig a *Kritischer Anzeiger der neuesten Literaturt* (1804). Ezek a folyóiratok könyvismertetéseket, híreket, kisebb közleményeket hoztak, az első magyar írók és tudósok műveiről és terveiről referált, a második új németországi kiadványokról tudósított. Schedius legfontosabb lapja a *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* (1802–1804) volt. Schedius azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy Magyarországról hiteles és helyes ismereteket közvetítsen, a külföldet informálja a magyar tudomány eredményeiről és kapcsolatot tartson a külföldi tudományos élettel. Lapjának érdeme, hogy utat tört az utána következő magyar nyelvű folyóiratok számára. Erdélyben ugyanekkor szintén fontos tudományos folyóirat jelent meg, a *Siebenbürgische Quartalschrift* (1790–1801), mely az erdélyi szárszág szellemi életével foglalkozott.

A magyarországi német nyelvű sajtó következő korszaka az 1810/20-as évektől kezdődik. Ettől kezdve a tudományos sajtó visszaszorul, fontosabbak lesznek a napilapok, a regionális sajtó, a 30-as évektől pedig a szépirodalmi divatlapok, melyekben a biedermeier stílus jelenléte dominál. „A XIX. század első fele a hazai német irodalom történetében a virágzás és a hanyatlás korszaka” — írja igen kifejezően Pukánszky Béla, s ez a megállapítás igaz a hazai német sajtóra is. A magyarság haladó erőinek mindinkább felerősödő nemzeti követelései a németiséget válaszút elé állították: vagy feladja identitását és asszimilálódik, vagy csatlakozik a magyarság törekvéseihez, de úgy, hogy közben megőrzi és ápolja saját hagyományait. A magyarországi németek közül sokan felismerték az őket a magyarsággal összekötő közös érdekeket. A németül író, de magyarul érző, „hungarus patrióta” tudatú német írónemzedék fontos szerepet vállalt magára, erősítette a német — magyar kulturális és irodalmi kapcsolatokat és képviselte Magyarország érdekeit külföldön.

Az osztrák és magyar írók együttműködésére az egyik legjobb példa a *Pannonia* (Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren) című lap, amely 1819 és 1822 között jelent meg Pesten, hetente kétszer. Szerkesztője a cenzúrával számtalanszor összeütközésbe kerülő gróf Festetics Károly Albert volt. A *Pannonia* elsősorban szépirodalmi lap volt, de értekezéseket is közölt.

Az *Iris* (Zeitschrift für Wissen, Kunst und Leben) volt az a másik folyóirat, mely a *Pannonia* mellett az átmenetet képezte a tudományos-irodalmi lapoktól a későbbi szépirodalmi divatlapok felé. Az 1825 és 1828 között megjelenő *Iris*, amit Rosenthal Sámuel és Stielly Károly vezettek, számos olyan neves munkatárssal bírt, mint pl. Anastasius Grün, Ernst von Feuchtersleben, Johann Gabriel Seidl és Ludwig August Frankl. Magyar részről olyan két nyelvű írók publikáltak benne mint gróf Mailáth János, Hugó Károly és Toldy Ferenc. Az *Iris* és a *Pannonia* egyik legfontosabb célkitűzése volt a magyar irodalom népszerűsítése német fordításban.

A kor legszínvonalasabb szépirodalmi lapja a *Der Spiegel* (Zeitschrift für Literatur, Kunst, Eleganz und Mode) (1828—1852) volt melléklapjával, a *Der Schmetterlinggel* (1836—1848) együtt. Szerkesztője 1818 és 1841 között Wiesen Ferenc, 1841 és 1848 között Rosenthal Sámuel, 1848-tól pedig Saphir Zsigmond volt. A *Spiegel* új laptípust honosított meg nálunk, a szépirodalmi divatlapok első hazai képviselője volt. Irodalmi közleményeire (versek, kisebb elbeszélések, novellák) több irodalmi irányzat együttes jelenléte volt jellemző. A többséget természetesen a korabeli olvasók igényeit kielégítő romantikus, valamint főleg osztrák biedermeier költők (Betty Paoli, Ignaz Franz Castelli, J. Karl Hickel) versei alkották. A *Spiegel* nagy érdeme, hogy megismertette a magyar olvasóközönséget a Junges Deutschland képviselőivel (Heine, Laube, Gutzkow) és a 48-as forradalom olyan költőivel, mint Herwegh és Freiligrath. A lap német, osztrák és magyarországi színházakban játszott darabok színikritikáit is rendszeresen hozta. Munkatársai közé tartozott többek között Romy Károly György, Frankenburg Adolf és Falk Miksa.

Sok hasonlóságot mutat a *Der Spiegel*gel a *Der Ungar* című irodalmi napilap. Az 1842 és 1848 között megjelenő újság alapítója Klein Hermann volt. A magyarul érző, de németül beszélő polgár álláspontját nyomatékosította a lap alcíme is: „Zeitschriftliches Organ für ungarische Interessen, Kunst, Eleganz, Literatur und Mode”. Az *Ungar* a magyar érdekek és a magyar irodalom képviselését tűzte ki céljául, valamint azt, hogy a külföldet objektíven tájékoztassa Magyarországgal kapcsolatban. Dolgozott a lap számára pl. Falk Miksa és Saphir Zsigmond, az *Ungarban* sok magyar mű fordítása látott napvilágot.

Magyarpárti lap volt az 1839 és 1845 között megjelenő *Pesther Tageblatt* (Zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben). Az újságot Heckenast Gusztáv nyomtatta és Saphir Zsigmond szerkesztette. A *Pesther Tageblatt* publicisztikája alapján egyértelműen a radikális változásokat követelők oldalán állt. Irodalmi célkitűzése pedig egyebek mellett az volt, hogy az olvasóközönségnek abban a részében, amely csak német irodalmat olvasott, felkeltse az érdeklődést a német fordításban közölt magyar szerzők iránt. A *Pesther Tageblattot* és a két nyelvű írókat azonban — sajnos számos magyar író részéről — támadások érték, azzal vádolták őket, hogy magatartásuk nem a nemzeti ügy fejlődését szolgálja, hanem annak egyik fő gátja.

A *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* (korábban: *Ofner und Pester Zeitung*) melléklapja, a *Ge-meinnützige Blätter* (1811–1845) és a Glatz Eduárd szerkesztésében hetente négyszer megjelenő *Pester Zeitung* (1845–1849) a kormánypolitikát támogatták. A lap úgy jött létre, hogy Heckenast és Landerer könyvkiadó- és nyomdatulajdonosoknak sikerült a *Pesther Tageblatt* szerkesztőségéből Saphirt eltávolíttatni és a politikai rovattal egészített újságot *Pester Zeitung* címen kiadni.

Mivel Németországban a magyar nemzeti törekvéseket többfelől támadások érték, a lipcsei Otto Wigand könyvkiadó egy olyan folyóirat, a *Vierteljahresschrift aus und für Ungarn* kiadását határozta el, amely a magyarországi érdekek németországi képviselőitére volt hivatott. A lap szerkesztője, Henszlmann Imre Kossuth, Trefort Ágoston és Pulszky Ferenc számos publicisztikáját közölte.

A 19. század első felében a helyi lapok, a kassai és aradi „Kundschaftsblatt”-ok, valamint a *Temesvarer Wochenblatt* (1840–1849) elsősorban helyi érdeklődésre számot tartó híreket hoztak, bár utóbbi kultúráközvetítő szerepet is felvállalt. Jelentősebb volt még a *Preßburger Zeitung* 1837 és 1849 között megjelenő melléklapja, a *Pannonia*, amely azonban nem érte el a *Spiegel* színvonalát. Színvonalasak voltak viszont az erdélyi szász folyóiratok, a *Siebenbürgische Provinzialblätter* (1805–1824) és az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (1841-től kezdve jelent meg váltakozva Szebenben és Brassóban), amelyek főleg szász kultúrtörténeti témákat dolgoztak fel.

Az 1840-es években a magyarországi német nyelvű sajtó modernné és aktuálisná vált. Új szellemet hoztak a bécsi, cseh és morva lapokból kiszorított zsidó újságírók, akik a haladó eszmék iránt rendkívül nyitottak voltak. Összefoglalólag elmondható tehát, hogy a német nyelvű lapoknak része volt az 1848-as forradalom publicisztikai előkészítésében.

1848-ban a sajtószabadság árama a német nyelvű sajtót is magával ragadta, számos rövid életű lap keletkezett mint pl. a *Der wahre Ungar*, *Der Patriot*, *Morgenröthe*, *Die Opposition*, *Das junge Ungarn*. Ezeket a radikális lapokat vagy már 1848-ban, vagy 1849 folyamán beszüntették, adatok némelyiknek csak a létezéséről állnak rendelkezésre, példányaik nem maradtak fenn. A *Pester Zeitung* március 15. után hirtelen irányt váltott, de a szabadságharc leverését követően újra a bécsi kormány szolgálatába állt.

A Bach-rendszer mindent elkövetett, hogy a magyar nemzeti törekvéseket elfojtsa, a neoabszolutizmus a kulturális fejlődés stagnálásához vezetett. A magyarországi sajtó egészét tekintve a lapok számának visszaesése volt általánosan jellemző. A német lapok közül 1848/49-et csak a *Spiegel*, a *Pester Zeitung*, a *Preßburger Zeitung* és a *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* éltek túl.

1853-ban kapta meg a megjelenéshez szükséges engedélyt az az újság, amely aztán a legjelentősebb és legolvasottabb magyarországi német lap lett egészen 1944-ig. Az 1854-től a *Pester Lloyd* kereskedelmi társaság kiadásában megjelenő *Pester Lloyd* feladata volt, hogy többek között a pénzvilág egyéb hírei mellett e szervezet működéséről tudósítson. Az 1854-től 1867-ig Weisz János és Rothfeld Sámuel szerkesztésében megjelenő lap kereskedelmi, politikai és kulturális híreket közölt.

A kiegyezés után az 1848-as sajtótörvény újbóli életbe lépésével a magyar sajtó szabaddá vált és hatalmas fejlődésen ment keresztül. A német nyelvű sajtó a hazai németiség további asszimilációjának következtében jelentőségéből némileg veszített. Ugyanakkor a gazdasági fellendülés a század végén, valamint a még mindig meglévő tömeges igény számbelileg több és sokféle típusú német lap létrejöttét tette lehetővé. A német nyelvű lapok három nagy területet hálózta be: az első csoportot a politikai hírlapok, az általános érdeklődésre számot tartó fővárosi, valamint a helyi érdekeket kiszolgáló vidéki lapok képezték. A következő csoportba tartoztak a tisztán tudományos folyóiratok, a harmadikba pedig a különböző szakterületek szaklapjai. Említést kell tennünk még a számos német nyelvű iskolai és egyházi lapról, melyek elsősorban a nemzetiségek identitásának megtartásában játszottak szerepet.

1867-ben állt a *Pester Lloyd* élére a kiváló publicista Falk Miksa, aki eddig Bécsben a *Wanderer* főmunkatársa és számos magyar hírlap közkedvelt levelezője volt. Falk szerkesztősége idején vált a

Pester Lloyd a magyar liberalizmus egyik vezető orgánumává. A *Pester Lloyd* egyike azon lapoknak, amelyeknek célkitűzése kettős volt: egyfelől a Magyarországon németül olvasók számára íródott, másrészt a külföldi számára kívánt Magyarországról objektív információkkal szolgálni. Falk halála után 1908-ban a *Pester Lloyd* szerkesztését Singer Zsigmond és Veigelsberg Leó vették át. Singer szerkesztősége alatt a lap formájában és tartalmában a nyugat-európai sajtó mintájára átalakult. Különösen külpolitikai tekintetben volt a *Pester Lloyd* mérvadó. 1913-tól a nagy újságírói tapasztalatokkal rendelkező Vészi József lett a *Pester Lloyd* főszerkesztője. Egyedül a *Pester Lloyd*nak, melynek olvasótábora túlnyomórészt a nagypolgárság és az értelmiség köréből került ki, sikerült a magyarországi német lapok közül külföldön is olvasottságra szert tennie. A többi német lap országos ismertségre ugyan számíthatott, de nem jelentett ilyen téren konkurrenciát. Ezek közül a legfontosabbak: a *Neues Pester Journal* (1872–1925), mely a kispolgárság által olvasott orgánumok közé tartozott és az 1877-ben alapított szintén liberális beállítottságú *Neues Politisches Volksblatt*, mely 1940-es megszűnéséig az olcsó néplapok egyike volt.

A jelentős német anyanyelvű lakossággal bíró területeken, ill. városokban a helyi olvasóközön-ség igényeit kielégítő lapokat járatták. Sok helyen egyszerre több német nyelvű lap is meg tudott élni, gyakran egymással szembenálló politikai irányvonalat követve. Például Sopronban párhuzamosan jelent meg a kormánypárti *Oedenburger Zeitung* (1875–1944), a konzervatív keresztény polgárság lapja, a radikális politikát követő *Radikal* (1900–1913) és a *Westungarisches Volksblatt* (1894–1918) című olcsó néplap. Egy másik példa Pozsony, az egyidejűleg létező *Preßburger Zeitung*ggal és a *Westungarische Grenzboten*val (1872–1918). Pécs német nyelvű lapja az 1869 és 1906 között megszakításokkal megjelenő *Fünfkirchner Zeitung* volt. Az erdélyi szászág központjában, Nagyszebenben, 1792 és 1862 között megjelenő *Siebenbürger Bote* 1863-tól 1918-ig *Hermannstädter Zeitung* címen került kiadásra. Az 1837 és 1849 között Brassóban kiadott *Siebenbürger Wochenblatt* utóda a *Kronstädter Zeitung* lett, amely hosszú fennállása alatt (1944-ig jelent meg) a Gött család tulajdonában volt, illetve amelyet részben a család tagjai szerkesztettek. A bánáti svábok jelentős orgánuma az 1852-től megszakításokkal 1949-ig megjelenő *Temesvári Zeitung* volt. A Bácska hosszú életű hetilapjai közé tartoztak a *Bács-Bodrogher Presse* (1856–1912), a *Groß-Becskekerei Wochenblatt* (1851–1916) és a *Werschetzer Gebirgsbote* (1857–1919). Sikeres vállalkozás volt Kőszegen a *Günser Zeitung* (1883–1938) és a *Günser Anzeiger* (1889-től megszakításokkal 1938-ig), Kassán a *Kaschauer Zeitung* (1872–1914), valamint Aradon az *Arader Zeitung* (1852–1918).

Az egyes tudományágak folyóiratai a nemzetközi kapcsolatokat ápták, és arra voltak hivatottak, hogy a magyar tudományos élet nyelvi elszigeteltségét mérsékeljék. Hosszabb életű folyóiratok voltak például a *Pester Medizinisch-Chirurgische Presse* (1861–1918) és az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* (1887–1907). Részletesebben kívánunk foglalkozni a kultúr- és irodalomtörténeti, illetve magyarságtudományi folyóiratokkal. A Hunfalvy Pál által 1877-ben alapított *Literarische Berichte aus Ungarn* című negyedéves folyóirat elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia tevékenységéről tudósított. Cikkei magyarul már megjelent munkák fordításai voltak. 1881-ben *Ungarische Revue* címen havi lappá alakították, Heinrich Gusztáv, a magyarországi germanisztika megalapítója a szerkesztést a harmadik évfolyamtól vette át. Az *Ungarische Revue* 1895-ben szűnt meg. Jelentősebb volt a szintén Heinrich Gusztáv vezette *Ungarische Rundschau*. A folyóiratot azzal a céllal hozták létre, hogy a külföldet a magyar tudományos és társadalmi törekvésekről informálják. Az 1916-ig megjelenő és kiválóan szerkesztett lap számos fiatal germanista munkatársat vonzott, publikált benne Gragger Róbert, Thienemann Tivadar és Túróczi-Trostler József. 1916-tól Gragger a berlini egyetemen megalakított Magyar Intézet professzora lett. Itt alapította meg 1921-ben az *Ungarische Jahrbücher* című folyóiratot, melyben a legkülönbözőbb tudományterületekről közöltek igen színvonalas tanulmányokat és könyvismertetéseket. A később Gragger utóda, Farkas Gyula professzor által szerkesztett folyóirat 1943-ig jelent meg Berlinben. Változó címek alatt látott napvilágot a *Deutsch-ungarische Heimatblätter*. Először e címen Bleyer Jakab szerkesztésében 1929-től 1935-ig, azután *Neue Heimatblätter* címen, majd 1939 és 1943 között *Deutsche Forschungen in Ungarn*ként.

A 19. század közepétől kezdve egyre több kereskedelmi, pénzügyi és ipari szaklapot adtak ki, melyekre az idevándorolt német, vagy a német anyanyelvű hazai mesteremberek tarthattak igényt, s melyek a fejlettebb iparú, kereskedelmű Nyugatról közvetítettek ismereteket. Néhány címet szeretnénk a sokféleség érzékeltetéséül kiemelni a következőkben: *Allgemeine Technische Anzeiger für Ungarn* (1897–1906), *Bauunternehmer und Lieferant* (megszakításokkal 1882-től 1919-ig), *Ungarische Bauzeitung* (1896–1914) (előbb *Bauzeitung für Ungarn* néven 1876–1896). A később induló ilyen jellegű szaklapoknál a kétnyelvűség már a fokozatos elmagyarosodás jele. Például: *Ungarische Botanische Blätter — Magyar Botanikai Lapok* (1902–1918), *Ungarische Bergwerkzeitung — Magyar Bányá-Újság* (megszakításokkal 1912–1918), *Ungarische Bäcker-Zeitung — Magyar Sütők Lapja* (1903-tól megszakításokkal 1938-ig). A nyomdászok máig is létező szaklapjának, a *Typographiának* pedig 1885 és 1919 között *Gutenberg* címen volt német nyelvű melléklete. Az érdeklődés ezek iránt a lapok iránt fokozatosan csökkent, számuk már az első világháború előtt is egyre fogyott, a háború után pedig szinte mind meg is szűntek.

A háború a Monarchia felbomlását vonta maga után. Az 1920. június 4-ei trianoni döntés következtében Magyarország területének csaknem 2/3-át elveszítette, közötté a Felvidék, Erdély, Bácska, Bánát németlakta vidékeit. Mivel a kötelespéldány-beszolgáltatás az elcsatolt területekről megszűnt, így 1920-ban állapítható meg a magyarországi német nyelvű sajtó utolsó korszakának kezdete. A német nyelvű sajtó összezsugorodásának ezenkívül oka volt még a katasztrofális gazdasági helyzet, amely a háború után nagyon sok lap megszűnéséhez vezetett.

A budapesti német újságok közül csak a *Neues Pester Journal*, a *Neues Politisches Volksblatt* és a *Pester Lloyd* maradtak fenn. 1921-től 1935-ig Budapesten megjelenő képes hetilap volt a *Sonntagsblatt*. A mai Magyarország területén az *Oedenburger Zeitung* és a *Günser Zeitung* folytatta megjelenését, a két világháború között ezenkívül még Bonyhádon létezett német nyelvű sajtó, *Bauernbund* címen (1909–1921). A háborús években alakult, csak néhány évet megélő, politikai propagandát folytató lapokról nem kívánunk itt szólni.

A *Pester Lloyd* 1928-ban, Vészi szerkesztősége idején ünnepelte fennállásának 75 éves évfordulóját. Vészinek származási okokból 1937-ben meg kellett válnia a szerkesztőségtől. 1937 és 1944 között Ottlik György volt a lap főszerkesztője. A *Pester Lloyd* 1939 után is igyekezett hű maradni hagyományaihoz, pártokon felül állását, semlegességét megőrizni. Utolsó száma 1944. december 24-én jelent meg.

A háború után a német nyelvű sajtó szerepe a magyarországi németek szövetsége hivatalos kiadványain kívül néhány, az idegenforgalmat, illetve a nyelvgyakorlást szolgáló lapra korlátozódott.

RÓZSA MÁRIA

FIGYELŐ

A szegedi művelődéstörténet-kutatók könyvtár- és olvasmánytörténeti tevékenységéről. Az elmúlt évtizedben Szegeden jelentős könyvtártörténeti kiadványok jelentek meg. Folyóiratunkban eddig mindössze néhány kötetről jelent meg recenzió (1986: 82–84, *A d a t t á r*... 11; 1987: 239–240, *Adattár*... 13; 1991: 162–165, 298, *Acta Bibliothecaria*, Tom. IX. fasc. 3., Tom. X. fasc. 1. és 4.), ezért most rövid kísérőszöveggel teljes felsorolást adunk róluk.

A szegedi egyetem régi magyar irodalmi tanszéke és egyetemi könyvtára egy évtizede indította útjára *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatában az olvasmánytörténeti források közlését. A „sorozat a sorozatban” indulásakor Keserű Bálint (akinek a tanítványai a feladatra vállalkoztak, az általában „Keserű-iskola”-ként emlegetett csoport) főlvázolta, hogy néhány szegedi egyetemista, tanár és könyvtáros, valamint meghívott szakemberek könyvtártörténeti adatgyűjtésére támaszkodva indították el a kiadványsorozatot: a könyvjegyzékek szövegének közlését és a 16–18. századi magyarországi könyvek tulajdonosairól való számot adást. A kezdeményezés a magyarországi könyvtártörténeti kutatások egyik legjelentősebb vállalkozásává vált. Először álljon itt az *A d a t t á r* 11. kötetével útjára indított „sorozat a sorozatban”:

11. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése.* (Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István.) Szeged, 1983. 645 p.
12. *A Dernschwam-könyvtár.* Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Kísérőtanulmánnyal közreadja: Berlász Jenő. Sajtó alá rend., mutató: Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs: Varga András.) Szeged, 1984. 343 p.
- 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa, (1587) Gulyás Pál olvasatában.* (Szerk. Monok István. Bev. Ötvös Péter. Bibl. Varga András.) Szeged, 1992. 8, 119–379, 273–281 p.
13. *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657).* (Sajtó alá rend. Varga András.) Bp. – Szeged, 1986. IX, 259 p.
- 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1533–1657).* (Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szerk. Monok István.) Szeged, 1992. VII, 329 p.
- 13/3. *Magyarországi magánkönyvtárak. III. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya.* (Előkészületben) (Sajtó alá rendezi Viljam Čičaj)
14. *Partiumi könyvesházak. 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.* (Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. A kötetet és a mutatókat összeáll. Monok István, Varga András.) Bp. – Szeged, 1988. 588 p.
15. *Kassa város olvasmányai. 1562–1731.* (Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István.) Szeged, 1990, XII, 226 p.
- 16/1. *Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604).* (Szerk. Monok István.) Szeged, 1991. 171 p.
- 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noé-

mi, Tonk Sándor. (Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István.) Szeged, 1991. X, 246 p.

16/3. Erdélyi könyvesházak III. *Apafiak, Bethlenek, Telekiek és alumnusai.* (Előkészületben)

16/4. Erdélyi könyvesházak IV. *Beszterce, Brassó, Nagyszeben, Segesvár.* (Előkészületben)

16/5. Erdélyi könyvesházak V. *Csiksomlyó.* (Előkészületben)

17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár.* (Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. Szerk. Monok István, Varga András.) Szeged, 1990. 330 p.

17/2. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat.* (Sajtó alá rend. Farkas Gábor.) (Előkészületben)

18. *Nyugat-magyarországi olvasmányok. Kismarton, Kőszeg, Ruszt, Sopron.* (Sajtó alá rend. Grüll Tibor, Keveházi Katalin, Kokas Károly, Kovács József László, Monok István, Ötvös Péter, Szende Katalin.) (Előkészületben)

19. *A Rákóczi-könyvtár.* (Sajtó alá rend. Monok István.) (Előkészületben)

20/1. Monok István: *Könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1750.* Forrástipológia. (Előkészületben)

20/2. *Kumulatív index a 11–19. kötetekhez.* (Tervben)

Amint a felsorolásból kitűnik, a sorozat gazdája az egykori tanítvány, Monok István lett. Monok a sorozat 20/1. kötetében közlésezi a könyvjegyzékek rendszerezéséről írt forrástipológiai disszertációját, melyben a források nyilvántartásáról és a kiadás menetéről is szól. A tervek szerint 1996-ban válik teljessé a sorozat. A témával foglalkozó kutató számára már ma is megkerülhetetlenné váltak a megjelent kötetek. A könyvjegyzékek egyes tételeinek felhasználásával adatbázis készül. Ha azt majd a párhuzamos kutatási területek (posszessorkutatás, kötetéstörténet, régi könyvek katalógusai) adataival együtt láthatjuk, akkor lehetővé válik a korszak könyv és könyvtártörténetének új, az eddigieknél teljesebb és megbízhatóbb megírása.

A sorozat kötetei nemcsak az eddig szétszórta közölt adatokat tartalmazzák, hanem nagyrészt szisztematikus gyűjtő munka eredményei. *A XVI–XVIII. század hazai olvasmányai* címmel központilag támogatott kutatási főirány keretében a történeti Magyarország könyv- és levéltáirai terjed ki a gyűjtés. (Néhány indokolt esetben Horvátországra is.) Monok István folyamatosan irányítja a feltáró munkát, keresi az együttműködési lehetőségeket a rokon kutatási irányokkal (pl. régi könyvek katalógusainak megjelentetése, kézírásos bejegyzések feltárása) és szerkeszti a témával kapcsolatos köteteket.

Az 1526–1720 közötti könyvjegyzékek (= legalább öt könyv adatát felsoroló források) és katalógusok kiadásának tervezésekor 1979-ben Keserű Bálinték arra kérdezték rá, hogy mit olvasnak az emberek a vizsgált két évszázadban. A néhány kötet híján immár teljes kiadványsorozat a „ki, mikor, mit olvasott?” kérdésre fontos részválaszokat ad. A retrospektív nemzeti bibliográfia mellett nagyon fontos az intézményi- és magánkönyvtárak jegyzékeiből (és katalógusaiból) összeállítható könyvállomány, hisz az potenciálisan olvasható volt Magyarországon. Időben, térben és szociológiailag fontos következtetések vonhatók le belőle. Európai hatások, szellemi áramlatok hazai jelenlétének vizsgálatakor célszerű átnézni a sorozat köteteit.

Nagyon hiányos volna a szegedi műhely könyv- és olvasmánytörténeti tevékenységéről való megemlékezésünk, ha mellőznénk a Szegeden megjelentetett egyéb kiadványokat. Az *Adattár 20.* sorszámú kötete után is akad nyomdásztörténeti forráskiadvány (Kénosi Tózsér János: *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania — Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum.* Compiled by Ferenc Földesi. Ed. by István Monok. Szeged, 1991. 194 p. — *Adattár*... 32.). A Klaniczay Tibor tiszteletére kiadott tanulmánykötetben (*Collectanea Tiburtiana.* Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. — *Adattár*... 10.) szintén sok könyves forrás fordul elő. Régebbi és újabb tanítványok köszöntötték önálló kötettel Karácsonyi Bélát. (*Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Kulcsár Péter, Máder Béla, Monok István. Szeged, 1989. 157 p.)

A könyvjegyzékek annotált bibliográfiája hét kötetben jelent meg, Monok István szerkesztésében:

Magángyűjtemények Magyarországon (és az Erdélyi Fejedelemségben), (1531) – 1721. I – V. — Intézményi gyűjtemények, 1535 – 1721. VI. — Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon, 1722 – 1750. VII. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szeged, 1981 – 190. (Könyvtártörténeti füzetek.)

A szegedi egyetem által kiadott *Acta Bibliothecaria* című sorozatban (szerkesztője Karácsonyi Béla, majd Monok István) megjelent kötetek:

Tom.IX. Fasc. 1. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi piaristák könyvtára.* (Összeáll. Varga András.) Szeged, 1986. XIV, 88 p.

Tom.IX. Fasc. 3. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek.* (Összeáll. Keveházi Katalin, Monok István.) Szeged, 1986. XII, 216 p.

Tom.IX. Fasc. 4. Otto Mazal: *Die spätantike Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts.* Szeged, 1987. 76 p.

Tom.X. Fasc. 1. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. Dézsi Lajos kéziratgyűjteménye.* (Bev., összeáll. Monok István.) Szeged, 1989. XII, 118 p.

Tom.X. Fasc. 4. *A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei.* (Összeáll. Kósáné Horváth Mária.) Szeged, 1990. 51 p.

Tom.XI. Fasc. 1. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. Régi magyar nyomtatványok 1700-ig.* (Összeáll. Varga András.) Szeged, 1991. XI, 188 p.

Tom.XI. Fasc. 4. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi minoriták könyvtára.* (Összeáll. Varga András.) Szeged, 1991. 62 p.

A forráskiadványok, bibliográfiák, katalógusok mellett egyre gyakrabban találkozhatunk a műhely munkájában részt vevők tanulmányaival. Ezek részben szintén szegedi egyetemi kiadványokban jelennek meg. (*Acta Historiae Litterarum Hungaricarum; Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae; Peregrinatio Hungarorum*, szerk. Herner János), de jelen vannak másutt megjelent tanulmánykötetekben (pl. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1992. — Zrínyi Könyvtár 4.), és tudományos folyóiratokban, így a *Magyar Könyvszemle*ben is.

Önálló sorozatot is indítottak a terjedelmesebb, egy-egy könyvtárra vagy városra vonatkozó könyvtártörténeti tanulmányt és forrást tartalmazó dolgozatokból:

Olvasmánytörténeti dolgozatok. Szerk. Monok István.

I. Sipos Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században.* Szeged, 1991, Scriptum. 126 p.

II. Varga András: *A szegedi minorita könyvtár a XVII. században.* Szeged, 1991, Scriptum. 41 p.

III. Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVII. században.* Szeged, 1991, Scriptum. 50 p.

IV. Grün Tibor: *Sopron olvasmányműveltsége a XVI – XVII. században.* (Előkészületben)

V. Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára a XVIII. században.* (Előkészületben)

VI. Spielmann Mihály: *A marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára a XVIII. században.* (Előkészületben)

A szakemberképzésre már régóta nagy gondot fordítanak Szegeden. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtártudományi Tanszéke és a József Attila Egyetem Központi Könyvtára most öt kötetből álló oktatási segédanyag kiadását indította meg. A tervek szerint angol, francia, német, olasz – spanyol és cseh – lengyel szakirodalomból való válogatás jelenik meg magyar fordításban. A köteteket nagy haszonnal forgathatják majd nemcsak a könyv- és könyvtártörténettel, hanem az érintkező tudományokkal foglalkozó oktatók és hallgatók is. A sorozat első tagja:

A könyves kultúra, XIV – XVII. század. (Szerk. Monok István.) (Oktatási segédanyag, kézirat gyanánt.)

I. *Válogatás az angolszász szakirodalomból.* (Vál. és jegyz. Monok István, Szabó Enéh.) Szeged, 1992. 287 p.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Kazinczy Könyvtár. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a Kazinczy Ferenc Társaság hasonló kiadás sorozatában az utóbbi években több értékes munkát jelentetett meg, melyekkel egyaránt örömet szerzett szakembereknek, könyvgyűjtőknek és a lokálpatriótáknak. A Kazinczy Ferenc Társaság, amely Zemplén és Abaúj Megye művelődéstörténeti és irodalomtörténeti hagyományainak ápolását valamint régi, művelődéstörténetileg jelentős művek kiadását tűzte ki céljául, jó partnert talált az Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban, amely értékes állományát feltáró és bemutató, mintaszerű kiadványokkal hívta fel magára a figyelmet. (Pl. Tóth Péter – Barsi János: *Borsod Vármegye Statutumai 1578–1785*. Miskolc, 1989.; Tóth Péter: *A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei*. Miskolc, 1990.; Tóth Péter: *Zemplén Vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. I. 1558–1560*. Miskolc, 1990.) E munkák Csorba Csaba szerkesztésében jelentek meg, csakúgy mint az Abaúj Szövetség támogatásával hasonló kiadásban újra megjelentetett fontos kézikönyv: Csoma József: *Abaúj-Torna Vármegye nemes családjai* c.kötete. (Kassa, 1897., illetve Miskolc, 1992.)

A kiadványok között az irodalom- és művelődéstörténet kutatói és hívei is találnak értékes forrásműveket. Ilyen pl. a *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén Vármegye Levéltárában* című összeállítás (Sátoraljaújhely, 1990.), amelyet Hőgye István rendezett sajtó alá, és látott el bevezetővel. A kiadvány 1733-tól 1989-ig nyújt betekintést a Kazinczy család hétköznapijaiba és a Kazinczy-kultusz történetébe. A sok ismeretlen adatot tartalmazó regeszták és szövegek mindegyike a Zemplén Vármegyei Levéltárban található, ott, ahol egy ideig maga Kazinczy is levéltárosként tevékenykedett.

Nemzeti kultúránk történetének — szerencsére még mindig létező — szélesebb körét örven-deztette meg a Kazinczy Könyvtár sorozatában megjelentetett hasonló kiadások. Ezek mindegyikére — ellentétben a ma divattá vált faksimile-kiadások nagyrészeivel — jellemző, hogy a hangsúly nem a rikító és költséges külső kiállításon, hanem a belső értéken van. E sorozatban látott napvilágot Losontzi István vezetéses *Hármas kis tükör* című műve, amelynek első kiadása 1773-ban jelent meg, és amely nemzedékeken át a legkedveltebb hazai tankönyv volt. A Kazinczy Társaság 1986-ban már kiadta e műnek Kazinczy által átdolgozott és 1775-ben kinyomtatott változatát. Ezúttal a szerkesztőknek az eredeti műre esett a választása, és a számos kiadás közül a régi Magyarországról a legrészletesebb útmutatást nyújtó 1848. évi kiadást vették alapul, amely leginkább alkalmas a forradalom előtti Magyarország bemutatására. Bár az anyagi korlátok miatt nem a teljes művet, hanem annak csak mintegy a felét tudták közre adni, így is általános érdeklődésre tarthat számot az az egykor sok kiadásban és nagy példányszámban megjelent tankönyv, amelyen a magyar reformkor nemzedéke is nevelkedett.

Ugyancsak a hasonlókat tartalmazó sorozatban jelentették meg 1991-ben Kazinczy *Tövisék és virágok* című híres kis kötetét (Széphalom, 1811), a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának példánya alapján.

Kiadtak egy másik nagy egyházi gyűjteményben, a Kegyesrendi Központi Könyvtárban őrzött unikális ritkaságot is: II. Rákóczi Ferenc gyermekkori latin — magyar nyelvű iskoláskönyvét, amely eredetileg 1674-ben, Kassán, a jezsuita kollégium nyomdájában jelent meg. (*Libellus alphabeticus*. . . *ABCES Könyvecske a' Keresztjén Romai Catholica Hitnek némely fundamentomos kérdésivel*. . .) A kis könyv tartalmáról és történetéről a kötet végén Holl Béla tanulmánya nyújt tájékoztatást.

A Társaság és a Levéltár közös kiadásában jelentek meg 1991-ben a múlt század nagy magyar művelődéspolitikusának, Trefort Ágostonnak az 1817–1859-es időszakra írt feljegyzései. (*Trefort Ágoston önéletrajza*. Ford. Barsi János, szerk. és utószó: Csorba Csaba. Sátoraljaújhely, 1991.) Az eddig kiadatlan önéletrajz bizonyára sokaknak ráirányítja a figyelmét arra a Trefort Ágostonra, aki már a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben a közoktatás minden ágát európai színvonalra tudta emelni.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a Kazinczy Ferenc Társaság sorozatainak és kiadványainak jelentős és példamutató vállalkozások. A kiadatlan forrásanyagok publikálása csakúgy mint a

kéziratos és ritka könyvek hasonló kiadásai túlnőnek az önmagában is tiszteletre méltó helytörténeti kutatások határain: általuk nemzeti kultúránk múltjának kutatói és a történelem iránt érdeklődők szélesebb köre is értékes forrásmunkákhoz, kézikönyvekhez jutott. E kiadványok hasznos eszözüln szolgálhatnak a tanárok számára is. Köszönet illeti mindazokat, akik e kiadványok létrejöttében anyagi támogatással és munkával közreműködtek. Csorba Csaba sorozatszerkesztővel mi is kívánjuk: „Jó lenne, ha e kötetek eljutnának minél több magyar könyvespolcra”.

KÓKAY GYÖRGY

Két album-katalógus. Az egyetemjáró diákok albumai* már a múlt század végén felkeltették a történészek érdeklődését. A kutatás azonban jórészt családrtörténeti és élettrajzi adatok feltárására szorítkozott, művelődéstörténeti jelentőségüket csak századunk második felében ismerték fel, rendszeres feldolgozásuk pedig egészen a legutóbbi időkig váratott magára.

Az albumozás divatja Wittenbergből, Melanchthon környezetéből ered és később is szinte kizárólag a protestáns értelmiség körében él. Ennek következtében a legtöbb album német és holland nyelvterületen található, de a magyarországi gyűjtemények is őriznek annyi emlékkönyvet, hogy érdemes legyen egységes feldolgozásukon gondolkodni. Ezen munka tervezetének elkészítéséhez sok tanulsággal szolgálhat az alább ismertetendő két német katalógus, erényeikkel és hibáikkal együtt.

Wolfgang Klose: *Corpus alborum amicorum*: CAAC.

Beschreibendes Verzeichnis der Stammbücher des 16. Jahrhunderts. Stuttgart: Hiersemann, 1988.

(Hiersemanns bibliographische Handbücher, Bd. 8.)

Wolfgang Klose egy monumentális vállalkozás első kötetét adja a kutatók kezébe. Maga a cím szerényen csak jegyzéket jelöl, valójában ennél többről van szó, a könyv inkább katalógus, mint jegyzék, nem is beszélve a mögötte álló számítógép hatalmas adatbankjáról (Karlsruhe, Magkutató Központ). A bevezetőt két részre osztja a szerző. Az elsőben röviden elmondja az albumok kutatásának történetét, Michael Lilienthal 1712-ben megjelent munkájától egészen a legújabb eredményekig, majd a műfaj kialakulásának — máig sem eléggé tisztázott — körülményeit vizsgálja, néhány címszót körüljárva. Ilyen címszavak a hieroglifika és emblematika. A hieroglifák reneszánsz-kori értelmezése, a kép és szöveg kapcsolatának átvértékelése új műfajt teremtett a képzőművészet és az irodalom határán, az emblémát. Erről maga Andrea Alciati, az első emblémáskönyv szerzője tanúskodik, amikor elmondja, hogy hieroglifák tanulmányozása vezette el az emblematikához. Az embléma és az album kapcsolata nem csak az úgynevezett „belőtti” emblémáskönyvekre korlátozódik, azaz olyan kötetekre, amelyekbe a tulajdonos utóbb üres lapokat köttetett a bejegyzések számára. Az igazi kapcsolat azon emblémáskönyvekből olvasható ki, ahol vagy hiányzik az emblémák egyik eleme, az epigramma, s így a kép a bejegyző számára feladvánnyá válik, vagy pedig a könyv egyes lapjaira üres címerpajzsokat nyomtat a kiadó, a műfajra fogékony nemesifjú bejegyző pedig nemcsak belefesteti a maga címerét, hanem ezt emblémaként vagy szimbólumként értelmezi is a bejegyzésével.

Ilyen címszavak továbbá Wittenberg; album és Stammbuch; amicitia. A Wittenbergből távozó ifjak emlékül magukkal vitték egy-egy híres professzor aláírását *Bibliájukban* vagy énekeskönyvükben. Ilyen bejegyzéseket az album megjelenése előtről is ismerünk, magától Luthertől is. (Ezt egyben igazoló okmányként használhatták, ha az orthodoxiához való hűségüket kellett bizonyítaniuk.) Tehát nem az album teremtette meg az emlékezés (memoria, Erinnerung) kultuszát, hanem

* Az „album amicorum” illetve a német nyelvterületen használatos „Stammbuch” a magyar szakirodalomban emlékkönyvként is felbukkan. A 18. század második felétől megjelenő emlékkönyv azonban — a nyilvánvaló genetikai kapcsolat ellenére is — jól elkülöníthető az albumtól. Itt a három megnevezést szinonimaként használom.

ez talált magának megfelelő formát az albumban. Stambuchnak csak jó másfél évtizeddel megjelenésük után, az 1560-as évektől nevezik az albumokat, s a legtöbb esetben „Gesellenbuch” kitételrel pontosítják a címet. Wolfgang Klose a névadásnak illetően alakulását is érvnek tekinti a kutatók egybehangzó, de talán mégsem eléggé bizonyított állítása mellett, ti. hogy az album amicumnak semmi köze az arisztokrácia körében használt albumhoz. (Úgy tűnik, ezt kevésbé érzékelték azok a főnemesi ifjak, akik „lovagi útukon”, az arisztokrata udvarok végiglátogatása során gyűjteményt — Wappenbuch — állítottak össze azoknak címereiből és aláírásából, akiknél időztek, mert igen gyakran ugyanezt a kötetet nyújtották át bejegyzésre professzoraiknak, diáktársaiknak, ha az út folyamán valamely egyetemet is fölkerestek.)

A bevezető második felében az adatbankról kapunk részletes leírást. Az adatbankba gyakorlatilag mindent betápláltak, amit az albumokról tudni lehet. Tartalmazza 1) a teljes album adatait: őrzési hely, jelzet, a tulajdonos adatai, a bejegyzések száma, helye, a használat időköre, a bejegyzések nyelve, ábrázolások (címer, rajz), lapszám, méret, kötés, nyomtatott mű esetében a nyomtatvány adatai, irodalmi hivatkozások stb.; 2) egy bejegyzés adatait: a bejegyző neve, származása, a bejegyzés helye, ideje, nyelve, sőt néhány kategória felállításával (közmondás, költemény, bibliai, klasszikus idézet) még a szövegről is kapunk némi információt; 3) az albumra vonatkozó tanulmány(ok) adatait.

A bevezetés után következik az emlékkönyvek mutatója — kronologikus rendben. Az évszámot az albumban található bejegyzések legkorábbika adja meg, egy-egy éven belül pedig a tulajdonosok alfabetikus rendjében követik egymást a kötetek. A számítógépen tárolt hatalmas információmennyiségből a következő adatok jelen(het)nek meg egy-egy tétel leírásánál: a bejegyző neve, a kötet lapjainak száma, mérete, anyaga, a kötés anyaga, kora, nyomtatvány esetében a bibliográfiai adatok, a bejegyzések száma, nyelve, helynevek, a „megjegyzések” rovatban érdekességek mint pl. egzotikus nyelvek (cseh, magyar stb.), híresebb bejegyzők, végül pedig a szakirodalmi hivatkozás és az őrzési hely. Ezt követi egy szakirodalmi mutató, majd az őrzési helyek mutatója és az album céljára használt nyomtatványok mutatója. Az utóbbi különösen értékes, mivel megkönnyíti további albumok felkutatását, amelyek egyelőre nyomtatványként, a legtöbb esetben emblémáskönyvként „lappangnak” a gyűjteményekben. A szisztematikus keresés valószínűleg nem lesz eredménytelen, mert a Klose által feltárt anyagnak is egynegyedét teszik ki a nyomtatványok. Ezután az 1573 előtti bejegyzők névmutatója következik, ahol a bejegyzés évszámát is megkapjuk, majd ugyanezen bejegyzők származási helyének mutatója és végül az 1573 előtti bejegyzések tematikus mutatója, amely egyben az idézett auktorok jegyzéke is.

Ennyiből is látható, hogy Wolfgang Klose hatalmas munkát végzett. Mondhatni teljes egészében feltárta a 16. század albumait, adataikat számítógépbe vitte, a kutatók feladata mostmár csak az, hogy megfelelő kérdéseket tegyenek fel a gépnek. S a szemle írója itt jön zavarba, ugyanis nincs abban a helyzetben, hogy kérdéseket tegyen fel, s nem tudni, hogy Magyarországon erre a lehetőségre öt, tíz vagy akár ötven évig kell-e várni. Mindaddig nem marad más hátra, mint a nyomtatott katalógus használata. Az átmenetiségnek ezt a problémáját érzékelhette Wolfgang Klose is, mert nem akarta a kutatókat csak a számítógéphez irányítani. Ebben az esetben elég lett volna kódszámmal ellátva közölni a possessorok és a bejegyzők névsorát, ennél viszont jóval többet ad, de talán nem elég átgondoltan.

Mindenekelőtt nagyon hiányzik egy olyan bevezető, amely elmondaná az anyag összegyűjtésének módját, a kötet szerkesztési elveit, rövidítésjegyzéket közölne stb. Ennek hiányában nem talál magyarázatot az olvasó a katalógus egyenetlenségeire. Először is nem tudjuk, hogyan gyűjtötte össze a szerző az anyagot. Szándéka szerint minden (akárcsak irodalmi hivatkozásból) ismert Stambuchot fölvev a gyűjteménybe, magyar helynév mégsem szerepel az őrzési helyek mutatójában, noha csak a Széchényi Könyvtárban több 16. századi album található. Nem tudjuk továbbá, milyen módszerrel dolgozta fel a köteteket; ha van róluk valamilyen irodalom, tovább ment-e és kézbe vett-e minden darabot, vagy csak az ismertetésekre támaszkodott. Ezért állunk értetlenül azon albumok leírása előtt, amelyeknek őrzési helye ismert, esetleg irodalma is van, ehhez képest

a tulajdonos nevén kívül semmit nem tudunk róluk. Kódszámmal megadva ilyenek a 61. HEL. WIL., 63. MAT. JNN., 68. ROT. JON., de többet is lehetne találni. (Ez a három példa azt a kérdést is felveti, hogy milyen módszerrel készült a bejegyzők mutatója. Ebben ugyanis nem találtam olyan nevet, amelyik mellett a három kódszám valamelyike szerepelt volna, tehát ez a három kötet biztosan nincs kimutatózva. Vajon ez azt jelenti, hogy egyébként is csak azok a nevek kerültek be a mutatóba, amelyeket már valaha egy tanulmány vagy ismertetés megemlített? És vajon ez érvényes a számítógép adatbankjára is?) Ezeknek ellentettje az a két fantom-album — 64. GUN. WOL., 95. LOS. STE. —, amelyekről soha senki nem írt, őrzési helyüket nem ismerjük, mégis mindent megtudhatunk róluk a katalógusból. (Ebben a két esetben természetesen csak nyomtatási hibáról lehet szó, kimaradt a leírásból az irodalmi hivatkozás vagy az őrzési hely.) A rövidítésjegyzék hiánya a bejegyzések nyelvének azonosításánál okoz némi bizonytalanságot, így nem dönthető el, hogy az „Ar” órmény, arab vagy arám nyelvet takar. A „kisebb” nyelveket az egyéb megjegyzések között, kuriozitásként említi a szerző. Nem könnyű hát magyar nyelvű bejegyzést találni, s különösen nehéz a bejegyzőt azonosítani, pontosabban csak a valószínűségét állíthatjuk annak, hogy kitől származik a bejegyzés.

Mint fentebb említettem, a bejegyzők csak egy helyen, a névmutatóban szerepelnek. Ez a számítógép használójának természetesen nem jelent problémát, de ha a kötetből akarjuk összeállítani egy album tartalmát, azaz a bejegyzők névsorát, több, mint 300 oldalt kell átnéznünk, kb. 12.000 név kódszámai közül kiválasztani a megfelelőt. Márpedig egy album-katalógusból mindenekelőtt két kérdésre akarunk választ kapni: ha van magyar bejegyző, hol, mikor és kinek az emlékkönyvébe írt, illetve kik szerepelnek egy bizonyos albumban. (A szerkesztésnek ez a hiányossága különösen azért bosszantó, mert ugyanennyi oldalon — ha kisebb betűtípussal is — közölhetette volna kétszer a névanyagot, mint ahogyan azt a másik ismertetendő katalógusban látni fogjuk.)

Szerencsésebb lett volna szűkebb időhatárral dolgozni, és az első kötetbe csak annyi albumot fölvenni, amennyit ki is lehet mutatózni. Most ugyanis azon albumok névanyagából, amelyeket 1573 előtt nyitott a tulajdonos de amelyek ugyanakkor az említett dátumnál későbből is tartalmaznak bejegyzéseket, csak az 1573 előttiakat közli a szerző, a későbbiek a következő kötetben kerülnek sorra, sőt egy-két album olyan nagy időközt ölel fel, hogy névanyagának közlése akár a harmadik kötetre is áthúzódhat. Ha pedig ezzel a módszerrel folytatódik a közlés, az album-leírások és a mutatók között egyre nagyobb eltolódás várható.

Összefoglalva: rendkívül nagy információmennyiséghez kaptunk jó útmutatót, katalógusként azonban nehezen használható a kötet. Jól példázza a nyomtatott és a gépi adattárolás közötti átmenet nehézségeit.

Die Handschriften des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. Bd. 5. Die Stammbücher. Teil 1. Die bis 1750 begonnen Stammbücher, beschrieben von Lotte Kurras. Wiesbaden: Harrassowitz, 1988.

A Germanisches Nationalmuseum (GNM) már alapítása óta tudatosan gyűjti a Stammbuchokat. 1911-ben például, amikor C. G. Boerner lipcei antikvárius meghirdette Friedrich Warnecke album-gyűjteményét, a múzeum igazgatója levelet intézett a nürnbergi patrícius-családokhoz, hogy ebből az alkalomból hozzanak létre alapítványt a múzeum javára. Az árverésen a jó patríciusok pénzén végül 25 Stammbuchot sikerült megszerezniük, köztük a hat legérdekesebbet a jó patríciusok pénzén. Ma 300 album van a tulajdonukban, további ötvenet pedig letétként őriznek.

Az album-katalógus a GNM katalógus-sorozatának ötödik köteteként jelent meg. Lotte Kurras 1987-ben már kiadott egy válogatást emlékkönyveik művelődéstörténeti érdekességgel bíró képeiből, így valószínűleg a katalógus szerkesztését is többnek tekintette egyszerű hivatali munkánál. A rövid bevezető nem szól a műfaj történetéről, kizárólag a gyűjteményt és a katalógus felépítését ismerteti. A kötet kronologikus rendben tartalmazza 96 album leírását. Mintegy harmadrészüket nürnbergi eredetű, azaz a városban élő vagy ahhoz valamiképpen kötődő nemesek, patríciusok, értelmiségiek és művészek nyitották azokat. Néhány kimondottan „művész-albumtól” eltekintve is sok bennük a rajz, festmény, s ezeknek jelentős része nem amatőr munka. A szerző jónéhány nevet

is megemlíti az egykori tulajdonosok, bejegyzők és művészek közül, ezek azonban inkább a nürnbergi közönség számára érdekesek. Bár a katalógus teljesen független az említett képeskönyvtől, a bevezető végén konkordancia-jegyzék mutatja, hogy a 96 album közül melyekből közölt képeket.

Ezután következik maga a katalógus. Az egyes tételek a szokásos formai leírás (possessor, lapszám, méret, időhatárok, kötés stb.) mellett a következő fontos információkat tartalmazzák: ábrázolások — nemcsak lapszámot jelöl, de külön-külön megadja a képek témáit is; az album tulajdonosának életrajzi adatai, működése; a bejegyzők részletezése — a bejegyzőket kronologikus rendbe állítja (így rögtön kirajzolódik a peregrináció útvonala), sorszámmal látja el, közli a lapszámot, helyet és időt. Ez a részletezés teszi lehetővé, hogy a mutatók segítségével az olvasó könnyen áttekinthesse az anyagot. Személy- és helynévmutató követi a leírást, itt nemcsak az album, hanem a bejegyzés sorszáma is szerepel, a gyorsabb visszakereshetőség végett. Ugyanígy az idézett auktorok mutatójánál. (Természetesen csak az auktor nevével jelzett idézeteket vehette fel a szerző, a szignálatlan bejegyzések azonosítása végeláthatatlan munka volna.) Végül egy ikonográfiai mutató zárja a kötetet, ami különösen értékes része Lotte Korrás munkájának, mert talán a művészettörténészek figyelmét is fölhívja erre a könyvtípusra, ahol az ábrázolások technikája éppoly változatos (a rajztól az árnyképen át a beragasztott gyöngyig, átvarrott lapig), mint a képek tematikája. Csak néhányat emelek ki a mutató fő címszavai közül: pásztorjelenet, vadászat, játék, zene és tánc, foglalkozások; s mindezeket még tovább bontja a szerző, olyannyira, hogy végül csaknem minden képet egyenként leír. Végül annyi „hiányosságot” meg kell jegyezni, hogy érdemes lett volna a szignálatlan bejegyzéseket is jellemezni egy-egy szóval, mint azt a CAAC szerzője tette a kötet egyes tételeinél és mutatójában.

Ha egyszer valaki rászánja magát, hogy a Magyarországon őrzött albumok katalógusát megszerkessze, mind Wolfgang Klose, mind Lotte Kurrás munkáját a keze ügyében kell tartania, de enélkül is érdemes átlapoznia őket annak, akit vagy ez a sajátos műfaj, vagy a magyar művelődéstörténet ezen szakasza érdekel, mert ha elvétve is, találkozhat magyar bejegyzőkkel.

FÖLDESI FERENC

Astrik L. Gabriel: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies. Notre Dame, Indiana—Frankfurt am Main, 1992. (Texts and Studies in the History of Mediaeval Education, XIX.)

Gábrriel L. Asztrik 1953 és 1988 között kiadott egyetemtörténeti tanulmányaiból kilenc kapott helyet a szerző 85. születésnapján megjelent reprezentatív kötetben. Az összeállítást kezdeményező tanítványok nevében James J. John köszönti az előszóban meleg hangon a mestert, aki ezt követően — progressus discipulorum est gloria magistrorum — ugyancsak megemlékezik a nála doktorált, s az adott témában hírnevet szerzett tanítványokról. Az ünnepelt tudományos megbecsüléséről és gazdag emberi kapcsolatairól a páratlanul sokszínű „tabula gratulatoria” is tanúskodik, munkakedvének kifogyhatatlanságáról pedig 167 télt számláló publikációs jegyzéke vall, mely az utóbbi években ugyancsak értékes művekkel gyarapodott.

A szerző a tanulmányok egy részét az újr megjelentés alkalmából kiegészítette vagy átdolgozta, a csatolt bibliográfiát pedig minden esetben felrússította. 1969-ben jelent meg *Garlandia* címen Gábrriel Asztrik első hasonló témájú tanulmánygyűjteménye. A jelen válogatás annak mintegy a folytatása (csak az első fejezet korábbi a *Garlandiánál*). Az Egyesült Államoktól Lengyelországig különböző folyóiratokban, emlékkönyvekben, kongresszusi kiadványokban elszórtan közölt dolgozatok e gyűjtőkötetekben valnak igazán hozzáférhetővé. s az alkalmi köz-

lések itt szervesülnek szinte monografikus igényű egésszé.

A jelen kötet valamennyi fejezete a párizsi egyetemmel kapcsolatos. Az elsőben Szent Lajos egyszerű származású káplánjáról, a világi papok számára kollégiumot alapító (1257) Robert de Sorbonról rajzol nagyszerű szellemi portrét Gábrriel Asztrik. Bár az írás 1953-ban készült, s azóta napvilágot látott P. Glorieux gazdagon dokumentált két kötetes monográfiája (*Aux origines de la Sorbonne. I. Robert de Sorbon*. Paris, 1966), a néhány ponton kiegészített munka nem veszített jelentőségéből. Minek köszönhetette életképességét az az intézmény, mely alapítójának nevét nemcsak megőrizte, hanem az egész párizsi egyetemre átörököltette? A szilárd morális és anyagi alapok mellett a jónevű, elkötelezett magistereknek, a diákok körültekintő kiválogatásának és a demokratikus berendezkedésnek — mindezek együttvéve pedig a józan és nagylelkű R. de Sorbonnak. A portrét és az intézmény mindennapjait számtalan érdekes adat, korabeli anekdota teszi elevenné. Az egyik gyakran idézett forrás Robert mester prédikációgyűjteménye, melyből — a párizsi — magyar kapcsolatok újabb láncszemeként — több tucat sermőt sikerült egy 14. századi gyulafehérvári kódexben is (R. III. 106) azonosítanunk.

A következő fejezetek tudósok, diákok és eszmék vándorlását kísérik nyomon a párizsi és a közép-európai egyetemek között. Kiinduló pontot a párizsi egyetem angol — német nációja prokurátorainak és receptorainak feljegyzései jelentenek, melyekhez alkalmyszerűen társulnak a vizsgált egyetemek saját forrásai. Az angol — német nációhoz tartoznak az angolok, a skótok, az írek és az északi népek mellett a né-

metek, a lengyelek, a csehek és a magyarok. (Nekünk nem önálló fejezetet, hanem egy teljes kötetet szentelt a szerző 1986-ban: *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*. — Ism. MKSz 1988. 87–88.)

A második tanulmány tehát a párizsi egyetemről való tömeges elvándorlás és a „via antiqua” (realizmus) illetve a „via moderna” (nominalizmus) elfogadása közötti összefüggéseket vizsgálja a bécsi-, heidelbergi-, kölni-, erfurti-, lipcsei-, rostocki- és más német egyetemeken a 15. században.

A harmadik fejezet a „szegény német diákok házának” történetét rekonstruálja. Bár az angol–német nációnak nem sikerült nagyhírű kollégiumot alapítania, az egykori rue Pavée-n fekvő ház fontos szerepet töltött be a közép-európai diákság életében.

A negyedik tanulmány az 1425-ben alapított leuveni egyetem párizsi kapcsolatairól szól ugyan elsősorban, de az egyetem történetének önálló fejezeteként is megáll.

A legtöbb kelet-közép-európai diák a krakói egyetem megalapítását követően Lengyelországból érkezett Párizsba. Az ötödik fejezet az ő számbavételük mellett két jeles személyiség, Thomas de Cracovia és Sandkus Budkonis életútjával, működésével foglalkozik kimerítően.

A VI–IX. tanulmány a kötetben belül ismét szervezettebb egységet alkot. Az angol–német nációnak nagy egyéniségének Berchtoldus Remboltnek, Georgius Wolffnak, Gervasius Wain von Memmingennek és Franciscus Ossmanus von Alkmaarnak akadémiai pályafutásával, műveivel, szakmai és baráti kapcsolataival, politikai szereplésével ismert meg a szerző, sokoldalú forráskutatás eredményeként.

Bár Gábor Asztrik érdeklődése középpontjában a „párizsi stúdium” áll, tanulmányai mindig messze túllépnek a szoros értelemben vett egyetemtörténet keretein, és más szakterületeket is (nyomdászat-történet, tudománytörténet, történelem, művelődéstörténet stb.) sok új eredménnyel gazdagítanak. Legtöbb megállapítása forrásközlés is egyúttal, ami a további kutatásokhoz jelent bizonyos alapot.

A 35 korabeli dokumentum másolatával illusztrált, igényesen szép tanulmánykötetet kéz-

be véve az olvasó is osztozik a hálás tanítványok örömeiben.

MADAS EDIT

Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980 (WBB). I–III. München usw. 1990–1992.

Az általános könyvtörténet összefoglalása — akárcsak egyetlen országról is — igen bonyolult és összetett feladat, mert annak tárgya a hagyományos tudományágak között, azokkal számos területen átfedésben, helyezkedik el. Ráadásul több, egymástól eltérő korszakot is kell, hogy átfogjon. Ilyen mű elkészítése olyan esetekben is rendkívüli erőfeszítéseket igényel, amikor a feldolgozott ország kevésbé fejlett volt, vagy viszonylag kisebb területe miatt elvben — másoknál sokkal könnyebben — áttekinthetőnek tűnik. A fejlődés élén álló, nagy múlttal és kiterjedt emléktanyával rendelkező országoknál az összefoglaló könyvtörténet megírása pedig egyesek leküzdhetetlen feladatnak látszik a külső szemlélő számára.

A korábbi századok Európában a német, olasz és francia nyelvterület az, amely a könyvvel kapcsolatos fejlődés élén állt. A 17. századtól gazdasági és politikai megerősödésével párhuzamosan fokozatosan nőtt fel az említett mellé Anglia. E vezető országok közül elsőként a franciák voltak azok, akik — természetesen számos szerző közreműködésével — elkészítették és közreadták saját könyvtörténetüket. Az angolok — pontos előzetes tervezét követően — most dolgoznak hasonló összefoglaló létrehozásán. A németek, akiknek egyben a legnagyobb terjedelmű e téren az örökségük, még körültekintőbben járnak el, amikor elsőként a téma bibliográfiájának módszeres összeállítását tűzték maguk elé. Valóban, minden igényes tudományos munkának elvben azzal kell kezdődnie, hogy számba veszik a korábbi publikációk alapján a már köztudott ismeretanyagot. Ezt követően immár pontosabban lehet tudni, hogy mivel lehet már számolni, ill. hogy hol vannak még feltáratlan területek.

Ilyen előzmények alapján indult meg a hetvenes évek második felében a régi könyveknek világviszonylatban is egyik legjelentősebb

gyűjteményében, a Herzog August Bibliothekban (Wolfenbüttel, Németország), az az ambiciózus vállalkozás, hogy összeállítsák a nyomtatott könyvekre vonatkozó és a német nyelvterülettel kapcsolatos szakirodalom bibliográfiáját az 1840 és 1980 közötti időszakból. A kezdő évszámot hozzávetőlegesen az a korszak adta, amiktől a publikációk többsége már ma is értékelhető megállapításokat tartalmaz. Záróévül a részletes előkészítő munkálatok évtizedének vége szolgált. De arra is gondoltak a gondos szervezők, hogy a folytatás folyamatosan biztosított legyen. A *Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte* (BBB) Horst Meyer szerkesztésében 1981-től évente rendszeresen megjelenő kötetekben foglalja össze — a wolfenbütteli vállalkozással megegyező gyűjtőkörben — egy-egy esztendő publikációinak adatait.

A neves wolfenbütteli könyvtárát hosszú éveken át vezető és azt hallatlan mértékben felvirágoztató vezetőjének, Paul Raabenek a kezdeményezésére megindult vállalkozás eredményeként 1990-ben látott napvilágot a *Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet* (WBB) elnevezésű kiadvány első kötete. Évenként egy-egy kötetet adnak közre ebből, amelynek mindegyike jóval több mint tízezer tételt tartalmaz. Az 1992. év végéig megjelent három kötet összesen 46.668 bibliográfiai leírást tesz közzé. Két további kötetben kívánják majd összefoglalni a több mint 80.000 tételes gyűjtésük még hátralevő részét, míg a hatodikát a mutatók alkotják majd. Már most tervezik egy további kötetben a pótlások későbbi megjelentetését.

Roppant nehéz, sőt mondhatni gyakorlatilag lehetetlen is ilyen munkálatok során a gyűjtőkör teljesen pontos kijelölése, hiszen az ilyen interdiszciplináris téma, mint amilyen a könyvtörténet, minden irányban (témában és térben egyaránt) igen szoros összefüggésben áll a határterületekkel. A koncepció szerint ennek a vállalkozásnak figyelme a szerzőtől az olvasóig a nyomtatás útján vezető folyamat egészére terjedt ki. Általában azt minősítették „történeti”-nek, amely a regisztrált kiadvány megjelenésekor már ilyen perspektívában dolgozta fel témáját.

Az egész bibliográfia szakrend szerint épül fel. A hét főcsoport a következő: 0. Általános.

— 1. A szerző. — 2. A könyv előállítása. — 3. A könyvek fajtái. — 4. Könyvkiadás és könyvkereskedelem. — 5. Könyvtárügy. — 6. Az olvasó. A WBB harmadik kötete a 3. számú főcsoporttal zárul, vagyis a publikáció a nyomtatványnak a szerzőtől megkezdett útja során eljutott immár a közvetítőkhöz (4. és 5. főcsoport), hogy azután — az elvi célkitűzéseknek megfelelően — a logikus folyamat követése az olvasóval fejeződjék be. A főcsoportokon belül újabb és újabb alosztásokkal igyekszik a bibliográfia a roppant gazdag anyagot áttekinthetővé tenni. Egy-egy csoporton belül általában a szerzői betűrend a rendező szempont, de ha az anyag úgy kívánja, ez lehet akár területi (pl. nyomdahelyek), akár a címben említett személy (pl. nyomdász) is. Az ilyen esetekben erre a körülményre nyomdai kiemelés hívja fel a kötet használójának figyelmét. A bibliográfiai leírás — csaknem kivétel nélkül — autopszia alapján történt, ami rendkívüli mértékben növeli az adatok megbízhatóságát. Ráadásul minden bibliográfiai tétel lelőhelyére vonatkozólag is pontos eligazítást kap az olvasó.

A gyűjtőkör mellett a legnagyobb gond az, ami szintén természetes, de ugyanakkor elháríthatatlan, hogy számtalan publikáció vagy nem illeszkedik bele pontosan a kialakított csoportokba, vagy azok közül akár többbe is kívánczik. Ezért — bár csak tudatosan ritka esetben — rákényszerültek a kiadvány rendkívül gondos és fáradhatatlan szerkesztői (Cornelia Fricke és Erdmann Weyrauch), hogy ugyanazt a bibliográfiai leírást ne csupán egyetlen szakcsoportban szerepeltessék. Ilyen óriási mennyiség mellett nem lenne túlságosan nehéz dolga az ismertetés írójának, ha valami kis botlást ki akarna pécézni tíz- és tízezer tétel közül, de az ilyen „számmonkérés” teljességgel méltánytalan lenne.

A WBB természetesen számtalan magyar vonatkozású tételt is tartalmaz, hiszen egyrészt számos hazai szerző publikált német nyelvterületen 1840 és 1980 között, ugyanakkor német vonatkozású írások egész sora is megjelent hazánkban. Gondoljunk csak arra, hogy pl. valamennyi ősnymtatvány-katalógus német vonatkozású, hiszen szinte bizonyos, hogy abban németországi kiadvány leírása is akad. Éppen ehhez kapcsolódik az az önkorlátozás, amellyel a wolfenbütteliek más ilyen nagy, németországi,

bibliográfiai vállalkozásokkal kapcsolatban éltek. Ilyen a 15. századi nyomtatványokra vonatkozó világbibliográfia (*Der Buchdruck im 15. Jahrhundert*. T. I. Stuttgart, 1988. Hiersemann. — A második rész megjelenése alatt.), valamint a sajtóbibliográfia (Hagelweide, Gert: *Literatur zur deutschsprachigen Presse*. München usw., 1985. Saur.).

Remélhető, hogy a fentiekből kiválglik, hogy milyen kimagaslóan jelentős és a szakterületen az egész világon nélkülözhetetlen bibliográfiáról van szó, amelyet a magyar kutatók munkájukhoz nemcsak közvetlenül tudnak használni, de abból megfelelő módszertani tanulságokat is le tudnak vonni a maguk számára. Csak remélhető, hogy — a terveknek megfelelően — évente egy-egy további kötet megjelenése fogja a kutatókat segíteni világszerte. Ezt követően nyilván megindul majd — éppen erre a monumentális bibliográfiai anyaggyűjtésre támaszkodva — a német könyvtörténet (*Geschichte des deutschen Buchwesens*) megírása, amely — ez aligha kétséges — nagy jelentőségű lesz egész Európa, de Magyarország számára különösen.

BORSA GEDEON

Beke Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. OSzK 1991. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 9.) 164 p.

A sorozat szerkesztője, Szelestei N. László azzal a megjegyzéssel bocsátotta a nyilvánosság elé a Batthyány-gyűjteményről készült katalógust, hogy a gyűjtemény rendezése és feldolgozása a korabeli levéltári gyakorlat szerint történt, a róla készült repertórium azonban egy kéziratári állományrész feldolgozása. Ez indokolja a Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai sorozatba való beillesztését. A recensens a szerkesztővel nemcsak a kéziratári gyakorlat alapján ért egyet, hanem az elméletileg is megalapozottnak tartja. A nagyműtű könyvtárak kéziratgyűjteményeiben, valamint az állami és egyházi közhivatalt viselő egyének kéziratok hagyatékában, gyűjteményekben lehetetlen elkülöníteni a kéziratári és levéltári anyagot. Az előbbi esetben a kézirat-

gyűjtemények állományuk kialakulásával maguk is könyvtártörténeti kutatások forrásai. Intézményekhez kapcsolódó kéziratárak és levéltárak esetében pedig a gyakorlatban hosszabb ideig tartó esetleges közös kezelés miatt a végleges szétválasztáskor és a többszöri rendezés után is maradt a kéziratári állományában levéltári anyag, és fordítva. Ez a helyzet jellemzi az Esztergomi Főszékesegyház könyvtár kéziratárának és a Primási Levéltárnak az állományát is. Különösebb indoklást ezután nem igényel a legmagasabb egyházkormányzati tisztséget viselő Batthyány József esztergomi érsek (1776–1799) történeti forrásanyagot tartalmazó magángyűjteményének jellemzése, a benne szereplő iratok műfaji hovatartozásának vegyes volta. Gyűjteményének kialakításában más levéltárak anyagának másolatai mellett elhelyezett a saját hivatali működésével és elődei működésével is kapcsolatos primási levéltári iratokat is. E tény kéziratári szempontból való megítélése egyértelmű, az ilyen anyagok az illető egyén kéziratok hagyatékába tartoznak. (Bérlás Jenő: *Tájékoztató a kéziratárigyűjtőkörökről, rendszerezésről, és a kézirat-katalógusok sajtó alá rendezéséről*. Bp. OSzK–MKM 1975. 4. 8.)

A történetiségtől teljesen idegen látásmód lenne azonban, ha nagyműtű, történetileg kialakult kéziratárak és levéltári gyűjtemények már rendezett, feldolgozott állományrészeit a jelenkori elmélet alapján kezelénk. A jelen elvei csak a jelen gyarapítási és feldolgozási gyakorlatában érvényesülhetnek. Az utólagos „újrendezés”, esetleges anyagszétválasztás mindenképpen sérti a közgyűjteményekben elfogadott proveniencia elvet. A gyakorlatban pedig, különösen akkor, ha a gyűjteményben lévő dokumentumokra már nyomtatásban is történet hivatkozás, főbenjáró vétek. Az átrendezés, átjelzetelés csak az anyag megtalálhatatlanságát, eltűnését idézi elő. Kutatók és gyakorló kéziratárosok, levéltárosok számos szomorú példával igazolják ezt. Egy gyűjtemény használhatóságát nem a benne lévő dokumentumok műfaja alapján utólagosan kialakított elvi álláspont szerinti rendezés biztosítja, hanem a rendezett anyag feldolgozásának módja és színvonala.

A Batthyány-gyűjtemény korabeli rendezőin sem kérhetjük számon a mai gyakorlatot. A gyűjteményről készült állományleírásnak sem

az a feladata, hogy az anyag jellegétől idegen, a történetiség tényét figyelmen kívül hagyó feldolgozási módot erőltetve, ún. korszerű kéziratári katalógus legyen. De feladata, hogy a gyűjteményről a lehetőségek szerinti legnagyobb és legpontosabb áttekintést nyújtsa. Ebből a szempontból pedig nem az elvi álláspont a lényeg, hanem az, hogy akár repertórium, akár katalógus a fenti célnak megfeleljen.

Beke Margit munkája szó szerint hézagpótló. A rövid gyűjteménytörténeti összefoglaló után a korabeli rendezéskor kialakított csoportokat (kategóriák, titulusok) tartalomjegyzékszerűen adja meg, majd e csoportokon belüli részletes tárgykörök felsorolása, a tulajdonképpeni repertórium következik. A korabeli repertóriumok azonban már nem kerültek el az újrendezést, a gyűjteménytől elszakítva ma a kéziratár állományában találhatók, Ms jelzettel. Ezeket és a korabeli elenchusokat is szám-bavette a repertórium összeállítója, így a kutató teljesen áttekintheti a gyűjtemény segédleteit is.

A katalógus típusú kiadványok széleskörű használatát a mutatók biztosítják. Nagyon helyes megoldásnak tartjuk, hogy a kategóriák és titulusok latin nyelvű elnevezései a mutatóban magyarul, kiemelt szedéssel szerepelnek. A latin nyelvű repertóriumban való tájékozódást ez megkönnyíti, bár a gyűjtemény kutathatóságának alapfeltétele a latin nyelvben való jártasság. Az viszont elengedhetetlen lett volna, hogy a latin nyelvű földrajzi nevek akkori magyar, jelenlegi más (szlovák, horvát stb.) nyelvű névalakja utalással szerepeljen a mutatóban. A mai névalak közlésével egyértelműen azonosítani lehetett volna félreérthető névalakú helységeket, amivel a kutatás iránya is helyes útra terelődhet. (Pl. Lucca, premontrei prépostság esetében a morvaországi Louka-ról van szó.)

A Batthyány-gyűjteményről készült állomány-leírás közreadásával nemcsak a történészek és irodalomtörténészek, hanem a magyarországi művelődéstörténet kutatói is nélkülözhetetlen segédkönyvet nyertek. Remélni szeretnénk, hogy Beke Margit legilletékesebbként magára vállalja a gyűjtemény létrejöttének feldolgozását is, ami tudománytörténeti szempontból tenné áttekinthetővé a Főszékesegyházi Könyvtár ezen értékes állományrészét. A sorozatszer-

kesztőnek biztosan szerepel további terveiben a Batthyány-gyűjtemény egyértelmű kéziratári anyagrészéről külön kéziratári katalógus megjelentetése is, ahogy ez a Bél Mátyás kéziratos hagyatéka esetében már megtörtént. (Szeles-
tei N. László: *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*. Bp. 1984.) Ezzel lehet csak biztosítani a gyűjtemény teljes feltárását a kutatás számára.

KÖRMENDY KINGA

Bánhegyi B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kézirat-katalógusa — 1850 előtti kéziratok. (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai, 8.) Budapest, OSZK, 1991. 113 p.

A korábbi köteteknél kisebb, mindössze 362 tételes állományt dolgozott fel a pannonhalmi Főapátsági Könyvtár vezetője, Bánhegyi Miksa. Két oldalas, szűkre szabott bevezetőjében ad világos áttekintést a Győri Egyházmegyei Könyvtár történetéről. A Szeminárium (Nagyszeminárium) és a Székesegyházi Könyvtár együttese alkotja a mai Egyházmegyei Könyvtárat.

Az anyag elrendezésével kapcsolatban a következőket érdemes tudni: az Ms. I. 1. jelzettel kezdődik a kéziratos anyag, amelynek első 30 száma a középkori kéziratoknak van fenn tartva, és az első húsz helyen középkori kéziratot találunk, a fennmaradó számok pedig az esetleges kiegészítések miatt maradtak üresen. A 18., 19. és 20. tétel az Ő. jelzetű ősnymtatványok közül került ide, mivel kéziratos részüik ősnymtatvánnyal van egybekötve (Ő. II. 5., Ő. II. 23. és Ő. IV. 9.) Az Ms. I. 30. tételtől a már nem középkori eredetű nagyalakú kéziratok, Ms. II-től a közepes méretűek következnek, az Ms. III. a kislalakúak, az Ms. IV. pedig az egyben tartott hagyatékok jelzete. A pusztán római számmal kezdődő jelzetek a díszteremben helyezkednek el. G és H betű utal a római számok előtt a Giesswein Sándor és Holdházy János kanonokról elnevezett szobákra. A Jauriensia anyagot a J betű, az R betű pedig a régi magyar gyűjtemény darabjait jelenti.

Örömmel vehetjük tudomásul, hogy a középkori kódexek itt az első húsz helyen, együtt

szerepelnek. A sorozat egyes korábbi köteteire jellemző volt ennek az anyagnak az „eltűnése”, pontosabban a nehéz előkereshetősége. Ezek címleírása rövidített, a már megjelent szakirodalomra, vagy pedig arra utal, hogy a „középkori kódexekről közös kötet készül” (cf. Szabó György: *A Dunántúli Református Egházkerület Nagykönyvtárának* (Pápa) *kéziratkatalógusa*. Bp.: OSzK, 1987. 19.). Az első tétel: Antiphonarium cuiusdam ecclesiae Hungaricae [Varadiense?] tömör címleírása Radó Polikárp 1973-ban megjelent *Libri liturgici...* című művéhez irányít, amely az akkori állapotot tükrözi e kódexszel kapcsolatban. Azonban a [Varadiense?] magyarázatával adós marad Bánhegyi Miksa (ezt Radónál is még hiába keressük), valamint azzal is, hogy a szóbanforgó mű az ún. Zalka-antiphonale, Zalka János győri püspökről véve nevét. A sorozat szokásától eltérően itt mindenképpen érdemes lett volna az e tárgyról újabban megjelent szakirodalomra, legalább egy utalás erejéig, hivatkozni (Körmendy Kinga: *Az ún. Zalka Antifonale* In: Zenetudományi dolgozatok 1988. 33–41.). Radóval összevetve a 3., 4. és a 10. tételt, úgy tűnik; hogy a győri anyag jelzetelése e körben megváltozott, a Radónál szereplő Ms. A. és arab szám – összetétel nagybetyűjét a római I-es váltotta fel. A továbbiakban pedig Szelestei N. László megjelenés előtti kéziratkatalógusára vagyunk utalva. A 7. tételnél, Petrus Lombardus *Sententiarum* librijénél, amelyik a leírás szűkszavúságával ellentétben mind a négy könyvet tartalmazza a prologussal együtt, az 1477-es dátumot olvassuk — sajnos mást, többet nem írt be a scriptor. A 21. tétel 16. századi — Mohács utáni — papír *Passionaléjának* leírásából a méreten és lapszámozáson kívül többet nem tudunk meg, mivel ez már nem esik a középkori leírás szabályai alá, hanem az 1850-ig terjedő kéziratokéival egyezik. Jogosan vetődik fel a kérdés, vajon mennyire, milyen mértékig lehet egy katalógus tételeit tömöríteni, hogy elégségesen tudják még tájékoztatni az érdeklődőt: úgy vélem, katalógusunkat egyszerűen olyan kézirat-jegyzéknek kell nevezni, amely fontos és nagyon hasznos információkat közöl használoival, de formailag és tartalmilag nem lép fel a teljesség igényével. A nem középkori anyag leírása az eddig megjelent katalóguskötetek gyakorlatához igazodik,

jó és pontos tájékoztatást kapunk a könyvtár 1850-ig terjedő kéziratok állományának egészéről. A 191. tétel Erasmus *Adagiából* közül egy csokorra valót 1607-ből, a 102/89. pedig P. M. Gazzaniga könyvjegyzéke a váci szeminárium felállítandó könyvtáráról, amelyet Migazzi kardinális megbízásából készített el 1780-ban, és amelyik Lochner János különgyűjteményében maradt fenn (ez az állomány Ms. IV. jelzet alatt együtt tartott hagyatékként külön fondot képez). Kiadásban már megjelent és könnyebben hozzáférhető anyag esetén a katalógus közli a megfelelő kiadványt, így Verancsics Antal esztergomi érsek levelezésénél (22. tétel); valamint Perczi József énekeskönyvénel Stoll Béla munkája mellett (*A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565–1840*. Bp. 1963.) az akadémiai könyvtári mikrofilm jelzetét is megadja. A gyűjtemény becses darabjai közül néhányat meg kell említeni: itt található Napragy Demeter püspök „Werböczyje”, egy bécsi, 1517-es kiadású *Tripartitum*, valamint Szepešy Ignác, a volt pécsi püspök de Slavonia inferiori szőlő írásának egykori másolata, és a sok német nyelvű Gebetbuch mellett két, 19. sz-i magyarul szerzett nevelési szakmunka (301. és 293. tétel), továbbá Rómer Flóris német és magyar levelei (68. tétel).

A *Fragmenta et Codices in Bibliotheca Hungaricae* sorozat következő kötete éppen a győri töredékeket dolgozza fel, és több itt leírt kézirat szerepel a győri kódextöredék-corpusban is mint Trägerhandschrift. Ezek a leírások szakszerűek és megbízhatóak, megjelenésük a katalógusban értékes segítséget jelentett a *Fragmenta* számára is.

A kötetet a sorozat szokása szerint összeállított Névmutató zárja.

SARBAK GÁBOR

A magyarországi katolikus tanintézmények színjátzásának forrásai és irodalma 1800-ig. Sajtó alá rend. KILLÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre. Budapest, 1992. Argumentum Kiadó. (A magyarországi iskolai színjátzás forrásai és irodalma.)

Az iskolai színjátzás forrásainak korábban kiadott köteteiből tájékozódhatunk a jezsuiták ezirányú tevékenységéről (Staud Géza három-

kötetes munkájához várjuk a mutatókötetet!), a piaristákra vonatkozó kötet sajtó alatt van. A protestáns iskolákban folyt színjátszás adatait Varga Imre adta közre. A sorozat most napvilágot látott kötetében Pintér Márta Zsuzsanna a ferencesek által vezetett iskolák színjátszásának emlékeit (19–122b), Kilián István a minoritákéit (123–228) gyűjtötte össze, a kötet 333 tételének fennmaradó része és a kötet szerkesztése Varga Imre munkája. A szerzetesrendek adatait a királyi gimnáziumok, egy konviktus és egy városi gimnázium, egy görög katolikus gimnázium, majd a papnevelő intézetek adatai követik. A kötet elején álló, jól összefogott bevezető azonos terjedelemben németül is olvasható. Az egyes csoportokon belül helységek betűrendjében, azon belül időrendben találhatjuk meg a források közlését. A csoportok és helységek előtt külön kis rövid bevezetőből tájékozódhatunk. A különböző forrásokat azonos formai keretek közé illesztették be a szerzők: idő — szerző, cím (ha van), nyelv (ha lehetséges megállapítása) — forrás és annak lelohelye — magyar nyelvű szövegértelmezés (ha szükséges), programok esetében az argumentum közlése, szerepek, szereplő személyek neve (ha az adatsor még kiadatlan) — a színjáték kiadása (ha van) — szakirodalom. A szorosabb értelemben vett színjátékok adatain kívül „az iskolai declamatiókat, actus oratoriússokat, a közelebbiről meghatározhatatlan actiókat, sőt a nagypénteki, úrnapi látványos processiókat” és az előadással kapcsolatos adatokat is közlik a szerzők. A jezsuiták és piaristák mellett a többi szerzetesrend csak kevés iskolát vezetett s ez tükröződik a színjátszásukról fennmaradt források számában: a ferencesektől és a minoritáktól még meglehetősen jelentős számú adatot lehetett számbavenni, a benecésektől, ciszterciektől, pálosoktól, premonstreiektől és a Notre Dame apácáktól csak keveset. Mindenesetre az adatok bizonyítják, hogy a színjátszás az ő vezetésük alatt álló iskolákban is szokásban volt. A papnevelő intézetekben a század végén vált jelentőssé a növények színjátszó tevékenysége (267–333. számok). A kutató az adatok alapján a kötet bevezetőjével egyetértve állapíthatja meg, hogy a világi téma és a magyar nyelv fokozatosan előretört a 18. századi színjátékokban. Felfigyel-

het a csíksomlyói misztériumjátékokra. A kötetet szerzői és általános mutató (cím) jegyzék teszi használhatóbbá. Külön öröm, hogy a sorozat korábbi, sokszorosított formája helyett tipográfiailag is szépen megformált könyv került a kezünkbe.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. (Tanulmányok a XVIII. századról.) Szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos. Bp. 1988. 538 p.

A MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. sz. osztálya és az ELTE Folklore Tanszéke együttműködésével készült tanulmánykötetről Voigt Vilmos, a *Bevezető* szerzője írja, hogy az „és a bevezető tanulmány is a szó szerint évtizedekig készült”. Ezt a tájékoztatást úgy kell értelmeznünk, hogy a dolgozatok a kötet megjelenése előtt már jó pár évvel együtt voltak, de a mostoha gazdasági viszonyok, kiadási nehézségek miatt csak 1988-ban (valójában 1989-ben!) láttak napvilágot. Ennek következtében, ha nem is járt el felettük az idő, a tanulmányok egy része veszítet az aktualitásából, túlhaladt rajta a kutatás, nem tájékoztat az utóbbi évek eredményeiről. Vonatkozik ez a bevezető tanulmányon kívül Hopp Lajosnak „A XVIII. század magyar irodalmi kultúrájának kutatása” című, egyébként irodalmilag gazdagon dokumentált áttekintésére is. Abból, amit itt tervként ismertet, kutatási feladatként említ, abból ma már több minden megvalósult.

Hopp Lajos és Voigt Vilmos összefoglaló, a folklore téma szinte minden problémájáról tájékoztató áttekintésén kívül a kötet legtöbb tanulmányának forrásanyaga a 18. század, kevés a régebbi és a 19. századi. Ez magában is mutatja a 18. század fontosságát, hogy ez a század nagy változások létrehozója. Ennek a korszaknak a magyarországi paraszti műveltségéről értekezik Benda Kálmán. A falusi tanító feladatkörének kibővüléséről szólva, Mészáros István azt fejtegeti, helytelen a 18. századvégi állapotokat visszavetíteni az azt megelőző évtizedekre, a 16–17. századra, és feltételezni olvasástudást, szélesebb körű anyanyelvi oktatást, ami régebben csak a városi (felső) polgárság

körében létezett, míg a falvakban a tanítómes-ter feladata a lelkész munkatársaként az egy-házi éneklés vezetésén, a katekizmus, a bibliai történetek magyarázatán túlmenően legfeljebb esetenként volt egy-két latin tanulmányok vég-zésére készülő gyerek tanítása írásra, olvasásra. Csak a 18. század közepén, az anyagi, gazdasá-gi megerősödés következtében indult meg ha-zai falvainkban az elemi ismeretek oktatásának új hulláma.

Ez a helyzet nem akadályozta, hogy a pa-raszttság, a nép birtokába vegyen és áthagyom-ányozzon költészeti termékeket, műfajokat, életvitelt és szokásokat, s azokat a maga ér-deke és gusztusa szerint formálja. Az átalaku-lás, folklorizálódás hosszú évtizedek eredmé-nye. Az *Őszi harmat után* kezdetű ének 17. szá-zad közepi bujdosó-vers lehetett, majd vallásos énekek elemeivel összefonódva szerelmi verssé vált, amelyből egy új bujdosóvers jött létre (Ka-tona Imre: Az „Őszi harmat után”...)

A népi és népszerű közköltészetnek a 18. században tömegesen felbukkanó kéziratos éne-keskönyvek szolgáltatják a forrásanyagát. Ezek-nek a gyűjteményeknek a vizsgálatából felderít-hető, hogy parasztdalainkban mi a felülről le-került elem, és mi az, amit a nép maga ter-melt. Egy-egy 19–20. századi lírai népdal ko-rábbi szövegelőzménye illetőleg formája nagyon sokszor ezekben az énekeskönyvekben találha-tó. Küllös Imola dolgozata (*Opre Todor nótája. A 18. századi kéziratos énekeskönyvek és a nép-hagyomány.*) azt mutatja be, hogyan alakul át a szájhagyományban egy dalszöveg eszmeisége és tartalma. A félig magyar, félig román nyelv, a román nevek, a pápa említése — arra val-lanak, hogy elsősorban románokból verbuváló-dott a társadalom perifériájára sodródott kó-borló társaságról szól az ének. (Az eddig ismert 10 szövegváltozatból csak egy nem kapcsolódik Erdélyhez.) A 18. századi soknemzetiségű Er-dély énekes hagyományának volt a része. A sok variáns azt tanúsítja, hogy kontaminációval ál-lunk szemben, mely a szájhagyomány alakító át-értelmező hatását tükrözi.

Küllös Imola a lator-énekekhez hasonló mentalitást hangsúlyozza dolgozatában, és anak-ronisztikusnak tartja az éneket kapcsolatba hozni a kuruc mozgalmak szegénylegényeivel. Az első szövegforrás, a *Bocskor kódex* (1716–

1739) szövege Opra Tódort *deákként* említi. Ta-lán ő szerezte az éneket, „le is írta, és így ránk maradt a szöveg, ritka példányaként a szegény-legény énekeknek, melyek a kuruc korban az erdélyi románok körében éppúgy éltek, mint a magyarországi szegénylegénység száján”. (*A ku-ruc küzdelmek költészete.* S. a. r. Varga Imre. Bp. 1977. 860. — Küllös a kötetben megjelent szö-vegkiadást nem említi. Valamint az is elkerülte a figyelmét, hogy a kötet 257. lapján a 22 soros vers nem Apor Pétertől való, hanem Szentpá-li Ferenc *Speculum consvetudinis et imago veri-tatis* című munkájából. (Kiad. RMKT XVII/13. 1. sz.) Mind a 17. századvégi, mind a Rákóczi-féle kuruc mozgalmakat megelőző és követő idők létbizonytalansága, a kuruc megmozdulá-sok idején helyzetük jobbra fordításának remé-nyében fegyvert fogó szökött jobbágyok csaló-dása tömegeket kényszerített, hogy a hegyek-ben, erdőkben, a „zöld várban” húzzák meg magukat. A bujdosás, lappangás, kóborlás éve-kig tartó életforma volt. Mikor a téli idő bekö-szöntött („nem mehetünk immár az erdőre!”), a bujdosók, kóborlók szétszéledtek, otthonuk-ba húzódtak. Tavasszal azonban („Majd előjön az az idő, ugymint primavara”) újra összever-buválódtak, és folytatták kóborló, szabad életü-ket, útonállással, rajtaütéssel, lopással tartották fenn magukat, „álltak bosszút” a gazdagokon, urakon, a hatalom képviselőin.

Pintea Grigore a 17. század végén 80–200 embert is számláló csapatával ütött rajta „a ne-meseken és kereskedőkön a Kárpátok mindkét oldalán.” (Mihail Gacák: *Hajdukok és opriskák.* Keleti román és ukrán mondák, dalok Pinteá-ról.) A hagyomány szerint nem halt meg Nagy-bánya ostrománál 1703 nyarán, mint Rákóczi említi *Emlékirataiban*. (Radu Nicolescu: *Ada-lékok vitéz Pintea történelmi személyiségéhez.*) Az ő és csapatának viselt dolgainál hősné-kek, balladák, hajdúénekek, mesék és mondák nagy számmal éltek Észak-Erdélyben, Moldvá-ban meg az ukrán folklórban. (Mihai Pop: *Kö-zös elemek és sajátos nemzeti vonások a Kárpá-tok térségének epikus népköltészetében.*) Pop és Gacák dolgozata több róla szóló éneket, mon-dát említ, melyet a román folklór őriz. (Nem említik azonban, hogy Pinteáról három éneket tartalmaz román nyelven és magyar verses mű-fordításban a Dávid Gyulától és Tordai Zádor-

tól összeállított kiadvány: *A kuruc kor költészete*. Bukarest — Bp. [1957] 27, 49, 64. sz. alatt.)

Amint az imént említett dolgozatok mutatják, a kötet határainkon túli folklorisztikai kérdésekkel is foglalkozik. A. M. Novikova „*A XVIII. század és a XIX. század elejének orosz költészete és a népdal*”, Hermann Strobach „*A német népdal múltja és jelene*”, Jozef Minárik „*Szerelmi költészet a régi szlovák irodalomban*” című tanulmányai tájékoztatnak a szomszédos országok folklorizálódott költészetéről, elsősorban a népdalról. Igen érdekesen és széles ismeretanyagra támaszkodva értekezik Fried István a népköltészet és műköltészet viszonylatáról, a népiességné a Kelet-Közép-Európa irodalmában a 18. század folyamán más-más időpontban észlelhető jelentkezéséről. (*Népköltészet, népiesség, műköltészet Kelet-Közép-Európa irodalmában a XVIII. században.*)

A kötet tanulmányainak legnagyobb része kétségtelenül a népköltészet problematikájából merítette a tárgyát. Két dolgozat foglalkozik kalendáriumaink művelődéstörténeti jelentőségéről. (Dukkon Ágnes: *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig* és Szelestei Nagy László: *Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon*.) A kalendáriumok jelentették a legszélesebb tömegeknek az ismeretszerzési lehetőségeket, mivel az időjelzésre szolgáló naptárrészhez idők folyamán egyre gazdagodó egyéb elemek: asztrológia, krónika, vásárok jegyzéke, orvosi tanácsok, anekdoták, történelmi és gazdasági ismeretek, egyéb praktikus tudnivalók járultak. Nagyon sok kalendáriumban találunk ún. hónapverseket. Ezek életbölcsességre oktatnak, vagy időjárási, gazdasági jövővélelések, egészségi tanácsok. Egyetlen, szokatlanul hosszú hónapversnek a RMKT XVII. századi sorozata 10. kötet 141. szám alatt napvilágot látott kiadását jegyzetben említi Dukkon Ágnes. De mintha nem tudna róla, (a sajtó alá rendezés időpontjában hozzáférhető) összes 17. századi magyar nyelvű kalendárium verses anyagát a RMKT XVII. századi sorozata publikálta, gondosan feltüntetve a jegyzetekben azokat az összefüggéseket, melyek az egyes kalendáriumok versei között fennállanak. (A 8. kötet a 170–178. számok alatt az 1612–1627; a 9. a 220–242. számok alatt az 1630–1660; a 10. kötet a 136–

142. számok alatt az 1662–1669; a 11. 239–255. számok az 1675–1685; a 14. kötet a 192–206. számok alatt az 1686–1701 közti években megjelent kalendáriumokból.) A verses anyagban érdekes Prognostica perpetuák (jövővélelések a napból, holdból, csillagokból, szivárványból, szelekből, állatokból, orvosi tanácsok, paraszt gazdálkodási regulák stb.) vannak. Az 1695 és 1696-os lőcsei naptárban a hónapversek Beniczky Péter *A közönséges magyar példabeszédekről* címmel megverselt közmondásgyűjteményéből való szemelvények, és ugyanitt az asztrológiai versek Beniczkynek *Az esztendő négy részeinek mivoltáról* első négy versszakával azonosak.

A kalendáriumi versekből, „rigmusokból” egész kötetet lehetne összeállítani; a 17. századi anyag már össze is van gyűjtve. Juvenalison, Ovidiuson kívül Horatiust is (1793. évi lőcsei és kolozsvári naptár) és bizonyára más ismert költőket — amint az előbb említett Beniczky — fedez majd fel a kutatás ennek az „alanti” rigmusköltészetnek a szerzői között.

Kilián István nagy szakértéssel tárgyalja a magyarországi iskolai színjátszást, és külön fejezetben a drámaszövegek és a folklór kapcsolatát (*Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány*). Igen jól szemléltetik térképmellékletei a jezsuita, piarista és protestáns színjátékok térbeli és időbeli megoszlását. A kárpátaljai Rahón (Rahov) azonban nem volt evangélikus előadás, Ráho (Rimaráho) a gömöri településsel, a szlovák Hrachovával azonos.

Molnár Ambrus dolgozatából (*A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben*) azt tudjuk meg, hogy a kálvinistáknál nem volt dramatizált passiójáték. A református egyház vezetői kezdetől harcoltak még a templomi passióéneklés ellen is, mivel benne a római egyház liturgiáját látták. A gyülekezet, a nép azonban ragaszkodott hozzá, és a tilalmazások ellenére a passiózás élő hagyomány maradt. Molnár dolgozatában néhányszor a protestáns szót használja a református szó értelmében. Kár, mert más protestáns felekezeteknél megtaláljuk a dramatizált iskolai passiójátékokat is, néhánynak a szövegét is ismerjük. (Brassó, Pozsony, Illava evangélikus iskoláiból német és latin nyelven; a kolozsvári unitáriusoknál magyar nyelven.)

Említsük meg befejezésként a kötetnek szinte egyetlen olyan tanulmányát, melynek nincs köze a néphagyományhoz, Szörényi László *Latin nyelvű Árkádia a tizenharmadik századi Magyarországon* című dolgozatát. A 18. századi hazai latinság jóformán ismeretlen világába enged egy villanásnyi bepillantást.

VARGA IMRE

Fejezetek a magyar művelődés történetéből.
Szerk. ZÁVODSZKY Géza. Bp. 1992. ELTE Tanárképző Főiskola. 367 l.

A kötet tizenkét tanulmányt tartalmaz az irodalom- és a történettudomány, valamint ezek határterületei: a jogtörténet, a néprajz, a politikatörténet és a pedagógia témaköréből. Hiányzik a szerkesztői bevezető, így semmit nem tudunk meg a kötet koncepciójáról. Nem világos, hogy a gyűjtemény hogyan illeszkedik az ELTE Tanárképző Főiskola kiadói tevékenységébe, vannak-e előzményei, s hogy lesz-e folytatása a vállalkozásnak?

A különböző terjedelmű tanulmányok három csoportba sorolhatók: 1. önálló alap kutatások eredményei, 2. forráskutatások, forráskiadások első részfeldolgozásai, 3. megjelent művek által ösztönzött, részletkérdéseket tárgyaló dolgozatok. Az érintett tudományágaknak és az oktatásnak mindhárom megközelítésre szüksége van. A tanulmányok kronológiai rendben állnak. A középkort egy (Gericz József — Ladányi Erzsébet), a 16—18. és a 19. századot négy-négy (Szabó Péter, Dukkon Ágnes, Demeter Júlia, Kilián István, illetve Závodszky Géza, Dobszay Tamás, Párdányi Miklós, Estók János), a 20. századot három (Mann Miklós, Salamon Konrád, Katona András) dolgozat képviseli. Ezek az arányok egyrészt tükrözik a 16—19. század művelődése iránti fokozott érdeklődést. Másrészt felhívják a figyelmet a középkori műveltség kutatásának nehézségeire, ezen belül a képzett fiatal kutatók hiányára.

A továbbiakban néhány jó forrásadottságokkal, illetve könyv- és olvasmánytörténeti vonatkozásokkal rendelkező 16—18. századi tanulmányt emelek ki. Szabó Péter az udvari kultúrára vonatkozó kutatásait folytatja, amikor a

fejedelmi udvartartás és a külföldi hatások bemutatása után értelmezi az Erdély állami szuverenitásának reprezentációját szolgáló fejedelmi esküvők rítusát, ünnepi rendjét és jelképrendszerét. Dukkon Ágnes mintegy százötven, jó részt 17. századi kalendárium vizsgálata alapján rámutat eddig kevesen nem hangsúlyozott közvetítési folyamatokra. Így például arra, hogy az események híre a történeti művek kivonatain keresztül hogyan jutott el a kalendáriumok olvasóihoz. További eredményeket lehetne elérni a kalendáriumokban kivonatolt források rekonstrukciójával, illetve a kivonatok összevetése révén a rekonstruált források szövegeivel. A kalendáriumok kéziratos bejegyzései az olvasmánytörténeti kutatásokhoz szolgálnak adalékokkal.

Demeter Júlia és Kilián István az iskoladrámakutatás egy-egy alapvető forráskiadványát, illetve annak részletét dolgozza fel különböző szempontok szerint. Demeter Júlia a Varga Imre által kiadott 33 unitárius drámaszöveg, illetve előadás alapján bemutatja a hitvitázó drámát, tematikus csoportokba sorolja a színjátékokat és feltárja a kolozsvári unitárius kollégium színi életét. Kilián István egyaránt támaszkodik saját kutatásaira és a Staud Géza által kiadott forrásbázisra. A mintegy négyszázötven adatsor segítségével árnyalt képet rajzol Nagyszombat barokk kori színházi kultúrájáról. A színpad, a díszlet, a jelmez, a világítás, az előadási alkalmak és időpontok vizsgálata jelzi az iskolai színjátszás fontos szerepét a város életében. További kutatásra ösztönöz az előadások évi átlaga és tematikai változása alapján kialakított periodizáció.

Összegzésként elmondható: a tanulmánygyűjtemény figyelemreméltó kísérlet a magyar művelődés kevésbé kutatott területeinek feltérképezésére. A dolgozatok külön-külön mindenképpen figyelmet érdemelnek. Folytatás esetén érdemes lenne kidolgozni egy olyan koncepciót, amely lehetőséget ad szorosabban összetartozó témakörök együttes tárgyalására. Ezzel teljesülhet a jelen kötet címének ígérete, s tanulmányok összefüggéstelen gyűjteménye helyett valóban „Fejezetek”-et vehet kézbe az érdeklődő.

KNAPP ÉVA

TARTALOM

<i>Soltész Zoltánné</i> : A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai	129
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Dobre mester erdélyi nyomdája, 1640 – 1642	146
<i>Kókay György</i> : Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében	167
<i>Lakatos Éva</i> : Lapkiadás mint üzlet. II.	178

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mályusz Elemér</i> : Kemény József „könyvhamisításai”	192
<i>Borsa Gedeon</i> : A Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél	197
<i>Muszka Ibolya Éva</i> : A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig	205
<i>Szecső Károly</i> : Katolikus Legényegyleti Olvasótár	216
<i>Lengyel András</i> : A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára	218
<i>Rózsa Mária</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig	224

FIGYELŐ

<i>Szelestei N. László</i> : A szegedi művelődéstörténet-kutatók könyvtár- és olvasmánytörténeti tevékenységéről	231
<i>Kókay György</i> : Kazinczy Könyvtár	234
<i>Földesi Ferenc</i> : Két album-katalógus	235

SZEMLE

<i>Gabriel, L. Astri</i> k: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Notre Dame, Indiana – Frankfurt am Main, 1992. (<i>Madas Edit</i>)	239
<i>Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840 – 1980. (WBB), I – III. München usw. 1990 – 1992. (Borsa Gedeon)</i>	240
<i>Beke Margit</i> : Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. 1991. (<i>Körmendy Kinga</i>)	242
<i>Bánhegyi B. Miksa</i> : A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1991. (<i>Sarbak Gábor</i>)	243
<i>A magyarországi katolikus tanintézmények színjátzásának forrásai és irodalma 1800-ig. Bp. 1992. (Szelestei N. László)</i>	244
<i>A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. (Varga Imre)</i>	245
<i>Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. Závodszy Géza. Bp. 1992. (Knapp Éva)</i>	248

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 10,72 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta a László és Társa Bt. nyomdája

Felelős vezető: László András

SOMMAIRE

<i>Soltész, Elisabeth</i> : Les possesseurs des incunables de la bibliothèque franciscaine de Gyöngyös	129
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : L'imprimerie de Transylvanie du maître Dobré, 1640 – 1642	146
<i>Kókay, György</i> : Le rôle des institutions dans la réorganisation de la vie spirituelle hongroise à la fin du XVIII ^e siècle	167
<i>Lakatos, Éva</i> : L'édition des journaux en tant qu'une affaire. II.	178

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mályusz, Elemér</i> : Les „falsifications de livres” de József Kemény	192
<i>Borsa, Gedeon</i> : Les marchands-libraires de Buda d'avant Mohács et leurs éditions chez József Kemény	197
<i>Muszka, Ibolya Éva</i> : La presse unitarienne de langue hongroise de 1860 à 1947.	205
<i>Szecső, Károly</i> : La Collection de Lectures de l'association des jeunes gens catholiques .	216
<i>Lengyel, András</i> : L'inventaire de l'année 1913 de l'imprimerie de Jenő Ligeti et Co.	218
<i>Rózsa, Mária</i> : La presse de langue allemande en Hongrie des origines jusqu'à 1944	224

CHRONIQUE

<i>Szelestei N., László</i> : Sur l'activité dans le domaine de l'histoire de bibliothèques et de lectures des chercheurs de l'histoire de la civilisation de Szeged	231
<i>Kókay, György</i> : La BibliothèqueKazinczy	234
<i>Földesi, Ferenc</i> : Deux catalogues d'albums	235

REVUE

Gabriel, L. Astrik: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Notre Dame, Indiana – Frankfurt am Main, 1992. (<i>Madas, Edit</i>)	239
Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840 – 1980. (WBB) I – III. München usw. 1990 – 1992. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	240
Beke, Margit: La catalogue de la Collection Batthyány de la Bibliothèque de la Basilique d'Esztergom. Bp. 1991. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	242
Bánhegyi B., Miksa: Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque du diocèse de Győr. Bp. 1991. (<i>Sarbak, Gábor</i>)	243
Les sources et la littérature se rapportant à l'art dramatique aux institutions catholiques de Hongrie jusqu'à 1800. (<i>Szelestei N., László</i>)	244
La tradition changée. Folklore, littérature et civilisation au XVIII ^e siècle. Réd. par Lajos Hopp, Imola Küllös, Vilmos Voigt. Bp. 1988. (<i>Varga, Imre</i>)	245
Quelques chapitres de l'histoire de la civilisation hongroise. Réd. par Géza Závodszy. Bp. 1992. (<i>Knapp, Éva</i>)	248

141789

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1993-tól egy évre 540 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MADAS EDIT

Egy 12. századi prédikációgyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban

Radulphus Cantuariensis, Ivo Carnotensis, Gaufridus Babion sermói

*Colligite quae superaverunt
fragmenta (Jo. 6,12)*

Szent Gellért nagyobb legendájának 14. századi átdolgozója a szent püspök négy nagysikerű prédikációjáról emlékezik meg, gondosan idézve a themákat, a bevezető bibliai citátumokat, amelyekre e beszédek épültek.¹ A pontos — ismerős — részletek a kortársak számára hitelesebbé, megfoghatóbbá tették a szent egykori működését, s csak a kései utókor fedezi fel bennük a leleplező momentumot: kitalálmány az egész, hisz Gellért korában még nem így prédikáltak.² Bár az anakronizmus nyilvánvaló, a szerző mégsem tévedett olyan nagyot, mint első látásra hinnénk. A 11. század közepétől ugyanis francia földön megjelennek az első tematikus sermők, még ha jelentősen különböznek is a műfajnak az egyetemi prédikációs gyakorlatban kiforrott klasszikus változataitól.

A Biblia egyes könyveit rövid szakaszonként folyamatosan magyarázó sermociklusok hagyománya visszanyúlik a patrisztikus korra. Az e ciklusokból kiemelt, a szövegkörnyezettől függetlenül, rövid bibliai textussal kezdődő sermők előképül szolgáltak az új sermo-formához. A napi evangéliumi perikópa magyarázata mellett a 11. század végétől püspökök, apátok, de elsősorban a székesegyházi iskolák iskolamesterei (scholastici) egyre gyakrabban választanak ki önállóan prédikációjuk „témájául” egy-egy rövid bibliai vagy liturgikus textust. A korábbi századok prédikációs hagyományát egyébként még jórészt követő, de a kor szellemi felpozíciójának hatását is tükröző rövid, átmeneti, de jelentős korszaka következik az európai prédikáció történetének, mely a 12. század végével le is zárul.

A friss prédikációs anyag — egyelőre még nem maga a gyakorlat — szerzetestek közvetítésével vagy püspöki megrendelésre rövid idő alatt szétszórózt Franciaországból. Magyarországi megjelenését ma csak egy négylapnyi kódextöredék tanúsítja.

¹ SRH II, 487, 488, 494–495.

² Legutóbb TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 21.

A középkori magyarországi kódexállománynak — mint köztudott — csak jelentéktelen hányada maradt fenn. A kézzelfogható források hiánya késztette Mezey Lászlót 1974-ben a hazai kódextöredékek feltárásának megszervezésére.³ A 16–17. században olcsó könyvkötőanyagként felhasznált kódexlapok — amennyiben az egykori kódex magyarországi keletkezése vagy használata igazolható — természetesen bizonyítják egy-egy mű vagy műfaj, stílus vagy szellemi áramlat hazai jelenlétét. A fragmentum-kutatás eddig 22 homiliarium- és sermonarium-töredéket tárt fel.⁴ Ezek közé tartozik a most bemutatásra kerülő töredékegyüttes, amit számunkra fontossá az egykori kódex feltételezhető hazai használata tesz, de ami ezután bizonyára az európai szövegahagyománynak is számontartott darabja lesz.

Az egymást követő két duplafólióból álló kódextöredék első felére az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban bukkantunk,⁵ második bifóliuma a győri Egyházmegyei Könyvtárból került elő.⁶

Hol és mikor lett a sermonariumból „kódextöredék”?

Mindenekelőtt arról kell meggyőződnünk, hogy méltán foglalkozunk e töredékcsoporttal a magyarországi prédikáció-irodalom keretében. Az egykori kódex története egy könyvkötőműhelyben ért véget. Vizsgálódásainkat e műhely betájolásával — mintegy a történet végén — kell elkezdenünk. A kódextöredék-kutatásnak a proveniencia kérdés az egyik legvitatottabb, de a mi szempontunkból különösen lényeges pontja. A hajdani kódex keletkezési helyére a töredék tartalma mellett írásának típusa, jellege, az illumináció vagy a hangjegyírás utalhat. Idegenben készült kódexek — ezek közé tartozik töredékünk is — középkori magyarországi használatára viszont csak nagy körültekintéssel mérlegelt külső érvekből következtethetünk. A kötés helyéről, arról a műhelyről, ahol a kódexet kötőanyagként felhasználták, a könyv mellett, amely a töredéket

³ MEZEY László: *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása* (1974. január – 1975. július). MTA I. Oszt. Közl. 30. (1978) 65–90.

⁴ a) *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinis*. Rec. L. MEZEY. Bp. 1983. Nr. 3, **6, 19, 30, 32**, 36, 39, **48**.

b) *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. Rec. L. MEZEY. Bp. 1988. Nr. 2, **3, 19, 20**, 21, **23**, 26. (A 2. sz. töredékről l. VESZPRÉMY László: *Egy XII. századi sermonarium-töredék (Sermones de psalmo XLIX Augustini et Caesarii Arelatensis)* = MKSZ 1986. 53–60.)

c) *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Hrsg. A. VIZKELETY. Bp. 1993. Nr. **29, 30, 31, 32, 33, 34, 35**. (A feltehetőleg magyarországi használatú töredékek jelzetét emeltük ki.)

⁵ Nr. 29.

⁶ A győri kötet még nem készült el, így a töredék egyelőre az őrzőkönyv jelzete alapján azonosítható: VI. 12. 50.

kötéstábláján megőrizte, a kötés maga (bordák, oromszegély)⁷ és a pergamen-kötést feszessé tevő tömítőanyag árulhat el közelebbit.

A belső bifólium az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a Bibliotheca, egy 1608-ban Ingolstadtban nyomtatott könyvének borítója volt.⁸ A Jacobus Gretser jezsuita teológus opusculumait tartalmazó könyv az előzéklapon olvasható possessor-bejegyzés szerint 1631. május elsején Valeriáni Ede gömöri főesperes, esztergomi kanonok birtokába került Nagyszombatban.⁹ Egy másik — Valeriánit megelőző — tulajdonos, Philip Melzer neve a hátsó szennylapon olvasható. A lefejtett kódextörredék alól Johannes Bertachinus *Repertorium utriusque iuris* című műve 1483-as nürnbergi kiadásának egy lapja került elő.¹⁰ Az, hogy a kötet bekötve került-e Ingolstadtból Nagyszombatba vagy Nagyszombatban kötötték-e törredékünkbe, a fentiek alapján nem dönthető el. Kollányi az esztergomi kanonokok sorában rövid curriculum vitae-t ad a szakolcai születésű Valeriániról, aki Brünben, Prágában és Grazban tanult, 1614-ben nevezték ki esztergomi kanonoknak, Nagyszombatban szlovák hitszónok volt, majd a környéken plébánoskodott. A könyv tulajdonosi bejegyzése alapján 1631-ben már újra Nagyszombatban élt, ahol Kollányi szerint 1633-ban trombitásokkal és zenészekkel duhajkodva olyan botrányt okozott, hogy hónapokra megfosztották jövedelmeitől. 1639-ben halt meg Nagyszombatban.¹¹ Az 1611-es nagyszombati zsinat kötelezte a püspököket és a kanonokokat, hogy könyveiket arra az egyházra hagyják, amelyben székelnek.¹² E szerint Valeriáni könyveinek a török hódoltság elől Nagyszombatba menekült esztergomi káptalanra kellett maradniuk. A Szelepcsényi György prímás által 1674-ben Nagyszombatban elkészítettett könyvtári szakkatalógusban¹³ G.1.8. jelzet alatt valóban szerepel a nevezett könyv. (Ezt a jelzetet ráírták könyv gerincére is, azaz törredékünknek a könyv gerincére eső részére.) Az érseki káptalani könyvtárat 1853-ban szállították át Nagyszombatból Esztergomba, majd 1855-ben a Bibliothecában egyesítve a Pozsonyból már 1821-ben áthozott érseki könyvtárral, létrejött a mai Főszékesegyházi Könyvtár.¹⁴ Kódextörredékünk őrzőkönyve ekkor került mai őrzési helyére.

⁷ MADAS Edit: *Adalékok a Központi Szeminárium Pozsonyból származó kódextörredékeinek provenienciájához* = *Ars Hungarica* 17. (1989) 47–50.

⁸ Jacobus GRETSER: *Adversus haereticos*. Ingolstadii, 1608. Jelzete: 17682.

⁹ „Valerianus Edmundus Archidiaconus Gömöriensis, Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis canonicus, 1. Maij, Tyrnaviae 1631.”

¹⁰ A nyomtatványt ERDŐ Péter azonosította.

¹¹ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 216–217.

¹² PÉTERFFY, Carolus: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata. Pars II*. Posonii, 1742. 207. Legutóbb KÖRMENDY Kinga idézte: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának áttekintése* = MKSz 1991. 28.

¹³ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár MS I. 290. 11v.

¹⁴ KÖRMENDY Kinga: *I. m.* 25–38.

Az esztergomi anyag tudományos feldolgozásával egy időben került sor a győri Egyházmegyei Könyvtárban a kódextöredékekbe kötött könyvek kiválogatására, a fragmentumok lefejtésére és konzerválására. A győri töredékek között első látásra is több olyan darab akadt, melyek egy-egy esztergomi töredék párjának bizonyultak. Ezek közé tartozik sermonariumunk második bifóliuma is. A kísérőanyag, vagyis a kötéstáblából a pergamen alól előkerült papír-tömítés két nyomtatvány 18 db fél lapnyi töredéke. Ezek közül 17 db Cicero *De officiis* és *Paradoxa stoicorum* című műveinek egy északolasz nyomdában 1495–1510 között készült kommentált kiadásából való, egy fél lap pedig Cicero *Epistolarum familiarium libri XVI* 1508-as velencei kiadásából származik.¹⁵ A győri töredék őrzőkönyvének sorsa kevésbé követhető az esztergomiénál. Sigismund Ernhofer 1589-ben Grazban megjelent kötete¹⁶ nem tartalmaz tulajdonosi bejegyzést. Az egykori szeminárium, ma Egyházmegyei Könyvtár több nagy 18. század végi, 19. századi könyvgyűjtő adományából keletkezett. Ebbe a gyűjteménybe olvadt bele, mint legértékesebb rész, 1872-ben a győri püspökök és kanonokok gyűjteményeit tartalmazó Székesegyházi Könyvtár.¹⁷ A győri könyvanyag tehát rendkívül vegyes provenienciájú. A grazi nyomtatványból nem derül ki, hogy honnan és mikor került a könyvtár állományába. A róla lefejtett töredéket önmagában — az esztergomihoz hasonlóan — a bizonytalan használatú fragmentumok közé soroltuk volna. A két töredék együttes felbukkanása viszont egyértelmű bizonyíték a magyarországi (közelebbről talán nagyszombati) kötés mellett. Teljesen valószínűtlen ugyanis, hogy két — különböző országokban nyomtatott — könyvet két különböző tulajdonos egy műhelyben köttet be, aztán a könyvek egymástól függetlenül Magyarországra kerülnek. Az olaszországi kísérőanyaggal még nagyobb lett a nyomtatási helyek szórtsága (Ingolstadt, Nürnberg, Graz, Velence). Valériáni vehette volna ugyan tanulmányai során Grazban a könyvét, de bejegyzése szerint Nagyszombatban jutott hozzá. A másik könyv pedig sem az övé, sem pedig az említett Philip Melzeré nem volt. A távoli nyomtatási helyek és a vegyes tömítőanyag amellett szólnak, hogy a könyveket itthon kötötték be egy már tartalmilag elavult, esetleg darabokra hullott kódex lapjaiba. Mivel az egyik könyv biztosan, a másik feltételezhetően Nagyszombatból került mai őrzési helyére,¹⁸ joggal gyanakodhatunk egy nagyszombati műhelyre. Felső-Magyarország a török időkben az ország belsejéből menekített kultúrák gyűjtőhelye volt. A helybeli állományokat is sokkal kisebb veszteségek érték, mint az ország belsejének könyv-

¹⁵ A kiadások azonosítását FÜLEP Katalinnak köszönöm.

¹⁶ Sigismund ERNHOFER: *Dank und Abdank welchen Jacob Heerbrandt durch dreierley Schreyben...* Graez, 1589. Jelzete: VI. 12. 50.

¹⁷ BEDY Vince: *A győregyházmegyei papnevelés története*. Győr, 1937. 255. — VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai* = MKsz 1980. 117.

¹⁸ Az esztergomi és a győri könyvállomány egy részének közös eredete sok adattal bizonyítható. Ezek közé tartoznak az azonos kódextöredékekbe kötött őrzőkönyvek is.

tárait. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a 16–17. században a felvidéki könyvkötők kéznél levő, hazai anyagból dolgoztak.

Az eddigiek során az egykori kódex másodlagos felhasználásának helyét igyekeztünk meghatározni, feltételezve, hogy az nem esett túlságosan messze a kódex korábbi, tényleges használatának helyétől. Arra a kérdésre, hogy a kódex az ország melyik sarkából kerülhetett Felső-Magyarországra, s hogy egyáltalán mikor került az országba, a töredék tartalmi elemzése után még visszatérünk.

Datálás és lokalizálás az íráskép alapján

A kódexlapok csonka írástükre 200 × 152 mm terjedelmű, két kolumnás, 28 soros. A lapok felső szélén cca 25 mm, illetve négy sor le van vágva. Egy viszonylag nagy alakú kódexszel van tehát dolgunk.

Az írás igényes 12. századi minuscula, a gotizálódás legkisebb jele nélkül. Ductusa egyenletes, a betűtagok illesztése gondos, az íráskép könnyed, hajlékony. A század 50-es, 60-as éveire datálható. Emellett szól az *ae*-t helyettesítő *e caudata* (ę) jelenléte, mely a század végére jobbra teljesen eltűnik. Az egymás melletti két *i*-n két vessző jelenik meg a 11. századtól, hogy az *u*-tól megkülönböztethető legyen. A 12. század második felében az egyedülálló *i*-re is átkerül a vessző vagy a pont. Töredékünkön csak a dupla *i*-n tűnik föl. Jellemző még az *et*, *st*, *NT* ligatura, az *est* és *et* sigla, szó végen időnként kerek *s*, és helyenként hosszú-ferde szárú uncíális *d*. A 10–12. századi postkaroling minuscula elég egységes képet mutat, lokalizálása nem könnyű feladat.¹⁹ Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy töredékünk írása nem a jellegzetes délnémet „schrägoval” stílusú, aminek magyarországi recepciójára Veszprémy László mutatott rá a közelmúltban.²⁰

A győri töredék felbukkanása nemcsak a kódex magyarországi használatának bizonyíthatósága szempontjából volt szerencsés. Minthogy a két lefejtett dupla fólió egymást követi, egyes csonka sermók kiegészültek, a megduplázódott terjedelem pedig lehetőséget adott a kódex jellegének pontosabb meghatározására.

¹⁹ AUTENRIETH, J.: *Probleme der Lokalisierung und Datierung spätkarolingischer Schriften (10. und 11. Jh.)* = *Codicologica 4. Essais méthodologiques*. Leiden, 1978. 67–74.

²⁰ Hajnal István és az Árpád-kori magyar írásfejlődés. A Hajnal István születésének 100. évfordulója alkalmából megrendezett konferencián elhangzott előadás (Velem, 1992. szept. 11.).

A fennmaradt sermókról és szerzőikről

1. Az első sermo csonka. A Mária mennybevitelének ünnepére szánt prédikáció Canterbury Anselm (1033/34–1109) neve alatt van kiadva a Migne-féle *Patrologiában*.²¹ A normandiai bec-i bencés apáti méltóságból a canterbury érseki székre emelt Anselm a korai skolasztika egyik kiváló képviselője volt. A Wilmart 1924-ben egy máig mérvadó tanulmányt szentelt a Canterbury Anselmnek tulajdonított homiliáknak, melyben egyes darabok esetében csak Anselm szerzőségét cáfolta meg, máskor a valódi szerzőt is sikerült azonosítania.²² A leghosszabb fejezetet a töredékünkön is szereplő sermónak szentelte.²³ A mű már a 12. század második negyedében Anselm neve alatt tűnik fel Paulus Diaconus (720–799 k.) homiliáriumának egyes változataiban,²⁴ majd — feltehetően ezek közvetítésével — bekerül Anselm opusculumainak 1491-es első kiadásába. Wilmart megállapítja, hogy bár az *Intravit Iesus in quoddam castellum. Quid ad gloriosam Virginem* kezdetű homilia stílusa, okfejtése is eltér Anselm műveinek stílusától, a prológos zárja ki végleg Anselm szerzőségét.²⁵ Ebben ugyanis a szerző elmondja — e rész hiányzik töredékünkéről —, hogy a fenti témáról már többször beszélt szerzetestársai előtt népnyelven a konventben, de most két (megnevezett és azonosítható) apát társa biztatására megpróbálja latinul írásba foglalni. Anselm 54 éves volt ekkortájt (1088 k.), az ország határain kívül is ismert, híres teológus. Ő biztosan nem szorult egy latin nyelvű prédikáció megírásához sok biztatásra. Ezzel szemben Wilmart rámutat arra, hogy két korai canterburyi kézirat-katalógus is Radulf érseknek tulajdonít egy, a fentivel azonosítható beszédet.²⁶ Radulf séez-i bencés szerzetes, majd (1088 után) apát volt, 1100 körül Normandiából Angliába menekült, ahol 1114-ben Anselm utódaként elnyerte a canterbury érseki széket. 1122-ben halt meg. Az assumptiós beszéd latin redakcióját mindenestre még Séz-ben készíthette el, egy másolatot viszont feltehetően Angliába is magával vitt. Az, hogy a sermo fennmaradt, bizonyára a későbbi névcserének, illetve Anselm tekintélyének volt köszönhető.

2. A második beszéd rubrikája *Sermo de adventu*. A thema, a citátum, melyre a beszéd épül, itt nem bibliai idézet, hanem egy adventi antifóna. Maga a beszéd — más themával — ki van adva a *Patrologia Latina* 175. kötetében, Wernerus de Sancto Blasio *Deflorationes patrum* című beszédgyűjteménye ke-

²¹ PL 158, 644–649.

²² André WILMART (OSB): *Les homélies attribuées à s. Anselme* = Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age 2. (1927) 5–29.

²³ *I. m.* 16–29.

²⁴ A tradíció egészen a *Patrologia Latina*ig vezet: Paulus Diaconus, Hom. II. 48. PL 95, 1506–1508.

²⁵ *I. m.* 20.

²⁶ *I. m.* 21–23.

retében, a Pünkösöd utáni 23. vasárnapra szánva.²⁷ A kiadott sermónak töredékünkön csak az első negyede szerepel rövid, de kerek beszédként.²⁸

Ki ez a Wernerus, akinek eddig a sermo fennmaradását köszönhattük? P. Glorieux 1951-ben alapos tanulmányt írt róla,²⁹ de ennek eredményeit Schneyer sem *Repertorium*ában,³⁰ sem a *Lexikon für Theologie und Kirche* új kiadásában³¹ nem kamatoztatta. Wernerusunkat Werner von Ellerbachhal azonosítja, aki a korábbi szakirodalom szerint 1045 és 1068 között volt a Feketeerdőben alapított bencés kolostor apátja.³² A *Repertorium* szerint 1102-től volt apát és 1126-ban halt meg. Mivel azonban a beszédgyűjtemény egyik alapvető forrása Zacharias Chrysopolitanus *In unum ex quatuor* című, 1145 és 1150 között összeállított evangélium-kommentárja, és excerptumokat tartalmaz saját műveiből, valamint Gaufredus Babion 1130 körül elkészült sermonariumából, a szerző csak az a Werner II. von Küssenbergléhet, aki 1170-től 1174-ig volt a Szent Balázs kolostor apátja.³³ Az 1150 és 1174 közé datálható *Deflorationes patrum* nagyon tudatosan szerkesztett kompiláció. Prédikációs segédkönyv, mely az év minden nagyobb ünnepére és vasárnapjára ad egy-egy rövid perikópa-magyarázatot és ezekhez kapcsolódóan egy-egy hosszabb sermót. Wernerus maga önállóan csak összekötőszöveget írt, műve összeállításakor elsősorban az egyházatyákból merített, de szívesen fordult az említett kortársakhoz is. Glorieux idézett tanulmányában nagy gonddal, sermóról sermóra azonosította a forrásokat, és csak néhány kisebb részletre nem talált fedezetet. Egyetlen teljes beszéd szerzője maradt ismeretlen, s ez a mi sermónké.³⁴ Arra ugyanakkor nem gondolunk, hogy töredékünk rövidre zárt sermójának forrása Wernerus gyűjteménye lett volna; egyrészt, mert a fragmentum korábbi Wernerus összeállításánál, másrészt mert jellegében teljesen eltér attól. Viszont a gyűjtemény, melynek az egyházatyák mellett kizárólagos forrása a kortárs és a néhány évtizeddel korábbi francia teológiai és prédikáció-irodalom, mégis segít

²⁷ PL 175, 1213–1218. — Wernerus a beszéd elején megadott nagybőjti perikópa expozícióját mellőzi, és mint a bevezető sorokból kitűnik, maga választ egy tartalma szerint az alkalomra megfelelőnek ítélt sermót. „Cum sublevasset oculos Iesus et vidisset quia multitudo maxima venit ad eum (Io 6,5). — Quia haec lectio evangelica secundum ecclesiasticum ordinem debet in medio Quadragesimae recitari, libet nunc in praesentiarum supersedere eius expositioni, et alia huic dominicae, quae intitultur quinta ante Natale Domini, congruentia ad profectum audientium seu legentium exarare.”

²⁸ Ez a sermo további részétől stílusában is teljesen elüt, aminek csak az lehet a magyarázata, hogy Wernerus két különböző sermót kapcsolt itt össze.

²⁹ P. GLORIEUX: *Les Deflorationes de Werner de Saint-Blaise*. = *Mélanges J. de Ghellinck*. T. II. Moyen âge. Gembloux, 1951. 699–721. (Museum Lessianum. Sect. Hist. 14.)

³⁰ *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters*. 5, Münster/Westfalen, 1974. 714.

³¹ Bd. 8, Freiburg in Br., 1963. A *Predigten im Mittelalter* címszóban, melyet ugyancsak Schneyer írt.

³² GLORIEUX: *i. m.* 714.

³³ GLORIEUX: *i. m.* 714–715.

³⁴ *I. m.* 713.

a tájékozódásban. Ez az anonym sermo is francia eredetű, igen közeli párhuzamára leltem Chartres-i Ivo adventi beszédében.³⁵ Róla még lesz szó, mert töredékünk egy másik sermójának ő a szerzője.

Wernerus idézett megoldásával szemben a töredékünkön themaként szereplő adventi antifónához³⁶ nagyon jól illik a Krisztus kétszeri (könyörületes megváltóként és könyörtelen bíróként való) eljövételét tíz ellentétpárban szembeállító, rímekkel és szójátékokkal gazdagon megtűzdelt frappáns beszéd. Mondandóját tekintve a félelmetesre festett Bíró méltó fogadására sarkall. Ennek első lépcsőfoka a bűnbánat.

3. Erre vonatkozik a beszédet követő *Exhortatio*, jól jellemezve a szerkesztés tudatosságát. A rettegett bíró a bűnbánatra való buzdításban caelestis medicus-szá szelődül. A szöveg nincs kiadva, de 12. századi kéziratokból ismert.

A párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes cédula-katalógusában a kiadatlan sermók incipitjei mellett szerepelnek a feldolgozott kódexek jelzetei. Anonym sermóinkhoz ezek között kerestem szövegpárhuzamot, amikor kitért, hogy van egy olyan olmtüzi kódex, amivel töredékünk több ponton érintkezik.³⁷ Ez a kódex a 12. század közepéről származó ún. *Zdík-féle homiliárium*.³⁸ Nevét Jindrich Zdík olmtüzi püspökről (1126–1150), a feltételezett szerzőről kapta. Jan Bistrický 1960–61-ben — a lehetőségekhez mérten — azonosította a sermók valódi szerzőit, és ezzel megfosztotta a Zdíket e neki tulajdonított dicsőségtől, a cseh irodalmat pedig legkorábbi sermonariumától.³⁹

A 91 sermót és ezek élén egy tartalomjegyzéket magában foglaló kódex egy kéz írása. Miroslav Flodr az olmtüzi scriptoriumról írt könyvében a kódexet egyértelműen e műhely termékének tekinti.⁴⁰ A kéziratot azonos mintapéldány alapján korrigáló négy kezdet is négy különböző olmtüzi scriptorral azonosítja. Zdík ugyan a homiliáriumnak nem volt szerzője, de mint nagy formátumú diplomata és kitűnő egyházszerző, ő hozta létre a híres olmtüzi scriptoriumot, melynek virágkora is (30-as, 40-es évek) szorosan az ő működéséhez kötődött. Szerteágazó nemzetközi kapcsolataival könnyen jutott távoli mintapéldányokhoz, közöttük feltehetőleg e homiliárium egészen friss eredetijéhez is, melyet rögtön lemásoltatott. A homiliárium azonosított szerzői ugyanazok, mint töredékünk sermóinak szerzői: Gaufridus Babion, Chartres-i Ivo és Radulphus

³⁵ PL 162, 567–568.

³⁶ Ecce veniet Dominus princeps regum terre, beati sunt qui parati sunt occurrere illi.

³⁷ E helyen is megköszönöm Mme Marie D'HARCOURT-nak, az intézet munkatársának főleg az incipit nélküli, csonka sermók azonosításában nyújtott szíves segítségét.

³⁸ Olmtüzi Állami Levéltár C0 24.

³⁹ Jan BISTRICKÝ: *K tak zvanému Zdíkovu Homiliáři* = Listy Filologické 1960. 106–115; 1611, 66–84. Az első rész a homiliáriumra vonatkozó tanulmány, a második a kódex tételes tartalmi leírása. — A cseh nyelvű szakirodalom fordításában SZABÓ Lilla nyújt mindíg önzetlen segítséget.

⁴⁰ Miroslav FLODR: *Skriptorium Olomoucké, k počátkům písařské tvorby v českých zemích*. Brno, 1960. 87–89. A kódexet a nyolcas számmal jelzett scriptor másolta.

Cantuariensis. Tíz sermo anonym, de más kéziratokból ugyancsak ismert. A kódex felépítése nagyjából követi az egyházi év ünneprendjét (a de tempore, és a de sanctis rész nem válik külön). Emellett számos de diversis sermo is helyet kapott a corpusban, melyek változó közönséghez, világi klérushoz, monachushoz, apácákhoz vagy laikus hívekhez szólnak. Az összeállítás valóban Zdikhez is méltó püspöki prédikációs segédkönyv.

Töredékünk nyolc sermója közül hét megtalálható az olmtüzi kódexben. Sem töredékünknek, sem az olmtüzi kódexnek nincs másik, ennyire közeli párhuzama. A két kódex írása is egykorú és a sermók sorrendje is nagyjából megfelel egymásnak.

Az első, a Nagyboldogasszony ünnepére adott, megcsonkult beszéd az olmtüzi kódex 63. sermójával azonos. — A töredéken szereplő *De adventu* sermo a kódex 71. beszédének felel meg, ahol a rubrika kifejezőbb: *Sermo de primo et secundo adventu*. A sermót Bistřický kézirati hagyomány alapján Babionnak tulajdonítja. A kiadásban, Wernerus gyűjteményében nem volt önálló themája, nem véletlenül nincs hát az olmtüzi kódexben sem. Viszont ugyanott ér véget, ahol töredékünk sermója, igazolva feltételezésünket, hogy Wernerus két beszédet szerkesztett össze. — Mindkét helyen közvetlenül ehhez csatlakozik a penitenciatartásra biztató exhortatio (72. sermo).

4. A következő, a „jajokról” szóló figyelmeztető prédikáció a kódexben jóval korábban (40. sermo), a *De mitiganda ira Dei* sermók társaságában kapott helyet. Előrehozott themája ennek sincs, a citátum, amire a beszéd épül, a második mondatban kapott helyet. (Töredékünkön a thema egy szellemesen, de szemmel láthatóan utólag kiválasztott Izaiás-idézet.)

5. A hiányzó lapok után következő, gyónásra ösztökélő beszéd a kódexben a 74-es számú sermónak felel meg. (A 73-as az alamizsnálkodásról szól, a hiányzó lapokkal azonban ennél jóval több veszett el.) A sermo szövegét a függelékben a két szöveg alapján közöljük. Más szövegpárhuzam nem ismert. A rövid múltra visszatekintő olmtüzi scriptorium terméke a későbbi javítgatások ellenére is jóval hibásabb töredékünk szövegénél. Az eredeti szöveg a két példányból jól rekonstruálható.

6. A confessiós beszédet töredékünkön és az olmtüzi kódexben is Chrtres-i Ivo pünkösdi sermója követi. Ivo Beauvaisban született 1040-ben, Párizsban és Bec-ben tanult. Itt iskolatársa volt annak az Anselmnek, akiről töredékünk első beszéde kapcsán szóltunk. Az 1116-ban elhunyt chartres-i püspököt elsősorban mint jeles egyházjogászt tartják számon, de 24 kitűnő sermója tanúsítja,⁴¹ hogy egyben a 11–12. század fordulójának egyik legeredetibb hitszónoka is volt. Ivo beszédének csak az első, kevésbé elvont részét vette át sermonariumunk összeállítója, és ehhez hozzákapcsolta Gaufridus Babion pünkösdi evangélium-

⁴¹ Kiadva: PL 162.

magyarázatának egy jól illeszkedő részletét. (Babion sermója az olmützi kódexben külön, a 63. tételként szerepel.)

Babionról J. P. Bonnes *Un des plus grands prédicateurs du XIIe siècle* címen írta az első, a személye körüli félreértéseket tisztázó tanulmányt.⁴² Két kérdést kellett megoldania. Az első az volt, hogy Babion sermóit Hildebert de Lavardin neve alatt adták ki.⁴³ Bonnes a kézirati hagyományozás és körültekintő stíluslemzés alapján rekonstruálta az eredeti Babion-féle corpust. Másik eredménye, hogy Babiont, aki 1103 és 1110 között az angers-i székesegyházi iskola vezetője volt, de ilyen minőségében nincs későbbi adat róla, sikerült azonosítania Gaufrédus de Loratorio bordeaux-i érsekkel (1036 – 1058), Szent Bernát és Suger barátjával. A későbbi kutatások Bonnes megállapításait megerősítették.⁴⁴

7. Babionnak a töredékünkön olvasható második beszéde a szerzetesi élet dicsérete. (Az olmützi kódexben ez a 83. sz. sermo, melyet papokhoz és világi hívekhez szóló beszédek előznek meg.)

8. Az utolsó *Contra carnem exhortatió*t nem sikerült azonosítanom.

Az összehasonlítás tanulságai a következők:

1. Az olmützi összeállítás nem alkalmi, töredékünk bizonyítja, hogy egy tartalmilag jól körülhatárolható kódexcsaládról van szó.
2. A kódex gazdagabb, szerteágazóbb anyagot kínál, mint a töredék.
3. A töredék egységesebb szerkezetű, a sermók sorrendjét és az egyes sermók felépítését illetően is. Elég, ha arra utalunk, hogy a beszédeket töredékünkön minden esetben thema vezeti be, akkor is, amikor az eredetileg hiányzott.
4. Egykori kódexünk kompilátora szabadabban bánt az előtte fekvő anyaggal, mint az olmützi (l. a pünkösdi szerkesztményt).
5. Sermonáriumnak — szemben az olmützi kódexszel — szerzetesi közösség számára készült. Ezt viszonyítási alap nélkül nem állapíthatnánk meg, a nem monasztikus közösségnek szóló beszédek (75–82. sermók) elhagyását viszont csak ezzel magyarázhatjuk. Ennek alapján feltételezhető, hogy itthon is kolostori használatban volt.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy kódextöredékünk a 12. század sermoirodalmának reprezentáns darabja. Az olmützi kódex eredetijével egyidőben — és bizonyára egy műhelyből — a 12. század közepén kerülhetett el Franciaországból. A benne levő sermók a műfaj gyors fejlődése következtében első-

⁴² *Revue Bénédictine* 56. (1945–46) 176–215.

⁴³ PL 171.

⁴⁴ J. BECOUET a *Dictionnaire de spiritualité* címszavában (VI, 229–231) és G. M. OURY: *Les sermons de Geoffroi Babion et la chrétienté bordelaise (1136–1158)* = *Cahier de civilisation médiévale* 22. (1979) 285–297.

sorban saját korukban voltak keresettek. A 13. században már sokkal kötöttebb forma és egyfajta tudós mesterkéeltség válik ideállá. Nem valószínű, hogy egy ilyen terjedelmes, több kilós kódexet akkor cipel át valaki Európán, amikor az már idejétmúlt. Mára az egykori kódexcsaládot csak e két messzire került példánya, egy töredéke és egy másolata képviseli.

Függelék

1. A töredékcsoport tartalmi leírása

1. (fol. 1. = Győr fol. 1.) [Ps. Anselmi Cantuariensis seu Radulphi Cantuariensis Sermo in Assumptione BMV:]

[*Intravit Iesus in quoddam castellum ... (Lc 10,38). — In scriptura sacra res una ...] est. Iesus namque salvat ... x ... Hec est pars optima que non auferetur ab ea cuius et nos participes simus meritis et precibus eius. Per Dominum nostrum.* (Ed. PL 158, 664–649; Pauli Diaconi PL 95, 1506–1508, cf. Homil. Zdik 63.)

2. [Anonymi (?) seu Gaufridi Babionis (?) Sermo de adventu Domini:

Ecce venit dominus princeps terre ... (Antiphona seu Responsorium in tempore Adventus). — Nemo dubitet, karissimi, duos esse redemptoris nostri adventus, quorum primum precessisse ... Primo igitur adventu (fol. 2. = Esztergom fol. 1.) [... pen]dens in ligno ... x ... Si adventum iduicii pertimescitis ... misericordiam proximis indigentibus facite. Beati enim mi[sericordes] (Mt 5,7). (Ed. Werneri de Sancto Blasio Deflorationes Patrum, PL 157, 1213–1214, cf. Homil. Zdik 71.)

3. [Anonymi] Exhortatio:

Penitentiam agite ... (Mt 3,2). — Evangelice tuba lectionis, fratres karissimi, modo [nostris auri]bus insonuit ... x ... Penitentiam ergo fratres agite, dum fructuosa et utilis est, dum potest inveniri misericordia, quia adpropinquabit regnum celorum (Mt 3,2). Quo ipso Domino pervenire mereamur, qui vivit et regnat. (Cf. Homil. Zdik 72.)

4. [Anonymi] Item alius:

Ve genti peccatrici ... (Is 1,4). — Ex libro prophetico sancti Ezechiel omnium sacrarum summam scripturarum in tribus tantummodo verbis fraternitati proferimus ... Cum enim dicit beati qui lugent [...] (Cf. Homil. Zdik 40.) — Ez után két lap hiányzik.

5. (fol. 3. = Esztergom fol. 2.) [Anonymi Sermo de confessione:]

[*Populus Domini et oves pascue eius ... (Invitatorium in dominica per annum, cf. Ps 99,3–4). — Duas esse confessio]nes bonas et Deo acceptabiles sancta nobis, fratres carissimi, declarat auctoritas ... x ... Aperite mihi portas iusticie, ingressus in eas confitebor Domino, iusti intrabunt per eam (Ps 117,19) ipso adiuvante qui vivit.* (Cf. Homil. Zdik 74.)

6. [Ivonis Carnotensis – Gaufridi Babionis] In die sancto Pentecostes:

[*Ivonis] [Dies Pentecostes sacratus est in lege ... spoliatus] est, lex caritatis in tabulis cordis ... (fol. 4. = Győr fol. 2.) Tam velox et efficax doctor demonstratus est hodie Spiritus Sanctus, ut idiotarum corda uno momento erudiret ad scienciam, et eorundem linguas ad omnem linguarum formaret facundiam. (Babionis) Videamus quid etiam datum est illis ... x ... in luce illuminando doctrine [...] (Ed. Ivo PL 162, 592–594, Babion PL 171, 592–597, cf. Ivo in Homil. Zdik 75, Babion in Homil. Zdik 61.)*

7. [Gaufredi Babionis Sermo ad monachos:]

[*Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum* (Ps 132,1). — *Sic gratulatur, dilectissimi, David propheta fraternitati vestre, sicque conventus nostros*], *quos per Spiritum de lon[ginquo] providebat, magna] exultatione . . . x . . . Beati pacifici quoniam filii Dei vocabuntur* (Mt 5,9). (Ed. PL 178, 873–875, cf. Homil. Zdik 83.)

8. [Anonymi] Contra carnem exhortatio:

Filia Babylonis misera . . . (Ps 136,8). — *Fratres, tres tyranni sunt . . . multa militia cum sola anima congressuri. Arma [. . .]*

Sermo de confessione

(Töredékünk /Fr./ szövegét közöljük, a Homil. Zdik /H. Z./ szövegvariánsait lábjegyzetben adjuk meg.)

(Fr. 3r = H. Z. 170v) [*Populus Domini et oves pascue eius, introite portas eius in confessione, atria eius in ymnis, confitemini illi* (Ps 99,3–4). — *Duas esse confessio]nes bonas et Deo acceptabiles sancta nobis, fratres carissimi, declarat auctoritas.*

Prima est peccatorum confessio, quando per humilem cordis contricionem latens sua⁴⁵ aperitur iniquitas.

Secunda laudis confessio, quando per devotam mentis exultationem Dei ab homine glorificatur⁴⁶ bonitas.

Prima ergo confessio peccatoribus, secunda iustis⁴⁷ competit. Non est enim spetiosa laus in ore peccatoris,⁴⁸ sed rectos decet collaudatio.⁴⁹

De prima confessione psalmus sic dicit: *Dixi: confitebor adversum me iniustitiam meam Domino* (31,5); et quid mereatur talis confessio, subiungit dicens: *et tu remisisti impietatem peccati mei* (uo.).

De secunda autem confessione idem propheta:⁵⁰ *Confiteantur celi mirabilia tua, Domine* (88,6).

Et quod modo prelibavimus, *introite portas eius in (confessione)*, ad peccatores pertinet qui exclusi(!)⁵¹ per culpam suam a iustorum⁵² consortio ruptis per confessionem peccatorum repagulis portas iusticie prius introeunt,⁵³ et sic ad atria Dei perveniunt,⁵⁴ ut iam letabundas⁵⁵ in ymnis (H. Z. 171r) et⁵⁶ confessione laudes Deo concinant.⁵⁷

Et notandum, quod prima confessio⁵⁸ per portas, id est per angustas ingreditur, quia incipientibus ad Deum redire restrictio penitentie iniungitur. Sed postea intus latissima aperiuntur atria, quia in bona vita proficientibus latitudo caritatis levius reddit, que sunt valde difficilia. Legitur in Genesi de Sodomitis, quia

⁴⁵ cordis

⁴⁶ glorificetur

⁴⁷ vero iustis tantum

⁴⁸ peccatoribus javitva peccatoris-ra

⁴⁹ laudatio

⁵⁰ add. *eius in confessione ad peccatores* (Tévedésből került ide, l. alább.)

⁵¹ exclusi

⁵² multorum

⁵³ intant

⁵⁴ pervenerunt

⁵⁵ letabunda

⁵⁶ om. et

⁵⁷ concinunt

⁵⁸ confessiones

[cecitate percussi hostium Loth invenire non potuerint (19,11), quia veraciter magne cecitatis caligine dimersi sunt, qui hostium confessionis ignorant. Quamdiu ergo quilibet peccator iniquitatem suam confessione mala] Deo tegit, quid⁵⁹ quam primum parentem sequitur, qui post peccatum nuditatem suam⁶⁰ erubuit, et a facie Dei turpitudinem suam celare posse credidit.⁶¹ Quem dum Deus requisisset dicens: *Adam, ubi es*, quid nisi confessionem peccati ab eo voluit,⁶² et quasi hostium⁶³ ei demonstrare, per quod ad ipsum valeat remeare? Qui enim ipsum Adam peccatum suum superbe celantem de paradyso expulit, ipse latronem in cruce humiliter confitentem eadem die in paradysum introduxit. Adam in paradyso quia confiteri noluit, ad mortem condemnatus est, latro in cruce quia confessus fuit, ad vitam testificatus⁶⁴ est. Adam de paradyso felicitate ad huius seculi miseriam proiectus est, latro de seculi miseria⁶⁵ ad paradyso beatitudinem proventus est.

Ecce fratres, (H. Z. 171v) quantum malum est peccata abscondere et quantum bonum ea coram Domino⁶⁶ et ministris eius effundere: Dicit enim Salomon:⁶⁷ *Qui abscondit scelera sua, non dirigetur. Qui autem confessus fuerit et relinquerit ea, misericordia consequetur* (Prov 28,13). Ut ergo, fratres, ad illa superne civitatis atria introduci mereamini, ubi celi, id est angeli⁶⁸ et iusti confitentur mirabilia Dei; erumpe de portis mortis et de claustris inferni, et *introite portas eius in (confessione)* dicentes cum psalmista: *Aperite mihi portas iusticie*,⁶⁹ *ingressus in eas confitebor Domino; iusti intrabunt per eam* ipso adiuvante qui vivit.⁷⁰

MADAS, EDIT

Fragmente einer Predigtsammlung aus dem 12. Jahrhundert in ungarischen Bibliotheken

Das Projekt „Mittelalterliche Handschriftenfragmente in ungarischen Bibliotheken“ hat bislang 22 Homiliar- und Sermonarfragmente verifiziert. Unter diesen ist das wertvollste Fragmentenensemble, von dem das eine Doppelblatt in der Kathedralbibliothek Esztergom (Gran), das andere in der Bischöflichen Seminarbibliothek Győr (Raab) als Einbandhülle von Drucken des 16. Jahrhunderts (Druckort: Ingolstadt bzw. Graz) entdeckt wurde. Die ehemalige Handschrift, von der die Blätter abgetrennt wurden, entstand in Frankreich im 12. Jahrhundert. Der Redakteur des Sermonars hat aus den damals modernsten Produkten der Predigtliteratur seine Auswahl getroffen. Der Codex kam wahrscheinlich bald nach

⁵⁹ add. *aliud*

⁶⁰ nuditate sua

⁶¹ creditur

⁶² *Clamabat autem Dominus: Adam, ubi es* (Gen 3,9)? *Numquid nesciebat, ubi esset. Fratres, et sciebat Deus Adam, et nesciebat. Nesciebat eum sicut etiam reprobatus in fine dicturus est: Amen dico vobis, nescio vos* (Mt 25,12). *Sciebat autem, quia Dominus novit cogitationes hominum, quam vane sunt. Quomodo opera nesciat, qui cordis etiam profunda rimatur? Quid ergo Deum dicere Adam ubi es, nisi confessionem peccati ab eo requirere*

⁶³ ostium

⁶⁴ iustificatus

⁶⁵ malicia

⁶⁶ Deo

⁶⁷ Salomon

⁶⁸ angelis

⁶⁹ add. *et*

⁷⁰ *hec porta Domini, iusti intrabunt in ea. Per Dominum nostrum Iesum Christum filium tuum, qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit et gloriatur.*

Ungarn, da der reich unterteilte scholastische Sermo diesen Typus bald verdrängt hat, und der lange Transportweg hätte sich dann nicht mehr gelohnt. Die letzte Station der unaktuell gewordenen Handschrift war am Ende des 16. Jahrhunderts eine nordungarische Buchbinderwerkstatt, wo ihre Blätter zur Buchülle verwendet wurden. Die einzige bekannte Parallelhandschrift dieser Redaktion blieb in Olmütz erhalten. Dieses Exemplar wurde im dortigen Scriptorium von einer Vorlage abgeschrieben, die in einer mit unserer Handschrift identischen französischen Werkstatt entstanden ist. Indem jedoch der Olmützer Codex für das Bistum bestimmt war, hatte der Redakteur unserer Handschrift für ein Kloster gearbeitet.

Az esztergomi szinodális könyv

I. A szinodális könyv fogalma

A püspökök részvételével tartott tartományi és egyéb helyi zsinatok, valamint az egyházmegye klérusa részére megrendezett, de kizárólag a püspök törvényhozói működésének körébe tartozó egyházmegyei zsinatok határozatainak szövegével kapcsolatban a legújabb időkig a kutatás fő célja az volt, hogy minél pontosabb szövegkiadást és tartalmi elemzést készítsenek az egyes zsinatok okmányairól. Az utóbbi években azonban azoknak a kéziratos kódexeknek a vizsgálata, melyekben késő középkori zsinati határozatok maradtak fenn, új kategóriákat hozott felszínre. A szövegek megjelenésének formai tanulmányozása bizonyos új műfaj-fogalmak előtérbe kerüléséhez vezetett. Különösen jelentős ezek közül a „szinodális könyvek” (*libri synodales*) csoportja.

Az újabb történeti irodalomban a *liber synodalis* egyrészt úgy jelenik meg, mint azoknak a zsinati szövegeknek az összessége, amelyeket egyazon kéziratos kódexbe írtak egymás után. Ilyen értelemben használja e kifejezést pl. Joseph Avril.¹ Ebbe a fogalomkörbe tartozik az a meghatározás is, amely szerint a szinodális könyv olyan zsinati határozatokat tartalmazó kötet, melybe a plébánosok utólag beírták a későbbi zsinatok által eszközölt változtatásokat.² A középkori szóhasználatot, főként azt vizsgálva, hogy minek nevezték ezek az iratok saját magukat, újabban spanyol kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy az Ibériai félszigeten, de Itáliában és Franciaországban is gyakran előfordult a *liber synodalis* vagy *liber sinodicus* elnevezés alkalmazása olyan traktátusokra vagy összefoglalásokra, melyek azokat a főbb vallási témákat tartalmazták, amelyeket a lekipásztorkodó klerikusoknak szolgálatukhoz ismerniük kellett. Az ebben az utóbbi értelemben vett szinodális könyv műfaját Bernardo Alonso, Francisco Cantelar és Antonio García y García a következőképpen írják le: olyan, a főbb hittani témákat tartalmazó kézikönyv vagy összefoglalás, mely-

¹ *Les status synodaux angevins de la seconde moitié du XIIIe siècle* (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 3). Paris, 1988. 20.

² Vö. CHENEY, Christopher R.: *English synodalia of the Thirteenth Century*. ²Oxford, 1968. 46–47.

nek tartalmát a lekipásztorkodó papságnak ismernie és a híveknek kifejtenie kellett. A szinodális könyv egyetlen szerzője a püspök, aki azt kihirdeti, de nem veti alá a szinódus jóváhagyásának, ahogyan ez a szinodális konstitúciók esetében történt. Mindazokon az egyházmegyei zsinatokon, ahol — legalábbis Kasztíliaiban — ilyen szinodális könyvet hirdettek ki, hoztak ezenkívül néhány zsinati határozatot is. A szinodális könyvnek ezek az egyházmegyei zsinatok nagyobb rangot tulajdonítottak, mint a saját határozataiknak, hiszen előírták, hogy minden érintett pergamenre másolja őket, a közönséges zsinati határozatokat viszont elég volt papírra leírni.³

A *liber synodalis* ettől eltérő jelentései inkább az újkori szóhasználatban fordulnak elő, mint magukban a középkori szövegekben. Ilyen újabb jelentés az, amely szerint a szinodális könyv a zsinati határozatok szövegét jelöli, vagy a zsinati gyűjteményeket, amelyekben a kihirdető püspök saját rendelkezéseit és korábbi püspökök jogszabályait gyűjti egybe. Végül használják a szinodusi könyv kifejezést annak a könyvnek a megjelölésére is, amelybe az egyes szinódusok után határozataik szövegét egymás után bemásolták.⁴

A fenti legszorosabb értelemben vett szinodális könyvnek, vagyis annak a típusnak, melyet a püspök egyházmegyei zsinaton adott át, és amely főként hittani és lekipásztori alapelemeket foglalt össze gyakorlati és oktatási célra, a kortárs szövegekben olykor a *Summa synodalis*, *Summa sacerdotum*, illetve a *Summa sacramentorum* nevet is adták.⁵ A szentségekre való utalás nem véletlen, hiszen ezek a könyvek gyakran ilyen témájú részeket tartalmaznak.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy a helyi, főként az egyházmegyei zsinati, de olykor tartományi zsinati anyagot tartalmazó magyarországi eredetű vagy ma hazánkban őrzött kódexek közül melyekben találunk a szinodális könyv műfajának megfelelő írást. Azt is tisztáznunk kell, hogy az adott szinodális könyv a műfaj fenti legszorosabb, középkori értelmében felel-e meg a *liber synodalis* fogalmának, vagy valamilyen ettől eltérő, újabb értelemben.

Mivel az anyag áttekintése során az esztergomi egyházmegyei konstitúciók szempontunkból különösen jelentősnek bizonyultak, a továbbiakban ezek bemutatására szorítkozunk.

³ ALONSO RODRIGUEZ, Bernardo — CANTELAR RODRIGUEZ, Francisco — GARCIA Y GARCIA, Antonio: *Libre synodalis. Para la historia de un concepto*. In: *Studia in honorem eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler*, ed. Card. CASTILLO LARA, Rosalio I. (Studia et textus historiae iuris canonici 7). Roma, 1992. 1–11, főként 10.

⁴ Uo. 10–11.

⁵ PONTAL, Odette: *Les statuts de 1230 à 1260* (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 2). Paris, 1983. 237–264.

II. Az esztergomi szinodális könyv

A késő középkori magyarországi zsinatok, különösen az egyházmegyei zsinatok neve alatt fennmaradt szövegek kevés kéziratot kódexünkben fordulnak elő.⁶ Zömükben már nyomtatásban is napvilágot láttak.⁷ Közülük különös figyelmet érdemel az a dokumentum, amely az 1382-es, Demeter érsek⁸ alatt tartott Esztergomi Egyházmegyei Zsinat határozataként maradt fenn, és Szentirmai Sándor megállapítása szerint a legrégebb ismert magyar egyházmegyei zsinati törvényhozói emlék.⁹

1. Meghatározása és változatai

Ez az említett 1382-es esztergomi zsinati szöveg olyan gyűléshez kapcsolódik, mely egyházmegyei és nem tartományi zsinatnak tekinthető. Erre már Szvorényi Mihály felhívta a figyelmet, amikor a határozatok prológosát kiadta.¹⁰ A teljes zsinati szöveg — minden bizonnyal abban a formában, ahogyan azt Stock János 1460-as szepesi préposti zsinata megerősítette (lásd alább) — Batthyány Ignác kiadásában jelent meg már 1827-ben.¹¹ Kéziratot példánya a Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73. jelzetű kódexében található.¹²

Megvizsgálva ezt a szöveget, egyértelműen kitűnik, hogy megfelel a legszorosabb értelemben vett szinodális könyv fent vázolt fogalmának. Ezt a következő tények támasztják alá:

⁶ Áttekintésükhöz lásd: ERDŐ Péter: *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben* = MKsz 1992. 304–306.

⁷ Főbb kiadások: PÉTERFFY, Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV. I.* Posonii, 1741 (²Viennae, 1742; az alábbiakban ezt a 2. kiadást idézzük); II. Posonii, 1742; BATTHYANY, Ignatius: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium. I–III.* Albae Carolinae, Claudiopoli, 1785–1827; DANKÓ, Josephus: *Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL.* Strigonii, 1865. A 15–16. századi kiadásokról lásd alább. A Batthyány-féle szövegek gondozásának szakszerűsége és pontossága elmarad a szerző személyes színvonalától; vö. JAKÓ Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és a tudomány-szervező* = MKsz 1991. 358.

⁸ Vö. pl. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 323, 89. jegyz. (Kaplai Demeter zsinatát említi.)

⁹ SZENTIRMAI, Alexander: *Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter* = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 47 (1961). 281.

¹⁰ *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū pro Ecclesia Hungaro-catholica editorum.* Vesprii, 1807. 154; ugyanezt erősíti meg pl. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode*. . . 281.

¹¹ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 260–278.

¹² Vö. MEZEY, Ladislaus: *Codices latini mediū aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. 124–129.

1. A szöveg a plébániai papság számára készült, az általános bevezető rész elején a címzetteket a rájuk bízott plébániai nép pásztorainak („vos Pastores commissae vobis [plebis] Plebanis”)¹³ nevezi. Tartalma valóban hittani és lelkipásztori: elsősorban a hét szentség köré rendezi mondanivalóját, majd egyéb egyházfegyelmi rendelkezéseket közöl. Ezek azonban szintén a lelkipásztorokodó papság életét és a plébániai tevékenységet érintik. Szükségességüket az idézett bevezető rész külön is hangsúlyozza.¹⁴

2. Már az előszóból látszik, hogy nem olyan szövegről van szó, amit a püspök a zsinat elé megvitatásra terjesztett volna, hanem a kész szöveget az egyházmegegyei zsinaton már csupán közölték. Noha az előszó utal arra, hogy a határozat szövege „hozzaértő személyek tanácsával és a káptalanból való uraknak, testvéreinknek egyetértésével”¹⁵ készült, az is kitűnik belőle, hogy a zsinaton a szöveget a papságnak egyszerűen a tudomására hozták.¹⁶

3. A szöveg tekintélye nagy volt. Ezt az is mutatja, hogy később több magyarországi egyházmegegyei zsinaton megújították, újra kihirdették. A későbbi zsinatok a saját új határozataikat több ízben mintegy kiegészítésként, hozzáfűzésként csatolták hozzá. Ilyen megújításra került sor az 1450-es, Szécsy Dénes alatt tartott esztergomi egyházmegegyei zsinaton;¹⁷ az 1460-as Stock János prépost által vezetett szepesi préposti zsinaton,¹⁸ ahol a sziléziai előzményekre visszavezethető¹⁹ önálló határozatok²⁰ külön vizsgálatra érdemes együtttest képeznek; az 1493-as, Estei Hippolit alatt tartott esztergomi egyházmegegyei zsinaton,²¹ ahol a Szécsy Dénes-féle változat kerül megújításra és átalakításra; az 1494-es nyitrai egyházmegegyei zsinaton,²² továbbá az 1515-ös veszprémi egyházmegegyei zsinaton.²³

Az elfogadás módjáról szóló utalások, melyeket az előző pontban említettünk, önmagukban még nem mutatnak arra, hogy a magyarországi egyházmegegyei zsinatok többi határozatához képest sokkal szilárdabb, tekintélyesebb vol-

¹³ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 259 bis.

¹⁴ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 259 bis („monemus atque obsecramus, ut memoriae commendetis, et adimplere summo opere studeatis illud, quod est vobis necessarium [ad] officii commissi onus rite, et legitime peragendum”).

¹⁵ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 259 bis („prudentum participato Consilio, et consensu Fratrum nostrorum Dominorum de Capitulo accedente, infra scriptas constitutiones edidimus”).

¹⁶ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 259 bis („ipsasque in Cleri notitiam scriptis praesentibus duximus deferendas, et in hac sancta Synodo publicandas”).

¹⁷ Kiadta: BATTHYANY: *Leges*. . . III. 466–491; DANKÓ: *i. m.* 1–32.

¹⁸ Vö. BATTHYANY: *Leges*. . . III. 508.

¹⁹ Vö. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode*. . . 282.

²⁰ Kiadta: BATTHYANY: *Leges*. . . III. 507–518.

²¹ Kiadta: BATTHYANY: *Leges*. . . III. 546–566.

²² Kiadta: PÉTERFFY: *Concilia*. . . I. 244–283.

²³ Kiadta: PÉTERFFY: *Concilia*. . . I. 220–243.

na a szöveg, hiszen hazai egyházmegyei zsinataink összehívásának 1450 óta általános formulája szerint ezekre a szinódusokra egyébként is a zsinati határozatok meghallgatása végett („statuta synodalia audituri”) kellett megjelen-
ni,²⁴ nem pedig az azokról való tanácskozás, vita céljából. Hozzá kell azonban ehhez fűznünk, hogy a szinodális könyv törzsanyagához Szécsy Dénes zsinatán kapcsolt további rendelkezésekről maga a szöveg több helyütt azt mondja, hogy azokat a zsinat jóváhagyta („hac Sacra approbante Synodo statuimus”).²⁵ Ilyesmit magáról a szinodális könyvről nem állít a szöveg. Hogy a szinodális könyvtől különböző rendelkezések jóváhagyásának nem lehetett túl nagy jelentősége, hiszen amúgy is csak a püspöki kibocsátáshoz járuló formaságnak tekintették, az kitűnik egyrészt abból, hogy számos más hozzáadott püspöki rendelkezés esetén sincs a zsinati jóváhagyásról szó, másrészt abból, hogy a zsinati jóváhagyásra való utalást a szöveget később átvevő zsinatok is egyszerűen átmásolják határozatukba.²⁶ Az mindenesetre kétségtelen tény, hogy az 1382-es esztergomi egyházmegyei zsinati szöveg nagy állandósággal kerül megújításra mind a főegyházmegyében, mind a szuffragáneus egyházmegyékben. Ez azt mutatja, hogy tekintélye mégis felülmúlta az alkalmilag bizonyos kérdésekről hozott egyházmegyei határozatokét.

Megjegyzendő, hogy a *Liber synodalis* címet vagy elnevezést az esztergomi szinodális könyvre — hiszen a fentiek alapján a szöveg méltán nevezhető így — sem az azt tartalmazó kéziratok, sem a későbbi megújító rendelkezések nem alkalmazzák. Szécsy Dénes érseknek az 1382-es szinodális könyvet enyhe változtatásokkal megújító 1450-es esztergomi zsinata a Batthyány Ignác kiadásához felhasználta „Exemplar Palatinus”-ban a *Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis* feliratot viseli.²⁷ A Stock János prépost 1460-as szepesi zsinatán történt megerősítés szövegében ez a szinodális könyv *Almae Ecclesiae Strigoniensis Statuta Synodalia* néven szerepel.²⁸ Az 1493-as, Estei Hippolit alatt tartott egyházmegyei zsinaton a választott és megerősített érsek ugyanezt a szöveget újabb változatban adta ki. A Batthyány-féle szövegkiadás szerint a prológu után címfeliratként a *Constitutiones Almae Ecclesiae Strigoniensis* elnevezés áll.²⁹ Maga a prológu a szinóduson megújított szöveget egyszerűen *constitutiones* néven említi.³⁰ Az 1515-ös Veszprémi Egyházmegyei Zsinat határozatainak előszavában — minden bizonnyal már erre a legutóbbi változatra való utalással — *sacrae synodales constitutiones Ecclesiae Metropolitanae Strigo-*

²⁴ Vö. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode*. . . 281.

²⁵ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 481; DANKÓ: *i. m.* 18.

²⁶ SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode*. . . 282.

²⁷ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 466.

²⁸ *Uo.* 508.

²⁹ *Uo.* 547.

³⁰ *Uo.*

niensisről szól.³¹ Az 1494-es Nyitrai Egyházmegyei Zsinat szövege szintén erre a szinodális könyvre támaszkodik, de az előszónak azon a helyén, ahol magáról a szövegről van szó, a *constitutiones* kifejezés áll,³² az esztergomi zsinati könyvre való utalás nélkül.

Maga Batthyány Ignác az esztergomi egyházmegyei szinodális szöveg (a mi elnevezésünk szerint: az esztergomi szinodális könyv) három változatát különbözteti meg: a Demeter érsek-féle legrégibb (1382-ből) konstitúciót, a Dénes érsek-féle régi (1450-ből) konstitúciót és az Estei Hippolit-féle új (1493-ból) konstitúciót.³³ A főegyházmegyén belüli 1460-as szepesi préposti zsinat a maga egészében megújítani, azaz változatlan formában megerősíteni látszik az esztergomi szinodális könyvet. Úgy tűnik, hogy a megújításkor az 1382-es változat szövegére támaszkodtak. Erre utal, hogy ez a régi változat Aranyasi Gelérfi János kódexében éppen a szepesi zsinat kánonjait követi,³⁴ s a szövegének egy helyén (a „De Clericis Concubinariis. . .” c. fejezet végén³⁵) kifejezett utalás áll arra, hogy az adott határozatot a kibocsátó a szepesi egyházra akarja alkalmazni. Ez a megjegyzés sem a Szécsy Dénes, sem az Estei Hippolit-féle verzióban nem szerepel.³⁶ Eszerint úgy tűnik, hogy az 1382-es szinodális könyv I. verziójának ma ismert és Batthyánynál kiadott szövege az 1460-as szepesi zsinaton megerősített formában áll rendelkezésünkre. Erre vall az is, hogy e változat végéről hiányzik a liturgikus ünnepeket felsoroló kalendárium. Nem volt szükséges ezt még egyszer leírni, hiszen az ugyanazon a préposti zsinaton kiadott új határozatok végén éppen a *Constitutiones Almae Ecclesiae Strigoniensis*-ből vett liturgikus naptár áll.³⁷

A szepesi prépost nem volt önálló megyés főpásztor, hanem az esztergomi főegyházmegyén belül az érsek vikáriusaként működött a prépostság területére nézve.³⁸ Így nem módosíthatta a szinodális könyvet, hanem csupán saját rendelkezéseket fűzhetett hozzá. Általános helynök ma illet sem tehetne, hiszen a püspöki törvényhozó hatalmat nem gyakorolhatja, hanem csupán a végrehajtói hatalmat bizonyos megszorításokkal.³⁹ A szuffragáneus egyházmegyék püspökei viszont magukévá tehették, akár vátoztatásokkal is, a főegyházmegye zsinati

³¹ PÉTERFFY: *i. m.* I. 221.

³² PÉTERFFY: *i. m.* I. 251.

³³ BATTHYANY: *Leges. . . III.* 546 („triplices fuere constitutiones Strigoniens[es]: vetustissimae a Demetrio Archi-Episcopo editae, antiquae a Card. Dyonisio innovatae, et hae novae”).

³⁴ Vö. MEZEY: *Codices. . .* 125–126.

³⁵ BATTHYANY: *Leges. . . III.* 481, 557.)

³⁶ Vö. BATTHYANY: *Leges. . . III.* 481, 557.

³⁷ BATTHYANY: *Leges. . . III.* 518.

³⁸ Pl. Oláh Miklós esztergomi érsek 1560. június 1-jén kelt levelében leszögezi, hogy a szepesi prépost úgy működik mint „vicarius in ipsa Ecclesia Scepusiensi in spiritualibus”, az esztergomi érsek helynöként (WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii sacri et prophani*. I. Viennae, 1773. 380–382)

³⁹ *Codex Iuris Canonici*. Città del Vaticano, 1983. can. 479 §1, can. 135 §2.

könyvét. Ennek során hangsúlyozhatták, hogy az esztergomi szöveget követik bizonyos hozzáfűzésekkel, ahogyan Veszprémben történt,⁴⁰ vagy hallgathattak is erről, ahogyan a nyitrai határozatok teszik.

2. Tartalma

Az esztergomi szinodális könyv már legrégibb változatában is két előszót tartalmaz. Fejezetcímek az 1382-es első és az 1450-es második verzióból maradtak. A harmadik változat a Batthyány-féle kiadásban töredékes, szövegének első részében a fejezetcímek jórészt nem szerepelnek. A három változat fejezetcímeinek összehasonlítása mégis megbízható képet ad a szinodális könyv tartalmáról.

A két előszó után a törzsanyag az 1382-es alapverzióban négy tartalmi egységre oszlik. Ezeket már a második előszóban található bevezető beszéd meghatározza. Eszerint a könyv először a szentségek kiszolgáltatásáról, másodsor azok őrzéséről, harmadszor a szent liturgia végzéséről, negyedszer pedig a lelkék és az egyházak kormányzásáról szól.⁴¹ Az egyes szentségekre vonatkozó tudnivalók és rendelkezések szentségenként külön fejezetekben nyernek megfogalmazást, viszonylag rövid formában. Mind a hét szentségnek külön fejezet van szentelve. A keresztség és a bérmlás után harmadik helyen nem az Eucharisztia, hanem a bűnbánat szentsége áll.

Noha a szinodális könyv magát nem nevezi *liber synodalis*-nak, mégis felfedezhető bizonyos eltérés a könyv szentségekről szóló egységének és a másik három témakörbe tartozó rendelkezéseknek a megjelölése között. Ez utóbbiak ugyanis *capitulum* néven szerepelnek pl. a címfeliratokban.⁴²

Ezekben az utóbbi egységekben az egyes fejezetek a dekretális jogból is ismert témákról szólnak (így a simóniáról, a temetésről, a tizedekről, a nagyobb és kisebb kiközösítésről, annak feloldozásáról, a papok és szerzetesek öltözködéséről, a konkubinárius klerikusokról, arról, hogy a klerikusok házukban ne tartsanak kocsmát, a mise és a többi szertartás végzésének idejéről, a szent rendekre való alkalmasságról, az egyházi javak bitorlásáról, a javadalmukban meg nem erősítettek büntetéséről, azokról, akik nem teljesítik a helybenlakás kötelezettségét, a végrendeletekről, a kegyes célú adományokról, az interdictummal vagy kiközösítéssel sújtottak kerüléséről).

⁴⁰ PÉTERFFY: *i. m. I.* 221 („Constituimus, et matura deliberatione praehabita, consultis quibusque senioribus fratribus nostris, ac eorum assensu, et super reformationem Cleri nostri habita sana informatione, adhaerentibus sacris synodalibus constitutionibus Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis; additis etiam quibusdam sanctionibus, salutem et utilitatem subditorum nostrorum concernentibus, Decreta ipsa in unum librum redigi fecimus”).

⁴¹ BATTHYANY: *Leges...* III. 259.

⁴² BATTHYANY: *Leges...* III. 271, 277.

Ebben a kategóriában a második és a harmadik változat újabb érseki rendelkezések csoportját fűzi a szinodális könyv végére. Az ezekben érintett témák a fejezetek tartalmának összehasonlító táblázatából világosan kivehetők. Sajátos bevezető is előfordul az ilyen rendelkezések előtt.⁴³

Mint fentebb jeleztük, a szinodális könyv szövege minden bizonnyal már az I. változat eredeti formájában is a liturgikus kalendáriummal zárult. A két későbbi verzióban pedig ténylegesen is ez áll a szöveg végén. Egyébiránt a szinodális könyvek liturgikus naptárral való zárása már korábban nyugaton is ismert jelenség volt.⁴⁴

3. Eredete

Mályusz Elemér 1971-ben a következőt írta ennek a szövegnek az eredetéről: „Afelől teljesen homályban maradunk, hogy az intézkedések miért éppen abban a sorrendben foglalnak helyet, amint ma olvashatók, miért nem más indoklás kíséri őket s miért nyertek oly jellegzetes fordulatokkal megfogalmazást. Bizonyos, hogy az alapszöveg, az 1382-i törvénykönyv nem teljes egészében magyar szerzőnek a fogalmazványa. Egyes részek külföldi átvételről tanúskodnak, az egyezések azonban még tisztázatlanok”.⁴⁵

Ha a szinodális könyv fentiekben vázolt műfaj-fogalmából indulunk ki, akkor az esztergomi szinodális könyv forrásait is nyilván főként a hasonló műfajú írások között kell keresnünk, különös tekintettel arra, hogy ez az esztergomi könyv tisztán és pontosan megfelel a szinodális könyv spanyol szerzők által meghatározott kritériumainak. Odette Pontal a 13. századi franciaországi egyházmegyei zsinati határozatok szövegkiadásában különös hangsúllyal hívja fel a figyelmet arra, hogy az a zsinati szabálygyűjtemény, melyet Petrus de Sampsona bolognai professzor állított össze 1252-ben Raymond Amaury Nîmes-i püspök kérésére, rendkívüli hatású írásnak bizonyult. Először a Nîmes-i egyházmegye számára hirdették ki, majd más francia egyházmegyékben is, végül Európa szerte elterjedt kézikönyvvé vált.⁴⁶ Ez a mű jóval későbbi szinodális könyveknek is alapjául szolgált, így például forrása volt a Bernardo de Alba

⁴³ PL. BATTHYANY: *Leges. . . III.* 486 („Dyonisius Dei, et Apostolicae sedis gratia Archi Episcopus Strigoniensis, locique eiusdem Comes perpetuus Primasque ex dictae Apostolicae sedis legatus natus etc. Quoniam intelleximus. . . ”); *vö. uo.* 487.

⁴⁴ *Vö. pl. Mans* 1240 v. 1247. Kiadása: PONTAL: *Les statuts. . .* 164.

⁴⁵ *Egyházi társadalom. . .* 347.

⁴⁶ *Les statuts de 1230 à 1260* (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 2). Paris 1983. 237; PONTAL, Odette: *Quelques remarques sur l'oeuvre canonique de Pierre de Sampson* = *Annuaire Historiae Conciliorum* 7 (1976). 112.

salamancai püspök által 1410-ben kihirdetett *Liber synodalis*nak is.⁴⁷ Ez utóbbi könyv azt is mutatja, milyen szabadon használták Petrus de Sampsona sinodális könyvét a későbbi zsinatokon.

Petrus de Sampsona sinodális könyvének a tematikája meglehetősen hasonlít az esztergomi sinodális könyvéhez, amint ezt címeinek jegyzéke is mutatja.⁴⁸ Noha ez a könyv is a szentségekkel kezdődik, élükön a keresztséggel, a bérnálásnak nem szentel külön fejezetet, a házasság témáját pedig a többi szentség után, külön helyen tárgyalja. Az istentiszteletről, a papi életről, a temetésről és a végrendeletről, az egyházi javakról és a tizedekről, a kiközösítésről és annak feloldozásáról szóló fejezetek az esztergomihoz képest eltérő sorrendben állnak. Terjedelmük is eltér az esztergomi könyvben foglaltaktól, ugyanis majd minden téma tárgyalása részletesebb, hosszabb ebben a délfrancia sinodális könyvben.⁴⁹ Különbözik a tárgyalás módja is, hiszen Petrus de Sampsona kánonjogi erudícióval összeállított szövegében a szabályoknak nem csupán a pusztá megfogalmazását találjuk, hanem rendszeresen felbukkan az egyes jogszabályok forrásának megjelölése is. Pápák, zsinatok, a nagy joggyűjtemények rendelkezései gyakran feltűnnek az utalások között.

Az eltérések ellenére a Petrus de Sampsona-féle *liber synodalis* és az esztergomi sinodális könyv között kétségtelen irodalmi összefüggés áll fenn. Ezt nem csupán a tematika és a szerkezet hasonlóságai igazolják, hanem — és főként — a szövegben található hasonló megfogalmazások is. Ezek általában nem teljesen szó szerinti egyezések, hanem azonos tartalmú és a kulcsszavakban megegyező mondatokról, hosszabb-rövidebb passzusokról van szó. Az egyezések számos helyen előfordulnak (néhány példát tartalmaz erre a II. függelék). A hasonlóságok mértéke Petrus de Sampsona műve és az esztergomi sinodális könyv között feltűnően meghaladja az általunk ismert spanyol, portugál⁵⁰ és a francia⁵¹ sinodális könyvnek minősíthető egyházmegyei zsinati szövegek és az esztergomi konstitúciók közti, inkább alkalmi és a dekretális gyűjteményekre mint közös forrásra visszavezethető halvány és általában nem

⁴⁷ Cf. *Synodicon Hispanum*. IV. 68–174. 174–301; ALONSO RODRIGUEZ, Bernardo – CANTELAR RODRIGUEZ, Francisco – GARCIA Y GARCIA, Antonio: *El Liber synodalis salmantino de 1410* = *Revista Española de Derecho Canónico* 41 (1985). 347–364.

⁴⁸ PONTAL: *Les statuts*. . . 266 („In hoc igitur opere: Primo tractatur de Baptismo/ secundo de penitentia/ tertio de sacramento eucharistie et unctione [extrema]/ quarto de celebratione missarum/ quinto de veneratione ecclesiarum/ sexto de alienatione rerum ecclesiasticarum et obligatione ipsarum/ septimo de vita et honestate clericorum/ octavo de testamentis/ nono de sepulturis/ decimo de decimis et primiciis/ undecimo de sponsalibus et matrimonio/ duodecimo de sententia excommunicationis et interdicti et quomodo infirmis absolutionis sit beneficium impendendum/ tertio decimo de perjuriis et penis ipsorum/ quarto decimo de Judeis/ ultimo quedam ponuntur capitula et precepta non habentia speciales titulos seu rubricas”).

⁴⁹ Szövegének kiadása: PONTAL: *Les statuts*. . . 264–453 (a páros oldalak).

⁵⁰ Modern kiadásuk: GARCIA Y GARCIA, Antonio (dir.): *Synodicon hispanum*. Madrid, 1981 kk.

⁵¹ Modern kiadásuk: *Les statuts synodaux français du XIIIe siècle*. Paris, 1971 kk.

szövegszerű egybeesések mértékét. Az eltérések súlya azonban szintén nem elhanyagolható. Vagy a Nîmes-i szinodális könyv hatásának közvetett volta, vagy az esztergomi konstitúciók szerkesztőjének jelentős önállósága lehet erre a magyarázat.

4. Hatása

Mint említettük, az 1382-es esztergomi szinodális könyv a magyar egyházmegyei zsinatokon kiadott rendelkezésekre jelentős hatással volt, hiszen Esztergomban még legalább két verzióban kibocsátották, a szuffragáneos egyházmegyék közül is több átvette, többé-kevésbé módosított formában. Noha hangsúlyozni szokás, hogy az egyházmegyei zsinati határozatok szövegével a hazai papság kevésbé rendelkezett, mint a nyugati kultúrkör más országainak a klérusa, hiszen a plébánosoktól még a 16. század elején sem kívánták meg egyértelműen, hogy feltétlenül birtokukban legyenek ezek a szövegek,⁵² mégis biztosak lehetünk abban, hogy az esztergomi szinodális könyv a papság jó részéhez eljutott. Erre utal, hogy már a Mohács előtti időben három különböző nyomtatott kiadást ért meg. Mint Borsa Gedeon leírta, az első, Velencében nyomtatott kiadás 1484 táján jelent meg, s a Szécsy Dénes érsek alatt tartott zsinaton kibocsátott II. verzió szövegét tartalmazza. Ez volt az az ősnymtatvány, melynek Bécsben őrzött példányát Batthyány Ignác e II. változat kiadásához felhasználta.⁵³ Ugyanezt a kiadást reprodukálja az 1519. évi újabb velencei nyomtatott kiadás, csupán a bevezetőben helyettesíti Dénes érsek nevét Tamás érsek (Bakócz Tamás) nevével.⁵⁴ Annak azonban semmi nyoma, hogy Bakócz Tamás valamilyen egyházmegyei zsinaton a régi szinodális könyvnek egy negyedik verzióját adta volna ki. Így egyszerűen a II. verzió reprodukálásáról beszélhetünk. Annyi azért az 1510-ben tartott esztergomi egyházmegyei zsinat határozatainak 11. fejezetéből kitűnik: ekkor újra sürgették, hogy a papok rendelkezzenek a zsinati határozatok szövegével.⁵⁵ Logikus lehetett az igény, hogy újra kinyomtassák a szinodális könyvet.

Az Estei Hippolit-féle III. változat Mohács előtti nyomtatott kiadása az 1494. évi bécsi kiadás volt, melyet Batthyány és Péterffy Károly e változat kiadásához felhasználta.⁵⁶

⁵² Vö. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode*. . . 281; ERDŐ: *A részleges egyházjog*. . . 307.

⁵³ BORSA Gedeon: *Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai* = MKsz 1986. 69–70.

⁵⁴ Uo. 70.

⁵⁵ BATTHYÁNY: *Leges*. . . III. 657 („Item quilibet Archidiaconus curet et ordinet, ut quilibet ex suis Vice-Archidiaconis, et etiam Plebani, qui possunt hebeant Constitutiones Synodales”). Az itt említett *Constitutiones Synodales* szemmel láthatólag nem az 1510. évi határozatokra (melyek *Statuta* cím alatt szerepelnek) vonatkozik, hanem a régi teljes szinodális könyvre.

⁵⁶ BORSA: i. m. 70.

Ugyancsak megjelent 16. századi nyomtatványban az esztergomi szinodális könyvnek az 1494-es nyitrai⁵⁷ és az 1515. évi veszprémi⁵⁸ egyházmegyei zsinaton kibocsátott változata is. Ezek szerint az esztergomi szinodális könyv valamelyik változata a 15. század végén és a 16. században igen sok pap birtokában lehetett. E szinodális könyv karrierjének a Trentói Zsinat vet véget, mely oly mértékben megújítja a lekipásztorkodó papság tevékenységének részleteit is, hogy a régi helyi szinodális könyvek használatát célszerűtlenné teszi.

I. Függelék

A három változat rubrikái

I. változat	II. változat	III. változat
Sequuntur statuta Synodalia Almae Ecclesiae Strigoniensis „Sicut Doctor summus” (I. Prológus)	„Sicut Doctor summus” (I. Prológus)	Constitutiones novae „Sicut Doctor summus” (I. Prológus)
Hic incipiunt Constitutiones Synodales et statuta Almae Ecclesiae Strigoniensis „Charissimi Fratres, Domini Sacerdotes” (II. Prológus)	„Charissimi Fratres et Sacerdotes Domini” (II. Prológus)	Constitutiones Almae Ecclesiae Strigoniensis „Fratres Charissimi et Sacerdotes Domini” (II. Prológus)
Incipiunt puncta Principalia statutorum Synodaliū etc. „Ut igitur vita” (II. Prológus folytatása)	„Unde igitur vita” (II. Prológus folytatása cím és bekezdés nélkül)	... (töredékes)
Sequitur nunc de primo Sacramento, videlicet Baptismo	De Baptismo	... (töredékes)
Sequitur secundum Sacramentum, seu Confirmatio etc.	Secundum Sacramentum est Confirmatio	... (töredékes)
Sequitur tertium Sacramentum seu Poenitentia „Tertium vero sacramentum est Poenitentia, quae secundum beatum Ambrosium”	Tertium Sacramentum est Poenitentia „Tertium Sacramentum est Poenitentia quae secundum beatum Ambrosium”	„Tertium Sacramentum est Poenitentia quae secundum beatum Ambrosium” (cím nélkül)
Sequitur quae sit forma Poenitentiae. Haec est		
Nunc instat quartum Sacramentum scilicet Eucharistia „Quartum Sacramentum est Eucharistia, Eucharistia autem graece dicitur”	De Eucharistia „Quartum Sacramentum est Eucharistia, Eucharistia autem Graece dicitur”	„Quartum Sacramentum est Eucharistia, Eucharistia autem Graece dicitur” (cím nélkül)

⁵⁷ RMK III. 476. *Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis 1494*. Viennae, 1560; vö. BORSA: i. m. 67.

⁵⁸ *Constitutiones Sinodales ecclesie Vespriensis*. Viennae, 1517; vö. BORSA: i. m. 72–74.

Nunc sequitur quintum Sacramentum seu extrema unctio „Sacramentum quintum, quod est extrema unctio, de qua ait Beatus Jacobus”

Nunc instat sextum Sacramentum videlicet Ordinis

Nunc restat [!] dicere de septimo Sacramento, seu Matrimonio

Sequuntur diversae informationes, et ponitur hic

Tertia species scientiae ponitur haec

Nunc sequitur de Simonia vitanda capitulum

De sepulchris, et qui in Ecclesia, vel coemiterio sunt sepeliendi, et qui non, et quibus debeant denegari Sacramenta

Capitulum de Decimis, et qualiter non solventes debeant puniri, et qui interdictum non servaverunt

De Sententia excommunicationis majoris, et minoris et aliis censuris et effectu utriusque et interdicti

Et postea absolvat eum dicens

De vestimentis Clericorum deferendis, et quibus pannis, et quo habitu Clerici, et religiosi uti debeant, et qua poena puniantur

De Clericis Concubinariis, qua poena sunt puniendi, et quales debent habere mulieres in Domibus eorum

Quod Clerici in Domibus eorum Tabernent, nec Mercimoniis Laicalibus se imisceant

De Extrema Unctione „De Extrema Unctione quod est quintum Sacramentum ait beatus Iacobus”

Sextum Sacramentum est Ordo „De ordine quod sextum est Sacramentum”

De Matrimonio „Est septimum Sacramentum scilicet Matrimonium”

De interdictis

De Nuptiis

De Banno Matrimonii

De Custodia Sacramentorum et qualiter teneantur „Secundo quoque illa scientia”

De Divinorum Officiorum Celebratione

„Illa denique scientia tertio vos”

De Simonia

De Sepulchris

De Decimis et poena

De Sententia excommunicationis

Oremus

De Habitu Clericorum

De Clericis Concubinariis Additio de Concubinariis

Quod Clerici in domibus eorum vinum non tabernent

„Quintum Sacramentum Extrema Unctio est quintum Sacramentum: ait B. Iacobus” (cím nélkül)

„Sextum Sacramentum sequitur de Ordine Clericorum. Ordo Clericalis est sextum Sacramentum”

„Septimum Sacramentum est Matrimonium”

De Interdicto tempore (töredékes)

„Forma autem banni”

De Custodia Sacramentum „Secundo quoque, illa scientia”

De Divinorum officiorum celebratione

„Tertia scientia illa vos”

De Sententia excommunicationis

Oratio absolutionis super excommunicatorem

Quibus vestibus et pannis, et quo habitu Clerici et Religiosi uti debeant, aut qua poena puniantur contra-facientes

De Clericis concubinariis, et qua poena sint puniendi, et quales mulieres in domo habere possunt Additio . . .

De Tabernis Clericorum

Qualiter, et qua hora Missa et alia Divina officia debeant celebrari, et quibus Indumentis uti debeant	De hora Missarum	De Missis sequitur hoc modo debito
De promovendis ad sacros ordines, et qua poena puniantur praesentati, et praesentantes contra formam hujus constitutionis facientes	Quales sunt promovendi ad ordines	De promovendis ad Sacros ordines
De usurpantibus bona Ecclesiae jura, et Jurisdictionis bona, de poenis eorundem et tributiorum	De Usurpantibus Jura	De usurpantibus iura Ecclesiastica De Tributario
De poena non confirmatorum in Beneficiis Capitulum	De poena non Confirmatorum	De poena non confirmatorum in beneficiis suis
De poenis non residentium in beneficiis Capitulum	De Poenis non residentium in Beneficiis Contra Absentes	
Qualiter Testamenta fieri debent in praesentia Sacerdotis Parochialis	Qualiter Testamenta fiunt	De Testamentis
Quod relicta ad pias causas, et male ablata intra sex Menses executioni demandentur, executiones non facientes sunt excommunicati	De Testamentis	De relictis ad pias causas, ut infra sex menses persolvantur
Sequitur a quibus et quomodo debent vitari interdicti et excommunicati	De Excommunicatis visitandis	Mandatum generale de excommunicatis vitandis
	Sequuntur Constitutiones aliae	Aliae constitutiones de his, qui iurisdictionem turbant
	De Religiosis	De Religiosis et quaestoribus
	De Officio Archidiaconorum	
	De Commessionibus	De Commessionibus Clericorum
	De Usurariis	De Usurariis
	De Usurpatoribus	De Usurpatoribus Ecclesiarum Contra Abbates Sancti Benedicti recipientes Monachos alterius Monasterii Sine litteris Abbatis, vel Prioris
	De festivitibus colendis	Sequitur de Festivitibus colendis in Ecclesia ac Dioecesi, et iurisdictione Strigoniensi

II. Függelék

Constitutiones Synodales Ecclesiae Strigoniensis
(1382; ed. Batthyány)

(p. 261) Baptismus est primum Sacramentum Janua, et fundamentum omnium aliorum, quo non recepto, nulla alia prosunt ad salutem; per illud enim ingreditur ad Christum, ac ubi Christus non est, fundamentum nullius boni operis super est aedificandum. Primo, pro Infantibus itaque Baptizandis, vel pro confessionis sacramento praemium, aut pretium requirere nolite. Ne propter vestri negligentiam infans aliquis sine Baptismo decedat cave. Una queque Ecclesia baptismales fontes lapideos habeat, si potest habere, alioquin ad hoc aptum ligneum vas habeat speciale. Patrinos habeant, aut suos filios spirituales Symbolum scilicet: Credo, et orationem Dominicam scilicet: Pater noster doceant, vel doceri faciant, bonisque moribus informare admonete, plebusque vestris saepissime ad baptizandum insinuate ut si infantuli nati propter mortis periculum vobis ad baptizandum nequierint portari ab hominibus omnibus circumstantibus masculis, vel faemilis, vel illis non existentibus a faeminis baptizentur, vel etiam a Patre, vel Matre si alii desunt, in hoc enim casu Pater, vel Mater non delinquant. . .

(p. 262–265 = 263) Tertium vero Sacramentum est Poenitentia, quae secundum beatum Ambrosium est praeterita mala deplangere, plangenda iterum non committere, debent autem in omni vera poenitentia adesse tria, videlicet Cordis contrito, oris Confesso, si confitens loqui potest, et operis satisfactio juxta posse, et etiam quartum videlicet firmum propositum iterum non peccandi. Igitur ne aliquis propter vestri dissidentiam sine poenitentia decedat, diligenter cavete, quoniam secundum Julium Papam Sacerdos poenitentiam negans reus est animarum cavete itaque. In poenitentiis discrete imponendis vos habete, ne alios incaute absolvendo, vos ipsos periculose ligetis porro juxta Concilium generale in Confessionibus audiendis, et poenitentis imponendis discretum oportet esse Sacerdotem, et cautum, ut more periti medici modicum vinum, et oleum refundat vulneribus sauciatibus diligenter inquirens peccatorum circumstantis,

Liber synodalis ecclesiae Nemausensis (1252; ed. Pontal)

DE BAPTISMO

[4] Quoniam baptismus sacramentorum omnium janua est et etiam fundamentum, merito de ipso hic primitus est tractandum. Precipimus itaque ut infans, quamcito natus fuerit, si periculum mortis sibi immineat ita quod presbytero nequeat presentari, a circumstantibus masculis, si presentes fuerint, baptizetur in aqua calida vel frigida, non in alio liquore et in vase mundo ligneo vel lapideo vel quolibet alio, vel si vas haberi non possit fundatur aqua super caput baptizandi et dicantur verba quibus debet aliquis baptizari.

Si autem masculi presentes non fuerint a circumstantibus feminis baptizetur etiam a patre vel matre si alii non fuerint a quibus valeat baptizari, sed quamdiu alii fuerint a patre vel matre nullatenus baptizetur. Et si ex necessitate a patre proprio vel a matre infans fuerit baptizatus, matrimonio inter eos in sua firmitate manente, nulla propter hoc injungetur poenitentia baptizanti qui ex hoc debet potius commendari.

DE PENITENTIA

[20] Poenitentia est, ut ait Ambrosius, mala preterita plangere, et plangenda iterum non committere. Omnis autem vere poenitens debet dolorem habere de peccatis commissis, et voluntatem et propositum iterum non peccandi. Sunt enim in poenitentia tria principaliter necessaria, videlicet: cordis contritio, oris confessio, si confitens potest loqui, et operis satisfactio juxta posse alioquin non est vera poenitentia sed simulata potius, atque ficta. Confessio vero est, coram sacerdote, vera declaratio seu revelatio peccatorum. Et quia post lapsum peccati necessaria poenitentia vera est ad salutem, statuum est quod omnis uxtriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis pervenerit, omnia sua peccata, solus confiteatur fideliter, saltem semel in anno, proprio sacerdoti, et injunctam sibi poenitentiam studeat pro viribus adimplere. Quod et de clericis, scilicet confiteantur proprio sacerdoti, in cujus parochia commorantur; districte precipimus obser-

et peccati quatenus prudenter intelligat quale eis debeat praebere Consilium, et cujusmodi remedium adhibere ad sanandum aegrotum.

(p. 272) Sane si mulier stante Matrimonio, vel etiam soluto sine electione sepulturae obierit, in Coemiterio Ecclesiae Parochialis, et in sepulchro viri praemortui tumuletur, potest tamen ubi maluerit sepulturam eligere. Laicos intra Ecclesiam absque licentia sepeliri prohibemus nisi Patronus ejusdem Ecclesiae fuerit, aut pro Fabrica Ecclesiae aliquid dederit. Siquis hujus nostrae prohibitionis transgressor fuerit in una marca usuali mulcretur, cujus medietas Camerae nostrae applicetur alia Archidiacono suo, aut suo immediato superiori, quos monemus, ut in visitatione diligenter de talibus inquirant, et quidquid ratione sepulturae evenierit, nihilominus Fabricae illius

Ecclesiae aplicamus. Debent autem Ecclesiastica Sacramenta denegari Haereticis, Paganis, Judeis, Gentilibus, et omnibus extra Fidem Catholicam constitutis, nec non excommunicatio majori excommunicatione, et interdictis, atque his, qui in torneamentis moriuntur, et insuper usurariis, praedonibus et Raptoribus manifestis, nisi poenituerint, vel usuras vel rapinas restituerint, vel de restituendis securitatem praestiterint secundum formam Juris; si vero praedicti non haberent in facultatibus tempore mortis suae unde restituere possent non debet usurarius praedicta poena puniri, raptor vero, qui in sanitate non poenituit, vel se emendavit, in morte tamen si contritus fuerit; et apparuerit, si securitatem praestare nequiverit Coemiterium non negetur, nullus tamen Clericorum intersit illius sepulturae.

Item illos, qui se suspendunt, vel praecipitant, vel gladio vel cultello se peremerunt, nisi in morte signa poenitentiae in iis apparuerint manifeste denegetur sepultura, generaliter omnibus, quos constat in peccato mortali [!] decessisse.

(p. 278–279) Mandamus insuper, et volumus omnes excommunicatos, et interdictos ab omnibus Regularibus exemptis, et non exemptis in divinis officiis; et sacramentis quorum nulli possunt super hoc Apostolicis privilegiis tueri, qui vero contra fecerint scienter, vel tales ad Ecclesiasticam sepul-

vari alioquin, vivens, sive clericus fuerit, sive laycus, ab ingressu ecclesiae arceatur, et moriens, christiana careat sepultura. Et hoc salutare statutum publice in ecclesiis annis singulis proponatur.

... [129] Mulier autem constante matrimonio et etiam mortuo viro suo, eligere potest, ubicumque voluerit, sepulturam. Si vero sine electione sepulture decesserit, sepeliatur in cimiterio ecclesiae parochialis in sepulchro viri, si primus mortuus fuerit et in eadem parochia sit sepultus.

[132] Prohibemus autem districte, laycos intra ecclesiam sepeliri, sine nostra licentia speciali...

[130] Sunt autem quidam, quibus debet denegari ecclesiastica sepultura: videlicet omnes heretici et excommunicati majori et etiam minori excommunicatione et interdicti. Item illi, qui in torneamentis moriuntur. Item usurarii et predones manifesti. Item omnes, quos manifeste esse constiterit in mortali peccato decessisse.

Item [!] illi qui se ipsos suspenderunt, vel se precipitaverunt aut se gladio interfecerunt.

[131] Hec intelligenda sunt, et servanda, nisi in morte apparuerint manifesta signa penitentiae...

[196] Excommunicatos quoque et nominatim interdictos... ab omnibus regularibus, et secularibus, exemptis et non exemptis, districte precipimus evitare in divinis officiis, et ecclesiasticis sacramentis, quia nulli possunt apostolicis privilegiis se tueri...

[197] Quod si templarii, vel hospitalarii, vel re-

turam receperint aut celebrare in Ecclesia praedicta praesumpserint; poenam suspensionis ab ingressu Ecclesiae, et a participatione Samentorum a Canone introductam contrahant ipso facto, et ipsorum Ecclesia etiam Ecclesiastico subjiatur interdicto. . . Qui autem interdicti vel excommunicati, vel in Ecclesia interdicta scienter divina celebrare praesumpserint irregularitatem incurrunt, super qua non potest, nisi per Sedem Apostolicam dispensari.

gulares alii quicumque, etiam exempti, excommunicatos vel nominatim interdictos recipere praesumpserint ad divina, vel ad ecclesiasticam sepulturam, vel celebrare in ecclesia interdicta, ecclesie in quibus ista praesumpserint, subiaceant interdicto. . . qui in ecclesiis interdictis presumunt scienter divina officia celebrare, ab officiis sunt et beneficiis ecclesiasticis suspendendi.

ERDŐ, PÉTER

Le livre synodal d'Esztergom

Au cours des dernières années, grâce surtout au résultat des chercheurs espagnols, on a réussi à définir plus précisément le genre médiéval du *liber synodalis* (livre synodal). C'est partant de cette définition de genre que l'étude examine les textes subsistants des synodes diocésains de Hongrie. Elle signale le fait que les constitutions du synode diocésain d'Esztergom qui ont été renouvelées, avec plus ou moins de modifications, par de nombreux synodes diocésains hongrois aussi, correspondent tout à fait exactement à la nouvelle définition du livre synodal. Suivant cette trace, l'auteur fait une tentative de déterminer les sources du livre synodal d'Esztergom. Il désigne le texte de source dans un livre synodal de même genre, paru beaucoup plus tôt, publié par un synode français méridional et répandu plus tard assez largement. Il motive les coïncidences textuelles et les divergences considérables du livre d'Esztergom d'une part par le fait que l'influence de la source était indirecte, de l'autre que le rédacteur du livre d'Esztergom traitait sa source librement. Il attire l'attention au fait aussi que ce même texte de France apparaît, d'une manière analogue, sous la forme d'une réception libre, dans des livres synodaux espagnols médiévaux aussi.

BERECZ ÁGNES

A kései janzenizmus és hatása Magyarországon

Louis Racine vallásbölcseleti poémája és a magyar fordítás

A modern kor Európája erős szálakkal kapcsolódik a 18. század eszmetörténeti áramlataihoz. A ma jelen levő filozófiai irányzatok, a szellemi szféra fogalmi jelölői csaknem mind a „bölcselet század” nagy képviselőihez kötődnek. Ha természettudományi rendszerekről vagy a társadalomtudomány rendszer-szemléletéről beszélünk; ha teóriák születnek a kiüresedett világról (azaz individuálisan szekularizált társadalomról esik szó); ha az abszolútum mint probléma jelenik meg a 20. századi etikai gondolkodásban — akkor azon a csapáson haladunk, amelynek kezdetén a felvilágosodás gondolkodói állnak. Létezett azonban egy másik nyomvonal is, amely idővel háttérbe szorult: a vallásbölcselet áramlata. Ez az áramlat kezdettől fogva támadások keresztüzében állt, csupán a támadások jellege és iránya változott meg. Míg eleinte a felekezetek teológiai-dogmatikai kompetenciáját sértették az egyházhoz lazábban kötődő intellektuális irányzatok (és a retorziók is egyházszerkezeti jellegűek voltak); a 19. század elejétől mint filozófiai princípium vált vitatottá a vallásbölcselet; minthogy tárgya transzcendens, érvelési rendszere nem igazolható. Mindezek ellenére, akár egy bűvópatakot, napjainkig nyomon követhetjük a vallásbölcselet különféle irányzatait.

A Port-Royal is ilyen bűvópatak. A kegyes életű, önmaga iránt rendkívül szigorú Jansenius püspök úgy halt meg a 17. század elején, hogy nem sejtette: teológiai-szellemi hagyatékával egyenesen vihart vetett. Száz évvel később Port-Royal kolostora üszkös rom; az intézményhez kapcsolódó janzenista irányzat alaposan felbolygatta a megújulással vajúdó felekezeteket. XI. Kelemen pápa kiadta az „Unigenitus”-bullát, s az egyház ezzel lezártnak tekintette a janzenista mozgalmat. A mozgalom valóban lecsitult; a méltatlan rágalmak és a személyes ellenségeskedések lassan feledésbe merültek. Egykor ismert nevek — Saint-Cyran, Antoine Arnauld, Paschasius Quesnel — elhomályosultak; és a leglényegesebbnek vélt vita a kegyelem mibenlétéről ma már csak a teológusok számára érthető. Bár feltételezhetjük, hogy a janzenizmus fénykorában sem érdekeltették a hívek tömegeit a finom különbségtételek az önmagában hathatós és csak a kiválasztottak számára fenntartott gratia efficax, illetve a szabadon elfogadható vagy elutasítható (és ily módon nem feltétlenül hatékony) gratia sufficiens között — ez utóbbit a janzenisták nem fogadták el —; nem

beszélve a bűnbeesés előtti kegyelmi helyzetről vagy arról a különbségről, ami a protestáns kegyelemfelfogás és a janzenizmus között van. Mindez ma már az egyháztörténet és a teológiatörténet illetékességébe tartozik.¹

Port-Royal hatása azonban nem ennyiből áll. A „janzenizmus” szó ma is ismerősen cseng és számtalan, egymástól távol eső területen bukkan fel újra meg újra: találkozhatunk vele a neveléstudományban éppúgy, mint az irodalomtudományban; az egyházi megújulási törekvések visszakanyarodnak hozzá modelt keresve; újraértékelése időről időre felvetődik. Az ok egyszerű: a hajdani teológus szerzetesek, kegyes apácák és a világgal önként szakított, de szerzetbe nem tartozó remetek mellett jelentősebbé nőttek azok az „útítársak”, akik Port-Royal barátaiként a világban élve, a világgal küszködve bontakoztatták ki tehetségüket. A leghíresebb közülük természetesen Blaise Pascal, de közéjük tartozott a drámaíró Jean Racine és fia, Louis Racine is.

Az idősebbik Racine Port-Royal iskolájában nevelkedett, és ugyanebben a szellemben nevelte gyermekeit is. Ez az iskola nagy változtatásokat hajtott végre mind a gyermekek képzésének formájában, mind a tananyag tartalmában.² Számunkra ebből az a lényeges, hogy nem a klasszikus hagyomány utánzását, hanem annak megértését tartották elsődleges követelménynek; hogy igen nagy hangsúlyt helyeztek a francia nyelv- és stílustanításra; valamint hogy a józan ész legfontosabb tulajdonságának az ítélőképességet tartották. Különbséget tenni a jó és a rossz, az igaz és a hamis között — ez a fontos kérdés gyakran foglalkoztatta a nagy Racine második fiát is.

Louis Racine (1692–1763) írt ódákat, episztolákat; terjedelmes emlékirattal adózott nagyhíru apja emlékének; legfontosabb költői alkotásai azonban vallásfilozófiai poémái voltak. Tehetségét senki sem vonta kétségbe, de a nemzet legnagyobb költőjének fiaként nagy teher nehezedett rá; fennmaradt Voltaire gúnyos megjegyzése: „le bon versificateur Racine, fils du grand poète Racine” — pedig igazán jó költő volt a fiú is.

Louis Racine életét áthatotta a felelősséggel vállalt, komoly — kissé aggályoskodó — keresztény hitélet. Ebben is a janzenisták hagyományát követte. Vállalta, hogy külön jelenség legyen a franciák „nagy évszázadát” követő korban, amikor a racionalizmus parancsoló szellemi irányzata Istenben szűkölködő, szekularizált világlátást hozott. A teológia és a tudományok éles szétválása ekkor következett be. A lehetséges válaszok közül az egyik az érzelmi pietizmusé volt; a másik a tradícióban való elsáncolódás. Port-Royal barátai a legnehezebb utat választották: voltaképpen intézményes háttér nélkül kívánták megélni szigorú elvek alapján szabályozott hitéletüket; miközben a legmagasabb

¹ A janzenizmusról általában l.: CZÁKÓ Jenő: *A janzenizmus. Egyetemes egyháztörténeti tanulmány*. Cegléd, 1943. [Bibliográfiát is közöl.] — GOLDMANN, Lucien: *A rejtőzködő Isten*. Bp. Gondolat, 1977. — SZÁNTÓ Konrád O. F. M.: *A katolikus egyház története II.* Bp. 1985. 226–229, 268–269. — A kegyelemvival kapcsolatban vö.: ELŐD István: *Katolikus dogmatika*. Bp. 1978.

² FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története*. Reprint. Bp. 1986. 52–60.

színvonalon, legjobb tudásuk szerint igyekeztek eleget tenni a kor tudományos vagy művészeti kihívásainak. Nem tudták elfogadni, hogy különböző igazsága lehetne a hitnek és a valóságnak. Ez a szemlélet indította Louis Racine-t arra, hogy két, rendkívül nagy műgonddal megkomponált tankölteményben fejtse ki a janzenisták álláspontját.³ Az egyszerűen *La religion* címet viselő műben nagy feladatot vállalt a költő, amikor a vallásról általában értekezve kívánta olvasóját Istenhez vezetni. Hogy feladatát mégis sikeresen oldotta meg, erre utal művének sok fordítása és újrakiadása.⁴

Racine poémája a rejtett Istenről tanúságot tevő kozmikus rendből és a megrettent szív tapasztalatából indul ki, s mindvégig erre a pascali alapra helyezi az intellektus erőfeszítését. Isten, a „tsuda Átsmester” (jellemzően 18. századi kép) tervszerűen munkálkodik az emberért, még ha annak értelme ezt teljes mértékben felfogni nem is képes. Ebből adódik a régi kérdés: akkor miben áll és miért van a rossz, amelyet tapasztalunk? Racine válasza becsületes: vannak dolgok, amelyek nem tartoznak az ember illetékességébe, s a rossz princípiumának kérdése éppen ilyen. Lényegesebb és csodálatosabb jelenségnek ítéli, hogy a világot csak részeiben, tökéletlenül befogadó ember egyáltalán képes felfogni a végtelen és tökéletes Istent. Ezután bőséges példanyag bizonyítja, hogy mind az antik, mind a keresztény civilizáción kívül élő népek tisztelnek isteneket és áldozatokat mutatnak be, mert tudatában vannak saját gyengeségüknek, sőt valamilyen homályos sejtéssel váltságra szoruló voltuknak is. A példák nyomán Racine az Istenről való tudás képességét emberi attribútumnak, belénk írt törvénynek nevezi. Ez az oka annak — fűzi tovább gondolatmenetét —, hogy valódi ateista nagyon kevés van és őket minden kor, minden közösség elítéli. Az ateista valójában önmagát teszi Istenné, azaz saját törvényei szerint önmagának elszámolva szándékozik élni; mégsem sikerül ez maradéktalanul, benső békétlenségét kiiktatni nem tudja.

A II. ének az emberi állapottal, annak nyomorúságával foglalkozik. Létezésünk alapvető szorongásától akkor sem menekedhetünk meg, ha birtokolunk mindent, ami jó és kíváncsatos világunkban: legyen az bölcsesség, vagyon, testi gyönyörűség. Mindez nem képes a legbensőbb magányt, kietlenséget vagy csömört feloldani. Racine azonban nem veti el a földi lét értékeit, hanem pas-

³ Első vallásbölcseleti poémája az 1720-ban kiadott *La Grâce*, amely a vitás kegyelemtani kérdések körül forog. Ennél nagyobb szabású mű a *La Religion* (1742); a továbbiakban erről a tankölteményről esik szó.

⁴ L. RACINE műveinek összkiadása már életében, 1750-ben megjelent: *Oeuvres de L. Racine*, 1–6. tome, Amsterdam, Rey; sőt ez az 1750-es javított kiadás a sorban a hatodik. A tetszetős formájú kis köteteket később is kiadták; gyakran hivatkozott forrás az 1808-as nyomtatás. — A fordítások közül a hazaiakat emelném ki: RÉPÁSSY Sándor: *Az egély*, Eger, 1869 [Ez a „La Grâce” fordítása]; — P. SZENT-GYÖRGYI Gelér: *Józan elmélkedés a’ Religióról...* Pest, 1795. [A „La Religion” próza fordítása.] — HÁLÓ KOVÁTS József: *A’ vallás, avagy...* Komárom, 1798. [Erről a fordításról a későbbiekben még bővebben.]

cali dinamizmussal kiteljesíti: az ember egyidejűleg féreg és fenség, semmiség és nagyság — a múlandó anyag és a transzcendens határán létezik, és ez, valamint az erről való tudás Isten kegyelme. A halál a keresztény számára az átmenet, az átlépés fordulópontja; és a fent vázolt gondolatmenet alapján nem is lehet más. Racine vitába száll azokkal, akik megsemmisülésként értelmezik a halált, és ezen a ponton hivatkozik a kor egyik leglényegesebb tudományos felismerésére: a természetben, azaz a tapasztalati világban nincs megsemmisülés; nincs olyan erő, amely képes lenne semmivé tenni — és ez fontos jel az ember számára.

Az emberi lélek tehát valójában a transzcendensre, az örök Jóra, Istenre vágyakozik — de ott a régi ellenvetés: hátha mindez csupán az emberi vágy szüleménye? Racine egyrészt ismét a pascali értelemben vett szív tapasztalatára utal, amelynek bölcsessége mélyebb, mint az oly könnyen tévedő elméé — másrészt az isteni kinyilatkoztatásra, a Szentírásra mutat, melyen kívül nincs más válasz. Hogy ezt bebizonyítsa, Racine sorra veszi a világ valamennyi nagy gondolkodóját Démokritosztól Platonig; a végső kérdéseket egyikük sem oldotta meg.

A költemény III. éneke Izrael történetét követi nyomon; benne megmutatja az emberiség megromlott mivoltát (az ősbűn Racine felfogása szerint is az önző kevélység), és a megváltás szükségességét. A költő utal az Ószövetség Jézusra mutató előképeire is.

A IV. ének történelembölcsélet; a példa Róma. A hívó számára a történelem Isten munkájának beteljesülése a világban, noha ez nem egyenes vonalú fejlődés, s minden részletében nem feltétlenül ragadható meg. Racine nagy hangsúlyt helyez arra, hogy Jézus Krisztus történeti személy volt, aki még a hitetlenek számára is világosan megváltoztatta a világot.

Az V. ének fejti ki, hogy a megváltó Jézus Krisztus, az isteni személy, hit nélkül (amelyet megelőz a kegyelem) már nem érhető el. De az igazi hit nem függeszti fel az észet — fejtegeti tovább a költő —, hiszen csak az értelmes hit lehet gyümölcsöző. Másrészt az emberi ész nem jutott olyan sokra, mint egyesek vélik: Racine példák sorával bizonyítja, hogy a tudományt alapjában véve a remélt haszon hajtja előre; mégis a legegyszerűbb, legalapvetőbb kérdésekre nem tud választ adni. A hit viszont igen; és hiába akarta az emberiség boldoggá tenni önmagát, csak Isten végtelen szeretetében tud megnyugodni.

Racine poémájának vázolt gondolatmenete figyelemreméltó egyezéseket mutat Blaise Pascal *Gondolatok* címen fennmaradt töredékeivel, amelyet a költő jól ismert, műve lábjegyzeteiben hivatkozik is rájuk. Köztudomású, hogy Pascal a keresztény hit apológiáját szerette volna megírni, egy olyan apológiát, amely nem az intézményes teológia kitaposott ösvényein haladt volna, hanem a nyugtalan emberi elme kínálta intellektuális lehetőségeket felhasználva, de annak elégtelenségére rámutatva jutott volna el a szeretet Istenéhez. Szabó Ferenc *Jelek az éjszakában* c. tanulmánykötetében foglalkozik Pascal gondolataival, és

összefoglalja azokat a kísérleteket, amelyek megpróbálták a mű eredeti, tervezett szerkezetét rekonstruálni.⁵ Ennek alapján állíthatjuk, hogy Racine kompozíciója Pascal nyomán halad⁶, a következő fő tételek szerint:

- a vallás nem ellentét a „Józan Okossággal”
- a természet és az ember legbensőbb meggyőződése Istenre mutat
- az ész szükséges, de nem elégséges
- az emberi állapot nyomorúsága és nagysága
- a boldogság vágya és Isten, az örök Jó
- más vallások fogyatékosága, a keresztény hit különleges volta
- történeti szempont és személyes megtérés

E tételeknek még a sorrendje is követi Pascal művének rekonstruált gondolatmenetét, s ez a tény közvetve alátámasztja a próbálkozás helyességét. Tartalmukban hűen tükrözik azt a szemléletmódot, amit általában véve janzenista szellemiségnek lehet tekinteni. Ez az irányzat napjainkig tartó hatást váltott ki Európa-szerte, amiben nem kis szerepe volt annak, hogy olyan formátumú alkotók terjesztették, mint a Racine-ok és Pascal. A janzenizmus hatása érintette Magyarországot is, amint azt Zolnai Béla alapos monográfiája bizonyítja: könyvében egyenként elemzi a korszak kimutathatóan janzenista szemléletű európai és magyar kiadványait, figyelembe véve azok elterjedését és kölcsönhatását.⁷ Kutatása már jelzi azt a kikerülhetetlen nehézséget, hogy a janzenizmus — amennyiben fogalmát tágabban értelmezzük — nehezen megragadható, illetve körülhatárolható irányzat; hiszen könnyen képes idomulni mind a szigorúbb katolikus, mind egyes protestáns áramlatok vallásbölcseletéhez.

A továbbiakban azzal a folyamattal szeretnék foglalkozni, amely a 18. század végének magyarországi művelődési helyzetében lehetővé tette a janzenista hatás érvényesülését. Ami az előzményeket illeti, ismeretes Rákóczi Ferenc szemléletének janzenista vonásokat mutató jellegzetessége; és a teológiában is nyomot hagyott Port-Royal öröksége.⁸ Érdekes jellegzetesség, hogy a janzenizmus nálunk inkább a protestantizmushoz kapcsolódik, mint a katolikus egyházhoz. Úgy tűnik, hogy főként a pietizmus áramlatához szegődve befolyásolta a

⁵ SZABÓ Ferenc: *Jelek az éjszakában*. Róma, 1983. 17–213; Pascal művének rekonstruált szerkezetéről l. 47–49.

⁶ Ezt L. RACINE maga is állítja költeménye elé írt bevezetőjében: [munkáját] „felépítettem Páskálnak ezen rövid gondolatján: ... azt kell legelőször megmutatni, hogy az [ti. a vallás] nem ellenkezik a' Józan Okossággal; azután, hogy az tiszteletre, és szeretetre méltó. ...”. Ezen kívül „sok egyéb helyeken is haszonra fordítottam ezen nevezett Írónak némelly szép gondolatit” — írja Racine. (Háló Kovács J. fordítása).

⁷ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában. I.* Kolozsvár, 1944. (Universitas Francisco-Josephina; Acta Philosophica 4.)

⁸ Ld. ZOLNAI Béla következő tanulmányait: *Rákóczi, az író*. Klny. a Rákóczi Emlékkönyvből. Bp. 1935.; és *A janzenista Rákóczi*, Szeged, 1927. — A teológiai hatásokat illetően vö. CZAKÓ, ELŐD és SZÁNTÓ idézett műveivel.

szabadabb szellemű, nyitott és művelt protestáns értelmiséget. Katolikus részről ebben az időben nem beszélhetünk olyan számottevő laikus rétegről, amely a teológiában annyira járatos lett volna, hogy fogékony lehetett volna a janzenizmus alapműveire. A lelki olvasmányok iránti igényt a jezsuita rend látta el, s ezekbe nem szűrődött janzenista hatás. Belső egyházi körökben pedig inkább egyházpolitikai, mintsem teológiai problémaként merült fel a kérdés — azonban mindezek az állítások még alaposabb kutatásokat igényelnek. Annyi bizonyos, hogy protestáns körökben is csak attól az időtől kezdve beszélhetünk szélesebb hatósugarú janzenista hatásról, amikor — a század hatvanas-hetvenes éveitől kezdve — megindul a fordítások áradata.

Nem jogosulatlan az a szemlélet, amely ezt az időszakot Magyarországon a felkészülés idejének tekinti. Mégis fokozottabban figyelembe kellene vennünk a korszak gazdag fordítás-teljesítményét, mert bár esztétikai szempontból kevésbé sikerült, hamar elavuló próbálkozásokat mutat fel; annál érdekesebbek eszme- és hatástörténeti szempontból. A szellemi pangás, provincializálódás évtizedeit éppen a fordítások által gerjesztett erjedés töri meg. Különösen a francia földről érkező szellemi import iránt érzékenyek a magyar gondolkodók. Francia közvetítéssel érkezik az angol irodalom is; példák rá Milton *Elvezett Paradicsomának*, valamint Young, Hervey és Pope tankölteményeinek magyar fordításai. Ezek a művek komor világképet tükröznek, amelyben az ember nem Isten fenséges teremtménye, hanem nyomorult bűnös, aki elveszett lenne a kegyelem nélkül. Összefüggérendszerükben az emberi erőfeszítések értelme, a lét irányulásának kérdése meglehetősen problematikusá válik. Nyilvánvaló, hogy ez a szellemi áramlat ellentétesen egészíti ki a felvilágosodás bizakodó, az emberi tevékenységekkel kapcsolatban optimista irodalmát, amelyből szintén bőségesen fordítottak. Meg kell jegyeznünk, hogy a felvilágosodásra nem az ateizmus, hanem inkább egy bizonyos könnyed, derűs deizmus a jellemző — és a kései janzenizmus éppen ezzel a deizmussal veszi fel a harcot, rámutatva a személyes hit, a bűnbánat alapvető fontosságára.

Kik voltak a fordítók, akik létrehozták a 18. század magyar fordítás-irodalmának bő termését? A magyar felvilágosodás híres képviselőinek nevét jól ismerjük; létezett azonban egy más típusú írói csoportosulás is: azoknak a köre, akik rendelkeztek egy egész embert igénylő hivatással (általában a lelkészivel), és emellett vállaltak feladatokat az irodalmi életben. A legismertebb közülük Péczeli József (1750–1792), aki rövid élete során számtalan fordítással és jelentős vállalkozásokkal pezsdítette fel az irodalmi közéletet; folyóiratot szerkesztett, nyomdát telepített Komáromba, kulturális kapcsolatokat létesített a felekezetek között; és mindemellett tudós komáromi lelkész volt, akinek teológiai működése sem jelentéktelen. Hasonló szerepet töltött be Debrecenben piskárosi Szilágyi Sámuel szuperintendens (1719–1785), aki lefordította Voltaire *Henriade*-ját, bár az ő irodalmi tevékenységénél jelentősebb pártfogói szerepe. Góbból Gáspár (kb. 1745–1813) kecskeméti lelkipásztor élete végéig

kamatoztatta nyelvtudását: lefordított egy francia eposzt a bűnbeesésről, ezenkívül más színműveket, bölcselkedő és teológiai irodalmat is.

Létezett egy erdélyi csoportosulás, leginkább a nagyenyedi iskola vonzáskörében: Pápai István ott fordította Pope filozófiai esszéit; ott diákoskodott Nálácz József (1748–1822), a későbbi testőríró, aki közvetlen kapcsolatban állt híres testőríróinkal, és kizárólag apologikus vallásfilozófiai műveket fordított franciából. Ha nem utazott valahol Nyugat-Európában, akkor erdélyi otthonában tartózkodott Teleki József (1738–1796), Ráday Pál unokája, aki írásait nem szánta kiadásra, de akinek munkássága szintén vallásbölcséleti jellegű.

Nagyjából egy időben éltek ezek a művelt literátusok, s valamennyien missziójuknak tekintették, hogy a nyugat-európai szellemiség kiemelkedő alkotásait megismertessék a magyar közönséggel.⁹ Könyvtáruk nyitva állt érdeklődő ismerősök számára, és egymással általában baráti, sokszor rokoni összeköttetésben voltak.

Közéjük tartozott Háló Kovács József (1761–1830), aki szintén a hajdani tudós lelkipásztorok nyomán kívánt haladni, s ebben barátságával és anyagi segítségével támogatta őt a már említett Szilágyi Sámuel¹⁰ — így vált lehetővé Háló Kovács göttingeni és angliai peregrinációja —; valamint későbbi apósa, Góböl Gáspár; akinek gazdag könyvtárát örökölte. Háló Kovács József élete során tiszteletre méltó írói-fordítói munkásságot fejtett ki nagykőrösi (később halasi) lelkéshiatala mellett. Lefordította Vergilius *Aeneis*-ét és Louis Racine költeményét a vallásról; emellett saját alkotásai is vannak, többek között egy gyászvers II. József halálára. Ez a vers adalék ahhoz a tényhez, hogy a jozefinista politikának voltak komoly támogatói a magyar értelmiség köreiben; számunkra pedig különösen lényeges, hogy a vallás kérdésében II. József janzenista álláspontot képviselt.

Kovács József Racine-fordítása 1798-ban jelent meg a komáromi nyomda kiadásában.¹¹ A fordítás nem egészen szerencsés, mert az eredeti, klasszikusan tökéletes francia alexandrin helyett (ami hangsúlyos, emelkedő lejtésű, felező metszetet alkalmazó, 12–14 szótagos rímes forma) Háló Kovács „choriambicus szökdellésű tizenötöst” választott, amint Toldy helytelenítően megjegyzi.¹² Valóban, a magyar fordítás néhol kellemetlenül és a műfajhoz nem illően zavaró; a sorok hossza helyenként egyenlőtlen és az áthajlások is zökkennek

⁹ Életükről és munkásságukról részletesebben I. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* [az egyes neveknél]; összefoglaló jelleggel: TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története. II.* Pest, 1854. 138–153.

¹⁰ Szilágyi Sámuel temetése alkalmával HÁLÓ KOVÁCS József saját verses búcsúztatójával állított emléket pártfogója emberi nagyságának és közismert bőkezűségének. Megjelent Debrecenben, 1785-ben.

¹¹ *A' Vallás, avagy az ifjabb Racinnek a' vallásról írott munkája, melyet magyarul szabadabb versekbe foglalván kiadott Kovács József N. körösi prédikátor.* Komárom, 1798.

¹² TOLDY: i. m. 153.

esetenként. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ebben az időben még nem vált egyetemes érvényű konvencióvá a francia alexandrinnak jambusokkal való fordítása; és Háló Kovács József tulajdonképpen hűségesen járt el, amikor a hangsúlyos versformát hangsúlyos ütemekben igyekezett visszaadni. De valószínűleg érezte, hogy vállalkozása poétikailag kívánnivalókat hagy maga után, ezért lehet az óvatos kitétel a címben, hogy tudniillik „magyarul szabadabb versekbe foglalván”.

Néhány tartalmi módosítás is megfigyelhető a fordításban. Két rövidebb részletet Háló Kovács József kihagyott (a IV. és a VI. énekben), amelyek közül az első egy lényegtelen részlet (L. Racine ironikus csipkelődése egy teljesen feledésbe merült pályatárssal kapcsolatban); a másik azonban jelentősebb: azt a részt hagyta el a fordító, ahol a katolikus egyházhoz hű Racine a protestantizmussal bekövetkezett egyházszakadás miatt kesereg, okolva miatta a reformátorokat, és felszólítva a kései utódokat, hogy térjenek vissza az egyetlen anyaszentegyházba.¹³ E részeket „a mostani Tolerantialis időnek rostája önként kiejtette” — indokolja döntését Háló Kovács, becsületesen jelezve a kihagyás helyét. De nemcsak kihagyott, toldott is: a tanköltemény bő jegyzetapparátusa vonzotta saját kiegészítésekre. Az eredeti jegyzetek és a fordításban található összehasonlítása nagyobb munkát igényelne; csupán azt említem meg itt, hogy ahol tudta, feltüntette a hivatkozott irodalom magyar fordításait.

Nehezen dönthető el, hogy az elkészült fordítás mekkora hatást gyakorolt a korabeli olvasókra. Valószínű, hogy a literátor lelkészcsoporthoz eljutott az ismeretségi szálakon keresztül; a mű kortárs katolikus fordítása pedig minden bizonnyal a katolikus értelmiség körében terjedhetett. Tömegolvasmánnyá természetesen nem vált, de rendre szerepel a 19. század elején kiadott irodalomtörténeti kézikönyvekben és a bibliográfiákban. Hogy a mű nemcsak a szorosan vett egyházi körökben terjedt, arra bizonyítékul szolgál a Ráday Könyvtár ma hozzáférhető példánya, amely nem feltétlenül azonos azzal a darabbal, amelyet III. Ráday Pál (1768–1827) beszerezett¹⁴, de az bizonyos, hogy a művet

¹³ Szó szerint a következőképpen hangzik a kihagyott rész:

A la fin de mes Chants je me hâte d'atteindre, / Et si je ne sentois ma voix prête à s'éteindre, / Vous me verriez peut être attaquer vos erreurs, / Vous qui de l'hérésie épousant les fureurs, / Enfants du même Dieu, nés de la même mere, / Suivez un étendart au nôtre si contraire. / Qui l'a voulu? C'est vous qui nous avez quittés. / Vos peres ont été les freres de nos peres, / Vous le savez: pourquoi n'êtes-vous plus nos freres? / Avez-vous pour toujours rompu des noeuds si chers? / Accourez, accourez; nos bras vous sont ouverts, / De coupables ayeux déplorables victimes, / Ils vous ont égarés; vos erreurs sont leurs crimes. / Revenez au drapeau qu'ils ont abandonné. / Par le Pere commun tout sera pardonné.

¹⁴ A könyv előzéklapján található bejegyzés szerint ugyanis a mű 1801-ben Kolláth Mihály tulajdona volt. Kolláth Mihályra vonatkozó adatot nem találtam, de mivel más könyve is található a Ráday-Könyvtár ősanyagában, feltételezhető, hogy az ő hagyatékából vásárolták meg a Racine-kötetet. De azt sem lehet kizárni, hogy a III. Ráday Pál által beszerezett mű idővel elveszett, a ma fellelhető példány pedig későbbi hagyatékából származik.

megvette.¹⁵ Mivel a nagy könyvgyűjtő előd, Ráday Gedeon már egy emberöltővel korábban megvásárolta Jean és Louis Racine valamennyi művét a híres janzenista kiadványokkal egyetemben; nem lehetetlen, hogy III. Ráday Pál ezt a választékot kívánta kiegészíteni a Háló Kovács-féle fordítással.¹⁶ A Ráday-grófok és könyvtárukat használó ismerőseik pedig inkább tekinthetők világi, mint egyházi olvasóknak.

A fordító Háló Kovács József irodalomtörténeti utóéletét mégsem elsősorban a munkássága határozta meg, hanem az a tény, hogy debreceni teológus korában, 1785-ben ő volt Csokonai Vitéz Mihály nyilvános poézis-oktatója. A debreceni Kollégium ugyanis sajátos képzési rendet valósított meg: csupán négy professzora volt az iskolának (s ezek a felsőbb évfolyamokon adtak elő), míg az alsóbb évfolyamokat a felsős hallgatók látták el; részben mint praeceptores publici — nyilvános oktatók, akik egész osztályoknak adtak elő —, részben mint praeceptores privati, azaz akik az előadások anyagát mélyítették el és gyakoroltatták a fiatalabbakkal.¹⁷ Ez a struktúra kedvezett az önképzőkör-jellegű, szabadabb művelődésnek — amennyiben a diákpraeceptorok komolyan vették feladatukat. Úgy tűnik, Csokonai idejében szerencsésen alakult a helyzet, és működött egy viszonylag autonóm, belső kör, amelynek tagjai (ezúttal a kevésbé ismert neveket kiemelve): maga Háló Kovács József; Nagy Sámuel (a Kollégium könyvtárosa); Fodor Gerzson (szintén praeceptor, később lelkész és Háló Kovács közeli barátja); a nagyobb hírnevű Budai-testvérek; a korábban debreceni diák Pálóczi Horváth Ádám és a hányatott sorsú Földi János; továbbá — Szilágyi Ferenc kutatásai alapján¹⁸ — Varjas János, a keleti nyelvek professzora. Akaratlanul is létrehoztak egy belső vonatkoztatási rendszert, egyfajta poétikai etalont; amely hatott és működött hosszabb időn át, még akkor is, amikor a debreceni kör egyes tagjai már elszakadtak a Kollégiumtól. Ez a szellemi erőter nem volt zárt rendszer, kimutatható kapcsolódási pontjai vannak Ráday Gedeon és Péczeli József köreihez, illetve később Kazinczyhoz.

¹⁵ Erről autográf könyvlajstroma tanúskodik, l. *Gróf Ráday Pál gyűjteményében levő magyar könyvek lajstroma*. OSZK Kézirattára. 78 lap.

¹⁶ Ráday Gedeon gyűjtésében megtalálható a Racine-ok műveinek több egykorú és későbbi francia kiadása, a hozzáférhető magyar fordításokkal együtt. Beszerezte C. Jansenius, B. Pascal, A. Arnauld, P. Quesnel műveit; Melchior Leydecker 1695-ös Jansenius-életrajzát (amely a janzenizmus történetével is foglalkozik); Domenico Viva 1711-ben kiadott könyvét, amely a janzenista tételeket elítélő pápai bulláról szól. Mindez együttvéve arról tanúskodik, hogy Ráday Gedeon érdeklődése nem lehetett futólagos és felületes, hanem — kívülálló személye dacára — nagyon behatóan ismernie kellett a mozgalmat.

¹⁷ A Kollégium oktatási rendjéről részletesebben l. SZAUDER József: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Bp. 1980. 23–53.

¹⁸ SZILÁGYI Ferenc: *Első rimes anapeszthusunk 1770-ből*. Adalékok a debreceni Kollégium irodalmi ízlésformáló szerepéhez. Klny. Debrecen, 1979. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei. 117.)

Nehezen bizonyítható, de igen kézenfekvő feltételezés, hogy ez a termékeny kölcsönhatás a 18. század végének ismert és kevésbé ismert literátusai között nem merült ki a grammatikai-poétikai szakkérdések, formák és adatszerű tudnivalók egyszerű cseréjében, hanem minden bizonnyal élénk eszmecsere folyt kulturális kérdésekről; olvasmányokról, amelyekről talán sosem készült magyar fordítás; hitbeli-vallási kérdésekről, amelyek talán sehol sem örökítődtek meg, és az ódon falak között maradtak. Lehetetlen, hogy alapos megtárgyalás nélkül maradt volna a sok elkészült munka, amelyet a század második fele nyújtott; és kizárt dolog, hogy a fordítási elképzelésekről, kiadási tervekről, a kor nagy elméit foglalkoztató problémákról ne esett volna szó. Ha pedig valóban zajlott ez a szellemi diskurzus, akkor érintenie kellett a 18. század végének elterjedt kérdésfeltevését a hit és a vallás helyéről a világban, az emberi élet céljáról, a lélek természetéről és így tovább. Nem szorul bizonyításra, hogy efféle irodalom bőven termett, különösen a közhelyek szintjén és az epicediumok körén belül. Ebből a termésből magaslik ki Csokonai bölcselő költészete (de megemlíthetjük Bessenyei nevét is); főként utolsó alkotása, a *Halotti Versek*. Meglepően hasonló probléma-felvetéseket tapasztalhatunk az irodalom valamennyi szintjén a vallásbölcselet terén; és Louis Racine gondolatai is egybecsengenek a *Halotti Versek* némely szakaszával. Itt persze felmerül a kérdés, hogy vajon esett-e szó Racine tankölteményéről Háló Kovács József poézis-óráin, esetleg azokon kívül, magánbeszélgetés keretében. Noha a fordítás akkor még nem készült el, nem kizárt, hogy Háló Kovács ismerte már a művet. Domby Márton Csokonai-életrajzából tudjuk, hogy az ifjú oktató felfigyelt Csokonai rendkívüli tehetségére, és vele „Poëtai Contactusba” lépett, továbbá különleges bánásmódban részesítette: „kéntelennek látta megengedni néki, hogy ne akkor írjon verset mikor annak órája, hanem mikor kedve eljön”, sőt, *horribile dictu*, — azt is engedte, hogy Csokonai „egy órával későbbben menjen iskolába mint más, hogy magát kialudhassa”.¹⁹ Kedves adalékok, sajnos azonban nem árulják el, hogy érdemben miről folytatott eszmecsere. Később Csokonai egy sokszor idézett előszavában²⁰ név szerint említi Háló Kovács Józsefet mint első mesterét a poézisben és mint olvasásra buzdító nevelőjét; de az udvarias forma ellenére nem hagy kétséget afelől — mint ezt Szauder József is észrevette idézett művében —, hogy igazi mestereinek, távlatokat nyitó inspirátorainak Kazinczyt és Földit tekinti. Csokonainak nem volt erőssége az udvariasság; s poézisben különösen nem ismert irgalmat: az *Aestheticai Töredékek*ben, Vergiliusról szólva ismét eszébe jut Aeneis-fordító egykori tanára, akit finom gúnnyal csipked meg az eposzi hexameter ütemhangsúlyos tizenötösre való cseréléséért. Végül minden tapintatot félretéve kijelenti, hogy az ő tehetségének kibontakoztatá-

¹⁹ DOMBY Márton: *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*. Pest, 1817. 3-7.

²⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Anakreoni dalok*. [A műhöz fűzött megjegyzések között.]

sát azok tulajdonítsák kollégiumi praeceptorainak, „a kik az apróbb érdemet is érdemnek szeretik tartani”.²¹ Ugyanakkor Háló Kovács József élete végéig büszkén emlegette társaságban, hogy Csokonai poézis-oktatója volt, elismerve a költő zseniális tehetségét, intellektuális érdeklődését.²²

Nem tűnik tehát túlságosan valószínűnek, bár nem is zárható ki, hogy Racine és a janzenizmus irányzatának kérdése felmerült Csokonai és praeptora között. Felmerülhetett később, Csokonai önképzőkori tanulmányai során; szóba kerülhetett teológiai oldalról; eljuthatott hozzá a kész fordítás, ha nincs is rá közvetlen adat. Esetünkben a forrás kérdésénél lényegesebb, hogy a vallásbölcselet témája a kor levegőjében volt; egyfajta általános fiziko-teológiai bölcselet terjedt el Magyarországon a 18. század végén.²³ Igen lényeges, hogy ez az áramlat nagy hangsúlyt helyezett az új természettudományos felfedezések és koncepciók (különösen a kozmológiai elképzelések) terjesztésére, összekapcsolva egy többé-kevésbé apologikus teológiával. A célkitűzés — a világban tapasztalható bámulatos rendből és a rejtett összefüggésekből a teremtető Isten gondolatáig eljutni — önmagában nem minősíthető, hiszen világos, hogy az egyes szerzők műveltsége és helyes arányérzéke dönti el a művek értékét. Ebben az időben már nem volt újdonság az a tétel, hogy a transzcendens létezésére, illetve hiányára nincs bizonyíték; és a legkiemelkedőbb fizikus-filozófusok óvakodtak minden elhamarkodott következtetéstől. Rokonszenves jellemzője volt ennek az irányzatnak egy bizonyos egyetemességre, kiegyenlítettiségre való törekvés; noha a disszonanciákat nem leplezte, inkább az egyetemlegesen vallott tételekre helyezte a hangsúlyt. Lehetetlen nem észrevennünk, hogy ez a szemlélet mélyen rokon a kései janzenizmus eszmevilágával: tudományos becsületesség és igényesség, valamint a hit bensővé tett megélésének követelménye található benne. S mint azt alapvető monográfiáink feltárták, Csokonai és a debreceni diákok tájékozottak voltak ebben az irodalomban.

Hogy megragadhatóbbá tegyük ezt az általános szellemi kölcsönhatást, végezetül hasonlítsuk össze a *Halotti Versek* és Racine költeményének rokon gondolatait. Erre különösen a búcsúztató első, bölcseletkedő része és Racine poémájának első két éneke alkalmas.

1. *Az emberi természet kétarcúsága.* A pascali eszme erősen kifejezésre jut mindkét költeményben: Racine-nál ellentétes elvont fogalmak: semmiség és nagyság, fenség és alacsonyosság jellemzik az embert; Csokonai kifejező képet használ: az ember angyal és állat; sár és isteni láng.

²¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Minden Munkái*. Pest, Hartleben, 1844. In.: *Aestheticai Töredékek*, 823. h.

²² Erről fogadott lánya, SIMAI MEZŐ Krisztina számol be [idézi KESZI HAJDU Lajos: *A két Kovács József* c. cikkében, Figyelő, 1877. 196.]. Háló Kovács József halála után a feletle elmondott gyászbeszédnek is egytől egyig kiemelik a tényt. (*Rövid halotti beszéd, melyet . . . Kovács József . . . koporsóba lett tételése alkalmatosságával N. Kőrösen 1830. Eszt. Octob. 11 dik napján tartott . . .* [Kolligátum]. Pest, Trattner, é. n.)

²³ A témáról bővebben l. VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Bp. 1991.

2. *Az örök élet mint ambivalens remény.* Ennél a tételnél még megfogalmazásában is hasonló gondolatokat találhatunk: a halhatatlanság eszméje édes remény; az ember vágyik arra, hogy léte folytatódjék — csak hogy az ész kételkedik benne, mert nem tudja felfogni, illetve mert csak a test halálát látja.

3. *A halál problémája.* A testi halál tudatának rettenete (melyet sokan elhárítanak maguktól) felületes megközelítés eredménye: csak a csupasz anyag bomlik szét — bár az sem semmisül meg — lelkünk azonban nem osztható. (Racine-nál a lélek Isten lehelle, Isten-képmás voltunk lényege; Csokonai a lélek természetét homályban hagyja.)

4. *Tudásunk a transzcendensről.* Hogy a végtelen Istenről, a tapasztalaton túli valóságról tudomásunk van, azt Racine belénk írt törvénynek, Csokonai ténynek tekinti.

5. *Az élet célja.* Racine is, Csokonai is állítja, hogy az ember boldogságra teremtett lény; tehát valami csodálatosan jó, eleven valóság van számára elkészítve.

6. *Az ateista tévedése.* Ezt a tételt is megegyezően fejtegetik a költők: az ateista minden birtoklása illúzióknak bizonyul végül, a maga erejéből nem érheti el önmaga boldogítását — így szükségszerűen kétségbeeséshez vezet az útja.

Amiben a két költemény némileg eltérő álláspontot képvisel, az a világban tapasztalható rossz, a bűn kérdése: Racine számára a bűnbeeséssel az egész világ, a természet is megromlott állapotba került; minden földi létezés alapvetően nyomorúságos; de a kegyelem által a megtéréssel az egyes ember megmenekedhet ebből. Csokonainál a természet büntelen, csak az ember romlott, és erőteljesebben hangsúlyozza a földi, az emberek közötti igazságosság és boldogság hiányát.

Láthatjuk tehát a megegyező kulcsfogalmak feltűnően nagy számát, mégsem állíthatjuk, hogy Csokonai verse janzenista jellegű lenne, a költemény belső struktúrája ugyanis homlokegyenest ellenkező tendenciát mutat. Míg Racine-nál, mint láthattuk, a gondolati ív egyenesen halad Jézus személye és Isten szeretete felé, addig Csokonai bölcselkedése nem zárul megnyugtatóan. A kételkedés és az indulat jellemzi művét, amelynek tetőpontja nem a jámbor Rhédeyné ajkára adott és ebben a környezetben sablonosan ható búcsúzó hitvallás, hanem a ravaszul ellenpéldaként feltüntetett Konfuciusz eszméi. Ezek Racine poémájában is szerepelnek, de ő cáfolja és határozottan negatívnak ítéli a keleti vélekedést, amely a Nirvánát tűzi ki célul és örök körforgást vall. Csokonai azonban megnyugtató gondolatnak, rokonszenves filozófiának láttatja a lélek kérdését félretevő, bölcs elégedettséget sugalmazó irányzatot.

Nem célunk azonban, hogy a *Halotti Versek* gondolatmenetét részleteiben elemezzük. Itt csupán azt szerettük volna érzékeltetni, hogy a Franciaországból útjára induló janzenista szellemiség határozottan jelentkezett Magyarországon is, de — amellet, hogy a forrásműveket beszerezték és lefordították — hatása szétfolyó tendenciát mutat, vegyülve más áramlatokkal.

Összegezve mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a 18. század végének Európája és Magyarországa között a szellemi kölcsönhatás igen élénk lehetett — megkövethetjük, hogy talán élénkebb, mint a rákövetkező reformkorban, amely a nemzeti literatúrában hozott fellendülést.

BERECZ, ÁGNES

Le jansénisme tardif et son influence en Hongrie

Parmi les tendances spirituelles du XVIIe siècle, le jansénisme apparaissait d'abord comme un courant théologique, mais, déjà de bonne heure, une de ses lignes est devenue considérable, notamment celle qui était représentée par l'élite intellectuelle croyant vivant dans le monde. Dans le monde sécularisé sous l'influence du rationalisme, leur réponse la plus manifeste était un attachement à la tradition ou bien le piétisme sentimental. Mais les amis de Port-Royal vivaient leur vie religieuse sévère sans des liens ecclésiastiques, tandis qu'ils tâchaient de remplir leur vocation au plus haut niveau. Louis Racine (1692–1763); le fils du grand crivain dramatique, appartenait, lui aussi, à ce groupe. L'un de ses poèmes de philosophie religieuse, intitulé „De la religion”, suit le fil des idées de l'apologie projetée par Pascal (les fragments de laquelle nous connaissons sous le titre de *Pensées*). Le poème de Racine, en partant de l'ordre cosmique qui témoigne du Dieu caché et de l'expérience du coeur effrayé, en employant le jugement du bon sens, nous mène, par un matériel d'exemples riche, vers la personne et la grâce de Jésus Christ.

En Hongrie, on ne peut parler d'une influence plus profonde du jansénisme qu'à partir du milieu du XVIIIe siècle, quand la littérature de traduction prend de l'essor. Outre la littérature allemande, on traduit avant tout des ouvrages français, des ouvrages de belles lettres et des publications philosophiques. Il nous semble qu'à cette date, les idées de l'époque se propagent au milieu des sectes protestantes avec une intensité plus grande. Un groupe considérable des traducteurs se compose de pasteurs protestants ayant une grande érudition, connaissant plusieurs langues, qui, parallèlement à leur service, se chargent d'un rôle d'organisateur de la littérature et de propagateur de la culture. L'un de ces pasteurs est József Háló Kovács (1761–1830) qui a traduit en hongrois le poème de Racine.

Le grand nombre des traductions (de même que la matière contemporaine des bibliothèques hongroises) rend vraisemblable qu'une vive action réciproque spirituelle s'est établie entre l'Europe Occidentale et la Hongrie, surtout dans le domaine de la philosophie religieuse. Le courant tardif du jansénisme était sympathique surtout parmi les intellectuels protestants plus ouverts, divergents de l'orthodoxie calviniste. Si nous analysons les poèmes de philosophie religieuse de l'époque, p. ex. l'ouvrage de Mihály Csokonai Vitéz, intitulé *Poèmes funèbres*, nous sommes surpris d'un grand nombre de pensées s'accordant avec les idées du jansénisme. Mais cette influence se mélange déjà avec d'autres courants philosophiques aussi.

KÁDÁR JUDIT

Kossuth-cikkek két brit hetilapban

Az emigrációs iratait Torinóban sajtó alá rendező agg Kossuth összegezte, hogy miben látta a forradalom leverése után nyugatra menekült magyar emigránsok, köztük elsősorban saját maga feladatait. Legfőbb célul azt tűzte ki, hogy „egyengetni kell az utat a nemzet független állami létének visszaszerzésére felé”, s úgy vélte, hogy a forradalom újjáélesztésére fell kell használni az európai politikai helyzet szerinte előbb-utóbb szükségszerűen elérkező alkalmas pillanatát, „mely vagy egy általános európai rázkódtatás, vagy egyes függő európai kérdések felmerülésénél oly kombinációk lehetőségére mutatott, melyek az érdektalálkozás alapján nemzetünknek a felszabadítás munkáját megkönnyíthetik.”¹

E cél érdekében kezdte meg kapcsolatai kiépítését, még Küthaiában, a nemzetközi emigráció egyes tagjaival, s miután 1852 júliusában letelepedett Londonban, a függetlenséghez vezető forradalom kirobbanásának elősegítése határozta meg politikai tevékenységét.²

Készült az alkalmas pillanatra. Elsősorban egy orosz–török háború bekövetkezésében reménykedett, mert meg volt győződve arról, hogy az 1849-ben nyújtott orosz katonai segítségért cserébe Ausztria majd Oroszország oldalán avatkozik be, s ekkor a cél, a magyar függetlenség, a szintén Habsburg-ellenes olasz és/vagy lengyel forradalom egyidejű kirobbantásával biztosan kivívható. 1853-ban valóban kitört a krími háború, de Ausztria a semlegességet választotta. Kossuth, aki továbbra is azt hitte, hogy végül Ferenc József mégis a cár mellé áll, először Törökországnak ajánlotta fel szolgálatait, de eredménytelenül,³ majd amikor Anglia és Franciaország Ausztriával 1854 decemberében szövetségi szerződést kötött, újságíróként lépett színre, hogy a sajtón keresztül, az angol közvélemény támogatását megnyerve bírja rá a külügyminisztériumot valódi érdekei felismerésére, osztrákbarát politikája megváltoztatására. Egy szerződés keretében 1855 januárjától az év áprilisáig nyolc terjedelmes cikket írt a nagy példányszámban megjelenő hetilap, a *Sunday Times* számára, majd a radikálisabbnak tartott *Atlas*nak dolgozott. E hetilapnak 1855 áprilisától az év

¹ KOSSUTH Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. Bp. 1880. X, XI.

² VAS Zoltán: *Kossuth Lajos élete*. Bp. 1973. I. 637–792.

³ VAS: i. m. I. 751–753.

decemberéig ötvennyolc, többségében a krími háborúval kapcsolatos nézeteit kifejtő cikket küldött.

Ezeket az írásait adta közre 1990-ben, néhány más cikke, cikkvázlata, olvasói levelek, szerkesztőségi kommentárok kíséretében *Kossuth as an English Journalist* címmel az Akadémiai Kiadónál H. Haraszi Éva.⁴

*

1855-ben Kossuth már nem örvendett osztatlan népszerűségnek Angliában. A magyar emigráció néhány tagja őt hibáztatta a szabadságharc bukásáért, s véleményének az angol, illetve az amerikai sajtóban is hangot adott. Az 1853 februárjában pár óra alatt levert milánói felkelés idején a szervező Mazzini (állítólag Kossuth engedélye nélkül) közreadta egy kiáltványát. A kiáltvány kibocsátása miatt, melyben az osztrák sereg magyar katonáit utasította, csatlakozzanak a felkelőkhöz, az angol lapok kalandorsággal vádolták.⁵ A milánói felkelést követően Anglia számára külpolitikai bonyodalmakkal járó botrányba keveredett. Azzal vádolták, hogy az angol törvényeket megszegve fegyvereket gyártat egy Ausztria elleni forradalomhoz. A vádat később elejtették.⁶

Előadói népszerűsége azonban a *Times*ban is közzétett kiáltvány (369.) és a „rakétaágyú-ügy” következtében sem csökkent, sőt 1854-es előadói körútja, melynek során a krími háborúval kapcsolatos nézeteit fejtette ki, állítólag tovább növelte népszerűségét.⁷ Szónokként elért sikereiben bízva joggal remélhette, hogy szóban már lelkes fogadtatásra talált érvelése írásban sem lesz hatástalan.

Kossuth újságírói tevékenysége mégis kudarcnak bizonyult: a kormányt nem sikerült rábírnia sem az Ausztriával kötött szövetség felbontására, sem az Oroszországgal szembeni keményebb fellépésre, a szerinte egyedül igazi győzelemhez vezető lengyel hadjárat megindítására, s hamarosan tapasztalnia kellett, hogy a *Sunday Times* és az *Atlas* olvasóközönsége, néhány lelkes hívét leszámítva, elutasítja írásait.

Ez az elutasító magatartás tovább növelte — a cikkek tanúsága szerint 1855 elején már kétségkívül meglévő — elégedetlenségét és csalódottságát az angol politikai és társadalmi viszonyokat illetően, s hozzájárulhatott ahhoz, hogy Kossuth a Magyarország jövője szempontjából már korábban elvetett szocializmus, illetve kommunizmus mellett most a kapitalizmust is elfogadhatatlannak találva, egy harmadik utat keressen hazája felvirágoztatására.

*

⁴ A továbbiakban a szövegben zárójelben lévő számok e kötet oldalszámjai.

⁵ VAS: i. m. I. 739.

⁶ SOMLYÓI TÓTH Tibor: *Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”*. Bp. 1985. 141–163.

⁷ VAS: i. m. I. 775.

Kossuth próbálkozása, hogy Ausztria-ellenes politika folytatására vegye rá az angol politikusokat, akkor is teljesen reménytelen lett volna, ha Palmerston s a vezető parlamenti személyiségek, mint például Russel, Disraeli, Gladstone megbízható politikust látnak benne s nem tartották volna „leplezetlen Mazzinistának”, az európai rend felforgatására készülő forradalmárnak.⁸ A „balance of power”, az európai hatalmi egyensúly biztosítását a brit kormánypolitikusok csak Ausztria fennmaradásával tudták elképzelni. Ezt Kossuth is jól tudta, s épp e politika tarthatatlanságáról kívánta meggyőzni őket, hol „babonás agyrem”-nek (117.), hol „történelmi abszurditás”-nak, „lehetetlenség”-nek „tökéletes badarság”-nak (262.) minősítve még a „balance of power” kifejezést is, ám érvelésével szándéka ellenére valószínűleg csak megerősíthette a honatyákát álláspontjuk helyességéről.

Kossuth ugyanis bármilyen jól látta az Európa jövőjét fenyegető orosz veszélyt, a megoldást keresve, Magyarországnak az európai politikában múltban és jövőben betöltött-betöltendő szerepét, ráadásul minduntalan Angliával szembeállítva, eltúlozta, s ezáltal elfogadhatatlanná tette irreálisnak látszó álláspontját. Az alternatíva pedig, amit kínált: az Ausztria helyébe lépő kis államokból álló konföderáció, éppen az volt, amit a brit politika elkerülni igyekezett. Írásainak eképpen elfogadhatatlan tartalmához elfogadhatatlanul szerénytelen hangvétel is járult.

Amikor például 1855. április 1-jei cikkében Palmerston osztrákbarát politikáját bírálva, arról igyekezett meggyőzni a közvéleményt hogy „Ausztria Európa biztonságának nemhogy biztosítója, hanem olyan izzó vulkán, melynek létezése is állandó veszélyt jelent Európa békéjére nézve” (118.), s hogy vele szemben Magyarország az, melynek „szabadsága és függetlensége” „Európa jövőendő békéjének és az európai civilizáció biztonságának tényezője” (116. kiemelés: K. J.), utóbbi állítása mellett az angol olvasók büszkeségét többször megsértve érvelt. Kijelentette ugyanis, hogy „Magyarország olyan ország, mely Angliát megelőzve[!] lépett a képviselői kormányzás útjára; olyan ország, mely nemzeti létét már ezer éve fenntartja; olyan ország, melynek az európai függetlenség és a keresztény civilizáció többet köszönhet, mint a föld bármely más nemzetének[!], mert évszázadokon át volt a kereszténység védőbástyája; [...] olyan ország, mely napjainkban is oly rettenthetetlen életerőről tett tanúbizonyságot hogy bár készületlenül, segítség nélkül, cserbenhagyottan, egyedül, porig alázta azt az Ausztriát, melytől az angol minisztérium annyira rettegni látszik[!], s melyet [Magyarország] bukott koldusként lökött a cár lábai elé, hogy ott kolduljon védelmet.” (114.)

Miközben a brit hadvezetés tehetetlenségét cikkek sorában bírálta, hevületében egy esetben mintha arról is elfeledkezett volna, hogy a szabadságharcot

⁸ KABDEBÓ Tamás: „Reception of Kossuth in England and the Magazine Punch in 1851.” = *Hungarian Studies*, 1985. 230.

Magyarország elvesztette: „Mi szegény, különködő, gyakorlatiatlan magyarok — mi felállítottunk és elláttunk egy 24 000 főből álló hadsereget, s két birodalom ellen [...] harcoltunk”. (135.)

Ahogy nem akart tudomást venni arról, hogy a szabadságharc leverése szükségszerű volt — még 1879-ben is úgy vélekedett, hogy „a kutfő, melyre 49-ben a magyar nemzet óriási erőfeszítésének meghiusulása visszavezethető, az önbizalomban megfogyatkozás volt”,⁹ több esetben szónoki hevületében úgy szakadt el a valóságtól Palmerston politikájának értelmezésében is. A miniszterelnök nyilvánosság előtt tett kijelentését, miszerint „Nagy-Britannia kormánya Európa számára nagy szerencsétlenségnek tekintené, ha Magyarország különválna [were separated] az Osztrák birodalomtól” (113.) többször, bizonyára öntudatlanul megmásítva idézte. Szerinte „a brit kormány Magyarország szabadságát és függetlenségét [freedom and independence] ellenzi” (114.), s Palmerston „egy nemes nemzet szabadságát” minősíti Európa számára nagy szerencsétlenségnek. (115.)

Ettől a félreértelmezéstől azután már könnyen jutott el addig a más forrásból is tájékozódó olvasói számára nyilván elfogadhatatlan állításig, hogy a krími háború során „a Dunai fejedelemségek osztrák kézre játszása — és a szerencsétlen krími hadjárat — nem az Anglia ellensége ellen irányuló stratégiai kominációkban gyökeredzik, hanem abban a vágyban, hogy eltávolítsák a háborút Magyarország határaitól” (115.), továbbá annak kijelentéséig, hogy „a Magyarország szabadságától való igazságtalan és igazolhatatlan irtózás [aversion] az igazi kulcsa annak a rejtélynek, hogy egy bátor angol hadsereg elveszett, hogy milliókat költöttek el hiába.” (Uo.) Azaz az Európa jövőjét veszélyeztető orosz előrenyomulást szerinte az tette lehetővé, hogy Anglia 1849-ben nem akadályozta meg a cári csapatok magyarországi beavatkozását. „Beteljesedtek prófétikus szavaim, hogy a vétség, mely lehetővé tette az orosz ambíciónak, hogy beavatkozzon Magyarország sorsába, felbecsülhetetlen anyagi és véráldozat formájában fog Anglia fejére visszahullani” (293.) — írta még a háború döntő angol–francia katonai győzelme, Szevasztopol bevétele után is. Végül aztán úgy gondolta már, hogy Anglia hadicélja „nem Törökország biztonsága, nem az orosz túlsúly csökkentése, nem a keleti probléma megoldása; hanem a cél Ausztria [...], a despotizmus megnövekedett biztonságának biztosítása, az orosz hatalom oly kevés sérelmével, amennyire csak lehetséges.” (211–212., illetve 218.) Agitatív szándékkal tett kijelentéseinek maga esett csapdájába. Elhitte őket.

Az orosz expanziót tehát nem Ausztria, hanem egy konföderáció állíthatja meg. A *Sunday Times*ban 1855. április 1-jén ismertetett konföderáció-terve leplezetlenül Ausztria-ellenes. „Európa békéjének és függetlenségének, mely a hatalmi egyensúlynak egyedül helyes meghatározása, alapvető tényezői azok

⁹ KOSSUTH: i. m. XI.

a nemzetek lehetnek, melyek Ausztria gyűlölt uralmának alávetettjeiből független nemzeti létük mások által meg nem szabható politikai jogaiba visszahe-lyezve, egy külföldi beavatkozás ellen azonos érdekből államszövetségre lépnek” (confederated against). (118.) Kossuth republikánus Európájában, mely a „szabadságot mindenkinek, szolidaritást mindenkinek, függetlenséget min- denkinek” (284.) elvére épül majd fel, s melyért egyik lelkes híve, a nagy te- kintélyű agg irodalmár, Walter Savage Landor „páneurópainak” nevezte (374.) — 1855-ben írt újságcikkei szerint Ausztriának nem volt helye.

H. Haraszi Éva a Kossuthtal kapcsolatos, minden bizonnyal hatalmas, má-ig feldolgozatlan anyagból e kötetben jobbára csak olyan írásokat adott köz- re, amelyek védelmükbe veszik, ám ezekből is kiderül a támadások iránya. Akik politikai nézeteit bírálták, „fanaticizmussal” vádolták (347.), úgy vélték, hogy „az európai politikát inkább mikroszkopikus, mint átfogó tekintettel nézi” (249.), s hogy „politikai érdekei igen távoli kapcsolatban” állnak az angolokéi- val. (121.)

Annak ellenére, hogy elismerték idegen létére kiváló angol nyelvtudását, stílusát mégis kifogásolták. A *Sunday Times*től számon kérték, „szerkesztői ke- zek miért nem javították ki stílusának külföldi excentricitásait?” (120.) (A heti- lap mentegetődzéséből kiderül, hogy megpróbálták, de Kossuth nem engedte, hogy hozzányúljanak a szövegéhez.) A szerkesztőség annak beismerésével volt kénytelen abbahagyni cikkeinek közlését, hogy úgy látszik, „hazánkfiak jobban szeretik, ha saját ízlésük szerint szólnak hozzájuk, s szíveik zárva vannak a kül- földi tanácsok előtt.” (121.) Mivel konkrét példát Kossuth stílusával kapcsolat- ban az olvasók és szerkesztők sohasem említettek, első pillantásra érthetetlen, mit is kifogásoltak, mi nem volt „saját ízlésük” szerint való. A két hetilapban megjelent cikkeinek figyelmesebb olvasása azonban rávilágít az idegenkedés és elutasítás okára. Nem egyszerűen az idegenszerű stílussal volt a baj. Kossuth az angol külpolitikán túl az angol emberek politikai magatartását, mentalitá- sát, az alkotmányos rendszert, sőt, magát a társadalmi rendet, a kapitalizmust is kritizálta, s mindezt gyakran bántó módon.

Már akkor tisztában volt vele, hogy feddő szavait nem fogadják szívesen, amikor a *Sunday Times* megvált tőle. Az *Atlas*nak írt bemutatkozó cikkében ugyanis leszögezte, hogy bár angol szemszögből ítéli meg az eseményeket, bí- rálatát nem mérsékli a jövőben sem. (122–124.) 1855 végén írt, újságírói tevé- kenységét lezáró cikkéből is az derül ki, hogy maga is tudta, kritikája nem volt hízelgő: „Szigorúak a nézeteim, mert olyan megérlelt elvekből [principles] kö- vetkeznek, melyek nem csapnak be, s melyek sohasem változnak meg, s ennek megfelelően szigorúak voltak a szavaim.” (345.)

Kossuth mindkét fenti cikkében kiemelte, hogy „legjobb meggyőződése” (124.), „elvei” vezérelték, ám éppen ezzel veszítette el olvasói körében népsze- rűségét, „elvhűségével”, pedig általa épp megnyerni akarta őket. Bíráló szavai

mögött eltérő világszemlélet, eltérő elvek húzódtak, s ezek tették kritikáját elfogadhatatlanná, s nem egy esetben bizonyára érthetlenné.

Kossuth maga utóbb már nem „eltérő” elvekről beszélt. Szerinte — és ez a meggyőződése 1855 során cikkről cikkre erősödött — az angolok elvek nélkül élő emberek. Először csak a politikusokat — köztük elsősorban Palmerstont — s a sajtót vádolta az elvek hiányával (113., 93.). Ekkor az angol népről még csak azt állította, hogy „gyakorlatias jellemű” (practical character) (122.). Amint felismerte, hogy minden igyekezete hiábavaló, egy osztrákellenes külpolitikának sem a kormányt, sem az olvasókat nem sikerül megnyernie, arra az álláspont-ra jutott, hogy „az angolokat nem érdekli ez [Moldva és Havasalföld osztrák megszállása]. Nem törődnek a saját országukkal sem — magukkal sem — ez nyilvánvaló.” (174.) Később már az „angol jellem flegmatikus közömbösségét” (phlegmatic impassivity) ostromozta. (247.)

A Szevasztopol ostromához tanácsot adó Kossuth szavaiból, aki saját múltjával igazolta, hogy joga van a szóláshoz, kiderül mit is értett elveken, bár itt egyes számban használta: „Illetékesnek érzem magam, hogy a hadsereg felállítását illetően véleményt mondjak; több tapasztalatom van ebben, mint bárki földön élő emberfiának; nem állt rendelkezésemre az önök kincstára; nem kecsegtethettem senkit anyagi előnyökkel; vesztőhely vagy a száműzetés nyomorúsága s a megcsónkítottaknak a koldusok élete voltak a kilátások, melyeket vereség esetén kínálni tudtam; de magasra emeltem a zászlót, melynek látványra felmelegíti az emberek szívét, úgy álltam ott, *mint egy elv megtestesülése*, melynek hangja [sound] visszhangzik minden tisztességes [uncorrupted] ember szívében [...].” (251. kiemelés: K. J.)

A szövegkörnyezet segítségével definiálható elv, amelyet az angol polgárok-tól számon kért, s melynek hiányát már a fenti körmondatban is kapcsolatba hozta az anyagiassággal, tehát a kapitalista mentalitással, a hazaszeretetét, a hazafiúságát. *Principle* és *patriotism*, elv és hazafiság számára szinonímák. Bizonyíték rá, hogy máshol a hazafiságról állította: „ritka erény Angliában”. (260.) Egy bizonyos Samuel Phillips-nek angol újságírói pályafutása félidejében, 1855 májusában írt magánleveléből látszik, hogy az angolok elveit illetően már ekkor teljes a csalódottsága: „[...] elég bolond voltam hinni, hogy a hazafiság a közönséget olvasásra és elmélkedésre készíti [...]. De nem olvasnak, s még kevesebbet gondolkodnak. [...] Azt is hittem, hogy a közéleti férfiú kötelességét a munkáért kapott kompenzációval egyesítve így fenntarthatom családomat. Hibás számítás volt, Sir. E tekintetben jobb lett volna, ha foltozó vargának állok.” (355.)

A sorok mögött a kapitalizmussal szembeni elégedetlensége is felsejlik. Szerinte, ha mégis van elv, mely Angliában a politikát és az emberek gondolkodásmódját meghatározza, az a hasznosság, célszerűség elve (expediency). Ezt azonban elutasította: „Az elvek, jó és rossz elvek egyaránt, lámpások — ha más nem, legalább a haladástudatot (consciousness of progress) és a követke-

zetességet, állandóságot (consistency) biztosítják. A hasznosság, célszerűség — lidércfény, mely szégyenteljes következtelenségekbe viszi követőit.” (228.)

A hasznosság, célszerűség elutasításával a kapitalista társadalom egyik alapelvét utasította el.

A kereskedelemről Kossuth már angliai újságírói működése kezdetén sem volt jó véleményvel: „Kereskedő nemzet [az angoloké] — ez a körülmény lehet, hogy morális alapon elítélhető — írta —, bár megvannak az előnyei is,” tette hozzá 1855 februárjában még engedékenyen. (92.) Politikai törekvései teljes kudarca láttán a kapitalizmus rendszere ellen fordult. Az általa „álliberális”-nak nevezett Reform Bill (261.), a választójog kiszélesítésével szerte nem a nép kapott politikai szabadságot, hanem a tőkésék jutottak privilegizált helyzetbe. Úgy gondolta, a kapitalista szemlélet vezetett a hazafiság megszűnéséhez: „A pénz nem ismer nemzetet, nincs országa, nem ismer hazát. Ezért a tőkésék nem ismerik a hazafiságot, néhány teljesen egyéni kivételtől eltekintve. Nézzenek körül a jelen kritikus helyzet ismeretében, és meg lesznek döbbenve, milyen elpuhult, szolgál magatartás jellemzi a tőkéseket. Anglia mindenekelőtt a fontok, shillingek, pennyk országa; ezért van az, hogy a hazafiság erénye alig érvényesül [...]” (261.)

Kossuth írásainak állandóan visszatérő motívuma az, hogy Angliára pusztulás vár. E nézetét már első, a *Sunday Times*ba írt cikkeiben is kifejtette, egészen pontosan nyolcból négynek a konklúziója ez, de még nem indokolta, miért kell szerinte Angliának elpusztulnia.

Ekkor valószínűleg még csak Ledru-Rollinnek, „közeli, személyes és politikai barátjának” (311.), a londoni francia emigránsok egyik vezetőjének hatásáról lehetett szó. Ledru-Rollin *De la decadence de l'Angleterre* (Anglia hanyatlásáról) címmel 1850-ben Párizsban kiadott könyvét ismernie kellett: „Angleterre est en décadence, Angleterre est menacée de mort” (Anglia hanyatlik, Angliát halál fenyegeti)¹⁰ írta Ledru-Rollin; „L'Angleterre se meurt” (Anglia meghal) írta, s ráadásul angol nyelvű cikkében ugyancsak franciául Kossuth. (102.)

Anglia jövőjét illető konklúziójuk ugyan azonos, kettejük felfogása, gondolatmenetük iránya közt, amint 1855 folyamán az állítás mögé Kossuth kidolgozza saját indoklását, alapvető különbség mutatkozik.

Ledru-Rollin —, akit 1848-as fellépése idején Engels azzal a kijelentésével dicsért, hogy Louis Blanc-nal együtt „kommunisták, anélkül, hogy tudnák”¹¹ — az angol kapitalizálódás következtében nyomorúságos körülmények közé jutott emberek tömegei láttán ítélte halálra Angliát, Kossuth, aki a szociális kérdések iránt kevésbé volt érzékeny, a nemzeti érzés hiánya miatt. Kezdetben nem a társadalmi rendszer tanulmányozása során jutott el arra a következtetésre,

¹⁰ LEDRU-ROLLIN, Alexandre Auguste: *De la decadence de l'Angleterre*. Paris, 1850, Escudier Frères, éd. II. 224.

¹¹ Karl Marx és Friedrich Engels művei. XXVII.: *Levelek 1842–1851*. Bp. 1971. 451.

hogy az országra hanyatlás vár — antikapitalizmusa csak nacionalista meggyőződése nyomán alakul ki —, hanem az angol külpolitikából való kiábrándulása következtében. A krími háborúban Anglia Kossuth minden unszolására sem volt hajlandó Lengyelországon át megtámadni Oroszországot; ezáltal nem tette lehetővé, hogy Lengyelország, Olaszország és Magyarország független államokként szülessenek újjá; Anglia tehát nem volt képes „az emberiség üdvére” (208.) cselekedni; azért nem, mert a politikusokból és a lakosságból hiányzik az egyéb magasztos elvekkel (szabadságszeretet) együtt járó hazafiúi érzelem; Anglia tehát halálra van ítélve.

Ez a már kikristályosodott gondolatmenet felismerhetően végighúzódik 1855. július 7-i cikkében, de nem csupán saját meggyőződésének, hanem az egész világ véleményének beállítva: „Nagy időkben élünk, és nagy volt az alkalom, hogy örök hírnevet szerezhessünk. [Az alkalom = a krími háború] [...] ők [az angol politikusok] lilliputi bohózzattá torzították [...] Hogyan is remélhettem, hogy az angol nemzetet ily távoli szempontokra fogékonyak találom, amikor sajnos, saját nemzeti balsorsuk [hibás keleti politika] iránt is ily meghökkentően érzéketlenek. Külföldön nagyra becsülték az angol nemzet intelligenciáját, hazafiságát, alkotmányos éberségét és gyakorlatiasságát [...] A fellsőbbrendűségéről alkotott nézetek szertefoszlottak [...] A világ kénytelen hinni, hogy Anglia megöregedett és gyorsan hanyatlik.” (208–209.)

Végső soron tehát a politikai céljai érvényesítésével kudarcot valló Kossuth az angol külpolitikában saját nacionalista értékrendjének normáit hiába keresve vált antikapitalistává, s jutott el Anglia pusztulásáról a Ledru-Rollinéhez hasonló meggyőződéséig, akinek kifejezését először valószínűleg csak retorikai fogásként használta. Kossuth a kor „vezéreszméjének” tartotta a nacionalizmust (nationality), (356.), s mivel e vezéreszmét az eltérő fejlődési típusú Angliában nem találta — őszintén kételkedhetett annak jövőjében.

A két londoni emigráns az angol imperializmust is másként ítélte meg.

Ledru-Rollin, miután majdnem hatszáz oldalon keresztül fejtegette, hogy Angliát társadalmi berendezkedésének igazságtalanságai, arisztokrácia és tőke uralmának összefonódása dönti végső romlásba, záró fejezetében az angol példából okulva kijelölte Franciaország felemelkedésének útját. Forradalom tör ki, mely megteremti az általános szavazati jogon alapuló, klérus és nemesség nélküli demokratikus köztársaságot.¹² Franciaország gyarmatai — az angolkéival ellentétben, melyek Nagy-Britannia elnyomó politikája miatt el fognak szakadni — a francia szellemnek hála, boldogan maradnak meg kötelékében, s maguk is a demokratikus fejlődés útjára lépnek.¹³ Ledru-Rollin a francia imperializmusnak engedményt tett ugyan, de nézeteiben továbbra is demokratikus republikanizmusa dominált.

¹² LEDRU-ROLLIN: *l. m. II.* 271.

¹³ LEDRU-ROLLIN: *l. m. II.* 253.

Kossuth elgondolása ezzel szögesen ellentétes. Ledru-Rollinéhez oly hasonló antikapitalista bírálata ellenére, a gondolkodásmódját meghatározó nacionalizmusa következtében a brit imperializmust féltette a pusztulástól. A brit imperializmus érdekében volt antikapitalista. Joggal érezhette tehát sértve magát, amikor azt vetették a szemére, hogy az angol érdekeket nem veszi figyelembe, s e tekintetben joggal hangsúlyozhatta, hogy „Anglia becsületes és pártatlan barátja.” (172.)

Egy cikkében óva intette Nagy-Britanniát, ha nem mér súlyos vereséget a cári Oroszországra, „India, minden hatalma, birtoka és ázsiai túlsúlya, miként ausztráliai, amerikai és földközi-tengeri túlsúlya is, ki fog csúszni a kezei közül.” (155.) Máshol, az osztrákbarátnak tartott politikát hibáztatva írta: „győzni kell, vagy a Brit birodalom darabokra hullik.” (157.) S még világosabban: ha most nem győzik le végérvényesen Oroszországot, akkor arra kényszerítik, hogy maga is ipari országgá váljék. „Ám tegyék, ha ezt akarják” — tette hozzá gúnyosan. (198.)

Nem tudta ellentmondásmentes világnézeté formálni eltérő társadalmi körülmények közt szerzett tapasztalatait: magyar nacionalizmusából fakadóan függetlenséget kívánt Lengyelországnak és az olaszoknak; Anglia iránti lojalitásából következően a gyarmatbirodalom egyes országainak függetlenségét föl sem vetette; Oroszország és Ausztria esetében pedig az egyébként sűrűn a fejlődésre, civilizációra és a nemzetek jogaira, sőt halhatatlanságára (192.) hivatkozó Kossuth ezek pusztulását vélte szükségesnek — mivel nem hitt reformálhatóságukban, a fokozatos fejlődés eszméjében. Nem hihetett abban, hogy a gazdasági fejlődés pozitív hatással lehet a társadalmi értékrendre — máskülönben Oroszország iparosodásának örülnie kellett volna.

Pedig a haladás (progress) szót gyakran használta, de a szövegkörnyezet — „nemzeti jogok, a civilizáció fejlődése” (105.) — arra utal, hogy alatta a nemzeti függetlenség állapotába való eljutást értette.

Szíve mélyén nem hitt az angol társadalom reformok segítségével végbe menő fokozatos fejlődésében sem. Ezt az utat — talán Ledru-Rollin hatására, kinek véleménye szerint a feudalizmus végleges felszámolása helyett a reformok csak részleges változtatásokat eredményeznek¹⁴ — túl lassúnak találta. (154.) Igazi megoldást, mindkettejük véleménye szerint egy forradalom hozhatna csak¹⁵ (154.), de ebben a kérdésben Kossuth nagyon óvatosan fogalmazott, s az emigránsok agitatív politikai tevékenysége ellen forduló közhangulat fel-támadásakor azonnal visszakozott: „ahol nincs elégséges ok a forradalomra”, mivel miként Angliában „a szabad sajtó és az intézményrendszer a haladás

¹⁴ LEDRU-ROLLIN: *i. m.* I. 13. „Une dernière larme du peuple, en effet, et le vase des révolutions déborde. [...] la vieille Angleterre, qui ne veut abdiquer ni la richesse ni l'empire, cherche-t-elle, depuis quelques années, à sauver l'un et l'autre par des modifications partielles, par des lois de détail qui font brèche à quelques monopoles, mais qui laissent entier l'édifice féodal, ses institutions, ses privilèges.”

¹⁵ LEDRU-ROLLIN: *i. m.* PI II. 271–275.

elégsges eszközei”, ott a „forradalmak nem abszolút szükségesek, következésképpen nem is lehetségesek”. (310.) (Óvatossága mellett a forradalomról alkotott nézetei megváltozásában talán Marx és Engels kritikájának is szerepe lehetett. Ők Mazzinit és Kossuthot azért bírálták, mert a társadalmi fejlődés meghatározó tényezőinek figyelmen kívül hagyásával „parancsra akarnak forradalmat csinálni.”¹⁶)

Ekkor már republikánus lévén — e meggyőződését többször is olvasói tudomására hozta (160., 311.) —, az alkotmányos monarchia államformáját is elvetette, hiszen, mint állította Angliáról, ilyen típusú társadalmakban a politikát nem irányíthatja más, mind „despotikus, dinasztikus megfontolások”. (97.) Sőt kijelentette, hogy Anglia „nem alkotmányos ország”, (186.) mivel túl nagy hatalom összpontosul a kormány és a parlament kezében. Választott hazája iránti udvariasságból (vagy politikai megfontolásokból) mégis megoldást keresett az alkotmányos monarchia működési hibáinak kiküszöbölésére. A megoldást, mely később dunai konföderációs terveinek is egyik sarokköve lesz, a decentralizációban, az önkormányzati rendszer kiépítésében találta meg. Angliának akkor lesz majd oka, hogy intézményeivel dicsekedjék, ha „az emberek a lehető legnagyobb mértékben veszik kézbe saját ügyeik irányítását, ha a kormánynak a lehető legkisebb cselekvési teret hagynak, következésképpen a lehető legkisebb teret, hogy kegyeiket osztogathassák, s rosszat tehessenek; s ha a parlament munkája a közös nemzeti érdekű ügyekre lesz korlátozva [...]” (162.)

Miközben a parlamenti rendszer tökéletesítésének módjain töprengett, mindvégig fenntartotta nézetét, hogy Angliára pusztulás vár, s ez kétségesse teszi, vajon hitt-e abban, amit a brit polgároknak ajánlott.

1855. december 15-i *Atlas*-beli írásában a *Times* egyik cikkére reflektált, melynek sorait Törökország háború utáni kilátásairól, a megjelenő tőke hatásáról, a kereskedelem fejlődéséről Kossuth felháborodottan idézte: „>Az emberek nagyon hamar megszokják majd, hogy bármennyire érinti is hazafiságukat és önbecsülésüket, s bármit állítanak is most fajukról és vallásukról, bizonyos, hogy a materiális érdekek végül felülkerekednek az összes többin<.” „Döbbenetes!” (Shocking!) — kommentálta. (336.) „Ahol haszon és kereskedelem nagyobb becsben áll, mint a hazafiság, ott, a látszólagos egészség ellenére rák emésztí a nemzet szívét [...]” (Uo.)

Értérendjében a nemzet iránt érzett szeretet az első helyen állt, a jólét, a gazdagság nem tartozott az elérendő célok közé, különösen nem, mivel úgy vélte, a hazafiság csökkenésével jár együtt.

Meggyőződése szerint a „materializmus orcátlan dogmájá”-tól (336.) vezérelt Angliára szükségszerűen hanyatlás vár, míg a „fejlődő civilizáció tényezőivel” áthatott Törökországra, ha belső problémáit megoldja, „a földi nemze-

¹⁶ VAS: i. m. I. 742.

tek közt dicső hely”. (339.) A fejlődés biztosítéka Kossuth szerint az, hogy „a pénz kedvéért a törökök sohasem voltak és soha nem is lesznek közömbösek a vallás, hazafiság és önbecsülés eszméi iránt”, (337.) valamint, hogy számos más kiváló nemzeti jellemvonásuk mellett „talán minden más népnél” nagyobb tiszteletben tartják a családot. (338.)

Kapitalizmus, azaz rothadás és hanyatlás (rottenness with decay, 336.) vagy hagyományörzéssel, a pozitív értékek, Isten, haza, család megtartása segítségével elkövetkező fejlődés — vonta le tehát az *Atlas*ba írt egyik utolsó cikkében a végkövetkeztetést. Kossuth a hazafiság abszolutizálásával, a társadalmak fő mozgatóerőjévé tételével sajátos paradoxonokhoz jutott. Fejlődés csak ott lehet, ahol a tradíciókat megőrzik, azaz a fejlődés az állandóságban van. Míg ezzel a tisztázatlan tartalmú fejlődéssel nem jár gazdasági fellendülés, a hanyatlással kétségkívül igen. Sőt a gazdasági fejlődés, a főérték, a hazafiság elvesztése miatt maga után vonja a pusztulást. A gazdasági fejlődés tehát egyenlő a hanyatlással.

1855-ben írt cikkeiben minden alkalmat megragadott, hogy felhívja a figyelmet a Habsburg-ház önkényes, szabadságtipró magyarországi politikájára. Így az Ausztria és a Vatikán közt létrejött, a klérus hatalmát növelő konkordátum megkötését követően két terjedelmes írásban ismertette ítélte el azt a témához valószínűleg nem túl sokat értő angol olvasótábor előtt. A katolikus egyháztól leginkább az oktatást féltette: „[a konkordátum következménye], hogy az oktatást az elemi iskolákban egyházi irányítás alá helyezik és a püspököket felhatalmazzák, hogy felügyeljék az ország fiatalágának egyházi nevelését, minden állami és magániskolában, kivétel nélkül. Gondolják el, mi lesz a következménye, ha ez bekövetkezik” (304–305.) — írta, ezzel is vélt osztrákbarátságukból kiabrándítani igyekezve olvasóit. (Kossuth kiemelése)

Angliai tapasztalatait elsősorban hazája jövője szempontjából igyekezett hasznosítani. Egyre erősödő antikapitalista meggyőződése döntő szerepet játszott abban, hogy a chartista *The Democrat and Labour Advocate*-ben megjelent írásában Magyarország jövőjét alapvetően mezőgazdasági országgként képzelte el. A mezőgazdaság fejlesztését Ledru-Rollinhez hasonlóan¹⁷ egyszerűen megoldhatónak gondolta olcsó közlekedési hálózat, szerteágazó öntözési rendszer kiépítésével, az olcsó hitelhez jutás biztosításával. Ám míg Ledru-Rollin azal számolt, hogy az eljövendő francia demokráciában egy nemzeti ellenőrzés alatt álló központi bank irányításával átalakítják a már meglévő tőkén alapuló hitelrendszert, s az új, kollektív hitel (crédit collectif) lesz az alapja ipar, kereskedelem és mezőgazdaság további fejlődésének,¹⁸ Kossuth az iparnak és kereskedelemnek csak alárendelt szerepet szánt, miközben mégis olcsó hitelektől várta a mezőgazdaság felvirágzását. Vagyis azzal, hogy a hitelhez tőke

¹⁷ LEDRU-ROLLIN: i. m. II. 239–240.

¹⁸ LEDRU-ROLLIN: i. m. II. 239–255.

kell, ahhoz pedig ipar és kereskedelem nélkül belső forrásokból nem juthat az ország, nem számolt.

Követte tehát az illúziót, amit megfelelő gazdasági ismeretek híján a kapitalizálódáshoz késve érkező Magyarországon mások kárán okulni kívánó jóhiszemű kortársai közül oly sokan követtek a múlt században, s azóta is: a szocializmust és kommunizmust, illetve a kapitalizmust egyaránt elvetve egy harmadik út által vélte Magyarország jövőjét piaci verseny és tőke káros hatása nélkül biztosítani.

Íme Kossuth terve Magyarország felemelésére a *Democrat and Labour Advocate* 1855. november 17-i számából:

„Magyarországon például a szociális gondok nem olyan nagyok. Miért? Mert az ország meghatározó vonása, hogy szerencsére alapjában véve mezőgazdasági maradt — az ipar és kereskedelem csupán alárendelt kiegészítő elemek. S a mezőgazdaság általában mindig biztosítja a napi betevő falatot; lehet, hogy egy mezőgazdasági munkásnak pénze nincs elég, kenyere mindig van. Nem kell mást tennünk tehát, mint hogy megőrizzük országunknak e vonását, és a magyarországi szociális körülmények sohasem lesznek olyan rosszak, mint Angliában; a milliók napi léte sohasem lesz függővé téve piaci ártóktól és spekulációtól. Az ottani körülményeknek szintén megvannak a sajátos hibái; én nemzetem beleegyezésével megkezdtem orvoslásukat; (örök dicsőségükre) a föld szabaddá tételével, s emberek millióinak bérlekből szabad földtulajdonosokká tételével. A nemzeti birtok fölparcellázásával azok közt, akiknek nincsen földjük — olcsó közigazgatással, a lehető legalacsonyabb adóval — nagy csatornákkal, melyek biztosítják az öntözést és olcsó közlekedéssel — folyószabályozás által megnyert hektárok millióival — általános választójogon alapuló jó községi rendszerrel — olcsó hitelek biztosításával, melyek könnyen visszafizethetők; váratlan események bekövetkeztekor a községi hatóságok jóváhagyásával történő cselekvéssel — tűzkár és jégeső, stb. elleni általános biztosítótársasággal — községi gondoskodással a betegekről, öregekről és az árvákról; községi és országos magtárakkal inség idejére (ehhez már hozzáfogtunk), és az ország politikai szerkezetével, mely természetesen tökéletesen demokratikus, az egyenlő jogok, egyenlő kötelességek és az önkormányzatok alapján áll, családban, közösségben, az országban, az államban; ezekkel a dolgokkal azt hiszem, hogy megakadályozhatjuk a szociális gondok megnövekedését hazánkban.” (394–395.)

Korábbi bírálataira, melyek a polgári társadalom értékrendjével egy teljesen ismeretlen értékrendet szegeztek szembe, s ráadásul burkoltan, hiszen az elvek — principles — szó mögöttes jelentéstartalmát Kossuth nem fejtette ki, angol olvasói nem tudták, miként válaszoljanak, mindössze stílusát kritizálták; fenti írása elnyerte legalább a baloldali chartisták elismerését.

Kossuth cikkére, melyet a *Democrat and Labour Advocate* szerkesztőjéhez címzett levélként juttatott el a laphoz, vezércikkkel válaszoltak: „Nem csoda, hogy a bátor magyar nép oly hőiesen harcolt egy ilyen istenhez hasonló [god-like] vezér alatt. *Volt miért harcolniuk*. Vannak, akik azt róják fel Kossuthnak, hogy elutasítja a szocializmust. [...] A föld legnagyobb szocialistája sem emelhet kifogást a *Democrat and Labour Advocate* szerkesztőjéhez címzett levélben árnyalt program ellen.” (Eredeti kiemelés, 395–396.)

A neves könyvkiadótulajdonos, Charles Murray is Kossuth írását üdvözlő levéllel fordult a lap szerkesztőjéhez. Mind a vezércikk írója, mind Murray Kossuth tőke- és piaci verseny-ellenességét, antikapitalizmusát értékelte nagyra.

Anglia iránti szigora később, amikor a krími háború befejeződése után már nem volt miért az angol – magyar politikai „érdektalálkozás” felismertetése érdekében agitálnia, enyhült. Egy 1859-es beszédéből, melyet a *Times* bő idézetekkel ismertetett, kitűnik, hogy nem tartotta többé pusztulásba rohanó országnak. Elfogadta a társadalmi reformok útján végbemenő fejlődés eszméjét (legalábbis e beszédében, s legalábbis ami Nagy-Britanniát illeti). Javult a véleménye a „brit nemzeti jellemről”: a sikeres gyarmatosítást elsősorban az angolok individualizmusának tulajdonította. (Egyébként az individualizmust, mivel ellentétes a nacionalizmussal, mely a köz érdekét az egyéné fölé helyezi, elvetette. (358.) Szerinte az angol kolonizáció a franciákéval ellentétben azért lehetett sikeres, mert „a gyarmatosítást a Gondviselés [!] a tömegekben összegyűlő individuális energiára bízta”, s gyarmataikat az angolok „magánvállalkozásokkal —individuális energiájukkal szerezték.” (359–360.) Amennyiben a nacionalista szemszögből pozitívnak ítélt imperialista hódítást segítette elő, a kapitalista értékrend eme alkotóelemét Kossuth ekkor hajlandó volt elfogadni.

1855-ben azonban még nem volt ilyen engedékeny, s újságíróként elszenvedett kudarc, elfogadhatatlan politikai célkitűzése és az angolokétól eltérő világszemlélete mellett nem kis részben az angol polgárokat lekicsinylő, néha már-már becsmérlő sorainak volt köszönhető.

Utolsó *Atlas*-ba írt cikkében mentegetődzve szögezte le: „A meztelen igazság önmagában többnyire kellemetlen. Ha én mondtam ki, néha keserű ízt kapott a száműzött lelkének [többnyire így, vagy „száműzött hazafi”-nak nevezte magát] komor kedvétől. [. . .] Következésképpen most, hogy istenhozzádot mondok az *Atlas*-nak és olvasóinak, nem ringatom magam abba az illúzióba, hogy kellemes társaságuk voltam; de meggyőződése, hogy bár kellemes nem voltam, az igazat mondtam.” (345.) A *Sunday Times* Kossuth angliai újságírói tevékenységét áttekintő 1856. január 6-i cikkében kudarcnak minősítette működését. Felróták, hogy saját sikertelenségeért az angol emberek jellemében kereste a hibát, s tévesnek ítélték újságírói koncepcióját is. Kossuth, még a *Sunday Times*-tól az *Atlas*-hoz kerülén, azzal védte álláspontját az őt ért kritikával szemben, hogy távolról, madártávlatból nézi az angol politikai eseményeket. (123.) A *Sunday Times* éppen ebben látta a legfőbb hibát. „Az angol újságírónak az a dolga, hogy a jelenről a jelennek írjon”, s ne pedig a jövőre tekintő homályos esszéket. Idézték Kossuthot: „Némi elégedettséggel néz vissza különös életének e különös epizódjára — azaz újságíróskodására, de beismeri, »azzal nem dicsekedhet, hogy közvetlen hasznára lett volna, akár az ügynek, melyhez vallásos hittel kötődik, akár saját magának«. [. . .] s ha az újságíró hatását a jövőre nézve, kivéve a jelen igénybevételével, chimerának tekintjük, amint valóban annak tekintjük, be kell vallanunk, hogy soha hasonlóan gyászos beismerése nem volt még idő és tehetség ily haszontalan felhasználásának.” (350.)

Kossuth 1955. évi angliai újságcikkeiben megmutatkoznak gondolkodásának ellentmondásos elemei: kiállt a népek függetlenségéért, miközben az imperia-

lizmus híve volt; úgy helyeselte a brit imperializmust, hogy közben antikapitalista nézeteket vallott; olyan fejlődést képzelt, mely az értékek állandóságán alapul, s olyan gazdasági fejlődést, melyhez nincs szükség tőkére.

Bár nézeteit igyekezett a politikai helyzetnek megfelelően rugalmasan változtatni, gondolkodásmódja alapvetően statikus volt, meghatározó értéke, mérceje London világvárosi forrataragában is a magyar nacionalizmus maradt.

KÁDÁR, JUDIT

Louis Kossuth's articles in two British weeklies

In 1855 Kossuth, the famous Hungarian refugee who had already been living in London since 1852 became a regular contributor to two British weeklies, *The Sunday Times* and *The Atlas*.

He decided to write articles with the intention of winning British public over to his side. In his articles Kossuth sharply criticised British foreign policy because he was convinced that England followed a defective (in his opinion pro-Austrian) policy in the Crimean War, that he considered to be harmful to Britain's own interests as well as to the interests of European democracy and the future independence of Hungary.

He cherished the hope that with the support of his readers he might persuade the Foreign Office to change its policy.

Although the majority of his sixty-six articles primarily deals with British foreign policy, this essay is not concerned with the issue of the Crimean War. Analyzing Kossuth's references to Hungary in these articles, the paper attempts to reconstruct his main ideas on the future of Hungary at that time and some elements of his worldview in general. It aims at finding out to what extent his different way of thinking had a bearing on his obvious failure as an English journalist, in spite of the fine reputation he had formerly acquired as a patriot and a „martyr of liberty”.

WIX GYÖRGYNÉ

A szerzetesi könyvtárak sorsa*

Bevezetés

„Állami tulajdonba került könyvanyag” — ebbe a kissé eufemisztikus kategóriába tartozott egyebek között a felosztatott szerzetesi rendházak könyvanyaga is. Állami tulajdonba sokféle forrásból „került” könyv, hiszen a második világháborús az azt követő — szélsőségesen radikális fordulatokkal teljes — évek nemcsak az embereket, a tárgyakat sem kímélték. Gazdátlan otthonok, megszűnt hivatalok, széthullott egyesületek felügyelet nélkül maradt helyiségei sok könyvtárat, de legalábbis néhány polcsornyai könyvet őriztek falaik között. Ezeket olykor a helybéli lakosság hordta szét, máskor azonban a helyükön maradvá gazdára, megmentőre vártak. A politikai és gazdasági viszonyok rendeződése során már 1945-ben létre is hozták az Elhagyott Javak Kormánybiztoságát, amely a gazdátlanul maradt műkincsek stb. összegyűjtésére volt hivatott. Hogy ez a szervezet, majd később az Országos Könyvtári Központ (a továbbiakban OKK), vagy az egyes könyvtárak mit tettek e szörványosan felbukkanó, kallódó könyvek, könyvtárak megmentése érdekében, annak vizsgálatára jelen tanulmány nem terjed ki. Nem is terjedhet, mert szerzője csak 1949-ben, illetve 1951-ben lett az OKK munkatársa, s csupán saját, a felosztatott rendházak könyvtárainak sorsát illető emlékei megírására vállalkozott.

* 1988-ban — az OSzK-KMK felkérésére — állítottuk össze Borsa Gedeonnal *A szerzetesi könyvtárak sorsa* címmel a rendházak könyvtárai „államosításának” történetét. A *Könyvszemlé*ben nyilvánosságra kerülő szöveg a 95 gépelt oldalnyi tanulmány bevezető, általános része, illetve zárófejezete. (Most első ízben kerül publikálásra, annak idején a KMK nem adta ki.) A 32 gépelt oldalt kitevő rész változatlanul, csupán az anekdotikus részek elhagyásával jelenik most meg, egyetlen változással: Borsa Gedeon kérésére neve mint társszerző lemarad, noha a szöveget egyetértően jóváhagyta. Ebben a részben csupán irattári dokumentumokra támaszkodott a szöveg, s nem az ő feljegyzéseire, ezért kérte a társszerzőség mellőzését. A teljes tanulmány egyébként az OSzK-KMK szakkönyvtárában található és tanulmányozható. Miért adtunk most módot a cikk nyilvánosságra hozatalára? A megírás idején, 1988-ban, mikor az erre való felkérésnek helyt adtunk, a félreértések eloszlátása volt fő célunk. Ma, öt év után, el kellett fogadnunk azt az érvelést, hogy az akkori tanúk közül egyre többen hiányoznak, s így az emlékeinket irattári dokumentumokkal alátámasztó összeállításnak addig kell megjelennie, amíg azt az eseményeket átélők hitelesíthetik.

Emlékeinket azonban az idő múlásának kevésbé kitett dokumentumokkal is alátámasztottuk. Ezek közül a legfontosabb a szerzetesi — és egyéb — könyvanyag biztonságba helyezésével és szétosztásával foglalkozó osztály (először az OKK tanulmányi és szervezési, később tudományos osztálya, annak megszűntével a jogutód, a Népkönyvtári Központ könyvfeldolgozó osztálya, amely 1954-től az Országos Széchényi Könyvtárban „Könyvelosztó”, később „Főlöspéldányközpont” néven működött) saját irattára. Ez az irattári anyag jelenleg az OSzK irattárában beszámozott irattartókban, de becsomagolva, mutatók nélkül, sajnos már nem is hiánytalanul, de fellelhető. Horváth Viktor *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960)*. c. tanulmányában¹ erre az anyagra OSZK–KEO jelzéssel és az irattartó számának megadásával hivatkozik. Mi azonban — minthogy ennek az anyagnak mutatója nem volt — legfontosabb forrásunkat, a szerzetesi könyvtárak sorsára vonatkozó palliumokat, egyetlen, „Szerzetesi könyvtárak” feliratú csomagban egyesítjük, hogy az utókor esetleges kutatója együtt találja az idevágó és logikailag össze is tartozó anyagot. Másik objektív forrásunk Borsa Gedeon — pusztán dátumokra és tényekre szorítkozó — szűkszavú naplója.

Mi indított minket arra, hogy igent mondjunk, amikor emlékeink írásba foglалására felkértek? A feladat — előre felmérhetően — nem sok sikerrel kecsegtető: bár bizonyos vonatkozásaiban kétségkívül tükrözi az akkori idők viszonyait, ám a mai, bennfentesebb emlékezések között sápadtnak, érdektelennek mondható, ugyanakkor tudományosan nem sok újat tár fel. A könyvtárak állami tulajdonba vétele nem újkeletű jelenség, nem a szocializmus vívmánya. Nem egy uralkodói gyűjtemény gazdagodott renitens, vagy annak mondott, főurak, főpapok nagy gonddal gyűjtött könyvtáraival Európa-szerte; hogy csak egy hazai példát említsünk, a Mátyás király ellen lázadó Janus Pannonius könyvtárát alighanem a korvinák közé sorolta a könyvgyűjtő uralkodó. II. József a feloszlatott rendházak könyveit „államosította”, a francia forradalom meg éppenséggel hatalmas könyvtömegeket mozgatott meg.

Ám feltehetően sem Mátyás királyt, sem II. Józsefet, de még a konvent tagjait sem vádolta az egykorú tudományosság azzal, hogy mennyivel szerencsesebb lett volna, ha ezeket a könyvtárakat a helyükön hagyják, s így az utókor hiánytalanul együtt találhatja és tanulmányozhatja azokat. („Te herdáltad el, másokkal együtt a szerzetesi könyveket?” — kérdezte nemrég egy, az ebben a munkában részt vevő kortársunkat egy fiatal kolléga.) A múltbeli tudósok talán előre látták, hogy mire az utókor elérkezik, már nem találna tanulmányozni valót; a gazdátlanul maradt könyveket a tanulatlan nép széthordta volna.

¹ HORVÁTH Viktor: *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon. (1949–1960)* = Az OSzK Évkönyve 1974–1975. 233–259.

Amikor minket, mint a feladat mondhatni kétkezi munkásait, manuális végrehajtóit felkértek arra, hogy írjuk meg a szerzetesi könyvtárak 1945 utáni történetét, akkor én abban a reményben mondtam igent, hogy képes leszek megmutatni azokat a körülményeket, amelyek odavezettek, hogy ezek a gyűjtemények nem maradhattak a helyükön, nem gazdagíthatták eredeti szűkebb közösségük tudományos életét, hanem összegyűjtve, majd az ország működő könyvtárai között szétosztva lehetett csak megőrizni és bevonni őket a hazai tudományos vérkeringésbe. És legfőképpen az vezetett, hogy — sajnos már megkésettén — fel tudjam mutatni azoknak az érdemét, akik nem nyugodtak és kiharcolták, hogy ezek a pótolhatatlan értékek a működő könyvtárak állományát gazdagítsák, ahelyett, hogy a lakosság hordja szét, vagy „klerikális kacat”-nak deklarálva, zúzdába kerüljenek. Egy nevet már itt említenünk kell: Kóhalmi Béla ekkor is, mint oly sokszor és a könyvtárügy annyi területén, harcolt azért, amit helyesnek tartott.

* * *

I. Az Országos Könyvtári Központ

Mielőtt a szerzetesi könyvtárak történetébe kezdenénk, el kell mondanunk, mi is volt, milyen is volt az Országos Könyvtári Központ, amely magára vállalta, megkísérelte nemcsak a szerzetesi, hanem általában a kallódó könyvek összegyűjtését és a megfelelő könyvtárak közötti szétosztását.

Aki a magyar könyvtárügy múltjában járatos, talán tudja, hogy a két háború között — német mintára — alakult egy Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ (OKBK), amely központi katalógus vezetését, duplumok cseréjét, nemzetközi cserét és más könyvtárközi feladatokat látott el.² Ennek az intézménynek lett a második világháború utáni utóda az OKK. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) felügyelete alá tartozó intézmény feladatait több rendelet írta elő³, anélkül azonban, hogy bármiféle „hatalom”-mal, szankcionálási lehetőséggel alátámasztotta volna azokat a központi könyvtári feladatokra vonatkozó pontokat, amelyekkel ezekben a rendeletekben megbízta. Az ország nagy könyvtárait akkoriban olyan kiválóságok igazgatták, mint Varjas Béla (OSzK), Mátrai László (Budapesti Egyetemi Könyvtár), Csillik Bertalan (Szegedi Egyetemi Könyvtár), Várkonyi Nándor (Pécsi Egyetemi Könyvtár),

² TAKÁCS József: *Könyvtárügyi jogszabályok gyűjteménye*. Összeáll. — — Bp. 1951. 5–6., ill. 53–54., 58–65.

³ TAKÁCS J.: *i. m.* 11.170/1945. (XII. 8.) M. E. sz. r., 3.730/1947/III. M. E. sz. r. a 110–117. lapokon, ill. a 220/1948/II. 1.) VKM. sz. r. a 119–127. lapokon.

Kovács Máté (Debreceni Egyetemi Könyvtár), vagy éppenséggel Dienes László (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár). Ezek a vezetők bizonyos mértékig tudathasadásosan viszonyultak az OKK-hoz; szerették volna, hogy ott, ahol nekik szükségük van rá, legyen hatalma, ám úgy, hogy őket ne irányíthassa.

Az OKK elhelyezése egyébként célszerű volt: a szemfülesebb kolléganők mindig előre meglátták, valahányszor két bőrkabátos férfiú közeledett az udvaron át, faggatni az OKK akkori elnökét, dr. Telegdi Zsigmondot, a tudós nyelvészt, az éppen esedékes szabotázs-vád felől. Egy helyére pályázó munkatárs igen találékony — ahogy akkor mondták: éber — volt feljelentései terén: a Cukor utcai fölőspéldányraktár csőrepedése éppen úgy „elnöki szabotázsakció” volt, mint az, hogy a külföldi magyar intézeteket ellátta a Domanovszky-féle *Magyar művelődéstörténet*tel.

Mindez körülbelül 1949 tavaszától zajlott, amikor már nyilvánvaló volt, hogy nemcsak „elhagyott javak” vannak, hanem megszüntetett vagy átszervezett intézmények, amelyek könyvtárait főlölegesnek ítélték, továbbá működő könyvtárak, hivatalok, amelyek szűkös elhelyezésük vagy a változó idők szelleme következtében akartak megszabadulni régi állományuk egy részétől. Hogy ezen a téren tenni kell valamit, arról irattárunk tanúbizonysága szerint, először Káplány Géza, az ETO kiváló szakértője, akkoriban a Központi Technológiai Könyvtár (a mai OMIKK elődje) főkönyvtárnoka igyekezett meggyőzni az illetékeseket. Beadványt intézett a Magyar Tudományos Tanácshoz, hathatós intézkedést kérve, s e beadvány másolatát, ugyancsak közreműködést kérve, megküldte az OKK-nak is. Az irattárban az a beadvány van meg, amelyet a Káplány-féle kérésre hivatkozva Telegdi intézett a Tudományos Tanácshoz, mellékelve másolatban a VKM-hez felterjesztett, az OKK-nak megfelelő hatáskört kérő javaslatát. Két passzus a javaslatból:

„Egy tudomásunkra jutott eset kapcsán tisztelettel kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megfontolás tárgyává tenni kormányrendelet kiadását felosztatott, vagy átszervezett intézmények könyvtári állományának megmentése érdekében.

A kormányrendeletnek ki kellene mondania, hogy a jövőben bármely intézmény vagy közület, amelynek könyvtári anyaga van, megszűnése vagy átszervezése esetén hivatalból köteles bejelenteni az Országos Könyvtári Központnak, hogy bizonyos tárgykörű könyvtárral rendelkezik, s ennek további sorsát illetőleg döntést kér. Az illető intézmény vagy közület köteles legyen a felsőbb hely rendelkezésének megérkezéig a könyvtár állományát zártan, épségben megőrizni, s az Országos Könyvtári Központ közbenjöttével, az illetékes minisztérium legyen hivatva arra, hogy a könyvtár további sorsáról intézkedjék.”

A felterjesztés, amely egyébként kevésbé volt gyakorlatias, hatástalan maradt.

Ezzel az 1949 márciusában kelt felterjesztéssel egy időben az OKK hozzákezdett egy ún. Duplumközpont kialakításához. Erre saját, kötelespéldányokból származó raktárának felduzzadása is szoríthatta, amely egy akkori kimutatás szerint kb. 6000 mű mintegy 120 000 példánya volt. Ehhez különböző fölőspéldány-szállítmányok járultak. Az irattárban több ilyen ügyirat találha-

tó pl. a Szakszervezetek Országos Tanácsától, az Országos, illetve a Fővárosi Statisztikai Hivaltaltól, az Állami Erdőgazdasági Üzemi Központtól stb., tanúsítva, hogy leadott törvény- és döntvénytáiraikkal, régi, idegen nyelvű regényekkel, elavult folyóirataikkal terhelték az újonnan alakult Duplumközpontot, amely aztán hamarosan a „Fölőspéldány-Elosztó” nevet vette fel. Ha figyelembe vesszük a korábban említett 120 000 kötetnyi kötelezpéldányt, meg az újabban beáramló fölőspéldányokat, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az „állami tulajdonba került könyvanyag” egy része már ekkor elkezdett gyűlni. Ugyanakkor ez a könyvhalom létének pusztá tényével mintegy erkölcsi kényszert jelentett az OKK számára: volt alapja, volt helyisége és volt szervezete a kallódó könyvek összegyűjtésére és továbbosztására.

II. Hatáskör-szerzés

Mint említettük, az 1949 márciusi első próbálkozás arra, hogy kormányrendelet biztosítson hatáskört az OKK-nak a kallódó, a megsemmisülés veszélyének kitett könyvek begyűjtésére, megmentésére, eredménytelen maradt. A következő, ugyanezt kérő felterjesztést már más név szignálja: Telegdi Zsigmond helyére, az OKK vezetői posztjára Zalai Zoltán került. Ő írta alá — még mb. vezetőként — dr. Komjáthy Miklós fogalmazványát, amelyben Ortutay Gyula akkori vallás- és közoktatásügyi minisztert kéri, „szíveskedjék a Központ részére ... általános hatáskört biztosítani. Természetesen a Központ eljárásáról és megtett intézkedéséről minden esetben haladéktalan jelentést fog tenni Miniszter Úrnak”. A felterjesztés 1950. február 20-án kelt.

A következő könyvmentési hatáskört kereső próbálkozás 1950. április 29-én fogalmazódott. A főhatóság még mindig a VKM, de már Darvas József a miniszter. A tárgy ez alkalommal a Belügyminisztérium által felosztatott egyesületek könyvtárainak sorsa. Ez akkor különösen akut probléma volt, hiszen számos — addig legálisan működött — szövetség és egyesület került felosztásra. A szervezési és tanulmányi osztály részéről Gyöngyösi Nándor így fogalmaz: „A tudományos könyvtárak felügyelete alkalmával általánosan tapasztaljuk, hogy a felosztatott egyesületi könyvtárak anyaga nem mindig kerül megfelelő helyre, mert a juttatásról a belügyminiszter rendelkezik, természetesen a tudományos szempontok elhanyagolásával.” Arra kéri a minisztert, hasson oda a Belügynél, hogy a tudományos anyag mindenhol az OKK raktáraiba kerüljön, s az gondoskodjék „az anyagnak megfelelő helyre való juttatásáról”.

Itt kell megemlítenünk, hogy 1950-ben már két „szomszédvár” nézett szembe egymással: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, élén Darvas Józseffel és a Révai József vezette, újonnan alakult Népművelési Minisztérium, illetve az OKK és az annak egy osztályából önállósodott Népkönyvtári Központ (NK). Az OKK a „tudományos könyvtárak” ügyét volt hivatott intézni, a NK a

„népkönyvtárak”-ét. Igen ám, de az OKK úgy vélte, hogy a városi könyvtárak is tudományosak, az NK meg úgy, hogy csak a múzeumi, levéltári és egyéb tudományos intézmények gyűjteményei azok; a megyei és városi könyvtárak viszont népkönyvtárak.⁴ Mindebből hatásköri villongás, olykor keresztbe szervezés keletkezett. Az OKK itt is hatáskört szeretett volna magának szerezni, s arra várt, hogy a MMOK (Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, amelyet mindenki MUMOK-ként ejtett) mintájára jöjjön létre egy TUKOK (Tudományos Könyvtárak Országos Központja), immár határozott profillal és szankciók lehetőségével. Ehelyett azonban — tudtunkkal — mindössze egy VKM rendelet született, amelyet még a hivatalos minisztériumi közlöny sem közölt, csupán a végrehajtó bizottságok (vb-k) kaptak meg (ha ugyan megkaptak). Ez az 1950 augusztusában megjelent 1.011–27/1950. (VIII. 14.) eln. 3. VKM. sz. rendelet a tudományos könyvtárak személyi, dologi és elhelyezési ügyeit az OKK hatáskörébe utalta, hangsúlyozva, hogy ezeket az intézményeket egyetlen rendelet sem helyezte a vb-k hatáskörébe, s így a Népművelési Minisztérium fennhatósága alá.⁵ Erre azért is szükség volt, mert már 1950. július elején kezdtek hírek érkezni rendházak feloszlatásáról, s július 15-én Kóhalmi Béla, a BM tanácsai főosztályával történt megbeszélés értelmében, táviratilag kérte a megyei tanácsokat a megürült rendházak könyvtárainak zárolására. Mindezt annak ellenére, hogy a szerzetesrendek feloszlatását kimondó 1950. 34. sz. törvényerejű rendelet kihirdetési napja 1950. szeptember 23-a volt, vagyis mire a „szerzetesrendek működési engedélye megszűnését”, s azt, hogy a rendtagoknak a „volt rendházat” három hónapon belül el kell hagyniok, szeptember 23-án közhírré tették, addigra sok épületbe már be is költözött az új „tulajdonos”, ipari tanuló intézettől javítóintézetig, honvédségtől süketnémák iskolájáig. Az OKK és a MMOK kiküldöttei utaztak szerte az országban, hogy ellenőrizzék, a tanácsok valóban zár alá vették-e az ezekben az épületekben lévő könyvtárakat, illetve mentette-e magától vagy tanácsai felkérésre a helyi múzeológus, levéltáros vagy városi könyvtáros e gyűjteményeket.

Ezeknek az utaknak a tapasztalatai némelykor igen lehangolóak voltak. Kóhalmi Béla éppen ezért nem nyugodott, s kitartása, szelíd határozottsága és vitathatatlan tekintélye révén el is érte, hogy 1950. október 14-i dátummal a VKM VII. 4. ügyosztály (vezetője Szabolcska Ferenc) kiadta az 1600–15/1950. (X. 14.) VKM. VII. 4. sz. rendeletet, amely ugyan szintén nem jelent meg hivatalos lapban, de amelyet a végrehajtó bizottságok megkaptak. Ez a rendelet a MMOK, a LOK (Levéltárak Országos Központja), illetve az OKK hatáskörébe utalta az „elkallódás veszélyének kitett kultúrjavak”-at, és mindenfajta

⁴ TAKÁCS J.: i. m. 147–148. A Népkönyvtári Központ szervezéséről kiadott 4.329/1949. (XI. 26.) M. T. sz. rendelet a „nép- és közművelődési könyvtárak” felügyeleti intézményévé tette a Központot, s mikor ezt a meghatározást részletezi, akkor szerepel a „megyei ügyvezető hatáskörébe tartozó összes könyvtárak” fogalmazás is.

⁵ TAKÁCS J.: i. m. 10. és 170–171.

kallódó könyvtár stb. sorsa felőli intézkedésre, illetve a megfelelő intézménynek történő jelentéstételre kötelezte a végrehajtó bizottságokat.⁶

Ez a rendelet, amely Darvas József miniszter aláírásával, valójában miniszteri leiratként ment el a tanácsokhoz, „különösen a lefoglalt szerzetesrendházak, a feloszlott egyesületek és a külföldre disszidált személyek vagyonával kapcsolatban” kötelezi mentésre a tanácsok illetékeseit. Előírja, hogy miről kell tájékoztatniuk az illetékes központokat (az anyag, természete, mennyisége), hogy helyezték biztonságba a helyszínen vagy elszállítás révén, stb. Mindezt — mint említettük — október 14-i kelettel, amikor az illetékes központok, de főképpen Kőhalmi Béla kitartó küzdelme nélkül már nemigen akadt volna jelentenivaló. Ezt a rendeletet lengettük aztán a későbbiekben mindenütt, ahol nem kaptunk megfelelő segítséget, ez volt valójában a jogalap, amelyre hivatkozva intézkedést, támogatást kértünk és kaptunk.

III. Mit tett az OKK, mit tett Kőhalmi Béla?

A szerzetesi könyvtárakra vonatkozó dossziékban a biztonságba helyezésre, a raktári kérdésekre, a hatásköri problémákra, az elvi kérdésekre, s az egyes rendházak könyvanyagára vonatkozó ügyiratok találhatók. Mindezen iratok között a legkorábbi dátum 1950. július 3-a, amikor is az OKK már a szegedi és pécsi rendházak ügyében ír a Munkaerőtartalékok Hivatalának, amelynek helyi osztályai voltak a megürült rendházak első igénylői. Úgy véljük, hogy az egyes ügyiratok kiragadott szemelvényei helyett szerencsésebb a szót magának Kőhalmi Bélának átadni, aki Hartai Lászlónak, a Népművelési Minisztérium sajtóközigazgatási osztálya vezetőjének válaszolva összefoglalta a rendházak feloszlása következtében kialakult könyvtári helyzetet:

Megkeresésére a rendházak könyvtárainak ügyében tett intézkedéseinkről a következőkben tájékoztatom:

A rendházak könyvtárainak ügyében való eljárásra külön hatósági utasítást nem kaptunk. A 214.104/1949. VKM. VI. 2. sz. rendelet alapján Központunk feladata a tudományos könyvtárak védelme. Egyes szerzetesrendházak ellen foganatosított eljárások napjaiban felmerült a könyvanyag védelmének kérdése. Hatósági intézkedésekről Szeged és Kalocsa rendházaival kapcsolatban kaptunk első ízben értesítést. Kalocsáról a jezsuita Haynald Observatórium vezetője értesített, hogy az Observatórium műszereinek és könyvtárának lefoglalását a Népművelési Minisztérium megbízottai foganatosítottak. Ezt az intézkedést, mint nem megbízható forrásból származót ellenőriztetnünk kellett. Evégből fordultunk a Népművelési Minisztérium könyvtári főosztályához. Itt Kardos h. osztályvezető tudomására hoztuk, hogy Központunk szándékában áll a lefoglalt rendházakkal együtt nemzeti tulajdonba vett könyvanyag ügyével foglalkozni, minthogy a rendházak könyvanyaga tekintélyes részben tudományos anyag. Kardos h. osztályvezető tudomásul vette, hogy az OKK a könyvanyagot zárt letétként biztonságba helyezi (lepecsételve a helyiséget) és hogy a könyvek felhasználása felől később történik miniszteri döntés. Ahol a rendházakba történt behelyezés folytán a könyvanyag biztonsága veszélyeztetve volt, a biztonságba he-

⁶ TAKÁCS J. i. m. 11. és 171–173.

lyezésről elszállítás útján gondoskodunk. E megbeszélés tartalmát közöltük a Belügyminisztérium helyi tanácsok főosztályával, Palitz elvtárrsal is. A megyei tanácsok vb-[i]t távirati úton kértük a hatósági zár foganatosítására.

Intézkedéseink a megye vagy város vezetőivel, majd a helyi tanácsok v. b. elnökével s a múzeumvezetők és levéltárosok segítségével mindenütt csak a zárt letétbe helyezésben merültek ki. Sürgős esetekben központi raktárakban való elhelyezésben állottak. A következőkben felemlítünk néhány olyan esetet is, amikor elszállítás előtt — nehogy felesleges anyagot kelljen drága pénzért elszállíttatnunk — a könyvanyagot szállítás előtt átfésültük, leválasztva belőle az egyházi propaganda tömegnyomtatványait. Budapesten az OKK raktárába történő elszállítás előtt dolgozóink az Országos Széchényi Könyvtár dolgozóival együtt selejtezést hajtottak végre az Angolkisasszonyok Váci utcai zárdájában, a jezsuiták Horánszky utca 22. alatti rendházában, valamint a szaléziak Horánszky utca 23. sz. alatti rendházában. A fővárosban egyébként a vb rendelete alapján több helyen beavatkozásunk előtt zúzdába küldték a könyveket. Így a Szentlélek tér 10, Ráday utca 36. sz. alatti rendházakból.

Megbízottaink minden egyes esetben a foganatosított hatósági intézkedések és behelyezések után léphettek a rendházakba, ahol a behelyezett hivatal megbízottját (gondnokát) találtuk. Beavatkozásunk előtt általában, bár megtörtént az előírás szerinti zárolás és lepecsételés, mégis sok helyen a zárat feltörve találtuk [itt „mégis”-től a szöveg törölve]. A legtöbb esetben ezt hatósági segédlettel megbízottunk foganatosította.

Tekintettel arra, hogy kiküldöttünk, illetve megbízottunk kiszállása előtt már számos esetben a helyi szervek intézkedtek, illetve a Munkaerőtartalékok Hivatala, sokhelyütt a könyvtárat a legnagyobb rendtelenségben találtuk. Egyik-másik helyen az ajtó fel volt törve, a könyvek a földön heverték, a katalógusokat szétszedték, illetőleg szétszórták. Általában azonban a könyvtárak állománya lényegében nem csonkult meg. Kivételt képez a pécsi jezsuiták könyvtára, melyben — értesülésünk szerint — mintegy 40%-os a hiány. A szegedi jezsuiták könyvtárából is számtalan munka tűnt el. Máriagyűdön a ferencrendi zárdából három eredeti Kossuth-levelet (helybeli információ szerint a megyétől vagy a földművelésügyi minisztériumtól kiküldött) leltározók vittek el. A volt rendházak leg többjében a Munkaerőtartalékok Hivatala [sic!] rendelkezett, amelynek kiküldöttei nem egy esetben hatáskörüket túllépve a könyvtárakról is intézkedtek. Megtörtént, hogy közvetlenül a Papírhulladékforgalmi N. V.-t értesítették, nem számolva azazal, hogy a külföldön esetleg drága pénzen eladható könyveket zúzdába küldik. Ez történt pl. Kalocsán. A Papírhulladékforgalmi N. V. megbízottjának megjelenése előtt azonban kiküldöttünk kellő időben közbelépett és a könyvanyag biztonságba helyezéséről gondoskodott. Ily módon a selejtezés megtörténte előtt könyveket az OKK által történt zárolás után senki sem küldhet zúzdába.”

A továbbiakban Kőhalmi felsorolt a helységek betűrendjében 38 helyen 63 rendházat, valamint Budapesten 10 rendházat, mint amelyeket az OKK már zár alá vett. Beszámolóját azzal zárja, hogy „fenti listánk nem teljes, mert a kiszállások még folyamatban vannak. Az 1950. október 12-én kelt levelet Zalai Zoltán írta alá, s a tanulmányi és szervezési osztály vezetője, Ürögdi Györgyné szignálta; valójában azonban a szaktanácsadóként működő Kőhalmi irányította ezt a munkát.

E részletes összeállítás után már csak két, jellemzőnek ítélt, iratot idéznénk az 1950. évi nyári helyzet illusztrálására.

Az egyik Hajdu Elemérné dr. Malán Magda egy 1951. augusztus 3-i feljegyzése, amely — házi használatra — elmondja, hogy Szegeden együtt volt kiszálláson a VKM kollégiumi osztályáról egy fiatalemberrel, aki elmesélte neki, hogy nem ez a szegedi kiszállás volt az első találkozása az OKK-val. 1950 nyarán ugyanis, „amikor a szerzetesi rendházak zárolása megkezdődött, az OKK-

tól egy fiatal elvtársnő volt fenn nála a minisztériumban és kérte, hogy közöljék az OKK-val hogy mikor, melyik szerzetesi rendházat veszik át, hogy a könyvek biztonságba helyezéséről gondoskodhassanak. Ők, mármint a kollégiumi osztály azonban nem tett eleget ennek a kérésnek, mert az ÁVH nem engedte, hogy az OKK-val közöljék a kiürítések időpontját.”

A másik „korfestő” ügýirat ugyancsak Hajdunétól származik: előterjesztés a közoktatásügyi miniszternek címezve 1951. május 22-ről, azzal a céllal, hogy a miniszter hívja fel a Belügyminisztérium útján a tanácsok figyelmét a „könyvek megóvására”. (Itt már globálisan „könyvek”, mert már nem csupán szerzetesi anyagról esik szó.) „A volt szerzetesi könyvtárak, valamint a kallódó magánkönyvtárak biztonságba helyezésével kapcsolatban megbízottaink megütödvé tapasztalták, hogy a helyi tanácsok a könyvek értékelésével kapcsolatosan még mindig nem állnak feladatuk magaslatán.” Így történhetett meg, hogy pl. Csornán a volt premontrei könyvtárat a tanács személyügyi előadója kinyitotta, s MMOK-nak eltett festményeket kereteiből kiszedte és a kereteket ünnepi dekoráció céljaira elvitte, miközben a könyvyanyagot szétdúlták. Majd így folytatja Hajduné:

„Példaképpen említem meg, hogy Somogytárnócán a Széchenyi kastély könyvtárát az Állami Gazdaság volt vezetője ez év januárjában az udvaron elégette. Amikor megbízottam a somogytárnócai tanács elnökét kérdőre vonta, az a feleletet kapta, hogy a könyveknek nem volt értékük, hiszen idegen nyelven írtak voltak azok.”

Miután — úgy véljük — kellőképpen megvilágítottuk, hogy milyen indokok vezérelték Kóhalmi Bélát — és tegyük hozzá, hogy az OKK valamennyi illetékesét — e pótolhatatlan értékekért folytatott küzdelmükben, rátérünk ennek a „küzdelemnek” egyes etappjaira, mégpedig időrendben.

1950. július 3. Levél a Munkaerőntartálékok Hivatalának a pécsi és szegedi rendházak miatt.

Július 12. Az OKK felkéri a Közületeket Elhelyező Bizottságot (KÖZEL-BIZ), hogy valahányszor „kiutalási intézkedésre” kerít sort, azt az OKK-val is közölje. (Válasz nem érkezett, ezért a levelet Kóhalmi augusztus 12-én is megismételte.)

Július 15. A már említett távirat és levél a megyei és városi tanácsokhoz: a „rendházak könyvtárait zárt letétként átvenni és biztonságba helyezni”, az OKK-t értesíteni „szíveskedjenek”.

Július 20. Előzetes telefon után levél a belügynek a rendházak végett, s feltehetően ennek hatására újabb levél a tanácsokhoz: csak ott zároljanak, ahol már valamilyen más intézmény van az épületben.

Augusztus 11. Kóhalmi jelentése az eddig végzett munkáról a VKM-hez. Eből kiderül, hogy már 22 helység rendházai ügyében járt el az OKK megbízottja vagy a helyi múzeológus, levéltáros, könyvtáros, akiket az OKK erre felkért. A zárolással azonban a könyvek nincsenek még biztonságban. „A lefoglalt rend-

házakba helyezett oktatási intézmények és hivatalok átalakítási munkálatokba kezdenek; a könyvtárhelyiségeik felszabadítása, a könyvanyag elszállíttatása sok helyütt sürgőssé válik". Raktárhelyiségeket kér tehát, ahol a nagy könyvtárak képviselőinek bevonásával, központilag osztható szét a könyvanyag. Tekintettel a könyvek rendkívüli értékére és arra, hogy a rendházakba behelyezett testületek több minisztérium hatáskörébe tartoznak, minisztertanács útján kiadott általános rendelkezést (és póthitelt) kér.

Augusztus 14. Kőhalmi újabb hosszú felterjesztést, úgyszólván segélykiáltást intéz a miniszterhez. A zirci és a pannonhalmi rendházakról azt a hírt kapta, hogy oda „valamely közcélú intézmény helyeztetett be.” (A hírt egyébként a Papírhulladékforgalmi N. V. igazgatójától vette, aki viszont vidéki begyűjtői révén értesült az ügyről.) „... fenntartással jelentem Miniszter Úrnak, de jelentést mégis kell tennem, mert olyan két könyvtárról és levéltárról van szó, amelyek sértetlensége, hiánytalan megőrzése elsőrendű nemzeti kötelesség.” [Nota bene: Pannonhalmán nagy meglepetéssel fogadták az OKK lóhalálában leszalasztott kiküldöttét, de Zircen a hír igaznak bizonyult, s mielőtt a ciszterek gyönyörű könyvtára Reguly Antalról elnevezve az OSzK műemlékkönyvtárává alakult volna, többször ki is bontották a falát a katonák, illetve az oda betelepített ipari tanulók is.] Kőhalmi felterjesztését azzal folytatta, hogy ismételten sürgeti a minisztertanácsai rendeletet s a főúri könyvtárak ügyében is intézkedést kér, hiszen a kastélyokba is különböző intézmények kerülnek, s így azok is veszélyeztetettek.

A segélykiáltások nem hatástalanok: ugyanaznapi, augusztus 14-i dátummal jelenik meg a már említett 1011 – 27/1950. eln. 3. VKM. sz. rendelet, amelyet a tanácsok végrehajtó bizottságai kaptak kézhez, s amely arra hívja fel figyelmüket, hogy a tudományos könyvtárak ügyeiben az OKK az illetékes. Ez ugyan vajmi csekély eredmény, de ahhoz elegendő, hogy augusztus 16-i dátummal Kőhalmi megbízólevelet adathasson ki („többeknek” — ahogy ezt piros ceruzával ráírta a megbízás irattárban maradó másolatára). Ez a megbízólevél felhatalmazta az OKK által felkért helyi levéltárosokat, múzeológusokat stb., hogy zár alá vétellel, sürgősség esetén előzetes selejtezés utáni elszállítással gondoskodjanak a szerzetesi könyvtárak biztonságba helyezéséről. Ehhez az intézkedéshez Kőhalmi a fenti rendeleten kívül is kapott „jogalap”-ot.

Augusztus 15-én ugyanis a VKM illetékes osztályvezetője, Szabolcska Ferenc utasította az OKK szervezési osztályát, hogy azonnal szálljanak ki a veszélyeztetett vagy annak látszó rendi könyvtárakba s vegyék azokat zár alá. „Elsősorban Pannonhalma és Zirc! Igyekezzenek a kiküldött megmagyarázni, hogy a könyvtárhelyiségeket, legalábbis addig, míg a könyvek elhelyezéséről gondoskodás nem történik, hagyják érintetlenül.” — Így hangzik a „Szabolcska utasítása” feliratú, Kőhalmi Béla osztályvezetőnek címzett feljegyzés.

Augusztus 18. Újabb két felterjesztés megy a VKM-hez. Az egyik raktárhelyiségeket kér, elsősorban Budapesten, illetve hathatós intézkedést a minisz-

tertől a Közületeket Elhelyező Bizottságnál. A másik 18-i irat szintén Kőhalmi Bélától származik. Hosszú tervezet, amelyet mindkét miniszter, a vallás- és közoktatásügyi és a népművelési megkapott, és amely a „nemzeti tulajdonba vett könyvtári, levéltári és múzeumi anyag” védelmében, a zúzdába küldés megakadályozására a selejtezés szabályait oly módon rögzíti, hogy meghatározza, kik és mit selejtezhettek. Ez a tervezet került aztán, bizonyos változtatásokkal a később mindig idézett, az OKK-nak, MMOK-nak és LOK-nak hatáskört biztosító 1600–15/1950. (X. 14.) VIII. 4. VKM. sz. rendeletbe.

Szeptember 15. A MMOK, LOK és OKK — még a fent említett rendelet kihirdetése előtt — tárgyaltak és szoros együttműködésben állapodtak meg. Ennek értelmében kijelölt felelősök útján kölcsönösen tájékoztatják egymást, a kiszállásokat is közös terv alapján bonyolítják le, a MMOK a tudomása szerint már igénybe vett épületek jegyzékét a másik két intézménynek megküldi, szeptember 25-ig, megadott szempontok szerint, rendelettervezetet készítenek, amelyet közösen terjesztenek a VKM elé, az „anyagmentéssel” kapcsolatos kérdéseket mindegyik közület az Országos Pártközpont elé is terjeszti saját kerületén keresztül, továbbá együttesen összeállítanak egy „tájékoztató brosúrát, amely tartalmazza mindazokat a Szovjetunióban megkötött [sic!] intézkedéseket, amelyek a levéltári, múzeumi és könyvtári anyag megmentését célozták”, végül közös raktárszervezési és szállítási akciókat igyekeznek lebonyolítani.

Az OKK-t ezen az értekezleten Kőhalmi Béla és Hajdu Elemérné képviselték. Ez az együttműködési megállapodás — nyugodtan állíthatjuk — az OKK számára volt a legfontosabb és a leggyümölcsözőbb. A helyi múzeumok és levéltárak révén a másik két központnak mindenütt vidéken voltak művelt, szakképzett emberei, akiket a veszélyeztetett értékek mentésével megbízhattak. Tudományos könyvtár azonban nemigen volt vidéken, s a városi könyvtárak dolgozói nem is mindig álltak a helyzet magaslatán. A helyszíni kiszállásokhoz pedig — holott legtöbb helyen volt érdekelve — nem rendelkezett az OKK elegendő kiküldhető munkatárssal. „Gyorsan mozgó alakulata” elsősorban Oláh Géza volt, de az olyan kiváló tudományos munkatársak, mint dr. Komjáthy Miklós, dr. Ferenczy Géza, Hajdu Elemérné ugyancsak útra kellett keljenek, különösen az első időkben. Így aztán nyilvánvaló, hogy a megegyezés megkönnyítette az OKK helyzetét. Nem egy és nem két kiváló múzeológus és levéltáros ügködött annak érdekében, hogy mentse a rendi könyvanyagot. Soós Imre Egerben, Bán Imre Gyöngyösön, Kaposvári Gyula Szolnokon, Fitz Jenő Székesfehérvárott, hogy csak néhány nevet említsünk előljáróban, intézkedtek, huzakodtak a hatóságokkal, szállítottak, olykor a saját zsebükből hitelezve az OKK-nak. (Igaz, nem teljesen önzetlenül tették, mivel ez idő tájt még az volt az elképzelés, hogy ők is részesülnek a számukra fontos forrásmunkákból, s a többi könyv is a nagyobb városokban marad tudományos könyvtárként.)

Szeptember 18. az OKK már fel is kéri a MMOK-ot arra, hogy szólítsa fel vidéki múzeológusait a könyvtárak megmentésére, és intézkedéseikről értesítsék

az OKK-t. Ugyanaznap sikerül az OKK első új raktárhelyiségét is „felderíteni”: a Lövölde téri volt Kairó kávéház volt az. Mostantól ide is lehet szerzetesi könyvanyagot szállítani, nemcsak a Fölőspéldány-Elosztó túlsúfolt raktárába.

A megfelelő iratrendezők még számos aktamásolatot tartalmaznak, így pl. az új rendeletre hivatkozva felkérést a megyékhez, hogy jelentsék a védendő rendházakat, a Munkaerőtartalékok Hivatalához, hogy ne ők akarjanak intézkedni a selejtezések ügyében. „Jól tudjuk, hogy a lefoglalt anyag jó része selejtezendő, de annak elbírálása, hogy mi tartassék meg, mi menjen zúzdába, Központunk feladata” — ideologizált az OKK. Kőhalmi Béla még a szállító vállalatnak, a BELSPED-nek is ír, hogy a vezetőt kérje, figyelmeztetné beosztottjait az anyag épségének védelmére. Közben terveket is fogalmaz a tudományos könyvtárak állományának kiegészítésére, az ősnymtatványok, antikvák és a régi magyar könyvek (RMK-k) szétoztásának sorrendjére stb. Mindezeknél az apróbb-nagyobb nehézségekkel kapcsolatos levelezéseknél, tervezgetéseknél fontosabb azonban, hogy időközben az állam s a katolikus egyház Paritásos Bizottságot hozott létre. A paritás csak a névben volt meg, mivel hatalmi súlycsoportjuk — az államé és az egyházé — nem volt azonos, mégis ez elegendő volt ahhoz, hogy 1951. január 4-én Kőhalmi tárgyalásai eredményeként összeülhettek az OKK és a Paritásos Bizottság képviselői és megállapodást hoztak létre. Alábbiakban közöljük az akkor felvett jegyzőkönyv teljes szövegét, az irattári példány másolatát.

Kőhalmi Béla — a tárgyalás jegyzőkönyvét vezető Dörnyei Sándor szíves közlése szerint — kész tervezetet terjesztett a két egyházi megbízott elé, akik azt mindössze azzal a kéréssel egészítették ki, hogy a rendtagok kaphassák meg személyes holmijaikat (ebben az esetben könyveket, iratokat). Ezt a pontot természetesen Kőhalmi azonnal elfogadta.

Az iratok között rábukkantunk Komjáthy Miklósnak egy feljegyzésére, amely 1951. január 29-i dátummal arról szól, hogy Kőhalmi Béla véleménye szerint ugyanezeket az elveket kell érvényesíteni a volt református intézmények esetében is. „Kivételt képeznek azok a könyvek, amelyek a katolikus egyházzal folytatott hitviták és más protestáns egyházakkal való egyesülés problémáival foglalkoznak. Ezek a könyvek akkor is meghagyhatók a református egyház birtokában, ha 1867 előtt jelentek meg.”

A jegyzőkönyvbe foglalt megállapodás — és egy erre alapozott részletes válogatási „Utasítás” — volt az alapja az elkövetkező idők tevékenységének. 1951. január 4-én írták alá, január 15-én már megkezdődtek a vidéki kiszállások, amelyek során az OKK megbízottai a rendházak könyvgyűjteményeit, darabról darabra átválogatva, szétválasztották államot és egyházat megillető részre. Ezek az OKK megbízottak a legtöbb esetben négyen voltak: Borsa Gedeon, Dörnyei Sándor, Reményiné Vida Erzsébet és Wix Györgyné, akkor még László Boriska. (A Paritásos Bizottság Szociális Albizottságának nevezett illetékei esetenként jelölték meg a helyi képviselőket, akik maguk nem vettek részt

J e g y z é k ö n y v

Készült 1951. január 4-én az Országos Könyvtári Központ helyiségében a volt szerzetesi könyvtárak kiválogatása ügyében.

Jelen vannak: Kóhalmi Béla, Ürögdi Györgyné, Dürnyei Sándor az Országos Könyvtári Központ megbízottai, Szőrényi Gábor és Paulai Imre, a Paritásos Bizottság megbízottai.

A bizottság a válogatás irányelvei tekintetében a következőkben állapodott meg. A bizottság megállapítja, hogy ebben az ügyben az Országos Könyvtári Központ a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól kapott utasítás alapján a Paritásos Bizottság megegyezése értelmében jár el. A válogatásnál az állam képviseletében az Országos Könyvtári Központ intézkedik.

A válogatás tárgya az eljárás jelenlegi ütemében a nemzeti tulajdonba vett szerzetesi könyvtárak teológiai, vallásos és hitbuzgalmi része.

A válogatásnál jelen kell lennie az Országos Könyvtári Központ megbízottjának, a válogatáshoz delegált nagy könyvtárak és szakkönyvtárak képviselőjének, továbbá jelen lehet felvilágosítás, indítvány megtétele céljából a Paritásos Bizottság egy-egy megbízottja is.

A volt szerzetesek meghagyott plébániáinak és szerzetesházai könyvtárainak meghagyása (minthogy e helyeken csak kis kötetsszámu használati jellegű egyházi és vallásos irodalom van) az Országos Könyvtári Központ jelenlévő megbízottjai véleménye szerint inakolt; erről a benyújtandó jegyzékek alapján fog ilyen értelemben határozni.

az Országos Könyvtári Központ tudományos könyvtárak szempontjából elvben igényt tart minden 1867 előtt megjelent munkára.

igényt tart továbbá a füzetes és egyleveles anyagból a külföldi hungaricára.

Ugyancsak közvetlenül kiemelendő minden esetleg található fasiszta könyv és folyóirat. Az anyag idevágó részénél a fennálló törvényes rendelkezések értelmében jár el az Országos Könyvtári Központ.

az egyházi és ~~paritásos~~ vallásos jellegű könyvanyagból a tudományos könyvtárak számára az Országos Könyvtári Központ igényt tart a teológia klasszikus műveire (patrologia is), továbbá az ateizmussal és a tudomány és vallás viszonyával foglalkozó tudományos jellegű munkákra.

igényt tart az Országos Könyvtári Központ az enciklopédikus jellegű vallásos és egyházi művekre, a dogmatörténeti munkákra, továbbá a Jézusról és az apostolokról szóló tudományos monográfiákra és a szentek élettörténetéről szóló tudományos művekre.

A gyakorlati teológiai művek (vallásos elmélkedések, imakönyvek, vallásos elbeszélések, legendák, egyházi szónoklatok stb.) közül az Országos Könyvtári Központ igényt tart a magyar egyházi zene kottás műveire és az egyházi művészetéről szóló művekre.

A lelkipásztori működésre vonatkozó (morális, aszkézis, misztika, homiletika, pasztoráció, stb.) munkákra az Országos Könyvtári Központ nem tart igényt.

Ugyancsak nem tart igényt az Országos Könyvtári Központ a liturgikai és szentségtani művekre, kivéve a liturgiátörténeti munkákat.

A tudományos könyvtárak tényleges szükséglete szempontjából az Országos Könyvtári Központ teljes mértékben igényt tart

- a. az egyház és a szerzetesrendek szervezetére, kormányzására vonatkozó művekre (konzíliumok, szinódusok, egyházi és szerzetes-cintárak stb.)
- b. az egyházi testületekre, egyesületekre, intézményekre vonatkozó dokumentációs anyagra,
- c. egyháztörténeti, összehasonlító vallástudományi művekre. beleértve a rendtörténeteket is, és minden nem-keresztenyi vallásra vonatkozó munkára,
- d. az egyházi modernizmusra, egyesítő mozgalmakra és a protestáns vita-irodalomra vonatkozó művekre,
- e. a biblia szövegkritikai kiadásaira, valamint a művészi illusztrációkkal ellátott bibliákra.

A fentebb részletezett teológiai és vallásos jellegű tudományos munkákból tudományos könyvtáraink számára általában legalább 4-4 példányt tart meg az Országos Könyvtári Központ (ebből 1-1 példányt a Központi Hittudományi Főiskola könyvtára részére biztosít). Áll ez különösen az enciklopédikus jellegű munkákra, az egyháztörténeti és a tudomány kutatás szempontjából nélkülözhetetlen munkákra többes példányok esetében, figyelembevéve a tényleges szükségletet, több példányra is igényt tart az Országos Könyvtári Központ.

A nem egyházi és nem vallási jellegű irodalomra (beleértve az irodalomtörténeti kutatás szempontjából értékes szépirodalmat is) a tudományos könyvtárak egyeteme számára igényt tart az Országos Könyvtári Központ. Ebből az anyagból az egyház rendelkezésére bocsátja az Országos Könyvtári Központ a tudománytörténet szempontjából nem fontos könyvanyagot.

A rendtagok személyes tulajdonát képező, bélyegzővel el nem látott könyvanyag, amennyiben a tulajdonjog kérdése igazolható, visszaadandó a rendtagoknak. Ugyancsak visszaadandó a könyvanyag közé került minden személyes okmány és kézirat.

A tudományos könyvtárak igényeinek figyelembevétele alapján az Országos Könyvtári Központ jelenlévő megbízottai a lehetőség szerint ugyancsak visszaadhatónak vélik az irodalmi, művészeti és tudományos segédeszközöket (atlaszok, szótárak, táblázatok stb.) is.

A visszaadásra kerülő könyvanyag arányában, amennyiben az állványzat-egységét nem bontják meg, könyvallványok is visszaadhatók.

K.m.f.

Kutalmi Béla
Országos Könyvtári Központ
Jóváírás

Szörényi Gábor
Bibliográfus

a válogatásban, csak átvették a visszaadott könyveket, általában a volt rendház melletti templom, plébánia számára.) Mi négyen voltunk a mozgékony ifjúság, akik oda „szálltunk ki”, ahová a szükség kívánta, s közben csodálattal adóztunk annak a szívós küzdelemnek, amelyet Kóhalmi Béla — persze főnöke, Zalai Zoltán, az OKK akkori vezetője teljes támogatásával és tegyük hozzá, Szabolcska Ferenc, a VKM illetékes osztályvezetője segítségével is — folytatott a legkülönbözőbb intézményekkel hatáskörért, pénzért, raktárhelyiségért, de főképpen megfelelő, a könyveket védő azonnali intézkedésekért. (Kit láttunk, ha a szeretett és tisztelt „Béla Bácsi”-ra néztünk? Egy alacsony, törekeny, őszülő, busa szemöldök alól csodálatosan tiszta és ragyogó tekintettel a világba néző, számunkra, akkori 24–26 évesek számára idősecske urat, aki a nyári napokban a rendkívüli melegben úgy ült borzasztóan napsütötte szobájában, hogy kis zöldsildes vászon sapkáját nedvesen tette a fejére. Ám forróság ide, hideg tél oda, mindig futotta energiájából a sürgető, kérő, intézkedő levelekre, az előrelátó intézkedésekre.) Kérésére került tulajdonképpen már 1950 októberében az osztályra Dörnyei Sándor, éppen a rendi könyvtárak ügyeinek intézésére, s ugyanezért 1951. január 2-ával Borsa Gedeon. Kóhalmi Béla ugyanakkor tanított az egyetemen, s intenzíven kivette részét az osztály által szervezett könyvtárosképző tanfolyam előkészítésében — bár annak fő mozgatóereje Fitz József volt. Kóhalmi Béla a francia forradalom példáját emlegetve kötelességének érezte, hogy az akkori politikai szempontokat ellensúlyozva, az „ellenséges”-nek, klerikális”-nak, „felesleges, mert idegennyelvű”-nek ítélt nemzeti vagyont megmentse. Mint a magyar könyvtárügynek annyi más területén, e téren is hervadhatatlan érdemei vannak e szerény, soha előtérbe nem tolakodó, kedvesen közvetlen, minket fiatalokat mindig segítő és tanító embernek.

Ugyanitt meg kell még emlékeznünk Fitz Józsefről is. Míg Kóhalmi Béla az elvi és hatásköri kérdésekben kiharcolta a szükséges döntéseket, addig Fitz — tán kényszerűen háttérben maradva, mint a múlt rendszer „megtűrt maradványa” — ennek a munkának a rendszeres, módszeres alapvetését szervezte meg, amely nélkül a könyvek mentése nem mehetett volna olyan alaposan végbe, de még ez az emlékezés sem íródhatna meg. Az ő szervezésében készült az osztályon a *Magyar Minerva* utolsó teljes kiadása⁷ alapján kardex-nyilvántartás valamennyi szerzetesi könyvtárról. Minden intézkedés rákerült a megfelelő kardex-lapra, s így ellenőrizhettük, melyikkel mi történt az adott időpontig. Ez a kardex-nyilvántartás elveszett, de megmaradt — sajnos a helységek szerinti rész A-B betűinek kivételével — az általa felfektetett osztályirattár szerzetesi ügyekkel foglalkozó része, amely leginkább megőrizte e munka emlékét.

⁷ *Magyar Minerva*. A magyarországi múzeumok, könyvtárak, levéltárak, tudományos intézetek, tanintézetek, bizottságok, tannácsok, tudományos és művészeti társulatok, közművelődési egyesületek évkönyve. Kiad. az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. VI. 1930–1931. Bp. 1932.

IV. A rendházi könyvtárakról általában

Mielőtt az egyes szerzetesházak könyvtáiról szólnánk, általánosságban szeretnénk képet adni arról, hogy mit is jelentettek ezek a gyűjtemények a nemzeti kultúrkincs, a kulturális örökség szemszögéből. A mennyiségről: Dörnyei Sándor egy 1951. június 8-án kelt jelentése szerint „Vidéken kb. 80 helyen kb. 750 000 kötetre terjedő szerzetesi könyvanyag van, Budapesten pedig kb. 120 000”, míg László Boriska 1951 augusztusában egy „Összefoglaló beszámoló... ”-ban 22 budapesti könyvtár 80 000 kötetet kitevő anyagáról beszél, amelyhez vidéken 75 helységben, mintegy 120 könyvtárban összesen kb. 650 000 kötet járul. Horváth Viktor pedig az államosított könyvanyaggal foglalkozó tanulmányában⁸ a *Magyar Minervára* hivatkozva 70 rendházzal és 53 szerzetes iskoláról szól, mint olyanokról, amelyekben számottevő könyvanyag volt. A mennyiségnél lényegesebb a könyvek, dokumentumok „minősége.” Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozóiként később alkalmunk volt meggyőződni arról, hogy a nemzeti gyűjtemény teljessége szempontjából milyen hihetetlen gazdagodást, kiegészülést jelentett (magyarországi kiadványok, magyar vonatkozású dokumentumok tekintetében elsősorban) ez a könyvanyag. A női rendházakban inkább jelentéktelen volt az állomány, ám a férfi tanítórendek, jelesül a piaristák, ciszterek, bencések stb., amelyek a világi tudományokban is lépést tartottak korukkal, annál értékesebb anyaggal bírtak. Igen értékes és nagy mennyiségű régi könyvük volt azoknak a rendházi könyvtáraknak, amelyeket a 18. századi feloszlítás nem érintett, sőt néhol még gazdagított is, elsősorban egyes ferences rendházak esetében.

Két olyan egyházi gyűjtemény volt — amelyet igen sok tárgyalás árán — az OKK-nak sikerült épségben megőrizni: a Zirci Cisztercita Könyvtár, illetve a gyöngyösi ferences gyűjtemény, amelyeket önállósodásukig mint az Országos Széchényi Könyvtár műemlék-könyvtárait lehetett fenntartani. Kincseik, ritkaságaik csak a Régi Magyar Nyomtatványok vagy a Sajó – Soltész féle nyomtatványkataszter révén feltártak. De vajon hány kutató tud e könyvtárak egyéb értékeiről, s ha esetleg tud is róluk, hányszor kutat bennük?

Egyébként Kóhalmi Béla — a MMOK és a LOK ilyen irányú igényeinek többszöri hangsúlyozása ellenére — ezt a könyvanyagot eredetileg az egyes vidéki könyvtárak regionális tudományos központokká való fejlesztésére szánta.⁹ Az akkor még meglévő, régi alapítású városi könyvtáraknak kívánta juttatni a forrásértékű könyveket, a használható segédkönyveket, a helytörténeti anya-

⁸ HORVÁTH V.: i. m. 242.

⁹ Az OSzK-KEO 30. sz. irattartójában szerepel egy összeállítás KÓHALMI Béla sk. javításaival *Műzeumi tudományos szakkönyvtári kézikönyvtárak kiegészítése a szerzetesi anyagból* címmel. Ennek mindjárt az első pontja kimondja, hogy „Ott, ahol a valóságos helyzet folytán az átadandó anyag előreláthatólag soká nem lesz szervezsen beállítható a felfejlesztendő városi könyvtárba, a válogatás a múzeumi és levéltári igények messzebbmenő figyelembevételével történjék...”

got és természetesen mindazt a szépirodalmat, amelyet az akkori kultúrpolitika megtűrt. Ám a városi könyvtárak, ún. közművelődési könyvtárakká alakulva, a Népművelési Minisztérium hatáskörébe mentek át, helyiségeik sem voltak megfelelőek, s így a nekik szánt anyagot átvenni nem akarták, esetleg nem is tudták. Kevés olyan intézmény volt, mint a bajai, ahol az akkor ifjú könyvtáros, Gerő Gyula szívesen és lelkesen várta a könyveket. Ugyanakkor a helyi múzeumok és levéltárak örömmel fogadták volna a számukra fontos anyagot, ám éppen a helyi tudományos könyvtárak kialakításának szándéka miatt, csak korlátozott mennyiségben kaphatták meg. Egy-egy válogatásról előre értesítést kaptak így is, s esetenként a helyszínen bizonyos könyvmennyiséget átvehettek.

Ennyi év után, a történetek ismeretében, nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy a Kóhalmi-féle fejlesztési perspektíva megghiúsulását is szerencsének lehet tekinteni. A későbbi évek közművelődési politikája ugyanis a városi könyvtárakba került szerzetesi eredetű könyvanyag egy jelentős részét végveszélybe sodorta volna. Így azonban, látva, hogy a Népművelési Minisztérium nem partnere az OKK-nak a tudományos könyvtárra fejlesztési elképzelésekben, a francia forradalom „département”-ok szerinti „Dépôt”-ira, könyvraktáira emlékeztető módon az OKK, majd jogutódja az NK (Népkönyvtári Központ) ún. tájráktárakba gyűjtötte a könyveket, míg Budapesten a hosszas bürokratikus harcok árán szerzett, a város legkülönbözőbb pontjain elterülő raktárhelyiségeibe szállította azokat, majd e központosítás után megszervezte módszeres szétosztásukat.

Volt egy csoportja a szerzetesi könyvanyagnak, amelyre vonatkozóan az OKK már 1951 júniusában megvitatásra szánt tervezetet készített és „Sürgős hozzászólásra!” megjegyzéssel megküldött az OSZK-nak, az MTA könyvtárának és a négy egyetemi könyvtárnak. Ez pedig az ősnymtatványok, RMK-k és a 16. századi könyvek csoportja volt. Kóhalmi a magyar vonatkozások esetében az OSZK-t, minden egyébnél a budapesti Egyetemi Könyvtárt javasolta első helyre a szétosztásban. Az OSZK erre azonnal, udvariasan, bár meglehetősen ingerülten reagált: „Minden országban a nemzeti könyvtár az ország első, muzeális jellegű könyvtára. . . Nemcsak hungarica-könyvtár az Országos Széchényi Könyvtár, muzeális feladatai éppen olyan fontosak.” Majd lejjebb „... teljesen szokatlan és merőben indokolatlan ... korlátozás. . . ” Végül Varjas Béla javaslata szerint járt el az OKK, s minden ilyen jellegű anyagot elsőként az OSZK kapott meg. Mi mindjárt az állam és egyház közötti válogatáskor vadásztunk az ősnymtatványokra, régi magyar könyvekre és „vetustisimákra”, meg persze a kéziratokra, s minden útijelentésükben fel is tüntettük, hogy honnan hány ilyen dokumentumot hoztunk magunkkal, vagy küldettünk ládában magunk után. Egyébként a térképeket, zeneműveket, kéziratokat, kőnyomtatványokat válogatás nélkül megkapta az OSZK illetékes különgyűjteménye, s adta tovább annak, akinek akarta, csakúgy mint az előbb említett értékeket. (Később azonban visszaadta a fölösleges darabokat a Könyvelosztó-

nak, ill. Mátrai László válogatott 16. századi kiadványokat az Egyetemi Könyvtárnak.)

Még egy dokumentum-csoport volt, amelyet azonnal átadtunk az OSzK-nak, bár nem túlságos lelkesedéssel fogadták. Az OSzK kéziratárában található jelenleg is ez a „csoport”: a könyvtárak katalógusa, lettek légyen azok cédulakartotékok, leltárkönyvek vagy könyvformátumú jegyzékek. Így hát, ahol voltak ilyenek, s vandál kezek nem szórták szét, azok ma is rendben dokumentálják egy-egy szerzetesház könyvtárának anyagát; a szétszórt cédulákat is gondosan összeszedtük, elhoztuk, de rendezetlenül adtuk át. Nyomatott katalógusokon kívül is maradt tehát dokumentum ezekről a gyűjteményekről.

V. Az egyes könyvtárak sorsa

Mint a bevezetőben már említettük, emlékezetünkön kívül két írásos anyagra támaszkodhatunk: az OSzK–KEO irattárban a „Szerzetesi könyvtárak ügyei” felíratú csomagban fellelhető anyagra, továbbá Borsa Gedeon egykorú naplójára. Mindkettőnek van azonban valamelyes hiányossága. A helységek betűrendjébe szedett szerzetesi könyvtári jelentésekből az A-B pallium hiányzik, így tehát a Budapestre vonatkozó anyag is, Borsa naplójából meg az 1950 nyaratól 1951. január 2-ig eltelt időszak, mivel ő csak ezen a napon lépett be az OKK kötelékébe. Első elképzelésünk az volt, hogy Borsa naplóját követjük, mint egy könyvtári Ariadne-fonalat s így kronológiai rendben haladva szólunk az egyes gyűjteményekről. Ezt a gondolatot el kellett vetnünk, mert Borsa belépését megelőzően is sokféle fontos intézkedés történt az egyes könyvtárakkal kapcsolatban, másrészt 1951-ben sem mindenütt ő volt a kiküldötték egyike, tehát — bár igen sok helyen megfordult — mégsem tudhatott a naplója valamennyi házról.¹⁰

Záró fejezet

A szerzetesi könyvanyag átválogatása kb. 1952 közepére befejeződött. Ez egybeesett az Országos Könyvtári Központ megszűnésével. Ez az intézmény már régóta szálka volt sokak szemében, a tudományos könyvtáraktól a Népkönyvtári Központig, illetve a Népművelési Minisztériumig. Végző csapásnak alighanem egy szovjet könyvtárügyi szakértő budapesti látogatása bizonyult, akinek kijelentésére hivatkozva, miszerint ilyen intézmény a Szovjetunióban nincs, „ki lehetett lőni” az OKK-t. Ugyanakkorra az is nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző ad hoc megoldások, szétosztási, feldolgozási elképzelések, mint

¹⁰ Az eredeti tanulmányban ezek után következnek az egyes könyvtárakra vonatkozó részletezés, betűrendben.

a városi könyvtárak, múzeumok, levéltárak közvetlen feltöltése, helyi tudományos könyvtárak létesítése, az OKK Fölőspéldány-Elosztójának jegyzékein keresztül történő igény-begyűjtés stb. nem vezethetnek eredményre. Annál is kevésbé, mivel a szerzetesi könyvanyaghoz időközben igen sok egyéb könyv is „ömlesztődött”. Így hát a könyvek egységes szempontok szerinti feldolgozására és szétosztására részletes tervezet készült — főképpen Borsa Gedeon és Dörnyei Sándor, kisebb részben Babiczky Béla érdeméért. A tervezet összeállítását bizonyos mértékig megkönnyítette, hogy 1951 végétől az OKK ún. tájraktárakba gyűjtötte össze a különböző helyiségekben, különböző forrásokból felhalmozódott könyveket. Budapest, Debrecen, Pécs, Sopron és Szeged adtak helyet ezeknek a tájraktáraknak, ahonnan aztán már helyszíni csoportosítás után, sürgősségi sorrendben lehetett Budapestre szállítani további feldolgozás végett a könyveket. A szerzetesi könyvek anyaga itt már végleg elvegyült az OKK által szisztematikusan begyűjtött kallódó magánkönyvtáraknak, államosított házaknak, könyvkereskedéseknek és antikváriumoknak a könyvtárügy által kiválasztott könyvhalmaival, meg az 1952 közepére már teljesen csődbe jutott Fölőspéldány-Elosztóban felgyűlt hatalmas restanciával.¹¹ Elvegyült, de mint „állami tulajdonba vett könyvanyag” egyszersmind megmenekült a zúzdától és bekerült a tudományos kutatás látószögébe.

WIX, BORBÁLA

La fortune des bibliothèques monastiques

En 1950–1951, la plupart des ordres religieux de Hongrie furent dissous par le pouvoir communiste. L'étude s'occupe de la fortune des bibliothèques de ces ordres religieux, qui aurait pu être beaucoup plus défavorable, s'il n'y avait eu de gens passionnés pour la culture et les livres, qui tâchaient de faire tout leur possible pour sauver ce stock de livres resté sans propriétaire. C'est le Centre Bibliographique National qui était l'institution qui, bien qu'il n'eût pas de „pouvoir”, se chargeait de rassembler les livres égarés et de les distribuer parmi les bibliothèques convenables. A partir de 1949, les directeurs du Centre activaient de sauver les collections de livre de haute valeur de ces institutions supprimées. Ils demandaient une attribution aux autorités supérieures diverses pour l'achèvement de ce travail. Enfin, en 1950, les affaires de placement personnel et matériel des bibliothèques scientifiques ont été renvoyées dans la compétence du Centre Bibliographique National. Par suite du décret ayant force de loi N° 34/1950, se rapportant à la dissolution des ordres religieux, des „propriétaires” nouveaux ont été installés dans les maisons des ordres religieux, des „propriétaires” nouveaux ont été installés dans les maisons des ordres religieux, de la part desquels les bibliothèques devaient courir un grand danger. C'est seulement grâce aux décrets sollicités par le directeur du Centre, Béla Kóhalmi, qu'on a pris des mesures pour mettre en sécurité le stock de livres en question. Par la suite, à la base des écrits contemporains et de ses propres souvenirs, l'auteur analyse en détail l'activité du centre Bibliographique, développée pour sauver du pilon ce stock de livres de grande valeur.

¹¹ HORVÁTH V.: i. m. 246.: „Az egész könyvmennyiség [1952.] november 15-i becslés szerint 3 783 000 kötet. . . ”

KÖZLEMÉNYEK

Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke. A korai németországi metszetek számbavételére törekvő, monumentális összeállítás egyik lapján feltűnik három magyar szentet ábrázoló fametszet.¹ A 223 × 168 mm méretű keretbe foglalt kép felső negyedében dicsfényt sugárzó felhőkben Szűz Mária trónol a kis Jézussal a balkarján, magyar koronával a fején, jobbában jogarral. Alatta a kép alsó kétharmadában háttérként mintázott szőnyeg szolgál. Ez előtt áll a némi kövel és fűcsomóval életkített földön a három férfi, Árpád-házi szentek. Mindannyian igen erőteljes sasorral, fejük körül glória. Baloldalt látható az idős Szent István, hosszú hajjal és szakállal. Fején levelekből álló korona, jobbában országalma, amelyen nincs kereszt, baljában hosszú jogar. Térdig érő díszes ruhát és afelett valamivel hosszabb, még díszesebb, hasított ujjú palástot visel. Lábán csizma. Középen az ugyancsak szakállas Szent László talpig lovagi páncélban és szintén leveles koronával a fején. Jobbjával a földön álló, függőleges irányban megnyújtott, ovális pajzson Magyarország címerét tükörképben — a piros-fehér vágások száma pedig négy helyett öt — tartja, míg baljában alabárdot. Nyakában vastag láncon kis ékszer (kereszt?), övéről hosszú kard lóg. A kép jobb oldalán Szent Imre áll, apjához hasonló öltözetben és csizmában. Kezeiben lilomot fog, vállra omló hosszú haját hermelines hercegi kalap fedi. Fiatalságát hangsúlyozva nincs se szakála, se bajusza (1. ábra).

A hazai szakirodalomban legrészletesebben Lepold Antal foglalkozott e metszet leírásával, aki ehhez a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Arcképcsarnokában található másolatot használta.² E metszetnek máig is egyetlenként ismert példányát Campbell Dodgson, a British Museum nagy tekintélyű metszetekkel foglalkozó szakembere írta le az első világháború előtt a Berlin melletti Grunewaldban volt Paul Davidsohn-féle gyűjteményből. Dodgson azonnal megállapította, hogy az kétségtelenül Hans Sebald Beham, neves nürnbergi mester alkotása.³ Meghatározását átvette Gustav Pauli, aki összeállította Beham metszeteinek kritikai jegyzékét,⁴ amit elsőként ő maga egészített ki, többek között éppen a magyar szentek képével.⁵ A továbbiakban a Davidsohn-féle unikum sorsáról ezen felül egyedül annyit lehet még tudni, hogy az 1955-ben gazdát cserélt.⁶

Dodgson, miután Beham személynében megállapította a metszet készítőjét és azonosította a három magyar szentet, korabeli magyar szakértőkkel (Térey Gáborral és Apponyi Sándorral) levelezett erről a

¹ HOLLSTEIN, [Friedrich] W[ilhelm] H[einrich]: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700. vol. III.* Amsterdam [195?], 213.

² *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Bp. 1938. III. 130–132. — Köszönetet mondok itt RÓZSA Györgynek, e gyűjtemény mostani vezetőjének, aki erre a figyelmemet felhívni szíves volt.

³ Burlington Magazine 14 (1908/1909) 301–303. Reprodukcióval.

⁴ PAULI, Gustav: *Hans Sebald Beham.* Strassburg, 1901.

⁵ *Hans Sebald Beham: Nachträge zu dem kritischen Verzeichnis seiner Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte.* Strassburg, 1911. 38. 902B. sz. — V. tábla.

⁶ HOLLSTEIN: *i. m.* (I. az I. sz. jegyzetet) i. h.

1. ábra

képről. Ők hívták fel az angol szakember figyelmét arra, hogy több Mohács előtti esztergomi misekönyvben is fellelhető ennek a három magyar szentnek az ábrázolása, de más és más kompozícióban. Így Dodgson arra gondolt, hogy Beham ezt a képet egy ma már ismeretlen, fílió alakú esztergomi breviáriumhoz vagy misekönyvhöz metszette, de ilyen kiadás nem ismeretes. Mástól (Mr. Rosenheim) származott az az ötlet, hogy e feltételezett kiadványt talán Habsburg Ferdinánd kívánta volna megjelentetni, magyar trónra lépését követően, miután sógora, II. Lajos király, akinek örökébe lépett, Mohácsnál meghalt. Ezeket a feltételezéseket érdemes a továbbiakban egyenként szemügyre venni.

A fametszet 223 × 168 mm-es mérete csakis fílió alakú — vagy esetleg önálló — kiadványhoz megfelelő. A breviáriumok ilyen nagy formátumban történő megjelentetése egyedül csak karban végzett zsolozsmázáshoz volt alkalmas, az egyénileg végzett imádkozáshoz a kisebb alakúak (negyedré, nyolcadré) volt a megfelelőbb. Jól mutatja a fejlődési irányt, hogy a 16. században készült *Breviarium Romanum* 385 Bohatta által regisztrált kiadása közül egyetlen egy sem jelent meg fílió formátumban.⁷ A feltételezések közül tehát a breviárium törölhető.

A hazai misekönyvek közül, amint erre már Dodgson figyelmét Térey felhívta, több kiadásban is látható hasonló kompozíciójú fametszet erről a három magyar szentről. Apponyi Sándor konkrétan az 1514. évi esztergomi misekönyvet⁸ nevezte meg Dodgsonnak, amelyet a bécsi Winterburger-műhely állított elő. Ez az adat azzal egészíthető ki, hogy a 244 × 160 mm-es metszetet⁹ már az 1508. évi kiadásban¹⁰ is látni lehet, éspedig mind a két esetben a címlevél hátlapján. Az „Arma Christi” feliratot viselő címer lett, reneszánsz stílusú, építészeti jellegű keret fenti, erkélyszerű részén a három Árpád-házi szent térdnél elvágott alakja látható. Középen áll Szent István, négy részből állított címerrel, tőle balra Szent László kettős keresztet visel jobbra pedig Szent Imre, az Árpádok sávos címerével¹¹ (2/b ábra).

Az esztergomi misekönyvnek egy még korábbi, 1501. évi kiadásának,¹² amely ugyan nem tünteti fel a nyomdászát, de a betűtípusok alapján tudható, hogy a lyoni Jacques Sacon-féle műhelyben készült,¹³ egyik példányában¹⁴ a címlevél hátlapján 242 × 180 mm-es fametszet található¹⁵ (2/a ábra). A gótikus indafonatokkal felül és kétoldalt keretbe foglalt képmező felső részén a félholdon trónoló Madonna koronával a fején tartja ölében a Kisdedet. A metszet alsó felében három teljes alak áll: középen Szent László, balra Szent István és jobbra Szent Imre. Mindegyik kezében földre támasztott pajzsra a magyar címer. Első királyunk is harci páncélban látható, akárcsak László, míg Imre földig érő bő ruhában.¹⁶

E két esztergomi misekönyvön kívül van még egy harmadik is, amelyben a címlevél hátlapját hasonló kompozíciójú, 295 × 220 mm méretű metszet díszíti.¹⁷ Ez a zágrábi egyházmegye számára készült 1511-ben a velencei Licchtenstein-féle műhelyben.¹⁸ Itt a Madonna középen ül a trónon, feje fölé két angyal koronát tart. A trónus lépcsőjén felirat olvasható: „S. Maria patrona regni Hungariae” szöveggel. Bal oldalt áll Szent István, aki részben takarja mellette álló fiát, míg Szent László a kép jobb oldalán látható. A két király vállgallérján, a hercegnek pedig a kardján olvasható a névfelirat. Ez utóbbinak szövege:

7 BOHATTA, Hanns: *Bibliographie der Breviere 1501–1850*. Leipzig, 1937. 1–385. sz.

8 RMK III. 189.

9 HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938. XIII. tábla.

10 RMK III. 149.

11 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 17.

12 RMK III. 102.

13 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 11. sz.

14 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár.

15 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) X. tábla.

16 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 22.

17 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) XIV. tábla.

18 RMK III. 176.

2/a ábra

2/b ábra

„S. Emericus dux Slavoniae”, ez tehát Zágráb esetében külön hangsúlyt kapott. Alul, keskeny sávban virágok között két címer: bal oldalt a magyar,¹⁹ jobb oldalt pedig az Árpádoké (2/c ábra).²⁰

A fenti három példa meggyőzően bizonyítja, hogy a Beham-féle metszetet valóban egy hazai misekönyvbe szánták: talán ugyancsak a címlével hátlapjára. Hubay Ilona e témájú bibliográfiája²¹ negyedszáz kiadásban mutatta be ezeket. Jóllehet ennek összeállítása óta már több mint félszáz esztendő telt el, és számos további példányuk került elő az utóbbi évtizedekben,²² a korábbi ismeretlen kiadások száma ezzel szemben meglepően alacsony. Mindössze két ilyen akad: a legelső esztergomi,²³ amely csak változata az 1480. évi és korábbi már nyilvántartott *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*-nak,²⁴ valamint az első pécsi misekönyv, amelyet a bázeli Wenssler-féle műhelyben állítottak elő 1487 táján.²⁵ E két korai, nyilván még igen kis példányszámban előállított hazai misekönyvön kívül más, új kiadás tehát nem került elő. Bár természetesen nem zárható ki, hogy ilyen a jövőben felbukkanjon, mégis az a valószínűbb, hogy a Dodgson által ismertett fametszetet olyan kötethez rendelték meg, amely végülis nem készült el.

Az 1500. évben született Beham munkáját a művészettörténsek a 16. század húszas éveinek közepére datálták. Az a feltételezés, hogy ez Habsburg Ferdinánd megrendelésére történt, nem tetszik meggyőzőnek. Jóllehet ez az uralkodóház évszázadokon keresztül szorosan együttműködött a római egyházzal,

¹⁹ Tükörképben, a kettős kereszt halmok nélkül.

²⁰ HUBAY: i. m. (l. a 9. sz. jegyzetet) XIV. tábla.

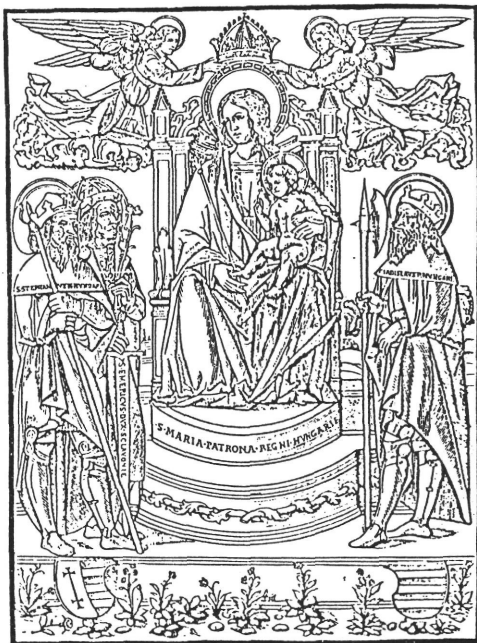
²¹ HUBAY: i. m. (l. a 9. sz. jegyzetet).

²² *Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge. Heft 6.* (1975) 58–75.

²³ *Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge. Heft 3.* (1967) 189.

²⁴ RMK III. 2.

²⁵ MKsz 1991. 258–262.

2/c ábra

Magyarországról egyetlen szertartáskönyve sem ismeretes a katolikusoknak, amely közvetlenül az egyik Habsburg király költségén jelent volna meg.

A hazai egyházmegyéek részére készült misekönyvek az említett mintegy negyedszáz kiadásban az 1480 és 1518 közötti időben láttak napvilágot.²⁶ Amíg az 1518. esztendő közvetlenül megelőző évtizedben szinte évenként nyomtattak ki ilyen köteteket, ezt követően hirtelen szünet állt be a hazai misekönyvek közreadásában. Luther fellépése egyszeriben megrázta majdnem az egész Európát. Lehetséges az is, hogy a hazai könyvpiac — éppen az említett sűrű megjelenést követően — egy ideig telített volt, de az sem kizárt, hogy az ilyen jellegű kiadványokat többnyire megjelentető budai könyvkereskedők tevékenységében keletkezett egyenetlenség. Mindenesetre 1526-ra már feltehetően időszzerű lehetett egy hazai misekönyv kiadása. Ezért, amíg Dodgson Mohácsot követően kereste a magyarországi szertartáskönyvet, addig ennek tervezése inkább a megelőző időben tűnik reálisnak.

Feltételezhető, hogy pl. az immár hosszú évek óta ki nem nyomtatott esztergomi misekönyv újbóli közreadását tervezték. Ehhez Nürnbergben megrendelték a három magyar szent fametszetét. A mohácsi csatavesztés során azonban nem egyedül II. Lajos, de az országnagyok közül igen jelentős számban mások is haltak ott meg, köztük a püspököknek mintegy fele. A csatamezőn maradt a magyar egyházi hierarchia élén álló mindkét érsek: Szalkai László esztergomi és Tomori Pál kalocsai érsek. De ugyanez a sors jutott osztályrészül — többek között — még (Csulai) Móré Fülöp pécsi, Perényi Ferenc váradi és Paksi Balázs győri püspököknek is.

Mindebből egyértelműen kiviláglik, hogy Mohács a hazai legfelsőbb klérus sorsát illetően is — akár csak az egész magyar történelem számára — vízvázalató volt. Az immár a szó szoros értelmében fejtelenné vált egyházi szervezet a továbbiakban aligha gondolhatott olyan tervek megvalósítására, mint egy misekönyvnek külföldön történő, meglehetősen költséges megjelentetése. A püspöki székek betöltése körül

²⁶ Az 1524. évben Velencében nyomtatott esztergomi misekönyv — RMK III. 264. — bibliográfiai fantom, amint ezt jegyzetében már SZABÓ Károly is feltételezte.

megindult vetélkedés, a török megjelenése immár hazánk szívében, a Szapolyai János és Ferdinánd között kirobbant háború a trónért, és végül, de nem utoljára az immár egyre tömegesebb protestáns mozgolódások mind olyan tények voltak, amelyek szinte lehetetlenné tették a korábbi elképzelés megvalósítását.

Érdemes még szemügyre venni, hogy vajon hol tervezhették hazai használatra szánt misekönyv elkészíttetését? Beham, a művész Nürnbergben tevékenykedett, ahol a 15. században többször is nyomtattak *Missale Strigoniensét*.²⁷ A reformáció azonban azonnal hatott erre a birodalmi városra, és 1517 után már nem állítottak ott elő többé egyetlen misekönyvet sem.²⁸ Miután a fametszetet Nürnbergben vészték, az itáliai vagy esetleg franciaországi megjelentetés szándékát el kell ejteni, hiszen az ott számításba vehető nagy nyomdahelyeken (Velence és Lyon) jó képességű metszők sora állt mindenkor rendelkezésre. Így inkább a legfejlettebb területektől távolabb fekvő, de hazánkkal szomszédos Krakkóra kell gondolni. Itt Joannes Haller ezekben az években rendszeresen nyomott lengyel egyházmegyéek számára misekönyveket.²⁹ A magyar és az akkori lengyel főváros között ekkoriban meglehetősen élénk könyvkiadói és kereskedelmi kapcsolatok voltak. Jól példázza ezt az 1516. évi *Breviarium Cracoviense*, amelyet Urbanus Kaym budai kiadó jelentetett meg.³⁰

Mindent összefoglalva úgy tűnik, hogy a három Árpád-házi férfi szentet ábrázoló metszetet, amit Beham Nürnbergben vésített, olyan fólió alakú hazai (feltehetően esztergomi) misekönyvhöz szánták, amelyet akkoriban leginkább Krakkóban lehetett kinyomtatni. Ez a terv azonban a mohácsi csatavesztés nyomán keletkezett általános zűrzavarban lekerült a napirendről.

BORSA GEDEON

Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban.* Újfalvi Imre két másik magyar peregrinus társaságában 1591. szeptember 11-én írta be nevét a wittenbergi egyetem anyakönyvébe. Ezt követően (eddiggi tudásunk szerint) több mint négy évet töltött a magyar protestánsok e korban leggyakrabban látogatott egyetemén, mígnem 1595 tavaszán Heidelbergbe távozott.¹ Zoványi, bár hamis adatokat ad meg Újfalvi wittenbergi matrikulációját és ottani tartózkodását illetően, közli, hogy Wittenbergben egy ideig ő volt a magyar coetus szeniora.² Thury Etele azt is meg tudja mondani, mikortól: 1593. március 19-től, feltételezhetően távozásáig.³ Ez a dátum azért érdekes, mert I. Keresztény választófejedelem halála után szabad kezet nyertek Wittenbergben a szigorúan vett lutheri irányzat hívei, akik 1592-ben testületileg vonták felelősségre a magyar coetust, s úgy döntöttek, annak kálvinista vagy kálvinizmussal gyanúsítható tagjainak el kell hagyniuk az egyetemet.⁴ Újfalvi Imre mégsem távozott, noha sárospataki hátterével helvét irányzatosságához s későbbi „filippizmusához” nem fér kétség; azt is tudjuk, a melanchtoni elvekhez még Magyarországra való visszatérése után is hű maradt. Feltehetőleg nagy diplomáciai érzékkel volt megáldva, ha ennyi ideig kibírta az egyre kálvinista-ellenesebb Wittenbergben; csak összehasonlítás-ként jegyezzük meg, hogy barátja és későbbi peregrinustársa Váci Gergely, aki Újfalvi előtt egy hónappal

²⁷ RMK III. 7, 22, 44.

²⁸ WEALE, W. H. Iacobus — BOHATTA, H.: *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium rituum latini ab anno MCCCCLXXIV impressorum*. Londinii, 1928.

²⁹ *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Fasciculus IV. Introductio et catalogus librorum. Wrocław etc. 1962. 211. sz. *Missale Gnesnense* = 1523, 218. sz. *Missale Posnaniense* = 1524, 219. sz. *Missale Cracoviense* = 1525.

³⁰ Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej XXXVIII (1988) 23–30.

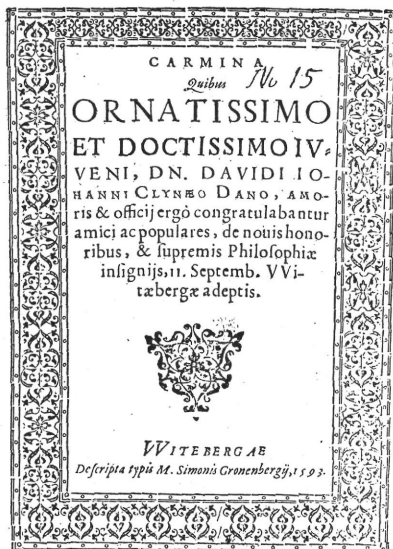
* A faksimile közléséért köszönetet szeretnék mondani a koppenhágai Királyi Könyvtárnak, amelyik rendelkezésemre bocsátotta a kiadvány fénymásolatát.

¹ Heidelbergi matrikulációjának pontos dátuma: 1595. április 22.

² ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiadás, Bp. 1977. 664.

³ Protestáns Szemle 1908. 28.

⁴ KEVEHÁZI Katalin: *Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*. Szeged, 1986, 42.

*Optatus spei ac iustitiae
Abrahamæ Duzelhe*

Signa docent bona Stilponis, quæ tollere nulla
Tempora vel casus, siamimæque, visque potest.
Signa docent patriæ reliquis magis vîbus apta,
Arcere & longè quæ mala cuncta queunt.
Ergo etiam socios inter tibi grator honores,
Vt quæ secundentur supplice voce precor.
Perpetuos viret vt laurus, nobisque Deoque
Tu quoque perpetuos viue, valèque dies.
Tot spinas inter, tot & horrida cirsia, calle
Contentas recto, lampada dante Deo.

Emericus Vyslains Vngarus.

ALIVD.

Iucundum nimis & nimis decorum est,
Bonis artibus imbui. Sed illud
Iucundum magis & magis decorum est,
Nostra militiæ foro addicatum.
Sic à Pallade roborasse mentem;
Ut certaminis hoc & hoc periculum
Cum consortibus ausit experiri.
Hoc modis tamen omnibus decorum est,
Martem vincere consecrantorum,
Victtricemq; sibi merere palmam.

Quam

Carmen gratulatorium.

Os fuit hic priscus victuro carmi-
ne dignus,
A patribus nostros missus &
vsque dies:
Frondebis æternæ Lauri redimire
capillos.

Maxima cur a Deas queis co-
luisse fuit.

Scilicet hoc virtutis honos studiūque meretur,
Ardua, ni prostant præmia, nemo feret.
Non domus vlla diu, non res quoque publica stare,
Dextera ni referat digna brachia, potest.
Hæc hostes superant, hæc quæ nil tesquā morantur,
Hæc sunt quæ multos querere & alstra iubent.
Hæc faciunt segnes vigiles, franguntque feroces,
Abdita velligant hæc sine fine bona.
Sistitur in medium medio sapientia tali,
Quæ sola arcani conscia Phœbetui.
Nec tibi tot studijs quæ sita negatur ab olla,
Etcapiti en dantur laurea ferta tuo.
Laurea ferta duci sacra quæ sunt folia Dearum,
Castalidum turbæ perpetuumque decus,
Ilicet à teneris annis tolerare labores
Quos animus fuerat, prospera signa docent.

A 2 Signa

Quam cum non sine laude singulari

Hoc, KLYNABE, die tibi parasti,
Cur te non TREDECIM BEAM PHALENCIS?

Frid. Taubmanus. Fr.
VVitebæ 1593.

ALIUD.

Agnæ minorq; faces, quarum venit vna
diurnis,

Alterâ nocturnis æthera scandit
equis:

Sunt testes viriditæ non CLYNABE sub æuo
Segniter Aonijs intubuisse sacris.
Nam tibi non sat erat discendo condere soles,
Vrgebas etiam tempore hostis opus.
Hinc calles toto quodcunque volumine sparsum
Tullius Ausonix gloria gentis habet.
Calles Æolijs toties cur exeat antris
Eurus cum Boreâ, cum Zephyrôque Notus.
Insper ætherijs, quæ nos animantia spectant
Errabunda, satis lucida signa plagis.
Ingenio non vena deest, seu carmina Graio
Pangere, seu Latio plena lepore velis.
Præmia num desunt? minimè. Miserata labores
Te finit en quanto Pallas honore frui.

A 3

Quam

matrikulált Wittenbergben, már 1593 tavaszán továbbment a barátságosabb légkörű Heidelbergbe.⁵ De Újfalvi wittenbergi tevékenység — pere jegyzőkönyvének két mondatától eltekintve, amire még visszatérünk — mindeddig keveset tudtunk.⁶

A koppenhágai Királyi Könyvtárban őriznek egy 1593 őszén Wittenbergben kiadott kis versgyűjteményt, amelyet egy David Johannes Clynaeus nevű dán ifjú filozófiai doktorátusának ünnepelésére állítottak össze. Ez a vékonyka füzet, amelynek rövidített címe *Carminau quibu. . . Dn. Davidi Iohanni Clynaeo Dano. . . congratulabantur amici ac populares. . .* nem sokkal a nevezett dán hallgató 1593. szeptember 11-i doktorrá avatása után hagyta el Simon Groneberg nyomdáját. Az új doktornak négyen gratulálnak latin versekkel s az első helyen „Emericus Vyfalvius Ungarus” áll, akit Frid[rich] Taubmanus, Johannes Jacobaeus Arpius Collignius és Daniel Petri Nidrosiensis Nortvagus követ. Újfalvi 30 soros verse, a *Carmen gratulatorium*, amit itt fakszimilében közlünk, jól pergő disztichonokban van írva, s bizonyára leginkább elnyerte Clynaeus tetszését, amennyiben maga az ünnepelt és nem más határozta meg a versek kinyomtatásának sorrendjét.

Clynaeus nevű dánát a fenti keresztnévvel nem találunk a wittenbergi matrikulában, viszont pár hónappal Újfalvi előtt írta be a nevét az anyakönyve egy David Ioannis Hafniensis (Danus), s benne gyanítjuk az 1593-as ünnepeltet.⁷ A többi versszerző közül a már 1586-ban matrikulált Iohannes Coligneus-Coligny alighanem hugenotta száműzött, tehát inkább helvét irányú, mint lutheránus érzelmű ember. Egyébként viszont nem igen vonhatunk le messzemenő következtetéseket Újfalvi latin költeményéből. Talán csak azt lehetne hangsúlyozni, hogy mivel a vers egy dán diáktól ünnepel, akivel Újfalvi baráti viszonyban állhatott, s ez a Wittenbergben tanuló dán minden valószínűség szerint a lutheri hitelveket követte, magában a költemény tényébe érvényesült Újfalvi „filippizmusa”. A protestáns vallásokon belüli toleranciára mutat emlékkönyve is, hol olyan ideológiailag különböző, ha nem éppen egymással szemben álló tudósoktól szerez bejegyzéseket, mint Arminius és Gomarus, vagy Angliában Baro és Whitaker. Erre a vallási olranciára és nyitottságra utalhat az 1612-es vádak egyike, amelyet Újfalvi ezekkel a szavakkal utasít vissza: „Az Wittebergai dolograis megh felelek *suo loco*. Ha szinten Eretnek uolnekis, abban minemő processusok voltak, megh mutattyak az Authorok”.⁸ Az 1612-es magyar egyházi vezetők szemében már a „filippizmus” is veszedelmes elhajlásnak számíthatott, s ha még hozzá puritán nézetek is járultak, terjesztőjük joggal vonta magára a hivatalos egyház haragját.

GÓMÖRI GYÖRGY

Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából. A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1700 közötti külföldi könyveinek proveniencia vizsgálatakor került elő az *Enchiridion militis Christiani* egy példánya, mely egykor Sinai Miklós tulajdonában volt. A könyv jelenlegi raktári száma: 753.312, ép példány, fatáblás díszítetlen pergamenkötésben. Kései, sokadik editio. Leírása:

ERASMUS Des.[iderius] Roterodamus: Enchiridion militis Christiani saluberrimis praeceptis refer-tum cum autoris praefat. [ione] denuo excudi curavit, qui latet hoc sub symbolo: militem Christianum haereditas Dei manet. Halle, 1699, impensis Orphanodochii Glaucha- Hallensis, typis Christ.[iani] Sal-feldii. 244,[13] ff. 8° — Kétszínnyomás.

Possessori nyomok:

1. A címlapon a „Sub remigio alarum tuarum” feliratot tartó, kiterjesztett szárnyú sást ábrázoló famet-szet két oldalán „Johannis Püspöki” szövegű bejegyzés található, keltezés nélkül. Thury Etele¹ három

⁵ Váci 1593. április 7-én matrikulált Heidelbergben.

⁶ KESERÜ Bálint: *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve*. Irodalomtörténeti Dolgozatok 70. Szeged, 1972. 57.

⁷ *Album Academiae Vitebergensis 1560–1602*, Vol. 2. Halle, 1894. 382.

⁸ KESERÜ: i. m. uo.

¹ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa, 1908. II. 187, 209, 213.

Püspöki Jánosról tud, akik különböző időpontokban tanultak a debreceni Református Kollégiumban, dátum híján egyelőre eldönthetetlen: melyikük volt a könyv tulajdonosa.

2. Az elülső védőlap verzóján van a „Liber Nicolai Sinai Comp.[aravit] in auctione publica Debrecini A[nn]o. 1761 d.[ie] 12 Januarii” possessori szöveg.

Sinai Miklós könyvtárának 1804-ben készült katalógusát a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtárának Kézirattárában őrzik.² A katalógusban a könyveket formátum szerint csoportosították (in folio, in quarto, in octavo, in duodecimo), a 15. fólió verzóján olvasható: „Erasmii Enchiridion militis Christiani Hallae 1659”. A katalógust két kéz vetette papírra; az egyik írása teljesen megegyezik az *Enchiridion* jóval korábbi possessori bejegyzésével, véleményem szerint Sinai tolla alól került ki. Az 1804-ben már idős, 74 éves férfiú elírta a szóban forgó könyv impresszumát. Említésre méltó, hogy Sinai ezen felül még öt Erasmus-művet birtokolt.³

A katalógus szövege után, a 25–26. fólión Sinai folyamodványa található a felséghez, latin és magyar nyelven röviden leírja gravameneit, s kéri, hogy a perében hozott ítélet ellenére debreceni szolgálati lakásában megmaradhasson, mert — egyebek mellett — könyveit nem tudja hova szállíttatni és hol elhelyezni. Révész Imre említ egy azonos tartalmú felségfolyamodványt, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őriznek.⁴ Ugyanott található egy levéltöredék idős Teleki László gróftól, akinek szándékában volt megvásárolni Sinai egész könyvtárát, numizmatikai és metszetgyűjteményét. Révész szerint nincsen adat arra, hogy mi lett az idevonatkozó tárgyalásokból, de a könyvtár nagyobb része valószínűleg szétszóródott.⁵

3. A tárgyalt *Enchiridion* példányt a Debreceni Egyetemi Könyvtár tizenkét másik könyvvel együtt 1918-ban vette meg a Hegedűs és Sándor Könyvkereskedéstől, csoportosan leltározta⁶ és 302.431. számon besorolta a nagy raktári állományba, ahonnan a hetvenes évek végén kiemelték és átirányították a régi könyvek különgyűjteményébe. Sinai Miklós gyűjtötte a könyveket, és nagyon vigyázott azokra, „nem adott kölcsön senkinek”.⁷ Post mortem possessoris habent sua fata libelli!

ORTOZI ESZTER

Ifjabb Ács Mihály Bártfán. * Ifjabb Ács Mihály valószínűleg 1709-ben érkezett Bártfára mint a bártfai gimnázium újonnan meghívott rektora, és 1710 tavaszán távozott. A cikkünkben közölt szövegek itteni munkásságához szolgáltatnak adatokat.

Ifj. Ács Mihály 1709. október 6-án Bártfán kelt levele Motuz Mátyáshoz. A levél kézírata Rotarides Mihály hagyatékában található, amely a Hallei Magyar Könyvtár tulajdonában volt, (jelenleg Berlinben őrzik). A levél szövege:

² Jelzete: R 509/3 *Catalogus librorum bibliothecae Nicolai Sinai professoris*. 1804. 26 fólió.

³ *Paraphrasis in Evangelium Marci*. Basileae, 1524. — *Paraphrasis in Novum Testamentum*. Berolini, 1778. — *Proverbiorum epitome*. Lipsiae, 1759. — *Erasmii et Melancthonis Epistolae*. Francofurti, 1749. — *Adagiorum chiliades*. Basileae, 1591.

⁴ Ifj. Révész Imre: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*. Bp. 1959. 259.

⁵ Révész: i. m. 9.

⁶ A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetemi Könyvtár. Főnapló 1916–1935. 1918. év 58. tétel, 5937. leltári szám. Ez a vásárlás azt bizonyítja, hogy a Hegedűs–Sándor cég — mely körül 1913-ban botrány robbant ki — antikvár példányokat is árult.

⁷ Révész: i. m. 63.

* Szövegünkben Ifj. Ács Mihály nevének *A magyar irodalom története II.* (Bp. 1964.) által bevezetett írásmódját követjük. Színnyceinél mint Aács szerepel, ami német származására utalhat; a Rezik–Mattheides féle *Gymnasiológiában* Aatsként említik.

Az Ur Istennek áldassát és mindennemő lelki és testi ajándékát kívánom Kglđk

Szivessen láttam vólna Kglđet, ha annyira valo üressége lehetet volna hogy ki jött volna Bártfára; de el hittem, hogy sok fooglalatossági miat nem lehetet; A Gerhardus nyomtatássa felől ezen terminusok közt vagyok; Nyomtatássához minden mulatás nélkül hozzá fognak; de kívánnak árkussátul 4. f. Rh. és 5. gr. szokások szerint, reménlem hogy az 5. gr. defalcalhatom, de nem többet mint a' qvitantia meg fogja mutatni, úgy hogy mind egészen magam adgyak hozzá papyrossat, anticipando kíván 50. f. igervén az elkészettésben valo serénségét, azért ha valami modon igereti szerint most kezdetiben succurrálhat Kglđ 20. vagy 30. f. igen kívántatnék, Isten engedvén el készületit ez meg tér Kglđre; ha többel segíthet Kglđ, több tér Kglđre, én hozzá valo papyrossra 20. Rh.f. adtam mellyet várok, hogy ezen az héten kezemhez vészek, recommendálom Kglđnek kezdetiben ez munkát azután egész végezetüig nem lesz költségünkben, hogy pedig Kglđ tanácsa szerint a' praxist el váloszszuk, a' meditatioktul én nem jóvallom. Ezzel Isten oltalmában ajánlván Kglđt kedves házanépével

Datum Bartfae 1709.
die 6. Octobris

Maradok
Kglđnek
Bizodalmas Joakaro Praedikator Urnak
Keteles és Alázatos szolgálja
Aács Mihály mp.

Petroczy István uram ő Nga kérete tölem ez Magyar Theológiákat kérem Kglđet ne terheltelessék data occasione ő Ngának Varanora küldeni kedvesen veszi ő Nga Kglđ joakarattyát.

Ács Mihály anyagi támogatásért fordult fautorához, Motuhoz, a *Szentséges elmélkedések* (RMK I. 1771), ill. *A kegyességnek mindennapi gyakorlása* (RMK I. 1772. című könyvei kiadásának ügyében. Leveleiben *Gerhardusként* említi e műveket, Johannes Gerhardus jenai professzorra utalva, akinek 1606-ban kiadott *Meditationes sacrae* című műve e kiadások alapjául szolgált. (Magyarul először 1616-ban jelent meg Zólyomi Boldizsár gondozásában – RMK I. 460.) Ugyancbben a levélben említi Ács *Magyar Theológia* (RMK I. 1757) című művét, amelyet szintén bártfai tarózkodása alatt jelentetett meg 1709-ben. A levél utószavában említett Petrőczy István alighanem a költőnő Petrőczy Kata Szidónia bátyja, kinek a Trencsény megyei Csacán (Čadca) volt birtoka. Krman Dániel, aki szintén Ács Mihály ismeretségi köréhez tartozott, 1704-ben üdvözlő verset írt a tiszteletére (RMK II. 2223).

2. Az alább közölt szöveg, a Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologia* II. Sectio 3. fejezetének részlete, ifj. Ács Mihály bártfai rektorsága ideje alatt kiadott vizsgáteleiről tájékoztat. Ez a kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapesten található. (Kordován László: *A Rezik–Matthaeides-féle Gimnaziologia kéziratai*. Neveléstörténeti füzetek 8. Bp. 1988. című tanulmányában ez a CL1 jelzésű kézirat.)

A *Gymnasiologia* részlete (194–197. főlők):
(Sectio II. de SCHOLJS CJVTATENSJBVS
CAPVT I. de SCHOLA BARTPIIENS)

§. XXXVI.

Tandem post fata Jacobi Zabeleri Senioris, urgente rem Spectabili ac Generosissimus Domino Domino Nicolao Szirmay de Szirma, Patrono

Scholarum liberali, et promotore meo munificentissimo, cuius memoriae apud posteros seros recolendae caussa, Orationem meam Panegyricam, huic Gymnasiologiae, tanquam templum gratiarum perpetuum, adnectere volui, qvia majus officium vita beate defuncto, neque invenire, neque exhibere potui, evocatus est Michael Acs Junior Hungarus Trans-Danubianus, de qvo et eiusdem parente vide Czvittingerum in Specimine Hungariae Litteratae pag. 13.14.¹

¹ (P) Michael Aats filius itid. Michaelis Pastoris Günziensis seu Köszegiensis, Devetseriensis et N. Csósiensis, Argentorato in patriam revocatus, regendo Gymnasio Jauriensi admotus est, qvo officio Anno 1702. et 1703. laudabiliter functus, evocatus est in Pastorem loci Articuli Vadosfa dicti, vbi 1704. et 1705.

§. XXXVII.

Hoc loco ejusdem Theses Miscellaneas, Bartphae anno 1709. in examine ventilatas, et Excell. Dn. M. Joh. Schwartzio dicatas, adduxisse sufficiat, quarum praefatio talis:

Adsit: verbum hoc personale finitum, Symbolum fuisse legimus Rudolphi Potentissimi Romanorum Imperatoris, et regis Optimi fortissimique Incltyti Regni Hungariae, quo quid significare voluerit, ipse optime sciverit. Doctiores ex litteris quinque sensum elicere voluerunt istum: Auxilio Domini superabit Imperatur Turcam. Alii pro communi Christianorum symbolo usuparunt, et hunc inde sensum produxerunt: Auxiliatur Deus suis iusto tempore. Nonnulli sibi accomodantes, contra tentationem hostium spiritualium et corporalium se consolati sunt hoc modo: Auxilio Domini superabo inimicorum tentationes. Quorum meditationem, ut ingeniosam, sic piam et fructuosam esse videmus, atque probamus. Similem in modum pro Almae nostrae, nuper per amplissimum Magistratum Bartphensem, ut et gloriosae memoriae Reverendissimum atque Excellentissimum virum beatissimum Dominum Jacobum Zabelerum, restauratae Scholae Symbolo, nomen substantivum et fundamentale Babis usurpabimus, et, iuxta litteras quinque, sensum hunc eliciemus: Bartphensem Adjuvabit Scholam Jehova Supremus: vel: Bartphensi Auxiliatur Scholae Jehova sapientissimus. Ergo, Bartphensis Adora Schola Jehovam Servatorem. Basis Grammaticis significat fundamentum et plantam pedis, quae ita sustinet totum corpus, ut fulcrum integrum aedificium, quo symbolo merito gaudet, non tantum schola, sed etiam Ecclesia, immo etiam ipsa Respublica Bartphensis, non solum ideo, quod Dominum Deum Trinum suam habet, cujus potentia et robore inter tot tantasque patriae vicissitudines, ad hoc usque momentum firmiter stetit: sed etiam ideo, quod Bartpha nostra olim scholarum reliquarum, et Ecclesiarum, honestissimarumque artium Basis sit facta. Qvis enim adeo praeteritarum renum ignarus est, qui nesciat scholam Bartphensem, pristinis temporibus, non modo non aliis cesserit, quin potius omnibus aliis palmam praeripuisse? Constat quippe, post factam, Dei gratia religionis.

Christiana, per Deo dilectum virum, Dominum Martinum Lutherum, Reformationem, primum in tota Hungaria, Sacram Evangelii lucem Bartphaefulsisse, et per totum Regnum, Regionisque vicinas hinc prodiisse, ac ab exorta luce Evangelii continuo Clarissimos viros: Leonhardum Stöckelium, Severinum Sculteti, Petrum Fabrum² Martinum Wagnerum, Mart. Pfeiffer, Joh. Schwartzium, Eliam³ Splenium, Eliam Ladiverum, et nuper ex hac mortalitate, ad immortalitatem transgressum, Deo hominibusque carissimum, pietissimae memoriae, et desideratissimae recordationis virum, Reverendissimum atque Excellentissimum Dominum Jacobum Zabelerum, Ecclesiarum Christi per Regnum Hungaria Superintendentem celeberrimum, et hujus Ecclesiae Bartphesis Pastorem Primarium omnibus meritis et muneribus dignissimum, Patriae patrem, Dominum et compatrem meum, ante et post suos cineres, ad meos usque cineres Venerandissimum, in untraque omnino Regiae Liberaeque Civitatis Bartphensis Cathedra, Ecclesiastica et scholastica, dignissimi, eruditissimi atque prudentissimi viri praefulsorunt, insuper celebratissimae et pretiosissimae ex auro atque argento artes, ad stuporem usque, et supra aliarum civitatum gloriam, hic eminent, coluntur et tratatur. Quem porro latet, ex altera Regni parte, adversus inimicos patriae fortissimum antemurale esse? Vt reliquas Martiales res gestes praeteream, revocemus nobis in me-

vixit. Jbi Rascianorum tyrannidem diutius manere non potuit, sed officium Castrensis Ministri suscepit, et cum Spectabili Stephano Teleky Török, mille equitum supremo Colonello Rosnaviam venit, ibidemque Hungariae Ecclesiae Diaconus factus est 1706. Anno 1707 die 11. Julij Anderas Bodó Superintendens et Georgius Wendrinszky Pastor Kun-Tapolczensis, Rosnaviam vocantur pro introductione M. Michaelis Aáts in Diaconum Hungaricum. Fit ea introductio festo die Bartholomaei. Solutionem habebit ex aula Rakocziana 100. Fl. ab Ecclesia victum et amictum. Vide Protocolum Fratrum p. 344. Bartpham 1709. delatus, scholam rexit, fuitque Nicolai Szirmay Aulae concionator. Inde anno 1710. Cassoviam vocatus in Rectorem Gymnasii et Pastorem Hungaricum, nonnisi dimidium annum officio praefuit, ac peste ingruente, mortuus est, in Capella, quae Templo adiacet cathedrali, contumelatus.

² (q) Non Petrus iste Faber, sed Thomas vocabatur et mox mortuo Stöckelio successor dabatur.

³ (r) Non tantum Splenius, sed etiam Elias Ladiver, M. Joh. Schwartzio in Cathalogo Rectorum Scholae Bartphensis, proponensodus est, uti Synopsis ista docet.

moriā victoriā praeeriti anni, quā de excurrentibus hostibus ex vicina Polonia reportarunt, quā fortiter aperto Marte eis restiterunt hostium vires fregerunt et debellarunt, usque adeo, ut Bartpha merito Basis artis et Martis, Basis Evangelii et consilii, Basis litterarum et quaesturarum nuncupari possit. Quae etsi invidia temporis aliquamdiu commota fuit, ex divina tamen benignitate pristinae libertati restituta est. Sub cuius divinissimo nutu, cum et schola sua incrementa sapiat, studiosa juvenus Barphensis diligentiae sua documenta probare gestit. Sed quoniam ex singulari Dei dementia, nec non totius Evangelicae Ecclesiae votis, suffragiis et praecibus TVA Excellentia pro communi Ecclesiarum et scholarum Inspectore est constituta: Thesesigitur has Miscellaneas Juventutis nostrae Bartphensis, Inspector vigilantissime, Domine Patrone ac Praeceptor maxime venerande, commendare et dedicare volui, submisce orans, ut in laboriosissimo modo imposito magis, quā suscepto officio, inter caeteras, maximeque arduas sibi inhaerentes curas, scholae quoque nostrae studia sibi commendata esse patiatur. Qua spe fretus, pro incolumitate Vestrae Reverendissimae atque Excellentissimae Dignitatis, preces, cum omnibus huius scholae membris, devotissimas Domino Deo fundentes oramus, ut Deus Pater, propter Filium suum, Dominum nostrum Jesum Christum, Spiritu suo Sancto impleat, donisque suis exornet, bect, coronet, absolutisque tandem feliciter muneribus suis, in militanti has Ecclesia in triumphantem pro perpetua quiete transloceat: Quod omnino ut fiat, iam ad rem nos accingentes, toto pectore dominum numen imploramus, ut auxilio suo nobis Deus clementissimus adsit.

THESES MISCELLANAE

in examine autumnali ventilandae, quas in Alma BARTPHENSJUM SCHOLA Juventus Scholastica, propugnandas suscepit, anno 1709. die 30ma Septembris.

Ex Theologia

- I. Quam defendet Paulus Keller Nobilis Bartphensis praefentia DEJ rebus non infert necessitatem.
- II. Quam defendet Joh. Galli Vetero-Soliensij. DEUS nullum hominem destinavit ad aeternam damnationem.
- III. Quam defendent Daniel et Elias Lanij Vetero-Solienses. Visibilitas non est perpetuum attributum Ecclesiae.
- IV. Quam defendet Mathias Ladislaides Ochtiensis, et Joh. Longai Vetero-Soliensis. Homo ante lapsum habuit liberum arbitrium; post lapsum vero, ante conversionem, in Spiritualibus nullum.
- V. Quam defendet Johannes Varkolik Berzoviczensis, Joh. Kovátsik, et Thomas Tuteurak Arvensis. Dictum Apostoli Pauli ad Rom. IX.12.13. scriptum est: Jacob dilexi, Esau odio hnau, non est intelligendum de odio hostili.

Ex Logicis

- I. Genus Logices, rectius ponitur habitus instrumentalis, quā ars.
- II. Plus est in specie, quā in genere.
- III. Individuum non potest praedicari de alio.
- IV. Deo, genus Logicum tribui non debet.

Ex Rhetoricis

- I. Recte describitur Rhetorica a B. Dieterico, quod sit ars bene dicendi.
- II. Rhetoricae partibus commode adnumerari, possunt, Inventio et Dispositio.
- III. Hyperbole nullum mendacium continet.
- IV. Omnis exornatio sermonis est Tropus aut Figura.
- V. In dicto Gen. III.22. male tribuitur Deo Ironica Loqvutio.
- VI. Chria recte definitur: Morale cuiusunque actionis, sive fabulose, sive vere veritatem exhibens, per memorabilem sententiam aliquam.

Ex Poeticis

Samuel Ocherland, Jacobus Johannides Georgius Szkiwrai Briznensis.

Male dicitur: Poetas nasci, Oratores fieri.

Es Curtii Libr. III. Cap. I. §. 7. docetur: Bellum cum pietate geri posse.

Alexander M. ruptis locis, nodi Gordii, sortem, Oraculi implevit, non elusit.

Ex. libr. III. Cap. II. §. I. recte colligitur: Ducem belli tanti esse, quanti totus exercitus.

Ad Theses has oppugnandas, invitaverat Daniele Krmannum, eo tempore ab Ecclesia Zolnensi exulem, et Ecclesiae Bartphensi Slavice deservientem, qui non tantum Theologicas, sed Logicas etiam, Rhetoricas et Poeticas insigniter oppugnavit.

§. XXXVIII.

Porro in hac statione, idem Michael Aats, Theologiam b. Königii, in quaestiones redegit, et sub titulo: Magyar Theologia, Spectabili ac Generosissimo Domino Nicolao Szirmay dicatam in 12. edidit, Bartphae 1709. Item Meditationes Gerhardi, in Hungaricum olim per Balthasarem Zolyomi versas, in lucem publicam denuo emisit in 12. ibidem Anno 1710. dedicatas Reverendo Mathiae Motuz Hungaricae Ecclesiae Eperiensis Pastori, et coningui eius Elisabethae Székely, nec non Domino Nicolao Czekus et Mariae Nyustai uxori, in impressionem libri sumtus ferentibus. Idem scripsit concionem funebrem in 4. Leutschoviae impressam, Valentino Török, filio Spectabilis Stephani Török, Anno 1708. Rosnaviae vinculis corporis dissolutus⁴ Cassoviam deinde vocato, et peste ibidem extincto, scholae quoque Bartphensis splendor, aliquantisper restauratus, iterum extinctus est.

Mint látható, a 36–38. paragrafusban (ff 194–197. föliók) a bártfai rektor, ifj. Ács Mihály vizsgáteleit közli a *Gymnasiologia* szerzője, illetve saját magát mutatja be. A 36. paragrafusban bártfai meghívásának körülményeit említi meg, a 37. paragrafusban aztán közli Ács 1709-ben Bártfán megjelent vizsgáteleit, amelyeket a gimnázium őszi (1709. szeptember 30-i) vizsgáira állított össze. Előszavában I. Rudolph császár symbolumából indul ki, s ennek ötféle magyarázatát nyújtja, majd a bártfai iskola szerepét méltatja, mint a magyarországi reformáció kiindulópontját és fő központját, és megemlíti a bártfai reformáció kiváló férfait.

Ezek után felsorolja a vizsgáteleket (melyeket Ács Schwarz János bártfai papnak ajánlott). Ezek 4 részből állnak:

1. teológiai tételek, 2. logikai tételek, 3. retorikai tételek, melyek a Melancthon-tanítvány Conradus Dietericus (Dietrich) retorikájára támaszkodnak, 4. poétikai tételek.

A 38. paragrafusban a *Gymnasiologia* szerzője ifj. Ács Mihály kiadványait sorolja fel, mégpedig a *Magyar Theológiát*, a Gerhadus-féle *Meditációkat*, ill. Telekesi Török István fia Bálint fölött 1708-ban elmondott gyászbeszédét (RMK I. 1756), amelyet ugyanebben az évben Rozsnyón meg is jelentetett. Kiemelem még, hogy a bártfai gimnázium vizsgáján a már említett Krman Dániel evangélikus püspök volt a vizsgáztató.

Theresa Kriedemann
(Berlin)

Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén. A magyarországi nevelésméleti szakirodalom kibontakozása idején, a 18. század utolsó évtizedeiben elterjedt egy eredetileg szóbeli, ám mégis nagy hatású műfaj, amely a nevelésügyet is szolgálta. A papság egy része felismerte, hogy a jó nevelés szükségességéről a híveket meg kell győzni. Mivel sokak kezébe könyv soha nem jutott el, ezért az új nevelési elveket a szószékről terjesztették. A tizenhetedik század utolsó évtizedeiben számos nevelésméleti,

⁴ (r.) Edidit praeterea praxin pietatis Gerhardi quotidianam, olim auctore eodem Balthasare Zólyomi in Hungaricum versam, recusam Bartphae in 12. 1710. Novum Testamentum Hungaricum ejusdem opera Aatsii versum, beatus ROTHARJDES in sue collectione habuit. Ad laudem viri pertinet, quod nonnullas cantiones ex Germanico fecit Hungaricas, quasdam vero etiam ipse composuit.

nevelésfilozófiai tartalmú prédikáció hangzott el a templomokban. Főként a tanév kezdetén és végén igyekeztek az egyházak képviselői a népet a gyermekek iskoláztatásáról és egyéb tanügyi vonatkozású kérdésekről tájékoztatni, felvilágosítani. Sokan azután ki is nyomtatták ezeket az egyházi szónoklatokat, így maradtak ránk.

Kettőt érdemes közülük röviden elemezni. 1794-ben Pesten jelent meg nyomtatásban Dianovszki János kiskundorozsmai plébánosnak *A fiak neveléséről* című beszéde, amelyet Szegeden mondott el 1793-ban.¹ A prédikáció elején Dianovszki arról szól, hogy a gyermekek jó nevelése nemcsak a szülőknek vagy maguknak a gyermekeknek az érdeke, hanem a társadalomnak is. Ha jólnevelt és hasznos ismeretekkel ellátott ifjak sora nő fel, azok értékes és hasznos tagjai lesznek a társadalomnak, jó polgárai hazánknek. A gyermekek jó neveléséről a szülőknek kell gondoskodni: „Kötelesek azért a szülők, hogy vagy magok jól neveljék magzattyokat, vagy nevelőket fogadgyanak”. — írja a szerző. Hangsúlyozza, hogy a nevelést zsege gyermekkorban kell elkezdeni:

„Szükséges, hogy a neveléshez korán lássanak, fiokat gyenge korában szoktassák a jámborságra és tanulásra”.² — írja, majd így folytatja: „Aki ifjúságában nem szokik a jó erkölcsökhöz és hasznos tudományok tanulásához, tudni való, hogy tudatlanságban marad és hibás leszzen tellyes élete.”³

Érdekes megfigyelni, hogyan jelenik meg Rousseau gyermeki lélekről vallott felfogása egy 18. századi magyar prédikációban: „... mert az ifjúság hajló, mint a lágy viasz, és alkalmtos akár-melly tudománynak, kézi-mesterségnek, sőt paraszti munkának meg-tanulására, és megszokására”.⁴ A szülő és a tanár feladata az, hogy a tiszta gyermeki lelket értékes és hasznos dolgokkal töltsse meg.

Dianovszki — ellentétben Rousseau-val — a nyilvános iskolák mellett áll ki. Hosszasan fejtegeti, miért is van szükség ezen intézményekre: „... a tudományokat is ifjúságokban kell tanulnunk.” — vallja. Ezért kell a gyermekeknek iskolába járni. „Kérdezzük micsoda az iskola? Felelet: Az iskola tanuló hely, melyben Isteni és Világi tudományokat tanulunk, ezért az iskola életünk vezére, jó erkölcsök mestere, hasznos tudományok műhelye.”⁵ Arról próbálja meggyőzni a szülőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába, ahol belőlük erkölcsös embereket és hasznos polgárokat nevelnek.

Ugyanebben az évben, tehát 1794-ben jelent meg Almási Szalai János bánhorváti református lelkész könyve, amely tíz nevelési témájú egyházi beszédet tartalmaz.⁶ A tíz évvel korábban az utrechti egyetemen tanult szerző Duttenhofer munkáit használta fel, de ezeket saját gondolataival kiegészítve adta közre. A prédikációk elé írott bevezető részben Almási azt nehezményezi, hogy „Némelly világosodottabb Európai Nemzeteknél, az hol már számtalan sok könyvek olvastanak a gyermeknevelésről, nem szűnnek meg a tudós társaságok és Fejedelmek, még ma-is gazdag jutalmakat azoknak számokra fel-tenni, a kik a Gyermekek nevelést illetően valamelly fontos kérdést leg-hasznosabban meg-fejtenek vagy valamelly új munkát írnak ezen matériáról, mi nálunk pedig, ahol meg született nyelvünkön igen keveset olvashatnak a Nevelésről, nagyobb résztint ki-ki elég tudósnak képzele magát ezen dologban...”⁷ hogy — a szerző szerint nem is tartja lényegesnek, hogy bármi újat is olvasson, vagy tanuljon.

A prédikációk mind egy-egy lényeges nevelésméleti kérdés köré csoportosulnak. Ezek közül emeljük ki néhányat:

1. A keresztyéni jó gyermek nevelésre kötelező és indító okok
2. A Gyermekek nevelés-beli nevezetesebb, és közönségesebb hibákról
3. A gyermekek értelmének formálásáról

¹ DIANOVSZKI János: *A fiak neveléséről*. Pest, 1794. 27.

² i. m. 12.

³ i. m. 13.

⁴ i. m. 16.

⁵ i. m. 21.

⁶ ALMÁSI SZALAI János: *Szülők kézi-könyve avagy a gyermek nevelésre út-mutató tíz prédikációk*. Kassa, 1794. 291 p.

⁷ i. m. 5.

4. Abban való út-mutatás, miképen keljen a gyermekeket szüléik eránt való engedelmességre, tiszteletre és szeretetre tanítani
5. Út mutatás arra, miképen keljen a gyermekeket az Isten eránt való igaz szeretetre, tiszteletre, bizodalomra vezetni, igaz Isteni félelemre tanítani
6. A Gyermekeknek a nevezetesebb virtusokra való tanításokról
7. A jutalmakról és büntetésekről, amellyekkel élni a Nevelésbeli fenytékekben
8. Az embernek ifjúságabeli kötelességéről
9. A Boszorkányokról és több béli babonás vélekedésekről

Emeljük ki „A gyermek értelmének formálásáról” címmel jelzett 3. prédikáció néhány nagyon értékes, korszerű gondolatát. Almási szerint: „A Gyermekeknek értelmét formálni, ezt teszi: ő neki minden dolgot helyesen le-írni, igazán, a' mint vagyon a' dolog elől adni, és az által ötet arra tanítani, és szoktatni, hogy a dolog fellől a dolognak természeti mivoltával meg-egyezőleg ítéljen, s gondolkodjon.”⁸

A szerző úgy látja, hogy a gyermek minden kérdésére választ kell adni, de az életkorának megfelelő szinten és megfogalmazásban. „Minden dologban, a' melyet a gyermekek tudni kívánnak, adjatok ő nékiek, az ő gyenge elmejeknek tehetségekhez illő, világos, és a dolgoknak természetivel megegyező helyes feleletet.”⁹

Fontosnak tartja, hogy mindig a valóságnak megfelelő dolgot mondjunk a gyermekeknek: „Erre kell vigyázni a szüléknek, úgy soha a legkisebb, leg alább való dolog fellől-is annak helytelen és nem igaz le-írása által, ne öntsének a gyermekben hamis vélekedést, vagy gondolatot.”¹⁰

A gyermekek oktatásában figyelemmel kell lenni az életkorukra, vallja Almási: „Ne tanúltassatok a' Gyermeket mind szüntelen, minden értelem nélkül; hanem rövid és alapos, világos magyarázat által tegyékek lehetővé a' Gyermekek azt, amit ő emlékezetébe akar bé-nyomni.”¹¹

Amikor a büntetés és jutalmazás kérdéséről ír Almási, a filantropista Basedow 1770-ben megjelent *Methodenbuch*-jának elveire hivatkozik. A szülők értsenek egyet a gyermek nevelésének elvi kérdéseiben, ugyanazokért a dolgokért büntessenek és jutalmazzanak. A büntetésnél ne a harag vezesse a nevelőt, hanem a gyermek erkölcsének javítása.

FEHÉR KATALIN

A 18. század végi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés.* A történeti kutatások már sokrétűen foglalkoztak a hazai és általában a kelet-közép-európai népek nyelvi problémáinak történetével. A kérdés 18. századi felvetődését ezúttal olyan forrásokból szeretném megvilágítani, amelyek felé eddig — legalábbis összegező jelleggel — nem fordult az érdeklődés. A korabeli időszaki sajtó ez a forrás, amelynek a kérdéssel kapcsolatos megállapításaira azért is érdemes felfigyelni, mert az általa képviselt nézetek — a sajtó nyilvánossága révén — korukban is hatottak kisebb-nagyobb közösségekre, a lapok olvasóira.

A hírlap- és folyóiratirodalom Európa legtöbb országában — kivéve a korai, latin nyelvű akadémiai és más tudós társasági közlönyöket — nemzeti nyelven alakult ki. Magyarországi fejlődése ettől lényegesen eltérő volt: itt ugyanis a 18. század folyamán, egészen a század utolsó két évtizedéig, nem magyar nyelven, hanem részben latinul, részben pedig németül adták ki az első újságokat és folyóiratokat. Az okok sokrétűek voltak: történeti fejlődésbeli fáziskésés, az önálló államiság hiánya, az ország lakosságának nemzetiségi sokrétűsége, a magyar nyelv visszamaradottsága, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Amikor a század hetvenes–nyolcvanas éveiben jórészt németországi és osztrák ösztönzésekre létrejött az anyanyelvű irodalomért és tudományért síkraszálló nemzeti mozgalom és létrehozta a magyar nyelvű

⁸ i. m. 49.

⁹ i. m. 52.

¹⁰ i. m. 56.

¹¹ i. m. 61.

* Az Osztrák–Magyar Irodalomtudományi Vegyes Bizottság 1993. május 11-i budapesti ülésén elhangzott előadás magyar nyelvű változata.

újságokat és folyóiratokat, kezdetét vette az a polémia, amely az anyanyelvűséggel kapcsolatban számba vette az előnyöket csakúgy, mint a hátrányokat.

Igaz, hogy már ezt jóval megelőzőleg, a 18. század elején, az első magyarországi újság megindításakor vita tárgya volt a lap nyelvének a kérdése. II. Rákóczi Ferenc hivatalos lapjának, a *Mercurius Hungaricus* tervének felvetője, gróf Eszterházy Antal tábornok magyar nyelvű lapra gondolt, mert ő azt főként hazai olvasóknak szánta. A fejedelem azonban elsősorban külpolitikai céljai szolgálatába kívánta állítani és ezért a külföldiek által is érthető latin nyelven készítette az újságot. Tehát már 1705-ben felvetődött az a nyelvi probléma, amely a század folyamán végigvonult a magyarországi sajtóval kapcsolatban: nemzeti nyelven írodjék-e vagy a külföldiek számára is érthető idegen nyelven.

E nyelvi konfliktust a század hetvenes–nyolcvanas éveik bizonyos mértékig háttérbe szorította az az időszak, amikor is az ún. „hungarus”-tudat jellemezte a hazai szellemi élet jó részét. A nemzeti fejlődés és nyelvi differenciálódás kezdetei előtti évtizedekre volt jellemző, főként Észak- és Északnyugat-Magyarországon az a tudósi és írói magatartás, amely az ország mindhárom legnagyobb népcsoportjának, a magyaroknak, a németeknek és a szlávoknak egyaránt szánta munkássága termékeit. Ezt nyelvi szempontból leginkább a latin nyelv által igyekezett lehetővé tenni. Ennek az irányzatnak a legjellegzetesebb hazai képviselője Bél Mátyás volt, aki a hallei pietizmus számos eredményét hazájában is igyekezett megvalósítani, de mesterének, a latin nyelvvel munkáiban és folyóirataiban szakító és a nemzeti nyelvre áttérő Thomasiusnak a példáját nyelvi téren még nem követte: ő lapját, a *Nova Posoniensiát* 1721–22-ben még továbbra is latinul írta.

A latin nyelvnek a hazai és az európai népek irányában való közvetítő szerepét még a század vége felé is megkísérelték egyes magyar és magyar érdekeltségű lapok alkalmazni, akkor is, amikor már megindult a nyelvi differenciálódás folyamata. Így az 1776–1785 között Bécsben, de magyar szerkesztő által kiadott újságban, az *Ephemerides Vindobonenses*ben Keresztury József azzal indokolta lapja latin nyelvűségét, hogy azt a Habsburg birodalom többi népének, főleg — a magyarokon kívül — a horvátoknak, szlavianak, az erdélyieknek és a lengyeleknek szánta, akiknek körében a latin szinte második anyanyelvnek számított.

A latin nyelvnek nem annyira a nemzetközi jellegére, hanem a nemesi alkotmánnyal való szoros kapcsolatra utalt 1790-ben Tertina Mihály, Európa talán legutolsó latin nyelvű újságjának szerkesztője, amikor indokolni igyekezett egy holt nyelv használatát. Úgy vélte, hogy a nemesi alkotmánnyal összenőtt latin nyelvűség és a magyar nyelvi törekvések nem ellentétesek egymással.

A magyarországi sajtóban a nyelvi differenciálódás folyamata német újságokkal és folyóiratokkal indult meg, részben még a hungarus keretek között. Különösen jelentős szerepet játszott e téren Karl Gottlieb Windisch, aki az 1764-ben megindított *Pressburger Zeitung* c. újságjával, annak mellékleteivel és későbbi folyóirataival írta be nevét a hazai sajtó történetébe. Bár figyelemmel kísérte a többi magyarországi nyelv sorsát — az *Ungrisches Magazin*-ban pl. azt a kérdést tette fel: hasznos-e a tudományoknak és a magyar nemzetnek, ha arra törekszik, hogy a magyar nyelv könyvbéli nyelv legyen? — publicisztikai működésének legnagyobb része mégis Gottsched német nyelvi egységesítő programjának a magyarországi német dialektusok körében való megvalósítását szolgálta.

Windisch kérdése a magyar nyelvű hírlapirodalom megteremtője, Rát Mátyás az 1780-ban megindított *Magyar Hirmondóban* így válaszolt: „Mindenkor együtt szokott járni a nyelv ékesedése a nemzet tudósodásával és híresedésével.” Az anyanyelv alapvető szerepét a művelődésben és a tudományban — Bessenyei György fellépése nyomán — Magyarországon is egyre többen kezdték hangoztatni, a 18. század hetvenes éveitől kezdve.

Különösen felerősödött a nemzeti nyelv érdekében fellépő mozgalom II. József nyelvrendelete nyomán, mivel az uralkodó az addig hivatalos latin nyelv helyett a németet akarta bevezetni. A magyar nemesi mozgalom a magyar nyelvért szállt síkra, de a szláv népek is felléptek anyanyelvük érdekében. E hazai nyelvi nacionalizmus kibontakozása idején a magyar nyelvű sajtó megindítója, Rát Mátyás egy tanulmányában — amelyet Ludwig Schlözer *Stats-Anzeigen* című folyóiratában 1787-ben *Über Ausrottung der ungarischen Sprache* címmel leközölt — és amelyben II. József nyelvrendeletét bírálta, aláhúzta a magyaron kívül a többi hazai nép jogát is az anyanyelvéhez. „Ich hätte noch mehrere aus den reinsten Grundsätzen

der Politik hergeholté Gründe, die augenscheinliche beweisen: daß es für einen großen Staat, besonders für unser sämtliches Vaterland, vorteilhaft sei, mehrere Sprachen darinn zu haben, und daß es die größte Notwendigkeit der zu hoffende höchste Flor erheische, alle zu erhalten, folglich zu cultivieren." Rát már évekkel korábban, a *Magyar Hirmondó* 1782. évfolyamában is hasonlóan vélekedett: „Elhítttem magammal, hogy a hazában lakozó nemzetek közül egyik sem fogja a maga nyelvét itt általánossá tenni. . . Nincs hát egyéb hátra, hanem hogy mindegyik a maga nyelvének gyarapításán teljes igyekezettel rajta legyen. . . Távol legyen tehát, hogy valamely nyelvet, annyival inkább saját hazánk nyelvét kiirtani igyekezzünk!”

Rát Mátyás bizonyára a göttingeni egyetemen megismert Herder-i eszmék hatására szállt síkra valamennyi magyarországi nép anyanyelvének kifejlesztése érdekében. De másrészt az is valószínűnek látszik, hogy Rát 1788-ban Schlözer lapjában németül megjelent tanulmánya is hozzájárult Herder informálásához II. József nyelvrendeletének méltánytalanságaival kapcsolatban. A neves német író ugyanis így írt a *Briefe zur Beförderung der Humanität* (Bd. I. 56.) c. művében II. Józseffel kapcsolatban: „Wahrlich, wie Gott alle Sprachen der Welt duldet, so sollte auch ein Regent die verschiedenen Sprachen seiner Völker nicht nur dulden, sondern auch ehren. . . Die beste Cultur eines Volks ist nicht schnell; sie läßt sich durch eine fremde Sprache nicht erzwingen; am schönsten, und ich möchte sagen in ihrer ererbten und sich forterbenden Mundart. Mit der Sprache erbeutet man das Herz des Volks, und ist's nicht ein großer Gedanke, unter so vielen Völkern, Ungarn, Slaven, Wlachen, u.s. Keime des Wohlseyns auf die fernste Zukunft hin ganz in ihrer Denkart, auf die ihren eigenste und belibteste Weiser zu pflanzen?” Könnyen elképzelhető, hogy Herder, aki korábban lelkesedett II. Józsefért, részben éppen Rát Mátyás tanulmánya alapján módosította nézeteit.

II. József halála előtt nyelvrendeletét is visszavonta, de számos magyar író és újságíró a birodalmi egységesítő tervekől függetlenül is talált a nemzeti nyelvi differenciálódási folyamatban árnyoldalakat is.

Schlözer 1779-ben értesült arról, hogy Magyarországon is készülnek egy újságot anyanyelven kiadni. E szándékot természetesnek találta, mégis elretentette az a gondolat, hogy a történészeknek még több nyelvet kellene megtanulniok: „Daß eine so mächtige, zahlreiche und schon Jahrhunderten gelehrte Nation, wie die ungrische ist, auch ihre Sprache zur gelerten — oder Bücher-Sprache machen will: ist eine sehr natürlicher Gedanke. Aber auswärtige Historiker erschrecken so oft sie von einem solchen neuen Projecte hören. . . ”

A magyarországi írók és publicisták egy részét a nyelvi dezintegráció azért nyugtalanította, mert azáltal, hogy egy kis nép nyelvét máshol alig ismerik, fellép az Európától való elszigetelődés veszélye. E veszély elhárítására, illetve áthidalására többféle terv is született.

Nem meglepő, hogy egyes folyóiratszerkesztők a magyarországi szellemi élet híreinek a külföld számára való közvetítése nyelvi eszközét a német nyelvben látták. 1786-ban megindított folyóiratának, a *Merkur von Ungern* nyelvének magyarázataként Kovachich Márton György azt írta, hogy a latin ugyan régen a tudomány nyelve volt, de a nagy többség ennek nem látta hasznát. A magyar nyelvről az volt a véleménye, hogy nem általánosan ismert és nem is eléggé kiművelt. Politikai és tudományos okokból a németet találta a legalkalmasabbnak.

Hasonló érvekkel támasztja alá a század végén Ludwig Schedius, a *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóirat szerkesztője lapja német nyelvét. A Göttingában tanult szerkesztő ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy nem kívánja lenézni a többi magyarországi nyelvet sem, de kétségtelenül németül olvasnak szerinte a legtöbben a hazai művelt emberek közül. Ugyanakkor e nyelvet tartja a legalkalmasabbnak a német nyelvű országokkal való kapcsolat fenntartásához.

A 18. század végi nyelvi és kulturális dezintegráció kezdetén figyelemre méltók azok a törekvések, amelyek az európai kapcsolatok fenntartására irányultak. E téren nem érdektelen Rát Mátyás elképzelése sem, ami a magyar és a többi hazai nép nyelvének kifejlesztését igyekezett összekapcsolni e nemzeti kultúrák kölcsönös megismertetésének és közvetítésének szándékával; Magyarországnak egy Kelet-Nyugat közötti közvetítő hivatást jelölt ki, melynek során, bizonyára a Herder által képviselt „ex oriente lux” felfogástól befolyásolva, azt is kívánta, hogy a magyarországi népek közvetítsék a keleti népek kul-

túrráját a Nyugat számára. A soknemzetiségű országot úgy tekintette, mint ami „egész Eruópa tudományának tárházává és depositariumává” válhatna.

Hogy Kelet-Közép-Európában a nemzeti nyelv elterjedése és kifejlődése konfliktusok és izoláció forrása is lehet, felismerte a magyar nemzeti megújulás felvilágosodás kori vezéralakja, Bessenyei György is, aki pedig elsőként mutatott rá a hetvenes évek elején az anyanyelvű irodalom és művelődés fontosságára. Egy 1804-ben írt művében viszont elítélte azokat a konzervatív törekvéseket, amelyek a magyar nyelv általánossá válását a magyar népnek a modern európai eszméktől való elszigetelésére akarták felhasználni. „Egy országot megőrizni nemzeti nyelvében azért, hogy a körülötte lévő nemzeteknek értelme, tudománya, okoskodása oda be ne juthasson, igen különös érdeklődésre mutat.” A rendőri ügyé vált cenzúra azon törekvését, hogy az országot izolálja Európától, keményen megbélyegzi: „Hálával kellene az ország határait körülkeríteni, hogy az ide utazó gondolatokat megfogdoshassák.” Mindezt hiábavaló igyekezetnek ítéli, mert szerinte csak azt érik el vele, hogy „minden ember gyermekét idegen nyelvekre tanítja, s franciául, németül fognak százszor tilalmasabb dolgokat olvasni, mint amelyeket magyarul eleikbe adnának.”

A magyar felvilágosodás korában tehát éppen a magyar nyelvű sajtó és művelődés legkiválóbb előharcosai voltak azok, akik azt is felismerték, hogy a nemzeti fejlődés nem járhat együtt az Európától való elszigeteléssel. A kultúrák közvetítésére és kapcsolatára az egykori latin nyelv helyett részben a hazai nemzetiségek nyelvét, részben pedig a német és a francia nyelveket látták a legalkalmasabb eszközöknek. A magyar nyelvi és kulturális nacionalizmus kezdetét vizsgálva e törekvésekről sem szabad megfeledkezni.

KÓKAY GYÖRGY

Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913). A Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum újkori osztálya immár évek óta rendszeresen vásárol tárgye gyűjteméseket a Janny család hagyatékából. Így került sor 1992 végén a családi gyermekkönyvtár egy részének átvételére.

A Janny szülők származása, otthoni indíttatása eleve meghatározta, milyen könyveket vásároljanak három gyermeküknek (Gyula 1875-ben, Géza 1879-ben, Gizella 1889-ben született). A családfő, dr. Janny Gyula sebészfőorvos (Székesfehérvár, 1842 – Budapest, 1916) maga is értelmiségi családból származott: atyja, Janny József (Székesfehérvár, 1814 – Székesfehérvár, 1892) iskolaigazgató, neves pedagógus volt. Az édesanya, Zlamál Gizella (Pest, 1852 – Budapest, 1944) jómódú polgárcsalád sarja.

A Kiscelli Múzeumba került könyvek 3 nagy csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak az iskolai tankönyvek, oktatási segédkönyvek: 1843–1904 közötti, zömében magyar nyelvű kiadások. Bár tematikailag igen változatosak (irodalom, egészségügy, művészet stb.), túlnyomórészt vallási-etikai, illetve történelmi tárgyúak. A másik két csoportba szórakoztató olvasmányok tartoznak: a valamennyi testvér által olvasott könyvek és Janny Gizi könyvei. Azok a kötetek, melyek – tekintettel a testvérek közti nagy korkülönbségre – öröklődtek, nagyjából 1840–1890 közöttiek, Gizi könyvei viszont 1894–1913 közötti kiadásúak.

A szórakoztató olvasmányok öröklődő csoportjába elsősorban történelmi tárgyú regények kerültek, sok klasszikussal (Verne, Mark Twain, Stevenson), illetve azok magyar nyelvű átdolgozásai. A csak Janny Gizi által olvasott könyvek között találni mesét (Benedek Elek, Mikszáth, Jókai), másrészt – s ezek a legkésőbbi kiadások – német nyelvű leányregényeket, melyeket ifjú hölgyek is szívesen forgattak.

A gyűjtemény nem teljes, mert egyes darabjai a kecskeméti Játékmúzeumba és – állománykiegészítés céljából – az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek, illetve a család szentgotthárdi ágánál maradtak, de a különböző jegyzékek segítségével a könyvtár ifjúsági köteteinek egykorú állománya szinte tökéletesen rekonstruálható.

I. Tankönyvek, iskolai segédkönyvek

1. H. Müller: Das nützlichste Buch für kleine Kinder. Oder Bilder A B C = und Lesebuch. 5. verbesserte und vermehrte Auflage. Hamburg, é.n. 174 p. ill.
2. Christian G. Salzmann: Heinrich Gottschalk in seiner Familie oder erster Religionsunterricht für von 10 bis 12 Jahren. Stuttgart, 1845. Hoffmann'sche Verlags. 228 p.
3. Lukács Pál: Kis természet. Pest, 1848. Olcsó kiadás. 291 p.
4. 48 Werkstätten von Handwerken und Künstlern oder Schauplatz des bürgerlichen Gewerbsfleisses. 2. Aufl. Zürich, 1853. Däniker Verlag. 168 p. 48 lit.
5. Legolcsóbb képes ABC és olvasó könyv nyelvünk természetéhez alkalmazva erkölcsös és tanulságos mondatokkal. Pest, 1853. 152 p. ill.
6. Emléklapok katolikus gyermekek számára. Szerk. Huszár Károly. Székesfehérvár, 1856. Klöckner Péter kiadása. 59 p.
7. A legfölségesebb Oltáriszentség folytonos imáadására és a szegény templomok fölszerelésére Pesten alakult anyatársulatnak alapszabályai. Esztergom, 1860. 34 p.
8. Horkai bácsi: Kis pajtás vagy ABC és olvasó könyvecske az írva olvasás tanítására. Debrecen, 1866. Ifj. Csáthy Károly kiadása. 84 p.
9. August Köhler: 32 Calligraphische Musterblätter aller Schrift Gattungen mit den verschiedenartigsten Verzierungen in neuesten Geschmack. Lit. Plate und Odendahl. Hamburg, é.n. Niemeyers Verlag. 32 lap.
10. J. Höger: Paterno's systematische Zeichenschulen. Wien, é.n. Heft 1–10. 60 lap.
11. Bárány Ignác: Magyarország története elbeszélésekben. Családi és iskolai olvasókönyv. Budapest, 1870. Lauffer Vilmos. 140 p.
12. Laky Demeter: Irály költészetten. Gymnasiumi használatra. 9. kiadás. Budapest, 1875. Ráth Mór kiadása, 224 p. (Hiányos!)
13. Elemi katekizmus katolikus gyermekek számára. 22. kiadás. Budapest, 1876. Szent István Társulat, 31 p.
14. Kobány Mihály — Fodor Lajos: Képes dal- és játékgyűjtemény óvodák-, gyermekkertek-, elemi népiskolák és családi körök használatára. II. rész. Budapest, 1877. Kobány bácsi kiadása, 64 p.
15. ABC és Olvasókönyv. 2. jav. kiadás. Szerk.: Lakits Vendel, Luttenger Ágost, Péterfy Sándor, Sretvizer Lajos. Budapest, 1878. Légrády Testvérek, 95 p.
16. A magyarok története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. Az elemi iskola V. osztálya számára. Budapest, 1882. 112 p.
17. Kisfaludy Károly: Csalódások. Vigjáték 4 felvonásban. Budapest, 1886. Franklin Társulat. Jeles Írók iskolai tára. 78 p.
18. Fodor József: Egészségtan a középiskolák felső osztályai számára, valamint magánhasználatra. Budapest, 1886. Lampel R. 190 p. +13 ábra.
19. Friedrich Schiller: Wilhelm Tell. 3. jav. kiadás. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Budapest, 1896. Franklin Társulat. 207 p.
20. Flavigny grófné: A keresztény ifjúság könyve. Az anyának vallásos intései gyermekeihez. Ford. Czirer Cseh Stefánia. Havi füzetek III. évf. 10–12. sz. Budapest, é.n.
21. Hector Malot: Sans famille. Für den Schulgebrauch. Leipzig, 1903. Bernhard Lade, Freytag, 232 p.
22. Hector Malot: En famille. Leipzig, 1904. 225+21 p.

II. Szórakoztató olvasmányok a Janny gyermekek közös használatában

1. Lukács Pál: Kis verselgető. Pest, 1841. 94 p.
2. Lukács Pál: Erdélyi kis magyarka. Pest, 1845. Eggenberger J. és fia. 32 p.
3. Lukács Pál: Kisdud utazó. 2. bőv. kiadás. Pest, 1843. Eggenberger J. és fia. 108 p.
4. Schmid Kristóf: Ifjúsági iratai. I–II. kötet. 3. díszkiadás, új beszélyekkel bővítve. Szerk.: Sujánszky Antal. Pest, 1847. Emich. 208 és 206 p. 10–10 acélmetszet.
5. Egede János a grönlandi utazó. Elbeszélés az ifjúság számára Nieritz után. Pest, 1847. Heckenast. 155 p.
6. Schmid Kristóf: Ifjúsági iratai. VI. kötet. — Tannenbürgi Róza. A fiatal remete. 3. átdolg. kiadás. Szerk.: Sujánszky Antal. Pest, 1850. Emich. 254 p. 10 acélmetszet.
7. Szabó Imre: Elveszett fiú. Népies elbeszélés. Pest, 1851. Jó és olcsó könyvkiadó Társulat. 96 p.

8. Schmid Kristóf: Piros tojások. Iskolai ajándé-
kul jó gyermeknek. Németből ford.: Somogyi
Károly. Pest, 1853. Jó és olesó könyvkiadó Társu-
lat, 72 p.
9. F. L.: Szent Miklós napja. Franciából ford. Al-
vinczi Ferenc. Pest, 1854. Szent István Társulat.
Ifjúsági iratok I. 149 p.
10. Rozgonyi János: Vásártia jó gyermekek számá-
ra. II. füzet. 2. bőv. kiadás. Debrecen, 1854. 120 p.
11. H. Anton Jarisch: Andenken an die Schule.
Lehrreiche Erzählungen und nützliche Belehr-
lungen. Wien, 1857. Mayer und Co., 171 p.
12. A fölfedezett ékszer. Angolból magyarítá Bo-
ross Mihály. Pest, 1858. 103 p.
13. Campe I. H. után: Ifjabbik Robinson. Mulatsá-
gos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. 3.
jav. kiadás. Pest, 1858. Heckenast. 247 p.
14. Lukács Pál: Kis czitera. A vidám gyermekvilág-
nak szerzés. Pest, 1860–61. Heckenast, 120 p.
15. Szünórák. I–II. kötet. Szerk.: Füssy Tamás. Pest,
1862. Emich, 158 + 163 p. 1-1 könyomatú kép.
16. Hoffmann Ferenc után: Báró Vignerolles vagy:
amilyen az úr, olyan a szolgál. Elbeszélés az if-
júság számára. Történelmi elbeszélés a francia
forradalomból. Pest, 1865. Lampel. 110 p. 4 acél-
metszet.
17. Gyermekszínház. Marcipán hercegnő. A né-
gerleány. Az árvaifü. Szerk.: Szabó Antal. Pest,
1865. Lampel, 95 p.
18. Kis Postás. A kis magyarokhoz küldi Lukács
bácsi. Pest, 1866. Heckenast, 145–192 p.
19. J. Swift: Gulliver utazásai ismeretlen országok-
ban. Átdolg. Hoffmann Ferenc. Az ifjúság és
annak barátai számára. Ottlender Károly ké-
peinek színes nyomataival. Buda, 1871. Nagel
Bernát kiadása, 162 p.
20. Hasznos mulattató. II. kötet. Olvasni szerető fi-
úk és leányok számára. Szerk. és kiadó Dolinai
Gyula. Budapest, 1873. 72 p. 30 kép.
21. Hasznos mulattató. III. kötet. Budapest, 1873.
64 p. 25 kép.
22. Győry Vilmos: A legújabb Robinson, 2. kiadás.
Budapest, 1873. 282 p.
23. Hasznos mulattató. Szerk. és kiadó Dolinai
Gyula. Az olvasni szerető mindkét nembeli if-
júság és a nép számára könyvtárak szervezése
céljából. Budapest, II. évf. 1874. 1., 2., 6., 25.,
26. füzet; III. évf. 1875. 9. füzet.
24. Hoffmann Ferenc után: Báltya és öcs. Czanyu-
ga József átirata. Elbeszélés az ifjúság számá-
ra. Budapest, 1874. Lampel. Ifjúság könyvtára.
147 p. 4 acélmetszet.
25. Áldor Imre: A nagy Napoleon császár történe-
te. Budapest, 1874. Franklin Társulat. Törté-
nelmi Könyvtár IV. füzet. 120 p.
26. Áldor Imre: Nagy Sándor és kora. Budapest,
1875. Franklin Társulat. Történelmi Könyvtár
V. füzet. 112 p.
27. Vértesi Arnold: Julius Cézár története. Buda-
pest, 1876. Franklin Társulat. Történelmi
Könyvtár 26. füzet. 111 p.
28. Áldor Imre: Kereszt és félhold vagy a mórrok
Spanyolországban. Budapest, 1877. Franklin
Társulat. Történelmi Könyvtár 36. füzet. 120 p.
29. Rüstig Zsigmond, a brémai kormányos: Új Ro-
binson. Marryat kapitány után a magyar ifjúság
számára ford. dr. Dulácska Géza. Budapest,
1875. Athenaeum. 434 p.
30. Andersen's sämtliche Märchen. Ill.: Ludwig
Richter, Paul Thunann, Theodor Hosemann,
Graf Pöck, Oscar Pletsch. 11 verm. Aufl. Leip-
zig, 1875. Günther, 478 p.
31. Józsa Géza: Kis színpad. Színművek úri gyer-
mekek számára. Az aranyos könyv. Béla és Je-
nő. Budapest, 1876. Lampel. 40 p.
32. Verne Gyula: Grant kapitány gyermekei. I–II.
kötet. Ford. Vértesi Arnold. Budapest, 1876.
Franklin Társulat. 240 + 266 p.
33. Hüvelyk Matyi. Mese jó gyermekek számára.
Budapest, 1874. A Franklin Társulat képes me-
sekönyvei. 20 p. 6 kép.
34. Onkel Gustav. Eine Kindergeschichte mit
ernsthaftem Ausgang von Heichen-Abenheim
nach J. Habberton's „Helen's Babies“. 3. Aufl.
Stuttgart, 1877. 208 p.
35. Tante Jettchen. Nach dem Amerikanischen des
John Habberton von Alfred Nürnberg. Stutt-
gart, 1879. 283 p.
36. Jules Verne: Öt hét léghajón. Utazás Afriká-
ban. 2. kiadás. Budapest, 1880. Franklin Tár-
sulat, 174 p.
37. Julius Verne: Die fünfhundert Millionen der
Begum. 2. Aufl. Leipzig, 1880. J. Verne's
Schriften XXXI. Band. Hartleben, 252 p.
38. Az igazmondó száj. Budapest, 1881. 28 p.
39. Jules Verne: A gőzház. Ford. Rákosi V. és Szo-
kolaj J. Budapest, 1881. Légrády, 328 p.
40. Jules Verne: Utazás a Holdba és a Hold kö-
rül. 2. kiadás. Budapest, 1882. Franklin Társu-
lat, 183 p.

41. Colon Fernand, C. K. fiának elbeszélése: Columbus Kristóf élete és Amerika felfedezése. Budapest, 1882. Eggenberger, 286 p. 1 térkép.
42. Hoffmann Ferenc: Ki mint vet, úgy arat. Átdolg. Szabó Antal. Elbeszélés az ifjúság számára. Budapest, 1882. Athenaeum, 114 p. 4 acél-metszet.
43. Daudet Alfonz: A kis Izé. Egy gyermek története. Ford. Borostyáni Nándor. Átdolg. kiadás. Budapest, 1883. Légrády, 276 p.
44. Eötvös Károly Lajos: Kis Világ legújabb Flóri könyve. Gyulay László és Tihy Antal rajzaival. Budapest, 1884. Szerzői kiadás. 96 p.
45. Wörishöffer: Auf dem Kriegspfade. Eine Indianergeschichte aus dem fernen Westen. 2. Aufl. Bielefeld-Leipzig, 1885. Belhagen und Klasing. 624 p. Ill.
46. Mark Twain: Koldus és kifályfi. Elbeszélés minden korbeli fiatalok számára. Ford.: Fái J. Béla. Budapest, é.n. Révai. 335 p.
47. Mayne-Reid: A fiatal utazók. I–III. kötet. Ford.: Kürthy Emil. Budapest, 1886. Magyar Ifjúság–Révai. Szünidei könyvtár 3–5. füzet. 190 p.
48. Gaál Mózes: Az utolsó lantos. Regényes korrajz. I–II. kötet. Budapest, 1886. Magyar Ifjúság. Szünidei könyvtár 1–2. füzet. 119 p.
49. Verne Gyula: A rejtelmes sziget. Átdolg. Szász Károly. 2. kiadás. Budapest, 1886. Franklin. 383 p.
50. Stevenson R. L.: A kincses sziget. Ford.: Kürthy Emil. Budapest, 1887. Magyar Ifjúság könyvei. 296 p.
51. Maurice Thompson: Robin Hood története. Ford.: Nagy István. Budapest, 1887. 77 p.
52. Verne Gyula: Utazás a tenger alatt. 2. kiadás. Budapest, 1887. Franklin. 294. p.
53. Thomas Lajos nyomán Fésüs György: A legnevezetesebb fölfedezések és találmányok könyve. I–II. kötet. I. osztály: Az ország- és népsímetérén tett legnevezetesebb fölfedezések könyve. I. A régiebb tengeri és szárazföldi utazások az Amerikába és Indiába vezető tengeri út fölfedezéséig. 230 p. II. Fölfedezések és földrajzi tekintetben fontos vállalkozások az Új-világ felfedezésétől a jelenkorig. 248 p. II. osztály: A legnevezetesebb találmányok könyve. I. A legnevezetesebb találmányok a 18. század végéig. 255 p. II. A 19. század legnevezetesebb találmányai. 239 p. Pozsony–Budapest, 1884–1885. Stampfel Károly kiadása.
54. Radó Vilmos: Gr. Benyovszky Móric élete és kalandjai. Ill.: Szemlér Mihály. Budapest, 1889. Eggenberger, 296 p.
55. Fr. J. Pajeken: Andrew Brown der rote Spion. Eine Erzählung aus dem Wilden westen Nordamerikas. Ill.: Erik Bergen. Stuttgart, é.n. Effenberger, 152 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
56. Grundmann J.: Peter der Kundschafter. Erzählung aus dem nordamerikanischen Befreiungskriege. 2. Aufl. Ill.: Zweigle. Stuttgart, é.n. Effenberger, 119 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
57. Paul Moritz: Der Pfadfinder. Eine Erzählung für die Jugend. Nach J. F. Cooper. Ill.: W. Hoffmann. Stuttgart, é.n. Thienemanns, 159 p.
58. Bruno Garlepp: In tausend Gefahren. Eine Geschichte aus Ostasien. 2. Aufl. Ill.: Meyer-Wegner. Stuttgart, é.n. Levy-Müller, 272. p.
59. Carl Matthias: Der Goldtambour. Eine Erzählung für die reisere Jugend. Ill.: W. Zweigle. Stuttgart, é.n. Levy-Müller, 280 p.
60. Kurt Wildenstein: Dolf der Burenheld. Gefahren und Erlebnisse eines jungen Deutschen in jüngsten Burenkriege. 5. Aufl. Stuttgart, é.n. Loewes. 156 p.
61. Karl Tanera: Vom Nordkap zur Sahara. Ill.: E. Zimmer. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 299 p.
62. Mayne-Reid kapitány: A Tüzföld. Kalandok a Terra del Fuegon. A serdülebb ifjúság számára. Jogositott magyar nyelvű kiadás. Budapest, é.n. Révai, 173 p.
63. Kálmán diák [Törs Kálmán]: Garibaldi ifjúsága vagy egy világhős gyermekora. Ill.: Dörre Tivadar. Budapest, é.n. Révai. Jó könyvek a magyar nép számára. 23 p.

III. Janny Gizella könyvei

1. Paprika Jancsi színháza. Budapest, é.n. Lampel. 10 lap.
2. Czirmos czicza naplójából és egyéb elbeszélések. Budapest, 1894. Athenaeum. Forgó bácsi könyvtára. 115 p. jelzett kötés (Gottermayer).
3. B. Büttner Lina: Testvérek vagyunk. Elbeszélés serdülo leányok számára. Budapest, 1897. Szent István Társulat, 265 p. jelzett kötés (Gottermayer).
4. Halden Erzsébet: Leánytörténetek. Elbeszélések az ifjúság számára. Jogositott magyar ki-

- dás. Budapest, 1897. Athenaeum. 167 p. jelzett kötés (Gottermayer).
5. Hermann Ottóné: Eresz alatt. Történetek az állatvilágból, versek, mesék. Budapest, 1897. Singer és Wolfner. 175 p. jelzett kötés (Kiss Valdemár).
 6. Ruschek Antal: A keresztiény nő. Ill.: R. Hirsch Nelli. Budapest, 1898. Szent István Társulat. 165 p. jelzett kötés (Gottermayer).
 7. Verne Gyula: Utazás a Föld körül nyolczvan nap alatt. Átdolg. Szász Károly. 3. egyedül jogositott képes kiadás. Budapest, 1898. Franklin. 333 p.
 8. Gaál Mózes: A legkisebbik leány. Budapest, 1897. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 284 p.
 9. Ambrozovics Meszlényi Ilona: Hajnalka. Budapest, 1899. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 256 p. jelzett kötés.
 10. Andor József: Két szív: Regény két részben. Budapest, 1899. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 352 p. jelzett kötés (Athenaeum).
 11. Teleki László: Kegyenc. Szomorújáték 5 felvonásban. 2. kiadás. Budapest, 1900. Franklin. Olcsó Könyvtár. 200 p.
 12. Mikszáth Kálmán: Tavaszi napfény. Ill.: H. M. Bennet. Budapest. é.n. Légrády. 52 p.
 13. Jókai Mór: Meséskönyve. Ill.: Gyulay László. Budapest, é.n. Révai. 393 p. jelzett kötés (Gottermayer).
 14. Stein A.: 52 vasárnap vagy 3 gyermek naplója. Németből ford.: V. A. Budapest, é.n. Légrády. 260 p.
 15. Ottilie Wildermuth: Kindergruß. Erzählungen für Kinder von 8 bis 12 Jahren. 10. Aufl. Ill. Georg Hahn. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 271 p.
 16. Franz Hoffmann: Märchen und Fabeln für Kinder. 11. Aufl. Stuttgart und Leipzig, é.n. Schmidt und Spring. 320 p.
 17. Benedek Elek: Nagypócnál. Egy fiú naplójából. Ill.: Mühlbeck Károly. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 180 p. jelzett kötés (Haladás Könyvkötői Vállalat).
 18. Eberhard A. G.: Hannchen und die Kuchlein. Ill.: Albot u. Kramer. München, é.n. Stroeyer. 92 p. jelzett kötés.
 19. Benedek Elek: Uzoni Margit. Regény fiatal lányok számára. Ill.: Mühlbeck Károly. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 217 p.
 20. Tutsek Anna: Rózsák között. Fiatal lányok számára. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 172 p. jelzett kötés (Wolfner).
 21. Bernhardine Schulze-Schmidt: Drei Freundinnen. 3. Aufl. Stuttgart, é.n. Kränzchen Bibliothek. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 279 p.
 22. Bertha Clément: Libelle. Lenz und Brautzeit. 4. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. Kränzchen Bibliothek. 324 p.
 23. Marie Beeg: Mädchenjahre in Lust und Leid. Erzählung für junge Mädchen. 3. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 402 p.
 24. Emma Laddey: Flitter und Gold. Ein Roman für Mutter und Töchter. 5. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 346 p.
 25. Else von Wildhagen: Troztkopfs Brautzeit. 2. Band. 35. Aufl. Ill.: Willy Planck. Stuttgart, é.n. Gustav Weise. 265 p.
 26. Else von Wildhagen: Aus Troztkopfs Ehe. 3. Band. 36. Aufl. Stuttgart, é.n. Gustav Weise. 226 p.
 27. Tony Schumacher: Dummerchen. Eine Erzählung für jung und alt. Stuttgart, é.n. Levy-Müller. 182 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
 28. Everett Green: Egy leány története. Angolból átdolg. Révész Paula. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. Ifjúsági regénytár. 136 p.
 29. Richard von Volkmann Leander: Traumereien an französischen Kamien. Märchen. 47. Aufl. Ill.: Hans Richard von Volkmann. Leipzig, 1913. Breitkopf-Härtel. 123 p.

HOLLÓ SZILVIA

FIGYELŐ

Kéki Béla (1907–1993.) Búcsúznunk kell Kéki Bélától, az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Budapesti Műszaki Egyetem Könyvtárának egykori igazgatóhelyettesétől, aki egyetemi és főiskolai előadásaival, valamint publikációival könyvtárosok több nemzedékét vezette be az európai és a magyar könyvtörténet fejezeteibe. Gazdag életművének első fele jórészt Erdélyhez kapcsolódott. Petrozsényban született 1907-ben, középiskolai tanulmányait Erdélyben végezte, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanári diplomát szerzett. 1927-ben egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetemen folytatta, ezt követően előbb a Kolozsvári Lyceumi Könyvtár, majd 1940-től a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársa lett. Munkatársa volt több erdélyi magyar folyóiratnak és újságnak is (*Erdélyi Irodalmi Szemle*, *Keleti Újság*), 1936-tól a *Pásztortűz* szerkesztője, 1941-től pedig az *Ellenőr* színikritikusa lett. Publicisztikai tevékenysége során lelkes propagálója volt a modern magyar zenének, mindenekelőtt Bartók és Kodály művészetének. Az erdélyi szellemi életben való élénk részvételének a második világháború vetett véget. Hadifogságból való visszatérése után, 1949-ben az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatóhelyettese lett. Varjas Bélával együtt talán ők voltak a nemzeti könyvtár utolsó olyan vezetői, akik még nem politikai okokból kerültek oda, hanem akik valóban könyvtárosok: a nemzeti könyvtár gyűjteményét ismerő és szerető szakemberek voltak. 1949-től az ELTE Bölcsészkarán, illetve a Pedagógiai Főiskola Könyvtári Tanszékén nyomdászattörténeti és könyvtörténeti előadásokat tartott. Élvezetes előadásaiból és jegyzeteiből könyvtárosok hosszú sora kóstolt bele az írás és a könyv történetébe. 1971-ben kiadott írástörténeti műve (*Az írás története* Bp. 1971–1975. Gondolat K. 159 l.) a két magyar kiadáson kívül két német és egy cseh nyelvű változatban is megjelent. 1952-től a Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában lett az Olvasószolgálat vezetője; 1957-től 1968-ig, nyugdíjazásáig a könyvtár igazgatóhelyettese, 1956 után, 15 évig a Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnökségi tagja volt. Könyvtári Ászaklapokban számos publikációja jelent meg, de sajnos így is sok mindent magával vitt; élete utolsó éveiben — a témához szükséges szabadabb légkört felhasználva — készült ugyan a harmincas–negyvenes évek erdélyi szellemi életéről, folyóiratairól mindenekelőtt az általa is szerkesztett *Erdélyi Irodalmi Szemle* történetéről összegezést írni, de a halál ebben már megakadályozta. Azt még megérte, hogy 85. születésnapján, kultúránk érdekében kifejtett tevékenységéért a Magyar Köztársaság kitüntetésben részesítette. Emlékét — az erdélyi kisebbségi sajtóban írott cikkei és könyvtörténeti tanulmányai mellett — tanítványai is megőrzik.

KÓKAY GYÖRGY

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája c. sorozat újabb kötetei. A bibliográfiai kézikönyv sorozatnak 1972-ben, 1975-ben, illetve 1982-ben megjelent 1., 2. és 6. kötete után az elmúlt évek folyamán több új darabja került a közönség kezébe: az 1849–1905 közötti periódus könyvészetének általános részét és személyi részének első hányadát magában foglaló 3. kötet, továbbá az 1905–1945 közötti időszak személyi részét befejező 7., és az 1945–1970 közti negyedszázad irodalomtörténeti-kritikai munkásságát fellelő 8. kötet.

A 19. század második felének bibliográfiája immár a polgárosult nemzeti irodalom tükré, teljesen kifejezett irodalmi életé, önállósult — társadalmilag emancipálódott írói pályáké, korszerűsödő irodalmi kifejezőeszközké. Még szélesebb körű és szerteágazóbb anyagot kellett tehát szerkesztőinek, II. Törő Györgyinek, Nagy Miklósnak és Tódor Ildikónak feldolgoznia és rendszereznie, mint az előző kötetek készítőinek.¹ Ezért is szögezi le előszava jogos öntudattal azt, hogy feladatkörének határain nem volt módja túllépni, hogy a kiadvány a magyar irodalomtudomány, és nem a magyar irodalom bibliográfiája: azaz nem terjed ki az írói alkotások nem tudományos jellegű kiadásaira, illetve az egyes folyóiratokban közölt szépirodalom könyvészeti regisztrálására. Ha még erre is vállalkozott volna, az kétségtelenül szinte kezelhetetlenné duzzasztotta volna a köteteket. Mással, nem kevésbé értékessel viszont jócskán gazdagít bennünket a vállalkozás. A 3. kötet híven követi az előzőknél már bevált rendszerező elveket, illetve felépítési kereteket — az anyag bőségénél fogva azonban az irodalmi „háttér” — intézményrendszer, elvi kérdések stb. — bemutatása szükségszerűen jóval kiterjedtebb. S a gyűjtemény az irodalmi folyamat immár kialakult szerves állandóságát, stabilitását is erőteljesebben érzékelteti. Törzsanyagát az OSzK-ban fellelhető könyvek és periodikumok szolgáltatták. Elkészítéséhez a szerkesztők közel 400 folyóiratot és hírlapot (közülük nem egynek számos évfolyamát) vizsgálták végig. Emellett jelentős mértékben hasznosították a határainkon kívül megjelenő magyar nyelvű irodalomtörténeti publikációkat, beleértve a külföldi folyóiratok magyar irodalomtörténeti publikációanyagát is. Ezzel együtt a rendkívül kiterjedt anyagban szelektálniuk kellett: a korszak egész magyar irodalomtörténeti anyagának feldolgozása össze-mosta volna a jelentőset a lényegtelenel, — így a kötet — s ezt csak helyeselhetjük — csupán azokkal a szerzőkkel foglalkozik, akiknek tevékenységét eddig érdemi szakirodalom elemezte. De még itt is — úgy szintén helyesen — számot vetettek azzal, hogy olyan szerzőket is tárgyalniuk kell (pl. Arany Jánost), kiknek teljes szakirodalmi önálló kiadványt is megtöltene. Ebből következően a kiemelkedő írók szakirodalmát (köztük pl. Gárdonyiét, Gyulaiét) erőteljesebben rostálták, mint a kisebb jelentőségű írókét. Az az anyag van együtt, amelyre az irodalomtörténész szakembereknek munkájukban szükségük lehet. E célt szolgálja az is, hogy a szerkesztők külön fejezetekben összegezték a kutatás számára alapvető segédkönyvek, összefoglaló irodalomtörténetek könyvészeti leírását. Valamint az, hogy külön fejezet szól az idegen nyelvű irodalomtörténeteket kommentáló szakirodalomról, amennyiben a mű e korszakban keletkezett.

Bibliográfiánk e kötelete — az előző kötetekhez szintén hasonlóan — megkönnyíti a további bibliográfiákban való tájékozódást: a régebbi nemzeti bibliográfiák mellett tartalmazza a hírlapbibliográfiákat, az irodalomtörténeti kurrens bibliográfiákat és repertóriumokat, valamint a rokon tudományok fontosabb bibliográfiáit. Aki a rokon tudományokban tájékozódni akar, az első lépéseket kiadványunk segítségével is megetheti — a hazai klasszika-filológiai irodalomtól a művészettörténetig.

Hasznos segítő társunk továbbá a magyar irodalmi lexikonokról és életrajzgyűjteményekről adott összefoglalás — az abban foglaltak nélkül dolgozni aligha lehet. Ugyanez vonatkozik az összefoglaló magyar irodalomtörténeti művek jegyzékére, beleértve azok szakirodalmát is. Fejlődéstörténetileg összegyűjtötték benne mindazokat az alkotásokat, amelyek alapján a megjelenés idején az egykori szakember (vagy érdeklődő olvasó) a folyamatok egészéről tájékozódhatott. A csak az 1849–1905 közötti korszakról, vagy jobbára e korszakról szóló szintéziseket — az eddig bevált gyakorlatot szintén folytatva — ezúttal is elkülönítették, így akit csak ez érdekel, erre koncentrálhat. Az antológiák, albumok listája nyomán pedig az egykorú irodalmi értékőrzés és értéktudatosítás folyamatába pillanthatunk bele.

Fontos erénye a kiadványnak az is, hogy az előző kötetekhez képest tüzetesebben és árnyaltabban tér ki az irodalmi életre — mindenekelőtt az író társadalmi, illetve gazdasági helyzetére, író és közönség viszonyára. Sokrétűen felöleli az irodalmi mozgás elsődleges hatótényezőit — az irodalmi társaságoktól a könyvtárig, a sajtóig és a színházig. Igen lényegesnek tartom az „Irodalom és társadalom” című fejezetet is — köztudott, hogy a korszak elején irodalmunk a nemzeti tudat mentővárának szerepét töltötte

¹ II. Törő Györgyi — NAGY Miklós — TÓDOR Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*. 3. köt. 1849–1905. Általános rész — Személyi rész. I. A–Gy. Sorozatszerk. KÓKAY György és V. WINDISCH Éva. A kötet munkatársa CSÓRA Karola. Bp. 1990., Akadémiai K. 774 p.

Az *Irodalom* c. fejezet az íróra vonatkozó általánosabb jellegű szakirodalom, továbbá az önállóan megjelent (ill. színművek esetében a bemutatott) egyes művekkel foglalkozó tanulmányok, kritikák válogatott bibliográfiája. Az íróra általában ... vonatkozó irodalom bibliográfiája a kisebb anyaggal rendelkező szerzők esetében pedig további tematikus bontásban (összefoglaló munkák, életrajzi források és feldolgozások, az író munkásságával, értékelésével foglalkozó írások, az író hatása, utóélete, műveinek kiadástörténete, külföldi fogadtatása) rendeződik el... A nagyobb szakirodalommal rendelkező írók anyagában a *Nyilatkozatok, vallomások* c. alfejezet, amely voltaképpen a kisebb szövegközlésekhez tartozna — mégis az *Irodalom* c. főfejezetben belől az *Életrajzi források és feldolgozások* szak alfejezeteként szerepel, abból a célból, hogy a kézikönyv használója így egységesebb életrajzi és pályaképet nyerhessen az íróról... Az *Irodalom* c. főfejezetet az író egyes önállóan megjelent, ill. — színművek esetében — a bemutatott művekről szóló recenzió- és tanulmányanyag zárja az *Egyes művekről* címszó alatt."

Kötetünkben a szerzői bibliográfiák anyaga — többek között olyan klasszikus, illetve jelentős alkotókra vonatkozó szakirodalmat ölel fel, mint Arany János, Arany László, Benedek Elek, Bródy Sándor, Csiky Gergely, Gárdonyi Géza, Gyulai Pál. Ezek közül külön meg kell emlékeznünk az Arany János-címszóról, mely válogatott jellege mellett is hallatlanul nagy anyagot fog át. Szellemi minőségéről pedig csak annyit, hogy külön alfejezetet kap benne — többek között — a költő egyénisége, világnézete, politikai felfogása, társadalomszemlélete; életének egyes szakaszai; kapcsolata kortársaival; egyéb életrajzi források; kéziratok, tárgyi dokumentumok, Arany-portrék; kifejezései (szó- és szólásmagyarázatok); irodalmi kapcsolatai, irodalmi párhuzamok; kultusza; Arany és az irodalomtanítás; kiadástörténet, szövegkritika, az Arany-művek illusztrációi. Nem kevésbé lényeges, hogy szinte minden jelentős Arany-mű szakirodalmát is tartalmazza a vállalkozás. Mindennek ellentétéként: még a mára teljességgel elfeledett, csak az Arany-kutatás által számon tartott Fejes István költőről is 17 tétel szól!

Apróbb hiányosságokat persze szóvá lehet tenni, de minek keressünk — ilyen anyaggazdaság mellett — további „csomókat a kákán”? Inkább örüljünk: a 19. század második felének kutatása éppoly nélkülözhetetlen segédeszközzel gyarapodott, mint ezt megelőzően a korábbi korszakoké.

* * *

Bibliográfiánk 7. kötete² — a címből is kitűnően — folytatása az 1905–1945 közötti magyar irodalomtörténet személyi részének. Miatán az előző kötet, a hatodik több mint egy évtizeddel ezelőtt, 1982-ben került a közönség kezébe, célszerű lesz előszavából úgyszintén felidézni néhány elvi szempontot, illetve gyakorlati tudnivalót — azok e kötet felépítését, szerkesztését is meghatározzák.

A szerkesztői bevezető mindenekelőtt arról tájékoztat, hogy a vállalkozás négy kötetben — a sorozat 5–8. kötetében — adja közre a 20. századi magyar irodalommal foglalkozó szakirodalom bibliográfiáját. Az 5. kötet a 20. századi magyar irodalomra vonatkozó általános részt tartalmazza majd, magában foglalva az 1905–1970 közötti időszak magyar irodalmának történetét feldolgozó kézikönyvek, segédkönyvek, monográfiák stb. adatait. A 20. századi magyar irodalom bibliográfiájának személyi része tölti ki a sorozat további három kötetét. A 6–7. kötetbe azokra az írókra vonatkozó irodalom bibliográfiája került, akikkel a szakirodalom már 1945 előtt is foglalkozott, illetve akiknek a tevékenysége már 1945 előtt számottevő volt. A 8. kötet pedig azoknak a szerzőknek munkásságára, annak kritikai visszhangjára vonatkozó bibliográfiát tartalmazza, akik 1945 után indultak.

A gyűjtés és válogatás elvi, módszertani szempontból általában az előző köteteknél bevált gyakorlatot követi. S ami azokban bevált, az itt is eredményes — mint ahogyan a szerkesztés gondossága, a filológiai akribia, a koncepciótudat, az irodalomtörténeti felkészültség, s mindenekelőtt a tárgy szerete is megegyezik a sorozat régebbi darabjaival. E kötet szerkesztői, Botka Ferenc és Vargha Kálmán is igen nagy munkát végeztek: erről már a kötet elején közölt rövidítésjegyzék tanúskodik (pontosabban az abba foglalt periodikumok és emlékkönyvek sorozata), még inkább a címszavak sokasága, mindenekelőtt pedig a

² BOTKA Ferenc — VARGHA Kálmán: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 7. köt. 1905–1945. Személyi rész. II. L–Zs. Sorozatszerk. VARGHA Kálmán és V. WINDISCH Éva. A szerkesztésben részt vett SZERB Antalné. A kötet munkatársai B. HAJTÓ Zsófia és STAUDER Mária. Bp. 1989. 790 p.*

bennük közzétett ismerettömb. A megoldott feladat összetettségét és bonyolultságát jelzi különben, hogy e kötetben olyan fajsúlyú alkotók kerültek feldolgozásra, mint — többek között Lukács György, Márai Sándor, Molnár Ferenc, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Németh László, Radnóti Miklós, Schöpfung Aladár, Sík Sándor, Sinka István, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Szomory Dezső, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Árpád, Vas István, Weöres Sándor. E névsorhoz aligha kell kommentár.

A válogatás felosztási rendszere is azonos a 3. kötetével: a bibliográfiát itt is az írók szövegei követik (kiadások, levelezés), majd az irodalom (nyilatkozatok, vallomások; tanulmányok, cikkek) s a címszót az egyes művekről szóló írások jegyzéke zárja. A legnagyobb írók esetében azonban ez a beosztás ehelyütt is sokszorosan kibővül (természetesen alkalmazkodva az életmű jellegéhez és jelleméhez), — s hogy mennyire, azt például a Móricz Zsigmondról alkotott bibliográfia mutatja. Itt leginkább az irodalmi munkásságról gyűjtött anyag rendszere árulja el a bővülést. Ez a következő: általános értékelések, portrék; regényei; novellái; egyes novellái; drámái; költészete; a tanulmányíró, publicista; a szerkesztő; nyelve, írói eszközei, esztétikája; irodalmi kapcsolatai; hatása, utóélete; külföldi fogadtatása, műveinek fordításairól; egyes műveiről. Úgy gondolom, ez a felosztási rendszer is önmagáért beszél.

Nemkülönben az itt és másutt közzétett cikk- és tanulmányanyag méretei. A mennyiség természetesen itt sem abszolút értékmérő, *valamit* azonban mindenképpen jelez — a minőségre is némiképp következtetést enged. Állításunk alátámasztására kiválasztottunk három címszót: Laczkó Gézáét, Márai Sándorét és Reichard Piroskáét. Egy jelentős, egy szerföltött nagy és egy kevésbé jelentős íróét. E címszók számadatai beszédeseek — a kötet hasznosságát tanúsítók. Eszerint Laczkónál 5 kiadást írnak le bibliográfiailag, a nyilatkozatok-vallomások alfejezet 12 írást sorol fel 1914–1949 között (annotálva!), a tanulmányok, cikkek sorában 25 írás megjelölése olvasható (az első 1921-ből, az utolsó 1966-ból), az egyes művekről szóló összeállítás pedig az író 15 könyvéről, illetve színpadi bemutatójáról közöl 79 írást. Szerzői közül egypár: Féja Géza, Schöpfung Aladár, Keresztury Dezső, Király György, Bálint György (többször), Németh László, Szabó Zoltán. (E névsor egyébként jelzi: egykor kik vállalkoztak kritikáira. A közzétett folyóiratok listája pedig azt is, hogy milyen kritikai visszhang köszöntött egy-egy figyelmet érdemlő alkotást.)

A Márai-szócikk összes lényeges számadata szétfeszítené recenziók kereteit, ezért csak annyit: az író általános megismeréséhez 85 tanulmány, cikk leírása visz közelebb, egyes műveinek jegyzéke pedig 49 alkotásának kritikai reagálásáról ad számot. Az utóbbi rovatban 565 írás bibliográfiai adatait gyűjtötték össze. Az első 1918-ban, az utolsó 1970-ben kelt, — recenzenseinek személye pedig akár szimbolikus is lehetne: 1918-ban a Máraihoz oly közel álló Kosztolányi Dezső, 1970-ben (bibliográfiánkban utoljára) Rónay György írt Márai valamely művéről. Harmadik „író-példánkat”, Reichard Piroskát, a Nyugatmozgalom költőnőjét azért választottuk ki, mivel őt ma már csak a korszak kutatói tartják számon. Tájékozódásunkat 1 vallomás, 5 tanulmány, illetve cikk és az egyes műveiről szóló 8 kritika regisztrálása segíti ezentúl.

Eredetileg az volt a szándékunk, hogy a munka és teljesítmény gazdagságát illusztrálандó megidézzük még az egyik legnagyobb terjedelmű címszó, a Móricz Zsigmondról szóló fejezet számadatait is. Elálltunk ettől, mivel bízunk abban, hogy az olvasót az eddig elmondottak is meggyőzték a kötet kvalitásairól. Természetesen elképzelhető, sőt valószínű, hogy e kötetből kimaradt egy-egy író, vagy rossz helyre került egy-egy irodalomtörténeti reflexió. Ekkora tevékenység közepette ez elkerülhetetlen. Utánuk kurkászni — kicsinyesség lenne. Jelentősebb problémája a gyűjteménynek az irodalomtörténetek életművének töredékes közlése (régembi korokkal foglalkozó könyvek az előző kötetekben szerepelnek) — erről azonban a 8. kötet³ bírálatában szólnunk részletesebben.

* * *

³ BOTKA Ferenc: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 8. köt. 1945–1970.* Személyi rész. Szozatszerk. KÓKAY György és V. WINDISCH Éva. A kötet munkatársai B. HAJTÓ Zsófia és STAUDER Mária. Bp. 1991. Akadémiai K. 488 p.

Az 1945–1970 közötti magyar irodalomtörténet fejlődését bemutató bibliográfiát megítni nehezebb, mint az előző kiadványokat. A 8. kötet ugyanis csak a személyi részt tartalmazza, — az általános rész, mely a félmúlt és a készülő jelen irodalmi kérdéseit hivatott bemutatni, együtt fog szerepelni az 1905–1945 közötti korszakéval, s azt — utaltunk már rá — a még meg nem jelent 5. kötet tartalmazza majd. A jelent megítni általában sokkal nehezebb, mint a múltat, — hát még akkor, ha az ahhoz szükséges általános szempontokat nem ismerjük. (Zárójelben jegyezzük meg: a két korszak általános bibliográfiájának összeolvasztásához bizony szó fér. A két korszak feltételrendszere, történelmi-társadalmi adottságai sok vonatkozásban különböznek egymástól, az azonossá kreált általános rész vajon nem fogja-e összemosni a kettőt? Másrészt a bibliográfiásorozat eddigi kötetei mindig elkülönítették az egyes korokra vonatkozó általános részeket. Természetesen az új módszer eredményessége vagy problematikussága csak az 5. kötet gyakorlatának megismerése után fog kiderülni — a végleges ítélettel tehát várnunk kell.)

A szerkesztői előszó szerint kötetünk azoknak a szerzőknek az anyagát tartalmazza, akik 1945 után indultak, vagy akiknek a műveiről csak 1945 után írtak. Emellett azonban a kötetben olyan szerzők is szerepelnek, akiknek már 1945 előtt is jelentek meg műveik, de róluk szóló írások abban az időben még nem születtek. S helyet kaptak itt olyan írók is, akikre vonatkozó, 1945 előtti irodalom csak az előző kötetek leadása után került elő — így, bár eredeti helyük a 6. vagy a 7. kötetben lenne, a szerkesztő szükségszerűen kötetünkben tette közzé anyagukat. Tegyük hozzá mindehhez: a 8. kötet lényegesebb vonatkozásban is különbözik az előzőektől. Olyan írói pályákat tartalmaz, melyeknek nagy része még nem zárult le: az 1970-es időhatár tehát itt jóval mélyebb cezúrát jelent, mint az előző kötetek periódushatárai. Alakuló-változó-kiteljesedő írói pályákról van szó, amelyeket az 1970-es záró időpont szükségszerűen elmetesz — azaz bibliográfiánk csak az írói utak egy részéről, rétegéről képes számot adni. Az 1970 óta eltelt, majd negyedszázados időszak áthidalásában viszont az olvasó segítségére vannak az OSzK 1971-től megjelenő éves bibliográfiái — általuk az olvasó kétségkívül közelebb juthat a mához.

Kötetünk abban is eltér az előzőektől, hogy nem nyújt relatív teljességet. Bevezetőjében a szerkesztő önkritikusan megvallja, hogy a vidéki napilapokat nem tudta felgyűjteni, mint ahogyan a szomszéd országok magyar nyelvű újságjait sem. A pozsonyi *Új Szó*, a bukaresti *Előre*, az újvidéki *Magyar Szó* — fontos lapok! — anyaga csakugyan hiányzik. A nyugati magyar sajtó vonatkozásában pedig a gyűjtés a *Látóhatár*, az *Új Látóhatár*, az *Irodalmi Újság*, a *Magyar Műhely*, valamint a *Katolikus Szemle* írásaira korlátozódott. Nemzeti bibliográfiáról lévén szó, a sorozat össznemzeti elve így bizony, kétségkívül kissé sérült. A szóban forgó anyagot feldolgozó eddigi bibliográfiák adatainak beépítése a vállalkozásba a hiányt nyilvánvalóan enyhítette, ám egészen nem pótolhatta. Így utóbb kiegészítésekre lesz szükség, melyek viszont a kötet használatát némileg nehézkessé teszik majd.

Az anyag jellegének megfelelően a szelekció enyhébb volt, hiszen az átnézett forrásokból majd mindent és mindenkit felvett. Talán túl enyhe is: olyan tollforgatókat, akiknek 1970-ig önálló kötetük nem született, addig pedig csupán egyetlen cikk adott hírt működésükről, s pályájuk azóta sem bontakozott ki, fölösleges volt felvenni a gyűjteménybe. Helyettük inkább nagyobb gondot lehetett volna fordítani az irodalomtörténész szerzők munkásságára. A „filoszok” tevékenységének ugyanis csak egy része szerepel kötetünkben, másik része az általuk vizsgált történeti anyagot magában foglaló, előző kötetekbe került át. Mint bevezetőjében említi a szerkesztő, e felemásságot úgy kívánta feloldani, hogy — idézem: ... az eddigi módszerrel felsorakoztatott adatokat egy utalóval egészítjük ki, amely felsorolja a tárgyalt szerzőnek mindazokat a műveit, amely és amelyeknek az irodalma egy másik kötetbe került.” A problémán ez a módszer kétségkívül enyhített volna — ha következetesen megvalósítják. Ilyen utaló ugyanis a kötetben hol van, hol nincs. Felsorolunk egypárat azok közül, ahol nincs, a teljesség bárminő igénye nélkül: Baranyi Imre, Czine Mihály, Dienes András, Fekete Sándor, Osváth Béla, Sükösd Mihály, Szalay Károly, Ungvári Tamás. Az irodalomtörténészek közül kiváltképp József Farkas és Sötér István „járt pórul”: az előbbi kimaradt — önálló címszóként — a 8. kötet személyi részéből; az utóbbi pedig pályáját tudvalegileg jelentékeny munkákkal már 1945 előtt megkezdte, így anyagának nagy része a 7. kötetbe került, egyes nagyobb művei azonban a 2., a 3. (esetleg más?) kötetekben is szétszórva találhatók. S mivel a 7. kötetben még ez a hiányos utalásrendszer sem létezett, az életműve után érdeklődő olvasó bizony keresgélhet.

Még egy hiányérzetünkről: az egyes művek felsorolásában nélkülözzük a szerintünk szükséges műfaji jelzést. Az előző korszakok esetében ebben segített az irodalomtörténeti „tudás” patinája, a művek nagy részének ismerete. Itt viszont az anyagnak jóval nagyobb része ismeretlen az olvasó előtt. Az egyes művek felsorolásában címetek kapunk keletkezési évszámmal (ez önmagában nagyon értékes!) – az alkotások poétikai hovatartozására való utalás nélkül. E tény némileg megnehezíti az orientációt.

Örömmel számolunk viszont be arról, hogy kötetünkben Erdély, Felvidék, Vajdaság stb. írói végre a hazaiakkal szerves egységben, mint egyazon, oszthatatlan magyar kultúra, nemzeti irodalom részei szerepelnek. S arról, hogy Botka Ferenc műve egyszermind egy nagyszabású recenziógyűjteménnyel aján-dékozik meg bennünket. Segítségével a korszak kritikusai – az előbb mlített problémától eltekintve – viszonylag gyorsan tájékozódni képes az írói életművekben, hasznosítani tudja az egyes alkotások kritikai visszhangját, s plasztikusan elé tűnik a művek egymásutánja, a pályának bennük tükröződő alakulása. De a recenziókban nemcsak az írók, költők az érdekesek, hanem a kritikusok is: bírálaikban az egyéni törekvések éppúgy megnyilvánulnak, mint a korszak – becses fogódzókat adva a kutatók számára, akik az 1945 utáni évtizedek szellemiségét, világképét, értékítéletét, normarendszerét stb. megismerni törekednek. Nem mi szólunk először arról, hogy a hiteles műbírálatban benne van a kritikus egész világképe, létértelmezése, emberfelfogása, társadalomlátása. Érdemi kritika és kritikus nincs teljes világnézetnyilvánítás, egy autonóm egyéniség önleplezése és önérvényesítése nélkül. Botka Ferenc bibliográfiája hatékonyan elősegíti majd a kor mentalitásának, tudatállapotának, értékrendjének tanulmányozását.

Más szempontból is érdemes tallózni e kötet címszávaiban. Gyakran megfigyelhetjük bennük az író és kritikus egymásra találásának folyamatát. Abban, amit a költő célul tűz ki, megerősítheti a kritikus eszmei-esztétikai-alkati azonosulása, szellemi közösségvállalása. S ebből az egymásra találásból a harmadik: a közönség is profitálhat; író és kritikus szellemi interferenciájában nem egyszer követhető irányok és törekvések rajzolódnak ki számára. A bibliográfia tehát segítheti őt napjaink értékrendi zavaraiiban.

Megannyi pályakezdest tükröz a 8. kötet: közöttük számos olyan írói indulást, amely azóta magas fokúan kibontakozott, nemegyszer klasszikus értékű művekkel gazdagítva literatúránkat. S az utóbbi pályák a történelem megpróbáltatásai ellenére folytatódást is jeleznek: arról vallanak, hogy irodalmunk sok százados múltjának java tendenciái e korszakban is továbbéltek és munkáltak, inspiráltak és meghaladásra készítettek. Ennek tudata vigasztalást nyújthat akkor is, ha e bibliográfiában esetleg sivárabb produkciók kommentárjaira kell kényszerűen rálapoznunk.

FENYŐ ISTVÁN

A Szentendrei Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár. A könyvtár létrejötté, története szorosan összefügg a városka történetével, a szerbek magyarországi, többek között szentendrei letelepedésével.

Szentendre kapcsolatai a délszlávokkal a középkor utolsó szakaszában kezdődtek. Az 1389. évi szerencsétlen kimenetelű rigómezei (Kosovo Polje) csata után – amikor a szerbek vezére, Lázár cár (1372–1389) is török fogságba esett, majd a szultán rendeletére lefejezték – egyre nagyobb csoportokban húzódtak föl délről, s kerestek oltalmat Magyarországon, kértek kiváltságokat a magyar királyoktól. Ekkor több szerb család is eljutott Szentendrére. A szerbek még két hullámban érkeztek hazánkba. A második nagyobb csoportban érkezett menekültek akkor telepedtek le Szentendrén, mikor Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) Nándorfehérvárat Brankovics György (1427–1456) szerb despotával elcserélte Szentendréért, amikor is 1428-ban a Délvidéken elesett Branicevo és Golubac vára. Utolsó nagy hullámként a szerbek az 1690-es belgrádi csata elvesztése után érkeztek az országra. Számukat pontosan nem lehet tudni, de Niles jezsuita XI. Kelemen pápának azt írta, hogy 1690-ben közel 60 ezer szerb jött Magyarországra.¹ Az ipeki pátriárka, egyházi főatyja, Csernojevics Arzen (Arszenije Csarnojevity) vezetésével mintegy 40 nap alatt, elsősorban hajókon érkeztek a szerbek hazánkba.

¹ THIM József: *A szerbek története a legrégebbi kortól 1848-ig*. Nagy-Becskerek, 1892. 1–3. köt. egybekötve. 2. 95.

I. Lipót császár szabad vallásgyakorlatot, adómentességet, vajdaválasztási jogot, saját költségükön szabad templomépítést engedélyezett a betelepült szerbek részére.² A menekülők egy-egy vidékről – beográdi, ciprovaci, opovaci, pozarevacai kerületekből, Dalmáciából és Boszniából – érkezve népcsoportonként, egyházközségenként együtt maradtak, mahalákban. Szentendre hét mahalára, azaz kerületre osztódott. Mintegy 8 ezer főre tehető azok száma, akik Szentendrén telepedtek le Csernojevics Arzén pátriárka vezetésével, és az uralkodóház védelme és oltalma alá helyezkedtek. A betelepült lakosság még az 1690-es évben építkezésbe kezdett. A legfontosabb építkezések a templomépítések voltak. Az első fából épült templom a hagyomány szerint 1690-ben a boszniai szerb menekültek által alapított és az Úr színéváltozásának szentelt görögkeleti Preobrazsenszka templom. Az egykori fatemplom helyén ma a Szamárhegynek fordítva homlokzatát, a Visegrádra vezető útnak és a Dunának háttal áll a Preobrazsenszka templom. (Azért áll a díszesebb homlokzatát, a Dunának háttal áll a pravoszláv hit szerint a templomok oltári részének kelet felé kell nézni.) Az 1741–46 között épített épületegyüttes szemben áll az ún. Tobakosok emlékkeresztje.³ Ezt a keresztet a szentendrei tobakosok (tímárok) állították a 18. században az egykori fatemplom helyén, ahol a Csernojevics Arzén ipeki pátriárka kíséretében ide menekült szerzetesek könyvmásoló műhelyt hoztak létre.

A szerb szerzetes menekülteknek ezt a csoportját a Raca kolostorbeliek alkották. E kolostorban, mely a Drina folyó mentén, Szerbia és Bosznia határán állott, már a 16. században volt könyvmásoló műhely. Mivel új hazájukban egészen a 18. század végéig nem volt a menekülteknek cirill nyomdájuk, a legszükségesebb könyvek előállítását könyvmásolás útján oldották meg. Zömmel egyházi rendeltetésű műveket, szertartáskönyveket másoltak, fordítottak és kommentáltak.

A Drina-menti Raca kolostor szerzetesei, akik Szentendrén is folytatták a könyvek másolását, neveikben megőrizték egykori kolostoruk elnevezését. Köztük a leghíresebb Jerotej Racanin, az első szerb verstan megalkotója.⁴

Kiprijan atya a szentendrei műhely megalapítója és tevékeny szerzője. Ő maga főleg dicshimnuszokat és egyházi énekeskönyveket másolt. Ezek a szerb nemzeti szentekhez szóltak. Kiprijan követte kora kéziratok könyveinek a stílusát. A műhely név szerint is ismert tagjai közül a legtehetségesebb Gavriel Stefanovic Venclovic volt. Gavriel már nemcsak másolt, hanem fordított is, és önálló, irodalmi értékkel bíró alkotása is ismeretes. Gavriel, akárcsak mestere, Kiprijan, előrajzolta, s csak ezt követően színezte, illuminálta munkáit. Szívesen alkalmazta az élénkzöld, a piros és a kék színt. Nemcsak fordított, hanem átdolgozott és kommentált is. Alkalmi beszédeit is összegyűjtötte, s azok egy része nyomtatásban is megjelent. Gavriel legnagyobb érdeme, hogy úttörőként jelentkezett a szerb népnyelv irodalmi terjedésében.⁵ A szentendrei műhely egyik legszebb ránk maradt darabja Gavriel Stefanovic Venclovic Március-április havi minejonja (havi énekeskönyv), eredeti bőrkötésben. A könyvmásoló műhely valamennyi tagjának, a név szerint is ismert Daniel, Mihail, Rafail munkái nemcsak nyelvezetben, hanem a díszítőelemekben is középkori hangulatot keltenek. Ez a gyűjtemény nagyrészt minejonból áll. Mind illumináltak, iniciálékkaal vannak ellátva, eredeti korabeli bőrkötésben. Valamennyi a püspöki könyvtár féltve őrzött darabja.

Huszvik György, aki haláláig gondozója volt a püspöki könyvtárnak, több cikkben is bemutatta a könyvtárat és méltatta ránk maradt értékeit.⁶ Először az ő írásából szereztem tudomást a könyvtárról. A kéziratokat először az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtárában tekinthettem meg, 1984-ben. Majd lehetőséget kaptam az Egyházmegyei Gyűjtemény akkori igazgatójától, Vujicsics Sztóján úrtól,

² DÓKA Klára: *Szentendre története írásos emlékekben*. Szentendre, 1981. 129.

³ VOIT Pál: *Szentendre*. Kecskemét, 1977. 114.

⁴ CSUKA Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Bp. 1963. 122.

⁵ CSUKA Zoltán: *i. m.* 123.

⁶ HUSZVIK György: *A budai görögkeleti szerb püspöki és egyházmegyei könyvtár Szentendrén*. In: Pest megye könyvtárai. Szerk. PÁL Ernő. Bp. 1965. 143–147. H. GY.: *Könyvmásoló műhely Szentendrén a XVII. században* = Pest Megyei Könyvtáros. 1963. 16. sz. 21–23. H. GY.: *A Szentendrei Szerb Görögkeleti Püspöki és Egyházmegyei Könyvtár* = Pest Megyei Könyvtáros 1961. 10. sz. 17–20.

hogyan az Eötvös Loránd Tudományegyetemen írt szakdolgozatához kutatásokat végezhessek a könyvtárban. Jelenleg Daniel Krisztity Budai Szerb Ortodox Egyházmegyei püspök hozzájárulásával és a gyűjtemény jelenlegi vezetőjének, Jaksity Iván tisztelendő úrnak a segítségével módomban nyílt ezen — itthon és külföldön egyaránt kevesek által ismert — kéziratok újabb tanulmányozására.

A Szentendrén meglévő Venclovic-kéziratokon kívül a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián található 15 Venclovic-kézirat a 31/40-7k/138. jelzetek alatt, egy kézirata a moszkvai Lenin Könyvtárban van Muzei Rumjancova M-401. jelzet alatt, ezenkívül a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia tulajdonában van két Kiprijan Racanin kézirat, 1/141. és 69/143. jelzetek alatt.⁷

Csernojevics pátriárka halála után (1706) hagyatéka, köztük könyvei is a szerémségi Karlócára kerültek. A jelenleg mintegy 25 ezer kötetből álló püspöki könyvtár tényleges megalapítása a püspöki katedrán hosszabb ideig működő és a Szentendrén elhalálozott Popovics Dénes (Dionysius) nevéhez fűződik. Popovics Dénes (1750–1828) szerb püspök — 1791-től — bibliofil ember hírében állt.⁸ Könyvtárából több más görög könyv mellett kéziratban meglévő fordításokat, 31 görög kéziratos könyvet is őriznek. Ebből 22 Zavirász György (1744–1804) görög irodalmár kézirata, és 9 kéziratos bizánci jelölésű görög neumas könyv is található Popovics Dénes gyűjteményében. Közülük négy Kyrianides Demetrios műve, melyet 1793–95 között másolt Pesten.⁹

Tovább gyarapodott a könyvtár Sztojkovics Arzen budai püspök (1853–1893) hagyatékából fennmaradt több ezer művel. A görög kéziratok és nyomtatott könyvek száma meghaladja az 500 bibliográfiai egységet. Zubkovics György budai püspök (1912–1951) hagyatéka is gazdagította a könyvtár állományát. Könyvtára a korszak bölcséleti, irodalmi, lexikográfiai, teológiai és történelmi műveinek legjavát öleli fel. Jelentős a könyvtár periodika gyűjteménye, iskolai tankönyvek, rendeletek, sematizmusok, a nyelvészeti, szlavisztikai állománya. A püspöki könyvtár az utóbbi években a szentendrei „Javor” szerb egyesület volt könyvtárának mintegy 500 kötetével is gyarapodott. A „Javor” egyházközségi művelődési és dalárdaegyletként működött e század elején Szentendrén.

1960-ban került a püspöki könyvtárba a Tolna megyei Grábóc kolostor mintegy négyezer kötete. A grábóci kolostort a Dalmáciából menekült szerzetesek alapították 1585-ben. A kolostor több mint négy évszázados fennállása alatt létrejött gyűjteménye nagyon értékes 15–18. századi kéziratos művekből, ősnymtatványokból, 18–19. századi nyomtatott könyvekből, 19. századi ritka periodikumokból áll.

A könyvtár állománya az utóbbi időben magánadományokkal, személyi hagyatékkal és a már nem működő egyházközségek könyvadományaiával is gyarapodott. Így került a könyvtárba Vác, Balassagyarmat, Győr, Baja, Rácalmás, Székesfehérvár, Nagykanizsa egy-egy, valamint Szentendre három templomának anyaga, mintegy 600 kötet, melyek között értékes kéziratok, ősnymtatványok, könyvritkaságok is találhatók.

A könyvtár maga annak a gazdag szerb gyűjteménynek a része, amely a könyveken, kéziratokon, levéltári anyagon kívül műkincsekből, ikon- és ötvösgyűjteményből, textíliai, grafikai anyagból áll. Ez a gyűjtemény a magyarországi szerb műkincsek és gyűjtemények megóvása, tudományos feldolgozása, valamint korszerű körülmények között történő tárolása és bemutatása érdekében alakult. 1979-ben jött létre a megállapodás a Budai Görögkeleti Szerb Püspökség, illetőleg a Kulturális Minisztérium és az állami Egyházügyi Hivatal között a szerb egyházművészeti és tudományos gyűjtemény létrehozásáról.¹⁰

A gyűjteményt Szentendrén, a szerb püspökség épületében hozták létre. Még 1979-ben bezárták az épületet állagmegóvás, fertőtlenítés, konzerválás, restaurálás miatt, majd megkezdtek az épület felújítását. A magyarországi szerbség kultúrájának feldolgozására megalakult a Belgrádi Akadémia mellett működő „Szentendre Bizottság”. Egyik legfontosabb feladatának a gyűjtemény részét alkotó könyvtár

⁷ REGYEP, Jelka: *O letopiszu manasztira Grabovca* = Godisnjak filozofszkog fakulteta u Novom Szadu. 1967. Knyiga 10. 291.

⁸ MARGALITS Ede: *Szerb történeti repertórium. 1. köt.* Bp. 1918. 193–195.

⁹ FÜVES Ödön: *Neumas énekeskönyvek és Zavirász György munkáinak kéziratai Szentendrén* = Antik Tanulmányok. 1961. 8. köt. 3–4. sz. 293–299.

¹⁰ Népszabadság 1979. március 23.

állományának megóvását, feldolgozását jelölte meg. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Szerb Nemzeti Könyvtár jelentős akciókat szervezett ennek érdekében. Így 1969-ben összegyűjtötték a grábóci és a szentendrei gyűjtemény filigranológiájának (vízjeleinek) egy részét. Ugyanebben az évben a két gyűjtemény kéziratos anyagát mikrofilmre vették. A mikrofilmeket az Országos Széchényi Könyvtárral közösen a Szerb Nemzeti Könyvtár készítette, és a mikrofilmek a Szerb Nemzeti Könyvtárban is megtalálhatók. A fiatalabb budai iskolai kéziratok és az újonnan feltalált kéziratok nincsenek mikrofilmre véve, néhány kéziraton kívül, amelyeket az Országos Széchényi Könyvtár konzervált. Restaurálásukra sajnos az Egyházművészeti Gyűjteménynek nincs pénze.

A Szerb Nemzeti Könyvtár szakemberei 1976 óta több alkalommal is itt tartózkodtak Szentendrén, és a püspöki könyvtár állományának feltárásával foglalkoztak. Elkezdték a könyvtár állományrészeinek katalógizálását, leltárba vételét. A kéziratos művek és ősnymtatványok nyomtatott katalógusa 1991-ben megjelent. Ez az eddig legjelentősebb szerb kiadvány, amelyik bemutatja a könyvtár állományát.¹¹

1990-ben, a szerbek Szentendrére (Magyarországra) településének 300. évfordulója alkalmából a Szerb Egyházművészeti és Tudományos Gyűjtemény mint legjelentősebb, leggazdagabb hazai szerb egyházi gyűjtemény megnyílt a nagyközönség számára.

NEMES ERZSÉBET

¹¹ SZINDIK R., N. — GRAZDANOVITY-PAJITY, M. — MANO-ZISZI, K.: *Opisz rukopisza i sztarih stamparih knjiga biblioteke srpske pravoslavne eparszije Budimszke u Szentandregi*. Beograd-Novi-Szad, 1991. 96–129.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Szerk.

MADAS Edit. Bp. 1992. Tankönyvkiadó, 621 p.

A nagyobb részében nehezen hozzáférhető írásokból, a középkori magyarországi literatúrát legtagabb értelemben képviselő latin és magyar nyelvű termékekből: teológiai és jogi munkákból, gestákból, krónikákból, hivatalos és magánlevelekből, prédikációkból, végrendeletekből és könyvjegyzékekből, töredékekből, elsősorban kódexeinkből vett szemelvények gazdag antológiáját vehetik kezükbe a magyar szakos egyetemi hallgatók és mindazok, akik a régi magyar nyelv és költészet iránt érdeklődnek, s fel szeretnék frissíteni ismereteiket – vagy egyáltalán megismerni a kereszténység felvételét követő évszázadok szellemét, történelmét, néprajzát, műveltségét. Számukra Madas Edit roppant gazdag válogatása valóságos könyvtárnyi ismeretanyagot nyújt kitűnő didaktikai érzékkel megszerkesztett gyűjteményében.

A kötet két nagy szerkezeti egységben csoportosítja az anyagot. Első felét a latin nyelvű irodalom dokumentumai képezik. Kronologikus rendben először a prózai emlékek témakörök szerint csoportosítva olvashatók. Az államszervezés irodalmát István és Kálmán királyok törvénykönyvei képviselik. Ebben a részben kap helyet a tihanyi apátság alapító levele, teljes terjedelemben. Szent István törvényeivel együtt hagyományozódott fiához szóló erkölcsitanító könyvecskéje, az *Intelmek*. Minthogy Szent Gellért *Deliberatio*-ja magyar földön született, helyet kapott a gyűjteményben (Részletek). Az Árpád-kori legendákat (András és Benedek, István, Imre, László, Gellért) a gesták és krónikák követik. Ezután hivatalos (az első Szent Lászlóé 1090-ből) és magánlevelek következnek, összesen 12. A prédikációs irodalmat 3 sermo képviseli. Egy a „Pécsi egyetemi beszédek”-ből; egy

egy Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát terjedelmes nyomtatott beszédgyűjteményéből. Julianus barát jelentése és Rogerius *Siralmas Éneke* után a felvidéki származású Leibici Márton emlékiratából olvashatunk érdekes részleteket. Az obszerváns ferencesek krónikájának és Gyöngyösi Gergely pálos rendi történetének részletei illusztrálják a magyarországi egyháztörténetírás kezdeteit. A hazai könyvkultúráról tájékoztat a pannonthalmi apátság (1093), a pécsvárad apátság (1015–12. század) javainak összeírása és a veszprémi káptalan könyvjegyzéke (1429–1437).

Mindezek az írások a legjobb magyar szakemberek fordításában olvashatók, közülük nem egyet a kötet szerzője készített. A latin nyelvű verses emlékek magyar áttünetéseit pusztán a fordítók nevének felsorolása is minősíti: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Csanád Béla, Weöres Sándor, Vas István, Csonka Ferenc. Mivel azonban a kötet összeállítója szerint „a műfordító költő sokszor önkényesen bánik a fordítandó anyaggal, önálló, új művet alkot”, az egyházi költészetet képviselő szekvenciák, himnuszok, zsoltoszmák közlése kétnyelvű. Csak a világi költészetet képviselő *Siratónak Magyarországról* címűnél mondott le a szerkesztő a latin szöveg kinyomtatásáról „a költemény terjedelmére és jó fordítására való tekintettel.”

A kötet második fele a magyar nyelvű irodalmat mutatja be, két alkorszakra osztva.

Az Árpád-kori és Anjou-kori szövegemlékek: *Halotti Beszéd*, *Ómagyar Mária-siralom* olvasható itt betűhív közlésben és egykori feltehető kiejtésben, valamint napjaink beszédje szerinti értelmezésben. Mindkettőnél megtaláljuk a latin előkép szövegét és annak fordítását. A *Gyulafehérvári sorokat* betűhív közlésben a latin megfelelővel együtt, a *Königsbergi töredéket* kiejtés szerinti átírásban olvashatjuk.

A késő középkori emlékek prózai és verses csoportosításban jelentek meg. A *Miatyánk, Üdvözlégy, Tízparancsolat, Hiszekegy* szövege több előfordulásban megtalálható. Legrégibbi fennmaradt bibliafordításunk szövegrészletét a Müncheni Kódexből olvashatjuk betűhív közlésben, átírt szövegben és a latin eredetiben. Egyéb kisebb terjedelmű bibliarészeket tartalmaz a kötet az Apor-, Döbrentei-, Keszthelyi, Jordánszky-, Székelyudvarhelyi kódexekből eredeti szövegekben. Mivel a Jókai-kódex fordítását a latin eredeti nélkül sokszor nehéz megérteni, az innen közölt Szent Ferenc legendarészeket latin megfelelőjükkel és átírt szövegben is közli a kötet. Más eljárással hat kódex szövegezésében ismerhetjük meg az *Elek-legendát*. Az Érdi-kódex szolgáltatja a Szent György, Szent Márton, Szent István, Szent László, Remete Szent Pál, Szent Erzsébetről szóló legendarészeket. Közülük a Szent Istvánról és Szent Lászlóról szóló a magyar nyelvű történetírás kezdetének tekinthető. Hosszabb szemelvény mutatja be Szent Margitot Ráskai Lea írásából. Példák következnek ezután Jórészt a *Példák Könyvéből*, de egyéb kódexekből is, majd „Philibertus és Forseus püspök látomása” a Náador-kódexből. A prédikáció műfaji elsősorban a Karthauzi Névtelen beszéd- és legendagyűjteményéből (Érdy-kódex) ismerhetjük meg. Elismerés illeti Madas Editet, hogy antológiájába felvette ennek magyarra fordított *Prologus*át, és a jegyzetben is felhívta a figyelmet, hogy a latin előszóban hazánkban az első tudatos írói programmal találkozunk.

Néhány elmélkedést és imádságot követően 4 dramatizált szöveget, (diálógust) olvasunk az antológiában: az „Élet és Halál párbeszédét” meg a „Haláltáncot” a *Példák Könyvéből*; „Az apostolok vetélkedését” és a „Három köröstyén leányt.” (Ez utóbbit a Sándor-kódexből.) Egy egészen friss kiadványból (*Középkori leveleink 1154-ig*). Régi Magyar Levéltár 1. Szerk. Hegedűs A. és Papp L. Bp. 1992.) merítve, alig ismert irodalmi műfajt mutat be Madas Edit 6 levél újraközlésével. Jórészt misszilis levelek. Legizgalmasabb köztük, valóban irodalmi értékű, az apja helyében fogságot szenvedő Héderváry Lőrincé 1533-ból.

A késő középkor verses emlékei, az egyházi költészet darabjai között több, eddig az irodalmi köztudatba nem került himnuszra hívja fel a szerkesztő a figyelmet, bár éppen ez a rész, hála Hor-

váth János és Gerézdi Rabán munkáinak, talán a gyűjtemény legismertebb fejezetének tekinthető.

Amint látható, tartalmát tekintve, a gyűjtemény szinte a maximumot nyújtja. Elismerésre méltó, ahogyan ezt teszi. Így az a tény, hogy sokszor a művek teljes szövegét adja. Ha azok már megjelentek más kiadásban, nem egyszerűen átveszi őket, hanem ellenőrzi, visszamegy az eredeti forrásra. A szövegközlésen túl a jegyzetapparátus minden szükséges tájékoztatást megad a tartalomra, a műfaji sajátosságokra vonatkozólag, emellett közli a szakirodalmat. Sajnálunk kell azonban, hogy ez nem minden esetben történt meg. Pl. a 342–346. lapokon közölt *Énekek Énekének* nincsen jegyzete. Pedig ha valahol, itt szükséges a tárgyi magyarázat. A betű szerinti értelem mögött rejlő mélyebb, misztikus értelemre rá kellett volna mutatni. Nem tételezhető fel, hogy a középiskolából kikerülő egyetemi hallgató, (de a felnőtt, „tanult” emberek legnagyobb része sem!) annyi bibliai ismerettel rendelkezne, hogy helyesen érte és értelmezze a *Bibliának* ezt a fonséges énekét. Meg kellett volna mondani, hogy a legáltalánosabb fel fogás szerint az ének a zsidó házasságkötési szertartás, a nászhét egyes mozzanatait tárja elénk; hogy a menyasszony és a vőlegény dialógusait meg-megszakítják a jeruzsálemi leányok, a nép szerepei; hogy itt egész eseményorozatról van szó és szerelmi énekek sorozatáról. A vőlegény (az *Ének* hol királynak, hol Salamonnak nevezi) és a menyasszony (Sulamit, akit vonatkozásba hoznak Sunamittal, aki Dávid és Salamon történetében szerepel) szájába adott énekeket nem ők adták elő, hanem hallgatták. A hagyomány Salamonnak tulajdonította az éneket, ezért szerepel ő a könyv címében. (Azt is közölni lehetett volna, hogy a zsidó tudósok magyarázata szerint az *Ének* az Isten és Izrael közötti szeretet allegorikus kifejezése; a régi egyházi szerzők szerint viszont Krisztusnak az Egyházzal kötött misztikus házasságát kifejező allegória.)

A szövegek megértését szolgálják a lábjegyzetek szó- és olykor tárgyi magyarázatai. Mint a szövegkiadványokban általában lenni szokott, a jelen esetben is helyenként tapasztaljuk és hiányoljuk az egyöntetűséget és a teljességet. Egyes esetekben könnyen azonosítható szóalakot ismételtlen magyaráz a sajtó alá rendező. Mások — bár az ilyen megítélés mindig szubjektív — érthetetlen vagy nehezen értelmezhető szót nem jegyzetel. Példákat

a fentebb említett *Énekek Énekéből* vehetünk. A jegyzetben olvashatjuk, hogy a házaknak *héjazatja* am. azok *teteje*; „ablakon néz és rostélyon *kakucsol*” am. *kukucskál*. De nem tudjuk meg, mit jelent „*Cédárnak hajloki*”, (=arábiai pusztai törzs!); „*Kevéssé, hogy elmúltam volna*” (= *elhagytam* volna); „*füstnek vesszeje*” (= *füstoszlop*); „*ü töre ün-nen farán*” (= *az oldalán*); „nyakadnak egyik *hajába*” (= *láncocskájával*); „*fisztulát és cinnamomost*” (= illatos nád és fahéj); „*ü torka édességes*” (= *szája*) stb. A 11. szám alatt tévesen értelmezi a *bomboztak* szót. Helyesen: *bimbóztak, kirügyeztek*. Máshol több ízben nem magyarázza az *ezenne* (= *annyi*) szót, de mélyhangú párját: *azannyat* igen (pl. a 353. oldalon). Némileg zavaró, hogy a szövegekben több helyen a szavak felett zárójelbe tett indexszám található. Részben tervbe vett, de elhagyott szómagyarázatokat jelölhetnek, részben sajtóhibáknak tekinthetők, véletlenül benne maradtak a kiadványban. (Egyébként kevés más sajtóhiba maradt a kötetben, bár van ilyenre is példa, mint a *Szent Ferenc legendában* a 353. oldalon *váráranak* – várasának, a 354-en *megévtén* – megértvén, 355-en *leterjleszté* – leterjeszté helyett. Valamennyi az ártírt szövegben!)

Aprólékoskodó észrevételeink mit sem csökkentenek ennek az elsősorban egyetemi tankönyvnek szánt antológiának az értékén. A kiadvány nagyon hasznosan támogathatja a magyar szakos hallgatók oktatását. Benne megtalálják a középkori magyar irodalom minden fontos emlékének szövegét. Megértésükhöz a jegyzetapparátus általában kellő felvilágosítással szolgál, sőt ugyanazon szövegek különböző fordításainak, illetőleg másolatainak párhuzamos közlésével megismerkedhetnek a szöveg-összehasonlítás módszereivel is. Felkészíti őket a tudományos kiadások önálló használatára. Kétséges azonban, a középiskolákból magukkal hozott ismeretanyag mennyisége egyelőre elegendő-e a szövegyűjteményben nyújtottak befogadására. De ez már nem a szöveget válogató és kommentáló Madas Edit kitűnő munkájától függ.

VARGA IMRE

Erdész Ádám: Tervező, kutató, tanító. Haiman György munkásságáról. (Kner Nyomdaipari Múzeum füzetek 24.) Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1992, 140 p.

Kétkedve vettük kezünkbe a könyvet: vajon tud-e a nagyszámú nyilatkozat, kritika, vallomás,

értékelés és önértékelés után újat mondani Haiman György? Tudott. És ez elsősorban a célirányos kérdéseknek köszönhető, melyek szigorúan a tárgynál tartották az interjúalanyt, nem engedték elkalandozni, vakvágányra szaladni.

Huszadik századi könyvkiadásunk egyik meghatározója volt a gyomai Kner dinasztia, melynek utolsó élő és alkotó tagja Haiman György, aki nagybátyja, Kner Imre irányításával és atyai támogatásával járta végig a tipográfussá válás göröngyös útját. Alig múlt huszonnégy éves, amikor a Magyar Bibliophil Társaság egyszerre két munkáját is az év legszebb öt könyve közé sorolta. Ettől kezdve – bár mesterénél jóval kisebb körben tartották számon – neve összefonódott a hazai nyomdászati történetével. A holocaust borzalmait átélve magától értetődő és törvényszerű volt, hogy a családi nyomdát átvegye. Ám 1948 nyarán, előre sejtve a nyomdák államosítását, elfogadta Lengyel Lajosnak – a nyomdák első vezérigazgatójának – meghívását, és attól kezdve, az örökké átszervezés alatt álló könyvkiadás vezetői posztjain tevékenykedett.

Az Iparművészeti Főiskola tipográfiai tanszékének 1948-tól másfél évtizedig volt tanára, s amikor megszüntették a grafikai szakot, meghívták az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol könyvesztétikát és könyvtörténetet adott elő. Közben, az 1950-es évek vége felé a könyvtervezéshez is visszatért. Szabad idejében pedig egyre többet foglalkozott a betű művészetével, történetével, s egymás után jelentek meg tanulmányai a szakfolyóiratok hasábjain. A koronát a Misztótfalusi Kis Miklósról írott könyvével, valamint *A nyomtatott betű művészete* c. könyvével tette fel munkásságára.

Haiman György ma is dolgozik. Hittel vallja, hogy a tipográfust mindenben a mérték és az arány kell, hogy vezesse. Ha ezzel élni tud, akkor alkotása nemcsak közvetít, hanem hat is. A könyv elsősorban a közlés szolgálatára, és aki ezt szüntelenül szem előtt tartja, megóvjá magát attól, hogy munkája eszközből cellá, különösen pedig öncellá váljék.

A könyv végén 35 oldalas bibliográfia található, mely Haiman György 1932 és 1991 közötti munkásságából válogat, amit csekély munkával teljessé lehetne tenni. Megérné. Persze akkor a bibliográfiák kialakult, szigorú rendjéhez is igazodni kell. Nem lehetnének átfedések, más címszavak alá ismételtlen besorolt tanulmányok, könyvek,

melyekre másodszor csak rövidített címléírásban hivatkoznak, és egy laza utalással – „lásd ott”, tudniillik az előzőnél, – kényszerítik a használatot további keresésre. Vitatható az egyes tanulmányok folyóiratunkénti (Acta Litteraria, Békési Élet, Interpressgrafik, Irodalomtörténeti Közlemények, Magyar Grafika, Magyar Könyvszemle, Papír- és Nyomdatechnika) besorolása is. Nyilván az időrendi a helyes. Célszerűbb lett volna az alcímeket főcímmé emelni, hiszen akkor első pillanatra világos lett volna, hogy miről, illetve kiről szól a könyv.

Mindent összevetve azonban dicsőrnünk kell a szerzőt, hogy a Békés megyei Levéltárban található Kner-hagyaték gondozójaként vállalkozott Haiman György megszólaltatására. A Kner Nyomdaipari Múzeum pedig a tőle megszokott szép kiállításban állította elő a kötetet.

KÓHEGYI MIHÁLY

Hitel. I–II. kötet. (Kolozsvár) 1935–1944. Tanulmányok, repertórium. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a repertóriumot összeállította ZÁHONY Éva. [Bp.] 1991. Bethlen Gábor könyvkiadó. 390, 448 p.

A *Hitel* első száma 1935. január 1-jén jelent meg Kolozsvárott, az erdélyi magyar kisebbség húszéveseinek szellemi vállalkozásaként. A református Makkai László, aki már egyetemi hallgatóként részt vett Erdély irodalmi és szellemi életében (munkatársa volt az *Erdélyi Helikonnak*, egyik rovatvezetője az *Ellenzék* című napilapnak) és a katolikus Venczel József (a kolozsvári Lyceum Könyvtárának dolgozója, az *Erdélyi Iskola* című katolikus nevelésügyi folyóirat technikai szerkesztője és rovatvezetője) 1934-ben végezte a folyóirat előzetes tervének a kidolgozását. A felekezeti jellegtől mentes lapnak szociológiai, szociográfiai, statisztikai cikkek közlésével valós önismeretre, felvilágosításra, társadalomkutatásra kellett törekednie, továbbá képviselnie kellett az intellektuális városi vonalat, de ugyanakkor tisztázni kellett a parasztság társadalmi szerepét, megteremtteni Erdélyben a magyar népi egyiséget.

A megindult lapot senki sem támogatta, az ifjúságtól összeadott pénzen indult. Munkatársainak többségét valamelyik egyetemen vagy főiskolán tanuló hallgatók alkották, akik kisebbségi réalpolitikát és szociális haladást sürgettek. A félhavonkénti

megjelentetésre tervezett folyóiratból, az első Hittelből hat szám látott napvilágot, az utolsó 1935 júliusában jelent meg. A szerkesztéssel is, de főleg a kiadás problémáival foglalkozó Makkai László ekkor Magyarországra költözött.

Távózása után a lapkiadás jogát Venczel József örökölte, de a megjelentetésre sem anyagi, sem egyéb erők nem álltak rendelkezésére. Állandóan foglalkoztatta azonban a lap újraindításának a terve, melynek megvalósítását Németh László és Boldizsár Iván 1935-ben Erdélyben tett utazásukról szóló beszámolóinak megjelenése (Németh László: *Magyarok Romániában a Tanú* 1935-ös 3–4. számában 113–182., Boldizsár Iván: *Erdély második Triunonja a Napkelet* novemberi számában 733–740. nagy mértékben siettetette. Mindkét útirajz tragikusnak ítélte az erdélyi magyar kisebbség politikai, gazdasági, szellemi állapotát, társadalmi szervezetlenségét, képtelennek tartotta azt helytállásra, mivel lélekben passzív és rokkant, szervezetei széthúzó és tehetetlenek. Az útbeszámolóknak Erdélyben és Magyarországon keltett visszhangja nem kis mértékben sarkallta Venczel Józsefet és a hozzá társult Kéki Bélát (ebben az időben a *Pásztorújsz* szerkesztőjét), hogy az erdélyi kisebbségi közösség megszervezése érdekében újraindítsák a *Hitelt*, mely az egész erdélyi magyarság gazdasági, politikai, társadalmi, szellemi helyzetét a való tényeknek megfelelően feltárja, hogy keressék az utat az elvek és a lehetőségek között.

A negyedévenként megjelenő tudományos igényű folyóiratot négytagú szerkesztőbizottság gondozására bízták: Venczel József a társadalomkutatással, Kéki Béla a kulturális kérdésekkel, Albrecht Dezső (felelős szerkesztőként és kiadóként) a politikával, Vita Sándor szövetkezeti szakértőként a gazdasági kérdésekkel való törődés feladatát kapta. Foglalkozott a folyóirat tudománypolitikával, iskolaüggyel, a magyar–román viszony vizsgálatával, az ún. utódállamokban élő magyar kisebbségek helyzetével, történettudománnyal, irodalommal, művészeti témákkal, mint a zene, képzőművészet, népművészet.

A második *Hitel* első száma 1936-ban jelent meg Albrecht Dezső (*Az építő Erdély* 1. sz. 1–26.), Venczel József (*Metamorphosis Transylvanie* 1. sz. 73–80.) programadó tanulmányával, melyek éppen úgy, mint az 1939-ig folyamatosan napvilágot látott további számok sok magvas tanulmánya, nemcsak ezeknek az éveknek romániai magyar ki-

sebbsége részére jelöltek utat, hanem fájdalmasan időszerűek és tanulságosak a mai erdélyi magyar kisebbség, sőt a magyarországi jelen társadalom számára is.

Közben a *Hitel* munkatársai mindent megtettek a Tamási Árontól szervezett *Vásárhelyi Találkozó* (1937. október 2–4.) sikeréért, ahol nem a *Hitel* képviselőiként, hanem mint egyének vettek részt, és mind a négy szerkesztő fontos szerepet játszott a kisebbségi magyarság életét érintő kérdéseknek népfrontos szellemben történt megvita-tásában.

A *Vásárhelyi Találkozó* után még két éven át jelent meg negyedévenként a második *Hitel*. Majd másfél év kihagyás után látott napvilágot az 1940–41-es 5–6. összevont évfolyam a második bécsi döntés, Észak-Erdély visszacsatolása után. A megváltozott történeti helyzetben a folyóirat élete 1942 áprilisától rendeződött. Havi folyóirat lett, mely 1944 júliusáig állt fenn. Megváltozott tartalommal, részben Magyarországból Kolozsvárra érkezett munkatársakkal. Elmaradtak a társadalomkutatás eredményeit bemutató tanulmányok, előtérbe került a történelem, Erdély és népeinek, kiemelten a román népnek története, Erdély népei egymáshoz való kapcsolatainak vizsgálata.

A Bethlen Gábor Könyvkiadótól megjelentetett két kötet a kolozsvári folyóirat (1935–1944) legjelentősebb tanulmányait tartalmazza, általában megjelenésük időrendjében az alábbi csoportosításban. I. Magyar kisebbségi társadalompolitika, II. Gazdaságpolitika – agrárpolitika, III. Művelődéspolitikai, IV. Művészetek, irodalom, V. Társadalomkutatás – társadalomstatisztika – szociográfia, VI. Erdély és népeinek története, VII. A román nép története. A szemelvényeket Albert Tibor rövid *Előszava* és Záhony Éva 51 lapos *Bevezető tanulmánya* előzi meg. Ez utóbbi tájékoztat a romániai magyarság 22 éves kisebbségi sorsáról, annak kezdeti politikai próbálkozásairól, a transzilvánizmus kialakulásáról, társadalomszervező erejéről, majd a kisebbségi sorsba kényszerült első, „idős” nemzedékeket követő nemzedéki váltásról. Megismertet bennünket az erdélyi magyar ifjúság szervezeteivel, mozgalmaival (*A Székegyek Kolozsvári Társasága, Erdélyi Fiatalok*), az 1934-ben jelentkező húszévesek új szellemi vállalkozásával; a *Hitel* nemzedékének eszméivel, programjával, megvalósítási szándékaival az első, majd a második *Hitel*-ben. Ezzel kapcsolatban tárgyalja a Hi-

tel és az *Erdélyi Fiatalok* ellentétét, az 1937-es *Vásárhelyi Találkozót*. A *Hitel*-vacsorákról és az *Erdélyi Körről* szóló fejezetek részben már a folyóiratnak az Észak-Erdély visszacsatolását követő rövid időszakbeli történetét nyújtja. Nem különben a *Metamorphosis Transylvaniae* című fejezet. A bevezető utolsó lapjain a *Hitel* szerkesztőinek életrajzával ismertet meg bennünket Záhony Éva. Nevezetesen Albrecht Dezső (1908–1976), Kéki Béla (1907–1993), Makkai László (1914–1989), Venczel József (1913–1972), Vita Sándor (1904–) népükért folytatott küzdelmes életéről olvashatunk. A II. kötet végén található repertórium szintén az ő munkája.

Lehetetlen itt a két kötetben napvilágot látott 64 tanulmányt bemutatnunk. Legfeljebb egy-két ma is aktuális, az összmagyarságnak, az új kisebbségi sorban vergődő erdélyi magyarságnak tanulságos, utat mutató dolgozatokra hívhatjuk fel a figyelmet. Ilyenek elsősorban Albrecht Dezső tanulmányai. Ma is ott tartunk, hogy „a kisebbségi kérdés általános európai rendezésének reménye szétfoszlott.” „... sokáig közvéleményünk reménységét abba vetette, hogy a Novalis álmodta európai szellemi egység s az ebből folyó jóakarat és megértés közel van a megvalósuláshoz. Az idők megmutatták, hogy az álom túl korai volt. Fájdalmas ebből az álomból a felébredés, hiszen megvalósulása esetén politikai síkon magával hozhatta volna a nemzet-állam: »az egy nép, egy állam, egy kultúra« uralmának a hanyatlását és megteremthette volna az objektív államot, melyben a nemzet és az állam fogalma egymástól elválik. Az európai helyzet alakulása azonban az ellenkező utat mutatja. Joggal merül fel tehát a kisebbségekben a félelem, hogy a nemzetállam gondolatának uralomra jutása egyben saját nemzeti létük megsemmisítését jelenti”. (*A második kör*. I. köt. 73–81). Nem ez a félelem tölti-e el ma is az országhatárok spiritalizálódását áhító lelkünket?

A *Hitel* 1937/1. számában a *Transylván Diéta* (I. köt. 82–84) feladatai közt az alábbi követelményeket támasztja: 1. A nemzeti gondolat tisztázása, 2. A nemzeti egység a teljes társadalmi egységen épüljön, 3. Nemzeti programmal azonosult tömeg és olyan vezetőség, amely a nemzeti társadalomban lüktet és dolgozik, és amelynek kiválasztásában csak a szakértelem, a képesség és az arravalóság játszhat szerepet, 4. Az egyházak szerepének, fontosságának és szükségességének elismeré-

se, 5. Egészséges közszellem kialakítása. A nyílt és őszinte kritika megteremtése ... mely ítéletével sújt mindenkit, aki a közösségi érdek ellen vét stb. Lehet-e időszerűbb program a ma számára akár Magyarországon, akár Erdélyben?

Nem nekünk szól-e a *Magyar Népközösség* című tanulmány (I. köt. 135–143) fejtegetése? „A kisebbségi kérdés általános európai rendezésének reménye ... jó pár éve már szétfoszlott. Látható, hogy a kisebbségi kérdés megoldása nem remélhető humanisztikus alapon, ... a kisebbségi kérdés elsőrendűen politikai kérdés, és mint ilyen, természetesen az erőviszonyok eredője. ... a kisebbségek az államhatalommal, vagy a kisebbséggel bíró államok az illető kisebbségek anyaországaival kötött közvetlen megállapodások és szerződések révén rendezik a kisebbségek helyzetét. ... A kisebbségi kérdés megoldása – az európai jogfejlődés mai helyzetében nem is történhetik eredményesen, csak kétoldali szerződésekkel.”

Bőségesen lehetne idézni Albrecht már említett és a kiadványban olvasható tanulmányaiból (*Magyar Szövetség*. I. köt. 119–120. *Magyar Népközösség*. I. köt. 135–143) olyan megállapításokat, tanácsokat, gondolatokat, melyeknek nagy hasznát vehetné a mai romániai magyar kisebbség életében maradásáért folytatott keserves küzdelmében. Igaz, nemcsak az ő tanulmányai ilyenek. Különösen az I., a III. és az V. csoportba sorolt cikkekről kellene időszerűségük miatt részletesebben szólnunk. Megemlítettük már Venczel József *Metamorphosis Transylvaniae* című cikkét (I. köt. 65–72), melyben a magyar kisebbség közszellemének a valós önismereten nyugvó szükséges változásáról ír. Ugyanő más két tanulmányában, az *Erdélyi kultúrproblémákkal* (I. köt. 259–269), *Művelődéspolitikai tervekkel* (I. köt. 269–277) foglalkozik. Hasonnal mélyülhet el az ember Márton Áron *Népművelésünk feladatait* taglaló írásában (I. köt. 278–284) is.

Értelemszerűleg a kiadványnak azokra a tanulmányaira szeretnénk terelni a figyelmet, melyek nemzet-, népmentő tennivalókkal foglalkoznak. Ezért nem említünk itt értékes művelődéstörténeti, művészeti, irodalmi, nyelvészeti, történeti tárgyú dolgozatokat. Az erdélyi kisebbségi magyarság fennmaradását ezeknél inkább szolgálják azok a gondolatok, melyek pl. Nagy András *Egységpolitikai vázlat* (II. köt. 51–63), Domokos Pál Péter *A moldvai magyarság történeti számadatai*

(II. köt. 81–92), Nagy Ödön *Szórvány és beolvadás* (II. köt. 145–162) tanulmányaiban nyerne megfogalmazást. A kiadványnak leginkább szívébe markoló tanulmánya bizonyára ez az utolsóként említett. A mesterséges beolvasztás mellett évről évre ezrek vesznek el népünkben a természetes beolvadás következtében a románok közé ékelődött szórványterületeken. Ez a magyarság számára sajnálatos fogyatkozás évszázadok óta tart. Így magyartalanodott el a Mezőség, ritkult meg óriási mértékben a magyar lakosság Észak-Erdélyben. (Vö. Makkai László: *Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*. II. kötet 236–252) Sajnálatos, hogy „ma közvéleményüket alig izgatja a szórványkérdés”. Pedig „igazi nemzeti erőpróbánk az, hogy ezt a nemzeti szégyent, a beolvadás folyamatát sikerül-e megállapítanunk vagy legalábbis a természetesre csökkentenünk”.

V. I.

Horvát István és Ferenczy János levelezése. Sajtó alá rend., bev. Soós István. (Magyarországi tudósok levelezése 2.) Bp. MTA Irodalomtudományi Intézet. 309 p.

Horvát István, történész, nyelvész, a 19. század első felének jelentős személyisége, nem vált az utókor kedvencévé. Rendszerint, ha Horvátról van szó, képtelen fantazmagóriáira emlékezünk, arra az eltökélt szándékára, hogy a világ östörténetét magyarokkal, jászokkal, palócokkal, és szittyákkal népesítse be. Az 1830-as években, a reformkor első dinamikus évtizedében Horvát inkább a haladás kerékkötőjének, mintsem előmozdítójának tetszett, és ezt a korszak kíméletlen kritikusa, Bajza József Horvát szemére is hányta. Horvát azon állítására, hogy „Én inkább akarok atyáinkkal hibáznai, mint az újabb tudatlan írókkal tartani,” Bajza így vágott vissza: „Micsoda gőgös, okatlan, fonák, és minden józan ész elleni beszéd. Ha így gondolkodik, akkor miért szerkeszti a Tudományos Gyűjteményt? És temesse el magát öreg fóliánsaival, színette kódexei közé, zárja el ablakait hogy újítást ne láthasson.”

Érdekes módon, sok tanítványa, közöttük Eötvös József báró, a lényegét nem Horvát túlzásaiban, hanem minden kétségen felüli hazaszeretében látta, abban, hogy Horvát szívéből „melegebben szív nem dobogott a hazáért. ... Horvát érdemeit a haza sohasem hálálhatja meg eléggé.”

Horvát István és Ferenczy János levelezése, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete kiadásában, valóban a szokványostól eltérő képet nyújt számunkra Horvátról; az előítéleteiben megrögzött, házsártos, maradi és sértődékeny öregúr helyett, a levelezés egy mozgékony, a kor haladó eszmevilágát szomjasan befogadó, érzékeny, de ugyanakkor életvidám fiatalembert varázsol elénk.

Ez az utóbbi ábrázolás természetesen nem teljes új a korszak kutatói számára, hiszen a *Horvát István Mindennapja* cím alatt kiadott, 1805 és 1809 közötti naplójegyzeteiben ez az ifjúkori kép tárul elénk. Ferenczy Jánossal folytatott levelezése részletekben bővelkedő kiegészítése a fiatal Horvát profiljának, és egyúttal rendkívül érdekes korrajz. Mind Horvát mind Ferenczy tagjai voltak Fábri Anna találó megfogalmazásában, a „jelkes és elhivatott értelmiség” kis csoportjának.

A levelek zöme 1806 és 1809 között íródott, amikor mindkét fiatalember házitanítószkodott — Horvát a Fejér megyei Válban, Ferenczy pedig Pesten. Sok minden kötötte össze őket, többek között szegénységük, állandó anyagi problémáik. „Kérlek számláld össze azon egykét forintokat,” írta Ferenczy Horvátnak 1808-ban, „mellyekkel tartozol nekem — szükségem van reájok!” De valahogy, fiatalságuk, életkedvük, minden új iránti lelkesedésük átszűrte őket anyagi és egyéb gondjaikon.

Mindezt, még viszállyaikat is, áthatotta egymás iránti baráti szeretetük. Korukban még nem volt valamiféle viktoriánus érzelmi visszafogottság vagy aggodalom afelett, hogy kölcsönös szeretetüket valaki félreérthetné. Nincsen tehát hangfogó érzelmeik szabadon áradó kifejezésein. „Emlékezem feledésbe hozni sohasem engedi egymáshoz viseltető szeretetünket,” írta Horvát Ferenczynek 1806-ban, majd ugyanő ez évnek egy későbbi levelében így búcsúzott el barátjától; „Élj boldogul és szeress!”

Ez a szeretet nem volt formaság a részükről, hiszen minden gondjukat, bajukat, örömeiket és gondolataikat megosztották egymással. Mókázás és egymás ugratása leveleiknek jó részét teszi ki edényessé. Horvát így címezte meg egyik 1807-ben írott levelét: „Ferentzi Jánosának Horvát István vig órákat és szép leányokat!” És ugyancsak Horvát írt arról hogy kedvesénél fognak majd eszé-

be jutni „a legfenekesebb orthographiai Principiumok, midőn heves tsókai Félistenné teendének”.

A tréfálkozás csak enyhítette időnként, de nem küszöbölte ki vagy semlegesítette komoly aggodalmukat és törődésüket nemzeti és értelmiségi problémák irányában. Elsősorban a magyar nyelv és nyelvújítás kérdései foglalkoztatták mindketőjüket. Egyik legkorábbi levelében Ferenczy ezt írja Horvátnak, „Róllad tudom, hogy Nyelvünkben munkálkodol. . . Miglen nemzeteket hódító Árpád fiainak nyelvök főn léssen, élsz te, és neved ezeknek halhatatlan tetteikkel együtt az örök setétségbe el nem merülhet.” Hogy mennyire szívükön viselték a magyar nyelv sorsát, azt egy másik idézet tudná alátámasztani, ugyancsak Ferenczytól, 1806-ból: „Tsötörtökön a Korona őrző Bátjánál ebédöltünk. Nagy magyar lelket vártam én itten — árnyéka sem volt! Frantzia hangokon, német morgásokon bosszantják itt a magyar füleket. . . Nézd az otsmán gyávaságot, mennyire hanyatlak. Mikor térünk józan észre, magyarok!”

A nyelvújítási mozgalmat leginkább egy darázs-fészekhez lehetne hasonlítani, ahol a fenyegető fulánkok egymás felé meregetése számított szabványnak. Mind Horvát mind Ferenczy Révai Miklós hű tanítványai voltak; Révai barátait saját barátaiknak tekintették, Révai ellenségeit viszont gyűlölték. Ha bárki azt gondolná, hogy a jakobinus mozgalom vérbefojtása és az azt követő korszak fullasztó reakciója megbénították a kis számú magyar értelmiséget; ez a levélváltás ennek pontosan az ellenkezőjét bizonyítaná be. A pusztán személyes sűrűlódásokat majdnem lehetetlen megkülönböztetni a szenvedéllyel átfűtött elvi ellentétektől. A kettő tulajdonképpen egybefonódik. 1806-ban Ferenczy így számolt be barátjának a súlyosan beteg Révairól, „A haláltól tsak Versegi miatt fél, oda leszen, úgymond, minden iparkodásom, fáradságom, munkáim félbe szagadnak, Versegi léssen az Ország Grammatikusa!”

A nyelvújítás mellett mindkettőjüket érdeklik a magyar újságírás és a magyar színházi élet kezdetleges próbálkozásai. Két levélben is, az egyik 1806-ban, a másik 1807-ben íródott, Horvát arról panaszkodik, hogy mennyire az elvárt minőség alatti produkál a Kultsár István által szerkesztett *Hazai Tudósítások*. „Nagyot köll gondolni, — írja Horvát —, a Magyar lélekről: meg sértetik az, ha gymgom portékát küldetnek megítélése alá. . . Miért bánik Kultsár oly megvetőleg olvasóival, hogy

azoknak minden hiábavalóságokat kész eléjükbe tálni! Kevés tud még íróink közül a Magyar Nemzet méltóságához képest művelkedni. . . Mi édes Jantsim! törjünk ki e buta lelkek közül, s ne igérjünk soha többet a Nemzetnek, mint amit véghez vihettünk.”

Hasonló türelmetlenség fogja el Horvátot a nemzeti színjátszás állapotát vizsgálva: „A magyar játékos társaságnak néhány tagjai Pesten vagynak,” – írja 1807-ben. „A vármegye rajta vagon, hogy lábra állhassanak. Gyáva nemzetbéliek! kik vigaszágunkat is idegen nyelven vesszük vissza.”

Az ősi szabadság számukra nem a nemesi kiváltságok védelmével azonos, hiszen Ferenczy megvetéssel ír a „Magyar Verbőztizták”-ról, és Horvát a „jobbágyosság súlyos terhei”-ről oktatja ki neveltjét. Időnként felcsillan valami remény. Horvát 1807-ben úgy véli, hogy „a nemzet régi álmából fölébredni látszik.” De a század első évtizedére még nagyon erősen ránehezedik a kilátástalanság érzete. Halljuk ezt Horvátnak egyik 1809-ben írott levelében „Rettegek a jövődőtől. . . nem akarom elnyomatásunkat megérni; de így sem kívánom fönlétünket, mint mostanában vántzorgunk. Tsak az esnék inyem szerént, ha mi Magyarok, innen magunk erejéből józanabb, állandó alkotmányra vergődhetnénk. – Ez illenék egy ditsó Nemzethez. Ugy de mi épen illyesre vagyunk alkalmatlanok. . . Félünk, remegünk, búslakodunk: de mind emellet semmi Nagyról sem mertünk gondolkodni. Hová lealjasodtunk! . . . Vajha jóra fordulna a sorsunk! Akár ki legyen nem bánom megváltónk, tsak boldogulhassunk.”

Horvát egyéni tragédiája volt, hogy évtizedekkel később, házastárs öregemberként nem tudta és nem akarta sem elhinni, sem megérteni, hogy a körülötte forrongó magyar világ az ő ifjúkori álmait kezdte valóra váltani.

VERMES GÁBOR
(New York)

Vörösmarti Mihály kálvinista predikátor megtérése históriája. S. a. r. JANKOVICS József és NYERGES Judit. A kísérő tanulmányt írta JANKOVICS József. A latin szövegeket ford. és a jegyzeteket írta GERÉBY György. Bp. 1992. Argumentum Kiadó, 344 p.

A Kulturális és Történelmi Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Kiadása Kutatási Program támogatásával napvilágot látott jelen kiadás sajtó alá

rendezői a szerzői kéziratához (előhelye a Matica Slovenská turócszentmártoni – Martin – könyvtára) visszanyúlva, és azt a MTAK kéziratárában őrzött ajánlólevelekkel kiegészítve, minden igényt kielégítő jegyzetapparátussal felszerelve jelentették meg a 17. század elején a kálvinista körökben nagy megrökönyödést, a katolikus ellenreformáció berkeiben bátorítást és örömet keltő áttérésről számot adó izgalmas önvallomást, Vörösmarti Mihály *Megtéréseének históriáját*.

Vörösmarti megtérése történetének most első ízben napvilágot látott, „a debreceni bírónak, esküdtivel és az egész város népének” szóló ajánlását Pozsonyban 1643. március 21-ről datálta. De *Az olvasónak* szóló ajánlás szerint históriájának kibocsátására már az „1628. esztendőben is magát reá gondolta vala, noha szándékát meg félbehagyta”. A többszöri javítás, kiegészítés nyoma látható a kéziraton. A mű „valószínűleg 1610 és 1634 között készült-formálódott”, írja Jankovics József, aki jó meglátással állapítja meg, hogy bár Vörösmarti 1610. augusztus 15-én nyilvánította ki „a régi hitre maga adását” (I. könyve nyolcadik fejezetét!), már 1604–1605 táján „kimondta vallása és önmaga felett az ítéletet”, és a művében leírt összecsapások, viták „gyakorlatilag *post festa*” folytak, „ő már elszánt lélekkel, döntés után lépett a pástra”, miután az 1604-es nyitrai fogságában megismerkedett Bellarmini *Disputationes* című munkájának érveivel és elveivel.

Kálvinista vallásának igazsága felől azonban komoly kételeyei támadtak már debreceni tanulóévei folyamán, Taraczk János magister egyháztörténeti kurzusain. A kereszténység régi évszázadainak számos csodái, a szentek tisztelete „és több ezekhez hasonló dolgoknak hallása újította s öregbítette szívembe való szándékomat, és reájok képest gondoltam: De mint lehet ez? Igaz keresztyénekről szól, akiket nevez, szenteknek mondja, . . . Mint fér azért e kettő öszve: igaz keresztyének és szentek voltak. És pápisták voltak? Vagy pedig: ez ha jól esik, a mi dolgunk úgy rosszul lészen. Mi bizony úgy tévelygők, eretnekek létszünk.” (Első rész. *Vallásomba megakadásomról*: 19–20.)

„Vallása igazsága vizsgálására felindító ok”-ra mégis csak jópár évvel később, 1604-i nyitrai fogságában akadt. Ekkor töprengett el azon, hogy az „Istentől küldetés csudatételekkel tétetik bizonyossá”, „Luthernek és Calvinusnak az ő vallásokat Isten sem jelentötte, sem őket nem küldöt-

te”, „az ő vallásokat csak magoktól gondolták s eretnekség”. Helyesen látja Ipolyi Arnold, hogy Vörösmarti Nyitrán lélekben megért, de áttérésről még nem lehet szó (*Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái*. Bp. 1875. 134.) Nem akarta elhírtelenkedni a dolgot. Ha kételyeinek fenti megfogalmazásai nem azok keletkezésével egyidejűek, hanem évekkel később, munkájának ismételt, végleges formába öntésekor nyertek is kifejezést, el kell hinnünk, hogy éveket töltött igazságkereséssel, nyugtalanító lelki tusakodással, vajon Luther, Kálvin vallása igaz hit-e, az egyedüli, amely által üdvözülni lehet. Nyilvánvaló, hogy a barsi és komjáti zsinat vitatkozásainak, a delegátusokkal való tárgyalások leírásainak, a superintendenshez intézett leveleknek stb. egykorú leírásában nem kételkedhetünk, de az egész mű megszerkesztése, szelleme azt mutatja, hogy megírásával és megjelentetésével az volt a célja, hogy megtérésének igazolásán kívül másokat is hasonló cselekedetre bírjon. Ezt nem csupán könyvének utolsó, tizedik része (*Mit kívánjak még a prédikátoroktól?*) mutatja, hanem az egész könyv felépítése. Hogy alig beszél a kor külső történeti eseményeiről, keveset mond saját életéről, leírásában a hitvitákról állandóan visszatérő gondolatok körben mozog, ismételteti vitatársainak válaszait; tétovázásnak, csavargásnak, cigánkodásnak, hazugságnak bélyegzett disputáló módszerüket, a felvetett kérdéseket megoldani nem tudván, mellébeszélésüket, csúrés-csavarásukat, kételyei elosztásában őt ismételten tapasztalt cserbenhagyásokat, nemegyszer életét is veszélyeztető ellenségeskedésüket. Ez jelenti Vörösmarti írásának egyik fő teherterhelését. Mert „jóllehet, élénk stílusban, nagy láttató erővel, szellemes képekkel, élvezetes ironiával, remek dialógusokkal képes hangulatot és légkört megidézni, a jellemeiket egy-egy gesztusuk találó rajza révén életre kelteni, a hosszú vitaleírások – főleg azok nemritkán lényegtelen külsőségessegeinek végletes részletezése – elnehezítik, elszűrik a szövegét, szétoldják annak szerkezeti kereteit”, jellemzi őt helyesen a kötet sajtó alá rendezője.

Ezekről a nehezekektől megtisztítottan 1643-ban a debreceniekhez intézett ajánlásában Vörösmarti eljárásának szemléltetésére, igazolására megismétli az 1612-ben kinyomtatott Lessius-fordításban (*Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások között választani*. Pozsony 2. kiad.) Homonnai Györgyhöz írott ajánló levelét, mely

megtérése históriájának sallang nélküli tömör ismertetése.

„De minthogy szinte oly nehezen szakadok vala el az elébbeni vallomásomtól, mely nehezen válik el a lélek a testtől, nem hirtelenködém, és a magam tetszésén nem akarék járni, hanem a kálvinista superattendensnek és hozzá tartozó prédikátoroknak megírom az én bús lelkemnek nyughatatlanságát. És bizonyos, s a magok vallástétele szerént is igazságos módokat adván elő, melyek szerént én az köztünk való beszédet kívánnám, hat fundamentum kérdést támaszték elejőkkbe, melyekben nékem nehézségem volt. Láttam is, hogy ha azokból jó módjával ki nem fejtőzhetünk, semmiképpen vallásunk igaz keresztyén hit nem lehet; és nagy sok esedezésökkel kértem őket, hogy azokba való kételkedésimbe engemet megigazítsanak, lelki sebömből meggyógyítsanak, megjelentvén azt is, hogy én nem vöröngő és egymást szóval hányó vetekekedést vadászok, hanem orvosságot, atyafiúi és szilid igazítást s oktatást kívánok. Igérék, de ígéretjüket soha nem teljesíték. Úgy Vágyon, hogy el-végre, leveleimbe való sok untatásim után kezdének zsinatokat tenni, de soha semmi nagyobb ellenek nem volt, minthogy azokba való illetlen beszédek megírtam, és orcájokra térítöttem, nagy sok feddésekkal is rongálván ártatlan fejemet, hogy azoknak megírásával szégyenítöttem és kisebbítöttem volna őket.

Elsőben azért mind az énvelem való sok viszálykodások, tétovázások fortélyozások és kiáltozások, s mind a magok között való háborgások után végre más zsinatra halaszták a dolgot. Annakutána más zsinatba meg az előbbenihöz hasonló magok viselése után el-későre hármát, főeket rendelének közülök, kik énvelem a dolgot zsinat nevével végbevinnék. De ezek is, számbekelvén vélők . . . hívság és heábavaló beszédűeknek találtatának. Harmadik zsinatba felosztották közöttök az ellenvetéseket, és a superattendens ígéretet tén levelébe, hogy írásokba ugyan megfelelnek, . . . De ebben is, untatásomra is ugyan semmi nem kele, hanem el-végre, negyedik zsinatba, a dolog velem végbevitelre rendeltetett prédikátoroknak egyikét, ki közöttök leginkább akarja vala a dolgot, választották Nagyszombatba (ahová nem kicsin jelekből vett tőlök való félrlömből béköltöztem vala), hogy az ott való kálvinista gyülekezetet az én példamból vehető botránkozás ellen predikálván, tanítaná. Kinek bejövételit megértvén, azon is mindjárt rajta

lévék, és mikor beszéddel sürgetném, azt monda, hogy nem tudnak velem mit cselekedni, mert soha oly erős varrást nem tehetnek, melyet én, hozzáfogván a nagy éles kést, egyszersmind mind fel nem metszenék. . . sokat csudálkozván, mondek: Olyan hejábavaló dolgoknak, aminémüket még ez ideig mondottatok, ugyan s ki adhatna helyt? De mindazáltal nem még azokat is nem vetöttem csak egyáltalában meg, hanem okát adtam s írtam is, miért nem lehetnek semmiképpen igazak, a miért nem mutatjatok meg, hogy az én mondásim inkább erőtleneek, a tiéitek pedig erejében maradnak? . . . Immár te mit gondolsz véle, ha mi szerdékel megelégszünk is, a mi lelkünk ha megnyugszik rajta, teneked mi ellened benne? Té lássad! S ez lén legutolsó feleletek." (11–12.)

Ezért adta magát a „régí hitre”, a pápista valásra 1610 Nagyboldogasszony napján; „meggyónván, communicálván és professiót tévén, teljességgel ellene mondek a kálvinista tévelygésnek, melybe merő tudatlanságból, születésemtől fogva harmincnyóc esztendeig hevertem vala.” (206.)

Vörösmarti Mihály *Megérése históriáját*, a magyar barokk irodalom egyik első jelentős alkotását immár teljes szövegében veheti kezébe az olvasó. Ipolyi Arnold múlt századi kiadásával szemben a kiadvány tartalmazza a közelmúltig elveszettnek hitt ajánlások hiteles szövegét, a marginálisokat, melyek át- meg átszövik Vörösmarti művét, és bepillantást engednek az író alkotómunkájába, megértetik a rejtett szövegösszefüggéseket, megkönnyítik a távoli szövegrészek egymáshoz kapcsolását. Vörösmarti lapszéli utalásai felfedik az elhallgatott nevek és eseménymozzanatok bonyolult összefüggéseit. A kiadvány az eredeti utalásokon kívül a kézirat lapszámaira vonatkozó hivatkozások mellett mindig pontosan közli a megfelelő helyek kötetlapszámait. A sajtó alá rendezők számos egyéb kiegészítéssel, nyelvi és tárgyi magyarázattal, a latin szövegek fordításával (ez utóbbi Gereby György munkája!) teszik a mai olvasó számára érthetővé ezt az egyébként igen nehéz műfajú olvasmányt.

VARGA IMRE

Trideset godina Instituta za književnost i umetnost. (1962–1992). Bibliografija izdanja. (1962–1992). Beograd, 1992. Institut za književnost i umetnost, 62 p; Marija CINDORI-

ŠINKOVIĆ: Letopis kulturnog života 1904–1907. Politika. Pravda. Beograd, 1992. Matica srpska–Institut za književnost i umetnost, 486 p.

Két, a magyar tudós közvéleményt is érdekelhető bibliográfia jelzi, hogy a fegyverek között sem hallgatnak a műzsák, legalábbis a művelődéstörténeté nem. Az első bibliográfia a Szerb Tudományos Akadémia Irodalomtudományi és Művészeti Intézete kiadványainak jegyzékét adja, az Intézet fennállásának 30. évfordulója alkalmából. A kiadványból kitetszik, hogy nemcsak a szó szoros értelmében vett irodalomtörténeti feladatok ellátására vállalkozott az Intézet, hanem céljául tűzte ki a kortárs irodalomelméleti irányzatok, az összehasonlító irodalomtudomány, azon belül súlyal: a kapcsolattörténet tanulmányozását; szöveggyűjtemények segítségével mutatja be a szerb irodalmi gondolkodás (criticism) histórikumát, olykor a néprajz területére is átrándulnak a kutatók; könyvészeti vállalkozások meg kíváltképpen az intézeti „tervmunkák” közé tartoznak. Jóllehet a hangsúly (a kötetekből kitetszően) a szerb irodalomtörténet feltárásán van, a világirodalmi kitekintések száma sem mondható csekélynek – angol, olasz, orosz irodalomtörténeti tárgyú monográfiák jelentek meg az Intézet kiadásában. A meghívott magyar szerzők különféle gyűjteményes kötetekben közölték írásaikat (Szabolcsi Miklós és Horváth Lukács Borbála elméleti jellegű értekezésekkel szerepelnek, Fried István a szerb–magyar kapcsolatok egy problémáját tárgyalja; Vujda György Mihály komparatistikai tanulmányt publikált). Az Intézet nemzetközi kapcsolatai igen jelentősek (voltak?); s az első évtizedekben számottevőnek volt mondható a jugoszláviai kitekintés: míg az intézet első gyűjteményes kötetét Ivo Andrićnak szentelték, a második nagy gyűjteményes vállalkozás a Krležáról szóló értekezések kiadása. Még 1985-ben is egy kötetben publikáltak műfajelméleti értekezéseket horvát és szerb tudósok. Legalább bibliográfia őrzi az együttműködés emlékét.

A második bemutatandó kötet két 1904-ben indult lap, a *Politika* és a *Pravda* kulturális anyagának bibliográfiájával szolgál. Az évenkénti bontás mellett az alábbi rovatokban tárja föl a gyűjtő, sajtó alá rendező Cindori Mária az anyagot: kulturális és irodalmi élet, irodalom, fordított irodalom, színház, képzőművészet, zene.

A két belgrádi lap kulturális rovatának magyar anyaga igen jelentősnek mondható; az adatok ed-

dig a magyar szakirodalomban ismeretlenek voltak. Petőfi Sándor öt tételben szerepel, műveiből vett idézetek, versfordítás (*Első szerepem*), Anton Aškerc (szlovén költő) *Petőfi emlékműve előtt* című verse, továbbá egy kisebb tanulmány, amely az ukrán Sevcsenko költői párhuzamait Petőfi és Burns lírájában véli fölfedezni. Gárdonyi Géza két novelafordítással van jelen a lapok hasábjain, Mikszáth Kálmán négyvel meg egy róla szóló írással. Helldal Jenő két közleménnyel van jelen, Jókairól ez időben egyetlen írás szól. A szerb színjátszás kezdeteinél jelen lévő, szerb tárgyú színművet író színész Balog Istvánt egy szerb szerző magyarul közölt cikkének fordításával mutatják be, míg 1906-ban Belgrádban előadják – erről is tudósítanak – Obernyik Károly szerb tárgyú darabját, a *Brankovics Györgyöt*, Jovan Djordjević átdolgozásában és Milorad Gavrilović rendezésében. A budapesti Nemzeti Színház 1906-os belgrádi vendégjátékáról éppen úgy cikk emlékezik meg, mint egy magyar újságíró delegáció szintén 1906-os belgrádi látogatásáról. Cikk mutatja be a Szépművészeti Múzeum *Magyar Grafika. 1800–1900* című kiállítását 1907-ben, és sűrűn fordulnak elő beszámolók magyar muzikusok belgrádi hangversenyeiről.

Liszt Ferenc neve három tételben bukkan föl, az egyik a magyar Liszt-szobor felállításának terveiről szól. Nem kerüli el a belgrádi újságírók figyelmét a magyar operett sem, a színészek közül Pálmay Ilka és Fedák Sári kerül a lapok hasábjaira.

A név- és tárgymutatóval gazdagított bibliográfia a szerb kulturális sajtó egy részéről ad megbízható képet, s egyben a század első évtizedének szerb kulturális érdeklődéséről is. Mint az előszóból megtudhatjuk, ez a kiadvány része az Intézet egy projektumának, amelynek tárgya a szerb irodalmi periodikumok története. Nyilván az anyag bősége miatt az első lépésben a bibliográfiai felmérést kell elvégezni, csak ez után következhet az anyag valamilyen szempontú feldolgozása. Annyi bizonyos, hogy magyar szempontból is hasznos ez a munka, hiszen a magyar kutató által eddig még nem forgatott sajtótermékekből fordítások, híradások bukkannak föl irodalmunkról, művelődésünkről. Ezen keresztül kultúránkkal kapcsolatos szomszéd-népi reagálásokra derülhet fény, de profitálhat belőle több kritikai kiadás is.

Örvendetes, hogy 1992-re több kiadvánnyal gazdagodott a szerb irodalomtudomány és művelődéstörténet. Csak remélni lehet, hogy a nehéz és

mind jobban nehezülő helyzetben továbbra is lesz mód a megkezdett vállalkozások folytatására.

FRIED ISTVÁN

Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Beispiele aus der Bibliothek Otto Schäfer, Schweinfurt. (Bearb. von Manfred von ARNIM). [Ausstellungskatalog.] Schweinfurt, 1992. 494 p. 219 színes tábla.

A Bibliothek Otto Schäfer 1951-ben jött létre mint magángyűjtemény, majd alapítvány keretében (Dr.-Otto-Schäfer-Stiftung) nyilvánossá lett 1991-ben, s ekkor az alapítási procedura végére egy kiállítással tettek pontot Kreis und Kugel címmel, lévén a Schäfer-család golyóscsapágy gyáros. Korábban már a könyvtár anyagáról egy kétkötetes mintaszerű katalógus (Katalog der Bibliothek Otto Schäfer) jelent meg, ugyancsak Manfred von Arnim munkájaként (1984). A Schweinfurti Otto Schäfer könyvtár a közelmúltban ismét egy nagyszerű kiállítással örvendeztette meg a könyvszerető közönséget: 1992. október 11-től 1993. március 28-ig kiállításon mutatták be a gyűjtemény legérdekesebb kötéseit hat évszázadból, 1407/08-tól 1886-ig. A kiállítási katalógus kicsit filozófikus hangvételű bevezetőjében von Arnim számba veszi a kiállítás megvalósulásának belső feltételeit, melyek itt kedvezőek voltak: a könyvtár anyaga, ennek kutatási és feldolgozási lehetőségei, a nagyszerű segédkönyvtár, egy kötésekről készült fotó- vagy levonat-archívum, s az 1991-es átépítéskor kialakított kiállítóterem. A külső feltétel maga az ember, az olvasó, a használó, a könyvkölcsönző, -vásárló, -gyűjtő, sőt a (kiállítást) látogató ember, és viszonyulása a könyvhöz, s annak kötéséhez. "Micsoda idők voltak azok, midőn az ember nemcsak azt mondhatta: 'az orvosom' vagy 'a szabóm', hanem azt is, 'a könyvkötőm'" – idézi Kempowskit von Arnim. De hányan mondhatták ezt el? Tényleg az a kor volt a jobb? Mégiscsak ma vesznek többen könyvet(?). Viszont micsoda különbség van egy kézművesipari és egy gépi kötés között! Ma hiányoznak a megbízók, az igazi bibliofilek, és kevés a könyvkötőművész, s egyik a másik hiányát fokozza. Von Arnim úgy látja, hogy Németországban merészség kötéskiállítást rendezni (és Magyarországon?), nem így Franciáországban, ahol 1947 óta a könyvkötő-egyesület rendszeresen szervez kiállításokat (La reliure originale). Ott ma is gyakran

jelennek meg könyvek brossúrkötésben, hogy lehetőség legyen egyedi kötést csináltatni.

A gyűjtési szándék középpontjában a francia művészi kötések álltak. Franciaország a 16. század dereka óta a mai napig vezet e téren. Mindez kiderül a katalógusból is: a 219 számozott tétel közül 86 francia. Őt Grolier-kötésük van. (Magyarországon egy sincs.) Viszont nincs egyetlen magyar kötés sem ebben a katalógusban. Ez talán összefügg az alapítási évvel (1951) és a vasfüggönnyel ... Adva voltak (és vannak) a piaci lehetőségek. A katalógus egyébként, amely alcímében azt jelzi, hogy a bemutatott kötések példák az Otto Schäfer könyvtár állományából, nagyon tudatos és megfontolt gyűjtést tükröz. Érdekes a századok szerinti megoszlás: a 16., 18. és 19. századból nagyjából ötven-ötven, a 15., 17. és 20. századból kb. húsz-húsz kötet válogattak. Már ez önmagában jellemezheti a kötetstörténet fontosabb korszakait. Említésre méltó, hogy a 20. század művészi kötéseinél milyen fontos szerepet játszanak a női könyvkötők (205, 218, 213, 215, 219). Ez egyébként Magyarországon is így volt.

E katalógusnak két célja van: a könyvszerzői szakembereket szolgálni és az érdeklődő laikus látogatókat kalauzolni. Ezért von Arnim nemcsak luxus kötések válogatott össze, hanem — hogy e hat évszázad kötetstörténetét minél teljesebben illusztrálja — egyszerűbb pergamen (pl. 15, 88 b) és papírkötések különféle típusait is közli (17, 82, 104–105). Ugyanakkor törekedett arra, hogy bevezessen a kötésmeghatározásba, érzékeltesse a datálás és lokalizálás lehetőségeit, bemutassa a könyvkötőt vagy könyvkötő-dinasztiát és a tulajdonos(oka)t. A legtöbb esetben végigkövethető a könyv provenienciája. A tételek leírásánál a szerzőt általános művelődéstörténeti szempontok is vezették. A katalógus, amely annál jóval több, tudományos igényeknek is megfelel. Nemcsak kötetstörténetet ad, hanem a könyvkötés legfontosabb technikai szempontjaira is figyelmet fordít. Kiválóan alkalmas oktatásra! A bevezetést követően alig öt oldalon bravúrosan foglalja össze az európai kötetstörténetet úgy, hogy a csillaggal jelölt tétel-szám alatt megmagyarázza az egyes stílusokat (pl. welsch: *42, fanfare: *65, semé: *76, legyező-stílus: *85, art deco: *202), a kötésfaját (pl. csuklyás: *27, ikerkötés: *79, ötvöskötés: *95), a díszítő technikát és díszítő szerszámokat (pl. bőrmetszés: *1, bélyegző: *2, görgető: *10, lemez: *22, kámeó-dísz:

*30, bőrmozsaik: *98). Minden tétel két egymással szemben lévő oldalt foglal el. Az egyiken van a szöveg: legfőképpen címként a kötés megnevezése, alatta a könyv legfontosabb bibliográfiai adatai, számozott példányú kiadás esetében az adott könyv sorszáma, majd következik dőlt betűvel szedve a kötés nagyon szakszerű tömör leírása a pontos mérettel. A "főszöveg" tartalmazza a történeti tudnivalókat, hogy ki volt az első tulajdonos (pl. MacCarthy-Reagh: 128), vagy megbízó (pl. Fuggerek: 41, 61, 73), olykor a szerzőről fontos adatokat, másutt a könyvkötő pályafutását (pl. A.M. Padeloup: 101, Lukas Weischner: 60), vagy egy-egy neves könyvgyűjtemény pár szavas történetét (pl. Oettingen-Wallerstein: 42, Ottheinrich, a későbbi Palatina, Wolfenbüttel: 60), másutt egy korszak népszerű kötetstípusát, pl. almanachok számára méret szerinti(!) szőtt selyemkötések történetét (148 a-c). — Közbevetőleg itt meg kell jegyezni, hogy e tételek szám betűjelei három kötetet jelentenek három képpel, vagy a 129. tétele számon nyolc kötés képével. Manfred von Arnim ebben is többlet nyújt annál, mint amit ígér, hiszen nem is 219, hanem valójában 272 kötetet mutat be katalógusában. — Ezután következik a könyv provenienciája, végül a legszükségesebb irodalmi hivatkozások.

A szöveggel szemben lévő oldalon láthatjuk a kötés nagyszerű felvételét. Az ábra elhelyezésére nagy gondot fordított a szerző. Például a 44. tétel esetében az elő- és háttábla is fontos, s elfért volna a kötés eredeti méretben, ha haránt fektetik, de hogy ne kelljen a katalógust forgatni, inkább kicsinyítve közlik a képet. Viszont a 22. szám alá sorolt kötés "keresztben" fekszik, mert így jobban láthatók a kötetstáblát díszítő lemezek. A XVIII. oldalon van a használati útmutató, mely a tartalomjegyzéket is helyettesíti. A kötések nagyjából és lehetőség szerint időrendben következnek, s a lap alján számozva vannak. Itt oldalszámozás nincs, a 219. tétel után a regiszterek a 465. oldalon kezdődnek. Az első index a kiállított kötések jegyzéke, ezt követi a név szerint ismert könyvkötők, aranyozók és műhelyek listája, majd a kötések készítése helye szerinti csoportosítás (12 országból valók a kiállításon bemutatott könyvkötések). Hasznos a korábbi tulajdonosokat lajstromozó index épűgy, mint a kötet borító kéziratok és nyomtatványok. Következik a rövidítve idézett szakirodalom jegyzéke, majd egy tárgyszó index. A kötet végén könyvkötői szak kifejezések és fogalmak glosszáriuma található.

Hogy milyen lehetett maga a kiállítás, melyet a recensens sajnos nem láthatott? Pompás. Von Arnim a bevezetőben szellemesen jegyzi meg, hogy katalógusa "kézi"-könyvként nem szolgálhatott, lévén nehéz fóliás (320 x 220 mm), de ezt a "nehézséget" úgy küszöbölték ki, hogy a vitrineknél állványokra helyezték a katalógus megfelelő oldalainak másolatát, így a látogató nyomban kielégíthette információs igényét. A kiállításon egyébként a látogatókat egy igen jó, nagyon informatív, leporelló formájú kalauz (Kurzführer) is segítette. A könyv három dimenziójú, a katalógus képei pe-

dig síkbeliek. A kiállítás látogatói láthatták azokat a poncolt vagy festett metszéseket, amelyeket a szerző kiemel bevezetőjében (XV. p.: 29, 41–43, 52–54 stb.), de a metszés egyik képen sem látszik, mert a kötéstábla fontosabb. Viszont a 64-esnél a metszés a főszereplő. Vigaszunk, hogy a katalógus megmarad, ha a kiállítást lebontották is. Az Otto Schäfer könyvtárba pedig el lehet menni és megnézni a könyveket kívül-belül. Aki teheti, ne kerülje el Schweinfurtot, ha Németországban jár.

ROZSONDAI MARIANNE

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella
Műszaki szerkesztő: Pongrácz Tamásné
Megjelent 11,08 A/5 ív terjedelemben
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdatüzeme
Felelős vezető: Kalászdí András

TARTALOM

<i>Madas Edit</i> : A legkorábbi magyarországi használatú tematikus beszédgyűjtemény	249
<i>Erdő Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv	263
<i>Berecz Ágnes</i> : A kései janzenizmus és hatása Magyarországon	279
<i>Kádár Judit</i> : Kossuth-cikkek két brit hetilapban	292
<i>Wix Györgyné</i> : A szerzetesi könyvtárak sorsa	306

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke	325
<i>Gömöri György</i> : Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban	330
<i>Ojtozi Eszter</i> : Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából	332
<i>Kriedemann, Theresa</i> : Ifjabb Ács Mihály Bártfán	333
<i>Fehér Katalin</i> : Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén	337
<i>Kókay György</i> : A 18. századi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés	339
<i>Holló Szilvia</i> : Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913)	342

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Kéki Béla	347
<i>Fenyő István</i> : A magyar irodalomtörténet bibliográfiája c. sorozat újabb kötetei	347
<i>Nemes Erzsébet</i> : A Szentendrei Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár	353

SZEMLE

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Szerk. Madas Edit. (<i>Varga Imre</i>)	357
Erdész Ádám: Tervező, kutató, tanító. Haiman György munkásságáról. Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1992. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	359
Hitel. I–II. kötet. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok, repertórium. Vál. bev. összeáll.: Záhony Éva. Bp. 1991. (<i>V.I.</i>)	360
Horvát István és Ferenczy János levelezése. S. a. r. és bev. Soós István. MTA Irodalomtudományi Intézet. (<i>Vermes Gábor</i>)	362
Vörösmarti Mihály kálvinista predikátor megtérése históriája. S. a. r. Jankovics József és Nyerges Judit. Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	364
Trideset godina Instituta za književnost i umetnost. (1962–1992). Bibliografija izdanja. (1962–1992). – Marija Cindori-Šinković: Letopis kulturnog života 1904–1907. Beograd, 1992. (<i>Fried István</i>)	366
Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Bearb. von Manfred von Arnim. Schweinfurt, 1992. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	367

SOMMAIRE

<i>Madas, Edit</i> : Le recueil de sermons thématique le plus ancien, en usage en Hongrie	249
<i>Erdő, Péter</i> : Le livre synodal d'Esztergom	263
<i>Berecz, Ágnes</i> : Le jansénisme tardif et son influence en Hongrie	279
<i>Kádár, Judit</i> : Des articles de Kossuth dans deux hebdomadaires britanniques	292
<i>Wix, Borbála</i> : La fortune des bibliothèques monastiques	306

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Le souvenir d'un missel hongrois qui ne s'est jamais achevé	325
<i>Gömöri, György</i> : Un poème d'Imre Újfalvi dans une publication de Wittenberg	330
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Un volume d'Érasme de la bibliothèque de Miklós Sinai	332
<i>Kriedemann, Theresa</i> : Mihály Ács le jeune à Bártfa	333
<i>Fehér, Katalin</i> : Des sermons ecclésiastiques ayant un sujet pédagogique, à la fin du XVIII ^e siècle	337
<i>Kókay, György</i> : La presse en Hongrie au XVIII ^e siècle et le problème de la langue	339
<i>Holló, Szilvia</i> : Des livres pour la jeunesse dans la bibliothèque domestique d'une famille bourgeoise de Pest (1840-1913)	342

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Béla Kéki	347
<i>Fenyő, István</i> : Les nouveaux volumes de la série La bibliographie de l'histoire de la littérature hongroise	347
<i>Nemes, Erzsébet</i> : La Bibliothèque Épiscopale Orthodoxe Serbe à Szentendre	353

REVUE

Anthologie à l'histoire de l'ancienne littérature hongroise. Moyen-âge (1000-1530). Réd. par Edit Madas (<i>Varga, Imre</i>)	357
Erdész, Ádám: Projecteur, chercheur, instituteur. Sur l'activité de György Haiman. Békéscsaba-Gyomaendrőd, 1992. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	359
Hitel. (Crédit.) Vols I-II. Kolozsvár, 1935-1944. Études, répertoire. Choisis, intr. et réd. par Éva Záhony. Bp. 1991. (<i>V. I.</i>)	360
La correspondance d'István Horvát et János Ferenczy. Réd. et intr. par István Soós. Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences. (<i>Vermes, Gábor</i>)	362
L'histoire de la conversion du Prédicateur calviniste Mihály Vörösmarti. Réd. par József Jankovics et Judit Nyerges. Bp. 1992. (<i>Varga, Imre</i>)	364
Trideset godina Instituta za književnost i umetnost. (1962-1992). Bibliografija izdanja. (1962-1992). - Marija Cindori-Šinković: Letopis kulturnog života 1904-1907. Beograd, 1992. (<i>Fried, István</i>)	366
Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Bearb. von Manfred von Arnim. Schweinfurt, 1992. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	367

MÁGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézből postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1993-tól egy évre 540 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető a korrektúra visszaküldésével egy időben.

FEHÉR KATALIN

Magyar nyelvű pedagógiai előadások kollégiumainkban a 19. század első évtizedeiben

1796-ban a Sárospataki Református Kollégiumban új tanulmányi rendszer került bevezetésre, amelynek legjelentősebb vívmánya az volt, hogy a tantárgyak többségét magyar nyelven kezdték oktatni. Sok értékes kézirat maradt fenn ebből az időszakból, amelyek a professzorok előadásait tartalmazták. Egy, a 19. század elejéről származó, feltehetően Rácz István pedagógiai előadásait rögzítő kézirat érdekes adatokkal szolgál a neveléstudomány oktatásának anyagáról.¹ Az első részben az előadó megpróbál választ keresni arra, miért szükséges a neveléstudomány tanítása és tanulása: „Melly szükséges legyen ez a Tudomány megtetszik tsak onnan is, mivel egyedül maga az ember az a földi teremtetések közt, a kit nevelni kell, a' ki ha nevelés nélkül maradna, belőle soha ember nem lenne.”² Ez a fogalmazás jelzi, hogy a szerző a felvilágosult európai gondolkodók nyomában jár, mikor kijelenti, hogy a nevelés teszi az embert emberré. A nevelést tanulni kell, vallja Rácz amikor azt mondja: „Azért kell hát a nevelés mesterségét tanulni, hogy tökéletes nevelők lehessünk”.³ Felhívja tanítványai figyelmét arra is, hogy a nevelés elvi alapjait a tapasztalat adja. „A régulák többnyire tapasztaláson fundálódnak, a tapasztalás pedig mindig többre tanít bennünket. A Nevelés mestersége tehát időről időre mindig tökéletesebb lesz.”⁴ Rácz szerint „igen nehéz és fontos a nevelés mestersége, úgyannyira, hogy még a legtudósabb Philosophusok is azok között a tudományok között mellyeket az emberi elme feltalált, ezt... a legnehezebbnek tartják.”⁵ Rácz a továbbiakban a nevelés fő alapelveiről szól. Olyan dolgokat fogalmaz meg, amelyek napjainkban is helytállóak. Pl. ezt írja:

¹ [RÁ CZ ISTVÁN]: *A Gyermekek Nevelés Mesterségére vezető tudománynak rövid leírása.* (Kézirat) A Sárospataki Ref. Koll. Könyvtárának Kézirattára (Kt. 623. 41 ff.)

² [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 1. ff.

³ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 2. ff.

⁴ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 2. ff.

⁵ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 3. ff.

„A Gyermekek nevelését nem a mostani, hanem a jövőendő időkhöz kell alkalmaztatni. Mert ha igaz az, hogy a Világ mindig tökéletesedik... úgy kell hát a gyermekeket nevelni, hogy ők is lehessenek méltó tagjai a tökéletesebb világnak.”⁶

Arra a kérdésre, hogy meddig tartson a szisztematikus, rendszeres nevelés, Rácz a következő választ adja: „Meddig kell az embert nevelni, arra a természet tanít meg bennünket: addig t. i. míg csak a maga esze után el nem élhet, míg a természet őt is olyanná nem formálja, hogy mást is nevelhessen; még maga is Atya lehet, körülbelől 17 vagy 18 esztendőig. . . Ezután is szükséges ugyan a tanítás, a jó tanítás, tanítás, de rendes nevelés nélkül már élélhet.”⁷ A továbbiakban Rácz a nevelés lehetséges színtereiről ír. Megkülönböztet házi és „közönséges” nevelést. A házi nevelést sokféle ok miatt elmarasztalja, és inkább az iskolai, vagyis „közönséges” nevelést részesíti előnyben. Az iskolai nevelés előnyeit a következőképpen foglalja össze: „az iskolákban jobban hozzászoknak a világhoz, a fáradságos élethez és így jobb hazafiak, barátságosabb emberek válnak belőlök.” A gyermek az iskolában egy a sok közül, „látja, hogy más is olyan mint ő, és az a jussa a világba, a mi ő néki, és hogy itt a gazdag és a szegény, a nagy és a kicsiny közt semmi különbség nitsen, hanem az az első, azt betsülik aki a legjobb, a legengedelmesebb”.⁸ A fenti logikus fejtegetés igazán haladónak számított ezekben az években, amikor a jogegyenlőségre még gondolni sem lehetett.

Rácz részletesen ír a jó tanító személyiségvonásairól is. „Aki hát Tanító akar lenni — vallja — annak már jó előre sok szép tulajdonságokkal kell bírni.” Előszörban alapos és biztos tárgyi tudással kell rendelkeznie a leendő tanítónak. „Kell tudni a Tanítónak, még pedig igen jól, először is azt a Nyelvet, amellyen tanít”. Itt Rácz erősen hangsúlyozza az anyanyelv szerepét és jelentőségét az alsó- és középfokú oktatásban. Tisztában kell lennie a vallás, valamint a német és a latin nyelv alapjaival. Ismernie kell a földrajz, a természetrajz, a fizika, a matematika, a hazai és világtörténelem fő elveit, eseményeit. „Ezekeken kívül szükséges tudni a Psychologia Empiricát és az Antropológiát” — mondja Rácz. Ezeket azért, hogy „tudhassa a gyermekek mind testi, mind lelki hajlandóságait, indulatait, tehetségeit azok okaival egyetemben.”⁹ Ebben a vonatkozásban is modernnek Rácz gondolatai. Kevés szerző fogalmazta még meg ilyen világosan ezekben az években a pedagógus pszichológiai és anatómiai jártasságának fontosságát és szükségszerűségét. A tanítónak nemcsak elméletileg kell jól felkészültnek lennie, hanem tiszteletreméltó erkölcsi tulajdonságokkal kell rendelkeznie, azért, hogy tanítványai előtt példaként állhasson.

⁶ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 4. ff.

⁷ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 4. ff.

⁸ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 7. ff.

⁹ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 7. ff.

A kézirat további részei — a szokásos felosztást követve — a testi, értelmi és erkölcsi nevelés alapelveiről szólnak, majd a különböző tantárgyak tanításának módszertanával foglalkoznak.

Másik nagy református kollégiumunkban, a debreceniben is jelentős változások következtek be a 18. század utolsó éveiben. 1798-ban itt is új tanítási rendet vezettek be. Az új rendszer szerint a partikuláris iskolákba kimenni szándékozó préceptoroknak neveléstudományi és lélektani előadásokat is kellett hallgatniuk. A neveléstudományi előadásokat a filozófia professzora tartotta. Debrecenben az első ilyen tárgyú előadások Sárvári Pál és Szilágyi Gábor nevéhez fűződtek. Az ő előadásai anyaga nem maradt fenn.

1802-től kezdve Budai Ézsaiás, mint „classium inspector” csaknem egy évtizedig látta el ezt a feladatot. A kollégium kéziratárchájában fennmaradt egy — a 19. század első évtizedéből származó kézirat, amely feltehetően Budai Ézsaiás pedagógiai előadásainak anyagát tartalmazza. A „dictatum” egy részét Kerekes Ferenc — aki később maga is a kollégium professzora lett — diákként, sajátkezűleg jegyezte le.¹⁰ Az *Oskolai paedagogia* címet viselő írás szerkezete a következő: Az első részben az „Elementológia” cím alatt a pedagógia fogalmáról, céljáról, „betséről” és a neveléstudomány területeiről olvashatunk. A második rész címe: „Methodológia”. Ebben az „abc-s klasszisok” módszertanával foglalkozik: tehát elsősorban az elemi iskolák leendő tanítóit kívánta segíteni.

Fontosabb fejezetei a következők: — Betűk megismertetésekről a syllabizáltatásról és az olvastatásról; — Az írásról; — Az erköltsi mesékről; — A chatekizmus és a szent történelmi tanításról; — A szám mesterségéről; — A Geographia tanításáról; — A magyar nyelv tanításáról; — A levélírás megtanítása.

A fejezetcímek ellenére főként a tanítási anyag leírására szorítkozik és a követelmények megfogalmazását ismerteti, tanítási módszerekről alig esik szó.

A „dictatum” egy nagy elméleti felkészültséggel rendelkező, a kor pedagógiai irodalmában rendkívül tájékozott szakember gondolatait tartalmazza. A részletes ismertetésre és elemzésre itt nem kerülhet sor, ezért az első, elméleti egység fő gondolatait emeljük ki, kitérve azokra a speciálisan hazai vonatkozású fejtegetésekre, amelyek éppen logikájuk és szenvedélyes megfogalmazásuk miatt érdemlik meg figyelmünket. Ezek alapján képet alkothatunk arról, milyen hangulatban zajlottak le az órák Debrecenben Csokonai korában, hiszen a „dictatum” az élő beszédet és nem a nyomtatásra szánt írást rögzíti.

Budai Ézsaiás a bevezetésben azon elmélkedik, mi az oka annak, hogy hazánkban az oktatás és az iskolaügy ilyen elmaradott állapotban van. Megállapítja, hogy kétféle embertípus létezik Magyarországon: „egyik az, aki akarná a Haza közjává, de akarátja véghezviteléhez tehetsége nints — a másik, amely

¹⁰ [BUDAI Ézsaiás]: *Oskolai paedagogia*. Leírták Kerekes Ferenc és mások. Dictatum. Debrecen, 1810 körül. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára. Debrecen. R. 608/18.

ezen tehetséggel bír ugyan, de ahoz való akarata s szíve nints.”¹¹ Késérően jegyzi meg: „Ha a Nemzet jóvedelmének tsak azon részetskéjét fordítaná is áldozatul a Haza gyermekei Nevelésének előmozdítására, a mit most a Kopókra, Agarakra, ruházatbeli bujálkodásra, tobzódásra, bálla, biliárdra, kártyázásra elfetésél” — akkor mi is hamarosan elérhetnénk a művelt európai nemzetek kulturális szintjét. Ennek azonban nem pusztán anyagi akadályai vannak. Hiába költenénk többet az iskolákra, a tanítók képzésére, ha a legfőbb korlátot nem döntjük le.

„A Magyar Nemzet pallérozdásának legnagyobb akadály a Deák nyelvhez való babonás ragaszkodásának metye, mely azt már néhány századoktól fogva olly mély kábulásba tartja, hogy a pallérozott Nemzetek példájának vizsgálására, halálra vált álmából még tsak nem is eszmélhet”...¹²

Az ironia és a mélységes keserőség keveredik az itt következő fejtegetésben is, melyben megállapítja, hogy hazánkban a nevelés és oktatás célja nem más, mint a latin nyelv elsajátíttatása, ami az adott korban már régen túlhaladott és felesleges:

„Tudni kell hát, hogy a Magyar Országi Tudományos Nevelés czélja a Deák nyelv, — még pedig az is nem arról az oldalról gondolva, a mint ez minden pallérozott Európai Nemzeteknél van, hogy Deákul tsak a fő Tudósok tanuljanak, ... hanem Magyar Országon az a principium, hogy itt a legfőbb rangtól fogva az utolsó koldusig minden különbség nélkül folyvást Deákul beszéljenek, a Tudósok pedig írjanak is és tanítsanak.”¹³

Európában mindenütt nemzeti nyelven folyik az oktatás; a tudomány és a művészetek nyelve is az adott nép élő, beszélt nyelve. Nálunk, ezzel szemben, latinul kell tanítani az iskolákban, hiszen „Országunknak mind Politicos mind Criminalos Igazgatása, Törvénykönyvünkkel edjűtt Deák nyelven folynak, és mivel ezen fő Hivatalokra tsak mágánások és nemesek mennek — látni való, hogy a Deák nyelvnek ezen szükségessége kételkedhetetlen”. Hasonlóan ironikus hangnemben fejtegeti ez után a latin iskolai oktatásnak felesleges voltát. Megállapítja: „Az igaz, hogy a Deák nyelv mint régen megdöglött nyelv mind méltatlan, mind alkalmatlan is arra, hogy azt egy Nemzet megtanulás tárgyává tegye”.¹⁴ Végző következtetése a témában így hangzik:

„Egyebek Deákul nem beszélnek mint a Magyarok, a Lengyelek és a Bolondok: mindazonáltal mi tsak tselekedjük azt, amit a Felsőség előnkbe szab, hogy t.i. minden iskolai Tanításnak és Nevelésnek fő Principiomául, czéljául és végül egyedül a Deák nyelvet tegyük.”¹⁵

Magyarországon minden józan terv és erőfeszítés a latin nyelv egyeduralmának megdöntésére kudarcba fulladt. Budainak az a véleménye, hogy a legnagyobb

¹¹ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 4. ff.

¹² [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 5. ff.

¹³ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 6. ff.

¹⁴ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 9. ff.

¹⁵ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 9. ff.

hibát akkor követte el a magyarság, amikor... „nem a Német nyelvet vette fel közönséges nyelvül, aminél fogva a Deák nyelvtől megmenekednék, és az élő nyelv igazi polgári életet, bátorságot s virágzást terjeszthetett volna az egész Nemzetre.” „Ugyan e' volt a célja ama Felséges és halhatatlan emlékezetű II. Józsefnek, aki uralkodásának kezdetében legottan azon iparkodott, hogy egész Nemzetünk a Német Nyelvet tanulná meg és minden nemű foglalatosságainak folytatására azt venné be.”¹⁶ Az előadó rendkívül sajnálatosnak tartja, hogy a német nyelv hazánkban nem vált általánossá a tudományok és az oktatás nyelvévé. Latinul tudományos munkákat írni már nem érdemes a 19. században, vallja Budai, a magyar nyelv pedig még nem elég fejlett, hogy a tudományok nyelve legyen. Továbbmenve azt fejtegeti:

„Nem is volna nehéz a magyar Nemzetnek nagy lépéseket tenni a Paedagiába, minthogy már majd semmi újat sem kellvén feltalálni, tsak a szomszéd Atyafi Német Nemzettől kitaláltakat kellene magunkra szabni, s használni. A magyar Tudósok Német Nevelők és oktatók munkáit (minéműek Campe, Feder, Salzmann, Trapp, Villaume, Niemeyer) átolvasgatnák s azokat vagy Magyarra forgatnák vagy azoknak példáik után magyarul írnának.”¹⁷

Pedagógiai előadásainak anyaga nagyrészt Niemeyer ismert munkájára támaszkodik, magyar vontakozású kiegészítésekkel. Az általános pedagógiai elveket taglalva elsőként a nevelés fogalmát határozza meg Budai a következőképpen:

... „Mind azt ami az emberben eredendően benne van, előtsalni, és őtet olyanná formálni amelyenné természete szerint lenni kell, széles értelemben Nevelésnek hívjuk. Ezen értelemben tehát a Nevelés nem tsak tsetsemői, gyermek vagy ifjúkori időkhöz kötöttség, hanem edjűtt jár egész életünkkel”.¹⁸

Ez fontos, és az adott korban rendkívül modern értelmezés, hiszen az élet-hosszig tartó, permanens nevelés-tanítás-tanulás a 20. századi pedagógia egyik jellegzetessége.

A nevelés tárgyának meghatározása a következőképpen hangzik: „A Nevelésnek tárgya: Az ember tehetségei és erei. Ezek pedig mivel kétfélék, Testiek és Lelkiek tehát a nevelés is kétféle: Testi és Lelki. A Lelki Nevelésnek tárgya az Értelem, az Érzéklet és az Akarat formálása.”¹⁹ Mint a felvilágosodás más gondolkodói, Budai is egyformán lényegesnek tartja mind a „testi”, mind a „lelki” nevelést. Hosszasan tárgyalja, mit kell tennie a tanítónak, hogy tanítványainak képességeit mindkét területen a legsokoldalúbban kifejlessze.

A nevelés célja „az Erköls formálása” — vallja a szerző. A tanítónak azt kell elérnie, hogy a gyermek ne erőszak hatására cselekedjen az erkölcs törvényei szerint, hanem saját maga lássa be azokat.

¹⁶ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 10. ff.

¹⁷ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 10. ff.

¹⁸ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 11. ff.

¹⁹ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 11. ff.

„Az erkölts formálása abban áll, hogy az ember maga magát önként, minden erőszaktól szabadon határozza meg mindannak hűségese megselekedésére, amit a tiszta okosság ő elébe törvényül szab, és naponként ezen erköltsi törvények eránt tartozik tselekedni.”²⁰

A pedagógia területeiről szólva Budai többféle kategóriát állít fel. Beszéli házi és közönséges nevelésről: „A közönséges nevelés az, ami az Oskolákba egy vagy több tanítók által megy végbe, a Házi nevelés ellenben az, amit vagy magok a Szülék, vagy a Szülék által kiválasztott tanítók, a gyermekek familiájok keretébe gyakoroltatnak”.²¹ Mindkét helyszínen folyó nevelés előnyeit és hátrányait elemzi a szerző. Végül megfogalmazza azt a véleményét, hogy az iskolai nevelés, bár elvileg jobb, hasznosabb és szükségesebb, mint a házi nevelés, hazánkban mégis „a mostani időkhöz és körülállásokhoz képest alábbvaló amannál.”²² Ennek okát Budai a következőkben látja: „Az Oskola Mesterei fizetés olly tsekély, hogy annál fogva az Oskola Mesterek tsak az éhenhalástól menekednek meg.” Ezért „ezen Hivatalba a Tanuló Ifjúságnak a legkészületlenebb s alkalmatlanabb része adja magát, akik a Gyermekek Nevelésnek és a Tudományok oktatásának sem tárgyával, sem céljával, sem eszközeivel nem esmeretesek.” Emiatt iskoláink „a legelveszettebb állapotba sínlódnak.”²³ A szerző az állam feladatának tartja az oktatásügy színvonalának emelését, és ennek egyetlen eszköze szerinte az, hogy több pénzt kell áldozni rá.

Folytatva a pedagógia területeinek kategorizálását, Budai megállapítja: „Ha a subjectumokra nézünk, a nevelés vagy a Férfi, vagy a Leány gyermeket illeti.”²⁴ Mivel a nemek különböző feladatokra hivatottak, különféle módon kell őket nevelni, de az elismeri, hogy az alapvető ismeretekre a leánygyermeknek is szükségük van.

Elismeri, hogy az iskolának a jövőendő életpályára kell felkészítenie a gyermeket. Ezért: „ha az élet sokféle állapotjaira tekintünk, akkor a nevelés tárgya a Polgár, a Katona, a Mesterember, a Kalmár, a Kereskedő, a Tudós, a Nemes, a Paraszt nevelése” — vallja.

Mivel a nevelésnek ilyen sokféle feladatnak kell megfelelnie, ezért rendkívüli helyet foglal el a többi tudomány között:

„A nevelés Tudományának véghetetlen a Betse, ugyanis:

a) A Nevelés Tudománynak a minden esméretes teremtmények közt a legnemesebb és legméltóságosabb teremtmény, az Ember pallérozása lévén tárgya, kétség kívül akármilyen más Tudomány előtt saját magának elébb való rangot érdemelhet.

²⁰ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 11. ff.

²¹ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 4. ff.

²² [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 5. ff.

²³ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 7. ff.

²⁴ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 8. ff.

b) A tapasztaláson fundált és a minden időbe élt böltsék ítéletekkel megegyező igazság az, hogy végtelen sok függ attól, hogy vallyon hogy és mint fejlődnek ki az ember Lelkének tehetségei és erei, és testének tulajdonai.”²⁵

Budai véleménye az, hogy mindezeket csak a jó nevelés által lehet helyesen formálni. Mindezek miatt olyan fontos tudomány a pedagógia.

A pedagógia általános alapjainak kifejtése után, a kézirat további fejezetei a különböző tantárgyak oktatásának módszertanával foglalkoznak.

Mint láttuk, a 18–19. század fordulójától kezdve Debrecenben a partikularis iskolákba kimenő fiatal rektorok és préceptorok oktató-nevelő munkára való felkészítését neveléstudományi előadások is segítették. Emellett Ertsei Dániel lélektani előadásokat is tartott, melyeknek anyagát 1813-ban, könyv formájában is megjelentette, *A lélek munkái, tudománya* címmel.

A reformkor hajnalán több oktatási intézményünkben tanítottak pedagógiát és pszichológiát, sőt felmerült önálló pedagógiai tanszékek létesítésének gondolata is. A pesti egyetemen 1814-ben alapították meg a „paedagogia sublimior” tanszéket a bölcsészeti kar keretében. A „paedagogia sublimior”, a „magasabb pedagógia” a rendszerbe foglalt elméleti pedagógiát jelentette. A megnövekedett oktatási ügyek megkívánták, hogy az előadók a pedagógiai eszméket rendszerbe foglalva tárják hallgatóik elé. A pesti egyetemen Krobot János 1814 és 1826 között latin nyelven tartott neveléstudományi előadásokat. Debrecenben 1817-ben a tanári kari ülés kimondta a pedagógia oktatására egy külön tanszék megszervezésének szükségességét. Első pedagógia professzorként Váradi Szabó Jánost szerették volna megnyerni, aki abban az évben publikálta *A hazabéli kisebb iskolák jobb lábra állítása* című munkáját, amelyben az iskolák igazi feladatait, a szükséges reformokat körvonalazta. A felkérést Váradi Szabó János nem fogadta el. Így kapta meg az első debreceni pedagógiai katedrát 1825-ben Zákány József, a nagyváradi gimnázium tanára, aki 26 évig, 1851-ig töltötte be a pedagógia professzorának tisztségét. Neveléstani előadásokat első- és másodéves hallgatóknak tartott, heti négy, illetve heti két órában. Az első évben a neveléstudomány általános alapjait ismertette, didaktikai, nevelésméleti, általános metodikai alapkérdéseket adott elő, a második évben pedig a különböző tantárgyak tanításának szakmódszertanával foglalkozott. A kollégium filozófiai osztályának első éves hallgatója, Lugosi József jegyezte le a nevelés első „tanító-széke” professzora, Zákány József neveléstudományi előadásait.²⁶ A kézirat azért különösen érdekes, mert lapjain egy olyan neveléstudományi rendszer körvonalazódik, amelyen ugyan érezhető Christian Wolff képességlélektanának, Kant filozófiájának és Niemeyer neveléstanának hatása, de egészében véve önálló neveléstudományi rendszer — magyar nyelven.

²⁵ [BUDAI Ézsaiás]: i. m. 2. ff.

²⁶ ZÁKÁNY József: *Neveléstudomány* (Paedagogica). Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtára. Kézirattár. R. 424 1827. 188.

A kézirat hét jól elkülöníthető részre tagolódik. Ezek: 1. Általános pedagógia 2. A pedagógia anatómiai lélektani alapjai 3. Neveléstudomány 4. Az írás tanításának módszertana 5. Az olvasás tanításának módszertana 6. A földrajz tanításának módszertana 7. A matematika tanításának módszertana.

A kézirat első harminc oldala foglalkozik a neveléstudomány általános kérdéseivel. Mi a pedagógia, a nevelés tudománya? — teszi fel a kérdést Zákány, és erre Christian Wolff szellemében válaszol: „A paedagogia azt adja elő, hogy a nevelendőben lévő képességeket mi módon kell előbb segíteni, öregbítni, gyarapítani.”²⁷ „Hány félék a gyermekben rejlő tehetségek? A nevelendőkben rejlő tehetségeket két fő részre lehet osztani, testi és lelki tehetségekre, melyeket a nevelés által lehet tökéletesíteni.”

A nevelés célját a boldogság elérésében látja Zákány, mint a legtöbb korabeli gondolkodó:

„A Paedagogusok azt mondják, hogy a nevelésnek czélja az, hogy az Emberből az legyen, ami a Természet Urától rendeltetett. De itt ismét azt a kérdést lehet feltenni, hogy mire rendeltetett? — A boldogságra. Itt ismét az a kérdés, miben áll a boldogság? A boldogság áll a lehető legtökéletesebb elégedettségben. Akkor érezzük magunkat a legelégedettebben, ha magunkra nézve derék, másokra nézve használhatóak legyünk. Ami ezekből következik, hogy boldogok legyünk.”²⁸

Mi szükséges ahhoz, hogy derék ember váljék valakiből? Zákány szerint ehhez egészséges test, emberi méltóság, „a testi és lelki tehetségek helyes kifejtése”, „józan és egyenes gondolkodás” és „a környül állásokhoz képest Lelkünk Tudományos Esméretekkel való gazdagítása” szükséges.

Áttérve a pedagógia részterületeinek tárgyalására, Zákány a következőket mondja: A pedagógiának négy fő területe van: „1. A tulajdonképpeni Nevelés tudománya” „2. A Tanítás Tudománya, Didactica”, „3. Oskolák Tudománya”, „4. A Paedagogica Historiája”. Zákány önálló, tehát a filozófiától különvált tudománynak tartja a pedagógiát, ami természetesen a filozófia eredményeire is támaszkodik.

Érdekes fejtegetést olvashatunk arról, hogy a pedagógia pusztán tudománynak tekinthető-e, vagy mesterségnek is.

„Széles értelemben véve, a Nevelés Tudományát nemcsak úgy lehet nézni, mint Tudományt, hanem úgy is, mint nemes mesterséget. Tudomány az, amely az elmét valamely tárgyról vagy esméretek rendszéről úgy foglalatostokdattatja, hogy a testi tárgyhoz külsőképpen hozzá se nyúlunk, csak a róla lévő esméretekkel szerezük meg. Nemes mesterség az, mikor a megszerzett esméretekkel a testi tárgyakra is alkalmaztattjuk, és a tárgyal azok szerint az esméretek szerint bántunk. Amaz abstractum, emez concretum. A Paedagogicában ez a kettő érvényesül. Először meg kell szerezni a Tapasztaláson és az emberesméret tudományán épült principiumokat, azután ezeket alkalmaztatni kell a nevelendőkre.”²⁹

²⁷ ZÁKÁNY József: *i. m.* 1. f.

²⁸ ZÁKÁNY József: *i. m.* 5. f.

²⁹ ZÁKÁNY József: *i. m.* 6. ff.

A modern pedagógia is hasonlóképpen vélekedik. A pedagógiát mint elméletet napjainkban végső soron úgy fogjuk fel, mint a gyakorlati tapasztalatok általánosítását. Ebben az értelemben az elmélet terméke, eredménye a gyakorlatnak. Másfelől a gyakorlatnak el kell fogadnia az elmélet irányító szerepét. Egyik oldalt sem lehet sem elhanyagolni, sem eltúlozni. Zákány József már a múlt század húszas éveinek közepén ilyen, ma is helytálló elveket tanított hallgatóinak.

A továbbiakban Zákány a pedagógia lélektani alapjairól szól. Először az emberi testről szól meglepően korszerű formában. Aztán részletesen tárgyalja a megismerési folyamatokat, az érzékelést, az emlékezést, a gondolkodást és a képzeletet.

Ami különösen figyelemreméltó, hogy a legfontosabb fejlődéslélektani ismereteket is igen részletesen fejtegeti. Nemcsak a kor szintjén korszerűen, de sok esetben ma is elfogadható módon: Így például a serdülőkorról a következőket olvashatjuk:

„Ebben az idő szakaszban az értelmes helyes megvilágosítása, betsületesség, nagy tettekre való illendő feltüzelés, és a maga belső betsének éreztetése, a pontossághoz való szoktatás több jót tesz, mint a vesszővel való fenyték.”³⁰

Részletesen tárgyalja a szülők, különösen az anya legfontosabb kötelességeit, a magzati állapottól kezdve az ifjúkorig.

A neveléstani részben a testi és az erkölcsi neveléssel foglalkozik. Különösen az egészséges életmódra nevelést illetően ad még ma is megszívlelendő tanácsokat.

A neveléstani fejezet harmadik részeként az oktatást nevezi meg. Ennek megfelelően önálló részekként az írás, olvasás, földrajz és a számtan tanításának módszertanát fejti ki vázlatosan.

Zákány József előadásai tükrözik Salzmann, Sturve, Richter hatását, de a professzor mindezeket kitűnően átszűrte gazdag nevelői tapasztalatainak prizmáján. Példái eredetiek, szemléletesek. Logikus felépítés, jó tagoltság, a maga korához viszonyítva gördülékeny, jó stílus jellemzi. Éppen ezért úgy gondoljuk, hasznosan segíthette a falusi iskolákba kerülő tanítókat.

FEHÉR, KATALIN

Des cours de pédagogie en langue hongroise dans nos collèges dans la première moitié du XIXe siècle

L'étude rend compte de quelques manuscrits qui contiennent les textes des cours de pédagogie tenus aux collèges de Sárospatak et de Debrecen au commencement du XIXe siècle. L'auteur s'occupe d'abord de la conférence de science pédagogique d'István Rácz et en souligne le caractère moderne et

³⁰ ZÁKÁNY József: i. m. 15. ff.

éclairé. Ensuite elle analyse le manuscrit de la conférence d'Ézsaiás Budai, dont le titre était: „Oskolai pedagógia” (Une pédagogie d'école), et qui a été notée par Ferenc Kerekes. Cette conférence témoigne de l'influence de Niemeyer, mais elle contient de nombreux rapports hongrois aussi. A la fin, elle rend compte de la conférence de pédagogie de József Zákány, professeur de la première chaire de pédagogie de Debrecen, qui reflète l'influence de la psychologie de faculté de Christian Wolff, de la philosophie de Kant et de la pédagogie de Niemeyer, mais qui forme en même temps un système autonome aussi.

KOROMPAY H. JÁNOS

Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai

A kritikus szövegalkotó munkáját vizsgálva több jellemző területet különíthetünk el. Az egyik az önmagáról való írás: saját mű ismertetése bibliográfiai áttekintés, recenzió vagy történeti összefoglalás formájában (amire példa Toldy munkássága). A következő a más által írt szöveg kiadása: a válogatás és módosítás által az olvasói értelmezésben való részvétel (ennek különböző fokozatait képviseli Döbrentei, Toldy és Erdélyi). A harmadik az álnév lehetőségeinek felhasználása: a szerzőség megsokszorozása különböző állásfoglalások képviselésével (Bajza) vagy a saját felfogás felerősítésével, intenzívebb kifejtésével (Henszlmann, Erdélyi). A negyedik az előre elhatározott, olykor intézményes névtelenség a kritika lehető legszabadabb biztosítása és a szerzőség ismeretlenségben tartása céljából (a Magyar Szépirodalmi Szemle). Ennek a csoportnak egyik aloszága a névtelenség takarta közös szerzőség.

Ilyen az *Egyéni és eszményi*, a korszak szintézise, amelynek írói, Erdélyi és Henszlmann, a negyvenes évek egyik fő kérdéséről értekeztek. Ahhoz, hogy felvázolhassuk a tanulmány előzményeit és perspektíváit, mindenekelőtt a szerzőség kérdését kell megvizsgálnunk.

A tanulmány névtelenül jelent meg a Magyar Szépirodalmi Szemlében, az 1847. (egyetlen) évfolyam második felében. Hét fejezete közül ötöt Erdélyi megjelentetett *Kisebb prózái* között, az első és az ötödik rész nélkül.¹ Az *Egyéni és eszményi* szerepel viszont Henszlmannak a Magyar Tudományos Akadémiai Almanachban megjelent bibliográfiájában is.²

Ezeknek az adatoknak részleges vagy teljes ismerete egymásnak ellentmondó felfogások alapja lett. A Magyar Szépirodalmi Szemle „szerkesztő bizottmányá”-nak tagja, Toldy Ferenc³ irodalomtörténete szerint Erdélyi Henszlmann esztétikai elveinek követője és továbbfejlesztője volt, s ő írta a Szem-

¹ Sárospatak, 1863., ill. Debrecen, 1865. 144–171. L. *Filozófiai és esztétikai írások* (a továbbiakban *FEÍ*). Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. A jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona és HORKAY László. Bp. 1981. 1006.

² Bp. 1873. 342.

³ T. ERDÉLYI Ilona: *Magyar Szépirodalmi Szemle* (1847). In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 643.

lében közzétett tanulmányt,⁴ amelyre nézve hasonlóképpen tájékoztat Szinnyei kézikönyve is.⁵ Korach Regina és Schauschek Árpád Henszlmannak tulajdonította a tanulmányt,⁶ Kelecsényi János szerint azonban Erdélyi „nem adott volna ki sajátja gyanánt idegen dolgozatot”, így az ő művéről van szó, amelyen viszont „végig elevenen lüktet Henszlmann hatása”⁷. Jánosi Béla — a nem teljes második kiadást megemlítve — szintén Erdélyi tanulmányaként ismerteti az *Egyéni és eszményit*, „melyben Henszlmann gondolataiba való olyan mértékű belemélyedés lep meg, hogy a névtelenül megjelent fejtegetést Henszlmannénak gondolhatták”;⁸ ezt az értelmezést vette át Mitrovics Gyula *A magyar esztétikai irodalom története* c. könyvében.⁹ Erdélyi János válogatott műveinek bevezető tanulmányában Wéber Antal — Henszlmann-hatásról már nem is szólva — egyértelműen Erdélyit tekinti szerzőnek; ugyanitt Lukácsy Sándor a második kiadásra kitérve csak az első fejezet elhagyását említi meg, noha a szövegből hiányzik az ötödik rész is.¹⁰ Sótér István *Nemzet és haladás* c. könyve szerint Erdélyi összefoglalta „a klasszika elleni korábbi polémiáit az *Egyéni és eszményi* című cikkében”;¹¹ a kritikátörténeti antológiában pedig az „eszményi és az egyéni” összehasonlítását „Erdélyi kategóriái” között említve közli a tanulmány II. és VII. fejezetét.¹²

A sajtótörténeti összefoglalásnak a Magyar Szépirodalmi Szemléről írt fejezetében T. Erdélyi Ilona szerint Erdélyi olyan tanulmányáról van szó, amelyben két rész „talán Henszlmann írása”.¹³ A *Filozófiai és esztétikai írások* jegyzetei között ugyanő ezt írja: annak alapján, hogy Erdélyi az első és ötödik részt nem publikálta újból, „arra kell következtetnünk, hogy a többi öt — általa közölt — rész az ő »egyéni« munkája, mert a Henszlmannal közösen írt darabokat nem vette volna fel saját tanulmányait tartalmazó kötetébe. Ez ellen az újraközlés ellen Henszlmann sem tiltakozott, aki különben — joggal — tiltakozhatott volna, ha Erdélyi a vele közösen írt darabokat sajátjaiként közli. A feltehetően együtt — intenzív szellemi együttműködéssel, folyamatos eszmecserék során — készült tanulmányok közül az elsőt és az ötödiket [...] mégis

⁴ *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*. Második, javított kiadás. Pest, 1868. II. 134–135. Bibliográfiájában már szerepel ERDÉLYI Kisebb prózái c. kiadványa, de az *Egyéni és eszményi* két hiányzó fejezetének említése nélkül.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1893. II. 1391.

⁶ *Henszlmann Imre művészeti elmélete*. Bp. 1902.; *Henszlmann Imre*. KisFTÉ 1918. 171.

⁷ *Henszlmann Imre aesthetikája*. Ath. 1910. 83, 126, 127.

⁸ *Henszlmann Imre és Erdélyi János aesthetikai elmélete*. BpSz 1914. (159. köt.) 45, 46.

⁹ Debrecen — Bp. 1928. 111–112, 142.

¹⁰ Bp. 1961. 14, 595.

¹¹ Bp. 1963. 39.

¹² *A magyar kritika évszázadai*. Szerk. SÓTÉR István. *Irányok. Romantika, népiesség, pozitivizmus*. Írta és összeállította FENYŐ István, NÉMETH G. Béla, SÓTÉR István. Bp. 1981. I. 335.

¹³ I. m. 648.

itt, a főszövegben adjuk”, elkülönítve a „minden bizonyossággal Erdélyiének tekinthető fejezeteket, valamint az I.-t és V.-et, amelyeket feltehetően közösen írtak Henszlmannal [...]. A két kérdéses tanulmány közül az elsőben nagyobb lehetett Erdélyi közreműködése, abban inkább az ő stílusára ismerünk, míg az ötödiket inkább kell Henszlmann műhelyében készült tanulmánynak tartanunk [...]. Az Irodalmi Őrben közölt Vörösmarty-tanulmány részlet az *Egyéni és eszményi* első megfogalmazásának tekinthető.”¹⁴

A fenti magyarázat nem ad választ arra, hogy Henszlmann miért vette föl ezt a tanulmányt bibliográfiájába, hiszen ha Erdélyi nem közölte a közösen írt részeket, ő miért tartotta sajátjának azokat, sőt netán az egész közleményt, illetve az annak megírásában való közreműködést.

Az Akadémiai Almanachban Henszlmann művei között található a *Homer Odysseája*. Hellénből Szabó István c. bírálata is,¹⁵ amelynek három része van, s Toldy Ferenc bibliográfiájában ugyanennek II. és III. „cikke” szerepel.¹⁶ Ha mindkét adatot hitelesnek tekintjük, Henszlmann csak az első részt írhatta. Toldyval más kapcsolatban volt, mint Erdélyivel, s így nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a rezensió önállóan és külön elkészült fejezetekből áll, ami nem egyedüli eset a Magyar Szépirodalmi Szemlében: nincs pl. arra bizonyíték, hogy Pulszky írta volna *A Falu jegyzője* c. Eötvös-bírálat második részét is.¹⁷

Ez a példa útbaigazít arra nézve, hogy Henszlmann bibliográfiája nem különböztette meg az önállóan és a társszerzőként írt műveket; ez pedig azt jelenti, hogy mint Erdélyi az újrakiadásra, ő is jogot formált az *Egyéni és eszményi* megemlézésére. Ha T. Erdélyi Ilona értelmezését folytatjuk, egyikük őt, másikuk két részt tekintett a sajátjának, Henszlmann tehát azt, amit együtt írtak. Ez a magyarázat feloldja az ellentmondás egyik részét: azt, hogy Erdélyi őt fejezetet újra kiadott saját kötetében s hogy Henszlmann fölvette a tanulmányt bibliográfiájába, de meghagyja a másikat: azt, hogy Henszlmann miért tekintette sajátjának a közösen írt részeket; emellett további kérdések is megválaszolatlanul maradnak.

Henszlmann csak azokra a részekre gondolhatott, amelyek az ő közreműködésével készültek, de melyek voltak ezek? Azok-e, amelyeket később Erdélyi kihagyott, vagy esetleg több? S mi befolyásolhatta őt ennek eldöntésében: az, hogy melyikük publikált először az érintett kérdések tárgykörében s adott (vagy közvetített) ezáltal gondolatot; az, hogy a közös munka során melyikük tette meg szóban ugyanezt (immár ellenőrizhetetlenül a kutatás számára); vagy

¹⁴ FEI 1006.

¹⁵ MSzSz 1847. I. 219–223., 238–243.

¹⁶ GREGUSS Ágost: *Toldy Ferenc félévszázados irodalmi munkássága. 1821–1871*. Pest, 1871. 42.

¹⁷ 1847. I. 22–27. L. erről Pulszky Ferenc *irodalomszemlélete az 1840-es években* c. dolgozatomat. (IuK 1985. 448.)

az, hogy — a másik hozzájárulásával — melyikük fogalmazta meg a tanulmány egyes részeit? Azaz: a megszövegezés egyet jelentett-e a szerzőséggel? (Főleg akkor, ha, mint tudjuk, sokat tanultak egymástól, és Henszlmann német, Erdélyi pedig magyar anyanyelvű volt.) Megkülönböztethető-e, s mennyiben, kettejük hozzájárulása a tanulmányhoz? A közös munka egyéb formáira is gondolnunk kell: vita utáni megfogalmazás; a fejezet megosztása, elkészítése és összehangolása; egymás megbírálna, a már elkészült részlet újabb adatokkal való kiegészítése, vagy bármilyen egyéb részvétel a szerzőségben. Az, hogy Henszlmann nem tiltakozott az újraközlés ellen, nem feltétlenül jelenti annak elismerését is, hogy a tanulmány hét része közül öt „minden bizonyossággal Erdélyinek tekinthető”.

Olyan kérdések ezek, amelyek eldöntését csakis a szövegek összehasonlítása segítheti. Vessük tehát össze az Erdélyitől nem publikált részeket Henszlmann és Erdélyi korábbi munkáival.

A cím és az I. rész¹⁸ fő állítása szerint az egyéni ábrázolás magasabbrendű az eszményinél. Ezt az alapelvet Henszlmann már 1840-ben leírta: „A művészetben [...] egyedes jellemzetes életet kell keresnünk”;¹⁹ ez az 1841-ben kiadott *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* (a továbbiakban *Párhuzam*) tanítása, amelynek első fejezete már korábban megjelent.²⁰ Az „eszményileg” szót az „idealisch” megfelelőjeként használta;²¹ az „egyediség” pedig „individualitás”-t jelent.²² Ezt az állásfoglalást erősítette meg Erdélyi Vörösmarty-tanulmányának 1846-ban publikált utolsó fejezete.²³

A művészet „teremt, mint a természet maga” meghatározás megtalálható a *Párhuzamban*: „a művészetnek újat szülni, vagy is teremtenie kell” és összehasonlító értekezésében: „A művész [...] nem utánoz, hanem újolag teremt”.²⁴ Az eszményítésnek az a hibája, hogy „a részlet csaknem egészen eltűnt a követelt nemesítés és általánosítás alatt”, szerepel a *Párhuzamban* az „ideal” és a „nemesített természet” kapcsolatának tárgyalásakor²⁵ és a Vörösmarty-tanulmányban: „az általános fogalmakban egészen elvész az egyéniség”.²⁶

¹⁸ FEÍ 579–580.

¹⁹ A bécsi műkiállítás 1840-ben. Ath 1840. I. 664.

²⁰ BpSz 1840. II. 193–234.

²¹ A hellenek rajzoló művészei Nagy Sándor koráig arcképet nem készítettek. RPD I. 805.

²² A hellen tragoedia tekintettel a keresztény drámára. KisTÉ V. 1843–5. Pest, 1846. 180.

²³ Vörösmarty Mihály minden munkái. In: Irodalmi tanulmányok és pályaképek (a továbbiakban ITP). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1991. 89–109.

²⁴ In HENSZLMANN Imre: *Válogatott képzőművészeti írások*. Szerkesztette TÍMÁR Árpád. Bp. 1990. [Az eredeti lapszámok szerint:] 2.; A hellen tragoedia tekintettel a keresztény drámára. KisTÉ V. 1843–5. Pest, 1846. 390.

²⁵ I. m. 2.

²⁶ FEÍ 92.

Az *Egyéni és eszményi* szerint az egyéniség ábrázolása nem vádolható pusztá anyagisággal, s nemcsak az általánosító eszményiség éri el a szellemiség szintjét: már a *Párhuzam* azt tartotta az alkotás nélkülözhetetlen feltételének, hogy a művész tárgya által „elragadtatván azt viszont átszellemesítse”.²⁷ Nemcsak a szellemit nem zárja ki az egyénítés, hanem az általánost sem, „mivel az által, hogy valaki Péter vagy Pál, már eo ipso szükséges, hogy ember legyen”. Korábban Henszlmann hasonló módon szólt mindnyájunk egyediségéről: „Ha általában személyességgel nem bíránk, hiába törekednénk magunkat családvagy keresztnévvel egymástól különböztetni; mert akkor Péter mindig csak ugyanaz volna, mi Pál, vagy Károly”;²⁸ ezt taglalta Erdélyi Vörösmarty drámáinak elemzése előtt.²⁹

„A classici kor (...) kevésbé gondolt az egyénivel, mint a keresztyén művészet” — olvassuk az első részben. A hellén kor alárendelése a keresztyénnek *A hellen tragoedia tekintettel a keresztyén drámára* c. tanulmány fő állítása volt, amely szerint Shakespeare felülmúlja Sophoklész;³⁰ a *Dramai jellemek* Goethe-t állítja Schiller fölé³¹ az *Egyéni és eszményi*hez hasonlóan. Raphael, Rubens, Rembrandt, Van Dyck, Tintoretto, Holbein értékesebb műveket alkottak a görögöknél, sőt a Traianus korabeli rómaiaknál: ez a *Párhuzam* és *A hellenek rajzoló művészei Nagy Sándor koráig arcképet nem készítettek* c. tanulmány visszhangja.³² Ugyanott találjuk annak első megfogalmazását, hogy a keresztyénnel szemben a görög arc a „legkevésbé eleven”, mert „legeszményibb, legáltalánosabb, [...] legtypicaibb”.³³ Vörösmarty-elemzésében Erdélyi is alárendelte a régi drámákat Shakespeare műveinek,³⁴ a „daguerrotype” művészi hatása ellen pedig a *Párhuzam* tiltakozott.³⁵

Azt a veszélyt, hogy az eszményítés — például Schiller műveiben — határozatlansághoz vezet, Henszlmann már többször leírta: „mai arcképeknél azt is lehet gáncsolni, hogy a művész utánzásait az eredetnél szebbnek akarván képezni (mit idealisíren-nek neveznek, mely német szó bár soha magyarban ne léteznék), a határozatlannak, az általánosnak hibájába esik”;³⁶ „Schiller legin-

²⁷ I. m. 11.

²⁸ *Dramai jellemek*. RPD1 1842. I. 76.

²⁹ ITP 96–97.

³⁰ KisfTÉ V. 1843–5. Pest, 1846. 200.

³¹ RPD1 1842. I. 79.

³² 38–39.; RPD1 1844. I. 768, 791.

³³ Uo. 767.

³⁴ ITP 98.

³⁵ I. m. 111–112.

³⁶ *A bécsi műkiállítás 1840-ben*. Ath 1840. I. 664.

kább a határozatlan ideál annyiszori emlegetésével ártott”.³⁷ Az egyéni viszont — Hogarth képein — torzíthat is, mint ahogy erre már a *Párhuzam* figyelemztetett.³⁸ Schiller Posa márkija mint élettelen személy Erdélyi Vörösmarty-tanulmányában jelenik meg;³⁹ az „ügynevezett szép” a *Párhuzam* tanítását eleveníti föl a szépség meghatározhatatlanságáról és szubjektív jellegéről.

Az V. rész⁴⁰ az egyéni jellem ábrázolásával, az organikus kifejelesztéssel foglalkozik: „a tulajdonok, részletek és módok, miknek öszvege az egyénit alkotja [...] összeütközésekben egymásra hatást és visszahatást gyakorolnak, miszerint módosítván egymást és módosíttatván egymás által [...] az összességben csak oly alárendelt helyet nyernek, mikép ez öszveg nélkül nem is gondolhatók többé, s ez életműi egybeolvadás, a viszonylagos áthatás [...] a művészet fő alapja”. Ez az okfejtés a *Dramai jellemek* c. tanulmányból ismerős, amelyben Henszlmann hasonló módon fogalmaz: „Ha e számtalan különbféleségnek okát keressük, azt az ember lelki tulajdonságának, egymással összeolvasztásában, találandjuk miszerint az egyes tulajdonságok addig módosíttatnak mások befolyása által, míg egymás mellett, legyenek aztán eredetileg bár összeütközők is, mégis elférhetnek.”⁴¹ A kritikus nemcsak az egyéniség mibenlétének megfejtésén fáradozott, hanem bemutatásának normáját is megalkotta: „még ezen valóban nagy talentummal bíró szinköltőben [Victor Hugoban] sem találhatni törekvést, a különböző lelki életnyilatkozásoknak egymásrai hatásából s kölcsönös módosításából személyességet alkotni. Ő is személyei tulajdonságait csak egymás mellé helyezi, és rakásra halmozza a nélkül, hogy azokat organikus módon egy egészzé szőné, milly egész azután egyediséggé válhatnék”.⁴² Ugyane norma érvényesítése állítja Shakespeare-t a francia színház fölé: Othellónak „még dühe is nemessége által határozatván és módosítván, egyedi jelleme következetesen és határozottan állapítatik meg”.⁴³ (Egyebek között ez az a szövegpárhuzam, amely révén ez utóbbi cikket Henszlmannnak tulajdonítjuk.) Az angol — francia szembeállítás megtalálható Erdélyi Vörösmarty-tanulmányában.⁴⁴

A „mechanikai elegyítés” és a „vegyni vegyítések” tárgyalása következik — A. W. Schlegel mechanikus és organikus formákat szembeállító példája nyomán — az V. rész gondolatmenetében. A Bajzával folytatott vitában is szerepet kapott ez az összehasonlítás: „Való ugyan hogy az életmű munkálódását nem

³⁷ *Párhuzam*, in i. m. 124.

³⁸ I. m. 6.

³⁹ ITP 96.

⁴⁰ FEÍ 580–582.

⁴¹ RPD1 1842. I. 77.

⁴² *Az újabb francia szinköltészet és annak káros befolyása a miénkre*. RPD1 1842. I. (Tárca) 284.

⁴³ *Othello bírálata*. RPD1 1843. I. 125.

⁴⁴ ITP 98.

foglalhatni számokba, mint a vegytan működéseinél”,⁴⁵ az angol drámákban pedig „az egyes emberi tulajdonok, nemcsak mechanikailag, hanem vegytanilag sőt életműveleg úgy vegyülnek össze, hogy e vegyületek után egészen újat, t.i. organikus egyedet képeznek”.⁴⁶

Vannak emberek — áll az *Egyéni és eszményiben* —, „kik képesek meglehetősen sok kéziratból a kézirat tulajdonosaira ráismerni, [...] az anya [...] csecsemőjét egy egész sereg hozzá hasonlókból rögtön kiösmerni”. A *Dramai jellemek* megállapítása ismétlődik meg itt: „a személyre, ha azt nem látnók is,járásáról, hangjáról, de még írásáról is ráismerhetni; és ezen módon alapszik az egyediség, és a személyes jellem, minek csirája már a kisdedben is kezd fejlődni”.⁴⁷

„Winckelmann kitűnő tehetségei mellett sem átalotta nyilván kimondani, mikép Urbinói Rafaelnek II. Gyula pápát képező olajfestménye olyan szép, mintha ezt Mengs Rafael festette volna” — idézi és korrigálja a névtelenül megjelent tanulmány a *Párhuzamot*: „Winckelmann egy Raphael által festett arcképet — tizedik Leo pápát [...] — megbírálván, úgy nyilatkozott: hogy e kép a legszebbekhez tartozik, melyeket valaha látott, hogy olly szép, mintha azt maga Mengs festette volna”.⁴⁸

Schiller „nem ismerhetett más szerelmest, mint a szerelem ideálját, nem pedig szerelmes Piccolominit, Don Carlost, Mortimert, kiben a szerelem többi tulajdonával új egyéni egészet képezhetett volna”. Ez a gondolat is megtalálható Henszlmann korábbi tanulmányában: „így látjuk [...] Schillernek (ki a németek közül legtöbbet álmodott az eszményről) drámáiban a hasonjellemtű személyek p. o. a szerelmesek (mint Don Carlos, Mortimer, Piccolimini Miksa, s a t.) mindnyájan ugyan azon ábrándos kaptafára üttetvék, s inkább a szerelmesek nemét, mint sem bizonyos meghatározott szerelmes személyt jellemzenek”;⁴⁹ Schiller jellemeinek absztrakt jellegét és Posát Erdélyi is említi Vörösmarty drámái előtt.⁵⁰

Ennek a két résznek összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy mindkettő erősen kötődik Henszlmann publikációihoz. A szövegpárhuzamok nagy száma azt sejteti, hogy a tanulmányírás ezek alapján folyhatott; már az első fejezetben előzményként tartandó számon Erdélyi Vörösmarty-tanulmánya. Henszlmann korábbi írásaiban kifejtett felfogását összegezte, amellyel szerzőtársa is azonosult: szinte tézisszerű szintézise ez egy évtizednyi munkásságnak. Nem volt tehát véletlen az, hogy a Henszlmannal foglalkozók közül többen neki tulajdonították az értekezést.

⁴⁵ *Dramai jellemek*. RPD1 1842. I. 77.

⁴⁶ *Az újabb francia szinköltészet és annak káros befolyása a miénkre*. RPD1 1842. I. (Tárca) 284.

⁴⁷ RPD1 1842. I. 77.

⁴⁸ *I. m. 2.*

⁴⁹ *A dráma alap-elvei*. RPD1 1843. I. 173.

⁵⁰ *ITP* 96.

Lássuk ezek után az Erdélyi által másodszor is publikált többi fejezetet: azt, hogy igaza volt-e Kelecsényi Jánosnak és Jánosi Bélának abban, hogy Henszlmann hatása az egész tanulmányon megfigyelhető. Erdélyi szerzőségének bizonyítása nem lévén szükséges, az érdekel, hogy Henszlmann közreműködése kiterjeszthető-e ezekre a részekre is.

A II. rész⁵¹ „Az egyéniség védelme az isméreten alapszik [...], tárgyával a költő legszorosabban tartozik megbarátkozni” követelménye megtalálható a *Párhuzamban*: „művet alkotni másképp nem is lehet, mint a tárgy és az anyag tökéletes megismerése után”.⁵² Ez a megfelelés azt is tudtunkra adja, hogy a közös munka során a tanulmányírók felülvizsgálták a már rögzített gondolatot, hiszen a második változat relativizálja az első abszolút feltételét.

Nem véletlen, hogy az egyediség az *Egyéni és eszményi*ben is a drámai jel-
lemben mutatkozik meg leginkább, hiszen Henszlmant és Erdélyit kezdettől fogva az egyéniség képzőművészeti és drámai ábrázolása foglalkoztatta. E tekintetben ismét Shakespeare a példa:

„minden új tárgyhöz, úgy szólván, külön új tanulmányt kívánunk, mert csak így lehet az egyféle eszmét vagy tárgyat a külön egyéniségben előtűntetni, mikép Shakespeare a cselszövő gazembert III. Richard, Edmund és Jago képében anélkül, hogy egyik gazember a másikat is eszünkbe juttatná. [...] a fogalom, például a gazember fogalma, rendesen úgy van szerkesztve, hogy az minden olyanra rá illik; de az megint az élet és az egyéniség kényszerűségében áll, hogy külön-külön minden gazembernek van valami éltető jele, mely által egymástól különbözik”.

Henszlmann ugyanezzel a példával élt *Figyelmeztetés Shakespeare harmadik Richardjára* c. írásában:

„Hasonlítsuk már most össze a három gazembert, Richardot, Edmundot, és Jagót, mind a háromban ugyanazon embermegvetést, miből a humor eredt, mind a háromban ugyanazon személyes bátorságot, mi az elszántságnak kútfeje, mind a háromban ugyanazon tettetést találjuk, mi nélkül a gazember semmire se mehet, de mégis a gázság alkotó részei bennök olly különböző módon vegyítvék, egymást olly különbözőképp módosítják és birtokosaival a különböző [!] célokra, olly különböző eszközöket választatnak, hogy mind a mellett hogy Richard, Edmund, és Jago jellemét ugyanazon alkotó részek képezik, mégis mindenikök tökéletesen bevégzett egyedi jellem”.⁵³

A III. rész⁵⁴ egyik fő állítása szerint „az egyéniség elve [...] semmit ki nem zár a költészetből” s nem ismer „külön rútat és szépet, mivel mindkettő csak érzéki felfogás”. Ez a *Párhuzam* megállapításának folytatása: „a régibb meseterek soha sem kételkedtek a rútat is ábrázolni”.⁵⁵ Henszlmant és felfogását védi a következő állásfoglalás: „ha van esztétikus, ki a szép szót kihagyni véli azon tudományból, melynek neve inkább szokás, mint átgondolt elmélkedés

⁵¹ FEÍ 583–585.

⁵² I. m. 83.

⁵³ RPD I 1843. I. 688–689.

⁵⁴ FEÍ 583–585.

⁵⁵ I. m. 2.

után széptudomány, ez még nem következetlenség, hanem éppen a legbölcsebb nyilatkozat”; s az ő nézeteire épül az *Egyéni és eszményi* célkitűzése:

„nekünk a szép és rút elnevezések tudományba nem való esetiség gyanánt tűnnek föl, ellenben ha jellemzetet, egyénit, belső természetet keresünk, úgy véljük, az ellen bajos leszen kifogást találni”.

Mindkét szerző vallotta azt, hogy „bizonyos esztétikai köztársaság és egyenlőség országa áll fel, mely önként fogad el mindent a művészet tárgyaul”, de a *Párhuzam* ezt is tartalmazza: „alig van a véghetetlen természet körében olly tárgy, melly művészeti módon valaha föl nem fogatott és nem képezetett volna”.⁵⁶

A névtelenül megjelent tanulmány nemegyszer tömörítette Henszlmann megfogalmazásait: Winckelmann és Schiller az eszményítés két jelentős képviselője volt, „amaz, mint annak rendszerbe kidolgozója, emez gyakorlati művelője is”. A *Párhuzamban* ezt találjuk: „Winkelmann és Mengs után ezek eszméit Schiller még tovább fejté ki, a szépnek és idealisnak fogalmait összevegyitvén. Költeményei az ideált népszerűvé tették”.⁵⁷ Az *Egyéni és eszményi* így kezdi Winckelmann nézeteinek összefoglalását: „A legfensőbb szépség van istenben”; a *Párhuzam* pedig így: „Maga Winkelmann, ki azt állította, hogy a valódi szépség csak a legfelsőbb lényben összepontosulva találhatik, (In Gott ist die höchste Schönheit)”.⁵⁸

A IV. rész⁵⁹ Schiller-kritikájának alapja is azonosítható. „»Az eszmebeli szépség,« mond Schiller a tizenhatodik levélben, »örökleg csak egy eloszthatatlanul,« mire mi megjegyezzük következőleg, hogy éppen azért áll elő utána a mintaművészet, miképp Luini főstményeiben, kinek ha egy nőalakját láttad, azontúl mindegyiket megisméred.” Henszlmann ezzel a példával már a *Párhuzamban* élt: „Igy Luini arcai is egyforma szabásra szorítottak, midőn e festész alakjai minden vonataiban Leonardo da Vinci módját igyekezett kitüntetni”.⁶⁰

Erdélyi és Henszlmann egyaránt bírálta mindent, ami ellenkezik a természetessel: ha a művész az „ideált folytonosan utánozza, [...] az nem lesz élet, hanem modor és típus”. A *Párhuzam* ezt az elvet is előlegezte: „károssá válik a művésznek érintett vágya, a már létező műnek styljét újra, még csak készülendőre átalvinni”; „A modor olly mód, melly csupán a már létező művek használatából, s azoknak újra öntéséből ered.”⁶¹

⁵⁶ Uo. 5.

⁵⁷ Uo. 56.

⁵⁸ Uo. 129.

⁵⁹ FEI 585–588.

⁶⁰ Uo. 20.

⁶¹ Uo. 19, 66.

A bemutatott — és korántsem teljes — idézetanyag alapján megállapíthatjuk, hogy — a két utolsó részt kivéve — az *Egyéni és eszményi*nek azok a fejezetei is kapcsolódnak a *Párhuzam*hoz, amelyeket Erdélyi felvett a második kiadásba. Bizonyítható tehát, hogy Henszlmann műve (többi munkájára most nem hivatkozunk) a közösen írt tanulmány egyik előzménye volt. Ebből az következik, hogy a hét fejezet nem osztható mereven két részre, hanem inkább a közös munkában való részvétel arányai szerint tagolható; ilyen szempontból inkább Henszlmann dominál az I. és az V., s Erdélyi a többi fejezetben. Ez egyikük érdemeit sem csökkenti, s megmagyarázza az újraközlés ilyen megosztását.

A kortársak számára ennek megállapítása annál nehezebb volt, minél inkább Henszlmann nevéhez kötötte Erdélyi az *egyéni* és az *eszményi* szembeállítását az ötvenes évek visszaemlékezésében, s ismerte el ezáltal barátja munkájának kezdeményező jellegét:

„nálunk az eszményi helyett most már könnyű ajkkal s folyó nyelvvel emlegeti a legkurtább itész is az egyénit, holott ezelőtt tíz évvel a Henszlmann által kimondott *eleven, célirányos, jellemzetes*, mint művészeti háromság, csak fellökött lapta volt, melyet a kevés belátású írók, az akkor divatozott élcelés szerint, kapóra ütöttek. Mindamellet ama határozmány, melyek szerint a művészet remekei csak olyanok lehetnek, soha sem volt eléggé kimagyarázva, s nem csoda, ha el nem fogadtatott: mert [...] H. nagy műérzéklet tüntete inkább elő, mint írói ügyességet, kibeszélő, világosító előadást. Ő a művészetnek [...] inkább evangyelistája, mint apostola; épen azért megbocsátható neki, ha ama három kelléken túl nem mozdulva, az egyénit homlokegyenest az ideállal tüzetesen vitatta, a kettőt merev átellenességbe állította, holott az *egyéni magára hagyva épen úgy nem ad művészetet, mint nem az eszményi*. De a szellem fejlődése úgy akarván, hogy ellentétből ellentétbe csapjon át az új eredmény: az egyéni elvnek sürgetésére csak természetszerű visszatérő volt az eszménység előbbi diadalának. Az egyéniség pártolása leginkább a *Szépirodalmi Szemlé*ben lőn kiemelve, úgy látszik, nem minden siker nélkül, mert a szépirodalom nagy része ma is azon szemközti csatarendben találja az eszményit és egyénit, melybe még a *Szépirodalmi Szemle* állítja őket.”⁶²

Ezek a sorok, amelyekben Erdélyi önmaga korábbi nézeteit is felülbírálja, a „kelmeiség” elleni harc idején, 1855-ben jelentek meg.

Kérdésünk az, hogy van-e kapcsolat az *Egyéni és eszményi* névtelensége és e között a kritika között, amelyben a Henszlmann névével megjelent *Párhuzam* fő állításairól van szó, ezeknek a közösen írt tanulmányra gyakorolt hatásáról, s Erdélyi szerzői szerepéről, előtanulmányairól azonban nincs; ő csak mint szerkesztő jelenik meg itt. Henszlmann ekkor már emigrációban volt, s Erdélyi feltehetőleg nem kívánta tisztázni a szerzőség ügyét akkor, amikor a megváltozott irodalommal szembeni véleménye már módosult; a 40-es évekre visszatekintve egyre inkább harmadik személyben kezdte látni akkori önmagát s így a folyóirat már nem aktuális felfogásának csak általános jellemzését adta.

⁶² *Esztétikai előtanulmányok*, FEÍ 645. Henszlmann *eleven, célirányos és jellemzetes* terminusait ugyanez a tanulmány Hegel szimbolikus, klasszikus és romantikus formáinak igyekezett megfeleltetni (FEÍ 648–653.). L. ezzel kapcsolatban JÁNOSI Béla bírálatát: *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete*. BpSz 1914. 159. köt. 55–57.

Már volt a helyzet 1865-ben, amikor *Kisebb prózáit* megjelentette: az *Egyéni és eszményinek* ekkor már elsősorban dokumentumértéke volt.

1847 első felében, tehát közvetlenül a közösen írt tanulmány előtt a Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelent *Berzsenyi Dániel összes művei* azonban az *Egyéni és eszményi* egyik közvetlen előzményének tekinthető. Erdélyi ebben hitet tesz a *Párhuzam* több alapelve mellett: a szép számára is meghatározhatatlan s „a művészetnek tárgya és anyaga az előtte fekvő természet és élet”. Ebből következőleg lesz központi szerepe a *jellemzetesnek* s az *egyéni*nek, mivel „életet csak *egyéni*leg látunk és nem abstracte vagy philosophilag szerkesztett *nemileg*”; az *eleven* (lebendig) pedig „Goethe kedvenc szava”; Shakespeare és Rubens áll e tekintetben a csúcson.⁶³ „Tehát a characteristicum tanítmánya nem légből kapott, hanem az ujkor legjobb művészeiből ki és elvont aesthetikai tanítmány; mely épen oly viszonyban áll az ideálhoz, mint a romanticus költészet a classicushoz, mert a kettőben mindenütt ama két eszmének találunk uralkodására.” A műalkotás ezek szerint „nem idealizált, nem utánzott, hanem megelevenített természet”.⁶⁴

Mint azt T. Erdélyi Ilona megállapította, az 1845–46-ban megjelent Vörösmarty-tanulmány az *Egyéni és eszményi* fontos előzménye. Ez nemcsak az utolsó, töredékben maradt és az első színművet bemutató fejezetre, hanem a többi elemzés egyik alapelveire is vonatkozik. A lélektanilag legkiválóbbnak tartott *Szép Ilonka* kínál alkalmat ennek kimondására: „De épen az a művészet: egyénben tudni összpontosítani, mit sok ezer tud, érez, tapasztal, mert csak így lehet költői az egyén, azaz jellem.”⁶⁵ Ez viszont a kritikus szerint az egyik fő hiány a *Zalán futásában*: a költő „annyira elmulasztá tanulni az egyént, az embert s *fősteni* lélektanilag”,⁶⁶ s ezt kívánja pótolni a *Tündérvölgyben* a kifejezés gazdagságával: „mert senkiséb készebb, mint ő, képer, ragyogásért feledni a tartalmat, a bensőt, az egyénit, [...] költői alakjaiban nehezen tud egyéniségre szorítkozni”.⁶⁷ Az egyéniség „a romantikában főpont”⁶⁸ (abban a romantikában, amely keresztyénnek is nevezhető, s így a klasszikussal való összehasonlítása az antik, elsősorban a görög művészettel való szembesítését jelenti).

A Vörösmarty-tanulmány utolsó részében találjuk az *Egyéni és eszményi* II. fejezetének (és a Berzsenyi-tanulmánynak) előzményeit: „az egész természetben nem látunk sehol nemet másképp, mint fajaiban”,⁶⁹ s Winckelmann nézete-

⁶³ ITP 147.

⁶⁴ Uo. 148, 149.

⁶⁵ Vörösmarty Mihály minden munkái. In ITP 31.

⁶⁶ Uo. 61.

⁶⁷ Uo. 73.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. 92.

inek bírálatát,⁷⁰ amelyet a III. rész tárgyal. Az eszményi itt is annak a fogalmi általánosításnak felel meg, amelyben „egészen elvész az egyéniség”,⁷¹ „minél magasabb a fogalom, annál kevesebb benne a tartalom” — mondja majd a IV. fejezet. Kölcsey felfogása⁷² is hasonlóképpen jelenik meg a VI. részben, a zárófejezet elején viszont feladványszerű panaszt találunk:

„Nálunk az esztétika mindeddig nagy parlagság, mert alig bírnak négy, öt, elv szerint gondolkozó széptanárt felmutatni, azok is csak töredékesen írtak, s megértésökhöz szükség másutt keresni kulcsot, elolvasni egy két idegen esztétikai könyvet, hogy be tudjuk cövekelni valamely rendszerbe elszórt nézeteket.”⁷³

Kulcskérdés az, hogy esetünkben is mely idegen esztétikákról van szó.

A *Párhuzam*, mint tudjuk, a Szepességről Bécsbe került Böhm Dániel József felfogását foglalta össze, Böhm tudásának alapja pedig elsősorban a német művészettörténet és esztétika volt: Henszlmann műve tehát mindenekelőtt közvetítő funkciót töltött be. Az átvétel a mester szintézise által történt, ami egyszersmind az alapművek megismerésére is serkentette a tanítványt; Henszlmann azonban — Hirt nézeteinek kivételével — nem ismerte forrásait.

Nem kétséges, hogy az *Egyéni és eszményi* elválaszthatatlan ettől a közvetítéstől, amelynek Erdélyi is részese és folytatója. Még annak megjelenése előtt ő is megismerkedett egy összefoglalással, amely ilyen irányú tanulmányainak egyik kiindulópontja lehetett: ez Ludolf Wienbarg 1834-ben megjelent *Ästhetische Feldzüge* c. műve volt, amelynek nagyobbik részét Erdélyi 1836 és 1838 között *Esztétikai táborozások* címmel le is fordította. Az Athenaeum nem vállalkozott a beküldött részlet közlésére, s a kézirat így kiadatlan marad.⁷⁴

Az előadássorozat Erdélyi meghatározó élménye volt.⁷⁵ Kiemelt helyen tárgyalja Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* c. munkáját, Goethe és Schelling felfogását, valamint Hegel *Esztétikáját*.⁷⁶ Wienbarg szerint hibás az a meghatározás, amely „a szépséget eszményi minek, a szépség minden hatásai egyetlen bizonyos okának tekinti”,⁷⁷ s a *hol és mi által valósul meg a szép* kérdésére a következő választ adja: „csak különösben és egyéniben, és ezzel kimondjuk, hogy a szépek valaha, hogy szép legyen, *karakterének* kell lenni”. A történeti áttekintés a *Párhuzam* genezisével analóg:

⁷⁰ Uo. 91.

⁷¹ Uo. 92.

⁷² Uo. 92.

⁷³ FEI 592.

⁷⁴ FEI 1021–1022.

⁷⁵ L. T. ERDÉLYI Ilona: *Erdélyi János könyvtára az 1840-es években*. MKSz 1978. 278.

⁷⁶ FEI 689–691.

⁷⁷ Uo. 730. Az eredeti szövegben: „als ein ideelles Etwas”. Ludolf WIENBARG: *Ästhetische Feldzüge*. Berlin und Weimar, 1964. 96.

„Sokáig vitatkoztak afölött Németországban, mi volt a régiek legfőbb alaptétele a művészet tárgyában. Winckelmann mondá: a szépséget, Lessing a klasszikai nyugalmat, Fernow az eszményt, Hirt a karakterisztikust, míglen Goethe hoszadalmas nyomozás, és mélyelmű stúdium után minden pártokat nyugalomra hozott nyilatkozásával: »A régiek legfőbb alaptétele volt a jelentő, a szerencsés kezelésnek legfőbb eredménye a szép.«⁷⁸

A *Párhuzam* hivatkozik az említett vita résztvevőire, főképp Hirt Winckelmannnt bíráló elméletére, s igen gyakran idézi Goethét. Annak, hogy Wienbarg az *Egyéni és eszményi* egyik megalapozója volt, a nyilvánvaló szövegegyezéseken túl az is bizonyítéka, hogy Erdélyi Vörösmarty-tanulmánya idézi az *Esztétikai táborozások* egyes részleteit, ami jelzi az érdeklődés folyamatosságát.⁷⁹

A közösen írt tanulmány egyes alapelveit tehát pontosabban eredeztethetjük. A II. részben található „az élet más forma alatt nem jelenhetik meg, mint egyénileg”⁸⁰ megállapítás szerepel Erdélyi Vörösmarty- és Berzsenyi-tanulmányában⁸¹ s a *Párhuzamban* is: „érzékeink csak olly életet képesek fölfogni, melly kiváló, s különös egyedben jelenik meg”;⁸² tartalmazza viszont Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* c. műve, igaz, az ábrázolásról szólva:

„Die Darstellung eines sittlichen Ideals wird so schwer als dessen Erschaffung, weil mit der Idealität die Allgemeinheit und folglich die Schwierigkeit zunimmt, dieses Allgemeine durch individuelle Formen auszusprechen”.⁸³

„Ha alkalmatosságom lesz, Jean Paul Vorschule der Aesthetik rég óhajtott könyvét, elfogom [!] önnek, több másokkal küldhetni” — írta Podhorszky Lajos 1837 végén Erdélyinek,⁸⁴ aki nem sokkal később meg is kapta azt, *Úti naplójában* már „az én kedves Jean Paulom”-ról írt,⁸⁵ s a Vörösmarty-tanulmányban a *Vorschule* gondolatai többszörös közvetítéssel és az ő saját tolmácsolásában egyaránt jelen vannak.

Tudjuk, hogy Jean Paul ebben a művében bírálta Herder felfogását: a cselekmény meghatározta jellemmel a jellem meghatározta cselekményt állította szembe;⁸⁶ ez lett a Henszlmann – Bajza vita egyik központi kérdése: Henszlmannak tehát ismernie kellett a *Vorschule* felfogását. Vörösmarty-tanulmányában Erdélyi le is fordította az erre vonatkozó részletet,⁸⁷ a fentebb idézett

⁷⁸ FEÍ 740.

⁷⁹ ITP 71–72, 93.

⁸⁰ FEÍ 581.

⁸¹ ITP 92, 147.

⁸² I. m. 8.

⁸³ *Jean Pauls ausgewählte Werke in acht Bänden*. Stuttgart, é. n. I. 219.

⁸⁴ Erdélyi János levelezése (a továbbiakban EJLev) I. Bp. 1960. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. 26.

⁸⁵ *Úti levelek, naplók* (a továbbiakban ÚLN). Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1985. 295.

⁸⁶ Jean PAUL: i. m. II. 7–8.

⁸⁷ ITP 94–95.

mondatot azonban nem, pedig ez lett egyik alapja annak az okfejtésnek, amelyben az eszményihez az egyénivel szembenálló általánost társította. Berzsenyiről szólva is korrigálta a Jean Paultól származó idézet értelmezését, amelyben „arról van szó, mennyire volt kiművelve a görög izlés az ideal és egyéniség (Individualität) fogalmai körül”.⁸⁸

Jean Paul munkája több tekintetben is eligazító jelentőségű volt Henszlmannak és Erdélyinek: fontosnak találta a természet ismeretét és tanulmányozását, s azt, hogy a műalkotás azt átlelkesítse;⁸⁹ a *lebendig* itt is kulcsszó, s Schiller Posa márkija sikerületlen jellemnek találtatott.⁹⁰ Megjelent a *jellemzetesség* kérdése az (erkölcsi) ideál ábrázolásában,⁹¹ a jellem mint a különösen megmutatkozó általánosság és allegorikus vagy szimbolikus egyéniség,⁹² Shakespeare mint az egyénítés („Individuation”) géniusza.⁹³ Az *Egyéni és eszményi* II. részének programja, amely szerint „az egyéniség fogalmát nem csak szóra, hanem az abból fejlődő cselekményre is átvisszük”,⁹⁴ szintén itt találta meg előképét: „Der Character spricht sich durch Handlungen und durch Rede aus, aber durch individuelle.”⁹⁵

Erdélyi a Wienbarg-fordítás után Goethe-tanulmányokat folytatott,⁹⁶ s ehhez egyik ösztönzője kétségkívül az *Esztétikai táborozások* volt. Azt a Goethe-idézetet, amelyet ebben találunk, tartalmazza majd az *Esztétikai előtanulmányok* (1854–55) szövege is: „A régiek legfőbb elve a művészetben a *jelentes* (das Bedeutende) volt, a szerencsés *kezelésnek* pedig legfőbb eredménye

⁸⁸ Berzsenyi Dániel összes művei. MSzSz 1847.; ITP 142. „Alles sogenannte Edle, der höhere Stil begreift stets das Allgemeine, das Rein-Menschliche, und schließt die Zufälligkeiten der Individualität aus, sogar die schönen.” Jean PAUL: *i. m. I.* 93.

⁸⁹ *I. m. I.* 53, 58.: „Allein das ist eben der prosaische und poetische Unterschied oder die Frage, welche Seele die Natur beseele, ob ein Sklavenkapitän oder ein Homer.”

⁹⁰ *Uo. I.* 213, 220.: „Schillers Marquis von Posa, hoch und glänzend und leer wie ein Leuchtturm, warne eben den Dichter vor dem Hinschiffen zu ihm. Er ist uns mehr Wort als Mensch geworden, und obwohl göttliches, doch kein Gottmensch.”

⁹¹ „Je weiter vom sittlichen Ideal der Maler heruntersteigt, desto mehr Charakteristik steht ihm zu Gebote”. *Uo. I.* 221.

⁹² „Die Form des Charakters ist die Allgemeinheit im besondern, allegorische oder symbolische Individualität.” *Uo. I.* 223.

⁹³ *Uo. I.* 224.

⁹⁴ *FEI* 582.

⁹⁵ Jean PAUL: *i. m. I.* 228.

⁹⁶ *FEI* 1002. Erre az is utal, hogy az *Esztétikai táborozások* utolsó félbenmaradt mondatában Goethe neve szerepel.

a szép”,⁹⁷ s ez azt jelzi, hogy a kötődés hosszú távon át érvényesült. Ehhez a mondathoz fűzte kommentárként Wienbarg:

„Ép oly helyesen mondhatta volna Goethe: a természet legfőbb alaptéte a jelen[t]őség, és annak szerencsés eredménye a szép [...] A jelentő művészetben és természetben, épen egyéni meghatározottsága a természet és műtermékeknek, az karakterök, fogalmok. Mennél elválasztóbban szólal eme fogalom plántában, állatban, emberben, annál tökéletesb a termék.”⁹⁸

Ez az értelmezés már közvetlenül inspirálhatta a Vörösmarty-tanulmánynak és az *Egyéni és eszményi* V. részének azon részleteit, amelyek az egyediség természetbeni meglétét igazolták.⁹⁹ Goethe hathatott a tanulmány arra a tanítására, hogy a művészet „teremt, mint a természet maga”, hiszen analógnak hitte a művészet és a természet törvényeit, s így hasonlónak és kimeríthetetlennek tekintette alkotásait.¹⁰⁰ Azt hirdette, hogy a művész a tárgy pontos és alapos tanulmányozása által el kell hogy jusson annak mind mélyebb ismeretéig,¹⁰¹ s hogy az embernek, mint a képzőművészet legmagasabbrendű tárgyának megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a természet ismerete:¹⁰² ez volt Henszlmann és Erdélyi meggyőződése is. Azáltal, írja Goethe, hogy a művész a természet valamely tárgyát megragadja, az már nem a természethez tartozik: azt mondhatni, hogy a művész ebben a pillanatban teremti meg azzal, hogy benne a jelentőt, a jellemzőt, az érdekeset feltárja, vagy jobban mondva csak most adja hozzá a magasabb értéket.¹⁰³

⁹⁷ FEÍ 636. T. ERDÉLYI Ilona figyelmeztet arra, hogy az idézet megtalálható Hegel *Esztétikájában* (FEÍ 1015.): „Der höchste Grundsatz der Alten war das *Beteuende*, das höchste Resultat aber einer glücklichen *Behandlung* das *Schöne*.“ *Ästhetik*. Berlin, 1955. 65.

⁹⁸ FEÍ 740, 741.

⁹⁹ ITP 96–97, FEÍ 588.

¹⁰⁰ FEÍ 579. Vö. René WELLEK Goethe-fejezetével: „Die Gesetze der Kunst laufen eng parallel mit den Gesetzen der Natur: »Die Kunstgesetze [liegen] ebenso wahr in der Natur des bildenden Genies, als die große allgemeine Natur die organischen Gesetze ewig tätig bewahrt.«“ (*Diderots Versuch über die Malerei*). *Geschichte der Literaturkritik*. Darmstadt, 1959. 212. „Die vornehmste Forderung, die an den Künstler gemacht wird, bleibt immer die, daß er sich an die Natur halten, sie studieren, sie nachbilden, Etwas, das ihren Erscheinungen ähnlich ist, hervorbringen solle“ (*Einleitung in die Propyläen*), *Goethes Werke*. Herausgegeben von Heinrich KURZ. Leipzig und Wien, é. n. XII. 10. „Ein ächtes Kunstwerk bleibt wie ein Naturwerk für unsern Verstand immer unendlich“ (*Ueber Laokoon*). Uo. 171.

¹⁰¹ „Gelangt die Kunst [...] durch *genaues und tiefes Studium der Gegenstände selbst* endlich dahin, daß sie die Eigenschaften der Dinge und die Art, *wie* sie bestehen, genau und immer genauer kennenlernt [...]“ René WELLEK: i. m. 213.

¹⁰² „Der Mensch ist der höchste, ja der eigentliche Gegenstand bildender Kunst! Um ihn zu verstehen, [...] ist eine allgemeine Kenntniß der organischen Natur unerläßlich“ (*Einleitung in die Propyläen*). I. m. 11.

¹⁰³ „Indem der Künstler irgend einen Gegenstand der Natur ergreift, so gehört dieser schon nicht mehr der Natur an, ja man kann sagen, daß der Künstler ihn in diesem Augenblicke erschaffe, indem er ihm das Bedeutende, Charakteristische, Interessante abgewinnt, oder vielmehr erst den höhern Werth hineingelegt“ (*Einleitung in die Propyläen*). I. m. 13.

Az Egyéni és eszményi VI. részének hivatkozása szerint Goethe (Lessinghez hasonlóan) „másképp írt, mint tanított [...], egyéneket alkotott mindamellett, kik magokat képviselék inkább, mint nemöket, melyhez filozófi osztályozás szerint tartozhatnak; egyébiránt Goethe elégszer mondá ki széptani nézeteit, s az, mit ő »költői valóságának« nevezett, nem egyéb, mint hajlandóság a szorosan jelzett és meghatározott egyéniség felé”.¹⁰⁴ Ennek kulcsszavai a *Bedeutende*, a *Charakteristische*, az *Interessante*; a Goethe kedvenc szavának nevezett *lebeding*,¹⁰⁵ éppúgy, mint a *Besondere*, amelynek — mint majd az *Egyéni és eszményi*ben — nem ellentéte, hanem kiegészítő párja az *Allgemeine*.¹⁰⁶ A *Párhuzam* két kulcsszava: a *jellemzetes* és az *eleven* tehát gyakran fordul elő Goethe munkáiban, aki Henszlmann szerint „az új kor leghiresebb költője”,¹⁰⁷ s akinek a képe Erdélyi szobája falán volt látható Széchenyi, Kölcsey és Vörösmarty társaságában.¹⁰⁸ Jean Paul és Goethe műveit Erdélyi az 1830-as évek második felében megszerezte, felfogásukkal tehát már Henszlmann *Párhuzam*ának megjelenése előtt megismerkedhetett.¹⁰⁹

Wienbarg harmadik jelentős forrása Schelling volt. Az *Ästhetische Feldzüge* tizenötödik részében, közvetlenül azután, hogy Erdélyi abbahagyta fordítását, hosszú idézet következik az *Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur* című beszédből (1807). A természet hatalmas szelleméről van szó, amely a csillagok mozgásában s a madarak énekében és építőképességében egyaránt megnyilatkozik, ott egészen tudatlanul, itt már a megismerés némi jeleivel. Wienbarg így összegzi Schelling tanítását:

„Nur auf den höchsten Stufen der Individualität wirkt die unbewußte Natur seelische Schönheit und Anmut, der bewußte Mensch steht schon oder sollte schon auf dieser stehen, er findet das Gesetz der Schönheit in sich, außer sich, die Wahl des Schönsten steht seiner Künstlerhand offen”.¹¹⁰

¹⁰⁴ FEI 590.

¹⁰⁵ ITP 147.

¹⁰⁶ René WELLEK: *I. m.* 215. Ez a két terminus lesz majd a kelmeiséggel szembeszálló Erdélyi felfogásának alapja: „szépnek mondjuk ezt, mi közvetlenül jelenvén meg előttünk, eszmét képvisel, külső egyediségében egyetemességre mutat”; „Végre fölismerjük benne a célirányosság, elevenség, a jelen-tesség (Goethe szerint: *Bedeutung*)” (*Szépészeti alapvonalak*, 1852–53. FEI 623.); „Mert a műremeknek a tartalmat nem egyetemességben, hanem az egyetemességet egyénítve, érzékileg kell előállítani, már Goethe mondá: Az igazi költő különösen láttat egyetemeset” (*Esztétikai előtanulmányok*, 1854–55. FEI 642.); „Goethe [...] ezen kérdésre: mi az egyetemes, őszintén feleli: a különös. (Was ist das Allgemeine? Das Besondere)” (*Pályák és pálmák*, 1867, ITP 460.). Az *ideál* és *reál* terminusok eredete — bár más jelentésben — GOETHE *Shakespeare und kein Ende* c. tanulmányában keresendő. L. René WELLEK. *i. m.* 224.

¹⁰⁷ *I. m.* 91.

¹⁰⁸ Levele Vachott Kornéliához, 1840. dec. 18. *ELev I.* 134.

¹⁰⁹ L. T. ERDÉLYI Ilona: *i. h.* 273.

¹¹⁰ *Ästhetische Feldzüge*. Berlin und Weimar, 1964. 128–129.

A tudatos ember akkor lesz művész — fordítja le Erdélyi Wienbarg értelmezésének következő részét Vörösmarty-tanulmányában — „ha felfogja a lelket, ha lelki szépséget állít elő a testben, ha minden testit úgy néz, mint a szellem jelvét (Symbol) és e jelvezetet (Symbolik) tisztán birja látszani művében. [...] Ekkor alkot ő művészi valamit, mi sem természet, sem ideál; mert magasabb, mint a természet, igazabb, mint az ideál.”¹¹¹

Ez a gondolatmenet kétségkívül megragadta Erdélyit, hiszen Schelling Wienbargtól összefoglalt nézeteiben ott látta az egyéniség egyre magasabbrendű fokozatait a természetben s a szolgálai utánczás és a Winckelmann elvei szerinti eszményi ábrázolás kritikáját. Ez utóbbi elvi alapjaira nézve is talált fogódzót: „szükség-e, hogy a való (élet, természet) idealizáltassék? Ha a való (das Wirkliche), mond Schelling, ellentéte az igaznak és szépnek, úgy a művésznak semmivé kell azt tennie, nem pedig idealizálni”.¹¹² Arra nincs adat, hogy Erdélyi az eredeti beszédet már ekkor megismerte volna, azt viszont tudjuk, hogy *A hazai bölcsészet jelenében* gyakran fog a német filozófusra hivatkozni.

Erdélyi — Henszlmannal ellentétben¹¹³ — már ismerte Hegel *Esztétikáját*, amely így különleges helyzetet foglal el az *Egyéni és eszményi* forrásai között, hiszen az egyik társszerző innen is meríthette azt, amit a másik annak előzményei által ismert meg. A Goethével „rokon tanítmányu”¹¹⁴ nagy szintézis a kor kiváló műértőjeként tartja számon Hirtet, s ismerteti a *jellemzetes* (das Charakteristische) felfogását, amely elsősorban az „egyéni jegyekre” figyel,¹¹⁵ s amely által a rútat és ábrázolását is elfogadja.¹¹⁶

¹¹¹ ITP 94. „Künstler ist er nur dann, wenn er Seelen erfaßt, wenn er seelische Schönheit in ihrer Verkörperung darstellt, wenn er alles Körperliche nur als Symbol des Geistigen betrachtet und solche Symbolik aus seinem Kunstwerk klärllich durchblicken läßt. [...] Dann hat er etwas Künstlerisches geschaffen, das weder Natur noch Ideal ist; denn es ist etwas Höheres als die Natur, etwas Wahrhafteres als Ideal”. Uo. 130.

¹¹² Uo. 92. T. ERDÉLYI Ilona hívta fel a figyelmet arra, hogy Wienbarg volt a közvetítő, ezzel a megjegyzéssel: „Az idézetekkel Wienbarg, mint általában, itt is szabadon bánt. Az eredeti értelem szerint összevonta” (ITP 568.). Wienbarg szövege a következő: „Wäre das Wirkliche der Wahrheit und Schönheit entgegengesetzt, so müßte es der Künstler nicht idealisieren, sondern vernichten, um an dessen Stelle die Schönheit hinzupflanzen.” (I. m. 130.) Az eredeti pedig így hangzik: „Wäre das Wirkliche der Wahrheit und Schönheit in der That entgegengesetzt, so müßte es der Künstler nicht erheben oder idealisieren, er müßte es aufheben und vernichten, um etwas Wahres und Schönes zu erschaffen.” (*Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur* (1807.) *Sämmtliche Werke*, I. Abteilung, Bd. 7. Stuttgart und Augsburg, é. n. 301–302.)

¹¹³ Vö. *A hazai bölcsészet jelene*. FEÍ 91.

¹¹⁴ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. ITP 220.

¹¹⁵ „um unser Schönheitsurteil zu bilden, unser Augenmerk soviel als möglich auf die individuellen Merkmale, welche ein Wesen konstituieren, richten müßten”. *Ästhetik*. Berlin, 1955. 63.

¹¹⁶ „mit dem Prinzip des Charakteristischen auch das Häßliche und die Darstellung des Häßlichen als Grundbestimmung angenommen sei”. I. m. 64.

Hegel szerint „a műalkotás a tartalmat nem általánosságban szemlélteti, hanem teljesen egyénített, érzékileg egyedivé tett általánosságban”,¹¹⁷ s ez lesz az *Egyéni és eszményi* egyik fő gondolata. Jelentős szerepet tulajdonít annak, hogy a művészi ábrázolás „nem egyéb, mint éppen a tárgyak *szellem* által létrehozott látszata és megjelenése, ahol is az anyagiság külsőlegessége és érzékisége bensőséggé változik”.¹¹⁸ Az *Egyéni és eszményi* IV. részében a következő hasonló megfogalmazást találjuk: „nem is hisszük egyébként a művészetet, mint az anyag szellem általi eleven meghatásának, hol amaz mint feldolgozandó, ez mint feldolgozó, jelenik meg”.¹¹⁹ Erdélyi számára a „kelmeiség” jelenti majd azt a veszélyt, amely az anyagot legyőző bensőséget fenyegeti.

A II. rész a gazember egyénített ábrázolását dicsérte Shakespeare drámáiban, az V. fejezet bírálata szerint Schiller nem a szerelmeseket, hanem magát a szerelmet ábrázolta.¹²⁰ Ennek alapja is megtalálható Hegel *Esztétikájában*: „Ha [...] a mozgásra késztető hatalmak ábrázolásra kerülnek, mégsem léphetnek fel a maguk általánosságában mint olyanok — jóllehet a cselekvés valóságán belül ők az eszme lényegi mozzanatai —, hanem *önálló individuumokká* kell alakulniok.”¹²¹ Ehhez a költőnek „Ízig-vérig ismernie kell az emberi léteezést; a világ és jelenségei egész bőségének befogadása, átérzése, áthatása, elmélyítése, átszellemítése vár rá”.¹²² Ez a norma a *Párhuzamnak* azon részéhez áll közel, amelyben Henszlmann így foglalja össze a „német philosophusok” követelményeit: „Den Stoff durchdringen, mit demselben eins werden, ihn durchgeistigen, beseelen”,¹²³ az *Egyéni és eszményi* II. részéből pedig ez a célkitűzés vág ide:

¹¹⁷ *Esztétika*. Rövidített változat. Fordította TANDORI Dezső. Válogatta, az összekötő szövegeket és az utószót írta ZOLTAI Dénes. II. kiadás. Bp. 1979. 27. „Denn das Kunstwerk soll einen Inhalt nicht in seiner Allgemeinheit als solchen, sondern diese Allgemeinheit schlechthin individualisiert, sinnlich vereinzelt vor die Anschauung stellen.” *Ästhetik*, 92.

¹¹⁸ *Esztétika*. Rövidített változat. Fordította TANDORI Dezső. 63. „Was uns aber bei dergleichen Inhalt, insofern ihn die Kunst uns darbietet, sogleich in Anspruch nimmt, ist eben dies Scheinen und Erscheinen der Gegenstände als durch den *Geist* produziert, welcher das Äußere und Sinnliche der ganzen Materiatutur im innersten verwandelt.” *Ästhetik*. 188–189.

¹¹⁹ *FEI* 586.

¹²⁰ *FEI* 581, 589.

¹²¹ *Esztétika*. Rövidített változat. Fordította TANDORI Dezső. 121. „Diese treibenden Gewalten, wenn sie zur Darstellung kommen, dürfen jedoch nicht in ihrer Allgemeinheit als solcher auftreten, obschon sie innerhalb der Wirklichkeit des Handelns die wesentlichen Momente der Idee sind, sondern sie sind zu *selbständigen Individuen* zu gestalten.” *Ästhetik*, 240.

¹²² *Esztétika*. Rövidített változat. Fordította TANDORI Dezső. 346. „Nach innen und außen muß er [der Dichter] das menschliche Dasein kennen und die Breite der Welt und ihrer Erscheinungen in sein Inneres hineingenommen und dort durchfühlt, durchdrungen, vertieft und verklärt haben.” *Ästhetik*, 901.

¹²³ *I. m.* 94–95.

„Az egyéniség védelme az ismereten alapszik, vagy is a képzelődő erőhöz még egy más erőt társítunk, az ismérőt, mely szükséges föltételül szabja, hogy tárggyával a költő legszorosabban tartozik megbarátkozni, azaz meg tudni annak állandó és múló, tehát szükséges és esetleges jegyeit.”¹²⁴

Erdélyi és Henszlmann tanulmányának genezise nem tárható fel a maga pontos részleteiben. A kritikátörténeti összehasonlítás még számos kapcsolódási pontot állapíthat meg, és kimutathatja, hogy az egyes gondolatok elsajátítása és továbbfejlesztése a bemutatottnál szövevényesebb volt. Böhm és Wienbarg szintézise mellett Jean Paul, Goethe, Schelling és Hegel is összegezte vagy bírálta elődeit és kortársait, s rajtuk kívül olyan jelentős gondolkodók is szerepet játszhattak, mint a Schlegelek vagy Solger. Tudjuk, hogy Henszlmann és Erdélyi az 1830-as évek végén megismerkedett A. W. Schlegel dramaturgiájával,¹²⁵ s hogy Solger — akinek felfogásában a konkrét szépség, s az általános és a különös egysége szintén jelentős szerepet játszott¹²⁶ — Wienbarg tanulmányozása után kezdte foglalkoztatni Erdélyit.¹²⁷ Nem dönthető el az olvasmányok sorrendje, az viszont több-kevesebb bizonyossággal igen, hogy az *Egyéni és eszményi* a német művészet- és irodalomszemlélet Hirtől Hegelig, tehát a 18. század végétől az *Esz­tétika* megjelenéséig terjedő szakaszának melyik pontjaihoz kapcsolódhatott. Német és magyar szempontból egyaránt fontos, hogy a *jellemzetes* és az *egyéni* ábrázolásának képzőművészeti kiindulópontja volt, s a német forrásokat értelmezve olyan magyar kritikusok alakították ki felfogásukat, akiknek műveltsége erre a területre is kiterjedt.

Az *egyéni* és *eszményi* jelentése relatív, s attól függ, hogy mihez történik a viszonyítás. Az eszményítés itt elsősorban neoklasszicizmust jelent, annak a kánonnak az átvételét, amely megszüri az ábrázolás tárgyait, s azok szépítését és nemesítését tartja szükségesnek. Jelenti másrészt azt a végletet is, amely az ismerettől meg nem erősített képzeletből ered: bírálata tehát a „littérature moderne”-nek, elsősorban a francia romantikus drámának és regénynek, mert az „mintául felállított elvemberek típusát” mutatja be.¹²⁸ Nem nevezhető tehát egyszerűen antiklasszicizmusnak, hiszen az ellenkező végletet sem fogadja el, s bár magasabbrendűnek tartja a keresztyén kort a hellénnél (szóhasználatában ez a szembeállítás felel meg a romantikusnak és a klasszikusnak), Winckelmann és Schiller felfogásával szemben Shakespeare és Goethe műveit tekinti mérvadónak: olyan értékrendet alakít ki, amelyhez nemcsak a régit, hanem a legújabbat is viszonyítja.

¹²⁴ FEJ 581.

¹²⁵ L. TÍMÁR Árpád: *Adalékok Henszlmann Imre életrajzához*. Ars Hungarica 1990. 135. és T. Erdélyi Ilona: *Erdélyi János könyvtára az 1840-es években*. MKSz 1978. 274.

¹²⁶ René WELLEK: i. m. 544–545.

¹²⁷ L. FEJ 1022.

¹²⁸ FEJ 582.

A Querelle des Anciens et des Modernes olyan hazai változatáról van szó, amely egyaránt óv a klasszicizmus és a romantika szélsőségeitől. Azáltal, hogy a jellemzetesre és az egyedire szavaz, felszabadítja a műalkotást a tárgykritikai előítéletek alól; előírja viszont, hogy kollektíve ismert legyen a tárgy, s ezáltal ellenőrizhető lehessen az ábrázolás, és hogy a jellemtől függjön a cselekmény. Legyen az alanyiség szempontjából is eredeti a mű, tehát ne utánozzon; s legyen a hazai ihlet így a nemzeti irodalom létrehozásának eszköze.

Annak az ízlésfordulatnak felel meg ez a kritikai szemlélet, amely, mint köztudott, Petőfi költészete és a *Toldi* által valósult meg. Kevésbé ismert azonban, hogy ez az új művészetfelfogás az *Egyéni és eszményi* első hazai forrása, a *Párhuzam* megjelenésével Petőfi fellépése előtt kezdődött meg. Arany, aki a Magyar Szépirodalmi Szemle olvasója volt, ezt írta Szilágyi Istvánnak 1847. szeptember 6-án: „Aesthetikai utam az individualizálás elve, minek az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többit maga csinálja”, s a Szemlének arra a számára hivatkozott, amelyben az *Egyéni és eszményi* első része megjelent.¹²⁹ Ez annak a költői tudatosságnak a megnyilatkozása, amely ebben az időszakban csak a levelezésben párosult kritikai megjegyzésekkel. Egy nappal később Petőfihez is így fordult: „Aesthetikai elvem (ha ugyan van valamilyen) határozottan az egyéniség (individualitát) elve”.¹³⁰ Értelmezésünk szerint az önképzés megítélését szolgáló kétely (s a rákövetkező szójáték) nem csökkent a választás bizonyosságát. Anélkül, hogy közelebbi megfeleléseket tudnánk kimutatni Arany e korszaka és a kérdéses tanulmány között, fontos annak leszögezése, hogy a költő a Szemlében olvasott állásfoglaláshoz csatlakozott.

Henszlmann és Erdélyi a negyvenes évek hazai irodalmára vonatkoztatták a német esztétika tanításait. A „kelmeiség” elleni küzdelem az egyéni és eszményi összeegyeztetésével, tehát a szemlélet s ezzel együtt az értékrend változásával járt, ez a kérdés azonban már kritikátörténetünk újabb korszakához tartozik. Arany, Gyulai, Kemény s a többiek felfogásában már igen nehéz annak kutatása, hogy mikor, milyen közvetítéssel és mely műveket olvastak és gondoltak tovább, hiszen ők tanultak az előző nemzedék tanulmányaiból és kritikáiból is.

Az *Egyéni és eszményi* szerzőinek jelentőségét a közvetítésben és az előkészítésben jelölhetjük meg: az első az irodalomfelfogás elsősorban — de nem kizárólagosan — német forrásainak megismerését, a második az új irodalom befogadásának s a következő korszak kritikájának megalapozását jelenti. Henszlmann és Erdélyi központi szerepet játszott az általuk megismert művészettörténeti, esztétikai és poétikai gondolkodás újabb rendszerbe foglalásával, az ő munkásságukban is irányadó szerzők tanulmányozásával s ennek a hazai iroda-

¹²⁹ *AJÖM* XV 137. MSzSz 1847. júl. 25. A második fejezetet az aug. 15-i, a harmadikat az aug. 29-i szám tartalmazza.

¹³⁰ *Uo.* 142.

lomkritikában való érvényesítésével. Kortársaik és utódaik elméleti és gyakorlati szempontból is hasznosíthatták útmutatásként szolgáló írásaikat.

KOROMPAY, H. JÁNOS

Verfasserschaft und Quellen der Abhandlung „Egyéni és eszményi” (Individuell und ideal)

Der Verfasser beschäftigt sich mit der Verfasserschaft und den Quellen der Studie, die im Jahrgang 1847 in der „Ungarischen Revue für die Schöne Literatur” (*Magyar Szépirodalmi Szemle*) unter dem Titel „Egyéni és eszményi” anonym veröffentlicht wurde. Er gibt einen Überblick über die bisherigen Meinungen und weist auf ihre Mangelhaftigkeiten hin. Er selbst versuchte mit dem Vergleich der Texte von János Erdélyi und Imre Henszlmann das Problem zu lösen. Nach der Untersuchung der einzelnen Teilen der Studie und nach der Analyse der übrigen Schriften der genannten Autoren, gleichwie mit der Untersuchung der Genesis der Studie beweist er die Rolle der Autoren im Zustandekommen dieser merkwürdigen Schrift. Demnach kann man die sieben Kapitel nicht steif in zwei Teile verteilen, sondern können sie vielmehr nach den Proportionen der Teilnahme in der gemeinsamen Arbeit zergliedert werden. Henszlmann ist dominant in den Kapiteln I. und V., Erdélyi in den übrigen Teilen.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban

A második világháború utáni korszak hazai történetének viszonylag ismer-tebb fejezetei közé tartozik az 1950-es, nagy botrányt kavart „könyvtárselejte-zés”, amelynek keretében egy közel 3700 tételt tartalmazó lista alapján kellett (volna) magyar és külföldi írók teljes életművét, illetve további „veszélyesnek” érzett kiadványokat kivonni a forgalomból. Jóval kevesebbet hallhattunk vi-szont arról a nagy begyűjtési-bezúzási akciósorozatról¹, amelynek keretében az 1945 január 20-án aláírt fegyverszüneti szerződés értelmében tiltottnak minő-sített könyvek tízezreit ítélték halálra és semmisítették meg Magyarországon, amely a világháborús Európában amúgyis a második legnagyobb könyvpusztulást mondhatta magáénak. A következőkben — rövid bevezetés után — az akciósorozat talán legérdekesebb és legkevésbé ismert, 1946-os fejezetét mu-tatjuk be.

1945 február 26-án adta ki az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945 M. E. számú rendeletét, annak a jogszabálysorozatnak a részeként, amely a fegyver-szüneti egyezmény egyes kitételeinek igyekezett érvényt szerezni. A Moszkvá-ban megkötött szerződés 16. (a közéletnek és a sajtónak a fasiszta szellemtől való megtisztításáról szóló) pontjának megvalósítása érdekében született meg e dokumentum, amely *A fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megse-misítéséről* címet viselte, és részletesen előírta, hogy mit, mennyi idő alatt és milyen feltételekkel kell beszolgáltatni és megsemmisíteni. A magyar és idegen nyelvű könyvek mellett folyóiratokra, napilapokra, hirdetményekre, rölapok-ra és képekre is kiterjedt a megsemmisítési előírás, amelyről a közintézmények és magánszemélyek által a kijelölt gyűjtőhelyekre való szállítás után a helyi tör-vényhatóság első tisztviselője volt köteles gondoskodni. A beszolgáltatás elmu-lasztóinak pénzbüntetést és elzárást helyezett kilátásba a rendelet. Az ügyért felelős Miniszterelnökségi Sajtóosztály április 28-án létrehozta a Fasiszta Sajtó-termékek Jegyzékét Összeállító Bizottságot a neves baloldali könyvkiadó, Faust Imre vezetésével, s a Bizottság rohammunkában össze is állította az *Index* el-ső, több mint nyolcvan oldalas jegyzékét. Mintegy kettőezer magyar, német és

¹ Az egész akció áttekintését részletesen l. ZALAI K. László: *Könyvpusztítás a háború után* = Élet és Tudomány 1992/51. 1620–1621.

olasz nyelvű könyv és több mint 200 újság szerepelt a listán, amelyet hamarosan követett a közel ugyanakkora II. számú jegyzék. Az *Indexre* elsősorban a fasiszta politikusok beszédei, életrajzai, fasiszta jellegű politikai és tudományos munkák kerültek, valamint fasisztának minősített szépirodalmi alkotások is. Jelentős mennyiséget tettek ki az antiszemita könyvek és röpiratok (egészen a múlt századig visszamenően), nagy számban kaptak helyet a Szovjetunióról szóló útirajzok, regények, gúnyiratok és politikai kiadványok, valamint a magyar 1918/19-ről szóló kurzusirodalom termékei.

E listák birtokában a szovjet Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB) figyelő jelenlétében 1945 nyarán megkezdődhetett az „*Indexre* helyezett” kiadványok kampányszerű gyűjtése. A várakozással ellentétben a könyvek csak lassan csordogáltak a kijelölt begyűjtőhelyekre. Az *Index*-szel kapcsolatban nagyon sok volt a bizonytalanság a lakosság körében, sokan pedig már korábban eltűzeltek a háborús időkben „veszélyesnek” érzett kiadványokat. Ugyan a Magyar Közlöny részletekben közölte a teljes listát, a napilapok pedig nagy terjedelemben foglalkoztak az üggyel, az intézmények és a magánszemélyek egyaránt tartózkodó magatartást tanúsítottak. Ez pedig — ha lehet — még fokozódott azután, hogy az eredménytelenséget látva mind szigorúbb büntetéseket (többek között internálást) helyeztek kilátásba a beszolgáltatás elmulasztóival szemben, s egyre több rendőri akcióra, „könyvrazziára” került sor.

Hogy a szovjet igényeket kielégítsék, 1945 őszén újabb kampány indult (az ifjúsági szervezetek és a házfelügyelők bevonásával), de az erről szóló jelentések tanúsága szerint ezt is szolid eredménytelenség jellemezte. Az 1945 végéig összegyűlt könyvek túlnyomó többsége városi könyvtárak, polgármesteri irodák, múzeumok és rendőrségi épületek lezárt helyiségeiben várta további sorsát, az orosz katonaság és a politikai rendőrség mindössze egy csekély mennyiséget tüzelt el.

És amikor már úgy tűnt, hogy az egész *Index* lekerül a napirendről (a sajtó számára például már hónapok óta nem volt téma), 1946 tavaszán minden korábbi felülmúló méretű kampány és kiterjedt begyűjtési-beszolgáltatási akció indult el, elsősorban a szovjet külpolitika stratégiaváltásának és az ezzel összefüggésben február közepén megélénkülő baloldali tömegakcióknak köszönhetően.

*

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság — nevéhez híven — mind gyakrabban lépett fel ellenőrző szerepben, s a megvizsgálandó területek közé hamarosan odakerült a fasiszta szellemi termékek ügye is. A SzEB illetékeseinek (A. M. Beljanov vezérőrnagynak, az Adminisztratív Osztály vezetőjének és beosztottjának, Szergejszuk alezredesnek) a vidéki SzEB-megbízottak jelentései nyomán feltűnt, hogy az összegyűjtött, de el nem szállított illetve be nem zúzott

könyvek egy része „elszivárog”, kézen-közön eltűnik az őrzőhelyekről. Mivel azonban ez a helyzet gyakorlatilag 1945 szeptembere óta, vagyis közel fél éve fennállt, okunk van feltételezni, hogy határozott fellépésre taktikai megfontolások vezették a SzEB-et: február végén valemennyi érintett (a kormány, a rendőrség, a főváros, a pártok) részvételével tartandó értekezlet összehívását kezdeményezték a Miniszterelnökségen.

A március legelső napjaiban megtartott sorsdöntő értekezleten történtek a fennmaradt részletes jegyzőkönyv alapján viszonylag pontosan rekonstruálhatóak.²

A találkozó alaphangját Balogh István miniszterelnökségi államtitkár, a legendás „páter”, az akció kormányzati felelősségének beszámolója adta meg. A páter részletesen ismertette az addigi intézkedéseket, de nem tért ki a kormánylépések tapasztalataira és különösen nem az eredményességi szempontokra. Érvelése nem is titkoltan azt a célt szolgálta, hogy az addigi akciók kimerítő mivoltát igazolja s a Beljanov vezérőrnagy által megelőlegezett újabb begyűjtési hullámnak csupán „lelkiismereti” jelentőséget tulajdonítson. Mintha előzetesen egyeztettek volna a stratégiát, úgy támogatták meg az államtitkárt az őt követő felszólalók. Dr. Széchy Tamás tanácsnok a főváros képviseletében az akción kívül megsemmisült vagy megsemmisített könyvek nagy számát hangsúlyozta és a kis példányszámokra hívta fel a figyelmet, hogy a jegyzékekben felsorolt könyvmennyiség valódi nagysága a „magyar könyvkiadási viszonyokkal nem ismerős emberek” számára is felmérhető legyen. . . Vészy Mátyás, a Polgári Demokrata Párt jogász-könyvszakember képviselője népbírószági ügyekre hivatkozva hangsúlyozta, hogy fasiszta könyv már aligha lehet magánkézben. Fontosnak tartotta kiemelni a területi különbségeket: ha a kiadott könyvek 80%-a Budapesten kelt el, s ha az érdeklődő vidéki olvasóközönség legnagyobb része 1938 és 1944 között érthető módon az erdélyi és felvidéki területekre esett, akkor igazán nem lehet különösebben sokat várni a vidéki — különösen az alföldi — begyűjtésektől. Főleg a falvaktól, hiszen oda már eleve csak legfeljebb röplapok jutottak el, „amelyekbe nyilván már réges-régen szalonnát csomagoltak.” A magyar fél képviselőinek beszámolója valóságos ötletrohammal végződött, amikor szinte egymás szájából kapkodták ki a szót, hogy jobbnál jobb megoldásokat javasoljanak a legsikeresebb gyűjtők jutalmazására. Sólyom László rendőrkapitány egyenesen azt vetette fel, hogy a begyűjtés legyen az iskolások feladata, mert „kis gyermekeknek mindenki szívesebben odaadná” a könyveit.

Ez a „lelkesedés” nemigen hatotta meg a jól informált szovjet vezérőrnagyot. Az addigi munka eredménytelenségére hivatkozva a begyűjtés hatékonyságának növelését szorgalmazta, s minden korábban felvetett érv ellenére nagy

² 5 sűrűn gépelt oldalon maradt fenn a dr. Wolf János rendőrszázados által vezetett jegyzőkönyv. UMKL MEI XIX-A-1-j 49. d. 2923/46. A jegyzőkönyv dátumot nem tüntet fel, de Balogh államtitkár egyik hivatkozása a „múlt heti főispáni körlevélre” annak február 26-i keltének ismeretében március első napjaira datálja az eseményt.

mennyiségű könyv beszolgáltatathóságát feltételezte. Ettől kezdve az értekezlet a diplomácia formanyelvén és a látszatra ügyelve a résztvevők kölcsönösen kialakított álláspontjának véglegesítésére tért át, de ez a valóságban a SzEB követeléseinek maradéktalan érvényesítését jelentette. A kormány javaslatcsoomagjából nem maradt semmi. A jegyzéket összeállító bizottság megszüntetése helyett záros határidőn belül elvégzendő munkára való utasítás lépett, a március 31-i dátumot távolabbi terminus, április 20-a váltotta fel, a sajtó- és rádiópropaganda mellé szigorú rendeletek társultak, a gyermekek helyére párt- és társadalmi szervek kerültek begyűjtőként, újra szerephez jutott a rendőrség, elsősorban házkutatások feladatával, az akció szolid figyelemmel kíséréséből tíznapenkénti részletes jelentési kötelezettség lett, a „lelkiismeret megnyugtatósa” érdekében szervezett lépésekből pedig ily módon „hadjárat”. S noha a magyar oldal hozzászólói egyetértőleg vették tudomásul a változtatásokat, a SzEB fenyegető eltökéltségét látva az érintettek számára minden valószínűség szerint kellemetlenül egyértelművé vált, hogy 1945 nyarának rendelet-operettje és adatokkal való zsonglörködése a múlté: ezúttal nincsen pardon.

Nem csoda hát, hogy a szigor jegyében születtek meg a kormány első intézkedései a végrehajtás érdekében. Március 14-én a miniszterelnök nevében Balogh István államtitkár minden addiginál részletesebb és dörgedelmesebb körrendeletet küldött a főispánokhoz³, külön kiemelve azt a tényt, hogy ezúttal már nemcsak a reakció elleni harcról, hanem „külpolitikai érdekekről” is szó van. Az országos akció lebonyolításához minden törvényhatósági központban és járásban egy felelős tisztviselőt kell megbízni, gondoskodni kell a helyi sajtókampányról, a tanügyi hatóságokkal együttműködve be kell kapcsolni a begyűjtésbe az iskolásokat. Az április 20-i határidőt olyan értelemben kell kijelölni, hogy az addigi beszolgáltatók mentesülnek a büntetőjogi felelősség alól, ám a határidő lejártá után a törvény teljes szigorát érvényesítik. Az államtitkár azonnal jelentést kér az addig összegyűlt anyag súlyára és darabszámára, valamint megsemmisítésére vonatkozóan és további terminusokat szab meg a részeredmények jelentésére. Nyomatékosan figyelmezteti az érintetteket, hogy „az összegyűjtött anyag gondosan őrzendő és idevágó rendelkezéseim megérkeztéig meg nem semmisíthető.”

A hatósági gépezet elindult. A főispánok a vármegyék legalsó szintjéig, a községi és körjegyzőikig bezárólag továbbították a rendelet utasításait, a helyi viszonyokra szabott határidővel. A belügyminisztérium a maga csatornáin értesítette a rendőri szerveket az akció újbóli megindításáról. Budapesten Sólyom László főkapitány rendelete március 18-tól heti száz házkutatást írt elő a kerületi kapitányságoknak. Az udvarias fellépésre kötelezett és politikai detek-

³ A rendelet szövegét l. UMKL Tájékoztatásügyi Minisztérium (TÜM) 932/46. (Dátuma gépelési hiba folytán 1943. március 14.)

tívekkel „megerősített” csoportok feladatául elsősorban a könyvkereskedések és a könyvkiadó vállalatok raktárainak ellenőrzését jelölte meg.⁴

Mindenkinél gyorsabban cselekedett a Vallás- és Közoktatási Minisztérium. A miniszter nevében Simon László államtitkár már március 9-én felszólította a közoktatási hatóságokat, hogy haladéktalanul hajtsák végre ismételten a fasiszta sajtótermékek kiválogatásának, eltávolításának és beszolgáltatásának feladatát. A könyvtárakat külön katalógus készítésére kötelezte az elkülönített könyvek címe és darabszáma szerint, s a legkisebb mulasztás esetén is fegyelmi büntetést helyezett kilátásba.⁵

Noha az akció propagandájába a Tájékoztatásügyi Minisztérium is bekapcsolódott, s a SzEB-bel való megállapodás is komoly sajtó- és rádiós hírverésről beszélt, a korábbiakhoz képest a lapok kifejezetten mérsékelten és visszafogottan vettek részt az akcióban. Szinte kizárólag csak a hivatalos felhívásnak adtak helyet, legfeljebb egy-két mondatos kommentárral. Bizonyosra vehető, hogy a kormány tudatosan hallgatott az akcióról, szándékosan fogta vissza a sajtót: amikor március végén az Ellenőrző Bizottság kifogásolta a kellő propaganda hiányát, a Tájékoztatásügyi Minisztériumban mind Kállai Gyula államtitkár, mind a később felkeresett Balla Antal egyaránt avval védekezett, hogy egyáltalán nem volt tudomásuk az akcióról, de a továbbiakban természetesen gondoskodnak a megfelelő hírverésről. Mármost ez a propaganda többszöri sürgetésre és Kállai Gyula ismételt ígéretei nyomán sem akart „úgy igazán megindulni”, egyébként a tájékoztatási tárcza vezetői természetesen nagyon is jól tudtak az akcióról.⁶

A SzEB és az irányítása alá tartozó gépezet azonban a korábbi és az ehhez hasonló újabb keletű tapasztalatok alapján nem várta meg a szokásos végkifejeletet és a semmitmondó jelentéseket, hanem maga is tevőlegesen bekapcsolódott az akcióba. Szergejcsuk alezredes vezetésével a fővárosban kialakították az összehangolt és minden részletre kiterjedő napi ellenőrzések rendszerét, és a vidéki SzEB-kirendeltségek is hasonló fellépésre kaptak utasítást. A magyar rendőri szervek tevékenysége így a legtöbb helyen szovjet tisztek állandó jelenlétében zajlott. A fővárosban és néhány vidéki körzetben különböző szovjet tisztii csoportok nemcsak részt vettek könyvtárak és könyvraktárak

⁴ L. Világ és Kis Újság 1946. március 19. 3.

⁵ A Nagy Ferenc miniszterelnöknek március 27-én elküldött 28630/1946 III. sz. rendeletet l. UMKL MEI 3666/46. A VKM Elnöki Osztályának anyagában megmaradt a minisztérium „házi” selejtezési akciójának teljes iratanyaga. (XIX-J-1-s 1934/46.) Ennek érdekessége, hogy a belső feljegyzések tanúsága szerint a Fővárosi Könyvtárba átszállítandó és addig zárt helyen őrzött könyvek egy részét (elsősorban idegen nyelvű kiadványokat) visszatartották, sőt a selejtezés első tapasztalatai nyomán Papp József miniszteri irodafőigazgatónak kemény hangú levélben kellett felhívnia a munkatársakat arra, hogy kizárólag a jegyzékeken szereplő sajtótermékeket szolgáltassák ki.

⁶ Balogh István például már március 14-én átiratban kérte Balla Antaltól a nagyközönség megfelelő értesítését, az akció fontosságára való tekintettel. L. UMKL TUM 932/1946

átfésülésében, hanem saját kezűleg „szálltak be” a tiltott anyag kiválogatásába, felügyelték az elszállítást, jelen voltak a tárolóhelyiségek lepecsételésénél, személyesen kísérték figyelemmel a zúzdai munkálatokat. A vidéki jelentések tanúsága szerint minden egyes vasúti szállítmány útnak indításakor és érkezésekor SzEB-megbízottak ellenőrizték a vagonok pecsétjeit és a bezúzendó sajtótermékek súlyát. Néhány esetben — pl. Sárbogárdon és Bicskén — a szovjet járási katonai parancsnokságok saját hatáskörben meg is semmisítették a begyűjtött irodalmat. Szergejszuk alezredes óriási tempót diktált. Budapesten, a legfontosabb „frontvonalon” páratlan alapossággal szervezte meg az akciót. A Péter Gábor vezérőrnaggyal történt megegyezése nyomán közvetlenül alá rendelt magyar rendőri erőkkel és a könyvmozgatást végző internáltakkal, valamint a különböző tulajdonosoktól erre az alkalomra kölcsönként teherautókkal először is a már összegyűjtött, elkülönítve tárolt, de be nem zúzott sajtótermékek papírgyárba való szállítását hajszolta végig. Ezzel szinte egyidőben megkezdte a legfontosabb könyvtárak személyes ellenőrzését, sorra meglátogatta a pártok, a főváros és a kerületek, valamint a kormány illetékeseit. Gondosan összeállított listák alapján napi penzumot szabott ki a magyar és a szovjet tiszteknek, akiknek sokszor reggeltől estig iskolákban, kerületi könyvtárakban, sőt még minisztériumi kezelés alatt lévő romépületekben is ellenőrizni kellett a maradéktalan beszolgáltatást.

Furcsa munkamegosztás alakult ki a Magyar Rendőrség Budapesti Főkapitányságának Államrendészeti Osztálya és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság illetékesei között. A Dr. Benjamin Olivér vezérőrnagy által megbízott magyar rendőrtisztek — Takács Péter Pál őrnagy és dr. Váradi György főhadnagy — hivatalos feladata a szovjet szervekkel való együttműködés, az operatív ügyekben való segítségnyújtás volt, s a teherautók szerzésétől intézmény-listák összeállításáig terjedt. A magas rangú rendőrök azonban magyar részről az akció folyamatos figyelemmel kíséréseért is feleltek, s Balogh István utasítására napi jelentéseket készítettek a miniszterelnök számára.⁷ Az első napok tapasztalatai nyomán gyorsan kiderült, hogy szerepük egyúttal az ellenőrzők ellenőrzése is: az ő jelenlétük volt a garancia arra, hogy a nagy magabiztossággal tevékenykedő SzEB-megbízottak minden lépéséről legyen megbízható információ, s hogy szükség esetén magas szinten lehessen közbenjárni, ha sérelmes dolgok történnek. Ezek pedig nem is vártak magukra.

Szergejszuk alezredes és „különítménye” már március 13-án letette a névjegyet: A Fővárosi Könyvtárba 10 óra körül megérkezve, az összegyűjtött sajtó-

⁷ A két rendőrtiszt részletes napi jelentései közül mintegy három hét anyaga — 19 jelentés — megmaradt. (UMKL MEI 2923, 3237. stb.) A jelentés-együttes a korszak páratlanul érdekes és értékes dokumentuma, a begyűjtés hétköznapiaink könyvszámlálásaitól Beljanov tábornok előszobáján át a szovjet tisztí különítmények fellépésének ismertetéséig számtalan izgalmas kortörténeti adalékot tartalmaz. A SzEB budapesti — és kis részben vidéki — fellépéseire vonatkozó ismeretek nagyobb hányadát ezekből a dokumentumokból merítettük, így a külön hivatkozásoktól ez esetben eltekintettünk.

termékek haladéktalan elszállítását rendelték el. Hiába tiltakoztak a könyvtár dolgozói, hogy a dokumentációs anyag kiválogatására még nem volt módjuk, az alezredes ezt nem volt hajlandó figyelembe venni. Egy tehergépkocsi rakományát — mintegy 10 ezer kötetet — azonnal a csepeli papírgyárba szállítottak, ahol a szovjet kapitány jelenlétében megszervezték az őrzését. A könyvtár és az akcióban résztvevő magyar rendőrtiszt jelentése alapján Sólyom László altábornagy személyesen járt közben Neményi vezérigazgatónál, hogy mindaddig ne kerüljön könyv a zúzdába, amíg a pótlólagos kiválogatásra sor nem kerül. A dokumentációs anyag megmentése érdekében már másnap kisebb küldöttség kereste fel Beljanov tábornokot, aki Péter Gábor őrnaggyal való konzultációja után másnapra hozott döntést. Ennek alapján egy-egy kötet visszatartását engedélyezte a könyvtáraknak, az orosz témákkal foglalkozó kiadványoknak viszont a politikai rendészeti osztályra való beszállítását rendelte el, avval kiegészítve, hogy hatósági megkeresés esetén ott kell majd rendelkezésre állniuk.

Noha mind a kormány alap-rendelete, mind az a SzEB Sajtóosztályának egyik tanácsosával, Grigorjevvel folytatott előzetes kormánytárgyalások 3–3 példányt engedélyeztek, a Szergejcsuk-féle különítmény Beljanov tábornok utasítása ellenére is kelletlenül fogadta ezeket a különgyűjteményeket, s szinte minden egyes esetben harcot kellett vívni egy-egy könyvtár elkülönített anyagáért. Átmeneti kudarcukba azonban a SzEB-tisztek sem nyugodtak bele. Április elején Szergejcsuk újra kísérletet tett a zárt anyag egy részének felszámolására: úgy „döntött”, hogy fasiszta anyag csak a Fővárosi Könyvtár központjában és a Nemzetgyűlési Könyvtárban maradhat, az Egyetemi Könyvtárból, a Széchenyi Könyvtárból és az Akadémia könyvtárából megkezdik az elszállítást. A magyar rendőri szervek — alighogy tudomásukra jutott az információ — azonnal mozgósították Keresztury Dezső miniszterig bezárólag a kultusztárcát, s Beljanov tábornoknál még aznap délután sikerült közbenjárni a pótolhatatlan értékű közgyűjtemények megóvásáért.⁸ Közben a Fővárosi Könyvtár a maga csatornáin keresztül Illés Bélát kérte meg közbenjárásra,⁹ a Nemzetgyűlési Könyvtár Varga Bélán, a Nemzetgyűlés elnökén keresztül egyenesen Rákosi Mátyáshoz fordult, aki viszont közvetlenül Szviridov altábornagnál emelt szót a könyvtár érdekében. Az MTA könyvtárában lévő zárt anyagot úgy sikerült megmenteni,

⁸ Az ország legnagyobb egyházi könyvtára, a Pannonhalmi Főapátság könyvtára is hasonló gondokkal küzdött: a pannonthalmi járási főjegyző 1946. június 5-i feljegyzése szerint a kultuszminiszter megerősítése ellenére — ti. hogy a tudományos célt szolgáló intézményre nem vonatkozik a beszolgáltatási rendelet, csak el kell különítenie a tiltott anyagot — faládákban elküldték a jegyzői hivatalba, nehogy mégis baj történjen. *Uo.*

⁹ L. BERKÓ Pál: *Indexen. Adalékok a fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek második világháború utáni történetéhez* (Kézirat az OSzK Kortörténeti Különgyűjteményében, 1988. 39 oldal).

hogy egy illegális akcióval az egészet átszállították a Nemzetgyűlés könyvtárába.¹⁰

A „hivatalos” csatornák mellett a szovjet tisztek esetenként saját ötleteiktől vezérelve is el-eljártak. Március végén pl. több alkalommal is felkeresték a Széchenyi Könyvtárt, ahol „kezükbe vették” a kiválogatás feladatát. „Ellenőrzés” címén végigjárták a könyvvállomány egy részét, s amit nem megfelelőnek találtak — függetlenül attól, hogy szerepelt-e az Indexen —, azt kidobálták.¹¹ Hasonlóképpen jártak el a könyvkereskedések, kiadók raktáraiban. Különösen a Horthy-képekre voltak „érzékenyek”: ha bárhol találtak ilyet, egyszerűen kitépték a könyvekből.¹² Az emeletekről és belső helyiségekből udvarra szórt könyveket többször azonnal elszállíttatták. Április első hetéig félelmetes alaposítással „fésülték át” a fővárost. Sorra kerültek az iskolák, a kulturális közintézmények, de még azok az épületek is, amelyekbe egyébként szovjet katonaság volt elszállásolva. Nem maradhattak ki a romépületek, s szisztematikusan ellenőrizték a kerületi rendőrkapitányságok teljesítményét. Figyelmük még arra is kiterjedt, hogy az április közepén megjelenő III. sz. *Index*-füzetek terjesztéséhez a gyorsaság érdekében saját helikoptereiket ajánlják fel. . .

A magyar közigazgatási apparátusnak a szigorú előírások hasonlóan feszített ütemet diktáltak. Az időszakonkénti jelentéstételi kötelezettség, az újonnan begyűjtött könyvek számbavétele, a meglévők elszállítása folyamatosan ellátta munkával április végéig a megyéket és a felelős alispánokat. Néhány helyen ugyan továbbra is felületesen, majdhogynem könnyedén kezelték az ügyet, de a legtöbb helyen ezúttal nagyon komolyan vették.

A miniszterelnöki utasítások kézhezvétele után az egyes megyékben és törvényhatósági jogú városokban azonnal megindult a munka. Bács-Bodrog megye és Baja város főispánjának intézkedéssorozata, amely a rendelet előírásán túlmenő alaposítással igyekezett megszervezni az akciót, jól példázza a lehetséges hatósági lépéseket. A főispán személyesen készítette el és terjesztette fel a miniszterelnökhöz azt a *Munkatervet*, amely Bajára és a megye községeire egyaránt kiterjedt. A *Munkaterv* megismertetésére értekezletet hívott össze, ahol az alispán, az ügy előadója, a város polgármestere, a rendőrfőkapitányság vezetője, a rendőrség politikai osztályának vezetője, a Nemzeti Bizottság három kijelölt tagja, a pártok két-két képviselője, a Tanfelügyelőség vezetője, az ügy tanfelügyelőségi előadója, a város összes középfokú oktatási intézményének igazgatója és az Utcameghízottak Szervezetének vezetősége vett részt. Szabá-

¹⁰ Minderről l. Dr. TOMBOR Tibor: *A zárt kiadványok tárának születése* = Magyar Nemzet 1991. január 23. 8.

¹¹ L. a könyvtár egykori dolgozójának, Nagy Károlyné dr. Létay Idának a visszaemlékezését (1989. november 20.).

¹² Püski Sándor személyes közlése, 1992. január 7. (A Püski kiadó emeleti könyvraktárát egy alkalommal keresték fel szovjetek. A letépett címlapú kötetek egyébként újrakötve továbbra is forgalomban maradtak.)

lyos mozgalom indult el: a hírlapok, a mozik, iskolák, polgári iskolák, gyűlések, pártértekezletek, állandóan ismétlődő dobszó, valamint az iskolás gyermekek fellépései jelentették a folyamatos propagandát. Külön-külön felkerestek minden lakást, és az ottaniakat figyelmeztették kötelességeikre. A családfők aláírásukkal igazolták a teendők ismeretét. Külön értekezlet tisztázta a részleteket a főjegyzők számára. Az egyes egységekre lebontott 15 pontos *Munkaterv* végrehajtásáért a községekben létrehozott ún. „Vegyes Bizottságok” feleltek, akik ugyanúgy igyekeztek a hagyományos kidobolástól egészen a házról-házra történő figyelmeztetésig terjedő skálán eleget tenni a feladatnak.

Ennek a sémának megfelelően alakult másutt is az akció: egy-egy lépés ki-maradhatott, más lehetőségekkel viszont jobban élhettek. Kiemelkedő volt a helyi sajtó szerepe Csanád vármegyében, ahol a *Makói Népijság* például nemcsak nagy cikkekben értekezett a „fasiszta szemét kitakarításának” szükségességéről, hanem heteken keresztül szinte naponta csempészte be a legkülönb-félebb hírek közé a közeledő határidőre való figyelmeztetést, lapszámonként akár öt-hat vastagabban szedett, jelszószerű mondattal.¹³ Míg Bács-Bodrogon elsősorban a közigazgatás képviselői jeleskedtek a házról házra történő tájékoztatásban, Kecskeméten ezt az egyes körzetek vezetői kirendelt rendőrökkel együtt hajtották végre, Sopronban pedig kizárólag a rendőrség feladata volt. (Nem véletlen, hogy itt ez már házkutatási jelleget öltött és néhol eljárásokat is vont maga után.) Az általa kibocsátott felhívások mennyiségével tűnt ki az esztergomi főispán. A precíz végrehajtás jellemezte Zala vármegyét: az április 22-ig beérkezett jelentések alapján összeállított „hiányos” lista 224 község részletes adatait közli, a 4671 könyvet összegyűjtő Nagykanizsától a mind-össze 4 db-ot gyűjtő Pákáig. . . Heves vármegye egyes részjelentései egyenesen könyvenkénti bontásban, címekkel együtt tartalmazták a tiltott irodalmat. Egyes könyvtárakban és iskolákban az *Index* tételein túlmenően állítottak össze extra listákat, s ennek alapján is selejteztek. Rendkívüli buzgalmat tanúsított a gyűjtésben a szegedi törvényhatóság: a „fasiszta sajtótermékek kiszelektálásával” 149 bizottság foglalkozott, összesen 929 taggal. Ugyancsak Szegeden sikerült leginkább a miniszterelnökségi intenciók alapján bevonni a „tanuló ifjúságot” az akcióba, amit az általuk igényelt jutalomkönyvek különösen nagy száma is jelez. Miniszterelnökségi felszólításra az országos szervezetek újólág átfésülték alárendelt hatóságaikat és hivatalaikat, legalaposabban talán a pénzügyigazgatósági intézmények és vámhatóságok. A begyűjtés olajozott gépezetét néhol megzavarták az Iparügyi Minisztérium leiratai, amelyek az elhúzódo papírhány enyhítését meggyorsítandó a bezúzás felett próbáltak némi ellenőrzést gyakorolni (kötelezték pl. a polgármestereket hulladékpapiros felajánlási

¹³ A lap egyetlen héten – március 22. és 28. között – három nagyobb cikkben foglalkozott a könyvek kérdésével. (III. 22. 1.: *Takarítsuk ki a fasiszta szemetet.* III. 28. 2.: *Pártközi értekezletet tartanak a fasiszta sajtótermékek megsemmisítése ügyében.* 3.: *Új köntösben régi könyvek*)

lap kitöltésére), de a rendelkezési jog végülis Balogh páter kezében maradt: a zúzdába került papír ellenértékét a fennmaradt számlák alapján a miniszterelnökség kapta meg, kisebb részben a megyék, irodapapír formájában.

A buzgó és jól szervezett akciók ellenére a szovjetek a nyomásgyakorlás minden eszközét bevetették, hogy az eredményességet növeljék. A SzEB-megbízottak állandó jelenléte ellenére elégtelennek érezve a figyelem súlyát, szabályszerűen feljelentették pl. a miniszterelnöknél Bács-Bodrog főispánját, mivel információik szerint nem elég lelkiismeretesen vesz részt az akció végrehajtásában. Más eszközt választottak a Győr megyei főispán lejáratására: az *Új Szó* április 14-i számában az intézkedések elmulasztásával vádolták meg. Valójában mindkét esetben az addig összegyűjtött könyvek alacsony száma szolgáltatott okot a szovjet fellépésre.¹⁴

Az összegyűlt mennyiséget keveslők számára kapóra jött *A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek III. sz. jegyzékének* kiadása. Azt a képtelen helyzetet ugyanis, hogy az akció határidejének lejárta előtt néhány nappal jelenik meg a sokszáz érintett könyvet tartalmazó katalógus, oly módon lehetett „előnnnyé” változtatni, hogy az erre való hivatkozással egy újabb hónappal, május 20-ig meghosszabbították a beszolgáltatás határidejét. A hosszabbítás eső után köpönyeg volt az *Index*-listák szempontjából, a harmadik katalóguson kívül ugyanis sok helyen a második, sőt egyes járásokban az első (!) lista teljes hiányában folytak a begyűjtések. Az akció kellős közepén már hiába próbálták az 1945-ben megjelentetett jegyzékek utányomásával és szétküldésével pótolni a hiányt, minden érintett számára bebizonyosodott az akció végiggondolatlan mivolta: országos begyűjtést csak egy végleges és mindenki által ismert lista birtokában lehetett volna lefolytatni. Így viszont újra tág tere nyílt a visszaéléseknek, elsősorban ott, ahol a rendőrség vitte a vezető szerepet.

Még ennél is súlyosabb következménye volt azonban annak, hogy a beszolgáltatás SzEB-garantálta sürgőssége és kampányjellege folytán nagyon sok nem fasiszta könyv — elsősorban tankönyv — semmisült meg. A gyűjtőhelyeken ugyanis az iskolák által az első hullámban beszolgáltatott tankönyvek kiválogatásra várva, ömlesztve pihentek — köztük sok „semleges”, problémamentes kiadvánnyal. A szelekció elmulasztásának különböző magyarázatai lehettek. A legprózaibb okok közé az tartozott, hogy az őrzésre kijelölt intézmények raktáraiban ősz végétől tavasz elejéig rendkívül hideg volt, s fűtés hiányában az amúgyis túlterhelt illetékesek számára értelmetlennek tűnt a munkába be-

¹⁴ A későbbiek ismeretében úgy tűnik, Győr esetében volt némi alapja a követeléseknek, hiszen a cikk után indult új gyűjtés során a korábbi mennyiség sokszorosát sikerült előteremteni. Egyik esetben sem lehetett azonban az intézkedések elmulasztásával vádolni a főispánt, olyannyira, hogy az érzékeny dr. Borbély (Győr) egyenesen a miniszterelnök közbenjárását kérte, hogy az *Új Szó* közöljön helyreigazító nyilatkozatot. A miniszterelnökség munkatársa telefonbeszélgetést folytatott Beljanov tábornokkal, aki április 26-án meg is ígérte a közlést. Tudomásunk szerint az *Új Szó* mégsem tért vissza az ügyre.

lefogni. Sok helyen azonban egyszerű emberi hanyagságra volt visszavezethető a rostálás elmulasztása.¹⁵

Ezekre a hiányosságokra következetesen és ismételten fel-felhívták az illetékesek — elsősorban Balogh páter — figyelmét az akció lebonyolításáért közvetlenül felelős rendőrtisztek, akik a feladat mechanikus végrehajtói helyett értékek őrzőjeként léptek fel: ahol csak lehetett, igyekeztek a minimumra szorítani a veszteségeket. Súlyom altábornagy, Benjamin vezérőrnagy, Takács őrnagy és Váradi főhadnagy az akció „levezénylése” mellett katonásan ügyeltek arra, hogy a „hadjárat” a hatáskörök megtartásával a törvényesség keretein belül maradjon. Minderre azért kellett ekkora hangsúllyal kitérnünk, hogy a rendőri fellépés ellentmondásosságára hívhassuk fel a figyelmet. A rendőrségről ugyanis legtöbb helyen politikai csoportjainak visszaélésekkel is tarkított fellépései állították ki a bizonyítványt, amin a Beljanov tábornokkal láthatóan bizalmas viszonyba keveredő Péter Gábor volt a pecsét. Mivel a lakosság csak ez utóbbiakkal találkozhatott, a teljesség kedvéért feltétlenül különbséget kell tennünk a kétfajta magatartásmód között, mint ahogy az agresszíven és hatalmi pozíciójának tudatában fölényes türelmetlenséggel fellépő SzEB-megbízottak mellett is akadtak együttműködésre kész, korrekt tisztek (mint pl. Pécselt Ocskany (?) ezredes, aki szó nélkül elfogadta a késedelmes beszolgáltatást magyarázó főispáni jelentést.)

Az akció menetrendjének és a begyűjtést kísérő jellegzetességeknek az áttekintése után itt az ideje, hogy megvonjuk a márciustól májusig tartó időszak mérlegét. Bár minden bizonnyal készült az 1945 nyárihoz hasonló összegző dokumentum, ezidáig csak megyei rész-jelentések kerültek elő. Ezek alapján kell kísérletet tennünk annak megbecslésére, hogy ez idő alatt mennyi könyv és egyéb sajtótermék gyűlt össze, hogy az újonnan beszolgáltatott nyomdatermek milyen arányban szerepelnek, hogy hozzávetőlegesen mekkora mennyiséget zúztak be, s hogy összesen mekkora könyvpusztulás kísérte az *Index*-akciókat.

Az 1946 tavaszi begyűjtés-sorozat legfeltűnőbb sajátossága a tankönyvek őríási „förlénye” az egyéb könyvekkel és a folyóiratokkal szemben. Az 1945-ös összesítésekben ritkán tüntették fel a könyv — tankönyv arányt, a meghatározó és mértékadó budapesti adatokat alapul véve azt mondhatjuk, hogy a tankönyvek a teljes könyvmennyiségnek alig egyharmadát tették ki. Evvel ellentétben 1946 tavaszán megfordult az arány, s szinte mindenütt a tankönyvek tették ki az összegyűlt anyag javarészét. Általában két-háromszor annyi tankönyv szerepel a jelentésben, mint az összes egyéb sajtótermék, de vannak helyek, ahol

¹⁵ Budapesten pl. a Fővárosi Könyvtárban tárolt 78 000 és a Pannónia úti iskolában tárolt több ezer tankönyv maradt kiválogatás nélkül, mert a tanügyi illetékes szerint „a nem-fasiszta tankönyv olyan kevés a fasiszta tankönyvekhez képest, hogy nem érdemes ezt a nagy munkát... keresztül vinni”. Az ellenőrzést végző Takács őrnagy azonban számszámra talált értékes és használható könyveket, amit a súlyos tankönyvhiányos helyzetben csak felháborítónak tudott minősíteni. UMKL MEI Uo.

szinte kizárólagosan tankönyvekről tudnak beszámolni. Jász-Nagykun-Szolnok megyében például ez az arány több mint negyvenszeres — 21 889 tankönyvvel szemben mindössze 518 egyéb művet, 167 kg folyóiratot és 120 db zeneművet mutatnak fel —, Abaújban közel kilencvenszeres (!) — 6469 tankönyvvel szemben mindössze 73 (!) könyv és 26 db (!) egyéb sajtótermék áll —, a Vas megyei jelentés pedig nem is különbözteti meg a két kategóriát: az összegyűlt 30 ezer kötet „java része” tankönyv. Budapest (ahol változatlanok maradtak az arányok), Komárom–Esztergom, valamint a gyűjtésben élenjáró Szeged és Debrecen a kivétel: Szegeden a mintegy 40 ezer kötetből csak 6947 db a tankönyv, s ennek súlyban körülbelül kétszerese a 43, 85 q folyóirat, Debrecenben pedig a tankönyvek csak a nyolcadát teszik ki a végeredménynek. A szegedi „rekordadatok” ellenére a tankönyvek aránya országosan körülbelül az össz-mennyiség kétharmada.

Vajon minek köszönhető ez az arány, figyelembe véve azt, hogy egyetlen egy „honvédelmi” tárgyú munka kivételével az *Index* nem is tartalmaz tankönyvet?

A válasz az előzmények ismeretében kézenfekvő. Az a teljesítménykényszer, amelybe a SzEB megújuló követeléselei behajszolták a megyéket, különös helyzetet teremtett. Úgy kellett eredményt produkálniuk, hogy sok esetben szinte a semmiből kellett előteremteni több ezer bezúzendó könyvet. Hiába vették fel szinte minden megyei értekezleten, hogy fellelhető fasiszta sajtótermék már aligha található, nem volt pardon. Bátran állíthatjuk, hogy magánkézben ekkorra csak elvétve maradt tiltott könyv¹⁶ s ha volt is, a potenciálisan összegyűjthető mennyiség mélyen alatta maradt az elvártnak. (Nem véletlen, hogy a meghosszabított határidőig terjedő egy hónapban már nem is került sor házkutatásra, a miniszterelnök külön utasítása alapján.) Hasonlóképpen nem lehetett sokat remélni a könyvtáraktól, kiadóktól és könyvesboltoktól sem, mert ezeknek elemi érdeke volt, hogy zavartalanul működhessenek, s ennek érdekében igyekeztek időben megszabadulni az „index-irodalomtól”. Egyetlen egy „forrás” maradt: az iskolahálózat és a tankönyvek.

Az iskolák és a tanárok ekkorra keresztűzbe kerültek. Újságcikkek, parlamenti felszólalások támadták a régi könyveket és a „régiszellemet”, így a ki nem vont, de háború előtt kiadott könyvek használata is mind veszélyesebbnek tűnhetett. Az iskolák ezért inkább összegyűjtötték minden régi könyvet, beleértve a csupán számsorokat tartalmazó logaritmustáblákat és kizárólag antik auktorok szövegeit tartalmazó latin szöveggyűjteményeket is, és zúgolódva bár, de várták az új tankönyveket. Ha elő is fordult egyes helyeken, hogy a tiltott tankönyvekből tanítottak, ez bizonyosan nem akkora arányban történt, mint a

¹⁶ A megyei panaszokat számszerűleg is megerősítik a mértékadó budapesti adatok. Váradi főhadnagy március 27-i ellenőrzése során kiderült, hogy a magánlakásokon tartott rendőri razziák eredménye alig több a semminél. A IX. kerületben például 200 razziából 4, a VIII. kerületben 57-ből mindössze 3 volt eredményes. Az V. kerület 11 sikeres razziájának eredménye 17 db könyv volt, a VI. kerület 9 eredményes razziája során 20 db könyv gyűlt össze. ... A számok önmagukért beszélnek.

harcos baloldali sajtó állította. Mindenesetre a SzEB ismételt követelése nyomán¹⁷ 1946 áprilisának elején a kultusztárca határozott hangú közleményben jelentette be, hogy a tiltott könyvek használói ellen fegyelmi terhe mellett haladéktalanul eljárást indít.¹⁸ A közlemény nyilvánosságra hozása (április 13.) időben egybeesett a politikai rendőrség akciósorozatával, amellyel a „demokrácia ellenségeivel” szemben jártak el, látványos külsőségek közepette. „Reakciós” vicc mesélése, üzemi WC falára karcolt Tildy-ellenes mondat, Horthy dicsőítése, HÉV-en részegen eldalolt Horthy-nóta már elég volt a letartóztatáshoz. A *Képes Figyelő* című hetilapot 14-én két hétre betiltották, mert a háborús bűnösökkel kapcsolatban megpróbált tárgyilagosabb, mértéktartóbb hangot megütöni. Ilyen körülmények között kellett a tanároknak mérlegelni, akik ezért inkább vállalták a diktálást és a fullánkos cikkeket, de nem kockáztattak. Ennek következtében valóságos „kincsesbánya” nyílt meg a megyei begyűjtő apparátusok előtt. Említsük meg a tipikusnak tekinthető Csanád megyei esetet. A főispán április 10-éig minden erőfeszítése ellenére mindössze 288 db könyvről és 30 kg 20 deka (!) folyóiratról tud beszámolni soros jelentésében, szellemesen arra hivatkozva, hogy a korábbi beszolgáltatások során az „illegális sajtótermékek többsége bizonyosan beadatott”, mivel „a vármegye lakossága demokratikus gondolkodás szempontjából nagy többségben fölötte áll más vármegyék lakosságának”. Demokratikus gondolkodás ide, főispáni büszkeség oda, eredményt kell felmutatni: május 2-án már 10 495 tankönyv, 3022 könyv és 1567 kg folyóirat vár bezúzásra a megyében. . .

A tankönyv-túlsúly mellett az akció másik fontos jellemzője az volt, hogy a március elejétől április 20-ig tartó időszakban folyt be az összemennyiség túlnyomó része, a meghosszabbított határidővel általában minimális mértékben lehetett csak növelni a végeredményt. (Tipikusnak tekinthetők a szombathelyi adatok: április 20. és május 20. között a megyében — írd és mondd — 8 db tankönyvet, 13 db egyéb könyvet és 13 db sajtóterméket sikerült produkálni). Az egyetlen kivétel talán Kecskemét, ahol a hosszabbítás alatt nagyjából azonos mennyiség gyűlt össze, mint az előző hónapban.

Összevetve mármost a végeredményeket az 1945 nyári adatokkal, azt látjuk, hogy vidéken a begyűjtött anyag az akkorinak mintegy hétszeresét teszi ki, Budapesten pedig kb. a felét. Mit jelent ez abszolút értékben?

A nem nyilvánosságnak szánt, s ezért megbízhatóbbnak tűnő főispáni jelentések végeredményeit összegezve első lépésben vidéken közel félmillió, Buda-

¹⁷ Közvetlen forrás híján is elég meggyőzőnek tűnik KIRÁLY Istvánnak a Társadalmi Szemle 1946/7. számában megjelent cikke (517–518. o.: *A kultúrpolitika aktuális kérdései*), amelyben a tankönyv-ügy áttekintésekor mintegy dicsérőleg említi meg, hogy „csak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság közbelépésének a hatására. . .” született meg a VKM áprilisi intézkedése. . .

¹⁸ Részletesen és kommentárral l. Szabad Szó 1946. április 13. 4.: *Eljárás indul a tiltott könyvek használói ellen.*

pesten pedig mintegy 130 ezer, együttesen kb. 630 ezer kötet könyvvel kellene számolnunk.¹⁹

A jelentések alapján jóval kevesebb volna a súly szerint nyilvántartott egyéb sajtótermékek mennyisége: megyénként átlagban 10 – 12 q, Budapesten 14 q, az öt vidéki nagyvárosban együtt mintegy 100 q (egyedül Szegeden közel 44 q!), együttesen kb. 370 q újság és folyóirat. Vajon mennyiben tekinthetők elfogadhatónak ezek az adatok? Reálisak-e egyáltalán?

Szerencsére rendelkezésünkre áll a május végén illetve június első napjaiban kelt elszállítási jegyzőkönyveknek mintegy a fele, és ennek alapján képet alkothatunk a tényleges arányokról. Mivel a SzEB-tisztek, MÁV-hivatalnokok, rendőrök és közigazgatási tisztviselők jelenlétében leplombált vagonokba berakott és a MÁV hitelesített mérlegén lemért össz mennyiséget javarészt egyetlen nekifutással szállították zúzdába, a jegyzőkönyvben rögzített súly-adatok összevethetők a főispáni zárójelentések számaival. Ennek alapján az derül ki, hogy a pályaudvari mérleg és a begyűjtési statisztika hajszálpontosan egyezik néhány helyen (pl. Kecskeméten, Tólna megyében), minimális eltérést mutat Szegeden és Békéscsabán. A jelentett súlynál jóval kevesebbet találunk Berettyóújfalun (Bihar vm.) és Baján (Bács-Bodrog), Győrben és Zalaegerszegen pedig a bevallott össz mennyiségnek csak mintegy a felét igazolja vissza a mérleg. Mindebből arra következtethetünk, hogy az előző évhez hasonlóan itt is sok alkalommal „feltupírozták” az eredményt, a tények szerint ugyanazzal a módszerrel. A kevésbé átlátható és „megfogható” vegyes sajtótermékek rovására megnövelték a könyvek számát, mivel minden érintett elsősorban erre az adatra figyelt. A súlyhiány így annak a következménye, hogy valójában a folyóiratok 0,1-es szorzója (10 db folyóirat = 1 kg) alapján kell a vagon súly egy részét darabra visszaszámolni, s így áll helyre a statisztika. 1945-ben ezzel a módszerrel 25%-ot sikerült „lendíteni” a végeredményen, s ha a szigorú ellenőrzés miatt 1946-ban ezt az arányt valószínűleg kisebbnek is vehetjük, akkor is legalább 10 – 15%-ot le kell írunk a könyvek számából, természetesen ennyivel megnövelve a vegyes sajtótermékek súlyát. (S ne feledjük, hogy az összsúly

¹⁹ Az olvasót megkímélendő csak lábjegyzetben részletezzük, miképpen jutottunk erre az eredményre. A jelentések mintegy 50%-a, amely számszerű eredményt tartalmaz, maga hivatkozik adatai pontatlanságára, az elégetések, elszállítások miatt megbecsülhetetlen mennyiségekre. Ehhez társulnak az adatközlés következtetlenségei: a darabszám és a súly összekeverése, az egyes begyűjtési szakaszok részeredményeinek áttekinthetetlen összemosása, a sokszor 4–5 tájékoztató adatsor elkülönítetlen feltüntetése, a könyvek és tankönyvek esetenkénti közös tárgyalása, stb. Gyakori hivatkozási alap a kommunikációs problémák miatt pótlólagosan beérkező adatok hiánya. 4 megyéből hiányzik az összesítő adat, de a többi 21 megye 16 ezres átlagával számolva együttesen kb. 400 ezer kötetet jelentenek. Ehhez jön az öt nagy vidéki város (Szeged, Debrecen, Pécs, Győr, Kecskemét) együttesen mintegy 100 ezres össz mennyisége. Budapestről április végéig 125 ezer újabban beszállított könyvről adnak számot, a meghosszabbított határidő eredményeiről nincs tudomásunk, pár ezernél több könyvvel nem szaporodhatott az össz mennyiség, ami végülis így kb. 130 ezerre tehető.

elkülöníttetlenül tartalmazza a korábban begyűjtött, de elszállításra nem került mennyiséget is.)

Evvel azonban még korántsem merült ki a mennyiségért lihegő SzEB-megbízottakat megtévesztő eszközök tárháza. Mint korábban említettük, a várhatóan csekély eredményt hozó új beszolgáltatások mellett minden eszközt meg kellett ragadni a felmutatott teljesítmény növelésére. Mivel a vidéken az 1945 szeptembere óta tárolt könyvmennyiségnek legalább a fele — mintegy 35–40 ezer kötet — az akció kezdetéig nem került bezúzásra, változatos eszközökkel sikerült ezeket új szaporulatként bemutatva „hozácsapni” a beszolgáltatási eredményekhez. Ennek ötletesen újszerű módja volt például a könyveknek az egyik gyűjtőhelyről a másikra való átszállítása (pl. múzeumból vagy könyvtárból a politikai rendőrségre), de több helyen választották a „hagyományosabb” és rizikósabb szám-misztikát, a korábbi eredmények egyszerű hozzászámítását az újhoz. Ilyen és ehhez hasonló módszerekkel jónéhány további százalékkal fel lehetett javítani a mutatókat.

Mindezzel együtt az 1946-os akció során begyűjtött és bezúzott könyvek számát valamivel 500 ezer fölé tehetjük, amihez mintegy 400 mázsányi vegyes sajtótermék társult. Eredményét tekintve tehát beváltotta az előzetes várakozásokat: jócskán felülmúlta az előző év összteljesítményét. A SzEB illetékesei megnyugodhattak: a gyűjtés alapossága immár szinte bizonyossá tette, hogy nemigen található már forgalomban vagy magánkézben lévő „fasiszta szellemi termék.” S noha a begyűjtéssel egyszer s mindenkorra véget értek a tiltott könyvek jegyzékeihez kötődő akciók, az indexek története még korántsem fejeződött be.

Z. KARVALICS, LÁSZLÓ

Büchereinsammeln und -Einstampfen in Ungarn 1946

Im Frühling 1946 wurde die von den ungarischen Behörden auf Grund des Waffenstillstandsvertrags in Gang gesetzte Büchereinsammelungs- und Vernichtungs-Aktionserie von einer von der sowjetischen Internalliierten Kontrollkommission veranlassen und streng kontrollierten Kampagne gefolgt. Infolge der Aktion wurde eine bedeutende Menge, ungefähr eine halbe Million Bücher und 400 Doppelzenter Zeitschriften auf die bezeichneten Sammelstellen, später in das Stempfwerk eingeliefert. Die „Bücherkommandos“ verurteilten zu Vernichtung auch solche Bücher, die in den drei offiziellen Listen der verbotenen Bücher nicht zu finden waren. Sie zwangen zu einem verzweifelten Nachhutkampf die Bibliotheksfachleute, die im Geist der Verordnungen Recht hatten für die Zwecke der wissenschaftlichen Forschung Exemplare von den verbotenen Büchern zu behüten. Die mit dem Kontroll beauftragte hochgestellte ungarische Polizeioffiziere versuchten ihre Bemühungen zu unterstützen, die Politpolizei dagegen interessierte sich vielmehr für die zahlenmäßige Ergebnisse.

Die Studie gibt einen kurzen Überblick der Vorgeschichte, behandelt ausführlich den Ablauf der Aktionen in der Hauptstadt und in den Komitaten. Das Ganze der Aktionsserie, der Schicksal der eingesammelten und eingestampften Bücher, der politische Hintergrund, das Pressenecho und die Analyse des ganzen Index ist in einer handschriftlichen Monographie des Verfassers (*Index in Ungarn 1945–1947*) bearbeitet.

REMETE LÁSZLÓ

Egy visszahozott hadizsákmány

Magyarország 1944. március 19-én végrehajtott német megszállását követően az Országos Rabbiképző Intézet épületét lefoglalták és „kisegítő toloncház-zá” alakították. Az Intézet 1877-ben alapított könyvtárából Adolf Eichmann utasítására több ezer kötetet külföldre szállítottak. Az elrabolt állományrész további sorsáról hosszú időn át mit sem tudtak a könyvtár gondozói, de utóbb az anyagot Prágában megtalálták, így az 1991 decemberében visszakerült otthonába. Az itt következőkben sorsfordulóinak felidézése után vázoljuk a kereken 3000 kötet tartalmi megoszlását.

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy Eichmann bizonyára előzetes tájékozódás után vetett szemet az Intézet könyvtárára, amelyet már a századelőn a vele csaknem egyidős, ma ugyancsak működő párizsi Bibliothèque d'Alliance Israélite Universelle és az amszterdami Biblioteca Rosenthaliana mellett szakkörök Európa három legjelentősebb hebraika – judaika gyűjteményei egyikének tekintettek.

Szólni kell arról is, hogy a Rabbiképző könyvtárát, számos más budapesti közgyűjteményhez hasonlóan, 1944 – 1945 fordulóján olyan súlyos károk érték, hogy az ezeket összegező első nyomtatott jelentés szerzői az állomány kifosztására már csak egyetlen feltételező mondatban utaltak. Erről ugyanis az Intézet 1943 – 1946-os működéséről összevontan kiadott Évkönyvében mindössze ezt olvashatjuk: „Mindmáig eléggé nem ellenőrzött hír szerint a nemhéber nyelvű zsidó történeti szakot elhurcolták a németek — a nyilasok segítségével — Kőszeg felé”.¹

E bizonytalanság magyarázatát az akkori állapotokban kell keresnünk. Az idézett jelentésből megtudjuk, hogy az épületet a nyilasok hatalomátvételét követően VIII. kerületi pártszervezetük vette birtokba, majd a Budapestért folyó csata idején gépágyút helyeztek tetőzetére. A tűzharcok következtében a tető és a második emeleten levő könyvtár az első emeletre zuhant. A háború befejezése után az állományt a romok alól kellett kibányászni. Évekre volt szükség, míg áttekintést nyertek az anyagról, amelynek igen sok bombaszilánkoktól tépett, átlőtt értékes darabja még ma is idézi a történeteket. (A Prágából ha-

¹ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1943–1946. 74.

zatért dokumentumok épségben maradtak.) Az idézett jelentés összeállítóinak mentségére emlékeztetünk arra is, hogy a nagyszabású könyvrahlás jelentősége szerint eltörpült a lakosságot ért milliós, ezen belül a magyar zsidóságot sújtó félmilliósvévesztéshez és a mérhetetlen anyagi pusztuláshoz képest, amely a fasiszta rendszer közelgő összeomlásának némi késleltetése érdekében hadszíntérre változtatott országot sújtotta.

A külföldre hurcolt állományrészfelfedezéséről és hollétéről a Magyar Könyvszemle hasábjain 1970-ben Scheiber Sándor adott hírt. Szerinte Eichmann a könyvtár katalógusai alapján „azt a két szakot szállította el, amely a magyar zsidóság történetére vonatkozó irodalmat tartalmazta... (HI, Hi). A végcél a Frankfurt am Main-i Zsidókutató Intézet lett volna, de csak Prágáig jutott el a préda”, ahol később a zsidó hitközség anyagának rendezésekor bukkantak rá. Scheiber már azt is jelentette, hogy „Vagy száz kötet vissza is került hozzánk, a többi még mindig vár a hazaszállításra”.²

A hazaszállítás csaknem két évtizedes késedelmességének több oka volt, közülük a bürokratikus lassúságnál is nagyobb szerepe lett a könyvtár anyagi ellehetetlenedésének, amit az is érzékeltet, hogy a nyolcvanas évek közepén a gyűjtemény gondozása egyetlen, a könyvtártechnikában tapasztalatlan munkatársra volt bízva. A helyzetet átmenetileg csak súlyosbította, hogy az Intézet 1942-es jelentése szerint akkor kerekén 42 000 kötetes, majd a háborús események miatt erősen megcsappant állománya részint a deportálásban elhunyt tudósok esetenként nagyvolumenű hagyatékainak, elárvult vidéki zsidó hitközségek könyvanyagainak és különösen az 1950-ben államosított zsidó intézmények együttesen több tízezer kötetes gyűjteményeinek beszállítása miatt közel 100 000 kötetre növekedett. Az elviselhetetlen raktárhiány megbénította az érdemi munkát.

A könyvtár sorsában átmeneti enyhülést hozott, hogy 1988–1991 között három helyről (Soros Alapítvány, Művelődési Minisztérium és Csengeri Imre New York-i üzletember) az intézmény jelentősebb pénzösszegeket helyeztek el számára (az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában) rekonstrukciója megindításához. A keret gazdasági ügyeinek intézésére a Soros Alapítványtól Volenszky Paula kapott megbízást, aki a prágai anyag hazahozatalát a leg-sürgősebb feladatok közé sorolta. A külső támogatások nemcsak a könyvtár korszerűsítését, személyzetének megerősítését tették lehetővé, hanem fedezetet biztosítottak a prágai állományrészf90 000 forintos fuvardíjának kifizetéséhez is.

Ilyen előzmények után 1989 szeptemberében utazhatott a 3000 kötet átvételére Prágába Volenszky Paula és e sorok írója.

² SCHEIBER Sándor: *Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején* = MKsz 1970. 233.

Az anyagot a prágai Állami Zsidó Múzeum őrizte egyik száraz pinceraktárban, nájlönlepedőkkel védve a portól. A prágaiak korábban már összeállították az anyag 2343 művet felsoroló nyers címjegyzékét, melynek egy példányát évekkel előbb Budapestre is megküldték, és gondoskodtak az akkor még csehszlovák művelődésügyi minisztérium és a vámhatóság engedélyéről is.

A Budapestre hozatal ugyanazon hónapban megtörténhetett, de a 76 nagy kartondobozt megtöltő anyagot a könyvtár túlszűfolttsága miatt ideiglenesen a Páva utcai templom egyik szobájában kellett elhelyezni.

Az Országos Széchényi Könyvtárnál elhelyezett keretösszezből a könyvtár tarthatatlanná vált helyhiányának enyhítésére is futotta: a vele szomszédos két kihasználatlan, elhanyagolt helyiség földemjének megerősítése, teljes rekonstrukciója, majd korszerű, tömör-raktárrendszerrel való beépítése után, 1991 legvégén régi otthonába lehetett beszállítani a prágai anyagot.

*

Az ömlesztett könyvtömeg 1991 első negyedében végzett előrendezése az eredeti raktári számok alapján folyt le, ennek során bontakozott ki az állományrész tartalmi összetétele. A még a könyvtár múlt századi alapításának időszakában szerkesztett séma szerint a dokumentumokat 22 szakcsoport megfelelő betűjeleiből és a bedolgozáskor adott numerus currens kombinációiból álló raktári jelzetekkel látták el (az 1944-ig kiépített törzsállomány ma is e rendben sorakozik a polcokon). B-vel a *Biblia* különböző kiadásait, Bi-vel a bibliográfiai gyűjtemény darabjait, Ch-vel („christologia”) a keresztény vallástudományt, G-vel (grammatica) a nyelvtudományt, Hi-vel a történettudományi műveket jelölték stb.

Már az első szemrevételezés cáfolta azokat a korábbi (fentebb idézett), bizonyára hallomásra alapított információkat, melyek szerint Eichmann csak a magyar zsidóság történetére vonatkozó anyagot emeltette ki, mert a Hi jelzetű művek együttesen is csak harmadát tették ki az egésznek, ezen belül pedig mindössze 15 – 16% a magyar vonatkozású, a többi héber, német, olasz és egyéb (latin, angol, francia, spanyol, dán, holland stb.) nyelvű.

Szakszerű válogatásról aligha volt szó. A szállítmányból tucatjával kerültek elő múlt századi folyóiratok kiragadott évfolyamai, amelyekkel most pótolhatatlannak vélt hézagokat lehetett betölteni a raktárban. A prágai anyagban nagy számmal szerepeltek egyes művek 2–3, sőt több példányban, Bacher Vilmos egy arab filozófusról írt német nyelvű tanulmánya pl. 26 példányban (nyilván szerzői tiszteletpéldányok, a professzor hagyatékával kerültek a könyvtárba). A kigyűjtés esetlegességére vall, hogy a raktár 22 szakcsoportjának mind-egyikéből vittek kisebb-nagyobb összekapkodott könyvtömeget.

A raktári állomány visszahagyott anyagában elvégzett összehasonlítások után kiderült, hogy a prágai küldeménybe mintegy 10 000 olyan duplumot is beso-

roltak, amelyekből a könyvtárban is maradt példány. Feltételezhető, hogy a szállítmány előkészítésében olyanok is részt vettek, akik a duplumok kiemelésével csökkenteni akarták az összefüggő szakgyűjtemény megcsonkításának mértékét. Az Intézet akkori igazgatója, Lőwinger Sámuel egyik cikkéből tudjuk, hogy egyes munkatársak egy ideig bejárhattak a fogháznak berendezett épületbe.³ (Hahn István professzort például a foglyok nyilvántartásánál dolgoztatták). Valószínű, hogy a könyvek válogatásában is részt kellett venniük és ők igyekeztek menteni, ami menthető volt, noha személyes sorsukat illetően, látva a szemük előtt és körülöttük zajló eseményeket, aligha lehettek illúziók.

Az elrabolt állományrészrel kapcsolatos korábbi híradások kiemelték, hogy a könyvtár legféltettebb kincsei, az ősnymotatványok és kéziratok „egy sziklapincében” megmenekültek.⁴ A légiveszély miatt — még a német megszállás előtt —, a budapesti könyvtárak a legértékesebb állományrészeit bombabiztos helyekre szállították, a Rabbiképző a magáéit a kőbányai sörgyár katakombájába. A prágai anyagból mégis előkerült 16 kézirat, amelyek valamilyen okból 1944-ben a könyvtár területén maradtak (egy részük még nem volt feldolgozva). Miután ezeket Eichmannék elvitették, bizonyosra vehetjük, hogy ha ismerték volna a többi, mintegy 400 darabot számláló 15–16. századi ritkaságokat is tartalmazó kéziratgyűjtemény és a 15 ősnymotatvány lelőhelyét, azokat is elvitték volna.

A visszahozott kéziratok közül egy 1796-os a legrégibb: Naftali Cvi Berlinben keltezett *Siré tiferet* című, vallási tárgyú verseinek gyűjteménye. A többség 19. századi, szintén héber, a legfiatalabb már latin betűs, az 1930-as évekből való. Besorolásuk unikum jellegük miatt a K 274-től K 290-ig terjedő sorsszámok alatt már megtörtént, egyeseké még ideiglenes leírással, mert nehezen olvashatók; a szerzőt, keletkezési helyet és időt egyelőre nem sikerült megállapítani. A már azonosítottak közül magyar vonatkozásaik miatt említést érdemelnek A. H. Kohen Pesten, a múlt század közepe táján írott levelei (176 darab), amelyekben a nagy árvízről is szó esik, továbbá az eisenstadti (kismartoni) rabbi sógorházasságban hozott döntései. Irodalomtörténeti kuriózum a Prágában élt Heller Zélig kalligrafikus gondossággal 1847-ben papírra vetett versfüzére, mely részint a szerző saját héber költeményeit tartalmazza, részben Schiller és Herder egyes verseit, német eredetiben és héber fordításban.

Történelmi reminiszcenciákat ébreszt a Szaloniki zsidó hitközségének 1935–1936-os levelezését tartalmazó 500 lapos dosszié. Budapestre hozatalának időpontja erős valószínűséggel 1941 és 1942 tavasza közé határolható be. Ismeretes, hogy a náciak a Szovjetunió ellen 1940 decemberében titokban programra tűzött hódító háborújuk háttérének biztosítása érdekében, a „renitens” Jugoszlávia és Görögország leigázását célzó, az angolok balkáni partraszállását meg-

³ LŐWINGER Sámuel: *Országos Zsidó Központi Könyvtár* = Új Élet 1950. márc. 9.

⁴ ORI Évkönyve 1943–1946. 75. és SCHEIBER: i. m.

előző hadjáratukat 1941 áprilisában folytatták le. Ekkor szállták meg Szalonicit is, melynek 2000 esztendőös múlta visszatekintő, 1941-ben közel 50 000 fős zsidóságát kifosztásuk után gettósították. Haláltáborokba való szállításuk csak 1942 március – áprilisában történt meg. A deportálás elől egyeseknek sikerült elmenekülniük, többnyire olasz megszállási övezetbe, néhányan Magyarorszáig jutottak, ezek egyike hozhatta Budapestre a két időpont között az iratcsomót, amely azután Prágát is megjárta. Az iratok fele héber, fele ladino nyelvű. (A ladino a Spanyolországból 1492-ben kiűzött és egyes csoportjaikban ma is élő spanyol zsidók nyelve.)

A Rabbiképző könyvtárában 1944-ig szerény becslés szerint is legalább 1500 – 1600 darab 16 – 18. századi nyomtatvány is felgyűlt, ezeket a későbbi kiadványok tízezrei közé sorolták be a raktárban, külön címjegyzéket nem fektettek fel róluk. Annak ismeretében, hogy a nácik az általuk leigázott nemzetek munkaerejének és gazdasági erőforrásainak lehető maximális kiaknázása mellett a köz- és magángyűjtemények értékeire is igyekeztek rátenni a kezüket, nem lehet kétséges előttünk, hogy a Rabbiképző könyvtárából is minél több kommerciális értéket is képviselő ritkaságot szerettek volna elvinni, ez azonban csak kis részben sikerült nekik. A Prágát megjárt anyagból ugyanis eddig mindössze 5 antikva (16. század) és 70 db régi nyomtatvány (17 – 18. század) került felszínre. Számuk némileg növekedhet, ugyanis a héber kiadványok revíziója még nem fejeződött be: egyeseknél nem sikerült megállapítani a kiadás évét, néhánynak a címlapja hiányzik. A könyvészeti értékek kigyűjtéséhez sok idő és a megszállók érdekeit képviselő szakértelem kellett volna, amivel Eichmannék nem rendelkeztek. A hazakerült régiségek közt sok a nagy terjedelmű, 600 – 1000 oldalas fólió nagyságú régi nyomtatvány, ezeket bőr-, illetve pergamenkötésükről is fel lehetett ismerni. Az elvittek közt is akadnak olyan régiségek, amelyekből két példány volt a raktárban, így az egyik itthon maradt. Josephus Flavius, az ókori történetíró műveiből például az eredeti latin szövegeket és német fordításait tartalmazó kiadásokon kívül egy spanyol nyelvű variánst is elvittek, ugyanígy jártak el a 11. század neves filozófusa, M. Maimuni esetében – hozzá kell tenni, hogy mindkét klasszikus szellemi hagyatékából számos darab maradt még a raktárban. A szállítmánnyal tucatnyi régi keresztény, („Ch” jelzetű) 17 – 18. századi teológiai munka is visszakerült.

Az újonnan bedolgozott antikvitások közül példaként soroljuk fel itt a következő címeket:

Josephus Flavius: *De las Antigüidades Judaicas*. (spanyol) Anvers, 1554.;

Mose Alfászi: *Vajachél Mose*. Venezia, 1593.;

Epitome libri christianae concordiae per M. Joh. Kromayerum. Lipsiae-Jenae, 1620.;

Benedicti Carpcov: *Opus definitiorum consistorialium*. Lipsiae, 1655.;

Porta Mosis, sive dissertationes aliquot R. Mose Maimuni de Tamudicis partibus. I-II. 1672.;

Operum Ioh. Coccei. Lugduni-Bataviae, 1673.;

- Tobias Wagner: *Feyertägliche Evangelien*. Frankfurt/M., 1677;
Postilla textualis. Das ist schrift- und textmässige Auslegung der Sonn- fest- und feyertäglichen Evangelien des Jahrs. Frankfurt/M., 1677;
 Samuele Parhero: *Dissertationes de Deo*. Londini, 1678;
 Johannis Buxdorfi: *Patres Synagogae Judaeae de Judeorum fide*. Basiliae, 1680;
 Joannis Lightforti *opera omnia*. Rotterdami, 1686;
 Antonii Klingerii *Bella Jehovahae et portio Israelis*. . . Zürich, 1695;
 Antonii van Dale: *Dissertationes de origine ac progressu idololatriae*. . . Bonn, 1696;
 Johannis Nicolae: *Libri quattuor de sepulchris Hebraeorum*. Lugduni-Batavorum, 1706;
 Basnage: *L'histoire et la religion des Juifs*. Rotterdam, 1707;
Des hochberühmten jüdischen Geschichtschreibers Flavii Josephi Historien. . . Frankfurt/M., 1711;
 D. Salamonis Deylingi *observationum sacrarum*. Lipsiae, 1720–1726. I–II;
 H. Grotius: *De veritate religionis christianae*. Jenae, 1726;
 J. Prideaux: *Histoire des Juifs*. Amsterdam, 1744;
Biblia sacra quadrilingua Novi Testamenti (szír, görög, latin és német szöveg). Lipsiae, 1747;
 Moses Lowmann: *Abhandlung von der bürgerlichen Regierung der Israeliten*. Hamburg, 1755;
 Anton Carl: *Einleitung in die rabbinischen Rechte*. Braunschweig, 1756;
I treni di Geremia. Verona, 1762;
 I. D. Michaelis: *Mosaisches Recht*. I–V. Frankfurt/M., 1775;
 Josephus Flavius: *Historien*. Frankfurt/M., 1711;
 Josephus Flavius: *Opera*. I–VIII. Verona, 1779.

*

A prágai anyagban a szakcsoportok aránya a következő: kereken 40%-ot tesznek ki a H, HJ, Hi, valamint a HS jelű történeti művek, 30%-ot a DI-vel jelzett periodikák, a további húsz szakcsoport együttesen is csak 30%-ot.

A H-t valószínűleg a könyvtárépítés első szakaszában használták, amikor még a latin, gót és héber betűs nyomtatványokat vegyesen dolgozták be. Ezekből félszáz került a prágai szállítmányba. Utóbb a héber műveket (elenyésző kivétellel) a HJ betűkkel különítették el — , Prágából 240 került vissza belőlük. A történeti csoport legterjedelmesebb része HI jelzés alatt található, ezek különböző európai nyelveken írt latin és gót betűsek, a visszahozott szállítmányban 690 mű volt belőlük. HS-sel a könyvtár gyűjtőköre szempontjából profilidegen munkákat jelöltek, amelyek valószínűleg nagyobb hagyatékok keretében kerültek a könyvtár birtokába, és amelyeket sajnáltak kiselejtezni.

A kereken ezer történeti mű mintegy 70%-a 19. századi kiadású, nagyrészt német, ezt mennyiségben a héber nyelvűek követik (több mint két és félszáz héber dokumentum), mellettük az olasz nyelvűek száma jelentős, de nem csekély az egyéb (latin, spanyol, francia, angol, holland, dán, cseh, szerb, horvát stb.) nyelvű nyomtatványoké sem.

E szakcsoportban a hungarikák aránya 16%: hazai nyomdákban kikerült magyar, német és héber nyelvű, valamint külföldi német, francia, illetve olasz nyelvű magyar vonatkozású publikációk. Íme néhány cím:

Mishagi Eliahu: *Széfér rabba* (héber). Ofen, 1837;

Neumann A.: *Kurze biblische Geschichte*. Ofen, 1841.;
A honi izraeliták. Pest, 1847.;
Zsidó valláselvek. Pápa, 1848.;
 Roth R.: *A zsidók polgáriasulása*. Pest, 1848.;
 Fejér G.: *A kazárokról*. Pest, 1851.;
Charakterbilder aus der judischen Geschichte. Pest, 1860.;
 Tauber Izrael: *Ezrah Haraanan* (héber). Pozsony, 1862.;
 Fischer N.: *Emet vöemua* (héber). Pest, 1865.;
 Bergl József: *A magyarországi zsidók története*. Kaposvár, 1879.

A héber nyomdák közül a budai és pesti műhelyek mellett a paksi, pozsonyi, munkácsi és a szatmári szerepel több termékkel.

A Nyugat-Európában kiadott magyar vonatkozású nyomtatványok több darabja a politikai antiszemitizmus első hullámát nálunk elindító, néhány hónapra belül koholmányként leleplezett 1882-es tiszaezlári események visszhangja. A középkori misztifikációk egyike, a vérvád magyarországi felfrissítése nemzetközi tiltakozást váltott ki. A magyarországi „Endlösung”, („végső megoldás”) hangulati előkészítéseként nálunk az 1940-es évek elején kiadványokban, versben felmelegített vérvád egykorú külföldi visszhangjából 1944-ben Prágába szállították a következőket:

R. Reuss: *L'affaire de Tisza-Eszlár*. Strasbourg, 1882.;
Die Blutbeschuldigung gegen die Juden. Berlin, 1882.;
 J. C. Bloch: *Contra l'antisemitismo*. Trieste, 1882.;
Christliche Zeugnisse gegen die Blutbeschuldigung. Berlin, 1882.;
Die Blutlüge. Berlin, 1883.;
 S. Steinach: *L'accusation du meurtre rituel*. Párizs, 1883.

A HI jelzetűeknek több mint a fele németországi és ausztriai. Egész sor dokumentum egyes tartományok (Poroszország, Bajorország), illetve városok (Berlin, Hamburg, Bréma, Magdeburg, Bamberg, Nürnberg, Bécs stb.) zsidó közösségeinek történetét vagy annak egyes periódusait tárgyalja. A szálmányba bekerültek azoknak a 19. századi német szerzőknek (Jost, Ewald, Graetz) nagyszabású, többkötetes munkái is (hiányos sorozatokkal), akik az elsők között vállalkoztak a zsidók egyetemes történetének a kor tudományos színvonalán való megírására. Több német nyelvű munka más európai államok (Portugália, Spanyol-, Cseh-, Lengyelország stb.) zsidó lakosságának történetét foglalja össze.

A német publikációk mellett a történeti részben, de több más szakcsoportban is jelentős számú itáliai nyomtatvány szerepelt, és e dokumentumok többségében Lelio Della Torre ovális alakú tulajdonpecsétjét találjuk. Az 1871-ben elhunyt Della Torre a Páduában fennállott Collegio Rabbinico — kiterjedt publikációs tevékenysége révén máig számon tartott — professzora, egyzersmind bibliofil könyvgyűjtő volt. Magángyűjteményének katalógusát (*Catalogue du feu L. D. T. Padova*, 1872.) halála után egy évvel kiadták. A páratlan

becsű, 11 ősnyomtatványt, 300, részint 15–18. századi kéziratot, többszáz antikvát és régi nyomtatványt tartalmazó magángyűjteményt két hónappal a budapesti Rabbiképző megnyitása előtt, 1877 júliusában az Intézet akkor fiatal, utóbb nemzetközi hírnévre emelkedett professzora, Kaufmann Dávid javaslatára a könyvtár számára megvásárolták és Budapestre hozták. Az 1944-ig háborítatlanul megőrzött állományrész jelentős hányada járta meg Prágát és tért vissza 1991-ben. Íme néhány itáliai kiadvány címe: M. Majmoni: *Misné Tora*. I. Venezia, 1524.; Josephus Flavius: *Operae. I–IV*. 1779–1780.; *Capitoli della ricondotta degli Ebrei. I*. 1777.; *Riflessioni di un Israelitico del regno Illirico*. Venezia, 1822. — Itáliai nyomdatermékek valamennyi szakcsoportban előfordultak, ám a Della Torráról örökölt ősnyomtatványok és kéziratok egyike sem jutott Prágáig.

Régebben a szorosan a könyvtár gyűjtőkörébe tartozó irodalom- nyelv- és héber nyomdatörténeti művek is a H főjelzetet kapták, ugyanúgy az életrajzok. Az utóbbiak közül a kutatók számára a legnagyobb nyereséget azon évtizedeken át hiányzott múlt századi, külföldön kiadott gyűjtemények visszatérése jelenti, amelyek a maguk idején nagy tekintélyű tudósok, rabbik, közéleti személyiségek pályafutásának rövid héber nyelvű rajzát tartalmazzák („Sém hagdolim”, „Ánsé hásém”, azaz neves emberek életrajzai).

HS-sel, emellett LG-vel is a könyvtár gyűjtőköréhez csak lazán kapcsolódó, vagy bizonyára magánhagyatékokból származó profilidegen, de valamilyen meggondolásból megtartott és bedolgozott műveket jelöltek. Az 1944-es mustáról ilyenek is szép számmal kerültek vissza. Herder összes műveinek két századnyi kiadásából például 40 kötet. A német klasszikusok közül például Goethe, Schiller, Lessing, Klopstock is képviselve volt, de az olasz Tasso, az angol Thackeray és más neves szerzők német fordításai sem hiányoztak, noha ezek minden valamirevaló könyvtárban megvoltak. Közöttük latin és német nyelvű hungarikák is előfordultak. pl. Julius Horn: *Das Koenigreich Ungarn*, Pest, 1864.; *Compendium iuris privati*. Pest, 1737.; Horváth Mihály magyar történetének német fordításából az I. kötet (Pesth, 1841.). Ezekon kívül még Anglia és Amerika történetéről, Napóleon életéről, az itáliai városállamokról, a Nagy Francia Forradalomról írott HS jelű művek is visszakérültek.

Mint fentebb említettük, a történeti szakcsoportok mellett a periodikáké volt a legterjedelmesebb: kereken 190 folyóirat (DI), nagyrészt kettő vagy több (esetenként 8–10) évfolyammal. Hiánytalan sorozat nem akadt köztük. A periodikáknak is mintegy a fele német, mennyiségükkel követik ezeket az olaszok. Itt már a magyar kiadványok is nagyobb helyet foglaltak el, de ezek többsége századeleji. Több példány volt belőlük, az állományban teljes sorozatok maradtak, többségük emellett más rokon gyűjtőkörű hazai gyűjteményekben is megtalálható.

A régebbi magyar időszak kiadványok illusztrálására említjük az 1847-ben Pesten kiadott *Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv 1848-ra* címűt, (a könyvtár

három példányából egyet vittek el), továbbá az 1860-ban megjelent *Allgemeine Illustrierte Judenzeitung*ot (Pest), az ugyanazon évből való *Israelitisches Jahrbuch*ot, az *Unterhaltungsbuch für Israeliten* (1866.), az *Israelita Közlöny*t (1869.), a politikai antiszemitizmus magyarországi előfutára, a sikertelen Antiszemita Párt vezére, Istóczy Győző *Tizenkét Röpirat* című pamflet-sorozatának 1884–1886-os köteteit. Ez utóbbival kapcsolatban kell utalni arra, hogy a Rabbiképző könyvtára, akárcsak a legtöbb nagyobb külföldi judaika gyűjtemény, kezdettől fogva gyűjtötte az antiszemita termékeket is.

Az idegen nyelvű periodikák összetételének jellemzésére is csak a múlt századiakból ragadunk ki néhány címet: *Wissenschaftliche Zeitschrift für Theologie* (Stuttgart, 1837.); *Kalender und Jahrbuch für Israeliten* (Wien, 1842–1855 közötti évfolyamokból); *Volkskalender für Israeliten* (Königsberg, 1849.); a borszlói (Wroclaw) Rabbiképző két tucat múlt századi évkönyve.; a bécsi *Die Neuzeit* című folyóirat 1869–1902 között kiadott számos évfolyama (ezekből lehetett a könyvtárban hagyott sorozat legtöbb hiányát pótolni, továbbá a párizsi *Archives Israélites* 1856–1886 közt publikált számos kötete; az *Il Corriere Israelitico* 1862–1875 közötti évfolyamainak sorozata, a firenzei *Rivista Israelitica* számos kötete stb.

Az eddigiekben jellemzetekhez képest jóval kevesebbet vittek el további 20 szakcsoport anyagából. A visszaérkezettek közül a P-vel (philosophia) jelzettek (170 mű) állnak számuk szerint az első helyen. Az egyetemes filozófiatörténeti művekben is számon tartott, ismert zsidó gondolkodók, mint az ókori alexandriai Philo, a 11. századi Maimonidesz, Spinoza, Mendelssohn több, jobbára latin, német, héber, olasz nyelvű kiadással is helyet kaptak (Spinoza pl. öttel). A felvilágosodás képviselője, Moses Mendelssohn, Lessing barátja és *Nathan der Weise* (Bölcs Náthán) című darabjának modellje Budán (Ofen) német eredetiben 1819-ben kiadott összes művei (*Sämtliche Werke*) I. kötetével. Múlt századi magyarországi termékek szerepelnek még az ugyancsak a P alá sorolt régi hit-tankönyvek között is.

Figyelmet érdemel, hogy a könyvtár keresztény és keresztyén teológiai részlegéből (CH) szintén kiválasztottak csaknem félszázat. Egy a múlt század első feléből való Károli Biblia-fordításon kívül találkozhattunk itt az *Új Testamentum* héber, német, francia, latin fordításaival is (*Novum Testamentum hebraice*. London, 1817-es és 1836-os kiadás, *Le Nouveau Testament en Français*. Amsterdam, 1747. stb.), olaszul Ágoston Vallomásaival (*Le confessioni*. Torino, 1830.), Jézus élettörténetével (D. F. Strauss: *Das Leben Jesu*. Tuebingen, 1840.; *Die Geschichte des Rabbi Jeschua*. Altona, 1855.). Magyar vonatkozású a *Die Religionsbeschwerden der Protestanten in Ungarn*. (Leipzig, 1838.), az *Áhítatosság órái Budán*. (Buda, 1828–1830.) stb.

A könyvtár B jelű kereken 700 kötetes Biblia-gyűjteményének, mely az *Ótestamentum* és annak egyes könyvei különböző nyelvű 16–20. századi kiadásait tartalmazza, 51 darabját vitték el, ezek többsége is 19. századi, Ausztria, Orosz-

ország, Hollandia, Francia- és Olaszország nyomdáiból való. Régebbiek csak elvétve fordultak elő, mint például a *Pentateuch* egy 1735-ös amszterdami, az *Exodus* és a *Numeri* Metzben nyomtatott kötetei (1766, illetve 1767-es kiadás). Magyarországi: *Jób könyvének* 1836-os, továbbá a *Leviticus* 1841-es példánya (pesti, illetve budai nyomdából) és Luther német Biblia-fordításának 1857-es pesti kiadása.

Felszínre került 52 darab G alá sorolt grammatika is; héber és arameus nyelvkönyvek, jobbára szintén múlt századiak, magyarországi csak H. Deutsch: *Leitfaden zur hebräischen Sprache* c. munkája (Pest, 1859.) (A történelmi véletlen játéka, hogy amíg a Prágából hazahozott újabb kiadású nyelvkönyvek sértetlenek, addig a Budapesten maradt rész a fővárosért folytatott harcok idején különösen nagy károsodást szenvedett. A 90-es évek elején néhány 16–18. századi ritkaságot, arameus, szír stb. monográfiákat sikerült ugyan igen nagy költség- és időráfordítás árán restauráltatni, de számos, golyók és bombaszilánkok által roncsolt, tépett darab helyreállítása reménytelennek látszott, ezek sérült állapotukkal ma is idézik a tragikus éveket.)

Több mint félezer további mű — a könyvtárban C-vel (99 cím), D-vel (97 cím), L-lel (55), N-nel (124), R-rel (125), illetve T-vel (26) jelölt szakcsoportok — az elenyésző kivétellel héber nyelvű vallástudományi anyagból származott. Mintegy másfél tucat európai város (Szentpétervár, Kiev, Zsitomir, Odessza, Lemberg, Varsó, Krakkó, Prága, Brünn, Berlin Stettlin, Lipcse, Bécs, Salzburg, Luzern, Bazel, Amszterdam, London, Edinburgh, Velence, Livorno, Szaloniki, Konstantinápoly stb.) nyomdáiból valók, akadnak New York-i, haifai, jeruzsálemi kiadások is. A kevés hazait Pesten, Budán, Pakson, Munkácson, Pozsonyban nyomtatták. Túlnyomó többségük 19–20. századi. Meglepő, hogy az L-lel (liturgia) jelölt imakönyvek, a T-vel jelzett *Talmud* kötetek számos 16–17. századi kiadásából egyet sem vittek el, ellentétben a C jelzetű „kódexek” részlegével. Ez utóbbiak a *Bibliában* és a talmudi irodalomban szétszórtnak található törvényekről először a 11. században M. Majmuni, egy évszázaddal utóbb Jákob ben Aser, végül a 15. században Káro Jozsef műveiben összefoglalt és rendszerezett, „kodifikált” gyűjteményei, illetve kommentárai. Közülük került vissza pl. Ráv Alfász Szabionitában (Itália) 1554-ben megjelent Tóra-magyarázata, pontosabban ennek 752 oldalas fólió méretű 2. kötete, továbbá Majmuni *Misné Tórája* (Venezia, 1574.) Káro Jozsef *Sulchán Áruhája* (Venezia, 1594.). Keresztény teológus latin fordításának kíséretében Amszterdamban 1638-as keltezés-sel jelent meg Majmuni egy másik műve (Mosis Maiemon: *De fundamentis legis*. Latine redditae per Guilielmen Vorstius C. F.). A C jelűek közt szerepelt még Káro József említett főművének 1574-es és 1594-es kiadása (Venezia) is. 17–18. századi nyomtatványok előfordultak a vallási kérdésekre adott válaszok („R”, azaz responsa), a vitás kérdésekben hozott rabbinikus döntések („D”, azaz decisores) és a fejlődés során felmerült új problémák megoldásait tartalmazó N (novellus) jelű gyűjteményekben is.

Végül néhány szakcsoportból (pl. E = exegézisek, Biblia-magyarázatok; A = aggáda, a *Bibliához* kapcsolódó elbeszélések; Le = lexikália; NH = zsidó tárgyú szépirodalom) csak jelentéktelen mennyiségű, főként század eleji kiadványt vittek el.

*

A fenti vázlatos ismertetés után még számos kérdés vár megoldásra, így például az állományrész összeállításának szempontjait, az elszállítás körülményeit, Prágában való elhelyezésének okát még nem sikerült teljesen tisztázni. Annait azonban már most is biztonsággal megállapíthatunk, hogy a közel fél évszázadon át nélkülözött dokumentumok több mint fele révén tovább növekedett a tudós generációk hozzáértő és fáradságos munkájával felépített budapesti gyűjtemény hézagpótló jelentősége a hasonló funkciójú nagyobb külföldi kutatóhelyek mellett.

REMETE, LÁSZLÓ

Un butin de guerre recouvré

En 1944, conformément à l'instruction d'Adolph Eichmann, plusieurs milliers de livres ont été dérobés de la Bibliothèque de l'École Rabbínique de Budapest, de l'une des collections juaiques les plus importantes de l'Europe, et transportés à un lieu inconnu. Sur le sort de cette partie du stock de la bibliothèque, Sándor Scheiber a déjà rendu compte dans l'année 1970 de la revue *Magyar Könyvszemle*. Le présent article s'occupe, cette fois-ci, de la réexpédition réussie de ces livres-là. Cette partie précieuse du stock a été retrouvée à Prague et la réexpédition a été effectuée au mois de septembre de l'année 1989. L'auteur de l'article qui a participé, lui aussi, à la réexpédition et à l'élaboration bibliographique aussi de ces livres, au nombre de trois mille environ, illustre par un vaste échantillon des titres la composition de ce stock.

KÖZLEMÉNYEK

Kézai Simon a „fajtisza” Magyarországról. Kézai Simon *Gesta Hungarorum*jának szerkezetét és ideológiatörténeti hátterét a jogtörténeti és művelődéstörténeti kutatás eredményeinek, elsősorban Gerics Józsefnek és Szűcs Jenőnek köszönhetően jól ismerjük.¹ A mű/ tagolása világos: az első két részben a hun–magyar communitas történetét ismerjük meg, amely vérségileg a hunoktól, illetve a 108 magyar honfoglaló nemzetségtől származik. A két záró fejezet pedig a communitashoz csatlakozott előkelő jövevényekkel (hospes-vendégekkel), illetve a hadisákmányként fennhatóságuk alá került szolgarendű népelemekkel ismertet meg bennünket.

Kézainak a magyar nemzetre és az idegenekre alkalmazott terminológiája azonban már sokkal több fejtörést okozott, s ösztönzést adó forrását eddig nem sikerült azonosítani. A „Hungaria”-val szemben használt „extera natio” idegen, idegen föld szülötte értelemben való előfordulása nem példa nélküli. Régióta ismert egy 1297. évi királyi oklevél, amely a „regni nostri incolae”-val szemben az „extere nationis hominis” kifejezést állítja szembe.² Annál szokatlanabb a magyar nemzethez tartozó anyától és apától származók körére a tiszta Magyarország, „pura Hungaria” (c. 76.) megnevezés. E gondolatmenetnek megfelelően a vegyes, külföldiekkel kötött házasságból származókra a keverék, „missitalius” jelzőt alkalmazza, mindkét előfordulásakor negatív, elmarasztaló jelentésben (c. 22. és 55.) A „pura natio”-val szemben a szerző használja a „mixta gens” kifejezést, mégpedig azokra a népekre, amelyek nem jutottak el a communitas-lét szintjére. Így a c. 22-ben a hunok ellenfeleire, a c. 73-ban a magyarok ellenfeleire használja.

A „pura” és a „missitalius” jelzős kifejezések értelmezése nem kevés gondot okozott. A krónikának a *Monumenta Germaniae Historica*-beli kiadója a „missitalia”-ról megjegyzi, hogy „verbum quod significat, nescio”.³ Egy 1983-ban megjelent kanadai tanulmány szerzője a rasszista ideológia előfutárai közé helyezi a magyar krónikást, s többek között a kasztíliai, 14–15. századi conversos és zsidó-ellenes „limpieza de sangre” eszmekörében véli felfedezni középkori párhuzamait. Mondanunk sem kellene, hogy Kézai művének ilyen értelmezése csak a 13. századi művelődés- és jogtörténet teljes mellőzése árán lehetséges.⁴ Kézai szövegének magyar fordítói is ingadoznak a kifejezések magyarításakor, körülírják vagy

¹ GERICS J.: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához* = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös nom. Sectio historica* 1 (1957). 106–134.; Uő: *Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli-aquileiai kapcsolatairól* = *Filológiai Közöny* 1975. 315–318. SZÜCS J.: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumjában* = *Századok* 107 (1973). 569–643, 823–878.

² DEÉR József: *Közösségérzet és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon* = A Klebelsberg Kuno MTI Évkönyve 4 (1934). 101.

³ L. HEINEMANN in MGH SS Bd. 29. Kézai 55. fejezetéről.

⁴ HOFFMAN, Richard C.: *Outsiders by Birth and Blood. Racist Ideologies and Realities Around the Periphery of Medieval European Culture* = *Studies in Medieval and Renaissance History* 6 (1983). 14–17.

éppen fordítatlanul hagyják őket.⁵ Véleményünk szerint a probléma megoldásához közelebb jutunk, ha a „missitalius” szó ismert és legutóbb Szűcs Jenő által is hangsúlyozott olasz eredetét próbáljuk nyomom követni, és ezen az úton megkeresni jogtörténeti előzményeit.⁶

Az itáliai *communé* működésének volt ugyanis egy olyan területe, ahol a Kézai krónikájában előforduló terminusokhoz hasonlókat találunk. Ez pedig a városi polgárjoggal (*civilitas*, olaszul *cittadinanza*) kapcsolatos előírások, státútumok s jogi értelmezések, „*consilia*” területére és szövegkörnyezetére vezet el bennünket. A városi jogforrások ugyanis különbséget tettek a frissen bevándoroltak és polgárjogot elnyerők, valamint a város területén már régóta helyben élők között. Ez utóbbiakat illeték a *civis* (illetve *civilitas*) *verus*, *merus*, *antiquus*, *purus*, *originarius* vagy éppen *naturalis* jelzőkkel. Az újonnan érkezettek ezzel szemben csak *civilitas civilis*-hez, *civilitas accidentalis*-hoz jutottak. Kezdetben e különbségtétel megfelelő jogi – a polgárjog gyakorlására, a polgároknak járó kedvezményekre hatással levő – következményekkel is járt. Így egyes városi tisztségekre való megválaszthatóság feltételei között szerepelt, az években meghatározott helybenlakás, esetleg az egész évben ott tartózkodás (*cives assiduus*) előírásaival együtt. Sienában például a „régí polgárok” az 1262. évi *Constitutio* alapján nagyobb fokú jogi védelemben részesültek a többiekénél, a városi tanács tanácsosai, a *contado* rektorai, a *Biccherna*, a pénzügyi magisztratúra felügyelői s más vezető testületek rangjai csak közülük kerülhettek ki.⁷ E rendelkezések alapján úgy tűnik, hogy inkább a helyben lakás éveit szabályozták, s nem a beköltözés óta született generációk számát vették figyelembe. A folyamatos helyben lakás kritériuma hol 10, hol 3 év volt, mindenhol a konkrét helyzetnek megfelelően szabályozott és időről időre változó. Így éppen Sienában az 1309. évi *Constitutio* szinte már formálissá teszi az ősi polgárok kiváltságait, s pusztán csak a frissen kooptáltakat érintő rendszeres vizsgálatok alól mentesíti őket. Az 1320-as évekre szinte teljesen eltűnik a megkülönböztetés, s ettől kezdve a polgárjogot már mindenki a „*veri cives Senenses*” mintájára nyeri el.⁸

Velencében például a *Consiglio Maggiore* 1305-ben a 15 és 25 éve helyben élő adót fizető polgárok között tesz különbséget, s csak az utóbbiakat tartja méltónak az igazi polgárjogra, a politikai jogok gyakorlásának teljességére. A század folyamán azután az előírt évek száma fokozatosan csökkent 15-re, majd 8-ra.⁹

A városok és városállamok saját gazdasági előnyeiket szem előtt tartva igyekeztek előmozdítani a betelepülést, s az adófizető polgárok számának növelését, de ugyanakkor érthető okokból gyanakodtak is, hogy az illető valóban le fog-e telepedni, s képes lesz-e az elnyert polgárjoggal járó terhek vállalására. Az 1288. évi bolognai státútumok még a bolognai nyelv ismeretét is előírták azok számára, akik a város ősi, „*ancianus*” polgárai vagy a város konzulai akartak lenni. Magától értetődő, hogy a helyben lakás mellett a leszármazás volt a kritérium, ami megragadhatóvá tette valakinek a hovatartozását.¹⁰

1205-ben Magyarországon elég volt annyit válaszolni a „ki a magyar” kérdésre, hogy „*persona qui originem de regni Ungaria ducet*”.¹¹ Az itáliai városállamokban ennél konkrétabban kellett fogalmazni,

⁵ Pl. ERDÉLYI László: *Krónikáink magyarul*. Szeged, 1943. 79, 109. stb.; BOLLÓK János ford. in *A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. 133, 148, 157. – HORVÁTH János nagy tanulmányában a *missitalius* korस्कént fordítja. L. *A hun-történet és szerzője* = Irodalomtörténeti Közlemények 67 (1963). 448–449. stb.

⁶ SZÜCS J.: i. m. 620–621.

⁷ BOWSKY, W. M.: *Medieval Citizenship: the Individual and State in the Commune of Siena, 1287–1355*. = *Studies in Medieval and Renaissance History* 4 (1967). 198–201.

⁸ RIESENBERG, Peter: *Citizenship and Equality in Late Medieval Italy* = *Studia Gratiana* 15 (1972). 433–435.

⁹ RIESENBERG, Peter: *Civism and Roman Law in Fourteenth-Century Italian Society*. In: *Economy, Society and Government in Medieval Italy. Essays in Memory of R. L. Reynolds*. Kent, Ohio, 1969. 240–241.

¹⁰ Vö. 12. sz. jegyzet.

¹¹ SZÜCS, J.: *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum*. Bp. 1975. 21. (kiad. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Ed. F. KNAUZ. 1. k. Strigonii, 1874. 181.)

ahol, mint láttuk, a polgárok számára ez közvetlen következményekkel járt. Bolognában a konfraternitások szabályzataiban, így a Società dei Lombardi statútumaiban (1256) azt találjuk, hogy lombardiai az, aki a Scultenan túl született, de legalább atyja, testvére, atyai nagybátyai. A szintén bolognai Società dei Toschani szabályzata (1256) a nő ágat is bevonja annak megállapításába, hogy ki a toszkán.¹²

A polgárjog-adományozás kérdésének igen tekintélyes jogi szakirodalma alakult ki a 14–15. századra,¹³ közülük a legnagyobb ismertségre Bartolus és Baldus de Ubaldis művei tettek szert.¹⁴ E századokban a jogi consiliák nem jelentéktelen része a polgárjoggal kapcsolatos problémákkal foglalkozott. Ez jól mutatja, hogy a kortársak tisztában voltak a jogi szabályozás fontosságával, s az abból rájuk származó előnyökkel. Betelepülő külföldieket, zsidókat, vidékieket egyaránt érintett a szabályozás, és számtalan vitatott határesetben a jogászokra maradt annak eldöntése s jogi mérlegelése, hogy a született polgárok és a megadományozottak, kooptáltak mikortól és mennyiben élveznek azonos jogokat. A 13. századi felfogás – miként a statútumok bizonyítják – előnyben részesítette a születés alapján öröklődő polgárjogot. Ez a felfogás teljes mértékben összhangban volt a római jogi rendezéssel (Cod. X,40–39–, Dig. 50,1 és 50,6). Baldus és kortársai azonban már elismerték a commune által kreált, polgárjoggal megadományozott kategóriát, s azt a született polgárokkal teljesen azonos jogúnak tekintették. Bartolus például a városi polgárjogot teljes mértékben jogi ügynek tekintette, s a nem természetes (originarius) polgárra vonatkozóan is kimondja, hogy azt „igazi és eredeti” polgárnak kell tekinteni (habeatur pro cive vero et originario). A communénak, amely „superiorem non recognoscat”, joga van meghatározni azok körét, akiket polgárainak tekint. Némi eltéréssel, de a lényegét illetően Baldus is hasonlóképpen vélekedett. Baldus férje jogán még a betelepülő feleséget is az ősi polgárok közé sorolja.

Ezen a ponton kanyarodhatunk vissza Kézai szóhasználatához, aminek legérdekesebb eleme kétségkívül a missitalius szó.¹⁵ Magára a szóra a jogi szövegekben nem sikerült rátalálnunk, a szóképzés alapjául szolgáló miscere, régies mischiare, meschiare alakjaira viszont igen. Az, hogy az olaszban a misceo használatos embercsoportok keveredésének a leírására, nem meglepetés. Ilyen jelentésben a latin misceo is előfordul a *Bibliában*. Témánkhoz azonban közvetlenül kapcsolódnak azok az előfordulásai, amelyek a városi polgárjoggal kapcsolatosak. Ezekre a legfrappánsabb példákat nem másutt, mint Dante *Isteni színjátékában* találhatjuk meg. A *Paradicsom* 16. énekében (48–51.) ugyanis a firenzei polgárság idegenekkel, arra méltatlan elemekkel való felhígulásáról panaszkodik a költő: „Ma la cittadinanza, ch'è or mista / Di Campi, di Certaldo e di Figghine / Pura vedeasi nell'ultimo artista”.

A Dante-részlet fenti értelmezését jól támogatják az *Isteni színjáték* 14. századi kommentárjai. Így például Benvenuto de Rambaldis de Imola kommentárjában a cittadinanza szót a következőképpen magyarázza: „... deplorat perversionem et confusionem suae civitatis, et breviter vult dicere, quod Florentia erat tunc habita solum et antiquis et veris civibus, ubi modo est repleto faece rusticorum”. Majd egy kicsi-

¹² *Gli Statuti della Società del popolo di Bologna*. Ed. Augusto GAUDENZI. Roma, 1889–1896. (Fonti per la storia d' Italia, t. 3–4.), *Gli Statuti di Treviso* (s. XIII–XIV). Ed. Bianca BETTO. Roma, 1984. (Fonti per la storia d' Italia, vol. 109.) vol. 1. 146–148.: ancianus választhatósága: 30 éves helybenlakás vagy „civis natione patris vel matris vel propria natione”. uo. 611.

¹³ RIESENBERG, P.: *Citizenship at Law in Late Medieval Italy* = Viator 5 (1974). 334–339.

¹⁴ CANNING, Joseph: *The Political Thought of Baldus de Ubaldis*. Cambridge–New York, 1987. 169–184., Uő.: *A 14th Century Contribution to the Theory of Citizenship in the Thought of Baldus de Ubaldis*. In: Authority and Power. Studies... presented to W. Ullmann. Ed. Brian TIERNEY – Peter LINEHAN. Cambridge–London–New York, 1980. 208–212.

¹⁵ A missitalius szó értelmezésére először MADZSAR Imre: *Missitalius és missitalia* = Egyetemes Philológiai Közlöny 64 (1940). 222–223. Dantéra: RIESENBERG, P.: i. m. (l. a 9. sz. jegyzetét) 241. Idézett kommentár: *Comentum super Dantis Aldigherii Comoediam*. Firenze, 1887. Ed. Jacobo Philippo LACARTA. Vol. 5. 163, 167. További kommentárok: *Comento di Jacopo della Lana*. Ed. SCARABELLI. Bologna, 1867. Vol. 3. 255–257.; *L'Ottime commento*. Ed. A. TORRI. Pisa, 1829. Vol. 3. 368–72. (Utóbbi kettőt nem használtam).

vel később a költő „confusion delle persone” szavait „colluvies et mixtura scilicet diversarum nationum cum civibus”-ként értelmezi.

A fentiek értelmében úgy látjuk, hogy Kézai szóhasználatára az itáliai városállamok polgárjoggal kapcsolatos terminológiája lehetett hatással, miként sokszor a *communitas* szó helyett is annak olasz változatát, a *communet* használta. A magyar krónikás a *missitalius* szóval az említett példáinkban leírt keveredettséget kívánta érzékeltetni. Amint a krónika 55. fejezetében olvashatjuk, Kézai felfogása szerint a *civis verustól* és egy idegen származású betelepülttől való leszármazás nem eredményezett tiszta „polgárjogot” az illető számára.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Pótlás az RMNy-hez. S 1143B » BEYTHE Imre [transl.]: Az Vr Christusnak szentseges vachoráiáról valo praedicatio, melliet Martinus Mollerus bechülletes feo praedicator nemet nyelvön irtt, abbol magyar nyelüre fordittatott, az tekéntetes, és nagiságos Batthyáni Ferencz urnak ujjannan hozot nyomtato bő-tüivel, mint elsőben probájáival Beoythe Imre, németh-vjvári magyar praedicator által. Ki nyomtattatott Johannes Korzenski, cheh könyvnyomtató által. Anno M.DC.XVII.<>> []², A-D ? = [18]fol. – 4° <

Olim: Pozsony, Ponori Thewrewk József – Batthyány Fülöp herceg

Református prédikáció. A fordítás alapjául Martin Möller (1547–1606) teológiai doktor, görblitzi elsőpap műve szolgált. A fordító Kőí Beythe Imre (Bejthe István fia), aki ebben az időben németújvári református lelkész volt. A könyv elveszett, emlékét egykori tulajdonosának nyomtatásban kiadott feljegyzése őrizte meg. Ponori Thewrewk József: Hunyadi Székely Mátyás serlege Rác-Álmáson, Fehér vármegyében, Tergoveczy Modrovich Ignác birtokában. Ponori Thewrewk József „Utazásnaplójából”. Esztergom, 1855. 11. 1. Leírása szerint a tizennyolc negyedretű levélből álló könyvecske „harmadik oldalán legelől következő diák szavak olvastatnak: *Proba novae typographiae Spectabilis ac Magnifici Domini Domini Francisci de Batthyán, Vydáři erectae, ad gloriam Dei, et ecclesiae verae ac syncerae emolumentum feliciter incipit. Anno 1617.*” Megemlíti azt is, hogy az egyik példány címlapján a következő kéziratos feljegyzés volt olvasható: „Batthyáni Ferencz urnak, ki 1625-ik esztendőbe september hónapnak 15-ik napján megholt, cseh aszon felesége volt, Lobkovitzi Popel Éva.” Ponori Thewrewk József ezt írja a példányok sorsáról: „Ebből az igen ritka régiségből gyűjteményem számára két példányt szereztem vala meg, melyek közül egyet Batthyáni Fülöp herczegnek adtam, másik pedig 1848 vége felé Pozsonyban több nagybőcsű ritkaságokkal a lángok mártaléka lőn.” A nyomda történetével foglalkozó legutóbbi tanulmány: V. Ecsedy Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa* = OSzK Évkönyv 1979, 303–352.

SENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai. A debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (B 524 jelzet alatt) vaskos angol kolligátum-kötetet őriznek. A gyűjtemény közel harminc londoni prédikációt tartalmaz az 1644/45-ös évekből, olyan szentbeszédet, amelyek az angol képviselőház (House of Commons) tagjai előtt hangzottak el más-más lelkészek szájából, akik között szemmel láthatóan többségben voltak a puritán, presbiteriánus érzelmű hitszónokok. Ebből a szempontból példaértékű a kolligátum első darabjának szerzője, Thomas Case. Ez az oxfordi végzettségű teológus először Norfolkban és Manchesterben, majd 1641-től kezdve Londonban prédikált, mint a St. Martin’s-in-the-Fields templom lelkésze és egy másik londoni templom (St. Mary Aldermanbury) rendszeresen meghívott prédikátora.¹ Thomas Case a 17. század negyvenes éveiben még erősen egyházi hierarchia ellenes puritán volt, s így a kolligátumban szereplő prédikációjában is, amelynek címe *The Root of Apostacy, and Fountain of true Fortitude* (A hitszegés gyökere és az igazi állhatatosság kútfeje), a parlamenti erőknek a royalisták fölött aratott győzelmeit dicsőítette. Később, sok mérsékelt presbiteriánussal

¹ *Dictionary of National Biography*. Vol. IX. London, 1887. 264.

együtt Case is királypárti lett, de 1644-ben még meg volt győződve róla: az igazság teljes mértékben a Parlament oldalán van.

Ezt a más puritán hitszónokok (Edmund Calamy, Joseph Langley) prédikációit tartalmazó, politikai szempontból egyértelmű gyűjteményt Bihari Ferenc hozta haza Angliából. Neve, „Franciscus Bihari” formában (áthúzva bár, de kivehetően) ott áll a Thomas Case-művel kezdődő kötet címlapján. Ez az alighanem erdélyi, vagy pártiumi születésű református teológus és filológus² 1642 nyarán kezdte meg külföldi tanulását Franekerben, majd öt éven át járta egyik németalföldi egyetemet a másik után. Kétszeri leideni beiratkozása alapján eddig is feltételezhetjük, hogy megfordult Angliában, de ottlétének a már említett tulajdonosi bejegyzés a legjobb bizonyítéka. Angol nyelvű könyvet ugyanis főként azok a magyarok vettek, akik jártak Angliában; ez alól a szabály alól csak kevés kivételt ismerünk. Bihari alighanem az 1646-os év első felében járt Londonban, amikor még utcán árulták ezeket a nemrégiben elhangzott parlamenti (de népszerű) prédikációkat, minthogy 1646. július 16-án már újra Hollandiában találjuk, ahol Deventerben matrikulál.³ Hazatérése után Bihari Ferenc a gyulafehérvári kollégiumban tanított, a többi közt poézist. Egy Comenius-szal kapcsolatos művet is fordított angolból és „belgából” (értsd hollandból) peregrinustársával, Csaholci Pap Jánossal együtt,⁴ s ha azonos azzal a Biharival, aki Pápai Páriz Ferenc gyermekkorában a logika professzora volt Gyulafehérvárt, az 1650-es évek közepén még élt.⁵

Bihari a kolligátumot alighanem a gyulafehérvári iskola könyvtárára hagyta, s innen mentette ki azt 1658. szeptember elején, a török–tatár támadás idején Apáczai Csere János. A gyűjtemény címlapjának tetején ugyanis ez áll: „Redemptus ex praeda Tartarica per Joh. Apacium”. Apáczai, mint ismeretes, 1656-ban költözött Gyulafehérvárról Kolozsvárra, s az ottani iskolának volt igazgatója és megbecsült tanára. Nincs rá adatunk, hogy 1658-ban, közvetlenül a török–tatár betörés előtt Apáczai Fehérvárt járt volna, de tudjuk egy levélből, hogy testvérei és rokonsága Kolozsvárt kerestek menedéket, s hogy húsz tallért adott az öccseinek, akiknek „semmiek a világban a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt”.⁶ Elképzelhető, hogy egyik testvére, az ugyancsak írástudó (Hunyad megyei nótárius) Apáczai Tamás hozott magával néhány könyvet Kolozsvárra; a másik lehetőség persze az, hogy Apáczai Csere János már Fehérvár 1658. szeptember 5-i kifosztása és felégetése után járt a fejedelmi székhelyen, és szedte össze a fejedelmi könyvtár kiszórt könyveiből a még ott fellelhetőket. Kolozsvár maga megmenekült a pusztulástól, iszonyú, 60 ezer tallérnyi sarc kifizetésének köszönhetően. Maga a tudós kolozsvári tanár soha nem járt Angliában, de olvasott angolul,⁷ s hollandiai tanulóévei alatt megtanulta tisztelni az angol hittudományt: így a *Magyar Encyclopaedia* forrásai között is szerepel két angol, a hajdan Franekerben tanító, William Ames, illetve Dudley Fenner teológiája és etikája. Nem látszik tehát túl merész feltételezésnek az, hogy Apáczainak az angol puritanizmus iránti rokonszenve is szerepet játszott abban, hogy a török–tatár pusztításból éppen ezt a könyvet mentse ki, s juttassa vissza a kollégiumi könyvtár állományába.

Igenám, de melyikébe? A gyulafehérvári kollégium tanárai és diákjai néhány évig többnyire Kolozsvárt húzták meg magukat, de 1662-ben Apaffi Mihály fejedelem az iskolát Nagyenyedre költöztette. Így feltételezhetjük, hogy az angol kolligátum Apáczainak 1659 végén bekövetkezett halála után, de 1662-től szinte biztosan a nagyenyedi könyvtár állományába került. Ez a hipotézis segít megoldani a kolligátum címlapján található második bejegyzés titkát. A legfelső címsor (*The Root of Apostacy*) alatt ugyanis ezt a más kéztől származó bejegyzést olvashatjuk: „Post redemi ex praeda Germanor[um] Tol. 1. Joh. Miko”. Ki volt ez a Mikó János és hol mentette ki az egyszer már megmentett prédikáció-gyűjteményt? Ezt a

² Groningenben mindkét tárgyat tanulta. Lásd: MIKLÓS Ödön: *A gröningeri egyetemen tanult magyarok névsora* = Dunántúli Protestáns Lap 1917. 194.

³ SEGESVÁRY Lajos: *A deventeri athenaeumban tanult magyarok 1644–1649* = Századok 1937. 507.

⁴ *Index Vocabularum J. A. Comenii*. Alba Julia, 1647 (RMK I: 792)

⁵ vö. HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Budapest–Szeged, 1966. 539.

⁶ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 488.

⁷ BÁN: i. m. 153.

másodszori bejegyzőt mi zögödi Mikó Jánosban⁸ véljük megtalálni. Ez a Mikó János 1655-ben vagy 56-ban született és a felsíki hadak hadnagyaként katonáskodott a Thököly-felkelésben. 1715-ben még élt. Írástudó ember volt, akinek fennmaradtak naptárokra írt töredékes naplójegyzetei. Mivel Apáczaihoz hasonlóan ő sem ad meg dátumot a könyv megmentésének idejéről, teljes biztonsággal ezt mi sem tudjuk megállapítani; Enyed története mégis nyújt némi fogódzót. A Rákóczi-szabadságharc alatt Rabutin kétszer is (1704-ben és 1707-ben) feldúlta és felégette a várost. Alighanem az egyik dúlás idején mentette meg az angol nyelvű kolligátumot Mikó János. A „németek” itt a császári csapatokat jelenti, akik 1705 őszén a debreceni kolligátumot is kifosztották és feldúlták. Ha mégis Enyedet és nem Debrecent tartjuk a kötet-mentés színhelyének, az a többi közt azzal függ össze, hogy a Case-beszéddel kezdődő kolligátum még nem szerepel a debreceni kollégiumi könyvtár 1714-ből fennmaradt katalógusában. A kötet alighanem csak a 18. század második felében került Debrecenbe — erre utal egyébként a címlappal szemközti lapon található évszám (1773) is.

A 17. századi angol kolligátum két bejegyzéséhez nem szükséges érzelmi kommentár azoknak, akik ismerik a magyar (és erdélyi) történelem szinte sorszerűen ismétlődő tragédiáit. Azokat a véres eseményeket, amelyek után a költő méltán sóhajt fel: „Isten csodája, hogy áll még hazánk”. Mint ahogy az is csodával határos, hogy viszonylag sok régi könyv megmenekült a prédálóktól és gyűjtőgatóktól Kolozsvárt és Nagyenyeden vagy Debrecenben. Ez a régi angol kötet legalább három magyar könyvbarátnak köszönheti fennmaradását, akik közül egyik a magyar művelődéstörténet egyik óriása. Egyetlen kolligátum történetéből így olvashatjuk ki azt az évszázados küzdelmet, ami sokak tudásszomja és áldozatkészsége révén a Nyugat felé mindig nyitott magyar kultúra fennmaradásához és felvirágzásához vezetett.

GÖMÖRI GYÖRGY
Cambridge

Bethlen János Históriajának függelékéről. Bethlen Jánosnak, Erdély Tacitus-ának *Historia rerum Transylvanicarum* című munkája sokáig kéziratos másolatban terjedt. Első része, amely 1663-tól 1669-ig tekintette át az erdélyi eseményeket, nyomtatott formában csupán 1772-ben jelent meg Bécsben. Az 1670-től 1673-ig történt eseményeket bemutató második rész pedig ugyanott látott napvilágot 1783-ban. Mindkettő gondozója Horányi Elek volt. Előszava szerint a *Historia* kéziratát Carolus Iosephus Fritz de Rustenfeld birodalmi, császári és királyi udvari kamarai tanácsostól szerezte meg Bécsben. E kiadás latin szövege bizony igen sok kívánnivalót hagy maga után. Rengeteg a kézirat félreolvasásából vagy a szerkesztő és a szedő hiányos latin tudásából adódó elírás benne. Már a kortársak is jól látták ezt. Benkő József nemrégiben megjelent levelezéséből¹ kiderült, hogy ő is elégedetlen volt e kiadással. Nehezményezte, hogy közrebocsájtója „plurimis mendis sublatiis recognovit”, azaz a hibáktól megjobbítva adta ki, ahelyett, hogy „az Író Bethlen János tulajdon keze’írása, melyly is Erdélybenn egy e’féléken kapónál találattik, elé hivatattott volna.”²

Mindent megtett annak érdekében, hogy megszerezze Bethlen János eredeti kéziratát. Igyekezett kölcsönkérni az elérhető példányokat, tanulmányozás céljából. 1781. március 29-én Pataki Sámuelnek írta, hogy meg akarja nézni azt a kézírásos példányt, amelyet még ő másolt Bethlen Gergely grófnak, amikor enyedi diák volt, továbbá el kívánta hozatni magához Ajtára gr. Teleki Sámuel tanácsúr példányát is.³ A másolatok azonban nem elégítették ki. 1781. május 15-én írta: „Bethlen János Continuatioját minden eddig olvastam exemplarban hibásnak találtam.”⁴ Teleki Sámuelről megkapta annak kéziratát,

⁸ Századok 1888. 355.

¹ Benkő József levelezése. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette SZABÓ György és TARNAI Andor. Bp. 1988. (Commercia litteraria eruditorum Hungariae I.)

² Uo. 211 (helyesen 121).

³ Uo. 125–127.

⁴ Uo. 131.

1781. november 28-i levele szerint. Ezt a példányt a nála lévő kézirattal összevetette és néhol kiegészítette, néhol pedig javításokkal látta el.⁵ Pár nappal e levél elküldése előtt nagy titokzatosan jelezte Telekinek, hogy „Tsak alig, ha a' Bethlen Janos igaz *autographum*át jó pénzért Nagyságodnak nem kerítjük: de ez igen nagy titok attól, a' kitől függ a' megnyerés.”⁶ Kiterjedt levelezése és könyves kapcsolatai révén hozzájutott az eredeti kéziratos példányhoz is. 1781-ben az Országgyűlésnek írott beadványában felvetette az eredeti kézirat alapján készítendő új kiadás tervét is.⁷ 1792. január 18-án pedig Aranka Györgyhöz írott leveléhez csatolta annak a *Jelentésének* a másolatát, amelyet 1791. Szent Márton napján küldött el az erdélyi gubernátornak. Ebben az iratban jellemzett néhányat azokból „az el-szenvedhetetlen és számtalan hibákból”, amelyek a Horányi-féle bécsi kiadásban találhatók.⁸ Megállapításait már a kezében levő eredeti kézirattal való összevetés alapján tette:

„Nállam vagyon a' Betlen János Ur tulajdon írása, minden tsonkaság nélkül, negyed rétbén 357 levélen (foliumon), mely is 89 árkost térsen, vászonnal béllett veres bőr táblában. Ha valaki vakmerőképpen kételkednek benne; könnyen meg-győzöztetnék annak az Urnak Erdélybe szerte, de legbövebben az Udvarhelyszéki Leveles Házban található törvényes Leveleiből.”⁹

Benkő József összevetéseit a *Historia* 1993-ban megjelent magyar fordításakor messzemenően figyelembe vettük,¹⁰ annál is inkább, mivel nincsen tudomásunk arról, hol van jelenleg az eredeti kézirat. Benkő levelezéséből további sorsát illetően annyit tudunk, hogy ő 1792. május 1-jén visszaváróan elküldte azt Bethlen Gergelynek, hogy összevethesse Benkő *Jelentésével*.¹¹ Levelezésében azután már nem történik említés többet e kéziratról. Bízunk benne és nagyon reméljük, hogy az eredeti kézirat fent olvastott, részletes leírása ráillik valamelyik még meglévő példányra.

Benkő József a már említett *Jelentésében* megjegyezte, hogy a Horányi-kiadás végén két olyan irat is szerepel, amely nem található az eredeti kéziratban:

„2. Hogy 1673-ra olyan két Írást ragasztott hátul [ti. Horányi], melyek sem azon esztendőre nem határozthatatnak, sem a' Betlen János keze írásában (mely nálam minden tsonkaság nélkül találtatik; ugy, hogy a' végén fél levélnél több maradt tisztán) nem találtatnak. Ugyan is, a' mi a' nyomtatás 2-ik Darabjának 460. [helyesen: 466.] lapján, a 17. és 18. sorokban, így olvastatik: *Annus tandem hic infaustus inter hos motus nobis valedixit*. Ezek éppen az utolsó szók Betlen János írásában, és a' mi osztán mindjárt nem hogy új Szakaszbba tétetnék, de tsak nagy betűkkel sem kezdetik a' nyomtatásban, ezen szokkal: *quod calamitosissimis hisce temporibus*, 's foly a' 496-dik lapig, az egészszen más színű munka, 's kérdés, ha Betlen János írtaé? Ismét egészszen más színű, 's más időre való u. m. 1658-ra, ez a' Munka, a' mely ottan kezdődik *Innocentia Transilvaniae* nevezet alatt. Igaz ugyan, hogy már ez a' Betlen János munkája, melyben menti az Erdélyieket, és Erdélynek a' Pogányok által lett pusztulását egészen 2-dik Rakóczi Györgyre rakja, de ezt külön írta 's nyomtatta volt is-ki.”¹²

Az első mű, amelyik egyáltalán nem válik el a *Historia* utolsó mondatától, heves kirohanás az Osztrák Ház politikája ellen. Bethlen történeti munkájától eltérő ünnepélyes hangvétele és fenkölt stílusa már a történészeknek is feltűnt. Bartoniek Emma külön utalt erre a Domus Austriaca ellen intézett vádiratra, de mivel ő is csak a nyomtatott szöveget ismerte, fel sem merült benne, hogy szerzője nem azonos

⁵ Uo. 150.

⁶ Uo. 149.

⁷ Uo. 328.

⁸ Uo. 333–339.

⁹ Uo. 336.

¹⁰ BETHLEN János: *Erdély története 1629–1673*. Ford. P. VÁSÁRHELYI Judit. A jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: JANKOVICS József. Bp. 1993. Balassi.

¹¹ BENKŐ József: *i. m.* (1.) 341.

¹² Uo. 335–336.

a *Historia* szerzőjével.¹³ Annál is inkább, mivel az utána következő irat vitathatatlanul Bethlen János munkája volt, amelyet Barcsay Ákos fejedelem megbízásából írt annak érdekében, hogy Barcsaynak II. Rákóczi Györggyel szemben való eljárását igazolja a külföld előtt.¹⁴ Igaz ugyan, hogy Bethlen János az 50-es évek zivataraiiban a németes Kemény Jánosnak is hűségnyilatkozatot tett, de mindig is a török orientáció híve maradt. Mondanivalója tekintetében tehát nem volt idegen Bethlen felfogásától az osztrák önkényt leleplező irat. A szégyenletes vasvári békét követően mélyült el benne az Osztrák Házsal való szembenállás. Éppen ezért szimpatizált a Wesselényi-összeesküvés bukása miatt Erdélybe menekült magyarországiakkal, bár nem nézte jó szemmel Teleki politikáját, aki aktívan részt vállalt a száműzöttek katonai akcióiban is.

A Domus Austriaca elleni vádirat eredetére a szöveg elején olvasható „*austeritas*” és „*libellus*” szavak vezettek rá bennünket. Kézenfekvőnek tűnt ugyanis az ismeretlen szöveget összevetni az először 1671-ben megjelent *Austriaca austeritas* című röpirattal.¹⁵ A két szöveg lényegében teljes azonosságot mutat. A *Historia*-beli változat közli a röpirat főszövege előtt olvasható bevezetés szövegét is:

Austriaca austeritas (1671)

„Quod calamitosissimis hisce temporibus, quae aetatem nostram, inaudita plane austeritate, in Regno Hungariae, exercent, per editionem exigui hujus, quem cernis, Libelli, in medium prodeam. . .”

A Historia 1783. évi kiadásának 466. lapja:

„Annus tandem hic infaustus inter hos motus nobis valedixit, quod calamitosissimis hisce temporibus, quae aetatem nostram inaudita plane austeritate regni Hungariae exercent, exiguo hoc, quem cernis libello, in medium producam.”

Mint ismeretes, ezzel a nyomtatvánnyal kezdődött azoknak a politikai színezetű vitáinak a sora, amelyek célja az volt, hogy a külföld előtt leleplezjék az Osztrák Ház 1670-es években Magyarországon gyakorolt önkénye. Évente jelent meg e tárgyban újabb és újabb vádirat — természetesen szerző nélkül és koholt nyomdahellyel.¹⁶ Az *Austriaca austeritas* szerzőjének sokáig Bethlen Miklóst tartották, mígnem levelezése alapján nyilvánvalóvá vált, hogy ő maga sem tudta, ki a szerző.¹⁷ E röpiratot 1672-ben annak *Continuatio*-ja követte, melynek viszont már valószínűleg Bethlen Miklós volt a szerzője.¹⁸ Ennek első fele újra közreadta az *Austriaca austeritas* teljes szövegét. A katolikus és osztrák álláspontot összefoglaló *Evisceratio mendacissimae nugacitatis, Austriacam austeritatem somniantis, ostendens in Austriacis Clementiam pro austeritate. Sed minoribus quibusdamque nugis praetermissis, crassiora duntaxat scommata detergantur* 1673-ban jelent meg Bécsben.¹⁹ Erre a választ a Justus de Palma Florentini álnév mögé rejtőző Pósházi János adta meg ugyanabban az esztendőben *Austriacae austeritatis, ejusdemque continuationis confirmatio, hoc est absurdissimae eviscerationis austriacam clementiam depraedicantis refutatio* címen.²⁰

De térjünk vissza az *Austriaca austeritas*hoz! E röpiratban a magát meg nem nevező, mindmáig ismeretlen szerző azt a folyamatot meséli el, amelynek során az egykor dicső magyar állam a végső hajótörésig

¹³ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Sajtó alá rendezte: RITOÓK Zsigmondné. Bp. 1975. 463.

¹⁴ [Várad], 1659 = RMK II. 929. Vö.: V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám ismeretlen nyomtatványai* = MKSz 1989. 47.

¹⁵ [Kolozsvár], 1671. = RMK II. 1293.

¹⁶ Már 1902-ben megállapította GYALUI Farkas, hogy e nyomtatványok Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári műhelyében készültek — Vö.: MKSz 1902. 73. Meghatározását V. ECSEDY Judit szóban megerősítette a 16–18. századi nyomtatványok betűtípusainak repertóriumának alapján, amit ezúton is köszönünk.

¹⁷ JANKOVICS József: Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek = MKSz 1978. 356–359.

¹⁸ [Kolozsvár] = RMK II. 1293. Vö.: JANKOVICS József: *i. m.* (17.)

¹⁹ RMK III. 2638.

²⁰ [Kolozsvár] = RMK II. 1319. — Vö.: JANKOVICS József: *i. m.* (17.) 358–359.

jutott el az Osztrák Ház irányítása alatt. Lényegében röviden felvázolja történelmünket. Utal a magyar nép évszázadokon át megmutatkozó bátorságára, amelyért kiérdemelte „a Messiásnak szentelt világ leg-erősebb bástyája” elnevezést. Uralkodói mindig olyan mágusok voltak, akik szerették a népet, kegyelmmel kormányoztak. II. Lajos szerencsétlen halála véget vetett ennek az idilli állapotnak. Ekkor Isten büntetéseként lezárult Magyarország dicsőséges korszaka. Az Osztrák Házat választották királyi házul. Már első uralkodói: I. Ferdinánd, Miksa, Rudolf idején megkezdődtek a hatalmaskodások; az osztrákoknak a törökökkel való megalkuvása, amelynek következtében egész magyarországi tartományokat engedtek át a törököknek; a vallási zaklatások; a magyarok ősi szabadságának megsértése. Ellenük lépett fel Bocskay István mozgalma. Az ő és Bethlen Gábor politikai és hadi sikerei a magyarországi rendekre háruló terhek viszonylagos enyhülését eredményezték. III. Ferdinánd idején az 1638. évi országgyűlésen tett ígéretek ellenére fokozódott a protestáns vallás üldözése, és csupán szép szavaknak bizonyultak az 1642. és 1655. évi országgyűléseken aláírt egyezségek Magyarország szabadságának megújításáról. Lipót hasonlóképpen cselekedett, mint elődei. Bár 1655. évi beiktatásakor mindent megígért; az 1655 és 1662 között történt események rácafoltak erre. Ezért esküdtek össze ellene Rákóczi Ferenc és társai, de ezzel is csupán alkalmat adtak a további vérengzésre. Az Udvar kegyelmet ígért azoknak, akik eldobják a fegyvert, de szavát nem tartotta be. Anélkül fosztották meg szabadságuktól és jóságuktól azokat, akik önként megadták magukat, hogy a hazai rendelkezések és a nemesi privilégiumok szerint országgyűlésen hoztak volna ítéletet ellenük. Sőt még a Rákóczi-felkelésben részt nem vállalók ellen is eljárást kezdeményeztek. A Wesselényi-felkelést pedig a pártütés és a zendülés gyűlöletes nevével mocskolták be, pedig azt a rendek teljes joggal indították. II. András *Aranybullája* ugyanis kimondja, hogy „valahányszor a király a királyi igazgatásban az uralkodás állhatatlan szeszélye folytán vétségeket követ el, vagy országa alattvalóit szokatlan terhekkel sújtja, vagy az alapvető törvények és állami rendelkezések és a kivívott privilégiumok figyelmen kívül hagyásával, sőt akár az országnak és a szent koronának letett esküje ellenére kormányoz, mindannyiszor büntetlenül bekövetkezhet az ország Rendjeinek királyuk elleni fegyveres felkelése is.”²¹ Ártatlanul bűnhődnek ennek értelmében a magyarok. A spanyol inkvizícióhoz hasonlóan járnak el ellenük. 1672. december 22-én kelt királyi idézőlevéllel a pozsonyi Törvényszék elé idézték a szétszéledő bűndösöket, de az eljárás ígérete csak csalétek, és hasonlóképpen fogják majd rászedni a megjelenteket, mint a cseh felkelőket 1621-ben. Ezért tartja különösen fontosnak az anonym szerző, hogy olvasója tanulmányozás és okulás céljából megszerezze magának a *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* című 1648-ban megjelent könyvet. Ebből megláthatja az olvasó, hogyan járt el az Osztrák Ház a cseh felkelés leverésében. Ha mégsem tudná eme „arany könyvet” megszerezni magának, akkor törekedjen a vallási megbékélésre, nehogy a Csehországhoz hasonló rabságba sodródjék a magyar nemzet. Ez a röpirat rövid tartalma.

1621-ben a téli király vereségét követően II. Ferdinánd kemény intézkedéseket hozott a cseh protestánsok ellen. Prédikátoraikat száműzte, híveiket pedig áttérésre kényszerítette.²² A cseh egyháztörténettel kapcsolatban fentebb idézett mű szerzőjének neve nem szerepel a címlapon, sem a nyomtatványban,²³ de e munkát saját műveként nevezte meg Comenius autobiográfiájában, az *Epistula ad Montanum*-ban.²⁴ Először 1647-ben jelent meg Leidenben *Synopsis historica persecutionum ecclesiae Bohemicae* címen, majd 1648-ban hely nélkül a fentebb idézett címmel.²⁵ N. N. N. aláírását, *in exilio*, 1632. kelt előszava szerint a cseh protestánsüldözés elől Belgiumba menekült csehek tudomására jutott, hogy újból kiadják Joannes Fox *Martyrologiumát*. Őket is felkérték üldöztetésük leírására. Comenius vállalkozott is erre. Céljának tekintette, hogy a cseh egyház jelesebb változásait röviden *stylo historico* bemutassa a régi

²¹ BETHLEN János: *i. m.* (10.) 583–584.

²² CSÁJI Pál: *Jessenius György* = Egyháztörténet 1959. 47.

²³ Az OSZK-ban két példánya is megvan a 159.496. és az App. H. 361. jelzeteken.

²⁴ J. A. COMENIUS: *Diló. Opera omnia I.* Epistula ad Montanum. . . Ediderunt: Julie NOVÁKOVA, Antonia ŠKARKA. Praha, 1969. Acad. 32. 53.

²⁵ BLEKASTAD, Milada: *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky.* Oslo–Praha, 1969. Universitetsforlaget – Acad. 132. 439–440.

történeti annalesek kivonatával. Ehhez hozzávette az ún. *Ferdinanda persecutiót* is, azaz a 17. század húszas éveiben kezdődött csehországi protestánsüldözés főbb fejezeteit is. Ez a hajsza ugyan elsősorban politikai jellegű volt, mégis *martyria tamen esse*. E részekben Adam Hartmann, a prágai Bethlehem lelkipásztora volt nagy segítségére adataival. Comenius összeállítása végül is nem került bele Fox művének hetedik kiadásába,²⁶ hanem önállóan jelent meg. E könyv igen nagy népszerűségnek örvendett. 1650-től kezdve lefordították angolra és németre is, és többször újra kiadták. Cseh fordítása 1655-ben a lengyelországi Lesznóban, majd 1663-ban Amszterdamban jelent meg.

Magyarországi ismertségéről is több adatunk van. A Ráday-könyvtárban őrizték egy példányát, amelynek tulajdonosa Ladmóczi István gályarab volt, aki Zollikofer Lőrinc szentgalleni lelkipásztortól kapta azt 1676. július 24-én Szentgallenben,²⁷ pár esztendővel azután, hogy az *Austriaca austeritas* anonym szerzője ennek az „aureus libellus”-nak a tanulmányozását olvasója figyelmébe ajánlotta. A 18. században több magyar fordítása is született e műnek: ismeretlentől őriz egy fordítást az Országos Széchényi Könyvtár.²⁸ Csáji Pál pedig a „Csider Imre – 1782-ben Csehországba exmittált lelkipásztor kéziratosa könyvében” lévő magyar változatra hívta fel a figyelmet, amely ma már nem található.²⁹

Mivel a *Historia* címlapján nincs feltüntetve a szerző Comenius neve, lehetséges, hogy sokakban, akik forgatták, nem is tudatosodott, hogy Comenius művéről van szó. Mégis fontos és eddig nem ismert adalék e mű ismertsége is Comenius oeuvre-jének magyarországi befogadása szempontjából. S e könyvnek „aureus libellus”-ként való aposztrofálása elárulja, hogy az *Austriaca austeritas* szerzője igen fontosnak tartotta, hiszen napjainkig az „arany” jelzőt csak olyan könyvekhez tesszük hozzá, amelyek valamilyen szempontból különösen jelentősek. A 17. században sem volt ez szokatlan. Hiszen Spielenberger Jónás is „aureus libellus”-ként ajánlotta az olvasó figyelmébe Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* című fordítását.³⁰

„Svnt multi satis aurei libelli,
Omneis inter aureos libellos
Molnaris placet aureus libellus.”

Maga Comenius is használta e kifejezést Fortius Ringelberg *De ratione studii liber vere aureus* című művének címlapján.³¹ Századunkban is élünk ezzel a jelzővel pl. *aranymondás*, *Arany ABC*,³² *Arany mesekönyv*.³³ Lehetséges, hogy az *Aranybulla* ellenállási záradékának az idézése – ugyan II. András törvényét az *Austriaca austeritas* nem nevezte *Aranybullának* a latin szövegben – vezette az ismeretlen szerző tollát arra, hogy a *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* című könyvet „aureus libellus”-nak nevezze. A cseh eseményekre való utalás később, az 1673-ban megjelentetett *Austriaca austeritast* cáfoló irat *Confirmatioja*, azaz megerősítése céljából kiadott mű üdvözlőversében is előfordul:³⁴

²⁶ FOX, Johann: *Actes and monuments of matters most speciall and memorable, happenyng in the Church, with an universall history of the same. . . the seventh time newly imprinted. . .* London, 1632.

²⁷ L. a 22. sz. jegyzetet!

²⁸ COMENIUS A. Janos: Rövid Historiája az Tseh Országi Eklésiának Üldöztetésének, Melly Keresztynné lételeének kezdetiüöl fogva, azaz 849-dik Esztendőüöl egész 1632-dikig folytatattik. NÉMETHI Sámuel másolata 1795-ből (OSZK Kézirattár Quart Hung 1146.).

²⁹ L. a 22. sz. jegyzetet!

³⁰ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono*. Értekezés a legfőbb jóról. Sajtó alá rendezte: VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1974. Akadémiai. 96.

³¹ Joachimi Fortii RINGELBERGII *De ratione studii liber vere aureus*. Patak, [1651] typis principis = RMK II. 774.

³² DONÁSZY Magda – REICH Károly: *Arany ABC*. [Verses képekönny] [Bp. 1966.] Minerva.

³³ BENEDEK Elek: *Csudalámpa. Arany mesekönyv*. A világ legszebb meséi. Összegyűjtötte: BENEDEK Elek. Bp. [1924.] Athenaeum.

³⁴ *A kuruc küzdelmek költészete*. Vál., sajtó alá rendezte: VARGA Imre. Bp. 1977. Akadémiai. 758.

„Quin i, lanienas inspice
Bohemicas, et tunc fatere in Austria
Austeritatem stare pro clementia.”

Bárki vagy bárkik voltak is a röpiratok szerzői, az elsőben felvetett hasonlóság az 1670. évi magyarországi és az 1621. évi csehországi események között igen meggyőzőnek és intőnek hatott.

A Bethlen János *Historiája* végére folyamatosan illesztett szöveg tehát az *Austriaca austeritas* volt. A szerző a bevezetésben csak annyit árult el magáról, hogy *Nativus Ego Hungarus*, azaz magyarországi születésű volt. (A_{2b}). Erre az utalásra a szakirodalom eddig nem figyelt fel, hiszen a röpirat írójának sokáig tévesen Bethlen Miklóst tartották. Jankovics József cikke azonban meggyőzően bizonyította,³⁵ hogy ez lehetetlen.

Bethlen Jánosnak a szerzőségét is el kell utasítanunk, hiszen — amint láttuk — Benkő Elek világosan utalt arra, hogy ez a szöveg nem volt benne az eredeti kéziratban. Valószínűleg még a 17. század 70-es 80-as éveiben másolta — az egyik Magyarországról száműzött vagy kárvalott e vádiratot a *Historia* szövegéhez. És e változat további másolatai következtében a *Historia* szerves részévé vált. Az összes, OSZK Kézirattárában őrzött, a 18. században, de még a Horányi-kiadás előtt készült *Historia*-kéziratban megtalálható ez a kiegészítés.³⁶ A szöveg bemásolásának oka talán az lehetett, hogy a röpirat megjelenése után igen ritkának számított. Angyal Dávid levéltári források alapján idézi, hogy „A gonosz kiadványt, mint a kormány hívei nevezték. . . , egy kolozsvári könyvkötő árulta a nagybányai vásáron és a kormány tartott a vádirat hatásától, mert a példányokat szerette volna lefoglalni.”³⁷ Nem véletlen az sem, hogy az *Austriaca austeritast* megjelenése után egy évvel változtatás nélkül újra kinyomtatták a *Continuatioja* elé is. A röpiratokhoz így is nagyon nehéz volt hozzájutni. Bethlen Miklósnak sem sikerült 1677-ben mindhármát megkapni, csak a *Confirmatiót* tudta megszerezni Kolozsvárott, a nyomtatványok megjelenési helyén.³⁸ Kéziratos terjedése viszont az egész 18. században folytatódott, mígnem újra nyomtatásban is napvilágot látott abban a városban, amelynek politikája ellen eredetileg irányult, Bethlen János *Historiájában*.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról. Közvetlenül a fenti címben körvonalazott témáról szóló korábbi cikkem¹ megjelenését követően hívtá fel figyelmemet Rózsa György az ő már korábban megjelent írására, *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen*,² amelyet — és erre nincs mentség — sajnos nem ismertem.³ Ebben több mint félszáz, nagyméretű, metszettel díszített, vizsgatételeket tartalmazó, plakátalakú nyomtatványt ír le az 1633 és 1774 közötti időkörből, amely mind magyar vonatkozású. Ezek közül nem kevesebb, mint kilenc selyemre készült. Egyedül csak az 1740-ben Kolozsvárott nyomtatott található csupán az említett cikkemben.⁴ Figyelmen kívül hagyva a külföldön (Bécsben és Prágában) előállított négy vizsgatételt, négy selyemre nyomtatott hazai kiadvány pótlás formájában történő ismeretétését kötelességemnek tartom.⁵

A legrégebbit közülük 1735-ben Nagyszombatban jelentették meg. Az ottani egyetemen Antonius Hellmar vezetése mellett Emericus Norssich vizsgájához logikai témakörben írt húsz vizsgatétel a rendkívül nagyméretű kiadvány (128 × 82 cm) túlnyomó többségét alkotó rézmetszet alatt található. A sárga

³⁵ L. a 17. sz. jegyzetet!

³⁶ Fol. Lat. 1101, 1102, 1103, 3109.

³⁷ ANGAL Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705*. Bp. 1888. 63.

³⁸ 1677. aug. 8-án kelt levele Teleki Mihálynak — idézi: JANKOVICS József: *i. m.* (17.) 358.

¹ *Magyar Könyvszemle* 1992. 264–269.

² *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 1987–1988 (33.) 257–289.

³ E helyen is megköszönöm Rózsa György segítőkész figyelemfelhívását.

⁴ *Acta*. . . 279. és 33. kép. — *Magyar Könyvszemle* 1992. 267–268.

⁵ A művészettörténeti részleteket a hivatkozott szakszerű cikkből szükségtelennek tűnt megisméltetni.

selyemre készített egylevels nyomtatványt a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka őrzi.⁶ A textil-alapanyag alsó részét levágták és csak ez került Nagyszombatban megnyomtatásra. A 13 cm magas csíkot ezt követően — néhány mm-es szükségyszerű átfedéssel rövidítve az eredeti méretet — hozzávarrták a nagyobb részhez, amely a rézmetszetet már korábról hordozta.

Ez a megoldás arról tanúskodik, hogy a rézmetszet — alul üresen hagyott résszel — készen érkezett Augsburgból, és Nagyszombatban csupán a selyemről ekkor leválasztott üres csíkot helyezték a nyomda-sajtó alá. Nem megalapozatlan az az általánosító feltételezés sem, hogy a papírra készült hasonló kivitelű kiadványok esetében is ez volt az eljárás: a kész metszetek a vizsgatétel szövegéhez üresen hagyott mezőkkel készen érkeztek Augsburgból, ahol is az ilyen jellegű rézlapok és arról a nyomatok előállítására szinte speciális iparágga fejlődött a 17. és 18. század közepe között.⁷

A Rózsa György által ismertetett további három, ugyancsak sárga selyemre készült vizsgatétel szöveges részét mind Budán nyomtatták a Landerer-féle műhelyben. Időrendben az első, amelyet ugyancsak a Nemzeti Múzeum őríz, 1748-ban Martinus Poláknak a szegedi piaristáknál tartott vizsgájának hatvan tételét tartalmazza, amikor is a vizsgázató Ernestus a S. Georgio (= Franciscus Schulcz) volt.⁸ A másik két selyemre készült vizsgatétel a Budapesti Történeti Múzeum Metszetgyűjteményében található. A korábbi 1751-ben azzal a hat vizsgatétellel nyomtatták, amelyről, a budai születésű Franciscus Xaverius Bergernek kellett ismereteit előadnia a vizsgázató Josephus Pinter jezsuitának a rend budai kollégiumában.⁹ A későbbi Leopold Landerer budai mester 1763-ban készítette Joannes Mráznak, az esztergomi érseki szeminárium hallgatójának ugyancsak a budai kollégiumban tartott vizsgájára, akinek nem kevesebb, mint 74 tétellel kapcsolatban kellett számot adnia tudásáról Joannes Baptista Illei, Valentinus Kácskovics és Antonius Pilippen jezsuita professzoroknak.¹⁰

A metszetek Augsburgban történt előállításának feltételezését megerősítve lehet látni azokban a római számjegyekben is, amely sorszámok csaknem kétszázig terjednek a különböző metszetek felső szejelyén. Nyilván ezekkel különböztették meg egymástól az augsburgi műhelyekben a nagyméretű rézlemezeket. Teljesen valószínűtlen, hogy ezeket onnan Magyarországra szállították volna, akár azokat oda kölcsönbe, vagy még kevésbé eladva.

Akad olyan Prágában 1774-ben tartott vizsgára készített metszetes vizsgatétel, amelyből selyemre nyomtatott példányt a Magyar Nemzeti Múzeum, míg a metszetről papírra előállítottat az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.¹¹ Jól példázza ez azt, hogy ugyanabból a metszetből egyaránt készültek levonatok selyemre és papírra.

BORSA GEDEON

1794-es levelek Aranka Györgyhöz és a Nyelv-mívelő Társasághoz. A marosvásárhelyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság 1794-es levelesládájából az elmúlt kétszáz év alatt hozzávetőleg harminc levél láttott napvilágot. Meglehetősen kevés, ha figyelembe vesszük, hogy az 1793. december 3-án alakult társaságnak az 1794-es év kezdő időszaknak számít, Aranka György pedig számos régebbi kapcsolata mellett a társaság jó működése érdekében most kezdi kibővíteni, kiszélesíteni kapcsolatait. 1794-ben küldi ki a szélrózsa minden irányába azt a felhívást, amely belépésre szólít az erdélyiek tudományos társaságába. Az év tragikus politikai fordulatai véget vetnek a Kazinczyval folytatott levelezésnek, ugyanakkor számos új kapcsolat kezdődik el — sok esetben éppen levelezés útján. Kovachich Marton György, a forráskutató, levéltáros akkor jelentkezik első latin nyelvű leveleivel, amelyekre Aranka mindég magyarul válaszol; gróf Fekete János is 1794-ben csatlakozik hosszú távra a társasághoz; sűrű a levélváltás Aranka és a Kolozs-

⁶ Acta. ... 277. és 28. kép.

⁷ APPUHN-RADTKE, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock*. Weissenhorn, 1988.

⁸ Acta. ... 281–282. és 37. kép.

⁹ Acta. ... 282. és 38. kép.

¹⁰ Acta. ... 285. és 42. kép.

¹¹ Acta. ... 286. és 43. kép. — Apponyi metszetgyűjtemény 4.

váron székelő társasági elnök, gróf Bánffy György gubernátor között is. Teleki Sámuel erdélyi kancellár fia, Domokos egyike a legaktívabb levelezőknek. De a szüntelenül bővülő társaságnak nemcsak „magas rangú” pártfogói vannak. Már 1794-ben sok a névtelen, vagy majdnem névtelen, országosan alig, vagy egyáltalán nem ismert személy: pap, diák, katona, közeli és távoli értelmiségi. A fennmaradt levelek nagyobb része 1794 első feléből való, ami összefüggésben lehet azzal, hogy Aranka augusztustól késő őszig Magyarországon tartózkodik, amikor visszatér Erdélybe, Kolozsváron rövidesen a megnyíló országgyűlés várja, ahol hivatalosként van jelen. Balsejtelmekkel. Augusztus 21-i budai keltezésű levelében beszámol Bánffy Györgynek Martinovicsék letartóztatásáról. Egyelőre semmi bizonyost nem tudni. Csak találgatni lehet. Milyen célból: „A dolog kimenetele meg fogja mutatni. . .”¹ írta, de amit hozzáfűzött: a „sokaknak másoknak” a letartóztatásáról, elhurcolásáról terjedő hírek nem sok jóval kecsegtetnek.

Az alábbiakban néhány — szám szerint 7 — levelet közlünk, az alábbi levélírók szerint:

1. Kotsis Sámuel, Sepsiszentgyörgy, április 3. — 2. Elek Márton, Magyar Földvár, május. 9. — 3. Henter Antal, Szent Demeter, május 12. — 4. Ángyán János, Debrecen, május 18. — 5. Székely Márton, Beszterce, augusztus 18. — 6. Tszizi (Csizi) István, Tokaj, október 9. — 7. Szalkai Antal, Pest, november 14.

Kik voltak ők? Nehéz röviden felelni a kérdésre. Többségükről jóformán csak annyit tudunk, amennyit levelük elárul; javarészüik életrajzi adatai ismeretlenek az utókor számára. Kotsis Sámuel sepsiszentgyörgyi református lelkész egy 1787-ben talált, de az ezerhatszáz évek középeről származó kéziratról számol be, amelyben az idő folyásáról, változásairól szól az ismeretlen szerző, s ha mára fennmaradt volna az írás, talán a kezdeti időjárásmegfigyelésről tájékozódhatnánk. A társaság dokumentumait közlő kötetben egyszerűen találtuk meg a levélíró nevét, a társaság tagjai sorában.²

Elek Márton³ magyarföldvári református prédikátor neve sem ismerős; őt is tagnak hívták az egykori társaságba, az ő leveléből egy szegénysorsú lelkész keserve tör elő, aki szeretné írásaival is a közjót szolgálni, de „mind eddig nem tapasztaltam az Elöl-Járóknak azt az én reám való Tekintetteket hogy olyan Elő-menetelemet munkálódta volna, hogy a nálam lévő Talentomott, Nemzetemnek Hasznára fordíthattam volna.” Kéri Arankát, hogy olyan ekléziához juttassa, ahol némivel több legyen a jövedelme, hogy jegyzéseivel, kézírásaival a társaságot szolgálhatná. Már hozzá is fogott a fordításokhoz. Aranka levelére írt rövid megjegyzéseiből sejteni lehet, hogy ő is szívesen papírra vetné feljegyzéseit az időjárással kapcsolatos megjegyzéseiről. (Nem tudjuk, hogy tervét megvalósíthatta-e?!)

Henter Antal báró nagy tisztelettel vette meghívását a társaság tagjai sorába, rögtön el is küldte az ún. „tagdíjat”; az első öt rhénus forintot. Henter Antal nevét több taglistán is megtaláljuk; tudományos tevékenysége ismeretlen. Később fontos hivatalhoz jutott.⁴

Ángyán János levelét még a debreceni kollégiumból írja; mint diák eltűnődik a „nemzetünk díszét már valahára munkába vett társaság”-ok sorsáról, amelyek — mint a kassai és a pesti is — már korán elenyésztek. Szinte imát mond a létrejött erdélyi társaság fennmaradásáért, amelynek híre örömet váltott ki, mint írta: „Repesnek minden igaz Haza-fiak sziveik azon való örömeiben, hogy ismét egy nemes Társaság készül. . .”, amelynek célja lesz a nemzetet kiemelni, a műveltebb nemzetek példáját követni a sok-sok tennivaló megvalósításában. A lelkes levélíró az első, akinek életrajzi adatai ismertek: 1768. március 10-én született Vörösberényben, Veszprém megyében, ő is a debreceni diákevek után külföldi akadémiára ment, Jénába, ahonnan hazatérve több helyen lelkészkedett, míg 1846-ban meg nem halt. A lexikonok több nyomtatásban is megjelent művét tartják számon.⁵

¹ Magyar Könyvszemle 1987/3. 226.

² JANCSÓ Elemér: *Az erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 348.

³ Uo. 347.

⁴ Aranka levélben (1794. júl. 25.) beszámol gróf Teleki Imrének arról, hogy Székelyudvarhelyen Bánffy György gubernátor részt vett a főtiszt választásán. A több jelölt közül báró Henter Antal, a katonaság jelöltje kapta a legtöbb szavazatot, 150-et. Őt követte a református jelölt 148-cal.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. 182–183. (Bp. 1981.)

Székely Márton fiatalkori levele elárulja írója fokozott tudományos érdeklődését — különösen a nyelvészet kérdései iránt. „... most leg előbb egy jó Magyar lexicont kellene készíteni, a Magyar Országai tagoknak munkájokkal is élven annak készítésében. . .”, mint önérzetesen írja: „hiszen nem alább való egy Magyar egy Németnél és a Magyarok közt is vagynak originális elmék. . .”; s bár ő a szerencsésebb tudós-jelöltek közé tartozik, Marosvásárhelyen tanult, majd később Göttingában, és Marburgban, az utókor mégsem tudhat sokat róla; kéziratai elvesztek, születési és halálozási ideje ismeretlen; noha nemcsak könyvtáros volt, hanem Aranka lemondása után — egy rövid átmeneti időre — a társaság titoknoka is. Akkor láthatta valójában, hogy milyen nehéz állás mellett tudományszervezőként jeleskedni a tudományokat nem pártoló világban. 1817-ben bekövetkezett Aranka halála; ő írja meg első ízben Aranka életrajzát, amely megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-as évfolyamában.⁶

Tsizi (Csizi) István Tokajban letelepedett fősztrázsamester (1728–1805) erdélyi ivadék; nem ismeretlen, korábban is váltottak levelet Arankával, ő közvetítette a társaság szándékait a sárospataki kollégium tanárai felé; ő szervezte be tagnak Bartzafalvi Szabó Dávidot is. Egyik — 1793-ban írott, Arankához szóló — levelét Nagyszigethi Kálmán tette közzé.⁷ Nem ismeretlen levélíró, levelezett Kazinczyval is, a verseket írogató Molnár Borbálával is. Lakodalmi verseit — mint írja — ki is nyomtatták. És több más műve is nyomdafestéket látott,⁸ főleg a katonai élettel foglalkozók. S talán amit a költőnőről feljegyzett — az még az irodalomtörténetnek is érdekes lehet. Régi barátsággal kérdi Arankától, hogy kik a Tudós Társaság érdemes tagjai?

A felsorakoztatott levélírók közül a legenigmatikusabb Aranka számára talán Szalkay Antal⁹ lehetett, akitől Aranka valószínűleg nagyobb támogatást remélt, erdélyi lévén viszonylag sokra vitte, hiszen 1790-től Sándor Lipót főherceg-nádor komornyikjának nevezték ki; 1792-től bizonyos irodalmi dicsfény is övezi, Bécsben Albertinél megjelentette Blumaer *Eneasát* (*Abentauer des frommen Helden Aeneas*), ami magára irányította az erdélyi elszármazottakra is figyelő Aranka tekintetét. (Ezt a kötetet Prónay Sándor küldte meg Arankának.) Aranka ekkor még nem tudhatta, hogy az elszegényedett erdélyi köznemesi család sarjának személyében egy veszedelmes emberrel van dolga, olyannal, akiben a tehetség és a szélhámosság, a tudományos érdeklődés és a kalandor könnyelműség egyaránt jelen van. Honnan is tudhatta volna Aranka, hogy Szalkay veszedelmes besúgó,¹⁰ spicli, akit a levélírás idején, 1794. november 14-én már főkomornyiki állásából is elbocsájtottak. A levelében felsorolt, a társaság tagjainak sorába „bé avatott” urak híre nyilván örömmel tölthette el Arankát, s az 1795 augusztusától Marosvásárhelyre letelepedett Szalkay Antal — az 1795. novemberi jegyzőkönyv tanúsága szerint — már jelen van a társulat ülésein; felszólal, felolvas, és többen is ámulva hallgatják a „világot járt” hazafit, aki tudós aprólékossággal beszél a társaság ülésein arról, hogy miként lehet márványra metszve írni, vagy melyek a mezőgazdaság gondjai. . . Nem tudjuk, hogy az alatt a néhány év alatt mi derült ki a kétes Szalkayról Marosvásárhelyen, de az átmenetileg bérelt ház tulajdonosának gondjai voltak a bért nem nagyon fizető Szalkayval.¹¹ Nyughatatlan vére azonban nem sokáig marasztalta a székely fővárosban. 1753–1804 között zajlott viharos élete; a halál Budán érte utol. A levél, amelyet most olvashatunk — adataival túlmutat önmagán. Lehetőséget nyújt arra, hogy felülvizsgáljuk eddigi ismereteinket a társaság máig is 1794 nyaráról 1795 teléig szüneteltnek hitt üléseiről. De ez már egy másik közlemény anyaga lehet.

⁶ Tudományos Gyűjtemény 1818. XII. 68–91.

⁷ Magyar Nyelvőr 1895. 379–382.

⁸ SZINNYEI József: i. m. II. 390–391.

⁹ JANCsó Elemér: i. m. 172, 177, 198, 199, 201, 209, 212, 216, 221, 227 és 349.

¹⁰ *A magyar jakobinusok elleni felségértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795.* Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán. II. 99. (Budapest, 1952.)

¹¹ ItK 1898. ILLÉSY János írta meg az életét. További adatok rá vonatkozóan az ItK 1900. évfolyamában.

1.

*Kotsis Sámuel levele Aranka Györgyhöz*¹²

S[epsi]Sz[ent]György 3 Ápr. 1794.

Méltóságos Ur

Méltóságos Gratiósus Uram!

A Méltóságos Ur hozzám méltóztatott porontsolatjára, holmi régiségekre való vigyázásomban szorgalmatos vigyázást noha tartani kívántam; mégis olly szerentsém eddig nem lehetet, hogy mármost valami ollyas nevezetessel udvarolhatnék. Hanem –

Ez előtt hét esztendőkkel akadtott kezemben egy régi darab írás, amellyet ujra le iratván most a Méltóságos Urnak ki küldeni bátorkodtam. Ez a Venus Plancta esztendejére készült egy Calendárium, amint nyomozhattam azon régi írásbul 1600nak a közepén készült, és attol fogva sok esztendőkön által obser-váltatom, s hogy az idő folyását s változásait találta alkalmason arra az régi írásra néhol fel jegyeztetve találta én magam is az 1787dik esztendőben obser-váltam, s valóságosan hogy jól találta úgy találtam et-től indittatván az utántolfogva (noha sok bajaim és utaim miat igen feleslegesen) tettem a több Planeták esztendejeken is observatiokor, de úgy veszem eszemben, hogy ha az ember egy illyent akarna más plané-ták esztendejére készíteni, úgy sok esztendő alatt folytatando observatiokra volna szükség. Hogy illyen alatonssággal bátorkodtam az Méltóságos Urnak udvarlani, instálom arrol alázatosan a Méltóságos en-gedelmet, továbbis a Méltóságos Ur porontsolatja nyomozásában meg nem szünöm, lenni kívánok Méltóságos Ur

alázatos szolgálja

Kotsis Sámuel

S[epsi]Sz[ent]Györgyi ref. Pap.

2.

Elek Márton levele Aranka Györgyhöz

M[agyar] Földvár 9 May 1794.

A Békességnek és a Szép Rendben magát gyönyörködtető egyedül bolts Istene közzölje bövséges Áldásait a Méltóságos Urral!

Vettem, nagy Tisztelettel, a Méltóságos Urnak hozzám intéztetett Levelét, melyben, Személyemet és Tehetségemet fellyül halado Betsületemet látom, a melyre engemet méltóztat fel-magasztalni, midőn engemet a Magyar Nyelv-Nemzeti Társaságnak nagy érdemű Hívei közzé méltóztatott hívni. Megvallom azt egyenes Lelki Esmérettel, hogy Értelmemnek Gyermekségemtől fogva fő és szüntelen tartó Fog-lalatossága egyedül tsak az volt, hogy nem magamnak, hanem a Közz-Jónak éljek, és minden Istentől ajándékozott Elmémbeli Tehetségemet tsak annak szenteljem. De ezen fel-tett Tzélomra való Eljutást nagyon meg-akadályoztatta az én szegény sorsom, melybe mint Gyermek koromkori Árvasságom, mind pedig mostani házi Állapotom Hellyheztetett. Mert ámbár az Istenek nagy Kegyelme lakozott is én ben-nem, a melyvel minden Erővel igyekezek szolgálni az Anyaszentegyháznak, de ugyan tsak mind eddig nem tapasztaltam az Elöl-Járóknak azt az én reám való Tekinteteket hogy olyan Elő-meneteletem munká-lódtak volna, hogy a nálám lévő Talentomott Nemzetemnek Hasznára fordithattam volna. Sőt a mi na-gyobb Késérőségem, valamikor valamely népes Ekklesia engemet meg-hívott az ő Szolgálatyára, még annak is ellent állottak. Melyre nézve Tsendességem sem Tehetségem nem lévén igen távul estem az én Tardjamtol. [?] Hogyha annakokáért Nemes és Méltóságos Haza-Fiakbol álló Bolts és Tudos Társaság engemet avagy tsak legg-alább való Szolgájának is akar fogadni, vegye Munkába, alázatosan esedezem, hogy én ollyan Ekklesiába lakhassam a melyben a Tudományokban való különös Házam; és ahoz való Jövedelem is lehessen. Mert Tehetség nélkül még a legg-hasznosabb Munkának sem lehet jo Véget érni, és a mostani Világban Betsülete sintsen.

¹² A leveleket JANCsó Elemér másoltatta le az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárából, valamint a Lyceum könyvtárának kéziratárából.

A mi az én különös Jegyzéseimet és kéz Írásaimat illeti, azoknak hasznos Rendbe szedegetése igen Tsendes Alkalmatosságot kíván, és oly hamar nem is lehet Végbe vinni, hogy mostan el-küldhettem volna, de azért hogy most halad, el nem marad, hanem jó moddal el-készítvén bé-küldöm. E mellett azt is jelentem, hogy én hozzá fogtam Stapserből, a Nemzeti Nyelvből magyarra fordítani, de némi nemű képpen rövidíteni is az Erköltsi Tudományt (: Moralem Theologiam).

És azt is fogom az Urral közleni. Mostan pedig, mivelhogy bizonyos Okokra nézve világosan Ertelmemet ki nem írhatom, ajánlom magamat a Méltóságos Urnak hozzám ki jelentett kegyességé[be] maradván Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája

Elek Márton

M[agyar] Földv[ári] Refor[mátus] Praed[icator]

Címzés: Perillustri ae Spectabili Domine, Domino Georgio Aranka, Inclytae Regiae Tabulae Supernumerario Adessori meritissimo — Fautori mihi maxime collende

M[aros] Vásárhely.

Aranka jegyzete: Földvár 9 May Elek Márton

- 1) Igéri Szolg[álatát] (Az Idő Járásáról tett Jegyzéseinek közléséről)
- 2) Panaszol és Segedelmet kér. — Válaszoltam 22. May.

3.

Henter Antal Aranka Györgyhöz mint titoknokhoz

Tekintetes Nemes Magyar Nyelvet Mívelő Társaság!

Méltán érdemes az büntetésre azon Fiu, akki édes Szülőit kiktől éltét vette, nem betsülli, nem segilti, sőt meg veti de valójába nem kisebb büntetésre méltó az is én előttem, akki kedves Hazájának, melyben születet, melynek kebelébe tsendesen él, Boldogulására, előmenetelire egész igyekezettel nem törekedik; már pedig szerentsém lévén az mult holnapba hozzám utasítani méltoztatott Tudosításából a Tek[intetes] Nemes Társaságnak szent és ditséretes igyekezetét is volta képpen megérteni, sőt a Nemes Társaságba való hivatalot is nagy köszönettel olvasni: egész késéggel, örömmel és szivességgel ajállva tsekély Személyemet, és a töllem ki tehetőkben segedelmemet melyre való részt az alat is az meg jedzet őtt Rh[énus] forintokat Méltóságos Királyi Tábla edgyik érdemes Tagjának Aranka György Urnak ezen válaszom mellet kezibe küldtettem hogy aztat bé adni ne terheltessek a hova illő léssen. Akki magamat Atyafiságokban midőn hathatosan ajállanom vagyok egész

Tisztelettel az

Tekintetes Nemes Magyar Nyelvet Mívelő Társaságnak!

alázatos kész szolgálja

B. Henter Antal

Sz[ent] Demeter. Pünkösd havának

Tizenkettődik napján 1794.

4.

Angyán János levele Aranka Györgyhöz

Tekéntetes Ur!

Nagy lelkű Haza-fi!

Tsudálkozunk, a mi régi s még Ásiának északi részeiben sátorozó eleinknek azon vastag s, bárdolatlan szokásaik s erköltsaik olvasására, szemlélésére, melyek szerént őket kivált a kevély Görög Írók, úgy festik le, mint az emberiségnek tsak nem minden esméretén kívül bujdosló embereket, ha ugyan ezeknek, a magok nemzetek pallérozott erköltsait, az imadásig magasztaló Íróknak vélekedések szerént, azoknak lehet mondani: holott pedig a szomszéd Khinaiak régi s tsak nem minden emberi emlékezetet

fellyül haladó pallérozott erköltseiknek a bámulásig tündöklő fények, az ő erköltseik formálásárais tehetek volna valamit. — De el enyészik minden tsudálkozásunk, ha össze vetjük azt az emberi nem gyermeki idejét, a máj ember-korra jutott s virágzó időkkel, az ő szomorú ábrázatú lak-hejeiket, édes Hazánk kies paraditsomával, s kivált azt az ellenséges természetet, a mely ő köztők, és a Khinaiak közt, szüntelen való háborgásoknak, ellenségeskedéseknek termékeny szülője volt, édes Hazánk, máj Fijainak magát kedveltető természetével, mellyel azt érdemlették, hogy a leg pallérozottabb Nemzetekis, barátságokat keressék, társalkodásokat vadászszák; azomban mégis (:mert meg kell vallanunk ha mind szeméremmel is:) vagynak nem kis számmal oly tsuda szabású lak-társaink, a kiket, úgy láttzik, nem a Nemzetek boldogságát szerető, s elő mozdítani kívánó természet alkotott, hanem nem tudom mitsoda nemzetek ellensége rugott össze, a kik azon kívül hogy valamire tennék fenyeget kezeket a mások, kivált nemzetek javára, azok ellen mérges fulánkokkal kelnek ki, a kiknek ere szíves törekedéseket meg sajdítsák. — Ezek voltak azok a magok emberiségeket önként meg tagadó Hárpiák, a kik arra Nemzetünk diszét már valahára munkába vett társaságokat, minéműek voltak a Kassai, Pesti s más társaságok, minek előtte szárnyokra kelhettek volna, sok Nemzetünk — javát igazán szerető szívek meg vérzésével el ragadozták. — De áldott légyen a mi nemzetünket szerető Istenség! a ki mentül vigyázóbbak ezek ennek javával meg akadályoztatására; annál többeket ébreszt fel, minden akadályok szerentsés el hárításával ennek elő mozdítására. — Óh Hazám szeressed ezt a tégedet szerető Istenség meg betsülhetetlen ajándékát! — Készits a nemes álhatosságból oly temérdek pántzért ezeknek, a kik még most ugyan, tsak kedves hajnalodat derítik, de nem soká fényes napodatis egeidre felemelik, a mellytől más nemzetek Egeiis majd akkor fényt költsönöznek, készits kérlek oly temérdek pántzért ezeknek, a mellyet az irigyek leg hegyesebb nyilais haszontalan ostromoljanak. — Nemes lelkű Haza fő! Repesnek minden igaz Haza-fiak szíveik azon való örömkben, hogy ismét egy nemes Társaság készül, a ki Hazánk el vettetett állapotját szívére vévén, ezt a ditsósságnak arra a póltzára törekedik emelni, mellyen amaz emberek Diszei a jó izlésű Anglusok, az emberiséget esmérő Frantziák, a természetbuvári a németek, egy időtől fogva a magok fényekben ragyognak. — Ez az igaz öröm birt engemetis ara, hogy tsekély írással é nemes törekedést idveztetném, s magamat ara hogy azok közt a Nemzetünk fényei közt, a kik ezen Társaságnak ékességei lesznek, tsekély tehetséggel rebegjek, abból a szent szeretből, mellyet szívemben Hazám iránt érzek, ajánlanám, nevezetesen hogy azoknak avagy tsak számát nevelni kívánnám, a kik kedves eleikket, dicsó viselt dolgaikkal edgyütt, a régiség mohos sirhalmi alól ásní s a régi Görög Írókat magyar köntösbe öltöztetni törekednek, a ki maradtam

Debretzenben 1794. 18. Maiusb[an]

A Tekéntetes Urnak

hiv tisztelője
Angyán János
a Collegiumban

Aranka jegyzete:

Vettem 30 May Angyán János.

5.

Székelly Márton levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Mikor valamely dolgot mással össze hasonlítunk, akkor tudjuk meg és látjuk által anak vagy fogyasztásait, vagy különös tulajdonságait. Ha a Magyarok nyelvét, úgy a mint az én esmeretségem engedi, másokéval össze hasonlítom, igaz, hogy észre vészem, mely távol legyen egy jól ki pallérozott nyelvtől, de azonbann sok tulajdonságaira nézve elébb becsüllöm akár a deáknál, akár a németnél s ha a miénkben nem hibáznék az, a mi egy nyelvet nemessé szokott tenni, mind a kettőnél. Igen közel jár ez a nyelvünk a természethez. Sok szók vagynak benne, melyeket onomatopoiáknak szoktanak nevezni, az az a dolgoknak természeti tulajdonságát jelentik, mint: *hang, sohogok, pustogok, puska, lassu, vékony, fejedelem, feleség, házasodom, szuszogok, pizsmogok, énekelek, kopogtatok, hortyogok, csepegek, dörgés, zugás, lehel-*

lek, zörgők, csergek, pattogok, lobogok, sat. Továbbá találhatóni a mi nyelvünkben olyan szokat amelyekkel le írhatjuk, a mi nagy, méltóságos és felséges dolog, mint:

Nagy neme meg tetszik híres elejiről
Ama Kemény Simon cselekedetiről,
S örökké élendő emlékezetiről,
Ir a historia bövséggel a kiről. Gyöngyösi:

Találhatunk olyanokat, melyek a szomorúságot képzelgetik, mint:

A hol Adonis van, Vénus is jajgat ott,
Hullatván szemei keserves harmatot. Ugyan az.

Némelyek bámulást jelentenek, mint:

Beljebb az erdőnek setét árnyékában
Piramus kesereg egy nagy fa aljában.
Végtére bocsátja törét ágyékába
S tulajdon vérenek borul bitorába. Ugyan az.

Mások jelentenek vigaszt, vagy a léleknek egyéb indulatait, melyekre nincs miért példákat hor[d]jjak elő.

Ugy tartom, hogy a deák nyelvet el takarta volna az a hir, mely el takarta a romai hatalmot, ha deákul nem irtanak volna Plautus, Terentius, Cicero, Virgilius, Horatius, Tibullus, Ovidius és miért számlálják elő több nagy nyelveket? de ezeknek és ezekhez hasonlóknak tudós pennája mentette még edig a haláltól, s mind adig védelmezni fogja, míg a nemes elméknek és tudományoknak betsüllete lézen. Így itélek más nemzeteknek nyelvéről is a kik nevelhettek sok Cicerokat, s így itélnék a Magyarokéról is, ha lett volna sok Gyöngyösi, sok Balassa, sok Molnár, Pápai, Bod, Pétzeli, sat. Mineműnek [minekünk?] mint-hogy alig voltanak anyin, a menyi ki menő utja (kapusa) Erdélynek, még mind edig majd csak a mester emberek és kufárnék vészik hasznát a mi nyelvünknek, egy Teologus pedig vagy egy Philosophus, vagy egy Mathematicus koldus mellette. Jól tudom, hogy Nemzetünknek nemesebb indulatu fiai e fogyatkozásnak ki pótolására tett és teendő fáradozokat eléb becsülik a kotzka, kártya, tántz és más haszontalan idő vesztegetéseknél, mely által a hazának historiájában halálok után is éljenek. Az ilyenekről azt mondok: *Macte nova virtute; sic itur ad astra*. S vallóssággal a ki az okoskodó észszel tud élni, által is látja ennek igazságát; mert oh mely sok pompás kaponyák hevernek szerte széljel a földben minden név nélkül, midőn egy szolga *Aesopus* vagy *Epictetus* él! Ezt a hoszszu praefatiót épen nem azért írák, mint ha ez által a Méltóságos Urat akarnám serkentetni azon dologra, melynek el-mellőzése miatt még edig más nemzetnek kellett kusolnunk, ha egy *Qui tantum* akartunk is írni, hanem azért, hogy meg mutassam, mely forró indulattal viseltetem Nemzetemhez és Magyar Nyelvünknek tökéletesebb állapotban való helyheztetését mely igen akarnám. Ere ugyan, közönségesen szollván, leg jobb mod a fáradozhatatlan dolgozás, kivált ha fundus avagy költség volna elégséges: Mindaz által részenként véve, ugy gondolom, hogy most leg előbb egy jó Magyar lexicont kellene készíteni, a Magyar Országi tagoknak munkájokkal is élven anak készítésében. Hogy pedig az anál jobban és hamarább véghez mehetne, minden betűt ki kéne adni egy vagy két embernek, akik ki dolgozván, a gyűlésben közönségesen ki szabott regulák szerint jo moddal, mikor osztán mindeniké készen volna, ahoz értő férj-fiaknak vizgálatára kéne bocsátani, ugy hogy másnak is a hibák keresésére jussa légyen, sőt jutalommal ösztönöztessék ara: így meg igazítván a hibákat, leg előbb is meg lehető lexiconunk jöne ki. Az után és az alatt is minden *scientiára*, vagy *facultásra* egy-egy *systemat* kéne készíteni, készítenék pedig azt ahoz tudó emberek, olyanok t.i. akik meg ért eszűek (*judicii subacti*). Mások ellenben kik még csak gyermekek az eféle dolgokban holmi aproság de hasznos könyvecskéknak fordításában töltenék idejeiket, sőt magok is gondolhatnának ki valamit, p.o. rövid *dialogusokat*, *Dissertationokat*, sat. hiszem nem alább való egy Magyar egy Németnél és a Magyarok közt is vagynak originális elmék, ha nem lehetünk is mindnyájan Gyöngyösik és Maróthik. Mind ezeknek pedig el igazításában ugy gondolom, hogy csak a késedelem leg nagyobb akadály: azért valamely hasznos itt a tziel, épen olyan szükséges ara felé kézzel lábbal (amint mondják) sietni, hogy ez által érzük el mi is azt már valaha, hogy nem a más szájjával együnk. Vigyük véghez, hogy egy falusi oskola mester is tanithasson Logicat, mely által a lidértzet ki kergesse a faluból; sőt, hogy egy paraszt anya is olvashassa az Ethicát és egy szántó-

vető Székely az Oeconomicát. Ami régiségeket találhattam Besztertzén, azokat küldöm, amiket ez után fogok találni, magam viszem el. Itt Besztertzén vagyon egy Magyar Notarius Balogh Istvánnak hívják, derék embernek látszik, jó leszz leveleket küldeni hozzá.

A ja, je affixákról is jegyezgettem egy néhány rendet, és küldöm.

Magamot grátiájába ajánlván, vagyok
a Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Székely Márton

Besztertze 18^{dikán} Aug. 1794^{ben}.

P. S. Instállom, méltóztasson megengedni nékem a Méltóságos Ur először is hogy a felelettel késedelmeztem, másodsor, hogy egy ilyen alá való levéllel bátorkodtam alkalmatlankodni.

6.

Tsizi (Csizi) István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,

Régi jó Uram, s Barátom!

Az Erdélyi Tudós Társaságnak, Anya-Nyelvünk pallérozását, sőt kimivelését tárgyzó Szent szándékát nyilvánosító böltés és a Virtushoz külömben is húzó érzékenységeket hathatósan fel indító Írása, hogy az én tsekéllyéssel is közöltetett, azért háládatos köszönetemet ez egy-néhány rendjeim által bé ajánltatni a mint tartyásomnak ismérem úgy Barátom Uramat egész bizalommal kérem.

Aranyom, ezüstöm énnékem nintsen, mellyel é kívánatos tárgyhoz érzésem szerint, kívált az é környéken igen sullyos drágasághoz képpst segedelemül lehetnék, de elmém értéke is olly-gyenge, hogy valamely hasznos szűleményeivel á Tudós Társaság könyv-tárát épen nem gazdagíthattya. Minthogy Barátomnak írok, eddig való Munkátskáimat, mellyekben mind a szív maga meg elégedését, mind az elme gyönyörködtetését igen keskeny mértékben találhattya, ki festem.

1. Még Cancellista koromban irtam Lakodalmi Verseket, á midőn néhai Méltóságos Báró Bánffy Mihály úr Méltóságos G. Kemény Therésia Aszszony ó N[agysá]gával meg párosodott. Kinyomtatattott Kolosvárt.

2. Munkám nyomtatattott ki Budán, mellyben néhai Grenadieros Kapitány Cserey Sámuel urat Magyar Versekkel bútsúztattam el Nemes Seregűnkől, é volt a Barátság Tüköre.

3. Illy homlok írás alatt jött ki: Királyi Buda Vára.

4. Virtus Oszlopa, mellyet Méltóságos Gróff és F. M. Lieutenant Gyulai Sámuel Ur ó Exc[e]ll[enci]ájja tiszteletére Budán akkor emeltem a midőn ó Exc[ellenti]ájja Generalissá lett. Ez utolsó Budán, az eléb-beni pedig mind Budán, mind Erdélyben Kolosváron ki nyomtatattak.

5. Mercurius név alatt verseltem a Gombának ártalmas voltáról; é Szebenben nyomtatódott ki.

6. A Szarándok Aszszonyt, foglaltam Magyar versekben, mellyet Lambertné nevezetű Francia Dáma ki festett: é sajtót nem látva, minthogy á versek gyengeségeire nézve meg sem érdemlette; de némelly Erdélyi Méltóságos Dámák le iratták magoknak.

7. Készítettem két Könyvetskéket: egyikben a Köz-Katonáknak szolgálatbéli tartozásokat, másikban á Freiterek, s bizonyos tekintetekben az all-tisztek kötelelességeket, azoknak könnyebbségekre, kik á szolgálatnak nyelvét az az Német nyelvet vagy épen nem, vagy tsak valamennyire értik, rövid és könnyen meg-érthető Magyar Kérdésekre, és Feleletekre intézvén ki irtam. Ezeket némelly Tiszt-Társaim kérésekre, s mint tapasztalásom szerint is mivel volt századomat azokból épületesen oskoláztam, hasznosakat ki akarva nyomtatatni, de minthogy ezt á F. Hadi-Tanáts hire nélkül nem tselekedhettem, hogy ez ellen ne hibázzam, Felséges Herczeg Palatinusúnknak, mint á Haza Törvénye szerint ország fő-Kapitányának ajánlottam, és mind á két Könyvetskéket á Magyar Országi Hadi-Kormányának bé attam, hogy a Felséges Herczegnek ajánlhassam engedelmet kérvén: á két Könyvetskék mind-azon által ezzel á Válaszszal: nem ellenzi ugyan á Hadi Kormány, hogy Fő-Sztrása Mester ura uram á Munkát á F. Herczeg Palatinusnak

ajánlja, de nem is javasolja, énnékem Postán vissza küldettek, holott én ezeket a nyomtatott Regulamentumból szedegtettem vala ki, és tsupán a szolgálatnak nyelvét nem értőknek könnyebbségekre, minthogy mind azokat, valamik a két könyvetskékben foglaltattak, a leg nehezebb móddal is meg kell tanulniok: ezt többször sürgetnem mivel félelmes, a könyvetskék másoknak nem használtatva nálam hevernek.

Most versekkel levelezem Méltóságos Gróff és Generális Gvadányi Joseff Urral, és olly vers szerető Aszszonnyal t.i. Mólnár Borbálával kihez még hasonlót nem szült a két Magyar Haza a verselésben: ez utolsónak első Munkája a két Magyar Hazában már szárnyal, a második most van sajtó alatt Kassán, a harmadikat pedig, mely munkában vagyon, a vagy most készül, az elébb tisztelt Méltóságod Generális Ur fogja meg tollasítani, itéletem szerint meg érdemelné ez a derék Aszszony ha a Tudós Társaság érdemes Tagjai közzé bé vetődnek, mert úgy még több munkára ösztönöztetnék kivált ha élelmére való bővebben volna, mivel édes Annyát, és három gyermekeit tsupán tsak varrással tartya, és ruházza kinek példájával talám több szépeink a rend felett való piperézés helyet könyvhöz, és író tollhoz nyúlnának a mely tőlök, mivel hogy előre ugró eszek vagyon, ki is telhetnék.

Á T[udós] Társaságnak velem közlött Írását még senkivel nem közölhettem, mivel Lábaim fájdalmai miatt ki nem mehettem, de Isten segedelméből mihellyt ki mehetek el nem mulatom. Tsak azt kellenék tehát tudnom, á ki az 5 for[intra] magát meg határozandja hól tégye le? jónak itélném Debreczenben Fő tisztelendő Superintendes Hunyady Ferencz urnál.

Kik légyenek a Tudós Társaság érdemes Tagjai? igen kívánnám tudni mit is a Barátság könnyen tellyesíthet, s épen az a régi Barátság a melyben tovább is meg maradhatni kíván.

Régi jó Uram s, Barátomnak a Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja s bar[átja]
Tsizi István
Fő-Strása-Mester

Tokaj, 9^a Octobr. 1794.

P. S. Tisztelem á rólam emlékezőket

7.

Szalkai Antal levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur, Nagy Érdemű Hazafi!

Vettem mély Tisztelettel Méltóságos Urnak a Magyar Nyelv mívelésére fell állott Társaságnak nevében hozzám ereszteti méltóztatott Atyafiságos Levelét: melyből is kiirhatatlan örömömre értvén, mely ditső! nagy! és hasznos Foglalatosságban igyekeznek kedves Hazámnak Érdemesebb Tagjai! midőn szinte haldokló Anyai Nyelvünket nem tsak Uj-Életre, hanem egyszer-s mind annak ki- Fényesítésére, meg-örökösítésére, és más idegen Tudományokkal bővelkedő Nyelveknek egyenlőségére ellőkél! .! Sziwvel, Szándékkal, és egyben kaptasolt erővel magok között ki munkálni meg határozták.

Ezen nagy, és ditséretes Fell-Tételt (: tudni-illik) a Magyar-Nyelv Mívelését nem kétlem, hogy minden igaz Hazafi, már régen Szívében buzgón óhajtotta, ki volna hát az, aki ennek Fell-Segítésére minden Tehetségét örömet ne áldozná? Én részemről e ditső-pálja Futásra meg nyitott Utat örömmel, és minden készséggel fogom követni, és egyszer-s mind meg Fogják igyekezeteim bizonyítani, mely hála-adó Sziwvel veszem, hogy ezen bölts és tudós Férfiak Társaságában (: kik is édes Hazámnak közönséges javára egyben állattanak :) Fell-vétetni érdemessé lettem!

A mi illeti a bölts Társasságnak Rendelése szerént a bé avatásra egy-egy Személyre meg határozott 5 Forontokat, valamint részemről, ugy szinte egyszer -s mind: Gróff Haller Antal, Gróff Keglevits György Gróff Festetits János. Tekéntetes Szalabéri Horváth Sigmond, és Tekéntetes Volenhoffer Jóseff Uraktul Kezemhez által vévén, és ezennel ide rekesztem in Summa 30 Forontokat; nem külömben az Feljebb meg nevezett Méltóságos és Tekéntetes Uraknak Titulussaival együt, hogy a szerént a Nemes, és Bölts Társaság tudhassa, kinek kinek hová, és merre intézze viszont Feleletét.

Mind ezek után ajánlom magamat az bölts, és Nemes Társaságnak, kiváltképpen az Méltóságos Urnak, Szives, Atyafiságos Szeretetekben, maradván holtomig
Az Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Szalkay Antal s. k.

P. S. Feleletit az Méltóságos Urnak ki kérem, hogy bizonyossan tudhassam, ha vette é Leveletem Pénzel együt?

P. S. Az Postán el nem veték az Pénzt az levélben, kéntelenitetünk egy ide lévő Kalmárnak Kinekis Rickl az Neve, és etzersmind Kolosvárat is nagyon boltya, által adni, az melynek assignatiojs Szerént, az Méltóságos Ur a pénzt Kolosvárt fel veheti.

Sig. Pest, 14^{dig} 9^{bris} [nov] 794.

Különálló címjegyzék:

Groff Haller Antal Camararus Ur – a Pest

Groff Festetits János Camarás Ur – a Pest

Groff Keglevits György Camarás Ur a Pest

Horváth Sigmond de Szalabér, és Szala vármegyei assesor a Pest

Valanhoffer Joseph Pest-Vármegyei Assesor a Pest

Szalkai Antal de Szalka a Pest.

Kívül: Szalkai

Aranka jegyzete:

Pest 14 Nov. Szalkai Antal Ur levele. Vettem 21. Nov.

Ajánlások a Társaságnak

Szalkai Antal Rénforint 5

Camarás Gr. Haller Antal 5

Cam. Gr. Festetits János 5

Cam. Gr. Keglevits György 5

Horváth Sigmond 5

Volesschoffer Josef 5

Rft. 30

Rickl Josef assignálása mellette. Azon nap adott a Gr. Kendeffi János Ur Rf. 5. felvettem. Postaköltség $\times 12 + 4 = X16$.

ENYEDI SÁNDOR

Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárott a 19. században.* A mai Mosonmagyaróvár régi település. A rómaiak Ad Flexumnak nevezték, és mert lakosainak mintegy kétharmada német volt, ismertebb neve a 19. században Ungarische Altenburg volt. Később ez egyesült a szomszédos Mosonnal. A vizsgált időszakban lakosainak száma két és félezer körül ingadozik.

Ebben a helységben nyitott nyomdát Czéh Sándor, akinek apja az angol tengerészeknél is szolgált és könyvszerető ember volt. Czéh Sándor 1813. április 13-án született. A gyerek később nyomdásztanuló lett a győri Streibig családnál. Fölszabadulása után különféle városokban dolgozott, és ezt követően, 1836-ban kért és kapott engedélyt nyomdájára megnyitására Magyaróvárott. 1883-ig élt. Két fia – Sándor és Lajos – szintén nyomdászok lettek.

Témánk szempontjából kiemelkedően fontos az a hír, amit a Győrről megjelenő Szabad Polgár c. lap tudat: „... 1848-ban már 3 fa- és egy Stanhope-féle vas-sajtóval dolgozott. Később egy könyvkereskedést és kölcsön-könyvtárt nyitott”.¹ A könyvtári engedélyért való folyamodványában ez áll: „... azon fogok

* Az itt olvasható írás egy terjedelmesebb tanulmány rövidített változata. Az eredeti a VEAB 1990. évi pályázatán megyei I. díjat kapott.

¹ Szabad Polgár 1875. május 16. 3.

iparkodni, hogy ezen könyvtárban a' nemzeti szellem kifejlődése tekintetében, a' Magyar Literaturának újabb kiválókatott művei az olvasást kedvelők részére feltaláltassanak."²

Hogy a könyvtárnok 1883-ban bekövetkezett halála után a könyvtár meddig működött, nem tudjuk. Egy baráti beszélgetés derített fényt arra, hogy egy mosonmagyaróvári ügyvéd apja megvásárolta az egész könyvtárat, valamikor a múlt század végén. Mire ez az információ — más kutatásaim közben — hozzám eljutott, a hajdan volt könyvtárnak már csak töredékét találtuk meg egy — padláson. Az előkerült könyvek alapján dolgoztam föl a könyvtár történetét.

Ahol a könyvtár létesült. A bevezetőben elmondottakon túl kíváncsi leszek kissé részletesebben bemutatni azt a várost, ahol a könyvtár létesült. Moson az ország legkisebb és legritkábban lakott megyéje volt. Lakosainak összetétele: magyar 30%, német 64%, horvát 2%, és egyéb 4% volt; 95% a katolikus vallású. 51 telkes gazda, 111 kézműves, kalmárok, kereskedők voltak a foglalkoztatottak között.³

1739 őszén nyílt meg gimnáziuma, ahol a mintegy száz tanuló részére a század 30-as éveiben, 1861-ig német volt a tanítás nyelve. Az iskolában könyvtár is működött, a század végén ennek állománya a tanári könyvtárban 1926 mű 4897 példányban és 70 folyóirat, az ifjúságiban 2327 tankönyvhöz járult 1115 ifjúsági olvasmány.⁴ 1818 őszén 22 hallgatóval nyitotta meg kapuit a Magyaróvári Gazdasági Intézet — az országban másodikként.⁵

A kölcsönkönyvtár megalakulása. Czéh 1835 végén folyamodott engedélyért, hogy Magyaróvárrott nyomdát létesítsen. Ezt a következő esztendőben meg is kapta. Két esztendővel később, 1838-ban továbblép hiszen a végzésben ez áll:

„Czéh Sándor M-óvári könyvnyomtató ebbéli Intézetével párosítandó könyv kereskedés 's Olvasó Tárának felállítására kellő legfelsőbb engedelmet kéri részére eszközöltetni. Mészáros Ferenc főbíró Urnak meghagyatik hogy 'e kéredelem eránt vizsgálatot tévén veendő tapasztalását adja bé”⁶

Ezt a kérést továbbították a nádorispánhoz, ám az ügy elaludt; Czéh sürgeti az engedélyt, mire 1842 elején sok herce-hurca után meg is kapja. A könyvtár tevékenysége tehát megindult, s Czéh egészen haláláig gyarapította, működtette azt. A nyomdát 1880-ban átadta Lajos fiának. A kölcsönkönyvtártól nem vált meg.⁷

A könyvtár állománya. Jeleztem, hogy a könyvtár maradékát egy padláson találtuk meg, nagyon rossz állapotban. A több mint száz éves hanyattatás, a silány elhelyezés, egerkárok, penész és porosodás rongálták meg.

A feltáráshoz a könyveket fel kellett dolgozni. Nem a szokásos, a szabványnak megfelelő kártyákat tartottam erre alkalmasnak, hanem A/6 méretű fehér kartonokat használtam. Erre azért volt szükség, hogy az egyes kötetekről megjegyzéseket lehessen tenni. Ilyen volt egy ezzel a módszerrel készített katalóguscédula:

E-11

874

EBERHARD, A. G.

Westold und sein Freund. 1. Theil. Halle.

1830. Regner Buchh. 213 l. 13. cm

G = sz. c.: I. ltsz 874

² Moson megye jegyzőkönyvei 2548/1841.

³ FÉNYES Elek: *Magyarországnak és a hozzákapcsolt Tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben.* Pest, 1841. Trattner. 157.

⁴ MIHÁLY Ferenc — SZAKÁL Ferenc — SZIRÁNYI Péter: *A 250 éves Mosonmagyaróvári Gimnázium története.* Mosonmagyaróvár, 1989. NHF Mosonmagyaróvári Bizottsága.

⁵ VÖRÖS Antal: *Óvár, Óvár...* Bp. 1968. Mezőgazdasági K.

⁶ Moson megye jegyzőkönyvei 275/1835.

⁷ Moson megye jegyzőkönyvei 877/1838.

kötéstáblán kétszer: olvasva (más-más írással)
 utolsó szövegoldalon: wunderschön
 előzőeken kézzel: Dr Bobest István
 címlapon: Joseph Skarnitzl
 ex libris alatt látszik egy korábbi.

„3”

A G arra utal, hogy a kötet gerincén és egyéb helyen milyen adatok vannak. Az ltsz. a megtalált leltári számot jelzi, amit megismételni azért kellett, mert ezren felülit nem írtak, azt a szám fölötti vonalakkal jelezték, ahány vonal annyi ezer. Minden egyéb a tulajdonosokra valamint a használatra utal. Az időzójelbe tett szám az olvasásra vonatkozó saját megjegyzésem (l. alább).

Megjegyzem még a feldolgozásról, hogy számos mű szerepel a gyűjteményben, melyeknek ismeretlen a szerzője. Ezek földolgozásával nem tartottam érdemesnek az időhúzást, hiszen általában nem nagy értéket képviselnek. Az anonim kötetek száma mintegy 180. Az így elkészült cédulákat emelkedő számsorrendbe raktam. A munka befejezésével készítettem egy címléltárkönyvet, azzal a rendhagyó módszerrel, hogy azokat a műveket, amelyek megvannak, bevezettem, a hiányzók helyét kihagytam. Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy bizonyos eltűnt kötetekről tudomást szerezzek. Mivel Czéh a német anyagot külön nyilvántartásba vette, nekem is ezt kellett követnem. Az elkészült mérleg ez:

4390 német leltári számú könyvből megvan	1504 kötet
nincsen száma vagy régi	121 kötet
összesen	1625 kötet
francia nyelvű 408-ból	147 kötet
nincs leltári száma	18 kötet
összesen:	165 kötet
a teljesen földolgozott állomány	1790 kötet

Ha föltételezzük, ami nagyon bizonytalan eredményre vezet — , hogy az utolsó leltári szám 4390 lett volna és hozzáadjuk a kellően nem ismert, akkor a német állomány 37%-áról tudunk. Ezeken az eredményeken belül még többféle számítást végeztem, s ezek végeredményeként az derült ki, hogy a teljes állománynak közel felét, 48%-át ismerjük, az van meg, vagy tudjuk, hogy ott volt a könyvtárban.

Bizonyos, hogy Czéh-nek volt nyomtatott könyvjegyzéke, ám az eddig nem került elő. A különféle számítások — az eredeti tanulmányban — igazolják, hogy a könyvtárban az 1625 német nyelvű könyv 1114 művet jelent, a francia pedig 117-et. Persze az olyan gyűjteményes kötetek, mint az *Ausgewählte Werke*... , *Erzählungen*, *Novellen*... stb. itt egy műnek számítanak, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezekben számos elbeszélés, kisregény látott napvilágot.

Kínálkozik a kérdés: honnan szerezte-szerezhetette be abban a kisvárosban egy nyomdász-könyvtárnok a gyűjteményt? E kérdésre a földolgozás során készített elemző föltárás sok adalékkal szolgált. Megtudjuk, hogy Czéh gyakorta leltározta állományát; erre mindig akkor került sor, amikor nagyobb tétellel növelte az állományt. Hogy miért nem folytatta az addigi számozást, nem tudjuk, de az átleltározás tény. Ezekről az ex libris-ek, s a bennük lévő leltári szám tudósít. Bizonyosan tudjuk, hogy kétféle ex librise volt. Ezekből tudni lehet, hogy ugyanazt a könyvet háromszor vette leltárba, mindig új meg új számot adva neki.

Ám a kérdést bonyolítja, hogy az adott műnek gyakorta más-más lett a száma. Pl. Bulwer, E. L. Eugen *Aram* c. művének az első esetben 218., a másodikban 2051., s végül 1471. lett a száma. Az ex librisek mindig más-más nyomással készültek. Nem lényegtelen, hogy az első két esetben Büchersammlung, a harmadikban Leihbibliothek szerepel, azaz itt már vállalja a kölcsönkönyvtár címet.

Czéh gyűjteményeinek alapja minden bizonnyal a saját könyvtára lehetett, hiszen van erre utaló bejegyzés, de van utalás az apja nevére is. A nagyobb tömeget minden bizonnyal vásárolta gyűjteménye részére, sőt egész könyvtárakat is megvett. A megmaradt 1625 német nyelvű könyv közül 197-ben található eredeti tulajdonra való utalás. Tekintünk el az ilyen bejegyzésektől, ám kettőt ide kell iktatni:

Joseph Landes: 62 kötetben szerepel

Joseph Skarnitzl: 106 kötetben szerepel

Ama bizonyos Landestől megvett könyvekben ott a régi tulajdonos bélyegzője és soros leltári száma. Ugyanettől szerezte meg a teljes francia nyelvű állományt. Landes műveket, Czéh köteteket vett állományba. Skarnitzlról nem tudunk semmit, de minden bizonnyal bécsi lehetett, Czéhnek ott voltak jelentősebb kapcsolatai. Számításaim szerint mintegy 250–300 kötet származott onnan. Ez utóbbi szerzeményre nézve még fontos, hogy azok mindegyike 1830 előtt jelent meg, és hét még a 18. században.

Természetesen ezeken kívül bizonyosan volt egyéb forrás is a gyarapításra. Erre nézve csak jobbra föltevéseink lehetnek, de van egy konkrét adat is. Számos olyan könyv került elő, melyeket Stuttgartban adott ki a Franckh'sche Verlagshandlung. Ezek egyikében, a 611. leltári számúban a kiadó föltünteteti kiadványai jegyzékét, s ezek között a „Das belletristische Ausland, Kabinetsbibliothek der classischen Roman aller Nationen” c. sorozatot. Nos, ettől a kiadótól és ebből a sorozatból Czéh könyvtárában kereken száz kötet található (a megmaradt állományban!). Hogy ezeket a kiadványokat Czéh nem más könyvtártól vagy kereskedőtől szerezte be, arra bizonyíték, hogy ezekben semmilyen más tulajdonra utaló bejegyzés nincs és csak egy *ex libris* van bennük.

Ide tartozik még az a nem jelentéktelen tény, hogy a vizsgált könyvtárban egyetlen fűzött könyv sem volt. A nyomdásznak egyszerű volt a könyveket bekötni. Nemcsak az a bizonyosság erre, hogy mind kötött, de sokkal inkább az, hogy 59 kolligátum került elő a föltárás során, amit csak az a nyomda állíthatott össze. Bizonyosság erre az is, hogy sok kötet kötéstáblájából előkerült, kikandikált olyan nyomtatvány, amely magyaróvári eredetre utal. Ez a — könyvkötői kifejezéssel élve — „alátükörzés” vagy „hüvelyezés” mind ottani nyomtatványt tartalmaz. Ez a tény azért nagyon lényeges, mert megnehezíti, majd látni fogjuk, a használatra való megjegyzéseket, hiszen az újrakötés följavíthatta a könyvek állapotát.

Mikor jelentek meg a könyvtár kiadványai? A föltárás során iparkodtam a kiadás évét megállapítani. Sok esetben azonban ez lehetetlen volt: csonka címlap, olyan kolligátum, ahol az első lapok hiányzanak. . . stb., vagy egyszerűen nem tüntették azt föl a kiadók.

<i>A kiadás két évtizede</i>	<i>Kötetek sz.</i>	<i>%</i>
1761–1780	5	0.3
1781–1800	146	9.0
1801–1820	238	14.6
1821–1840	434	26.7
1841–1860	639	39.3
1861–1872 (!)	58	3.6

összesen	1520	83.5
é. n. ill. nincs címlap	105	6.5

együtt	1625	100.0
---------------	-------------	--------------

A francia nyelvűek

1811–1820	5	3.0
1821–1840	95	57.6
1841–1857 (!)	65	39.4

összesen	165	100.0
----------	-----	-------

Ha azt vesszük alapul, hogy az 1841-ben megnyílt könyvtár állománya akkor kevéske lehetett, azt Czéh folyamatosan gyarapította, akkor kitetszik, hogy a könyvek zöme nem sokkal a megnyitás előtt jelent meg. Már említettük, hogy a Skarnitzl-tól megvásárolt gyűjtemény mind 1830 előtti volt, a Landestől átvettek pedig még újabbak; elmondhatjuk tehát, hogy törekedett a könyvtáros az akkor legfrissebbnek mondható könyveket beszerezni.

A könyvek szerzőiről többféleképpen lehetne szólni. Egyrészt megállapítani a teljes listát (készült is ilyen fölvétel), másrészt mintát venni. Ez utóbbit sokat elárul az egészről. Készült egy olyan jegyzék, amely 70 szerző munkáját sorolja föl, s ezeknek 515 műve volt ott, összesen 775 kötetben, amely a teljes állománynak kerekén 48%-át teszi ki. Ha ehhez hozzávesszük a leltárkönyvben kikövetkeztethető mennyiséget, 665 kötetet, 1440-et kapunk, ami az összes ott volt német könyvnek már 32%-a, akkor föltehetjük, hogy a minta jól képviseli az összezt.

A szerzők nemzetisége (a mintában!):

német (osztrák)	38	spanyol	1
angol	14	dán	1
francia	9	flamand	1
svéd	5	amerikai	1

Ez megközelíti a korabeli könyvtárak hasonló adatait.

Magyar szerző magyar nyelvű műve nincsen az állománytöredékben. Van ugyan két Jósika-mű: *Die Böhmen in Ungarn*. Historisches Gemälde aus dem Zeitalter. Übers. Klein, Hermann. 1–2. Band. (Pest, 1840. Heckenast), valamint az *Abafi* szintén németül, ugyanattól a fordítótól. (Pest, 1839. Heckenast). Sorozatban jelent meg ez a két mű, hiszen az előbbi annak 2. az utóbbi 5. kötete. Van még egy megcsonkított Gaál György: *Gedichte*. Wien, 1806. 93. l. Szerepel továbbá egy különös kiadvány is: *Magyaren-Spiegel oder wahre Schilderung der Völkerfassung und Richtung des ungarischen Reiches neuester Zeit*. Leipzig, 1844. Volkmar, F. 225. l. 22. cm.

Vannak a gyűjteménytöredékben szerzői sorozatok is. Bizonyosság lehet ez arra nézve, hogy mennyire törekedett a könyvtáros egy-egy írónak a teljes munkásságát megszerezni. Már amihez hozzájutott. Néhányat példaként mutassunk be:

Cooper, J. F.: *Sämmtliche Werke*, 1–174 Bändchen.

Gessner, S.: *Sämmtliche. Schriften*.

Iffland, A. W.: *Theater*. 1–20. Band.

Kotzebue, A.: *Ausgewählte prosaische Schriften*.

Scribe, E.: *Ausgewählte dramatische Werke*.

A kiadói sorozatokból egyet mutassunk be:

Auswahl der neuesten und besten Romane. . . s itt a szerző és a műve következett. A lipcsei Wigand cég nagyon népszerű sorozata volt a *Volksbücher*, amelynek 52 füzetéből 21 megvan a töredékben. Ezeket Czéh kolligálta. Ezeknek a füzeteknek (és a sorozat címének!) hatása lehetett Czéh igen jelentős ponyvakiadására is.⁸

Az állomány tartalmi összetételére nagyon körülményes megközelítő képet is adni. Annyit biztos mondhatunk, hogy annak 90% körüli része lehetett szépirodalom, s ennek kis része verses mű. Ez utóbbiak közül volt Schiller, Shakespeare, Homeros, ám inkább olyanok maradtak meg, mint Blumauer, Aixinger, Brachmann stb., és elszórtan a különféle gyűjteményes kötetekben is előadódik néhány. A regények között számos van a kor kedvelt témájából: Sittenromanen, Familiengemälde stb. Van jónéhány történelmi tárgyú munka, ilyenek a Bulwer-könyvek, útleírások, néhány történelmi munka, pl. a francia forradalomról.

Három magyar vonatkozású munkát említsünk meg külön is:

⁸ MÓNUS Imre: A Főti dal ponyván = *Életünk* 1963. 1. sz. 145–148.

Breier, Eudard: *Der Königsengel. — Schlacht bei Mohács*. 2 historisches-romantische Erzählungen. Wien, 1841. Stöckholzer Verl. 239. l. 19. cm.

Gersdorf, Wilhelmine: *Emmerich Töcköly. Fürst von Siebenbürgen*. Ein historisch-romantische Gemälde. 1–2. Band. Celle, 1834. Schulze. VII. 214. l. 19. cm.

Storch, L.: *Die Kuruzzen, ein historisch-romantisches Gemälde aus der Geschichte Ungarns in zwei Novellen*. 2. Novelle: *Fürst Ragotzi*. Leipzig, 1828. Focke Verl. 276. l. 17. cm.

Ez a könyv Pozsonyból került Magyaróvárra és nagyon sokan olvashatták.

Egyetlen magyar nyelvű könyv maradt:

Kölesy Vincze Károly–Melczér Jakab: *Nemzeti Plutarkus vagy a Magyarország 's vele egyesült Tartományok Nevezetes Férfiainak Életleírásaik*. 2. k. Pest, 1816. Trattner. 278 l. 3 lev. 1. metszet.

Ebben Andreas Czéh bejegyzés van, ám nem sokat forgatták. A francia kiadványok kizárólag szépirodalmiak, de vers nem volt köztük.

Czéh Sándor könyvtárának igénybevétele. Lássuk, hogy a rendszeres bővítés, át- és újrakezelés milyen érdeklődést váltott ki az olvasók körében. A vizsgálat módszere, mint már jeleztem, az volt, hogy leíráskor a kötetek kaptak egy számot, amely az olvasás mértékére utal. Nagyon egyéni meghatározás ez, s talán az menti módszeremet, hogy egész pályafutásomat könyvek és olvasók között éltem, így szereztem annyi jártasságot, hogy egy könyvet kézbevéve, megítélhessem annak használatát. Persze hozzá kell ehhez venni — ismétlem — a mintegy 200 évet, a sok hányattatást, és nem utolsó sorban az újrakezelést. Mindezek szem előtt tartásával így képeztem a jelzőszámokat:

- 1: alig volt kézben, legfeljebb 1–2 olvasó,
- 2: alig volt kézben, mégis megviselt állapot,
- 3: olvashatta 3–12 ember,
- 4: olvashatta 13–20 ember,
- 5: olvashatta 20–25 ember,
- 6: olvashatta igen sok kölcsönző, a kötet lapokban van, szakadt, hiányos. . . stb.

A „2” jelzet nem bizonyult érdemesnek, megtévesztő is, hisz az állapotot egyéb ok is előidézhetette. Hogy a módszer mégis elfogadható, igazolja az a tény, hogy az egyes kötetek nem leltári vagy kivált szerzői sorrendben kerültek kézbe, hanem a sok hurcolás után zsákokból, dobozokból, ám azok megítélésében elhanyagolhatóan kevés eltérés adódott. Számos esetben fordult elő, hogy egy-egy mű kötetei hetekkel-hónapokkal később kerültek elő, azonos számot kaptak.

Milyen volt hát az olvasottságuk a megtalált könyveknek? Az 1625 kötet 1684 művet jelent a kolligátumokkal együtt.

	német	francia		
1:	276 kötet	16.4%	7	4.2%
2:	22 kötet	1.3%	–	–
3:	775 kötet	46.1%	78	47.4%
4:	457 kötet	27.1%	72	43.6%
5:	135 kötet	8.0%	7	4.2%
6:	19 kötet	1.1%	1	0.6%

Összesen: 1684 kötet 100.0% 165 100.0%

Annak, hogy a francia nyelvűek mutatója magasabb, az lehet az oka, hogy azokat Czéh Pozsonyból vásárolta, s ott ezek iránt már nagyobb lehetett az érdeklődés. Persze ez így van a többi, más könyvtáraktól vásárolt könyvekre nézve is.

Miket kölcsönöztek a vizsgált könyvtárból az olvasók? Célszerű itt a kölcsönző szót használni inkább, hiszen a kivitt könyvet — bizonyára már akkor is — mások is olvashatták. A korabeli olvasók közül sokan valamilyen írásos nyomot hagytak a könyvekben, „bizonyrágot” arra nézve, hogy ők azt olvasták, sőt,

mint látni fogjuk ítéletet is. A könyvtárban a könyvek bizonyosan számsorrendben álltak, s valamilyen jegyzékből kellett azokat kikérni, s csak ha már kézben volt, tudta meg az illető, hogy azt ő olvasta-e. Az alábbiakban majd látjuk ezeket a jeleket és más megjegyzéseket.

A teljes állomány elemzésekor, az olvasásra is figyelemmel, kiemelttem 70 könyvet, s megvizsgáltam azok olvasottságát részletesebben:

mutató	az állományban		a kölcsönzésben		
	kötet	%	kötet	%	
1:	276	16.4	81	10.3	29.3
2:	22	1.3	9	1.1	40.9
3:	775	46.1	312	39.8	40.2
4:	475	27.1	259	33.0	56.7
5:	135	8.0	113	14.4	83.7
6:	19	1.1	11	1.4	57.9
Összesen:	1684	100.0	785	100.0	46.6

Azaz, a mintavételben a 70 szerző munkái a teljes állomány 46.6%-át képviselik. Lehet, hogy a feldolgozás során kialakult bizonyos elfogultság, s ez okozza, hogy ezek képviselik az érdeklődésben is legnagyobb hányadot. Ide tartoznak azok az írók, akiknek műveit leginkább forgatták. Ezt igazolja az utolsó számszlop, ami azt jelenti, hogy a gyűjtemény egészében meglévő állomány iránti mutató hogyan viszonyul a kiemelthez képest. Másként: az utolsó négy érték (40.2, 56.7, 83.7, 57.9) igazolja, hogy ezek voltak a legtöbbet használt könyvek.

Melyek voltak a legkevésbé és leginkább keresett könyvek? Az „1” jelűeknél megállapíthatjuk, hogy annak a kornak az olvasói nem kedvelték a verseket:

Aixinger, J.: *Gedichte*

Schiller, Fr.: — — *sämtliche Werke*. . . több kötetben

Blumauer: *Gedichte*

Gaál György: *Gedichte*

Homeros: *Ilias*. . . stb.

Wieland 17 művéből 10 kapta ezt a számot.

Az olvasók érdeklődését jelző számsor végén álló „6” 19 kötete ezeket a könyveket jelzi:

Flygare-Carlen: *Emile: Der Professor und seine Schützlinge, Gundrams Schatten im Mitternacht*. Eine Geisterszene aus dem 12. Jahrhundert. 1–2. Theil.

James, G. P. R.: *Eine unter Tausender oder die Tage Heinrich des Vierten*.

James, G. R. P.: *Karl Tyrell, oder das böse Blut*. 1–2.

B. Jósika, M.: *Abafi* 1–2. B.

Jósika, M.: *Die Böhmen in Ungarn* 1–2. B.

Lyse, I. P.: *Abendländische Tausend und eine Nacht oder die schönsten Märchen und Sagen aller europäischen Völker*.

Megerle, Th.: *Novellen und Erzählungen* 1–3. B.

Ridderstad, C. F.: *Die schwarze Hand*. 3–4. Th.

Schiller, Fr.: *Don Carlos*. (Bizonyára valahol színre vitték és a rendező forgatta sokat.)

Smith, J. F.: *Das Erbe oder die Lehren des Lebens*.

Smith, J. F.: *Licht- und Schattenseiten des Lebens*.

Stephens, A.: *Julie Warren, oder Glanz und Elend*.

Storch, L.: *Die Kuruzzen, ein historisch-romantisches Gemälde aus der Geschichte Ungarns in zwei Novellen.*

Sue, E.: *Die Berge von la Ronda. Nouvelle.*

Sue, E.: *Die Kinder der Liebe.*

Sue, E.: *Die sieben Todsünden. 3. Der Zorn.*

Tromlitz, A.: *Mutius Sforza.*

Willkomm, E.: *Rheder und Matrose.*

Ez a jegyzék teljesen megfelel azon tanulmányok adatainak, amelyek annak a kornak az olvasásáról tudósítanak.

Szóltam róla amikor a feldolgozásról beszéltem, hogy a címeírásakor följegyeztem a sajátosságos olvasói jeleket is. Az alábbiakban ezeket mutatom be. Az „*olvasva*” olykor „*olvastam*” bejegyzés mindig magyarul fordul elő a német könyvekben, összesen 364 kötetben. Valószínű, hogy maga Czéh hagyta ott a kézjegyet. A kor divatja volt ez, maga Széchenyi is alkalmazta. Ezt a bejegyzést minden esetben vagy a kötéstáblán vagy az előzéklapon találjuk meg.

Egy másik nyom a „*nem*” és a „*nem jó*” bejegyzés. Ezek szintén a kötéstáblán vagy az előzékben találhatók. Ezeket a kölcsönző kritikának szánta és bizonyára mások okulására írta be. A jel nem mutat összefüggést az „1” kóddal. A két fenti beírás nem fordul elő francia nyelvű munkákban, ami arra utal, hogy ezek kizárólag Magyaróváron keletkeztek.

Ezeket követően sajátosságos és nagyon egy-egy személyre mutató jelekkel találkozunk.

Az első ez: *

Kifejezetten francia nyelvű könyvekben fordul elő, összesen hat esetben; ez pozsonyi használatra utal, hiszen onnan származnak a könyvek.

Már jóval különösebb ez a jel: 7X.

Bizonyos, hogy Magyaróvárrott keletkezett, hiszen csak olyan könyvekben fordul elő, amelyeknek előző tulajdonosa nem volt, s nagyjából a Frankfurtban működő Franck kiadó hozta ki. Az eredeti dolgozatban kigyűjtve szerepel a teljes listája azoknak a könyveknek, melyeket ez az ember kölcsönzött. Itt rövidítve annyit mondunk el, hogy 13 német művet jelent ez a jel, kikövetkeztetéssel együtt 58 kötetben, és hat franciát 15 kötetben. Ha az egész állományra vetítjük, ez egy sokat olvasó személy lehetett. A kor divatos könyveit kedvelte, a regénygyárosok voltak a kedvelt szerzői: Hackländer, James, Dumas stb., azaz a családregények, a Sittenroman-ok voltak kedvelt olvasmányai.

A L-jel olvasója csak német nyelvű könyveket olvasott, csak olyan könyvek szerepelnek ebben, amelyek Landestől kerültek Czéhhez. Nem lehetetlen, hogy maga a könyvtáros volt ez, ám lehet hogy az a bizonyos Landes, hiszen megegyezik monogramjával. Ezt a föltevést – bár nem tudjuk ki volt Landes – erősíti vagy gyengíti, hogy ő volt az, aki olvasta Gersdorf: *Emmerich Thöcköly* c. művét, s valószínű az is, hogy ő írta a végére: „*Zu wohl! Éljen!*”. Húsz szerző 29 műve volt nála mintegy 130 kötetben.

A fent mondottakon kívül akad néhány egyéb, figyelemre nem méltó bejegyzés, aláhúzás, a margóra tett egy-két szó, ám ezekkel foglalkozni tán nem érdemes.

Láttuk az állományról szóló fejezetben, hogy csak német könyvek maradtak meg. Az mindenképpen áruciklik, hogy Czéh ex libriseiben német nyelven vannak a tudnivalók, s az olvasásról szóló részben is csak ezekről nyertünk több ismeretet. Ez nagyon egybevág azzal, amit Széchenyi még 1828-ban írt le a magyar nyelvű irodalomról, annak olvasottságáról így: „Mennél többet olvasom Berzsenyi költeményeit annál nagyobb fájdalom tölti el szívemet, hogy oly kevesen olvasnak magyarul.”⁹ Nem tudjuk, volt-e a

⁹ SZÉCHENYI István: *Napló*. Bp. 1978. Gondolat. 553.

kiváló magyar költőnek Czéh Leihbibliothekjában könyve, de nem valószínű, mint ahogy más kölcsönkönyvtárban sem igen akadt. Nem is juthattak így hozzá a magyarul is tudók.

A könyvanyag összetétele olyan volt, mint az összes többi korabeli kölcsönkönyvtárban. Nem véletlen hát, hogy akadtak, akik hibáztatták az akkori selejtes gyűjteményeket és az irántuk megnyilvánuló érdeklődést. Székely János 1884-ben megjelent kis röpiratában már keserűen állapítja meg, hogy „az idegen és selejtes termékek nyernekté és előnyt”. . . majd kissé később: „mohón hordják haza a sok *érdekes* regényt a legnagyobbbrész idegen és selejtes műveket.” Nem mulasztja el, hogy ne idézze Tompa Mihály: *Náninhoz* c. méltatlankodó, a korra nagyon jellemző sorait:

Regényekkel borítva asztalod;
A „Bolygó zsidót” könyv nélkül tudod!
A Szózatot igaz nem ismered. . .

Idéz egy nagyon közel álló gondolatú költeményt is, de nem tudatja, ki a szerző:

Hogy halványulsz napról napra?
Meg nem foghatom a dolgot:
Hogy nem pirulsz, mikor annyit
Olvasod — Paul de Kochot?

Székely a végén már könyvmáglyákat javasol: „pusztítsák el. . . ama rossz könyveket!”¹⁰

Mindkét szerző könyvei ott sorakoznak a vizsgált könyvtár polcain, s mint láttuk, olvasták is sokan. Persze, nem ismervén a teljes gyűjteményt, tételezzük föl, hogy lehettek ott értékeesebb művek is, ám azokat elhordták.

Hogy Czéhnek a dolgozat elején fölmutatott szándéka akkor, a múlt század elején nem valósult meg úgy, ahogyan azt ő szerette volna — nemcsak rajta múlt. Tekintsük már azt magát nemes cselekedetnek, hogy abban a kis városban megkísérelt könyvtárt létrehozni. Vezette és működtette több mint negyven éven át. Az olvasás ügyének használt akkor is, ha csak szórakoztató könyveket adott kézbe.

A könyvtár sorsa jelenleg. Amikor a föltárás, letisztogatás megtörtént, a gyűjteményt a leltárkönyvvel és a kártyákkal együtt visszavittük Mosonmagyaróvárra, a Huszár Gál Városi Könyvtárba, ahol nagyon szakszerűen és méltón nyert elhelyezést. Bárki, bármikor megtekinthette a város jogos örökségét. Néhány évvel később a Hanság Múzeum visszakövetelte azokat, mondván, hogy a nehéz időkben, mikor a városi könyvtárnak még nem volt megfelelő helyisége, ők tárolták. Hol van jobb helye — majd eldönti az idő.

Felhasznált irodalom:

BÉL Mátyás: *Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése*. Moson vármegye. Ford. MIHÁLY Ferenc. Mosonmagyaróvár, 1985. Kiad. GySm. Levéltári Igazgatóság.

H. HALÁSZ Anna: *A Zempléni Kaszinó könyvtára. (1831–1850)* = Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985. 271–292.

KAMARÁSNÉ KÉZDI Ágnes: *A kölcsönkönyvtárak története Magyarországon. (1772–1945)*. Kézirat az ELTE Könyvtártudományi Intézetében (D 3090).

Kisalföldi könyvesházak. Győr, 1981. Szerk. ZÖLD Ferenc.

KÓKAY György: *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben* = MKsz 1984. 34–44.

KOVÁCS Pál: *Győri olvasó-egyesület* = Társalkodó 1840. jan. 20.

KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp. 1943. Kir. M. Egyetemi Ny.

¹⁰ SZÉKELY János: *Miket ne olvassunk?* Kolozsvár, 1884. Stein János K. VIII. 72.

KUNTÁR Lajos: *Kölcshökönyvtár Szombathelyen a Bach-korszak kezdetén* = Vas megyei könyvtárak értesítője. 1986. 2. sz. 30–33.

MAGYAR Mihály: *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében*. In: Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1. k. 465–487.

Olvasó Kabinet, Lese Kabinét = Magyar Kurir 1789. 132–133.

SZELLE Béla: *Olvasók, könyvkiadás, tömegolvasmányok az önkényuralom időszakában*. In: Kovács Máté emlékkönyv 86–112.

SZEMZŐ Piroska: *A magyar kölcshökönyvtárak kezdetei*. = MKsz 1939. 165–175.

MÓNUS IMRE

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése. Születésének hetvenedeik évfordulója alkalmából köszöntjük Borsa Gedeont, a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának tagját, a hazai könyvtörténeti kutatás kiemelkedő egyéniségét. Bibliográfiai, nyomdatörténeti és művelődéstörténeti munkássága, amely főleg az ősnymtatványokra, valamint a 16–18. századi „rég magyar könyvek”-re terjedt ki, a hazai tudományos és szakmai elismerésen kívül nemzetközi hírnevet is szerzett számára. Az előbbit jelzi többek között a legmagasabb tudományos fokozat – ritkán előfordul – közvetlen elnyerése, az utóbbit pedig a külföldi szaklapokban és egyéb kiadványokban publikált közleményei és a különböző nemzetközi fórumokon tartott előadásai. Munkássága olyan időszakban – az 1950-es évek közepén – bontakozott ki, amikor sem munkahelye, a Széchényi Könyvtár, sem az általános hazai viszonyok nem kényeztették el azt, aki a régi magyar irodalommal kívánt tudományosan foglalkozni. Ő azonban különleges felkészültséggel és szívóssággal ilyen körülmények között is kiemelkedőt tudott létrehozni. Nevéhez fűződik a már évtizedek óta húzódott nagy vállalkozásnak, a teljes régi magyar könyvállományt magába foglaló retrospektív nemzeti bibliográfia munkálatainak a megszervezése, holtpontról való elmozdítása és irányítása. Kiváló munkatársaival a hazai és a külföldi könyvtárak állományának módszeres átfésülésével számos új, addig ismeretlen magyar nyomtatvány – köztük nem egy irodalomtörténeti jelentőségű mű – felfedezésével alaposan megnövelte a Petrik által feltárt régi magyar könyvállományt. Az eddig két kötetben megjelent mű (*Régi magyar nyomtatványok* I. 1473–1600. Bp. 1971; II. 1601–1695. Bp. 1983.) a gazdag anyag mellett, a feldolgozás korszerű és a kutatást sokrétűen támogató módszerei miatt talált megérdemelt elismerésre a hazai és a nemzetközi szakmai körökben. A nagyméretű bibliográfiai vállalkozás keretében sor került Petrik RMK III. kötetének kiegészítésére is, a pótlásokat eddig három füzetben jelentették meg. (Bp. 1990–1992.) Az RMNy munkálatai közben Borsa Gedeon a magyar nyomdász- és könyvtörténet 15–18. századi fejezeit számos új, jelentős kutatási eredménnyel is gazdagította, ezek egy része a hazai szakfolyóiratokon kívül külföldön is napvilágot látott. Önálló kötetben adta közre a 15–16. századi itáliai nyomdászok jegyzékét (*Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600*. Bp.–Baden-Baden, 1980.) és Käfer Istvánnal az OSzK régi cseh és szlovák nyelvű, 1800 előtti nyomtatványainak katalógusát. (*Katalóg starych českých a slovenských tlači do roku 1800 v OSzK*. Bp.–Martin, 1970.) Életműnek is beillő eddigi teljes munkásságát nem tudjuk itt számbavenni, de ez az életmű még szerencsére töretlenül folytatódik. Ehhez – tanítványai nevében is – akik a tudományos munkába, az eredményes könyvtörténeti kutatásokba való bevezetést köszönhetik neki, valamint a Magyar Könyvszemle munkatársai és szerkesztőbizottsága részéről is erőt és jó egészséget kívánunk.

Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól. 1493. július 12-én jelent meg latin kiadásban, ugyanezen év december 23-án pedig német fordításban az az első nyomtatott világhíradó, amelyben Buda legrégibb hitelesnek tekinthető látképe fennmaradt. A mintegy 600 lapos, nagyméretű ősnymtatvány a 15. századi könyvművészet kimagasló emléke.

A Schedel-krónika a német kereskedelem, könyvkiadás és szellemi élet egyik központjában, Nürnbergben készült. A mai Burgstraße-ban, szinte egymás szomszédságában élt az a gazdag, művelt és könyvszerető együttes, amely a krónikát létrehozta. A szerző, Hartmann Schedel, aki lipcsei és páduai egyetemi

tanulmányai után, mint tekintélyes orvos humanista tanulmányokat folytatott és kitűnő könyvtárral rendelkezett. A krónika kiadásának költségeit fedező két patrónus: a lipcei egyetemen végzett, gazdag kereskedő Sebald Schreyer és sógora, Sebastian Kammermeister. Ugyanitt, a Wolgemut-házban készültek a krónika illusztrációi a két neves művész, Michael Wolgemut és mostohaafia, Wilhelm Pleydenwurff irányításával. Kissé távolabb, az Aegidienplatzon működött a 15. század legfejlettebb nyomdaüzeme, Anton Kobergeré, mintegy száz alkalmazottal és 24 sajtóval, ahol a krónika nyomdai munkálatai folytak.

A Schedel-krónika Koberger egyik legismertebb kiadványa, pedig ő annak nem kiadója, hanem fizetett nyomdásza volt. 1491. december 29-én kötött szerződést a két patrónus az illusztrációkért felelős említett két művésszel. Ezt követően, 1492. március 16-án szerződött a két patrónus és a két művész a nyomdai munkálatok elvégzésére Anton Kobergerrel. A szerző neve sem a szerződésekben, sem a kollofonokban nem szerepel. Csupán Schedel jelezte szerzőségét a latin kiadás 258v levelén monogramjával, a 266r levelén pedig a teljes nevét feltüntető zárósoraival.

Schedel műve a középkori krónikák hagyományait követve a bibliai teremtéstörténettől 1493-ig hat korszakban tárgyalja az eseményeket. Ezt követi a vallásfilozófiai kérdéseket tárgyaló és az Utolsó ítélet szép metszetével illusztrált hetedik fejezet. Schedel a bibliai, történelmi és földrajzi ismereteket kívánta egyesíteni művében, de utalt ókori, középkori és humanista tudósok, írók, költők munkásságára és kurióziumokra, természeti csapásokra is.

A szerző alapvető forrása Jacobus Philippus de Bergamo népszerű krónikája volt. Sokat merített azonban más történeti és földrajzi művek, életrajzok, sőt egykorú rölapok adataiból, legtöbbet azonban a tudós kortárs, Aeneas Sylvius (II. Pius pápa) műveiből. Az elsőként megjelent latin kiadást többen is bírálták. Ezért Sebald Schreyer 1493. november 23-án szerződést kötött a humanista Konrad Celtissel az újabb kiadásokhoz a mű átdolgozására. Erre azonban nem került sor.

Bár a Schedel-krónika történeti forrásműnek nem tekinthető, mégis hasznos egyszer áttekinteni magyar vonatkozású szövegrészleteit, mert ilyen szempontból nézve többnyire csak a Budát és a Szabács várát ábrázoló metszetei ismertek.

Mint általában a krónikaírók, Schedel is rendszerint a származás és a külső megjelenés leírásával kezdi az uralkodókra vonatkozó fejezeteit. A kezében ostort tartó király képmásával illusztrált Attila (137v) esetében ezt követi óriási seregének, birodalmának, hadjáratainak ismertetése. A magyar krónikáktól eltérően azonban Schedel jellemzésében a hun király nem birodalomszervező nagy uralkodó, hanem pusztításaival remületet keltő hódító. Szó van a Rómát megmentő I. Leó pápa és Attila találkozásáról és az ahhoz fűződő legendáról is, de míg a Budai- és a Thuróczy-krónikában egy papi ruhás férfi, Schedelnél két lebegő lény fenyegetése térítette el Attilát a további itáliai hódítástól.

A következő oldalon Buda látképe illusztrálja Attila és testvére, Buda harcát az óbudai Aquincum (15. századi nevén Sicambria) birtoklásáért. A „nagyhírű, nevezetes” magyar királyi székhellyel kapcsolatban ismerteti a krónika az ország kiterjedését, természeti kincseit, egykori lakóit, majd felsőfokú jelzőkkel méltatja a budai királyi palota és Corvin Mátyás visegrádi palotájának szépségét, pompás épületeit. Ehhez a méltatáshoz készült – feltehetőleg több előkép kompilálásával – az impozáns Buda-látkép, amely egészében ugyan nem valóságghű, de a város fekvését és főbb épületeit eléggé hitelesen ábrázolja. Attila halálának leírása (140r) után a portréval kiemelt Taksony vezér és a magyarok hadjáratairól és vereségeiről (174r, 177v) tudósít a krónika.

Az államalapító István királyról és családtagjairól kétféle képmás is szerepel a kötetekben. Először a II. Henrik császár családfáját ábrázoló pompás metszeten (186v) látható egymás felé forduló párként a császár testvére, Gizella és István király. Imre herceget egy kivont kardú, fejfedős férfi mellképe szimbolizálja.

A második alkalommal a 187v levelén hívja fel a figyelmet egy mellkép Gizella királynéra – a kereszténység közvetítőjére –, a szemben lévő lapon pedig egymás alá helyezett három képmás az Árpád-ház szentként tisztelt férfitagjaira. István király érdeme, hogy harcolt a pogány magyarok és a bolgárok ellen, elterjesztette a kereszténységet és nagy birodalmat alapított. A tévesen királyként említett Imre herceg érényeinek felsorolása után utal a krónika az atyja által számára rendelt uralkodói szabályokra (vagyis az

Intelmekre). László király „a lakosok jó uralkodója”, legyőzte a kunokat, védelmezte népét. Ugyanezen a lapon van szó még Gellért püspök haláláról.

Beszámol a krónika a tatárjárásról (209v), majd Szent Erzsébetéről (211r). Családi kapcsolatait ugyan eléggé elnagyoltan ismerteti (magyar király leánya, türingiai örgróf felesége), de hosszan dicséri jótékony-ságát. Portréja is egyik kezében kancsót tartó, a másikkal egy koldusnak kenyeret nyújtó nőt ábrázol.

Portréval hívja fel a figyelmet a krónika a meggyilkolt II. (Kis) Károly fiára, Nápolyi Lászlóra (235r), majd hosszasan tudósít Zsigmond császár uralkodásáról, akit egész alakos képmás szimbolizál (239r). Uralkodásának fontos eredménye a konstanzi zsinat összehívása, a cseh és magyar korona megszerzése, de háborúi nem voltak szerencsések. Szó van továbbá két feleségéről, majd a trónutódlásra és a Váradon való eltemetésére vonatkozó végakaratáról. A huszitizmusról külön tudósít a krónika (138r, 139v).

Bár vonzó női portré kíséretében, de szokatlanul elítélő minősítések olvashatók Cillei Borbáláról, Zsigmond második feleségéről, akit a német szöveg – többek között – „diß schentlich boßhaftig Weib”-nek nevez (242r).

Zsigmond unokája, V. (Posthumus) Lászlóval (250r) kapcsolatban beszámol a krónika csecsemőként történt, titkos megkoronázásáról, neveltetéséről Frigyes császár mellett, Cillei Ulrik megöléséről, a két Hunyadi-fiú sorsáról és a Prágában jegyesét váró ifjú király váratlan haláláról.

A portréval kiemelt Mátyás királyról szóló fejezet (252r) előbb Hunyadi János érdemeit méltatja, majd ismerteti tárgyilagosan Mátyás fogságát, Frigyes császárral való ellentéteit, Bécs elfoglalását és ugyanitt bekövetkezett, váratlan halálát. A legnagyobb elismeréssel említi a törökök ellen vívott harc-ait: a boszniai Jajca várának 1463. évi felszabadítását, majd Szabács várának 1475/1476 telén, „nagy dicsőséggel” való visszafoglalását. Ezt a győzelmet dokumentálja Szabács várának látképe (253r), amely a korabeli leírások szerint eléggé hitelesen szemlélteti a belső és külső várból álló erődtést és jellegzetes palánkfalát.

Függeléként még egy fejezet van a krónikában, amely az egyes országok, köztük Magyarország (268r–270r) összefoglaló történeti és földrajzi ismertetését kívánta nyújtani. Ebben a sok ismételt közlést tartalmazó fejezetben a magyarság történetének summája lényegében Zsigmond korától kezdődik és az Erdélyben élő három nép jellemzésével ér véget.

A magyar vonatkozású szövegrészletek alapján nincs okunk cáfolni azt az általános véleményt, hogy a Schedel-krónika nem szövege, hanem városképei, művészi illusztrációi – mint amilyen a híres Halál-tánc – és változatosan kialakított tipográfiája miatt jelentős ösnyomtatvány. Előkészületi munkálatai-ról több dokumentum maradt fenn. Címlapmetszetének 1490-ből datált rajzát a British Museum őrzi. A négy lapjának (9v, 10r, 10v, 14v) illusztrációihoz készült vázlatok 1972-ben kerültek elő a nürnbergi Stadtbibliothek egyik Koberger-kötéséből. Ugyanitt őrzik mindkét kiadás nyomdai kéziratát. E kötetek lapjain az illusztrációk vázlata körül a végleges elrendezésben olvasható a képekhez tartozó szöveg és festéknyomok tanúsítják, hogy e lapok alapján készült a szedés és sokszorosítás. A latin szöveg másolá-sát részben Schedel, részben – néhány kiegészítéssel – a geográfiai kérdésekben különösen tájékozott nürnbergi orvos, Hieronymus Münzer végezte. A latin szöveget az erfurti egyetemen tanult Georg Alt fordította németre és részben ő másolta azt a nyomdai kéziratba. A két kiadás megjelenése után a pat-rónus Sebald Schreyer tulajdonába kerültek a nyomdai kéziratok, aki azokat bekötötte és címerével díszítette.

A két kiadás példányszámáról és illusztrációinak mesterkérdéséről eltérőek a vélemények. A latin kia-dásból feltehetőleg 1500, a németből 1000 példány készülhetett. A krónika 1809 illusztrációja 645 dúcrol, tehát több metszet dúcának ismételt felhasználásával készült. Ez a portréknál kevésbé szembetűnő, mert a 96 képmás dúcát lehetőleg egymástól távol tárgyalt személyeknél nyomtatták le újra, mégpedig 598 al-kalommal. Szembetűnőbb, hogy olyan fontos városokat, mint például Mainz, Bologna és Lyon ugyanaz a fantáziakép szemléltet. A metszetek műhelymunkával Wolgemut és Pleydenwurff irányításával készültek. Kétfőjük műveinek megkülönböztetése sokat vitatott kérdés. Hasonlóképpen az is, hogy mely illusztrá-ciók tulajdoníthatók az 1486. év végétől mintegy három évig a műhelyben dolgozó ifj. Dürernek, akinek tehetségét 13 éves korában készített *Önarcképe* meggyőzően tanúsítja.

Wolgemut és Pleydenwurff 1492. január 21-én vette fel az illusztrációkért az igen jelentős honoráriumnak számító 1000 aranyat. Feladatuk azonban ezzel nem ért véget, mert a krónika közreműködői védekezni kívántak az utánnomás ellen. Ezért egyiküknek mindvégig jelen kellett lennie a nyomdai munkálatoknál, hogy semmi el ne vesszhessen és a szükséges korrekciókat is helyben elvégezhessek. Kobergernek is szerződésben kellett vállalnia, hogy a nyomdai munkák egy elkülönített, lezárt helyiségben folynak majd, a metszetekről külön levonatokat nem készülnek, a már nem használt dúcokat, sőt még az elrontott papírlapokat is átadják a két patrónusnak.

Minden óvintézkedés ellenére azonban az augsburgi Schönsperger-nyomda 1496–1500 között a krónika két német és egy latin utánnomát hozta forgalomba. Kis folió alakban, rossz papirosra, kisebb metszetekkel, de lényegesen olcsóbban terjesztette a krónikát. A Schedel-krónika ugyanis már akkor is drága kiadvány volt. Elisabeth Rücker közli, hogy 1495-ben egy latin kiadása Londonban 66 shilling 8 pennyért kelt el, ami akkor öt és fél jóminőségű marha árának felelt meg. A vállalkozás joggal remélt sikere tehát elmaradt. 1509-ben a Schedel-krónikából még 508 latin és 49 német példány volt raktáron. A vállalkozók kintlevősége sem volt csekély. Koberger budai bizományosa, Theobald Feger például 56 arannyal tartozott. Nem a mű, csupán a vállalkozás maradt sikertelen, mert a krónika iránti érdeklődés anyagi hasznát a Schönsperger-nyomda aratta le a német szakirodalomban Raubdrucknak is nevezett három utánnomát sokezer példányával.

A Schedel-krónikát alkotói olyan reprezentatív művelődéstörténeti jellegű kiadványnak szánhatták, amely egyszerre nyújt ismereteket és művészi élményt. Ennek a célnak meg is felelt, hiszen több, mint 30 hiteles városképe alapján olvasói olyan híres városokat ismerhettek meg, mint Jeruzsálem, Konstantinápoly, Róma; Nürnberg városának nagyszerű, valóságos képét nem is említve. Szövege pedig még a nem hiteles képekkel szerepeltetett városokról is alapvető ismereteket közölt. Más témájú, de művészi színvonalú illusztrációi alapján pedig a krónika birtokosai a két kitűnő művész, Wolgemut és Pleydenwurff alkotásainak egész sorozatában gyönyörködhetnek.

Külön említést érdemelnek a családfákkal díszített lapok, mert ezeken figyelhető meg legjobban a Schedel-krónika tipográfiájának szépsége: a szövegtűkör kialakításának számtalan változata, a metszetek és az őket övező szöveghasábozok nemcsak laponként, hanem oldalpáronként is érvényesülő, harmonikus összehatása.

Ma a Schedel-krónika az egyik legismertebb és könyvművészeti szempontból különösen jelentős ösnyomtatvány. Adrian Wilson szerint legalább 800 latin és 400 német kiadását őrzik elsősorban a legnevezetesebb könyvtárakban. Magyarországon 20 közgyűjteményben áll a kutatók rendelkezésére és kerül kiállításokon gyakran a közönség elé. Nem érdektelen tehát tudni azt, hogy mit közöl a Kárpát-medencében élő népek – köztük a magyarok – múltjáról az a híres ösnyomtatvány, amely a legszélesebb körben hívta fel a figyelmet a Mátyás-korabeli Buda szépségére és jelentőségére.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára. Múzeumunk könyvtárának centenáriumát könyvkiállítással ünnepelhetjük, az időszaki kiállítást Dr. Csapody Csaba címzetes egyetemi tanár nyitotta meg 1992. november 16-án a Budavári Palota E épületében.

A kiállítás helye a mai vári épületegyüttesnek az a része, amely magában rejtja Mátyás király hajdani palotáját, ahol egykor a Bibliotheca Corviniana is állott.

A kiállítás gondolata évekkal ezelőtt vetődött fel bennem. A könyvtár történetét kutatva, megismerve régi könyvgyűjteményét úgy gondoltam, azzal adózhatunk a múzeumalapító Kuzsinszky Bálint emlékének, ha megmutatjuk gyűjteményünk legértékesebb kötetait a „nagyközönségnek”.¹

Kuzsinszky Bálint (1864–1938) az Aquincumi Múzeum megszervezője, bécsi és prágai példák mintájára, így határozta meg a főváros múzeumának feladatát 1889-ben: „A fővárosi múzeum és a vele kap-

¹ SCHWARCZ Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára*. Történeti vázlat, gyűjteményismertetés = Pest-budai Hírmondó 3. 1991. 9–76.

csolatos történeti könyvtár célja összegyűjteni, és úgy a nagyközönségnek mind a szakférfiaknak hozzáférhetővé tenni Budapestre vonatkozó minden emléket”.²

Kuzsinszky Bálint szándékával ellentétben a múzeum könyvgyűjteménye az elmúlt száz év alatt első-sorban a „szakférfiaknak” állt rendelkezésre. Javaslatától eltérően a fővárosban a könyvtár és a múzeum két önálló intézményként szerveződött: 1907-ben megalakult és kezdetektől az olvasók rendelkezésére állt a város könyvtára (ma: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár). A főváros múzeuma kiállításokon mutatta meg gyűjteményét a látogatóknak. A múzeumban az első könyvtári gyűjteményt a múzeumalapító Kuzsinszky szervezte meg az Aquincumi Múzeumban – mely a fentiek miatt – „csak” a kutatómunka elősegítését szolgálta.

Kuzsinszky már korábbi munkahelyén, a Nemzeti Múzeum Éremtárában régészeti feladatai mellett könyvtári munkákat is végzett. Gyakorlatot szerzett a mindennapi könyvtári feladatokban, a könyvtári gyűjtemény szervezéséről – a tudós igényességével – alakította ki szempontjait. A hazai szakirodalom gyűjtése mellett fontosnak tartotta a külföldi tudományos feldolgozások, évkönyvek, folyóiratok beszerzését is.

A múzeum első tudományos évkönyvét, a *Budapest Régiségeit* Kuzsinszky azzal a szándékkal jelentette meg, hogy a tudományos régészeti és történeti kutatások eredményeit közölni tudja és ezekért az évkönyvekért cserébe külföldi szakirodalmat szerezzen be. Pontos gyűjtőkori meghatározást is adott: „... az Aquincumi múzeum kézikönyvtára terjeszkedhetik nem aquincumi minták megszerzésére is amennyiben az aquincumi ásatások eredményeinek meghatározását elősegíthetik”.

Mint a fővárosi múzeum igazgatója – komoly gondot fordított könyvek beszerzésére, de ezek a kötetek *műtárgyként* kerültek a múzeum gyűjteményébe. (Erről a régi leltárszámok és gyarapodási naplók tanúskodnak.) A múzeum történetének első fél évszázada alatt még egy könyvtári gyűjteményt szerveztek meg, 1935-ben felállították a Fővárosi Képtár Könyvtárát.

A könyvtári gyűjteményt gazdagító hagyatékok közül Kuzsinszky Bálint 1300 kötetes könyvtára a legjelentősebb, melyet az Aquincumi Múzeum Könyvtárában különgyűjteményként helyeztünk el. A múzeum története szempontjából ugyancsak jelentősek Dr. Horváth Henrik (1888–1941) művészettörténésznek, a Székesfővárosi Múzeum igazgatójának és Garády Sándornak (1871–1941) – a középkori régészeti ásatások első művelőjének – könyvtártöredékei.

A múzeum története során a könyvtári gyűjtemények helyzete mindig a szervezeti felépítéshez igazodott, az egyes osztályok törekedtek saját kézikönyvtár jellegű gyűjteményük kialakítására. Az állomány gyarapítását – mint napjainkban is – vásárlás, csere és ajándékozás útján biztosították. Egységes, tudományos könyvtárrá az addig önálló osztálykönyvtárakat 1973-ban szervezték meg. Rekatalogizálták az állományt, a könyvtári gyakorlatnak megfelelő katalógusrendszert építettek ki. A könyvtár a múzeum szervezeti felépítésében ma is *segédgyűjteményként* működik, tekintettel arra, hogy a szakmai osztályok (régészeti, várostörténeti) tevékenységét segíti elő. Ezért tartottam és tartom ma is nagy jelentőségűnek azt a lehetőséget, hogy gyűjteményünkben kiállítást rendezhettünk.

A könyvtári gyűjtemények az elmúlt évszázad alatt a pár száz kötetes kis gyűjteményekből mára egységes szervezésű, közel 50 000 kötetes szakkönyvtárrá fejlődtek.

Napjainkban könyvtári állományunk gyarapításának legfontosabb forrása a nemzetközi és hazai kiadványcsere. 300 cserepartnerünk van, ezek közül több mint 200 külföldi múzeummal, tudományos intézettel állunk kapcsolatban.

47 000 kötetes könyvtári állományunk összetétele a következő: 2/3-a könyv, 1/3-a periodika. Jelenleg évenként mintegy 300 féle periodika biztosítja és segíti a legújabb tudományos eredmények megismerését múzeumunk munkatársainak.

A könyvtár jelenleg négy szervezeti egységből áll:

1. Az *Aquincumi Múzeum Kuzsinszky Bálint Könyvtára*, újjászerveztük 1992-ben. Gyűjteménye a római kori hazai és külföldi szakirodalom kiválogatásával állt össze a Régészeti Könyvtár állományából. Je-

² K. VÉGH Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum fél évszázada 1887–1938*. Bp. 1988.

lenleg 3000 kötete van, katalógusrendszerét is kiépítettük. Itt található különgyűjteményként Kuzsinszky Bálint könyvtára.

2. *Régészeti könyvtár*, állománya az egykori Aquincumi Könyvtár és a Régészeti és Ásatási Intézet könyvgyűjteményéből szerveződött. Az őskortól a népvándorlás koráig gyűjti a történeti és régészeti szakirodalmat. 10 000 kötetes állományával a Régészeti Osztály munkáját segíti a Károlyi Palotában.

3. *Középkori Könyvtár*, gyűjtőköre a középkori egyetemes, valamint a magyar történeti irodalom a honfoglalás korától Buda 1686. évi felszabadításáig, valamint középkori régészet és művészettörténet. Központi könyvtári feladatokat lát el 1973-tól. Itt végezzük a szerzeményezés és a nemzetközi, illetve hazai kiadványcsere feladatait. Központi katalógusa az egyes könyvtári részlegek anyagát tartalmazza. Állománya 17 000 kötet. A könyvtárat a Budavári Palota E épületében helyezték el 1968-ban, amikor múzeumunk – elsőként – a helyreállított Palotába költözött.

4. *Az Újkori Könyvtár*, melynek a Kiscelli Múzeum épülete ad otthont, a Fővárosi Múzeum könyvgyűjteményét foglalja magában. Budapest történeti irodalmát gyűjti 1686-tól napjainkig, valamint külföldi várostörténeti művek is gazdagítják az állományát. Értékes művészettörténeti szakirodalmával és gazdag kiállítási katalógus gyűjteményével a Fővárosi Képtárban folyó tudományos kutatást segíti elő. 17 000 kötetes az állománya.

Könyvtárunk állományából 2300 Muzeális Értékű Dokumentum saját elnevezésünkkel „archivális” különgyűjteményünket képezi. Ez az igen értékes gyűjtemény a 15. század végétől 1873-ig, Pest, Buda és Óbuda egyesítésének évéig megjelent köteteket tartalmazza.

Könyvtártörténeti kiállításunk anyagának legnagyobb részét e gyűjteményből válogattuk. Az egyes kötetek művelődés-, könyv- és nyomdatörténeti értékeinek bemutatásával a várostörténet egy-egy szakához való kapcsolódásukat kívántuk alátámasztani.

Gyűjteményünk legértékesebb kötete Laskai Osvát (1460–1511) ferences guardian *Sermones de sanctis Biga salutis*. . . 1499-ben Hágában³ kinyomtatott műve ősnymtatvány. Különleges értékét könyvtárunkban az a történeti vonatkozás emeli, hogy a szerző a budai várban is működött. Evangélista Szent János egyháza a mellette álló ferences kolostorral a középkorban a Szent János utcában (ma Várszínház utca) állott. Ebben a rendházban is élt Laskai Osvát, szentbeszédeit a szomszédos templomban tartotta. 1511-ben mestere, elődje és rendtársa Temesvári Pelbárt mellé temették, a rendház templomában. Temesvári posztumusz művét Laskai Osvát rendezte sajtó alá. A kötet a Fővárosi Múzeum gyűjteményéből került a középkori könyvtár állományába. A kiállítás előtt a kötet állapota nem volt kielégítő, kötéstáblája leszakadt. Elsősorban a kötés meghatározását tartottam fontosnak, és kérésemre Dr. Rozsondai Marianne azt meghatározta.⁴ A kötés eredeti fatáblás, alsóausztriai vaknyomásos bőrkötés. A kötet restaurálására anyagi fedezetet kaptunk, mely lehetőség egy korábbi helytelen felfogás áttörését is jelentette, és a jövőben módunk lesz régi könyveink restaurálására.⁵

A 16. század első negyedének budai könyvkultúráját szemlélteti a *Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis* egy 1507. és 1518. évi kiadása.⁶ Mindkét kötet Velencében jelent meg, budai könyvkiadók közreműködésével.⁷ A budai könyvkereskedők közül Johannes Paep (Pap) jelentette meg 1497 és 1511 között a legtöbb művet, mint budai könyvkiadó – velencei nyomdákban. 1509-ben hunyt el Budán, végrendelete fennmaradt, halálának időpontját a záradékolásból ismerjük. Sírköve a Miasszonyunk

³ SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. 1–2. Bp. 1977. a kötet a 2485. tétel alatt megtalálható.

⁴ Ezúton is köszönetemet fejezem ki Dr. ROZSONDAI Marianne-nak, aki még őt 16. századi könyv kötésmeghatározását végezte el.

⁵ Az ősnymtatványunknak és Kakas János naplójának restaurálását SZÉNÁSI Lászlóné végezte nagy szakértelemmel.

⁶ HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica*. Bp. 1938. Az 1507. évi kiadás: 51. p. 14. nr., az 1518. évi: uo. 62. p. 22. nr.

⁷ VÉGH Gyula: *Budai könyvárusok jelvényei 1488–1525*. Bp. 1923., Pap: 16–19. p. Keym: 20–21. p.

templomában (ma Mátyás-templom) volt.⁸ Az általa kiadott esztergomi missale 1507. évi kiadását 1933-ban vásárolta a Fővárosi Múzeum 216 pengőért, a leltármapló szerint eredeti bőrkötésben. A kötet jelenleg restaurálásra vár, hiányos, címlapja nincs.

Az 1518. évi missale kiadója egy másik budai könyvárú és kiadó. Urbanus Keym. Kötete 1933-ban került a múzeum gyűjteményébe, Ranschburg Jenő könyvkereskedőtől vásárolták 250 pengőért. Mindkét missale eredeti reneszánsz vaknyomásos bőrkötésű, sarokveretekkel. A nyomda krudában szállította a misekönyveket Budára. Budai (ferences) műhelyben készültek a kötések.⁹ A 16. században nyomtatott művek közül régi könyvgyűjteményünkben igen kevés kötet található, de mindenképpen bemutatásra érdemesnek tartottuk a Középkori osztály gyűjteményéből Stoeffler – Pflaum: *Almanach nova plurimis annis*. . . c. öröknaptárát, amelyet Velencében nyomtattak 1504-ben.¹⁰ A könyv budai vonatkozását a tulajdonos személye jelenti: Kakas János budai polgár, később pécsi kanonok 1483–1517 (?) között élt.¹¹ Apjának a budai várban a Szent János utcában volt háza, fia külföldi egyetemet járt. Kakas János 1504-ben Krakkóban tanult, ott vásárolta az *Almanachot* 5 forintért (erről saját bejegyzése tájékoztat). Az almanach a kor szokása szerint több célt szolgált: tulajdonosának tankönyve volt, naptárként használt, de egyben „liber memorialis”-t, önéletrajzot is vezetett, a feljegyzéseket 1504–1513 között készítette. A tulajdonos személyén túl a feljegyzések forrásértékűek, így például az 1512. év április havi lapjára feljegyezte a Pesten pusztító tűzvészt. A kötetet 1965-ben vásárolta meg a múzeum Középkori osztálya Györffy György professzor úrtól. A kiállítás előtt a kötet, amelynek eredeti bőrkötése van, igen rossz állapotban volt. Restaurálása után került kiállításra. Kötését szintén Rozsonдай Marianne határozta meg, egy általa már ismert krakkói kötés alapján. Ez a barna, vaknyomásos bőrkötés szintén krakkói műhely munkája. A kötetet 1504 és 1507 között készíthették, mert Kakas János 1507. március 12-én már az egri káptalani iskolát vezette.¹²

Augsburgban jelent meg az a 6 oldalas fametszetes röpirat, amely Buda 1541. évi ostromáról – még ugyanabban az évben – tájékoztatta az érdeklődő olvasókat.¹³ A jó állapotban lévő nyomtatvány szintén korábbi múzeumi beszerzés volt, majd később került a könyvtár állományába.

Az egykor Pest-Budán tevékenykedő szerzetesrendek könyvkultúráját¹⁴ a ferences, kapucinus és szervita rend könyvtártöredékeinek néhány kötetével mutattuk be. A kiállított egyháztörténeti kötetek ismertetésétől el kell tekintenünk, de mindenképpen kiemelkedő az a két 15. századi missale fragmentum, amely a kiállítás látogatóiban is a legnagyobb érdeklődést váltotta ki. A két missaletöredéket őrző liber trandes az újkori könyvtár régi könyvgyűjteményéből való.

Múzeumunk 1962-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárától 120 régi könyvet vett át, ezek szerzetesi könyvtárakból származtak. 1983-ban a két könyv kötéstáblájában kódextöredéket fedeztek fel, felkérték Mezey László professzor urat a töredékek meghatározására.¹⁵ A fragmentumokat konzerválták, a köteteket restaurálták. A missalefragmentumokat eddig nem publikálták és itt mi is csak az ismertetésüket adjuk: Coster, Franciscus¹⁶ jezsuita atya szentbeszédgyűjteménye 1613-ban Kölnben je-

⁸ BORSA Gedeon: *Egy budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből*. = MKsz 1957. 360–364.

⁹ L. a 4. sz. jegyzetet.

¹⁰ SOLTÉSZ, E. – VELENCEZEI, K. – SALGO W., Á.: *Catalogus librorum, qui in Bibliothecae Nationali Hungarici Széchényiana asservatur*. 1–3. t. Bp. 1992. S 870. tétel 3. köt. 2363.

¹¹ A kötetet ismertette és naplóját közölte: KUBINYI András: *Budai Kakas János és történeti feljegyzései* = TBM 18. 1977. 59–79.

¹² Uo. 67.

¹³ APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bd. 3. München, 1925. a mű az 1718. tétel alatt található: *Warhaftige Anzeigeung wie es im Leger vor Ofen ergangen ist*. M. D. XLI.

¹⁴ Részletesebb ismertetésük: l. az 1. sz. jegyzetet, 41–43.

¹⁵ A meghatározásra vonatkozó levelezést és a pontos definíciót a Középkori Könyvtár irattára őrzi.

¹⁶ COSTER, Franciscus: *Conciones in evangelia a dominica prima quadragesimae usque ad dominicam SS. Trinitatis*. P. 3. T. 1–2. Coloniae-Agrippinae, 1613. ltsz: 12365.

lent meg, ennek kötéstáblájában a 15. század első feléből származó passai missaletöredéket találtak. A kötet providenciája: mariánus ferencesek könyvtáraé volt. A másik missalefragmentum a 15. század közepéről való, a Passai Püspökség misekönyvéből, a liber trandes: Eboriensis Andreas 1602-ben Mainzban kiadott műve.¹⁷ A kötet a budai kapucinusok könyvtárának volt tulajdonában.

Buda 1686-os felszabadítása Európa-szerte nagy visszhangot váltott ki. Gyűjteményünkben angol, német és olasz szerzők műveit mutattuk be. Többükben Buda akkori ostromát ábrázoló rézmetszetek találhatók. Buda ostromában Luigi Ferdinando Marsigli gróf (1658–1730) mint császári alezredes vett részt és mint tudós 1726-ban jelentette meg hatkötetes művét a Dunáról. E nagyon értékes mű második kötete könyvtárunk egyik büszkesége, ma is forrásértékű régészeink munkájához.¹⁸

Végezetül az „Életművek” címszó alatt kiállított anyagról szeretnék szólni, mely múzeumunk egykori igazgatóiaink és munkatársainak életművét mutatta be. A megjelent könyvek, cikkek mellett esetenként kutatásaik kéziratait is bemutattuk. Szándékunk szerint így bepillantást adtunk a kutatómunka műhelytitkaiba, az ásatási rajzok, naplók, a jegyzetek mindezt jól illusztrálták. Garády Sándor, Horváth Henrik munkássága mellett Nagy Lajosnak (1897–1946) az Aquincumi Múzeum igazgatójának szellemi hagyatékát és a méltatlanul elfelejtett Schoen Arnold (1887–1973), a Kiscelli Múzeum igazgatója, művészettörténész műveit és kéziratait állítottuk ki.

Ebben az ismertetésben — a megadott keretek között — nem lehet több a feladatunk, mint híradással élni egy kis múzeumi könyvtár szélesztendő történetéről és a centenáriumi jegyében rendezett kiállításunkról. Természetesen a kiállított könyvekből e helyen csak néhány ismertetésre térhettünk ki. A kiállításához katalógus sajnos nem készülhetett, az érdeklődők rendelkezésére csak egy rövid ismertető összeállításra volt lehetőségünk.¹⁹

SCHWARCZ KATALIN

¹⁷ EBORIENSIS, Andreas Lusitanus: *Exemplorum memorabilium. cum ethnicorum, tum Christianorum*. . . Moguntiae, 1602. ltsz. 12211.

¹⁸ MARSIGLI, Luigi Ferdinando: *Danubius Pannonica Mysicus*. Observationibus, geographicis, astronomicis. . . Tom. 2. Den Haga–Amsterdami, 1726. 149. p., 66. t. leltárszám: R/D60.

¹⁹ SCHWARCZ Katalin: *Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára*. Bp. 1992. BTM, 4 p. (Ismerető)

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1992-ben

Általános és elvi kérdések

A könyves kultúra. XIV–XVII. század. I. Válogatás az angolszász szakirodalomból. Vál., jegyz. MONOK István, Szabó Enéh. Szeged: Scriptorum Kft, 1992. 287 l.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

BÁNHÉGYI B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa (1850 előtti kéziratok). Bp. 1992. 113 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 8.)

BEKE Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. 1991. 164 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 9.)

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. (Szerk., bev.: HAUSNER Gábor, KOVÁCS Sándor Iván, KLANICZAY Tibor, MONOK István, ORLOVSZKY Géza.) Bp. 1991. 628. l., ill. (A „Catalogus – 1662” facsimiléjével.)

DÖRNYEI Sándor–SZÁLKA Irma: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Írták SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. Pótlások, kiegészítések, javítások. 3. füzet. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1992. XVI, 641–960.

ECSEDY Judit, V. Magyarország bibliographiája 1712–1860. VIII. Függelék: Hazai, 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája. – Nyomda és kiadástörténeti mutató. (Összeáll.: BORSA Gedeon, V. ECSEDY Judit, FAJCSÉK Magda, PAVERCSIK Ilona.) Bp. 1991. 574. l.

(FARKAS Gábor, VARGA András, etc.): Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Szeged 1992. 374 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.)

(FÖLDVÁRI Sándor–OJTOZI Eszter): Az egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill betűs és glagolita könyvei. Tanulmány és katalógus. Debrecen 1992. XXXIV, 22 l.

GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. Megindította id. SZINNYEI József. Új sorozat. Írta és összeáll.: — —. Sajtó alá rend. VICZIÁN János. Bp.: MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára – PIM, 1992, Argumentum K. VIII. köt. Fa–Fe. 940 has., IX. köt. Fe–Fü. 944 has., X. köt. Ga–Gok. 994 has., XI. köt. Gol–Gyür. 990 has.

GULYÁS Pál: A Zsámboky-Könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Bev. ÖTVÖS Péter, bibl. VARGA András. Szeged 1992. 281 l. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2.)

HELTAI János: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtörténeti szakirodalom 1990-ben = MKsz 1991. 4. 413–422.

KÁRTESZI Ágnes: A Scheiber-könyvtár katalógusa – Catalogue of the Scheiber Library. Kiad: APOR Éva. Bp. 1992. XV, 450 l., ill.

A Keserű-iskola. Szeged 1992. 19 l. (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez)

KOMÁROMI Béla: Könyvek Erdélyről [1–2.] = Erdélyi Magyarság 6. 1991. 57–60; 7. 1991. 58–60. Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1986. Bp.: OSZK, 1992. 515 l.

Magyar könyvészet 1921–1944. (Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéek IV. köt.) Természettudomány – orvostudomány – műszaki tudományok – mezőgazdaság. Bp. 1992. 770 l.

(MIKLÓS Jolánta): A Szegedi Somogyi Könyvtár: Könyvekben őrzött múlt a nagyhagyományú középkorok könyvtáiraiban c. kiállítás katalógusa (1991. szept. – okt.) Bp. 1991. 46 l.

Nemzeti örökségünk. A „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” c. kutatási program tevékenységének összefoglalása (1986–1991). Összeáll.: KLANICZAY Tibor és PETNEKI Áron. Bp.: ARBOR K., 1992. 99 l.

ÖZTOZI Eszter: Slawische und Slawen betreffende alte Drucke der Universitätsbibliothek zu Debrecen. Debrecen 1987. 114 l. (Régi Tiszántúli Könyvtárak 5.)

Az Alföld repertórium 1980–1989. Összeállította SEBŐK Vilma. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, 1990. 297 l.

Régi könyveink és kézirataink katalógusai. Régi magyar nyomtatványok 1700-ig. Összeállította VARGA András. Szeged: JATE, 1991. VIII, 188 l. (Acta bibliothecaria Tom. 11. fasc. 1.)

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

CSÁK Zsófia: Betiltott könyvek 1945 nyarán = Vasi Szemle 46. 1992. 4. 558–574.

Betűmetszés, betűöntés

MOLNÁR József: Misztótfalutól a világhírig = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 11–13.

NAGY Zoltán: Százéves az Első Magyar Betűöntőde = Magyar Grafika 1992. 5. 25–32., ill.

STEUR, Ronald: Misztótfalusi Kis Miklós életműve holland szemmel = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 24–25.

Nyomdatörténet

Általános kérdések

(CSEPREGI): Új múzeummal gazdagodott a magyar nyomdászat története = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 3–4. (A „Misztótfalusi Kis Miklós Gyűjtemény” Misztótfalun)

DOMOKOS Sámuel: Scriitori Școlii Ardelene și Tipografia Universității din Buda = Ann. Univ. Sci. Bp. Rolando Eötvös Nom. Sect. philol. mod. 18. 1988. 85–115.

KÉNOSI TÓZSÉR János: De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania. Comp.: FERENC FÖLDESI. Szeged: Scriptum, 1991. 194. 1. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32.)

15–18. század

BORSA Gedeon: A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv = MKSz 107. 1991. 3. 258–261. (Missale Quinqueecclesiense. Basileae ca. 1487, Wenssler)

Debrecen dícsérete: három jubileumi reprint kiadvány Debrecen 430 éves nyomdájából. Bev.: DANKÓ Imre. Debrecen 1991. 54, 47, 15, 55 l.

FEKETE Gyula: Mit köszönhetünk a Mesternek? = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 19. (Tótfalusi Kis Miklósról)

A Halotti Kártya bevezetője (Ford. JAKÓ Zsigmond) = Magyar Grafika 38. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 5–6. (Tótfalusi Kis Miklós Halotti Kártyájának (1702) bevezetője; magyarul)

HOLL Béla (bev.): Libellus alphabeticus – Abecés könyvecske. . . Cassoviae 1674, Typ. Coll. Soc. Jesu. Reprint: Bp. 1991. [32], [5], fol. (Boríték cím: „II. Rákóczi Ferenc ABC-s könyvecskéje”)

IMRE Mihály (bev.): SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium Latino-ungaricum. Nürnberg 1604. Facsimile ed. (Bp. 1990. 100 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 25.))

JAKÓ Zsigmond: Néhány gondolat a mesterről = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 22–24. (Tótfalusi Kis Miklósról)

KANYAR József: Könyv- és nyomdakultúra Dunántúlon a kései feudalizmus idején = Somogy Megye Múltjából 19. 1988. 97–110.

A Mester tanítványainak emlékezete = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 7. (Tótfalusi Kis Miklós Halotti Kártyájából (1702) vers-részletek, magyar fordításban.)

MISKOLCZY Ambrus: „A reformáció jegyében”? Az 1648-i gyulafehérvári román Újszövetség második kiadásáról = Tiszatáj 46. 1992. 1. 63–75.

Misztótfalusi Kis Miklós emléke 1650–1702. (A Misztótfalusi Kis Miklós emlékünnepe anyának szerkesztője SZÁNTÓ Tibor) = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 321.

NAGY Tünde: Huszár Gál nyomában Debrecenben = Ring. 4. 1992. 2. 34–35.

- NEMESKÜRTY István: A kolozsvári nyomda az egy-séges nemzeti kultúráért. 1550–1674. = Erdélyi Magyarság 8. 1991. 15–16.
- NUZZO, Armando: Balassi népszerűsítésének kezdetei: A bécsi kiadás = ItK 96. 1992. 5/6. 639–645. (A bécsi, Ferenczy-féle kiadásról)
- PIRNÁT Antal (bev.): SOMMER, Johann: Vita Jacobi Despotae Moldavorum. Wittenberg 1587. Facsimile ed. Bp. 1987. 35. l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 16.)
- RÓZSA György (bev.): NÁDASDY Ferenc: Mausoleum potentissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum. Nürnberg 1664. Facsimile ed. Bp. 1991. [6], 407, [6] p. 1 t., ill. (Bibliotheca Hungarica antiqua)
- SÜTŐ András: „Ha jövőnk nem is: múltunk alakul” = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 21. (Tótfalusi Kis Miklós emlékére)
- SZÁNTÓ Tibor: Misztótfalusi Kis Miklós: „Dávid soltári”-nak keletkezése = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 31–32.
- SZELESTEI N. László: Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II. (Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években) = MKSz 107. 1991. 4. 343–352.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (bev.): SZÉKELY István: Zsoltárkönyv. Krakkó 1548. Facsimile ed. Bp. 1991. [12], 251 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 26.)
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Esztergom nyomdászata 1763–1849. = Esztergom évlapjai – Annales Strigoniensis 1988. (1989.) 243–296.
- TORDAI Zádor: Egy európai polgár bukása Erdélyben = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 25–30. (Tótfalusi Kis Miklós)
- TÓTH István: Misztótfalusi Kis Miklós, a költő = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 16–18.
- URAY Piroska (bev.): LASKAI János: Az Aesopus életéről erkölcséről. Debrecen 1592. Facsimile ed. Bp. 1987. 45 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 14.)
- (ZSÁMBOKI László bev.) CSIBA István: Magyarország helyeiről. Nagyszombat 1714. Facsimile ed. Miskolc 1991. 1987 l. ill. (Miniatur)
- 19–20. század
- DÖMÖTÖR Ákos: XIX. század eleji ponyvairat Vas megyéből = Savaria. 17–18. 1983/1984. 157–165.
- Hagyomány és evolúció: megemlékezések Kner Imréről születésének centenáriumán. Békéscsaba 1991. 31 l., ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetek 20.)
- HAIMAN György: Kner Imre és kora magyar irodalma. [Visszaemlékezések.] = Irodalomtörténet 73. 1992. 1. 90–98.
- HAIMAN György: Virág Benedek és Falka Sámuel: Hunyadi László tragédiájának Falka Sámuel betűivel 1817-ben nyomtatott kiadása hasonmásával. Bp. 1991. 182, 104 l., ill. (Miniatur)
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiadás történetéhez 1852–1944. Békéscsaba 1991. 68 l., ill. (Kner Nyomdaipari Múzeum füzetek 19.)
- LENGYEL András: Buday György és Kner Imre. = Tekintet 4. 1991. 2. 53–64.
- Nyomdásztörténeti emlékkönyv, melyet a Petőfi Nyomda Rt. dolgozói 1871–1949 évi kiadványok felhasználásával készítettek az első kecskeméti könyvnyomda alapításának 150. évfordulójára. 1–2. köt. (Bev. SÁNDOR Béla) Kecskemét 1991. 319 l., ill.
- PILINYI Péter: Bucsanszky Alajos: a „pórnpép” nyomdása = Typographia 124. 1992. 12. 8.
- PILINYI Péter: Heckenast Gusztáv változása = Typographia 123. 1991. 4. 8.
- PILINYI Péter: Nyomató és kardforgató Klapkák = Typographia 123. 1991. 10. 8.
- A Révay Nyomda 110 éve = Magyar Grafika 36. 1992. 5. 4–5.
- SZÁNTÓ Tibor: Egy tipográfus elindul = Múlt és jövő 1992. 4. 18–31.
- Száz éve született Tévan Andor. Megemlékezések az évforduló kapcsán. Békéscsaba – Gyoma 1989. 69 l. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetek 18.)
- SZECSKÓ Károly: Tóth István egri nyomdász = Magyar Grafika 36. 1992. 1. 46–47.
- TAKÁCS Béla: A debreceni nyomda mintakönyve (1885). [Debrecen.] 1991. 119 l., ill.
- (TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva) (bev.): A 40 (negyven) éves József Attila Megyei Könyvtár kiadványai. Tatabánya 1992. 47 l.

Könyvművészet, illusztráció, térképészet

- GELLÉR Katalin: Hungarian Art Nouveau and its English sources = *Hungarian Studies* 6. 1990. 2. 155–165.
- (IHÁSZ István): „... játéka mindenféle szélnek”: plakát és történelem, 1944–1990. Kiállítási katalógus, bevezetővel. Bp. 1991. 48, [112] l., ill.
- JÁNOSKA Antal: Magyarországi kártyakészítők = *Magyar Grafika* 36. 1992. 1. 43–35., ill.
- JANTSITS Gabriella: Régi képek az érvágásról = *Az Orvosi Könyvtáros* 1992. 3. 195–200. ill.
- KLINGHAMMER István: A mezőgazdasági térképezés története = *Geodézia és Kartográfia* 43. 1991. 2. 76–79.
- NÉMETH Tibor: Örökségünk – „Magyarország sorsát vállaidon hordozó Atlasznak kell lenned!” Hevensi Gábor és Atlas Parvus Hungariae. = *Vas Megyei Könyvtárak Értesítője* 20. 1990. 3. 31–34.
- PAPP János: A szép könyv dicsérete. A Tévan-könyvek kritikái. Békéscsaba – Gyoma 1989. 34 l., ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 16.)
- PILINYI Péter: A szabadságharc plakátnyomatója: Eisenfels Rudolf = *Typographia* 123. 1991. 1. 8.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 7. (H. Bünting térképe 1581-ből) = *Geodézia és Kartográfia* 44. 1992. 2. 133.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 8. (Ortelius 1573. évi térképe) = *Geodézia és Kartográfia* 44. 1992. 3. 202–203.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 9. (F. G. Ilger térképe 1906-ból) = *Geodézia és Kartográfia* 44. 1992. 4. 305–306.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 10. (M. von Eytzinger 1583. térképéről) = *Geodézia és Kartográfia* 44. 1992. 5. 380–381.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 11. (G. Heusel 1741. évi térképéről) = *Geodézia és Kartográfia* 44. 1992. 5. 460–461.
- SEBŐK László: Az első Erdély-térkép és előzményei. = *Magyar Építőművészet* 81. 1990. 5. 30–31. 1 térk.
- Senefelder-Különszám = *Typográfia* 124. 1992. 6. melléklete 1–4. (A litográfia feltalálójáról)
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Címlap-illusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban = *MKsz* 107. 1991. 3. 230–257.

Kötéstörténet

- RABENAU, Konrad von–ROZSONDAI Marianne: Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe = *MKsz* 108. 1992. 2. 165–167.

Papírtörténet

- BORSA Gedeon: A régi nyomtatványok anyaga. Bp.: Borda, 1992. 38 l.
- CSENKI Éva: Ipartörténeti adalékok a papírgyártás történetéhez = *Papírpár* 1992. 4. 146–148.
- PILINYI Péter: A papírfeldolgozó ipar úttörője (Posner Károly Lajos) = *Typographia* 124. 1992. 1. 8.

Kiadástörténet és könyvkiadók*16–18. század*

- BARTÓK István: Buzinkai Mihály retorikai munkássága. A 17. századi magyar világi szónoklat-tan történetéhez = *ItK* 96. 1992. 2. 203–220.
- DUKKON Ágnes: Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Fröhlich Dávid) = *ItK* 96. 1992. 5/6. 594–606.
- ECSEDY Judit, V.: Egy ismeretlen „Syrena”-variáns és Kazinczy. Adalékok Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia” c. művének kiadástörténetéhez = *ItK* 95. 1991. 3. 235–251.
- ENYEDI Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság 1798-as levelesládájából. II. = *MKsz* 108. 1992. 1. 59–66.
- FRIEDRICH Károly: Gerengel Simon lelkész, a soproni evangélikus gyülekezet megszervezője (1518–1571) = *Soproni Szemle* 46. 1992. 1. 2–31.
- HAIMAN György: A Telegdi-nyomda első naptára – 1579. A naptár hasonmásával. Bp. 1989. 126 l., ill. (Bibliofil kiadás, miniatűr)
- HORVÁTH Géza, ifj.: Adalékok Bél Mátyás *Notitia Hungariae* című művének kiadástörténetéhez = *A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve* 1991. 65–79.
- IVÁNYI Zoltán: Adalékok Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungarica* című művéhez = *Magyar Nyelv* 87. 1991. 4. 439–447.
- SZILÁGYI Márton: Adalékok Decsy Sámuel *Osmanografiájának* kiadástörténetéhez = *MKsz* 107. 1991. 3. 264–266.

TÓTH Imre, H.: Karcagújszállási-Carceus Mihály élete és művei = MKsz 107. 1991. 4. 325–342.

TÖLGYESI József: Sümeg könyvészete a 18. századtól napjainkig = Megyei Pedagógiai Körkép 21. 1991. 2. 24–30.

VADON Lehel: Az amerikai puritánus irodalom Magyarországon = Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 19. 1989. 3. 69–83.

VARGA András (összeáll.): A naptár történetéből. Szekszárd 1991. 87, [87] p., ill. (Miniatűr)

WIX Györgyné-Kis Elemérné: Kalmár György szótártörredéke 1781-ből = MKsz 107. 1991. 3. 261–264.

19–20. század

ENGELHARDT, Tom: Könyvkiadó voltam Amerikában. Ford. GYÖRGY László = M. lettre int. 1991. 1. 51–53.

FEHÉR Erzsébet, Sz.: Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben = ÁMKsz 107. 1991. 3. 282–284.

FEHÉR Erzsébet, [Sz.]: Kazinczy reformkori tankönyveinkben = Széphalom 4. 1992. 173–183.

HARTÁNYI István: A népi könyvkiadásról (1939–1944.) = Holnap 2. 1991. 11. 21–23.

LÉVAY Botond: A debreceni Ady Társaság (1927–1951) vázlatos története néhány publikálatlan dokumentum alapján 1944-ig. Juhász Géza tevékenysége tükrében = Óvók. tank. főisk. tud. közlem. 23–24. 1991. 381–392.

[Negyven] 40 éves a Tankönyvkiadó: Ábécés könyveink 1949–1989. Bp.: Tankönyvkiadó, 1989. 50 l. (Bibliofil kiadás)

PAPP János: Kner Imre és a nemzetközi könyvet. Békéscsaba: Kner Ny., 1991. 27. l. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetek 22.)

PILINYI Péter: Pereskedés a Remekírók miatt [Franklin-Társulat] = Typographia 124. 1992. 6. 8.

PÜSKI Sándor: Adalékok Az egész látóhatár kiadástörténetéhez = Árgus 2. 1991. 3. 52–53.

TEVAN Andor: Narancsliget az Északi-Sarkon. A nyomda könyvkiadásának történetéből PETŐCZ Károly kiegészítésével. Békéscsaba–Gyoma 1989. 60 l., ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetek 17.)

Könyvkereskedelem

PAVERCSIK Ilona: A kassai könyv útja a nyomdától az olvasóig. Bp. 1992. 287 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek 2.)

PILINYI Péter: Először nyitott antikváriumot Lampel Róbert = Typographia 124. 1992. 4. 8.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő művek

BATÁRI Gyula: A clevelandi „Szabadság” és alapítója, Kohányi Tihamér = MKsz 107. 1991. 3. 291–296.

KAPRONCZAY Károly: Gondolatok a magyar orvosi sajtó múltjából = Egészség. 104. 1992. 1. 10–12.

KEREKES Béla: Az agrársajtó múltjából: Magyar Gazdák Szemléje – 1901. = Gazdálkodás 36. 1992. 1. 68–73.

KEREKES Béla: Az agrársajtó múltjából: Gazdálkodás – 1957. = Gazdálkodás 36. 1992. 7. 70–75.

MÓRA László: Az első kísérlet magyar kémiai szaklap alapítására (25 éve jelent meg a „Vegyészet és Gyógyszerészet” c. folyóirat) = Magyar Kémikusok Lapja 38. 1989. 8. 361–365.

NÉMETH G. Béla: Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve = ItK 95. 1991. 5/6. 579–587.

SZENDE Aladár: A Magyar Nyelvőr százhusz évéről = Nyelvünk Kult. 83. 1991. 25–38.

SZIKLAY Andor: A Szabadság 100 éves. Egy évszázad két világa a legrégibb tengerentúli magyar újságban = Új Magyar Hírek 2. 1992. 2. 54–61.

TÓVÁRI Judit: A sajtó, mint történeti forrás = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 5–7 (1989) 45–48.

17–18. század

HEGEDÜS Ferenc: Kultsár István szombathelyi évei = Vasi Honismereti Közlemények 1991. 1. 49–57.

SZITA László: A magyar katonaság törökellenes küzdelmeinek nyugateurópai sajtóvisszhangja 1688–1689 között = Somogy Megy Múltjából 23. 1992. 299–320.

19. század

- BATÁRI Gyula: Széchenyi István és a sajtó = Magyar Sajtó 32. 1991. 16. 6–7.
- BERECZ József: A miskolci sajtó kezdetei = Ann. Univ. Litt. Art. Miskolciensis 1. 1991. 49–57.
- BATÁRI Gyula: A „Tudománytár” természettudományos és műszaki vonatkozásairól. (A „Magyar Tudós Társaság” folyóiratáról) = Technikatörténeti Szemle 18. 1990/1991. 97–110.
- GÁSPÁR Gabriella: Die Stelle der Zeitschrift „Erdélyi Múzeum” (1814–1818) in unserer Wissenschaftsgeschichte = Specimina nova diss. Inst. Hist. Univ. Quinqueecclesiensis Iano Pannonio Nom. 1989. 2. 29–46.
- KISÉRY Pálné: Karl Kraus und die Ungarische Presse – Német Filológiai Tanulmányok 20. 1991. 115–122.
- MURÁNYI Péter: Sajtóviták, sajtóharcok Szombathelyen az 1870-es évek elején = A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Közleményei. Történettudomány 1. 1988. 39–56.
- PÁL József: Kazinczy Orpheusáról = Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 27. 1989. 205–225.
- PILINYI Péter: A modern lapkészítés úttörője (Polach Károly) = Typographia 124. 1992. 2. 8.
- PILINYI Péter: A szabadságharc lapjainak nyomtatója: Lukács László = Typographia 123. 1991. 2. 7.

20. század

- BALLA László: Négy évtized = Szovjet Irodalom 1990. 6. 155–166. (A Kárpáti Igaz Szóról)
- BARANYI Katalin: Egy irodalmi diáklap 1920-ból. Cs. Szabó László zsegeiből = Széphalom 4. 1992. 315–326.
- CSÁK Zsófia: A szombathelyi „Társadalmi Forradalom” című lap történetéről = Savaria 17–18. (1983/1984) 345–364.
- ENYEDI Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után = Regio 2. 1991. 3. (174–193.
- FEJŐS Zoltán: Magyar gyökerek Amerikában = Valóság 35. 1992. 4. 73–82.
- GAÁL Zsuzsanna, G.: A Magyar Múza (1943–1944) = MKsz 107. 1991. 4. 399–407.
- GÖRÖMBEI András: Dokumentum és emlék = Alföld 43. 1992. 4. 87–93. (A csehszlovákiai magyar irodalmi életről és az Alföld c. folyóiratáról)

HEGEDÜS Éva: A Fejér Megyei Könyvtáros a negyedik évtized küszöbén = Fejér Megyei Könyvtáros 31. 1991. 1. 13–18.

- HERCZEG, Giulio: Rassegna d'Ungheria: 1941–1944 = Specimina nova diss. Inst. Hist. Univ. Quinqueecclesiensis Iano Pannonio Nom. 1989. 120–146.
- IMRE Katalin: A Szép Szó és József Attila: irodalmi tanulmányok. Budapest 1991. 51 l.
- JUHÁSZ József: 30 éves a Hidrológiai Tájékoztató = Hidrológiai Tájékoztató 1991. 4. 5.
- KUNTÁR József: Szubjektív megemlékezés a „Vasvármegyéről” = Vas Megyei Könyvtári Értesítő 20. 1990. 1. 15–18.
- A Müncheni Magyar Sajtóiroda jelentései a Magyar Tanácsköztársaságról. Ford. DOBAI András = Somogy Megye Múltjából 20. 1989. 289–325.
- SZEGHALMI Elemér: A Somogy 20 éves jubilumára = Somogy 20. 1992. 1. 1–3.
- TISZA István: Az 1920-as évek magyar nyelvű közlekedési folyóiratai = Közlekedési Múzeum évkönyve 8. 1985/1987. 525–555.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

- FÖLDVÁRI Sándor: Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak proveniencia-kérdéseiről = MKsz 108. 1992. 2. 169–173.
- RÓZSÁNÉ VASAS Livia: Néhány adat a Budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Fakultásának Könyvtárából = Az Orvosi Könyvtáros 1992. 1. 18–27.
- SZECSKÓ Károly: Adalékok az Egri Katolikus Leányegylet történetéhez (1860–1914) = MKsz 107. 4. 1991. 395–398.

15–16. század

- FARKAS Gábor: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai = MKsz 108. 1992. 2. 100–121.
- URBÁN László: Bilder aus der Welt der Corvina. Bp.: Nationbibliothek Széchenyi, 1990. 83 l.

17–18. század

- BUDAHÁZYNÉ BORSI Mária–BUDAHÁZY István–RÁCZ Gábor: Adatok a marosvásárhelyi könyvtárakban fellelhető XVI–XVIII. századi orvos-

- botanikai jelentőségű művekről = Gyógyszerészet 35. 1991. 7. 363–367.
- DOBRI Mária: A 200 éves Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár alapítólevele = Vasi Honismereti Közlemények 1992. 1. 3–6.
- JAKÓ Zsigmond: Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező = MKsz 107. 1991. 4. 353–375.
- TÓTH István György: Nemesi könyvtárak Vas megyében a 18. sz. második felében = Történelmi Szemle 32. 1990. 3/4. 222–258.
- UDVARHELYI Nándor: Kétszázötven éve született Batthyány Ignác = Honismeret 19. 1991. 6. 9–11.
- 19–20. század*
- BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig: A Színháztörténeti Tár az Országos Széchényi Könyvtárban = Színházstudományi Szemle 28. 1992. 61–65.
- BENKŐ Samu: Az Erdélyi Tudományos Intézet = Valóság 35. 1992. 4. 62–72.
- CSEERNYIK György: Magyar könyvgyűjtemények svájci könyvtárakban = Magyarságkutatás 1990/1991. 225–234.
- DOBRI Mária: Könyvritkaságok – francia vonatkozású könyvek [a szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban] = Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 20. 1990. 1. 33–35.
- HERCZIGNÉ MŁAKÁR Erzsébet: Komárom-Esztergom megye középiskolai könyvtárainak története a kezdetektől 1945-ig – az iskolai évkönyvek alapján – A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. 18–29.
- HORVÁTH József: Adalékok a magyar könyvtári statisztika történetéhez. Bay Ferenc vizsgálódásai 1935-ből = Kisalföldi Könyvtáros 1992. 1. 6–11.
- HORVÁTH József: Győr könyvtárjai a sajtóban. 1891. = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 1. 5–10.
- MÓNUS Imre: A Győri II. sz. Magyar Királyi Állami Gárdonyi Géza Polgári Fiúiskola könyvtárának története (1921–1945.) = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 2. 35–53.
- MÓNUS Imre: Újabb adalékok „A Győri Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola könyvtárának története” c. közleményhez = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 2. 54–58.
- NÉMETH Pál-SZABÓ András: Biblia Múzeum: az állandó kiállítás katalógusa. Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1991. 32 [3] l., ill.
- NÉMETH Pál-SZABÓ András: Bible Múzeum: Catalogue to the permanent exhibition (of the Ráday Collection). Bp. 1991. 33, (2) l., ill.
- PANDUR Julianna, M.: XVI. századi cirill-szláv kéziratok könyv a Debreceni Egyetem Könyvtárában. (A Debreceni Apostol.) = Könyv és Kvt. 16. 1991. 97–101.
- PINTÉR László: A balatonfüredi Darányi Ignác M. kir. Állami polgári fiú- és leányiskola könyvtára = Megyei Pedagógiai Körkép 21. 1991. 1. 26–31.
- SCHMIDT József: Középiskolai könyvtáraink az elmúlt évtizedekben = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. 30–46.
- SIPOS Csaba: A Somogy Megyei Könyvtár története (Kaposvár) 1952–1988 = Somogyi Honismeret 1991. 2. 11–16.
- SUPPNÉ TARNAY Györgyi: A könyvtárosképzés kezdetei Debrecenben. 1963–1981. = Óvók. tank. főisk. tud. közlem. 23–24. 1991. 361–377.
- ÜVEGESNÉ HORNYÁK Mária: Fejér megye magánkönyvtárjai 1885-ben = Fejér Megyei Könyvtáros 31. 1991. 2. 63–67.
- ÜVEGESNÉ HORNYÁK Mária: Megyénk könyvtártörténete és a Fejér Megyei Könyvtáros = Fejér Megyei Könyvtáros 31. 1991. 1. 25–34.
- Antal-Reguly-Bibliothek, Zirc (Bildautor József PÁLMAI.) Budapest: Széchényi Nationalbibliothek, 1991. 24. l., ill.
- Reguly Antal Műemlék Könyvtár (Zirc) (A felvételeket kész. PÁLMAI József.) Budapest: OSZK, 1991. 20. l., ill.
- VOTT Krisztina: A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. I–II. = MKsz 108. 1992. 1. 23–43; 2. 139–156.

Bibliofília

15–16. század

- CSAPODI Csaba: Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve = MKsz 108. 1992. 1. 55–57.
- KARSAY Orsolya: A fenséges könyvtár dicsérete = MKsz 107. 1991. 4. 316–324.
- MIKÓ Árpád: Divinus Hercules és Attila Secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai = Ars Hungarica 19. 1991. 2. 149–156.

17–19. század

BÉNYEI Miklós: A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozataláról = MKsz 107. 1991. 3. 278–282.

GRÜLL Tibor: Gensel János Ádám könyvtárának maradéka = Soproni Szemle 45. 1991. 4. 347–350.

HARASZTI Erika Ágnes: Széchenyi István könyvtárának töredéke = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 1. 44–53.

KÖPECZI Béla: II. Rákóczi Ferenc könyvtárai = Erdélyi Tükör 3. 1991. 3. 16–17.

SAS Ágnes: Rediscovered documents from the Esterházy Collection (The engraver's copy of Pál Esterházy's Harmonia caelestis; the libretto of Joseph Haydn's Acide) = Studia Musicologica Acad. Sci. Hung. 34. 1992. 1–2. 167–185.

SEBESTYÉN Mihály: Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához = MKsz 107. 4. 1991. 376–384.

SOLTÉSZ Zoltánné: Bihari N. András könyvei és peregrinus kortársairól feljegyzett életrajzi adatai = ItK 96. 1992. 3. 359–372.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A csépi Pálffy-könyvtár = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. 53–64.

WILMON Gyuláné: Régi magyar orvosi könyvtárak érdekességei. Egy 1695-os Pax Corporis szelvényzetei. = Orvosi Hetilap 1991. 2. 85–86.

20. század

KOCSIS Lászlóné: Magyar Zoltán és hagyatéka a tatai Móríz Zsigmond Városi Könyvtárban = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. Tatabánya, 47–52. 1.

TAKÁCS Mária: Dedikált könyvek, Illyés Gyula könyvtárában. III–IV. = Dunatáj 15. 1992. 2/3. 49–62; 4. 31–36.

Olvasástörténet

ANTAL Károly: 150 éve alakult meg Szécsényben a Kaszinó = Szécsényi Honismereti Híradó 11. 1988. 45–48.

BATÁRI Gyula: Széchenyi István olvasmányai = Könyvtáros 1992. 3. 149–151.

BÉNYEI Miklós: Széchenyi István és a Debreceni Polgári Casino = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 19. 1992. 153–164.

BUZINKAY Géza: Mit olvastak egy bécsi kávéházban 1913-ban = Somogy Megye Múltjából 23. 1992. 327–330.

KOMODY Miklós: A Magyar Nemzet olvasottsága 1951 és 1956 között = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 13. 1988. 64–65.

KOVÁCS József László: Vitnyédy István műveltsége = Főúri és polgári művelődés Nyugat-Dunántúlon a 17–19. sz.-ban. A „Jelentkezünk” Különszáma. 1990. 28–36.

MÁRFI Attila: Pécs szabad királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata. 1867–1918. 1. = Baranyai Helytörténetírás 1989. 133–161.

SZABÓ Kálmán: A Soproni Kaszinó Egyesület könyvtára a dualizmus idején (1867–1918.) 1. = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 2. 28–34.

TAKÁCS Béla: „Népművelés” a Hortobágyon a 18. században = A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1989–1990. (68) 393–406.

TÓTH István György: Kalendáriumokat forgató és Berzsenyivel társalkodó vasi nemesek bibliotékái = Unger Mátyás emlékkönyv. Bp. 1991. 159–171.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

BALÁSZ-PIRI László: Egy erdélyi hazafi tragédiája. Arcképvázlat Demeter Béláról (1910–1952) = Stádium 4. 1991. 2. 20–25.

DANKÓ Imre: Biográfiai-bibliográfiai jegyzetek Erdős Jenő (1912–1982) életéhez és munkásságához = Múzeumi Kurír 60. 1990. 10. 12–18, bibl.

LENGYEL András: Arcok a szegedi sajtó történetéből. Békefi Antal = Szeged 12–13. 1990/91. 83–85.

MILLER Jakab Ferdinánd levelesládájából. (Közread. és jegyz. ell.) MAY István = MKsz 107. 1991. 3. 266–278.

PETŐ Gábor Pál: Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez = MKsz 107. 1991. 3. 207–229.

PILINYI Péter: A „Typographia” első önálló szerkesztője: Sauerwein Géza = Typographia 124. 1992. 8.

SZÉNÁSZKY Mária: Szepeszy Ignác kulturális tevékenysége = MKsz 108. 1992. 1. 13–22.

HELTAI JÁNOS – V. ECESEDY JUDIT

Az MTA Könyvtárának 1992. évi új külföldi beszerzései

Könyvészet, könyvtári szakirodalom

- Avtoğrafy sovremennikov Puškina na knigah iz sobraniâ Gosudarstvennogo Muzeâ A. S. Puškina. Annotirovannyj katalog. Moskva: Kniga, 1988. 269 p.
- BARAN, Zvi: A century of books. The Jewish National and University Library 1892–1992. Jerusalem: Bermann Hall, 1992. n. p.
- Bibliografia a polska 1901–1939. Wrocław: Ossolineum. Tom 1.: A-Bars. 1986. 549 p.
- BIERBAUER, Katharina: Die Vorkarolingischen und Karolingischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek. Wiesbaden: Reichert, 1990. Textband. 163 p.; Tafelband. 175 p. (Katalog der illuminierten Handschriften in der BS München; 1)
- BIRKENMAJER, Aleksander: Studia bibliologiczne. Wrocław: PAN, 1975. 536 p.
- Books from Sefarad. Ed. Rafael WEISER. Jerusalem: Hebrew Univ., 1992. XI, 157 p.
- CARRIERE, Jean-Claude – MASSONIE, Bertrand: La bibliothèque d'Apollodore. Paris: Belles Lettres, 1991. 309 p. (Annales littéraires de l'Univ. de Besançon; 443)
- Catalogue de cent un livres rares ou précieux de la Bibliothèque de la Sorbonne. Paris: Bibliothèque de la Sorbonne, 1991. 155 p.
- Catalogue des incunables. Paris: Bibliothèque Nationale. Tome 2. Fasc. 1–4. H–Z et hebraica. 1981–1985. XVII, 783 p.
- Catalogue des manuscrits chinois de Touen-Houang: Fonds Pelliot de la Bibliothèque Nationale, Paris: Ecole Française d'Extrême Orient. Vol. 4. 3501–4000. 1991. XX, 558 p.
- Catalogue général des livres imprimés. Paris: Bibliothèque Nationale. Anonymes XVIe–XVIIe siècle. 1991. (14 microfiche + livret.)
- Catalogue général des manuscrits latins. Paris: Bibliothèque Nationale. Tables du tome 7. 1991. XII, 415 p., XX pl.
- Catalogue of the Library of Tibetan Works and Archives. Compil. Jampa Samten SHASTRI. Dharamsala: Library of Tibetan Works and Archives. Vol. 1. Historical Works. 1983. IX, 451 p.
- CHARTIER, Roger: L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèque en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle. Aix-en-Provence: Alinea, 1992. 118 p. (De la pensée)
- Chemie zwischen Magie und Wissenschaft. Ex Bibliotheca Chymica 1500–1800. Hg. Georg SCHWEDT. Weinheim: VCH Acta Humaniora, 1991. 144 p. (Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel; 63)
- Ćiriliske rukopisne knige Biblioteke Matice Srpske. Novi Sad: Matica Srpska. Kñ. 2. Apostoli. 1991. 132 p.
- Codici miniati della Biblioteca Comunale degli Intronati di Siena. A cura di Bente Klange ADDABBO. Siena: Edisiena. 1. Secoli XI–XII. 1987. 107 p., CVIII pl.
- Čtenie v dorevolúcionnoj Rossii: Sbornik trudov. Moskva: Gos. Bibl. im. Lenina, 1992. 152 p.
- Čtenie v Rossii v 19 – načale 20 veka: annotirovannyj bibliografičeskij ukazatel'. Sost. A. I. REJTBLAT. Moskva: Gos. Bibl. im. Lenina, 1992. 46 p.
- DALMAT, Dan: Bibliographia hungarica judaica: 1945–1990. Ramat-Gan: Bar Ilan Univ., 1990. 172 p.
- DELANO-SMITH, Catherine – MORLEY INGRAM, E.: Maps in Bibles: 1500–1600. An illustrated catalogue. Genève: Droz, 1991. XXXVIII, 202 p. (Travaux d'humanisme et renaissance; 256)
- DREGE, Jean-Pierre: Les bibliothèques en Chine au temps des manuscrits (jusqu'au Xe siècle). Paris, 1991. 322 p. (Publications de l'Ecole Française d'Extrême-Orient; 161)
- DUNINOWIE, Cecylia i Janusz: Philobiblon polski. Wrocław: Ossolineum, 1983. 292 p. (Książki o książce)
- DÜNNHAUPT, Gerhard: Personalbibliographien zu den Drucken des Barock. 2. verb. Aufl. Stuttgart: Hiersemann. 5. Bd: Praetorius-Spee. 1991. 3145–3937. c.
- DYER, Hilary – MORRIS, Anne: Human aspects of library automation. Vermont: Gower, 1990. XIII, 259 p.
- EBER, Friedrich Adolf: Diarium über meine Arbeiten auf der Akademischen Bibliothek Leipzig und der Königlichen Bibliothek zu Dresden

- 1813–1822. Dresden: Selbstverl. d. Sächs. Landesbibliothek, 1990. IX, 142 p.
- Encyclopedia of library and information science. Ed. Allen KENT. New York: Dekker. Vol. 49. Suppl. 12. 1992. 361 p.; Vol. 50. Suppl. 13. 1992. 389 p.
- FANG, Josephine Riss – SONGE, Alice H.: World guide to library, archive and information associations. München: Saur, 1990. XXVII, 526 p. (IFLA publications; 52–53)
- Finns and Hungarians as readers. Ed. Yrjö VARPIO. Tampere: Univ., 1991. 59 p. (Reports; 32)
- GOEDEKE, Karl: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen. 2. ganz neu bearb. Aufl. Berlin: Akademie Verl. Bd. 16. Lfg. 1–4. (Lfg. 48–51. des Gesamterkes.) 1983–1984. 1141 p.; Bd. 17. Lfg. 4. (Lfg. 55 des Gesamterkes.) 1991. 1421–1908 p.
- Grada za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju kniga: 1835–1940. Zagreb: Nacional. i Sveučilišna Bibl. Kn. 3–17. Ce–Pra. 1984–1991. 15 db.
- Gutenberg: 500 Jahre Buchdruck in Europa. Weinheim: VCH Acta Humaniora, 1990. 239 p. (Ausstellungskataloge des Herzog August Bibliothek; 62)
- Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Hg. D. LANGEWIESCHE; H.–E. TENORTH. München: Beck. Bd. 4. 1870–1918. 1991. XII, 584 p.; Bd. 5. 1918–1945. 1989. XI, 470 p.
- Die Handschriften der Signatur K: Naturwissenschaften. Beschrieb, von Werner SACKMANN. Basel: Univ. Bibliothek, 1991. XI, 197 p. (Die Handschriften der Universitätsbibliothek Basel)
- HOBSON, Antony: Humanists and bookbinders. Cambridge: Univ. Press, 1989. XIX, 269 p.
- HOTEV, P. I.: Kniga v Rossii v seredine 18 veka: Častnye knižnye sobraniâ. Leningrad: Nauka, 1989. 140 p.
- HOUSTON, R. A.: Literacy in early modern Europe: culture and education 1500–1800. London: Longman, 1990. IX, 266 p.
- HÖPEL, Ingrid: Emblem und Sinnbild: vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch. Frankfurt am M.: Athenäum, 1991. 319 p.
- Ikonographie der Bibliotheken. Hg. Carsten-Peter WARNCKE. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. 364 p. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; 17)
- Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle d'après des manuscrits de Philippe Renouard. Paris: Bibliothèque Nationale. Fasc. Breyer. 1982. 113 p.; Fasc. Cavellat, Marnet et Cavellat. 1986. XXXIII, 522 p.
- Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Baden-Baden: Koerner. Pars 3. Tom. III. 1992. 479 p.
- Index bio-bibliographicus notorum hominum. Ed. Otto u. Wolfram ZELLER. Osnabrück: Biblio Verl. Pars. B. Catalogus operum examinatorum. Supplementum I–III. Opera 5146–6215. 1992. n. p.; Pars C. Corpus alphabeticum 1. Sectio generalis. Vol. 53. 1991. 960 p. Vol. 54. 1991. 900 p. Vol. 55. 1992. 900 p. Vol. 56. 1992. 900 p. Vol. 57. 1992. 900 p.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Wrocław: PAN. Tom. 12. 1992. 240 p.
- JULIEN DE POMMEROL, Marie-Henriette-MONFRIN, J.: La Bibliothèque Pontificale à Avignon et à Peniscola. Rome: Ecole Française de Rome, 1991. Vol. 1–2. XXXIV, 1021 p. (Coll. de l'Ecole Française de Rome; 141)
- Katalog knjig kirilovskoj pečati 16–18 vekov iz sobranij Biblioteka Tartuskogo Universiteta i Pskovskogo-Pečerskogo Monastira. Sost. T. K. Šajhoskaâ. Tartu: Univ., 1991. 145 p., ill.
- Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Wrocław: PAN. Sygnatury 6001–6194. 1991. 252 p.
- Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Warszawa: Univ. Tom. 4. 1990. 320 p. (Prace Biblioteki Univ. w Warszawie; 15)
- Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. Warszawa: PWN. Tom 3.: Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich. 1958. 56 p., 2 t.; Tom 4.: Katalog egipskich, koptyjskich i etiopskich. 1960. 65 p.
- KEIM, Anton M.: Mehr als zwei „Denkmäler“: Neunzig Jahre Weltmuseum der Druckkunst und Internationalen Gutenberg-Gesellschaft Mainz. Mainz: Gutenberg-Gesellschaft, 1991. 48 p.
- KER, N. R. – PIPER, A. J.: Medieval manuscripts in British libraries. Oxford: Clarendon. 4. v. Paisley – York. 1992. XL, 826 p.
- KLAUSNEROVA, Eva: Prvotisky Státní Vědecké Knihovny v Plzni. = Incunabula quae in Bibli-

- iotheca Scientiarum Publica Pilsnae asservantur. Plzen: SVK, 1990. 208 p.
- KLEJMEŇOVA, R. N.: Knižnaâ Moskva pervoj poloviny 19 veka. Moskva: Nauka, 1991. 237 p. (Stranicy istorii našej rodiny)
- Knižnoe iskusstvo SSSR. Moskva: Kniga. (2). 1990. 301 p.
- Knižnye centry Drevnej Rusi: 11 – q16 vv.: Raznye aspekty issledovaniâ. Otv. red. D. S. LIHAČEV. S. Peterburg: Nauka, 1991. 363 p.
- Knižnye centry Drevnej Rusi: Iosifo-Volokolmskij monastyř kak centr knižnosti. Otv. red. D. S. LIHAČEV. Leningrad: Nauka, 1991. 483 p.
- KOBLENC, I. N.: Istočniki i deâteli ruskoj bibliografii 15–18 vv. Moskva: Nauka, 1991. 135 p.
- KOMASARA, Irena: Jan III Sobieski – miłošnik ksiąg. Wrocław: Ossolineum, 1982. 202 p. (Książki o książce)
- KORPALA, József: Karol Estreicher (st.) twórca „Bibliografii polskiej”. Wrocław: Ossolineum, 1980. 278 p.
- KÖHLER, Hans-Joachim: Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts. Tübingen: Bibliotheca Academica. Teil 1. Das Frühe 16. Jahrhundert: 1501–1530. Bd. 2.: Druckbeschreibungen H–L. 1992. VIII, 683 p.
- Lexikon des gesamten Buchwesens. Hg. von Severin CORSTEN [et al.]. Stuttgart: Hiersemann, 1991. Lfg. 23. (Bd. 3): Hispanic Society – Hvginus. 481–560. p. Lfg. 24. (Bd. 3): Hygman-Institut für Buchmarkt-Forschung. 561–632. p.
- Lietuvos bibliografija. Vilnius: Mintis. Ser. A. Knygos lietuviu kalba. Tom. 1. 1547–1861. 1990. 151 p.
- Le livre à Liège et à Bruxelles au XVIIIe siècle. Ed. R. MORTIER; H. HASQUIN. Bruxelles: Ed. Univ., 1987. 167 p. (Etudes sur le XVIIIe siècle; 14)
- MAŁECZYŃSKA, Kazimiera: Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów. Wrocław: Ossolineum, 1987. 243 p. (Książki o książce)
- MARINKOVIĆ, Borivoje: Bibliografija o našem ćirilskom štamparstvu, štamparijama i knigama 15, 16 i 17 stoleća. Cetiņe: Centralna Narod. Bibl. Crne Gore. 4/1. 1991. 305 p.
- Matenadaran. Sost. V. O. KAZARAN; S. S. MANUKAN. Moskva: Kniga. Tom 1. Armânskaâ rukopisnaâ kniga VI–XIV vekov. 1991. 282 p.
- MIGON, Krzysztof: Das Buch als Gegenstand wissenschaftlicher Forschung. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990. 339 p. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München; 32)
- MUGNAI CARRARA; Daniela: La biblioteca di Nicolo Leonicens. Tra Aristotele e Gelano: cultura e libri di un medico umanista. Firenze: Olschki, 1991. 243 p. (La colombaria. Studi; 118)
- Der Nachlass Emil Jacobs. Beschreibendes Verzeichnis. Bearb. von Helga DÖHN. Berlin: Deutsche Staatsbibliothek, 1990. XV, 210 p. (Handschrifteninventare; 14)
- Der Nachlass Johann Karl Konrad Oelrichs. Bearb. von Helga DÖHN. Berlin: Deutsche Staatsbibliothek, 1990. XX, 279 p. (Handschrifteninventare; 15)
- Der Österreichische Bibliothekartag 1990 Bregenz. Bibliotheken mit und ohne Grenzen: Informationsgesellschaft und Bibliothek. Wien: Verein. Österreich. Bibliothekare, 1991. 512 p. (Biblos-Schriften; 154)
- Österreichischer Bibliotheksbauprogramm in den neunziger Jahren. Symposium Wien, 1991. Wien: Prachner, 1991. IX, 196 p. (Biblos-Schriften; 155)
- PETER, Rodolphe – GILMONT, Jean François: Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle. Genève: Droz. Vol. 1. Ecrits théologiques, littéraires et juridiques 1532–1554. 1991. 543 p. (Travaux d'humanisme et renaissance; 255)
- PEYRONNET, Philippe de: Inventaire de la bibliothèque de Saint Jeanne-Marie Vianney, curé d'Ars. Paris: Aux Amateurs de Livres, 1991. 296 p. (Coll. des mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne; 19)
- Portrety bibliotekarzy polskich. Kol. red. Alodia KAWECKA-GRYCZOWA [et. al.] Wrocław: Ossolineum, 1980. 302 p.
- La production du livre universitaire au Moyen Age. Actes, 1983. Réunis par Louis J. BATALION [et al.] Paris: CNRS, 1988. 334 p., 19 t.
- Redkie knigi i rukopisi: izučenie i opisanie. Leningrad: Univ., 1991. 113 p.
- Rękopisy Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Warszawa: Bibl. Narod. Cz. 3. 1992. 190 p. (Katalog mikrofilmów; 25)
- Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Warszawa: Bibl. Narod. Cz. 1. 1992. 294 p. (Katalog mikrofilmów; 23)

- Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIIe siècle. Baden-Baden: Koenner. Tome 4. Bordeaux 1. part. 1701–1760. 1991.; 2. part. 1761–1789. 1992.; Tome 17. Lille. 1992.
- Richtlinien Handschriftenkatalogisierung. 5., erw. Aufl. Bonn: DFG, 1992. 94 p.
- ROSTENBERG, Leona: The library of Robert Hooke. The scientific booktrade of restoration England. Santa Monica: Modoc Press, 1989. XIX, 257 p.
- RUTKAY, Fraňo: Stopami slovenského písomníctva. Martin: Matica Slov., 1991. 291 p.
- SEIBEL, Bernadette: Au nom du livre: analyse sociale d'une profession: les bibliothécaires. Paris: Documentation Française, 1991. 229 p.
- SINDIK, Nadežda – GROZDANOVIC-PAJIC, Miroslava – MANOZISI, Katarina: Opis rukopisa i starih štampanih kniga Biblioteka Srpske Pravoslavne Eparhije Budimske u Sentandreji. Beograd; Novi Sad: Narod. Bibl. Srbije, 1991. 408 p. (Opis južnoslovenskih cirilskih rukopisa; 3)
- Slovenská národná retrospektívna bibliografia. Martin: Matica Slov. Ser. B. Periodiká: Bibliografia almanachov, ročeniek a zborníkov na Slovensku 1919–1944. 1991. 296 p.
- Slovenské literárne časopisy, almanachy a zborníky do konca 19. storočia. Pripr. K. SCHLOSÁROVÁ. Martin: Matica Slov., 1991. 23 p., ill.
- Słownik pracowników książki polskiej. Red. Irena TREICHEL. Warszawa; Łódź: PWN, 1972. 1042 p.
- Srpska bibliografija: Knige 1868–1944. Beograd: Narodna Bibl. Kn. 7. Izvestaj, skolski š. – Kak. 1991. 497 p.
- Technology and society: a documentation of grey literature. Ed. Libuse SVÁBOVÁ [et. al.] Amsterdam: North Holland, 1992. X, 201 p.
- Theorie, méthodologie et recherche en bibliologie. 8e colloque internationale de bibliologie (1989). Textes réunis par Robert ESTIVALS. Paris: Bibliothèque Nationale, 1991. 235 p.
- ULEWICZ, Tadeusz: Wśród impresorów krakowskich doby renesansu. Kraków: Wydaw. Literackie, 1977. 298 p.
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16). Hg. von der Bayerischen Staatsbibliothek. Stuttgart: Hiersemann. 1. Abt. Verfasser, Körperschaften, Anonyma. Bd. 18. Sack-Sed. 1992. 658 p.
- Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Stuttgart: Steiner. Supplementbd. 33.: Catalogue of the buddhist Sanskrit manuscripts in the University Library Cambridge. Ed. Cecil Bendall. 1992. 225 p. (Publications of the Nepal–German manuscript preservation project; 2)
- Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980. Bearb. von Erdmann WEYREUCH. München: Saur. Bd. 3. Buchherstellung. 3. Teil. 29012–4668. 1992. XXIV, 552 p.
- Z badań nad dawną książką: studia ofiarowane profesor Alodii Kaweckiej-Gryczowej w 85. rocznicę urodzin. Kom red. Paulina BUCHWALD-PELCOWA [et. al.] Warszawa: Bibl. Narod. [Tom.] 1. 1991. 289 p. (Prace Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej; 1)
- ZAWISZA, Jerzy Wojciech: Panegiryczny druk okolicznościowy epoki stanisławowskiej. Wrocław: PAN, 1984. 147 p. (WTN. Śląskie prace biblioteki i bibliotekoznawcze; 18)
- Der Zisterzienserkloster Heilsbronn und seine Bibliothek. Heilsbronn: Evang.-Luth. Kirchengemeinde, 1991. 88 p. (Ausstellungskatalog des Landeskirchlichen Archivs in Nürnberg; 15)

MURÁNYI LAJOS

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1992. évi új külföldi beszerzései

Könyvészet, könyvtári szakirodalom

- ABRAMSON, Harold J. – SOFIOS, Nicholas: Index to sociology readers 1960–1965. Ed. by — — . Vol. 1–2. Metuchen/N. J., Scarecrow Press, 1973. Vol. 1. Author index. 482 p. Vol. 2. Subject index. [2], 483–1125 p.
- ANDREWS, J[ohn] A. – HINES, W. D.: Keyguide to information source on the international protection of human rights. London, Mansell, (1987). XIII, [1], 169 p. (Keyguide series.)
- BANKS, Doris H.: Medieval manuscript book-making. A bibliographic guide. Metuchen/N. J. – London, Scarecrow Press, 1989. VIII, 282 p.
- BARTY-KING, Hugh: Her Majesty's Stationery Office. The story of the first 200 years 1786–1986. Ill. (London, HMSO, 1986.) XII, 160 p. Bibliogr.: p. 150–153.
- The best in the literature of philosophy and world religions. Ed. by William L. REESE. New York–London, Bowker, 1988. XXX, 801 p. (The reader's adviser 4.)
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1989. Bd 29. Bearb. v. Bernhard KOSSMANN – Monika RICHTER. Frankfurt am Main, Klostermann, (1991). LXVI, 877 p.
- Bowker's law books and serials in print 1990. A multimedia sourcebook. [Ed. by] (David G. BADERTSCHER–Helen P. BURWELL) etc. Vol 1–3. New York, Bowker, (1990). Vol. 1. Books-subject index. XC, 752 p. Vol. 2. Books-title index. XC, 753–1308 p. Vol. 3. Books-author index. Serials. Nonprint media. Publisher's names. XC, 1309–2188 p.
- BREWER, J(ames) Gordon: The literature of geography. A guide to its organisation and use. (1973. 2. rev. ed.) London – Hamden/Conn., Bingley-Linnet, (1978). 264 p.
- British national bibliography 1991. Vol. 1–2. (Boston Spa-Wetherby), The British Library, National Bibliographic Service, (1992). Vol. 1. Classified sequence. V, 989 p. Vol. 2. Indexes. [2], 990–2218 p.
- BUCHSWEILER, Mier – ENGEL-BRAUNSMIDT, Annelore – HEITHUS, Clemens: Bibliographie der sowjetdeutschen Literatur von den Anfängen bis 1941. Ein Verzeichnis der in Buchform erschienenen sowjetdeutschen Publikationen. Köln–Wien, Böhlau, 1990. 110 p. (Studien zum Deutschtum im Osten 23.)
- COLLIE, Michael: George Meredith. A bibliography. (Toronto), University of Toronto Press, (1974). [8], 290, [2] p.
- Cumulative book index. A world list of books in the English language 1991. Ed. by Nancy C. WONG. Vol. 1–2. New York, The H. W. Wilson Co., 1992. Vol. 1. A–K. [10], 2191 p. Vol. 2. L–Z. [8], 2193–4429 p.
- CURLEY, Arthur – BRODERICK, Dorothy: Building library collections. 6. ed. Metuchen/N. J. – London, Scarecrow Press, 1985. VI, 339 p.
- CURWEN, Anthony G.: ISBD manual. A guide to the interpretation and use of the International Standard Bibliographic Descriptions. Prep. — — [for the] General Information Programme and UNISIST. (Paris, Unesco, 1990.) VII, 205 p.
- DAHLMANN, [Friedrich Christoph] – WAITZ, [Georg]: Quellenkunde der deutschen Geschichte. Bibliographie der Quellen und der Literatur zur deutschen Geschichte. 10. Aufl. Register zu Bd 3–4. Mit Ergänzungen zu den Registern von Bd 1–2. Stuttgart, Hiersemann, 1991. XI, 684 p.
- DAY, Alan Edwin: History. A reference handbook. London – Hamden/Conn., Bingley – Linnet Books, (1977). 354 p.
- A directory of rare book and special collections in the United Kingdom and the Republic of Ireland. Ed. by Moelwyn I. WILLIAMS. London, Library Association, (1985). XIII, 664 p.
- FRIEDLAND, William H.: Unions, labor and industrial relations in Africa. An annotated bibliography. Ithaca/N. Y., Cornell University, 1965. [8], 159 p. (Cornell research papers in international studies 4.)
- Genocide. A critical bibliographic review. Ed. by Israel W. CHARNY. [Publ. by the] (Inst. of the International Conference on the Holocaust and Genocide.) London, Mansell, (1988–91).

- [Vol. 1.] XIV, 273 p. Vol. 2. (1991.) XXVIII, 432 p.
- A guide to foreign language grammars and dictionaries. Ed. by A[ibert] J[ohn] WALFORD. (1964.) 2. rev. and enlarged ed. London, Library Association, 1967. 240 p.
- HOLLER, Frederick L.: Information sources of political science. 4. ed. Santa Barbara/Calif.-Oxford, ABC-CLIO, (1986). XVII, 417 p.
- HOPPÉ, A[lfred] J[ohn]: The reader's guide to Everyman's library. Compil. by — —. (Further rev. ed.) London-New York, Dent-Dutton, (1966). XIII, 434 p. (Everyman's library.)
- HUBEROVÁ, Marie: Veřejné knihovny Jihomoravského kraje. [Vyd.] Muzejní a Vlastivědná Společnost Státní Vedecká Knihovna. (III.) Brno, (1990). 279, [1] p. (Vlastivědná knihovna Moravská 69.) Bibliogr.: p. 258-259.
- Index translationum 37 (1984). Répertoire international des traductions. (Paris), Unesco, (1989). XII, 1099 p.
- Informationshandbuch, internationale Beziehungen und Länderkunde. — Information handbook, international relations and area studies. — Manuel de référence, relations internationales et études régionales. Hrsg. v. Dietrich SEYDEL. Bearb. v. Burkhardt J. HUCK. Stand 1. 9. 1987. Baden-Baden, Nomos, (1989). 752 p. (Internationale Politik und Sicherheit Bd 26.)
- KRISCHAN, Alexander: Die deutsche periodische Literatur des Banats. Zeitungen, Zeitschriften, Kalender 1771-1971. Bibliographie. (III.) München, Verl. des Südostdeutschen Kulturwerkes, 1987. 142 p. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten 46.)
- KRUG, Hans-Jürgen: Arbeitslosenliteratur. Eine Bibliographie. Frankfurt/M.-Bern etc., Lang, (1990). 236, [4] p. (Hamburger Beiträge zur Germanistik 13.)
- Library of Congress, Washington. Subject headings. Prep. by the Office for Subject Cataloguing Policy. 15. ed. Vol. 1-4. Washington/D. C., Library of Congress, 1992. Vol. 1. A-C. XCI, 1178 p. Vol. 2. D-J. 1179-2412 p. Vol. 3. K-P. 2413-3757 p. Vol. 4. Q-Z. 3759-5091 p.
- MAY, Charles E(dward): Twentieth century European short story. An annotated bibliography. Pasadena — Englewood Cliffs/N. J., Salem Press, (1989). XI, [3], 178 p. (Magill bibliographies.)
- MISKA [János]: Literature of Hungarian-Canadians. [Publ. by the] Rákóczi-Fundation. Toronto, (Friesen Press Altona), 1991. 143 p.
- POLLARD, Michael: Johann Gutenberg. The story of the invention of movable type and how printing led to a knowledge explosion. Watford, Exley, 1992. 64 p. (Scientists who have changed the world.)
- Publishing — the future. Ed. by Peter OWEN. London, Owen, (1988). 128 p.
- RICHMOND, W[illiam] Kenneth: The literature of education. A critical bibliography 1945-1970. London, Methuen, (1972). X, 206 p.
- ROZSONDAI, Marianne: Ein ungarischer Renaissance-Einband, Buda (Franziskaner?) um 1520. (Beiträge zur Einbandkunde 6.) [III.] Stuttgart, Hauswedell, 1990. 144-146 p. (In: „Philobiblon“ 1990: 34. Jg. H. 2. Juni.)
- Scandinavian Economic History Review — Economy and History. Bibliography 1953-1989. (Lund, Wallin-Dalholm, 1990.) 60 p.
- SCHMITT, W. Christian: Vor dem Ende der Lesekultur. 20 Jahre Buch- und Literaturmarkt aus nächster Nähe. (Kehl-Strasbourg-Basel), Morstadt, (1990). 326 p.
- Social sciences in socialist countries. Ed. by Robert MDIVANI. [Publ. by the] European Cooperation in Social Sciences Information and Documentation. Moscow, (INION), 1986-1988. (European social science bibliographies.) Vol. 2. Selected literature from 1980-1985. 1986. 343, [1] p. Vol. 3. Selected literature 1985-1986. 1988. Part 1. 266, [2] p. Part 2. 225, [5] p.
- Soziale Welt. Zeitschrift für sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis. 40 Jahre Soziale Welt. Autoren- und Sachregister für die Jahrgänge 1-39 (1949-1988). Red. Peter A. BERGER — Michael KLUCK — H. Peter OHLY. Göttingen, Schwartz, [1989]. 190, [6] p.
- Thesaurus of sociological indexing terms. [Compil. by] Barbara BOOTH — Michael BLAIR. (1986.) 2. ed. San Diego/Calif., Sociological Abstracts, (1989). XI, 320 p. Bibliogr.: p. 319-320.
- (TOGASAKI, Tamiyo S. — KOIDE, Izumi — KURITA, Junko): A guide to reference books for Japanese studies. (Tokyo), Internat. House of Japan Library, 1989. XII, 156 p.

- VAUPEL, Gudrun: Friedrich-Ebert-Stiftung. Bibliographie der Veröffentlichungen 1988-1989. Red. — — . Bearb.: Anne BARHAUSEN - Marit BORCHERDING. Textverarb.: Dieter BEHRINGER. Hrsg.: Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung. Bonn, 1990. [6], 438 p.
- Walford's guide to reference material. 5. ed. Vol. 1-3. London, Library Association, 1989-1991. Vol. 1. Science and technology. Ed. by A(lbert) J(ohn) WALFORD. With the editorial collab. of Marilyn MULLAY - Priscilla SCHLICKE. (1989.) 791 p. Vol. 2. Social and historical sciences, philosophy and religion. Ed. by Alan (Edwin) DAY and Joan M(argaret) HARVEY. (1990.) 942 p. Vol. 3. Generalia, language, and literature, the arts. Ed. by Anthony CHALCRAFT - Ray PRYTHERCH - Stephen WILLIS. (1991.) XI, 1035 p.
- Whitaker Publishers in the United Kingdom and their addresses. London, Whitaker and Sons Ltd, 1991. 85, [3] p.
- World list of social science periodicals. — Liste mondiale des périodiques spécialisés dans les sciences sociales. — Lista mundial de revistas especializadas en ciencias sociales. 8. ed. (Paris), Unesco, 1991. XV, 1264 p.

KLINDA MÁRIA

Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják barátai és tanítványai. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1993, Gyomai Kner Nyomda. 162 l. (A budapesti Borda Antikvárium bibliofil kiadványainak második darabja.)

Ezzel a reprezentatív kötettel köszöntötték munkatársai és barátai Borsa Gedeont 70. születésnapja alkalmával. Nemes hagyományt folytattak, hiszen 10 évvel ezelőtt közvetlen munkatársai a *Magyar Könyvszemlében* tanulmánycsokorral, öt éve pedig a „*Petrik VII*” kötettel emlékeztek meg a korábbi kerek évfordulókról. Az ünneplők köre most kibővült néhány olyan barátjával, tisztelőjével, akiknek kutatásai valamilyen ponton kapcsolódnak Borsa Gedeon érdeklődési körével, gazdag életművének valamelyik szakaszával. A köszöntésnek ez a módja illik a legjobban az ünnepelthez, aki igazán a hazai könyv- és nyomdatörténet kutatásának, újabb kutatók csatlakozásának, újabb kutatási eredményeknek tud örülni.

A kötetbe foglalt tanulmányok tematikája igen széles témakört, a Mátyás korától a 18. század végéig terjedő korszakot érinti. BÁNFI Szilvia (*Huszár Gál komjáti nyomdája és nyomdakészletének eredete*). V. ECSEDY Judit (*Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről*), PAVERCSIK Ilona (*A kassai nyomda bártfai eredetéről*) és HAIMAN György (*Régi magyar könyvek kettős, átörökölt kiadásai*) a régi hazai nyomdászat történetéhez szolgáltatnak új, értékes adalékokat. HOLL Béla (*A magyar nyelvű zsolnárténeke katolikus hagyományai*), HELTAI János (*Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról*), P. VÁSÁRHELYI Judit (*Szenci Molnár Albert hollandul*) és SZELESTEI N. László (*Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról*) irodalomtörténeti ihletésű tanulmányai igazolják, hogy a könyvtörténet és az irodalomtörténet egymást is gazdagító szakterületek. ROZSONDAI Ma-

rianne (*Lucas Coronensis: budai könyvkötő a 16. század elején*) a hazai könyvkötéstörténet egyik legizgalmasabb korszakából, a magyar reneszánsz idejéből tár fel újabb részletet. KOVÁCS Zsuzsanna (*A 16–17. századi magyarországi naptárak hónapképeiről*) az illusztrációtörténetet a régi naptártöredékek bibliográfiai meghatározásának szolgálatába állítja. WIX Györgyné (*Évenkénti „dicsbeszéd” a nagyszombati egyetemen*) egy műfaj, az egyetemi ünnepi „orációk” bibliográfiai feltárásával egyaránt értékes anyagot nyújt a felsőoktatás történetéhez, az irodalomtörténethez és a magyar nemzeti bibliográfia teljesebbé tételéhez. Ez utóbbihoz járul hozzá NYÁRY Zsigmondné (*Ismeretlen régi magyar nyomtatvány az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében*) is.

Borsa Gedeon egyik értékes tulajdonsága műhelyteremtő képessége. Amint ez a tanulmánykötet mutatja, könyv- és nyomdatörténeti kutatásokat élesztő tevékenysége nem korlátozódik az Országos Széchényi Könyvtárban az ő szívós munkájával létrehozott RMNy-csoportra. Tudományos igényessége a szakterület legtöbb kutatója számára gyümölcsözővé tette a vele való szakmai kapcsolatot.

A sok szép tanulmány azonban talán meg sem született volna, legalábbis nem alkotott volna ilyen szép csokrot, ha nem akadt volna — mai divatszóval — szponzor, aki — ismerve és elismerve Borsa Gedeon munkásságát — lehetővé tette egy ilyen kötet megjelenését. Borda Lajos mecénási gesztusa — Haiman György könyvművészete s a Gyomai Kner Nyomda segítségével — olyan könyvet hozott létre, amely a hazai bibliofil könyvkiadás történetében is kiemelkedő helyet biztosít magának. Mind a különleges papír és kötés, mind az ízlésesen megtervezett tipográfia, a gazdag képanyag

láltán elmondhatjuk, hogy az évfordulónak méltó emléke marad.

DÖRNYEI SÁNDOR

Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa. 1–3. köt. Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bd. 1–3. Összeáll. NÉMETH S. Katalin. München–New York–London–Paris, 1993. K. G. Saur.

A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár az európai könyvtörténet gazdag forrásgyűjteménye és kutatóhelye. 750 ezres állományából három-ezer az ősnymtatványok, 75 ezer a 16. századi, 150 ezer a 17. századi és 120 ezer a 18. századi kötetek száma. Az 1666 óta nyilvános könyvtárként működő intézmény 1974-től a könyvtörténetnek egy szinte páratlan kutatási központja is lett. Éppen az ellenkezője valósult meg e német gyűjteménnyel kapcsolatban, mint ami a hazai nagy, történeti könyvtárainkban a háború utáni évtizedekben: míg ugyanis nálunk az ötvenes évektől kezdve – a korábbi gyakorlattól eltérően – szinte száműzték a nagy könyvtárainkból a könyvkultúra történetével kapcsolatos, szervezett kutatásokat és nem egyszer az ilyen érdeklődésű könyvtárosokat, Wolfenbüttelben a hetvenes évek során intézményesen is összekapcsolták a könyvtári munkát és a könyvtörténeti kutatásokat, sőt létrehoztak egy nemzetközileg is tekintélyes kutató-helyet az európai könyvtörténet kutatása számára. Ennek alapjául természetesen a forrásművekben, szakfolyóiratokban és kézikönyvekben gazdag gyűjtemény szolgált.

A Herzog August Könyvtár állományában gazdagon képviselve van a régi közép- és keleteurópai könyvanyag is. A lengyel vonatkozású állományrészről is készül egy többkötetes tervezett nyomtatott katalógus, ennek első kötete 1992-ben jelent meg (*Polnische Drucke und Polonica 1501–1600. Katalog der Herzog August Bibliothek. Bearbeitet von Malgorzata Goluszka u. Marian Maliecki.*) A lengyel vonatkozású művek mellett a hungaricaanyag a könyvtár legnagyobb műretű közép- és keleteurópai állománya, ezért indokoltnak látszott elkészíteni ennek az anyagnak is a nyomtatott katalógusát. Terve 1986-ban született meg a könyv-

tár akkori igazgatójának, Paul Raabe professzornak az elgondolásai nyomán. A feladat felismerését jelentős mértékben elősegítették magyar kutatók – főként Varjas Béla, Borsá Gedeon és Vársárhelyi Judit – eredményei is.

A wolfenbütteli könyvtárban rendszeres hungarika-kutatást először Vársárhelyi Judit végzett, de ő, idő hiányában, nem tudta folytatni és befejezni. A folytatást és a teljességre törv feltárást az az együttműködés tette lehetővé, amely 1979 óta az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Herzog August Bibliothek között létrejött. Ennek a közreműködésnek és könyvtári cserekapcsolatnak a keretében készült el Németh S. Katalin, az Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára vezetőjének munkája nyomán a wolfenbütteli könyvtár hungarica-katalógusa és került a közelmúltban kiadásra három kötetben. Az impozáns kiállítású kézikönyvet Georg Ruppelt, a wolfenbütteli könyvtár igazgatója Klaniczay Tibor emlékének ajánlotta, aki – mint bevezetőjében írta – Európa politikai szétválasztottsága idején is hídait épített és fenntartotta a közös hagyományokat.

A 2250 tételt tartalmazó katalógus előszavában Németh S. Katalin számbaveszi a hungarica-fogalom általa is követett hagyományos kategóriáit. A „legképlekenyebb”-nek tekintett 4. csoporttal – gyakorlatilag az RMK III-nak megfelelő anyaggal – kapcsolatban némi aggodalommal gondol a kritika esetleges „haragjára”, mivel a magyar vonatkozású anyag tengerében természetesen kénytelen volt valahol határt húzni. Úgy gondolom a mértéket helyesen húzta meg ott, ahol Apponyi Hungarikája is ezt megvonta: ti. az „érdemi hungarika” fogalmánál. Ennek értelmezése természetesen ismét problematikus és némileg szubjektív lehet, de a szerző egyik irányban sem esett mértéktelenségbe. A kutatók számára mindenesetre megnyugtató lehet a válogatás mértéke, hiszen pl. a *Diarium Europaeum* egyes kötetiben található magyar vonatkozású közlemények is még bekerültek a válogatásba.

A mű egyébként az első olyan külföldi gyűjteményt feltáró nyomtatott katalógus, amely egy könyvtár hungarica-állományát a teljesség igényével tárta fel. Mintául a *Deutsche Drucke des Barock 1600–1720* és a már említett *Polnische Drucke und Polnica 1501–1700 c.* katalógusok szolgáltak. E kiadvány-sorozathoz való tartozás meghatározta a munka jellegét és magyarázatot is nyújthat

több, a magyarországi bibliográfiai gyakorlattól eltérő megoldásra. Pl. mivel valamennyi leírt mű címlap-fotója is szerepel a kötetekben, mégpedig közvetlenül a címleírás mellett, ezért a címleírások rövidített formában készültek; a szerző nevét rövidített cím, majd az impresszum adatai követik. Az összeállítás indokolt esetben annotációt is közöl, ez a másod-, illetve többes példányok jelzetét és az azonosításhoz szükséges bibliográfiai számokat valamint a nyomtatvány hungaricum jellegére vonatkozó megjegyzéseket tartalmazza. Az azonosításnál a legfontosabb hungarica-bibliográfiákra történik csak hivatkozás, de így is – a hivatkozási szám hiánya által – valószínűsíteni lehetett a tétel hazai hiányát vagy legalábbis ritkaságát.

Egy nyomtatott katalógus összeállítójától indokolatlan és maximalista követelmény lenne az számonkérni, hogy a hazai könyvtári katalógusokkal nem vetette egybe tételeit. Ugyancsak az a műfaji körülmény, hogy nem bibliográfiáról, hanem katalógusról van szó, indokolja az anyagnak a szerzők alfabetikus rendje szerinti csoportosítását, noha talán a kronológikus csoportosítás olykor hasznosabb lenne a kutatónak, és bibliográfiai gyakorlatunkban is ez vált általánossá.

A Herzog August könyvtár állományában található magyar nyelvű hungarikumok között több unikális példány is található, melyekről a kutatás többnyire már tudott. Ilyen pl. Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek feltehetőleg 1683-as pozsonyi kiadása és az 1566-ban kiadott *Várad-i énekeskönyv*nek elnevezett protestáns énekgyűjtemény, melynek kétéstáblájából értékes magyar nyelvű töredékek kerültek elő. A magyar nyelvű munkák közé tartoznak még Szenci Molnár Albert több művének példányai is.

Rendkívül gazdag a könyvtár hungarica gyűjteménye hazai szerzők külföldön megjelent munkái vonatkozásában. Legnagyobb számban a németországi egyetemeket magyar diákok disszertációi és disputációi találhatók a gyűjteményben. A katalógusban leggyakrabban szereplő hungarus szerző Temesvári Pelbárt, akinek 38 különböző műve van meg a wolffenbütteli könyvtárban.

A 17. századi hungaricumok között a magyar vonatkozásúak képezik a legnagyobb mennyiséget. Igen sok a Nyugaton nyomtatott újságlevél, amelyekről köztudomású, hogy milyen érdeklődést tanúsítottak a magyarországi török háború eseményei iránt. A katalógusban szereplő újságle-

velek sajátos történeti forrásértéket képviselnek, ezért a korszak történész szakembereit is bizonyára érdekelni fogják azok az újabb dokumentumok, amelyek eddig nem szerepeltek Hubay Ilona összeállításában. Hiszen az eddig ismeretlen újság-lapoknak is különös értéke van, mint amilyen pl. Kőszeg 1532-i török ostromát Jurisics Miklós által leírt nyomtatvány. Ugyancsak értékes kútfőket tárt fel a katalógus Bethlen Gáborral kapcsolatban is; ezek több nyomtatásban nem ismert Bethlen-levelet is tartalmaznak. Az id. August herceg maga is résztvett a Győr melletti török harcokban, ezért különös gonddal gyűjtötték össze utódai e harcok dokumentumait. Ez a magyarázata a wolffenbütteli könyvtárban lévő számos győri vonatkozású nyomtatvány meglétének.

A Herzog August Könyvtár hungarica-anyagának feldolgozása természetesen nemcsak az eddigi ismeretlen magyar és magyar vonatkozású művek feltárása miatt jelentős, hanem azért is, mert általa első ízben kaptunk tájékoztatást egy külföldi könyvtár teljes hungarica állományáról. Ha ez a kezdeményezés követőkre talál, a jövőben sokkal teljesebb képünk lehet a magyar könyvkultúra európai elterjedését illetően. Kiindulópontjai és értékes segédesszközei lehetnének a további hungarica- és kapcsolattörténeti kutatásoknak is, de természetesen mindenekelőtt a sokrétű könyvtörténeti kutatásoknak. Olyanoknak pl. mint amilyenre Borsa Gedeon tanulmánya adott példát éppen a wolffenbütteli könyvtár egy magyar származású könyvtárosával kapcsolatban (MKsz 1986. 274–282.), vagy amilyen Mechthild Raabe nagyméretű összeállítása a wolffenbütteli könyvtár olvasóiról. (*Leser und Lektüre im 18. Jahrhundert. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714–1799. Bd. 1–4. München, 1989.*) Ez utóbbi műből arra is fény derül, hogy kik használták a gyűjtemény hungarikáit.

A Németh S. Katalin által felgyűjtött és megszerkesztett hungarica-katalógus úttörő kezdeményezés és értékes eredmény könyvtörténetünk számára. Ha valamit fájlahatunk, az csak az 1720-as határ. Ez az év sem a hagyományos Régi Magyar Könyvtár határával (1711), sem a régi könyvek újabban 1800-ig meghosszabbított felső időhatárával nem azonos; bizonyára a sorozat szempontjai indokolták. Mivel a wolffenbütteli könyvtár 18. századi anyaga is gazdag, jó lett volna a határt a század végében meghatározni; hiszen ezzel a felvi-

lágosodás kori kutatásoknak is nagy szolgálatot tehetett volna. Kár, hogy az egyébként információkban rendkívül gazdag előszóban az időhatárt illető magyarázat elmaradt.

A három kötetes katalógus használatát különböző mutatók — így személynévmutató, anonym címek címmutatója, nyomdász és kiadói mutató, a nyomdai és kiadói helyek mutatója — könnyítik meg.

Az összeállítón és szerkesztőn kívül köszönet illeti meg mindazokat, akiknek szerepe volt e három kötetes nyomtatott katalógus létrejöttében. Mindenekelőtt a Herzog August Könyvtár vezetőit és munkatársait illeti az elismerés ezen értékes mű megvalósítása feltételeinek biztosításáért, valamint a müncheni K. G. Saur Kiadót a kötetek szép nyomdai előállításáért. A Klaniczay Tibor emlékének ajánlott hungarica katalógus reméljük követésre buzdító kezdeményezés lesz közös kulturális hagyományaink feltárásának és szellemi kapcsolataink további fejlődésének történetében.

KÓKAY GYÖRGY

Magyar Könyvészet 1921–1944. Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921–1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. 4. [köt.] Természettudományok — Orvostudomány — Technika — Mezőgazdaság. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. KERTÉSZ Gyula. Bp. 1992. 770 p.

Egy nagy bibliográfiai vállalkozás megvalósulásának finisében az utolsóként megjelent alapkötetről írjuk recenzióinkat. A korábban megjelent kötetekről írók már méltatták a vállalkozás hézagpótló szerepét, illeszkedését a nemzeti bibliográfiai rendszer egészéhez stb. Mindezek megismétlését elkerülendő, inkább a kötetet kíváncsi érdeklődéssel böngésző olvasó néhány — bizonyára szubjektivitástól sem mentes — észrevételét adjuk közre.

Elsőként mindjárt a kötet tartalmáról, amely felöleli az ETO két — talán leginkább összetett és zsúfolt — főosztályát. Egy kötetbe került a matematika, a természettudományok, a társadalom anyagi termelésének szakirodalma, beleértve a humán- és állatorvostudomány publikációit is. A tartalmi és műfaji sokrétűséget jól érzékelteti, hogy a nemzeti tudományosságot reprezentáló el-

méleti munkák mellett itt találjuk meg a társadalom anyagi javainak előállításával foglalkozó praktikus ismereteket közreadó kiadványokat is, beleértve pl. a hobbi kertészet, a lakberendezés, a testápolás és házi kozmetika, a reklám, a barkácsolás stb. népszerűsítő ismeretterjesztő irodalmát.

Arról most nem érdemes sok szót ejteni, hogy egy nemzeti bibliográfiai számbavétel tehet-e különbséget kiadványok között aszerint, hogy adott korban melyiknek mennyi volt a tudományos és szakmai súlya, értéke. Kötetünk szerkesztője, munkatársai a kínálókozó jó megoldást választották. Megbékélve az ETO szerkezeti felépítésének furcsaságaival, a lehetőségek szerint jól összeegyeztették a tudományosság és a gyakorlatiasság szempontjait, s biztosítani tudták a teljesség igényével történő áttekintést. Tételszámozás híján csak becsülni tudom a kötetben feldolgozott dokumentumok mennyiségét. Számomra igen imponáló a 743 oldalon kéthasábosan szedett 12 000–15 000 körüli bibliográfiai tételszám. Ez a tekintélyes mennyiségű szakirodalom két elveszett világháború között az anyagi feltételeinek, szellemi alkotóműhelyeinek tekintélyes részétől megfosztott Magyarországon jött létre.

Az 1. kötet előszavában meghirdetett szerkesztői szándék szerint a ciklus kötetei a teljesség igényével kívánják feltárni a hazánkban 1921–1944 között megjelent könyveket. A szerkesztő a 4. kötetben is túllépett a „könyv” hagyományos (4 nyomdai íves) határán, s ez mindenképpen gazdagította a feldolgozott anyagot. Így pl. bekerültek a kötetbe a (sorozatba nem tartozó) különlenyomatok és kisnyomtatványok is abban az esetben, ha ezek a korszakra vagy az adott szakterületre nézve karakterisztikus adatokat tartalmaznak, vagy ha azokat szerzőjük személye tette jelentőssé. Szakmailag sem volt könnyű feladat e válogatási szempontnak következetesen eleget tenni az anyaggyűjtés és feldolgozás hosszú és változatos éveit során! Sok értékes különlenyomat és egyéb, hagyományosan könyvnek nem tekinthető dokumentum került így be a kötetbe. Helyesnek ítéltető az a törekvés, hogy helyet biztosítottak — szakterületenként eltérő mélységben — a nyomtatott doktori disszertációknak, illetve kivonataiknak. Ezek eddig jószerével feltáratlanok voltak.

Értékes gazdagodást eredményezett a tanulmányi irodalom bizonyos típusainak felvétele is. Elsősorban a felsőoktatásban használt tanköny-

vek, jegyzetek stb. kevés közgyűjteményben fennmaradt bibliográfiai tételeire gondolunk, amelyek tudomány- oktatás- és intézménytörténeti szempontból is jelentős források lehetnek. (Az alap- és középfokú oktatás tankönyveit egy külön – a 3. kötetet kiegészítő – kötet tárja fel, amely az Országos Pedagógiai Könyvtárral közös kiadásban jelenik meg.)

A tételek bibliográfiai leírásánál az adatelemeket illetően következetesen, a megformálást tekintve rugalmasan alkalmazzák az MSZ 3224–60 előírásait. A címléírások pontosak és a laikusok számára is jól értelmezhetők. Külön értékelendő a sorozatok szakonkénti önálló kimutatása, amely felhívja a figyelmet egyes számozott sorozatok foghíjaira is, valamint a több kiadást megért műveknek az időrendben első tétel alatti apróbetűs leírása, összegyűjtése. Hasonlóképpen kumulálják azonos művek különböző nyelvi változatainak leírását. E módszer lehetővé teszi az egyes kiadványok korszakbeli teljes életútjának, változatainak nyomkövetését. Az éves periodicitású kiadványoknál a korszakon kívüli előzmény és folytatás adatait is közlik megjegyzésben.

Nem mulaszthatjuk el a kötet s általában az egész ciklus egy további értékének kiemelését, ti. azt, hogy a munkatársak autopszián alapuló analitikus leírást adtak minden elérhető – tudományos szempontból is rangos egyetemi, kutatóintézeti és más testületi – évkönyvről, gyűjteményes munkáról, kongresszusi kiadványról.

A kötet az ETO alapján kialakított több mint 300 szakcsoportba rendezi tételt. A kutató-használói igényeket jól kielégítő bibliográfiai szerkesztő munka alapkövetelménye, hogy minden tétel a dokumentum tartalmának legmegfelelőbb helyen legyen megtalálható, ugyanakkor minden egyéb szakrendi helyen is nyoma legyen, ahol tartalmánál fogva kereshető. A munkatársak a sikeres keresést elősegítendő két megoldást alkalmaztak. A fejezetcímek alatt közlik annak a szakcsoportnak a jelzetét, ahol a rokontárgyú dokumentumok tételei kereshetők. Ezek az általános szakutalók részint kötetünk másik szakcsoportjához, részint pedig más kötetek megfelelő fejezetéhez irányítják a használót. Ugyanezt hivatottak biztosítani, de már konkrét címre utalással, a bőségesen alkalmazott egyedi szakutalók. Ez a hely- és munkaigényes, alapos szakértelmet és mérlegelést feltételező utalórendszer a bibliográfia egyik nagy értéke.

Az ETO jelzetrendszerében járatlan keresőt mintegy 1200 fogalmat tartalmazó tárgymutató segíti, az ETO-számokra hivatkozással.

Kötetünk – a kolofon adatai szerint – ezer példányban jelent meg. Összevetve ezt az előző kötetek egyenkénti kétezereztizedes példányszámával, kissé tanácstalanok vagyunk. A kötet tartalma iránti érdektelenség vagy átmeneti anyagi nehézség lenne a magyarázat? E nagy vállalkozás minden kötete egyformán fontos. A különböző kötetekben feltárt szaktudományok és ismeretágak kölcsönös kapcsolatai, egymásra épülése és hivatkozása miatt a közgyűjtemények, magánszemélyek csak az egész művet tudják sikerrel használni, maradéktalanul kiaknázni.

Az eddig megjelent hét kötet szerencsés birtokosaként nagy érdeklődéssel várom a nyolcadik kötetet, amely a pótlásokat és javításokat fogja tartalmazni. Ismerve és elismerve a nagy mű létrehozásában részt vett szakemberek eddigi munkáját, bizton remélhetjük, hogy várakozásainkban nem csalódunk.

BILINCSI LAJOS

Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollegium Könyvtára a XVII. században. – Varga András: A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században. – Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti dolgozatok I–III.)

A művelődéstörténet kutatói által csak szegedi „könyves műhely”-ként számontartott munkaközösség, amely a Mester, Keserű Bálint professzor, majd a műhelyszervezővé felnőtt tanítvány, Monok István körül tevékenykedik immár másfél évtizede, már eddig is két könyvsorozattal gyarapította hírnevét. Az *Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* és a *Könyvtártörténeti füzetek* jelentős könyvtörténeti anyagok feldolgozását tartalmazták és hatalmas adatmennyiség birtoklásáról árulkodtak. A műhely újabb könyvsorozata, az *Olvasmánytörténeti dolgozatok* az összegyűjtött könyvtörténeti adatok értékelő feldolgozását tűzte ki feladatául, elsősorban 2–7 év terjedelmű – másutt nehezen elhelyezhető – tanulmányoknak nyújtva megjelenési lehetőséget. Mint a sorozat útrabocsátó előszavában Monok Istvántól megtudjuk, ez az olvasmánytörténeti ku-

tatás a könyves program másik két ágához, a Kulcsár Péter vezette possessor-kutatáshoz és a Borsa Gedeon által irányított egyházi könyvgyűjtemény-feltáráshoz kapcsolódik, a feltárt anyagot az olvasáskultúra szempontjából közelítve meg.

A sorozat egyszerre három meglehetősen eltérő terjedelmű és műfajú füzetrel indult, ennek megfelelően csak nagyon árnyaltan lehet rajta számonkérni a sorozat egységességét sugalló következetességet. A kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának történetéhez már értékes forrásokat közölt az *Adattár* 16/2. kötete, Sipos Gábor feldolgozása gazdagabb forráskörre támaszkodva teszi teljesebbé az eddigi ismereteket. Korábban hozzáférhetetlen levéltári adatok, a fennmaradt kötetek kézirásos bejegyzései valamint a hiányosan megőrződött katalógus értékelése egyetlen tanulmányba olvasztva kísérel meg a kolozsvári könyvtár XVII. századi fejlődéstörténetének feltárását. A rendkívül nehéz feladatot, az esszéyszerű vagy inkább magyarázó megközelítés és a szövegközlés (könyvjegyzékek) egységbe ötvöztetését Sipos Gábor megbízható színvonalon oldotta meg úgy, hogy tanulmánya nem válik sem csevegéssé, sem száraz adathalmazzá. Vizsgálódási szempontja elsősorban a könyvtár adományozóira irányul, rajtuk keresztül jut el a könyvanyag elemzéséig. A feltárt adatok az ajándékozők (professzorok, városi polgárok, volt diákok) életrajzához számtalan új adalékot szolgáltatnak, a katalógus elemzése pedig a könyvtár tartalmi összetételébe is betekintést nyújt.

Varga András másfajta megközelítést választott a szegedi minorita könyvtár XVIII. századi történetének megismeréséhez. A sorozat második füzeté valójában „csupán” két könyvjegyzék kiegészítések, feldolgozások nélküli közreadása, amelyet a szerző takarékosan fogalmazott bevezetője kísér. (Ebben a füzetben megtalálható a bevezető jegyzetek nélküli angol fordítása is, az első füzetben csupán az előszó (németül), sajnos az idegennyelvű rezümé hiányzik.)

Ismét más megközelítés jellemzi a sorozat harmadik füzetét. Kokas Károly tanulmányában Nyugat-Magyarország, de elsősorban Középgyűjtemény-kultúrájának történetével foglalkozik, levéltári adatokra, főleg könyvjegyzékekre építve, de a jegyzékeket nem közölve. (Ebben a kötetben német nyelvű összefoglaló olvasható.) Munkájából csupán egy elvi tisztázatlanságra szeretnénk felhív-

ni a figyelmet. A 35–36. lapon a szerző leszögezi, hogy „igen nehéz, szinte lehetetlen megállapítani a könyvgyűjteményekben előforduló hungarika anyag pontos számát, hiszen rendkívül sok külföldi mű magyar fordításban, átdolgozásban is létezett, s nem tudni, hogy a lejegyzők előtt az eredeti vagy a hazai kiadás feküdt-e”. Mindebből és a szöveghez fűzött jegyzetből úgy tűnik, hogy Kokas Károly csak a magyar nyelvű nyomtatványokat tekinti hungarikáknak, és a szerzői, területi, tartalmi hungarikum fogalmát nem használja. Mindhárom tanulmányról megállapítható, hogy a szerzők jelentős adatmennyiség birtokában, a felhasználható források széleskörű megismertetésével a téma minél teljesebb feldolgozására törekedtek és nagyon jelentős lépéseket tettek az olvasáskultúra egyik elhanyagolt vidékének feltérképezésére.

Miután azonban ezzel a három füzetrel új sorozat indult útjára, úgy véljük, nem haszontalan, ha a sorozat egészét illető észrevételeinket is meg tesszük, a későbbi hasznosítás reményében. A recensens számára nem világos, hogy a felsorolt kifogások mennyire írhatók a szerzők, a sorozat-készítő, a lektorok vagy a számítógépes szedést végző Scriptum Kft. számlájára, azonban sajnálatos kell megállapítani, hogy — a pontosság igényével műfaji alapkövetelményként fellépő sorozat esetében — már régen láttunk ennyi sajtóhibát és szedéstechnikai hibát. A III. füzet 41. lapos tanulmányában csupán 6 (!) sajtóhiba-mentes lapot találtunk. A szokásos — és elkerülhetetlen — nyomdahibák mellett bőven van névírásbeli következetlenség és alapvető helyesírási hiba is. A technikai lapszusok közül az I. füzet 31. lapja kétharmad részének indokolatlanul üresen hagyását vagy a III. füzet 23. lapjának rossz tördelését jegyezzük meg. A három füzet nem követ azonos elveket a névalakok tekintetében, de sajnos még egy-egy tanulmányon belül is eltérő nevekkal találkozhatunk, a névmutató pedig újabb névalakokat kanonizál. Nem világos továbbá, hogy mikor használják a szerzők a latinizált és mikor a nemzeti nyelvű névalakokat. (Példáinkban a füzetszámot és a lapszámot adjuk meg.) Pl. Szikszai Valentinus Hellowpaeus (I./36), Szikszai Hellowpaeus Valentinus (I./60), Szikszai Hellowpaeus Bálint (I./114); Peucerus, Casparus (I./71), Peucerus, Gasparus (I./111), Burgersdicius (I./89), Burgersdicius (I./104). Nyelvtanilag helytelen a Frankfurt am Oder névalak (I./107). Nyilvánvalóan számító-

gépés hiba, hogy a II. füzet névmutatója számos helyen olyan lapszámokra utal, amelyek nem is találhatók benne. Alapos helyesírási lektorálást igényelt volna a III. füzet és akkor nem maradt volna benne a kulturális szó helytelenül hosszú ú-val, a Habsburg-magyar kapcsolatok nagy m-mel, a melanchthonianus ugyancsak nagybetűvel. Nehezen menthető, ha egy tanulmány cím két egymást követő jegyzetben eltérő módon szerepel, ráadásul a második közlés a teljesebb (III/12). Feltételes korrektúrázásra vagy fogalmazásra utal a következő mondat is: „De föllehetünk Zwingli, Béza, sőt Bullinger művei is” (III./32). Szintén a nyelvtani egyeztetés hiánya miatt bosszankodhatunk a következő mondatnál: „A teológiai érdeklődésen túl legjellemzőbb... a jogi-történeti munkák” (III./34).

Mindennek ellenére reméljük, hogy az 1991-ben elindult sorozatnak mostanáig azért nincs folytatása, mert a szerkesztők a tapasztalatok hasznosítására és még átgondoltabb munkára törekedtek és az újabb füzeteket már ebben a reményben üdvözölhetjük.

NÉMETH S. KATALIN

Miskolc, Lévy József Könyvtár. Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk.: Kis Józsefné és GARAMVÖLGYI Ernőné. Miskolc 1990. 935. 97 p. — 2 db. (A Lévy József Könyvtár katalógusai 4.)

Örömmel üdvözölhetjük egyik legértékesebb hazai iskolai gyűjteményünknek, a múzeális anyagban gazdag miskolci Lévy József Könyvtárnak itt bemutatandó katalógusát. A több, mint ezer lap terjedelmű — ezért két kötetben megjelent — katalógus a Könyvtár régi magyarországi nyomtatványait tartalmazza: tehát a Magyarországon bármely nyelven, vagy külföldön magyar nyelven megjelent kiadványokat 1800-ig. A katalógus a „Kulturális és történeti emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program támogatásával jelent meg és összeállítói a Könyvtár munkatársai.

A Lévy József Könyvtárnak nem ez az első ilyen jellegű, a Könyvtár anyagát feltáró katalógusa, hiszen a sorozat első tagjaként 1984-ben megjelent az állományában található *Folyóiratok, hírlapok katalógusa*, majd az *Iskolai értesítők katalógusa* (1986) és az *Iskolai értesítők cikk-katalógusa* (1991). A sorozat mostani, negyedik

tagjával együtt pedig a Lévy József Könyvtár állományának feltártsága valóban példászerű. Látható a Könyvtár munkatársainak szándéka, hogy sorban egymás után szakszerűen bemutassák és hozzáférhetővé tegyék a gazdag gyűjtemény anyagát.

A gyűjtemény történetéből és jellegéből ered — a hajdani Református Lévy József Főgimnázium Nagykönyvtára volt — hogy tekintélyes mennyiségű iskolai értesítő, a tanítást és a tanárok tájékozódását segítő országos és helyi folyóirat és hírlap is található a gyűjteményben.

Emellett jelentős múzeális anyagot is őriz a Könyvtár. Katalógusunk több, mint 900 16–18. századi régi magyarországi nyomtatványt ír le és mutat be. Bemutat — szöszerint. Hiszen aki bárhol felüti ezt a katalógust, mindenegyes leírásnál vagy a könyv címlapját, vagy egy-egy jellegzetesen díszített nyomtatott lapját, illusztrációját találja. A régi könyvekkel foglalkozóknak nem kell magyarázni, hogy mennyire elősegíti az azonosítást a címlap reprodukciójának közlése, hiszen ezt a gyakorlatot az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai által összeállított Régi magyarországi nyomtatványok című bibliográfia éppen a régi könyvek leírásánál alkalmazta először.

A Lévy Könyvtár katalógusában bemutatott illusztrációs anyag azonban a címlapok közlésénél jóval több: szinte felfogható a 17–18. századi magyarországi könyvdíszítés annyira hiányzó képek könyvének, áttekintésének is. Bepillantást ad minden műbe: a bőségesen válogatott könyvdíszítő elemek között van iniciálé, díszes fejléc, egész oldalas fa- vagy rézmetszet, geometriai ábra, sőt olyan alkotórészei is a könyvnek, amelyek az egyedi példány azonosítását szolgálják: így a tulajdonosi bejegyzések, dedikációk, művészi ex-librisek reprodukciói. A leírásokat kiegészítő képanyag közreadása nem öncélú, nemcsak dekoráció, mert a (kissé kicsinyített) reprodukciók mindegyike alatt ott a hivatkozás a magyarázat, hogy a mű melyik lapjáról származik — tehát ezek is az azonosítás eszközei.

A katalógusban közölt 906 régi magyarországi nyomtatványból 60 RMK, a többi 18. századi. A gyűjtemény értékét növeli, hogy a hatvan RMK közül három unikum, amely tehát mai ismereteink szerint sem más hazai, sem külföldi gyűjteményben nem található. Jónéhány unikuma van a Könyvtárnak a 18. századból is.

A bibliográfiai leírások szakmailag igényesek. A kötet felépítése időrendi, tehát a katalógus első tétele a gyűjtemény legkorábbi magyarországi nyomtatványa (Melius Juhász Péter: Az Szent Jánosnak... Várad 1568). Az időrenden belül a nyomdák rendjében következnek a nyomtatványok. A leírásokban megtalálni a bibliográfiai hivatkozásokon túl az egyes példányra jellemző adatokat, tehát a kötést, possessor bejegyzést vagy pecsétet, ex librist, stb. Egy-egy mű minden egyes példányát leírja, a könyvtári jelzetet is megadva. Mint-hogy a Lévy Könyvtár régi anyaga jórészt adományokból (18–19. századi miskolci vagy északmagyarországi személyek könyvtárából) gyarapodott, ezzel magyarázható, hogy nem ritka az a 18. századi könyv, amely két, sőt három példányba is megtalálható a gyűjteményben.

A katalógust gondosan összeállított hely- és nyomdamutató, címmutató, arcképek mutatója és végül névmutató egészíti ki. Ez utóbbi a valamikori tulajdonosok névmutatója, amelyről külön is érdemes néhány szót ejteni. Amint a szerkesztők a bevezetőben elmondják, céljuk a kutatók és könyvtárosok tájékoztatása az állományról, másrészt anyaggyűjtés saját könyvtáruk állományához. Éppen ezzel kapcsolatban kell hangsúlyozni a tulajdonos személyek névmutatóját, amelynek miskolci helytörténeti, honismereti jelentősége van, hiszen a fáradságos és hozzáértő munkával összegyűjtött nevek, amelyeket a bejegyzések és dedikációk rejtene, a helytörténeti kutatás forrásai.

Csak buzdítani lehet mindazokat, akiknek gondjaira hasonló nagyságú és értékű gyűjtemény van bízva, hogy ilyen módszerrel tegyék közkinccsé állományuk egy-egy részét. Jelentek már meg hasonló katalógusok az utóbbi években, például az Állatorvostudományi Egyetem Könyvtárának szép kiállítású kötete (összeállítója Bakonyi Ferencné és Gábor Iván), és reméljük a közeljövőben ezt több másik követi majd.

V. ECSÉDY JUDIT

Fogelmark, Staffan: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. Bibliographical Society of America, New York 1990. 252 p. 42 tábla

A németalföldi lemezdzés reneszánsz könyvkötések talán legismertebb és nagyon dekoratív képviselői azok, amelyeken a megsemmisített

Spes vagy Lucretia képe látható. A Széchényi Könyvtárban néhány évvel ezelőtt rendezett kötéskiállításon szerepelt Spes lemezes könyv (OSzK App. H. 1767), és Lucretiát ábrázoló kötés is (MTAK Ant. 197). Mindkét lemez szignált IP monogrammal. Fogelmark könyvének címlapján az olvasó rögtön a Spes lemezzel találja szemben magát.

Nagy felfedezésnek számított, amikor 1957–58-ban a híres baltimore-i kötéskiállítás alkalmával a rendező, Dorothy Miner, feloldotta az IP monogramot, Jacques Pandelaert louvaini könyvkereskedő személyében. A kötéskutatók számára ugyanis egy szép kötés meghatározásának lehetséges csúcspontja a könyvkötő névszerinti azonosítása. A most ismertetésre kerülő könyv szerzője ezzel szemben kimondja, hogy ezek a bőrkötések díszítésére szolgáló flamand és velük rokon lemezek, még ha szignáltak is sok esetben, nem egyediek, hanem ezekből számtalan öntvény készült. Így ezeket akár egyidejűleg több könyvkötő különböző városokban használhatta az éppen bekötésre szánt könyv tábláján. Tehát hiába oldják föl a monogramot, a könyvkötő nevének kiderítése nem visz közelebb a kötés meghatározásához. Fogelmark könyve olvasásakor a kötéskutatónak először ekkor akad el a lélegzete.

A szerző nem kötéskutató, hanem az ógörög nyelv professzora Svédországban, a lundi egyetemen, szenvedélyes könyvgyűjtő, akinek kedvenc auctora Pindaros, s ennek kapcsán foglalkozik Zacharias Callierges görög származású római nyomdással (1515). Pindaros-szal összefüggő szövegtörténeti kutatásai során a nyolcvanas években kerültek a látóterébe a gazdagon díszített 15–16. századi bőrkötések. Ekkor fordult új irányba érdeklődése, mégpedig a klasszikus szövegeket borító kötések felé. Ezt követően vette kézbe a standard kötéstörténeti könyveket, s amit ezek a lemezdíszítéssel kapcsolatban állítottak, számára elfogadhatatlan volt. Úgy tűnt, a kötéskutatók nem látják a fától az erdőt. A filológiában bevált módszerrel közelített tárgyhöz, a flamand díszítő lemezekhez. Minuciózusan megvizsgálta sok-sok kötés (kb. ezer) különböző lemezeit. A Spes lemezes kötések felderítésére körlevelet küldött a világ nagykönyvtáraiba (a recenzens is kapott), s mintegy harminc európai könyvtárt felkeresett. Kutatásai tíz évet vettek igénybe, s felfedezésének eredménye ez a könyv.

A bőrkötések díszítését egyszerűsítő lemezt a késő gótikus korszakban fedezték fel, de igazán a reneszánsz idején lett népszerű. Először a flamandok használták, s jó ideig csak ők. A Németalföldről terjedt át Észak-Franciaországba és Angliába.

A könyvnyomtatás felfedezését követően újrászerveződött a könyvtermelés, és ezzel a bekötni való könyvek száma is. A kisméretű egyesbélyegzőkkel szemben a lemez gyorsabbá tette a kötéstábla díszítését. A flamand kötésekben, a könyv méretétől függően, kettő, négy vagy olykor akár nyolc egyforma lemez is látható az elő- és háttáblán azonos kompozícióban. Fogelmark éppen ezt a kérdést feszegeti: ha gazdasági megfontolásból is időnyerés céljából kezdték el használni az egyébként önmagában elég drága lemezt, akkor mit nyernek, ha csak egy lemez van és mondjuk négyszer kell ugyanazt a felületre vinni. Ha négyszer vagy hatszor kell a kötetet emiatt a présbe tenni és kivárni a szükséges időt, amíg a minta maradandóan a bőrbe nyomódik, akkor hol nyertek időt? Ha viszont egyetlen munkafolyamatban végzik el mindezt, ahhoz 4-6-8 lemez kell. Az egyedileg metszett lemez ahhoz túl drága, hogy egy könyvkötőnek több egyforma példányra legyen. Ez mindenképpen ellentmondás, ami csak úgy oldható fel, hogy valóban egyetlen munkafolyamatban préseltek több lemezt, szépen egymás mellé, alá és fölé rendezve, a bőrrel bevont fóliás táblájába, csak hogy ezek nem metszett lemezek, hanem *öntvények* voltak.

Ezt a nagyon logikus feltevést fejti ki és bizonyítja be Staffan Fogelmark könyvének I–XII. fejezetében. Kezdi a probléma felvetésén (I.), folytatja technikai megfontolásokon (II.), végighaladva a lemezeket a fatömbhöz erősítő szögeknek a bőrkötésen látható áruklódó nyomain (III: Nailmarks), a préselés folyamán (IV.), majd a lemezek célszerű elrendezésén (V: Alignment). A lemezek mintája (VI: Design) olyan hibákat mutat, amelyek öntésből eredhetnek, és amelyeket a metsző nem engedhetne meg magának. Ezt a fejezetet is alapos technikai megfigyelés, illetve ezek leírása (VII.) követi. A VIII. fejezetben tárgyalja az üres címerpajzsok (Blank shields) kérdését. E címerpajzsok is amellet szólnak, hogy e lemezeket piacon kínálták a könyvkötőknek és nem egyedi megbízásra készülték. A hibák fejezetben (IX: Flaws) él a szerző igazán a szövegkritika filológiai módszerével: az azonos lemezekben felfedezhető azonos és

eltérő (újabb) hibákat vizsgálva aprólékosan. Minden lemeznek megvan az első öntésből eredő primer hibája, amely ezeket ugyanahhoz az első öntvénymintához kapcsolja, és gyakran van egy második, egyéni hibája is. A lemezek sokszorosításához öntőformát készítettek (X: Clichage). Eme eljárás során lehetőség nyílik arra is, hogy a lemez díszén változtassanak, például egy motívumot töröljenek, vagy valamit hozzáadjanak. Ezt a fejezetet is – immár harmadszor – technikai mérlegelések (XI: Technical considerations) követik. Az utolsó fejezet a végeredmények összefoglalása (XII: The issue: One or many?). Ebben a szerző nem kis ironiával állapítja meg, hogy a flamand lemezek vizsgálatakor senki nem mérlegelte igazán az öntés lehetőségét a metszéssel szemben. A kötéskutatók az ikonográfia, a datálás és lokalizálás kérdéseire ke-resték a választ, s a technikai szempontokat szinte teljesen figyelmen kívül hagyták. Fogelmark könyve után sokkal óvatosabban kell eljárni egy-egy kötés műhelyhez rendelésekor.

Szükségesnek tartom, hogy kitérjek itt a német típusú reneszánsz kötésekre. Ezek döntő többségét egy lemez, illetve lemezpár díszíti. Az elő- és háttábla közepén látható egy-egy lemez sokszor jelentéstani összefüggésben áll egymással. A német lemezek jó része szignált, és ezeket eddig valóban egyedi metszésűnek tartottuk. Most is úgy vélem, hogy zömükben egyediek is. De vannak olyan rejtélyek, mint például a német NP mester, akinek tevékenysége tisztázásában Fogelmark nyomdokain járva még érdekes eredményekre juthatunk.

A könyvhöz három függelék járul még, ezek közül is a terminológia címet viselő különösen hasznos. Az egész mű hét indexszel zárul. A 42 tábla, amelyek a szó legszorosabb értelmében illusztrálják a szerző fejtegetéseit, a könyv közepén található. Szép a könyv tipográfiája, szinte klasszikus szedéstükre, amelyet még hangsúlyoznak a fejezetkezdő fejlécdíszek, a szerző szakjához illően a rodoszi Íalisszoszból származó antik kőlapokról mintázva.

Fogelmark világosan fogalmaz, mert logikusan, világosan és pontosan gondolkodik. Stílusa igen élénk, mert vitatkozó, olykor kötekedő. Nem mindig rokonszenves, ahogy régi, neves kutatókat szinte pellengérré állít, s szemükre hánnya, hogy nem gondolkodtak el mélyen, s nem látták meg a helyes összefüggéseket. Viszont sok mindenben neki van igaza. Volt bátorsága felvetni a tudósok

felelősségét, számonkérni logikájukat, gondolkodásuk precízységét, vitába szállni hovatovább száz éve megörögzött álláspontokkal. Ebben áll könyve forradalmi jelentősége.

Kérdés, hogy kellett-e egy egész könyvet e témának szentelni, két és fél száz főlő méretű oldalon érvelni, a teljes bizonyítási anyagot közölni. Nem lett volna-e elegendő egy nagyobb tanulmány, amelyben vizsgálatainak csak az eredmé-

nyét közli? Lehet, de mert témájában úttörő, egy egész arzenált használ igaza kiküzdésére. Biztos, hogy a könyvvilág így jobban fölfigyel erre a kiállításában is tekintélyes könyvre.

Fogelmark könyve és gyökeresen új teóriája nyomán új alapokra kell helyezni a kötés kutatás elveinek és módszereinek legalábbis egy részét.

ROZSONDAI MARIANNE

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 10,72 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdázeme

Felelős vezető: Cimpfán Péterné

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai előadások kollégiumainkban a 19. század első évtizedeiben	373
<i>Korompay H. János</i> : Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai	383
<i>Z. Karvalics László</i> : Könyvbegyűjtés és bezárás 1946-ban	404
<i>Remete László</i> : Egy visszahozott hadizsákmány	419

KÖZLEMÉNYEK

<i>Veszprémy László</i> : Kézai Simon a „fajtisztá” Magyarországról	430
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Pótlás az RMNy-hez	433
<i>Gömöri György</i> : Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai	433
<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : Bethlen János Históriajának függelékéről	435
<i>Borsa Gedeon</i> : Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról	440
<i>Enyedi Sándor</i> : 1794-es levelek Aranka Györgyhöz és a Nyelvmívelő Társasághoz	441
<i>Mónus Imre</i> : Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárott a 19. században	450

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése	460
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól	460
<i>Schwarz Katalin</i> : Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára	463

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> — <i>V. Ecsedy Judit</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1992-ben	468
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának 1992. évi új külföldi beszerzései	476
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1992. évi új külföldi beszerzései	480

SZEMLE

Gesta typographorum. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp. 1993. (<i>Dörnyei Sándor</i>)	483
Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolffenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa 1–3. köt. Összeáll. Németh S. Katalin. Bp. 1992. (<i>Kókay György</i>)	484
Magyar könyvészet 1921–1944. Szerk. Kertész Gyula. Bp. 1992. (<i>Bilincsi Lajos</i>)	486
Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. — Varga András: A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században. — Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. században. Szeged, 1991. (<i>Németh S. Katalin</i>)	487
Miskolc, Léway József Könyvtár. Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. Kis Józsefné–Garamvölgyi Ernőné. Miskolc, 1990. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	489
Fogelmark, Staffan: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. New York, 1990. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	490

SOMMAIRE

<i>Fehér, Katalin</i> : Des cours de pédagogie en langue hongroise dans nos collèges dans la première moitié du XIX ^e siècle	373
<i>Korompay H., János</i> : Le problème de l'auteur et des sources de l'étude „Egyéni és eszményi” (Individuel et idéal)	383
<i>Z. Karvalics, László</i> : Des livres ramassés et mis au pilon en Hongrie en 1946	404
<i>Remete, László</i> : Un butin de guerre recouvré	419

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Veszprémy, László</i> : Simon Kézai sur la Hongrie „de race pure”	430
<i>Szentmártoni Szabó, Géza</i> : Supplément à RMNy (Anciens Imprimés de Hongrie)	433
<i>Gömöri, György</i> : Les vicissitudes d'une collection de sermons anglaise	433
<i>P. Vásárhelyi, Judit</i> : Sur l'appendice de Historia de János Bethlen	435
<i>Borsa, Gedeon</i> : De nouveau sur les imprimés sur soie de Hongrie	440
<i>Enyedí, Sándor</i> : Lettres de 1794 à György Aranka et à la Société pour cultiver la langue hongroise	441
<i>Mónus, Imre</i> : La bibliothèque de prêt de Sándor Czéh à Magyaróvár au XIX ^e siècle	450

CHRONIQUE

Hommage à Gedeon Borsa	460
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Sur la chronique Schedel âgée de 500 ans et sur ses rapports hongrois ..	460
<i>Schwarz, Katalin</i> : Le centenaire de la Bibliothèque du Musée d'Histoire de Budapest	463

BIBLIOGRAPHIE

<i>Heltai, János — V. Ecsedy, Judit</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1992	468
<i>Murányi, Lajos</i> : Les acquisitions de l'étranger de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de la Hongrie en 1992	467
<i>Klinda, Mária</i> : Les nouvelles acquisitions de l'étranger de la Bibliothèque de la Capitale Ervin Szabó en 1992	480

REVUE

<i>Gesta typographorum</i> . Réd. par Judit P. Vásárhelyi Bp. 1993. (<i>Dörnyei Sándor</i>)	483
Les imprimés hongrois et ayant un rapport hongrois, 1480–1720. La catalogue de la Bibliothèque Herzog August de Wolfenbüttel. Vols 1–3. Réd. par S. Katalin Németh. Bp. 1992. (<i>Kókay, György</i>)	484
Magyar Könyvészet = Bibliographie Hongroise, 1921–1944. Réd. par Gyula Kertész. Bp. 1992. (<i>Bilincsi, Lajos</i>)	486
Sipos, Gábor: La Bibliothèque du Collège Réformé de Kolozsvár au XVII ^e siècle. — Varga, András: La bibliothèque des minorites de Szeged au XVIII ^e siècle. — Kokas, Károly: Livre et bibliothèque aux XVI ^e et XVII ^e siècles. Szeged, 1991. (<i>Németh, S. Katalin</i>) ...	487
Miskolc, Bibliothèque József Lévy. Anciens imprimés de Hongrie. Réd. par M ^{me} József Kiss et M ^{me} Ernő Garamvölgyi. Miskolc, 1990. (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	489
Fogelmark, Steffen: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. New York, 1990. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	490